

50007

50007/419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

181 140 9761

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

1975. 102. évf. 1 sz.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

102. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Távb.: 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V., Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Mozsolics Amália: Bronzkori kardok folyókból	3
Tóth Endre: A savariai császári palota építéstörténetéhez	25
Tóth István: IV. századi áldozóhely nyomai a savariai Iseum mellett	46
Bálint Csanád: A szaltovő-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól	52

KÖZLEMÉNYEK

T. Dobosi Viola: Magyarország ős- és középsőkőkori lelőhely kataszttere	64
Szirmai Krisztina: A Vihar utcai sírlelet	77
Szabó László: Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvaink árkainak rendeltetéséhez	84
Valter Ilona: Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásáról	88
Kőhegyi Mihály–Kozák Károly: Henszlmann Imre kalocsai ásatása	101
Magyar Kálmán: A nyírbátori Báthori-várkastély címerábrázolásos kályháiról	117

SZEMLE

F. Fejér Mária: Németh Endre	133
Fodor István: Alekszej Petrovics Szmirnov	134
Kádár Zoltán: A Fekete-tenger vidéki antik kultúra és művészet emlékeinek kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban	135
Kádár Zoltán: Tunéziai antik mozaikok és műkincsek kiállítása a Budapesti Szépművészeti Múzeumban	136
Kalicz Nándor: Tanácskozás a réz- és korabronzkor kérdéseiről Újvidéken (Novi Sad)	137
Schreiber Rózsa: Beszámoló a freiburgi Glockenbecher-szimpóziumról	138

IRODALOM

Makkay János: Acta Archaeologica ASH XXV. kötet	139
Entz Géza–Póczy Klára: Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve XXIII. és XXIV. kötet	141
Müller Róbert: E. Fél–T. Hofer, Geräte der Atányer Bauern	144
Müller Róbert: Zeitschrift für Archaeologie des Mittelalters. I.	145
T. Dobosi Viola: M. S. Tite, Methods of Physical Examination in Archaeology	147
Ecsegy István: H. Behrens, Die Jungsteinzeit in Mittelelbe-Saale-Gebiet	148
Castiglione László: F. Rakob–W.-D. Heilmeyer, Der Rundtempel am Tiber in Rom	149
Tóth Endre: Excavaciones Arqueológicas en España 75, 78, 79.	150
Kádár Zoltán: L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien II.	150
Kádár Zoltán: R. Bianchi-Bandinelli, Roma, La fine dell'arte antica	151
Topál Judit: S. Petru, Emonske nekropole 1635–1960	152
Topál Judit: L. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišče. The Northern Necropolis of Emona	153
Gabler Dénes: L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476)	154
F. Fejér Mária: Magyar régészeti bibliográfia 1974-ben	158

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

102. kötet, 1975.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Schreiber Rózsa : A tököli korabronzkori temetők	187
Mozsolics Amália : Bronzkori kardok folyókból	3
Tóth Endre : A savariai császári palota építéstörténetéhez	25
Tóth István : Negyedik századi áldozóhely nyomai a savariai Iseum mellett	46
Bálint Csanád : A szaltovo-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól	52
Kovalovszki Júlia : Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962—1974	204
Irásné Melis Katalin : Középkori falvak Pest határában	227

KÖZLEMÉNYEK

T. Dobosi Viola : Magyarország ős- és középsőkőkori lelőhely katasztere	64
B. Bónis Éva : A noricum-pannóniai halomsíros temetkezés korhatározásának kérdése. A Fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékanyaga	244
Szirmai Krisztina : A Vihar utcai sírlelet	77
Fodor István : Cserépüstjeink származása	250
Szabó László : Néprajzi párhuzam Árpád-kori falvainak árkaiknak rendeltetéséhez	84
Valter Ilona : Előzetes beszámoló a szentgotthárdi ciszterci monostor ásatásáról	88
J. Dankó Katalin : Előzetes jelentés a sárospataki ferences templom kutatásáról	266
Kőhegyi Mihály—Kozák Károly : Henszlmann Imre kalocsai ásatása	101
Magyar Kálmán : A nyírbátori Báthori várkastély címerábrázolásos kályháiról	117

SZEMLE

F. Fejér Mária : Németh Endre	133
Fodor István : Alekszej Petrovics Szmirnov	134
H., W. Dämmer—Jerem Erzsébet : Mechanikus adatfeldolgozás a régészetben. Fénylyukkártya rendszer alkalmazása ősrégészeti adatok tárolására	273
Bartha Antal : Nyugat-Szibéria és az ugor őstörténet	284
Kádár Zoltán : A Fekete-tenger vidéki antik kultúra és művészet emlékeinek kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban	135
Kádár Zoltán : Tunéziai antik mozaikok és műkincsek kiállítása a Budapesti Szépművészeti Múzeumban	136
Kalicz Nándor : Tanácskozás a réz- és korabronzkor kérdéseiről Újvidéken (Novi Sad)	137
Schreiber Rózsa : Beszámoló a freiburgi Glockenbecher-szimpoziumról	138
Soproni Sándor : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat működéséről az 1974. évben	289
F. Petres Éva : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1974. évben	290
Archäologische Forschungen im Jahre 1974	291

IRODALOM

Makkay János : Acta Archaeologica ASH. XXV. kötet	139
Entz Géza—Póczy Klára : Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve XXIII. és XXIV. kötet	141
Korek József : Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa	314
Lőrincz Barnabás : Fülep F.—Sz. Burger A., Pécs római kori kőemlékei	315
Gabler Dénes : L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)	154
Garam Éva : Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban	315
Pálóczi-Horváth András : Magyar Anjou Legendárium	316
Müller Róbert : E. Fél—T. Hofer, Geräte der Átányer Bauern	144
Müller Róbert : Zeitschrift für Archaeologie des Mittelalters. 1.	145
T. Dobosi Viola : M. S. Tite, Methods of Physical Examination in Archaeology	147
Ecsedy István : H. Behrens, Die Jungsteinzeit in Mittelelbe-Saale-Gebiet	148
Ecsedy István : A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr	317
Mozsolics Amália : A. Hartmann, Prähistorische Goldfunde aus Europa	318
Kemenczei Tibor : G. Mansfeld, Die Fibeln der Heuneburg 1950—70.	319
Biróné Sey Katalin : C. Preda, Monedele Geto-Dacilor	320
Biróné Sey Katalin : Alföldi A., Die Penaten, Aenaeas und Latinus. Mitt. Bd. 78. 1971.	321
B. Thomas Edith : Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roem. Abt. Bd. 79. 1972. 2.; Bd. 80. 1973. 1—2.	321
Castiglione László : F. Rakob—W. D. Heilmeyer, Der Rundtempel am Tiber in Rom	149
Tóth Endre : Excavaciones Arqueologicas en España, 75, 78, 79.	150
Kádár Zoltán : L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien. II.	150

<i>Kádár Zoltán</i> : R. Bianchi-Bandinelli, Roma, La fine dell'arte antica	151
<i>Tóth Endre</i> : Dobó A., Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes	323
<i>B. Bónis Éva</i> : Ph. Filtzinger, Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium	323
<i>Kádár Zoltán</i> : S. Dumitraşcu, Tezaurul de la Tăuteni-Bihor	324
<i>Topál Judit</i> : S. Petru, Emonske nekropole 1635—1960	152
<i>Topál Judit</i> : L. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišče. The Northern Necropolis of Emona	153
<i>Kádár Zoltán</i> : S., Bökönyi, The Przewalski Horse	325
<i>Kovács Tibor</i> : Archaeological Theory and Practice. D. E. Strong	326
<i>F. Fejér Mária</i> : Magyar régészeti irodalom 1974-ben	158

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Шрейбер</i> : Могильники эпохи ранней бронзы в д. Токол	187
<i>А. Можолитч</i> : Мечи бронзового века, найденные в руслах рек	3
<i>Э. Тот</i> : История постройки императорского дворца в Саварии	25
<i>И. Тот</i> : Остатки места для жертвоприношений IV. в. у Изеума в Саварии	46
<i>Ч. Балинт</i> : К вопросу о связях салтово-маяцкой культуры с саварами и венгрии	52
<i>Ю. Коваловски</i> : Предварительный отчет о раскопках поселения эпохи Арпадов в д. Добоз. 1962—1974	204
<i>К. И. Мелиш</i> : Средневековые сельские поселения в окрестности Пешта	224

СООБЩЕНИЯ

<i>В. Т. Добоши</i> : Археологическая карта палеолитических и мезолитических местонахождений Венгрии	64
<i>Е. Б. Бонич</i> : К вопросу о датировке курганных погребений в Норике и Паннонии. Материал, характерный для курганных погребений комитата Феер	244
<i>К. Сирмаи</i> : Погребение на улице Вихар	77
<i>И. Фодор</i> : Происхождение глиняных котлов в Венгрии	250
<i>Л. Сабо</i> : Этнографические данные о назначении рвов в венгерских деревнях эпохи Арпадов	84
<i>И. Валтер</i> : Предварительное сообщение о раскопках монастыря цистерцианцев в Сентготхарде	88
<i>К. Й. Данко</i> : Предварительный отчет о работах в францисканском монастыре в г. Шарошпатак	266
<i>М. Кехеди—К. Козак</i> : Раскопки И. Хэнслманна в Калоче в 1869 г.	101
<i>К. Мадьяр</i> : Изразцы с изображением гербов в замке Батори в Нирбаторе	117

ОБОЗРЕНИЕ

<i>М. Ф. Фэйер</i> : Эндре Немет	133
<i>И. Фодор</i> : Алексей Петрович Смирнов	134
<i>Х. В. Дэммер—Е. Ерем</i> : Механическая разработка данных в археологии	273
<i>А. Барта</i> : Западная Сибирь и древняя история угров	284
<i>З. Кадар</i> : Выставка памятников античной культуры и искусства Северного Причерноморья Венгерском Национальном Музее	135
<i>З. Кадар</i> : Выставка античных мозаик и памятников искусства Тунезии в Музее изящных искусств в Будапеште	136
<i>Н. Калиц</i> : Заседание по вопросам энеолита и ранней бронзы в г. Уйвидек (Нови Сад)	137
<i>Р. Шрейбер</i> : Заседание по вопросам культуры колоколовидных кубков в Фрейбурге	138
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1974 году	289
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1974 году	290
Археологические открытия 1974 года	291

РЕЦЕНЗИИ И КРИТИКА

<i>Я. Маккаи</i> : Acta Archaeologica ASH. T. XXV.	139
<i>Г. Энц—К. Поци</i> : Folia Archaeologica. Ежегодник Венгерского Национального Музея, тт. XXIII. и XXIV.	141
<i>Й. Корек</i> : Die Anfänge des Neolithikums von Orient bis Nord-Europa	314
<i>Б. Лоринц</i> : Fülep F.—Sz. Buger A., Pécs római kori kőemlékei	315
<i>Д. Габлер</i> : L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens	154
<i>Е. Гарам</i> : Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád kori magyar falu Dunaújvárosban	315
<i>А. Палоци-Хорват</i> : Magyar Anjou Legendárium	316
<i>Р. Мюллер</i> : E. Fél—T. Hofer, Geräte der Átányer Bauern	144
<i>Р. Мюллер</i> : Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters I.	145
<i>В. Т. Добоши</i> : M. S. Tite, Methods of Physical Examination in Archaeology	147
<i>И. Эchedi</i> : H. Behrens, Die Jungsteinzeit in Mittel- und Saale-Gebiet	148
<i>И. Эchedi</i> : A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr	317
<i>А. Можолитч</i> : A. Hartmann, Prähistorische Goldfunde aus Europa	318
<i>Т. Кэменцеи</i> : G. Mansfeld, Die Fibeln der Heuneburg 1950—70.	319
<i>К. Б. Шей</i> : C. Preda, Monedele Geto-Dacilor	320

<i>K. B. Шей:</i> Alföldi A., Die Penaten, Aeneas und Latinus Mitt. Bd. 78. 1971.	321
<i>Э. Б. Томас:</i> Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roem. Abt. Bd. 79. 1972. 2.; Bd. 80. 1973. 1—2, ...	321
<i>Л. Кастильоне:</i> F. Rakob—W. D. Heilmeyer, Der Rundtempel am Tiber in Rom	149
<i>Э. Том:</i> Excavaciones Arqueológicas en España, 75., 78., 79.	150
<i>З. Кадар:</i> L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien II.	150
<i>З. Кадар:</i> R. Bianchi-Bandinelli, Roma, La fine dell'arte antica	151
<i>Э. Том:</i> A. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes	323
<i>Е. Б. Боуши:</i> Ph. Filtzinger, Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium ...	323
<i>З. Кадар:</i> S. Dumitraşcu, Tezaurul de la Tăuteni-Bihor	324
<i>Ю. Топал:</i> S. Petru, Emonske nekropole 1635—1960	152
<i>Ю. Топал:</i> L. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišče. The Northern Necropolis of Emona	153
<i>З. Кадар:</i> S. Bökönyi, The Przewalski Horse	325
<i>Т. Ковач:</i> Archaeological Theory and Practice. D. E. Strong	326
<i>М. Ф. Фэйер:</i> Венгерская археологическая библиография 1974	158

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>R. Schreiber:</i> Les nécropoles de l'âge du Bronze Ancien à Tököl	187
<i>A. Mozsolics:</i> Épées de l'âge du Bronze trouvées dans les rivières	3
<i>E. Tóth:</i> Histoire de la construction du palais impérial de Savaria	25
<i>I. Tóth:</i> Vestiges du lieu de sacrifice du IV ^e siècle près de l'Iseum de Savaria	46
<i>Cs. Bálint:</i> Relations avars et hongroises de la civilisation de Saltovo-Majak	52
<i>J. Kovalovszki:</i> Rapport préliminaire sur les fouilles effectuées dans le village de l'époque arpadienne de Doboz	204
<i>K. Irás-Melis:</i> Villages médiévaux dans les confins de Pest	224

NOTES ET INFORMATIONS

<i>V. T.-Dobosi:</i> Plan parcellaire des sites paléolithiques et mésolithiques de Hongrie	64
<i>É. B.-Bónis:</i> La question de la datation des tombes à tumuli du Norique et de la Pannonie. Les monuments typiques livrés par les tumuli du comitat de Fejér	244
<i>K. Szirmai:</i> La trouvaille funéraire de la rue Vihar	77
<i>I. Fodor:</i> L'origine des chaudrons de terre de Hongrie	250
<i>L. Szabó:</i> Parallèle ethnographique concernant la destination des fossés des villages hongrois de l'époque arpadienne	84
<i>I. Valter:</i> Compte rendu préliminaire des fouilles du monastère des Cisterciens de Szentgotthárd	88
<i>K. J.-Dankó:</i> Rapport préliminaire sur les fouilles de l'église des Franciscains de Sárospatak	266
<i>M. Kóhegyi—K. Kozák:</i> Les fouilles effectuées par Imre Henszlmann à Kalocsa	101
<i>K. Magyar:</i> Poèles à carreaux armoriés du château Báthori à Nyírbátor	117

CHRONIQUE

<i>M. F.-Fejér:</i> Endre Németh	133
<i>I. Fodor:</i> Alexis Petrovitch Smirnoff	134
<i>H. W. Dämmer—E. Jerem:</i> Dépouillement mécanique des données archéologiques	273
<i>A. Bartha:</i> La Sibérie occidentale et la préhistoire ougrienne	284
<i>Z. Kádár:</i> L'exposition au Musée National Hongrois des monuments de la culture et de l'art antique de la région de la Mer Noire	135
<i>Z. Kádár:</i> Exposition des mosaïques et trésors antiques de la Tunisie, au Musée des Beaux-Arts de Budapest	136
<i>N. Kalicz:</i> Colloque à Novi Sad sur les problèmes de l'âge du Cuivre et du Bronze Ancien	137
<i>R. Schreiber:</i> Compte rendu du Symposium Glockenbecher, à Freiburg	138
<i>S. Soproni:</i> L'activité de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1974	289
<i>É. F.-Petres:</i> L'activité archéologique, de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1974	290
Archäologische Forschungen im Jahre 1974	291

LIVRES

<i>J. Makray:</i> Acta Archaeologica ASH. Tome XXV	139
<i>G. Entz—K. Póczy:</i> Folia Archaeologica. Annales du Musée National Hongrois. Tomes XXIII et XXIV	141
<i>J. Korek:</i> Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa	314
<i>B. Lőrincz:</i> F. Fülep—A. Sz. Burger, Pécs rómaikori kőemlékei (Les monuments lapidaires de l'époque romaine de Pécs)	315
<i>D. Gabler:</i> L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)	154
<i>É. Garam:</i> Bóna I., VII. századi avar települések és Árpádkori magyar falu Dunaújvárosban (Habitats avars du VII ^e siècle et village hongrois de l'époque arpadienne à Dunaújváros)	315
<i>A. Pálóczi-Horváth:</i> Magyar Anjou Legendárium (Le Légendaire hongrois des Anjou)	316

<i>R. Müller</i> : E. Fél—T. Hofer, Geräte der Átányer Bauern	144
<i>R. Müller</i> : Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 1.	145
<i>V. T.-Dobosi</i> : M. S. Tite, Methods of Physical Examination in Archaeology	147
<i>I. Ecsedy</i> : H. Behrens, Die Jungsteinzeit in Mittelelbe-Saale-Gebiet	148
<i>I. Ecsedy</i> : A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr	317
<i>A. Mozsolics</i> : A. Hartmann, Prähistorische Goldfunde aus Europa	318
<i>T. Kemenczei</i> : G. Mansfeld, Die Fibeln der Heuneburg 1950—70.	319
<i>K. Bíró-Sey</i> : C. Preda, Monedele Geto-Dacilor	320
<i>K. Bíró-Sey</i> : A. Alföldi, Die Penaten, Aenaeas und Latinus. Mitt-Bd. 78. 1971	321
<i>E. B. Thomas</i> : Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roem. Abt. Bd. 79, 1972. 2; Bd. 80. 1973 1—2.	321
<i>L. Castiglione</i> : F. Rakob—W. D. Heilmeyer, Der Rundtempel am Tiber in Rom.	149
<i>E. Tóth</i> : Excavaciones Arqueologicas en España	150
<i>Z. Kádár</i> : L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien	150
<i>Z. Kádár</i> : R. Bianchi-Bandinelli, Roma, La fine dell'arte antica	151
<i>E. Tóth</i> : A. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertas ad res earundem provinciarum pertinen- tes.	323
<i>É. B. Bónis</i> : Ph. Filtzinger, Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium	323
<i>Z. Kádár</i> : S. Dumitraşcu, Tezaurul de la Tăuteni-Bihor	324
<i>J. Topál</i> : S. Petru, Emonske nekropole 1635—1960	152
<i>J. Topál</i> : L. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišče. The Northern Necropolis of Emona	153
<i>Z. Kádár</i> : S. Bökönyi, The Przewalski Horse.	325
<i>T. Kovács</i> : Archaeological Theory and Practice. D. E. Strong	326
<i>M. F.-Fejér</i> : Bibliographie de l'archéologie hongroise en 1974	158

RÖVIDÍTÉSEK

AAu	Archaeologia Austriaca (Wien)
Acta Ant. et Arch.	Acta Antiqua et Archaeologica (Szeged)
Acta AntHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta ArchCarp	Acta Archaeologica Carpathica (Kraków)
Acta ArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
Acta OrHung	Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hungaricae
AÉp	L'Année Epigraphique (Paris)
AH	Archaeologia Hungarica
AJA	American Journal of Archaeology
AK	Archaeologiai Közlemények
AntTan	Antik Tanulmányok
AR	Archaeologické Rozhledy (Praha)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
ArchSlov	Archaeologia Slovaca
ASM	Archeologické Studijní Materialy (Arch. Ústav CSAV, Praha)
AT	Antik Tanulmányok
AV	Arheološki Vestnik (Ljubljana)
BHb	Burgenländische Heimatblätter (Eisenstadt)
BJ	Bonner Jahrbücher
BMHB	Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei
BpR	Budapest Régiségei
BpTört	Budapest Története
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Frankfurt a. Main)
BSA	Annual of the British School at Athens
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter
CMM	Časopis Moravského Musea v Brně
DACL	Dictionnaire d'Archéologie et de la Liturgie
DissPann	Dissertationes Pannonicae
DMÉ	Déri Múzeum Évkönyve
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából — Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből
EBM	Emlékek Budapest Múltjából (Budapesti Történeti Múzeum Kiadványa)
EPRO	Études préliminaires des religions orientales
ÉT	Élet és Tudomány
Etn	Ethnographia (Bp.)
FA	Folia Archaeologica
EgriMÉ	Egri Múzeum Évkönyve
FrK	Földrajzi Közlemények
Germ	Germania (Berlin)
HOMÉ	Herman Ottó Múzeum Évkönyve
HOMK	Herman Ottó Múzeum Közleményei
JAMÉ	Jósa András Múzeum Évkönyve
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
JRGZ	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
KMK	Komárommegyei Múzeumok Közleményei
MAG	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice (București)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.
MTA	MTA Régészeti Intézetének Közleményei
MFME	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
MNy	Magyar Nyelv (Bp.)
MRT	Magyarország Régészeti Topográfiája
MTAK (II)	Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományos Osztályának Közleményei
MűE	Művészettörténeti Értesítő
NéprÉrt	Néprajzi Értesítő
NyudÉrt	Nyelvtudományi Értekezések
ORTE	Országos Régészeti Társulat Évkönyve
PA	Památky Archeologické (Praha)
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society (London)
PBF	Prähistorische Bronzefunde

PWRE	Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)
RA	Revue Archéologique (Paris)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Magyar Nemzeti Múzeum)
RégTan	Régészeti Tanulmányok
RSP	Rivista di Scienze Preistoriche
RVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)
SA	Slovenská Archeologia (Bratislava)
SCIV	Studii și Cercetări de Istorie Veche (București)
SMK	Somogy megyei Múzeumok Közleményei
SSz	Soproni Szemle
StuSl	Studia Slavica
ŠtZ	Študijné Zvesti AU SAV (Nitra)
Sz	Századok
SzR	Szovjet Régészet (Bp.)
SzIEml	Szent István Emlékkönyv
SzabSzatSzle	Szabolcs-Szatmári Szemle
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjátból
TSz	Történeti Szemle
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
VMÉ	Savaria. Vasmegyei Múzeumok Értesítője
ZbSNM	Sborník Slovenského Národného Múzea
MIA	Материалы и исследования по археологии СССР
CA	Советская археология
CAI	Свод археологических источников
ИАК	Известия археологической комиссии
ИНМВ	Известия на Народния Музей — Варна
КСИА	Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАК	Материалы по археологии Кавказа

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

VOL. 102.

1975. 1. SZÁM

102. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1975

BRONZKORI KARDOK FOLYÓKBÓL

Az utóbbi években meglehetősen sok bronzkard került felszínre kotrásnál a Dunából. Ezek közül több, sajnos, magángyűjteményekbe vándorolt. Érdekes a leletek összefoglalása, ha ma még nem is oldható meg az a kérdés — és vajon megoldható lesz-e valaha? —, hogyan és miért kerültek ezek a folyókba.

Az újabb irodalom meglehetősen sokat foglalkozik folyókban talált őskori leletekkel. Egyes szerzők igyekeznek ezeket értékelni. Egy cikkemben már érintettem a keszthelyi típusú kardok nagy számát, amelyek folyókból származnak.¹ Akkor csak 11 lelőhelyről tudtam, e dolgozatomban már 14 dunai és tiszai lelőhelyet sorolok fel. Nem számítom itt az észak-itáliai folyókból vagy folyómedrekből származó „keszthelyi” típusú kardokat.

H. Müller-Karpe egyik munkájából is kiténik, milyen sok kard ismert folyóból vagy lápból.² Leírása szerint 35 db tömör markolatú, folyóból, hét db lápból, 20 db tóból (partközeli cölöpépítmények), egy db pedig forrásból származik.

Kelta fegyveráldozatokról jó áttekintést ad R. Wyss két munkájában.³

A legnagyobb összefoglaló és legmodernebb munka W. Torbrügge-é, aki a folyóleleteket különböző oldalról vizsgálta.⁴ Nemcsak régészeti, hanem történeti forrásokat és néprajzi adatokat, ill. népszokásokat is elemez. Munkájában módszertani szempontból különösen megiszívlelendők a leletek kiértékelésének nehézségeire való utalások. Nemcsak a találás függ a véletlentől, hanem ezek megmentése is, és az értékelés is erősen problematikus. — Hány darab kallódott el az utóbbi években és azelőtt is kotróhajókról!

Hogyan is lehet ma már megállapítani, miért kerültek kardok folyóba? Csak néhány lehetőséget említek: fegyverkovács elsüllyedt hajója, harc közben vízbe esett fegyver, szerencsés átkelés vagy fegyvertény után áldozat, partomlás, árvíz stb.

Egy megfigyelés nem hagyható figyelmen kívül a leletek felszínre kerülésének erősen véletlen volta ellenére sem: úgy látszik, hogy a legtöbb kardot révnél vagy rév közelében találták. Az átkelőhelyek nemcsak a középkorban, hanem már az őskorban is látogatottak voltak. Ezt bizonyítani látszik sok átkelőhely közvetlen közelében talált lelet a Dunából, ezeknél őskori lelőhely, valamint az átkelőhelyek közelében depotleletek: Budapestnél két angyalföldi aranylelet és a rákospalotai bronzlelet;⁵ Esztergomban (Komárom m.) bronzlelet; Dunaújvárosból (Fejér m.) eddig három bronzlelet és két edénydepot ismert.⁶ Említésre méltó, ha nem is egykorúak, a dunaföldvári (Tolna m.) bronzlelet és az ott talált dunai kard.⁷

Bár tudjuk, hogy az említett helyeken átkelőhelyek vannak, leegyszerűsítés lenne ezeket csak áldozati tárgyagnak nevezni, de az is, ha ezeknek ilyen jellegét mereven tagadnánk. E dolgozatban igyekszem egyes kardokat pontosabban keltezni és körüket megvonni. A továbbiakban inkább a folyókból felszínre hozott kardok regisztrálására szorítkozom, remélve, hogy majd a folyóból, tóból, lápból, forrásból előkerült őskori leletek felgyűjtésére és több megfigyelés alapján a leletek értékelésére is sor kerülhet.

W. Torbrügge sok érdekes tanulságot tartalmazó munkájából egy példát ragadok ki. A Dunából és a Rajna alsó szakaszából (Niederrhein) kotrás által felszínre hozott kardok a térképen eddig kirajzolódott elterjedési csomópontokról más képet adtak.⁸ Nem lenne tehát helyes, ha az általam összeállított térkép alapján egyes kardok elterjedését másképpen bírálnánk el (10. kép).

Sírból alig ismerünk fegyvert, ill. bronzkardot. Mind a depotleletek, mind a folyókban levő kardok után irányított kutatás nem lehetséges és így megtalálásuk csupán a véletlennek köszönhető. Elterjedésük, gyakoriságuk és a gyártási központok csak a nagy számok alapján állapítható meg,

¹ *Mozsolics A.*, ArchÉrt 99 (1972) 188. — L. itt az elterjedési térképet: 10. kép.

² Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. München 1901. 7; 14; 18; 24; 28; 30; 33; 36; 47; 49; 52; 57; 60; 75; 80–81. — *Mozsolics A.*, ArchÉrt 99 (1972) 200; 95. j.

³ Jb. d. Bernischen Hist. Museums 34 (1954) 216–; Germ 33 (1955) 349–354.

⁴ Vor- und frühgeschichtliche Flußfunde. BRGK 51–52 (1970–71) 1–146. és térképek.

⁵ *Hampel J.*, ArchÉrt 13 (1893) 87. — *Tompa F.*, ArchÉrt 42 (1928) 54–62. — *Mozsolics, A.*, Bronzefunde des Karpatenbeckens. Bp. 1967. (Röv.: *Mozsolics, Bronzefunde*) 125; 36. kép; 157., 59. t. 138–139. és 28. t. 1–38.

⁶ *Mozsolics, A.* Bronzefunde . . . 133–137; 46–52. t. ⁷ Uo., 133., 27–28. kép és 43. t. 5, 7. L. itt a lelőhely felsorolást.

⁸ I. m. 12. lap és Beilage 10 és 11. l.

1. kép. Nagytétény-Duna. — 2. Nagytétény-Duna Baross-telepnél. — 3. Balaton Zamárdinál. — 4. Budapest és Vác között Duna
 Рис. 1. 1. Надътетень-Дунай. — 2. Надътетень-Дунай, поселение Барош. — 3. Балатон, у д. Замарди. — 4. Дунай между Будапештом и Вацом
 Fig. 1. 1. Nagytétény-Danube. — 2. Nagytétény-Danube près de la colonie Baross. — 3. Le lac Balaton près de Zamárdi. — 4. Le Danube entre Budapest et Vác

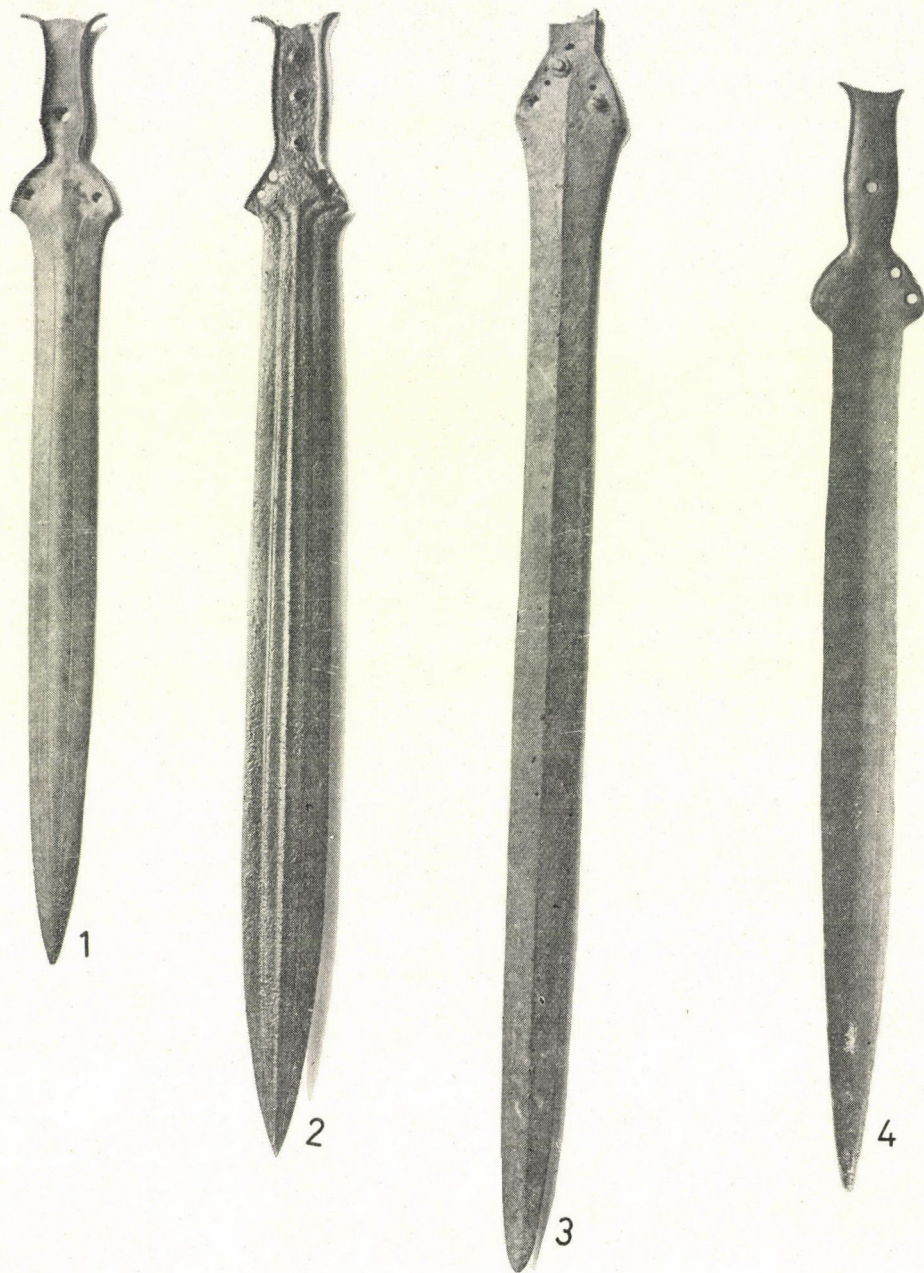

2. kép. 1. Dunaújváros-Duna. — 2. Ercsi-Duna — 3. Esztergom-Víziváros: Duna Kossuth-hídnál. — 4. Rév-Vadul Crişului

Рис. 2. 1. Дунауйварош-Дунай. — 2. Эрчи-Дунай. — 3. Эстергом-Визиварош: из Дуная у моста им. Косшута. — 4. Рев-Вадул Кришулуй

Fig. 2. 1. Dunaújváros-Danube. — 2. Ercsi-Danube. — 3. Esztergom-Víziváros, dans le Danube près du pont Kossuth. — 4. Rév-Vadul Crişului

3. kép. 1, 4. Ismeretlen lelőhely. — 2. Báziás környékén-Duna — 3. Dunaújváros-Duna
 Рис. 3. 1,4. Неизвестные места находки. — 2. В окрестности Базиша-Дунай. — 3. Дунай-Дунай
 Fig. 3. 1,4. Sites inconnus. — 2. Le Danube dans les alentours de Básiás. — 3. Dunaújváros-Danube

de így is nagyok a hibalehetőségek és kérdés, hogy az elterjedési térképek mennyiben tükrözik az egykori helyzetet?

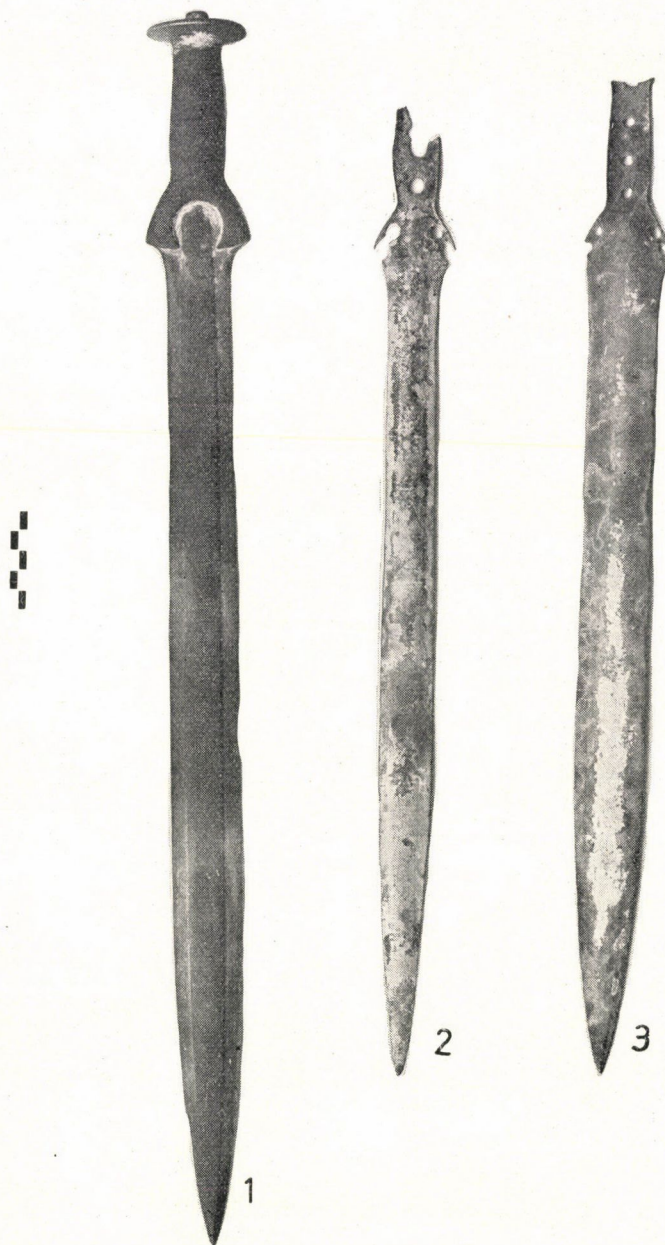
1. *Nagyfőteny-Duna* (Budapest XXII. ker.). Egy már közölt bronzsisakkal együtt⁹ a Magyar Nemzeti Múzeum 1952-ben egy bronzkardot kapott,¹⁰ amelyet a Kotróvállalat hajója a Dunából szedett (1. kép 1). A kardnak analógiáját egyelőre Magyarországon nem ismerem. Folyóából származván lelettársulás híján kora nem határozható meg, hanem csak a számba jöhető és jól

keltezhető analógiák alapján. Feltűnik rajta hosszú markolatnyúlványa, rajta egy kis nitszeg, a majdnem hegyes ellenző ugyancsak kicsi nitszegekkel, végül a felső harmadában szélesebb penge és a bordás penge keskenysége. A kard jellege alapján biztosan a korai fegyverek közé tartozik. Az eddig ismert keszthelyi típusú kardok közé nem iktatható be, bár a penge inkább felső harmadában szélesebb. Az Égékumban a kereszt alakú kardok között van nem egy, amelynek ellenzője hasonló, azonban csak erre a részletre lehet analógia-

⁹ *Mozsolics A.*, *Acta ArchHung* 5 (1955) 36., 2. kép.

¹⁰ MNM. Lelt. sz: 81/1952/2. H: 61,5 cm.

4. kép. 1–3. Visegrád-Duna
Рис. 4. 1–3. Вишеград-Дунай
Fig. 4. 1–3. Visegrád-Danube

ként hivatkozni. Az égéi szóban forgó kardok pengéjük révén inkább a törkardok csoportjába sorolhatók, a markolatnyúlvány végén egy kis lyukuk van, amelyre az arany, márvány vagy elefántcsont kardgombot erősítették. A kardok pengéje az ellenzótól lefelé egyformán keskenyül és általában profilált középbordájuk van.¹¹

A krétai kardoknak gyakran a markolatnyúlvány közepén nagy, arannyal borított nitszegeik

vannak, vagy a markolat egészen az ellenző alatti részig aranylemezzel borított. Ezek jól keltezhetők a LM I B-be, ami a mykénéi időrend szerint a LH II-nek felel meg, azaz az Ayios Joannis-i harcosok sírjait S. Hood a knossosi LM II palota pusztulása előtti, nagyjából, a Kr. e. 1400 körüli időbe keltezi és „not earlier than LM I B.” Ami az ellenzót és a markolatnyúlványt illeti, csupán egy kárpát-medencei analógiára lehet hivatkozni,

¹¹ Sandars, N., AJA 67 (1963) 146 —: a D-típusú kardok felsorolása. — L. még az Ayios Joannis-ban talált kardokat: Hood, S., BSA 47 (1952) 261–262. és

54. t. e; BSA 51 (1956) 90, 3. kép és 51. t. c. — Müller-Karpe, H., Germ 40 (1962) 265; 4. kép 1–5.

a micskepusztai (Mișca) törre. A leletben — ha nem keveredett össze, ami valószínű — van egy törtöredék, amelynek pengéje és markolatnyúlványának is felső része hiányzik. Ha feltételezzük a lelet összetartozását¹² és ha a legrégebbi darabokat is nézzük, akkor sem lehet a tör régebbi, mint az ópályi szint (B IVb). Némiképpen hasonló még a hencenci (Aurel Vlaicu, volt Hunyad m.) kardtöredék,¹³ de ez is inkább ugyanabba a csoportba sorolható mint az egyik dunaújvárosi kard. Ezek az analógiák azonban vajmi keveset mondanak, részben mert erősen töredékes darabok, részben mert a nagytétényi kard is kísérő leletek híján, önmagában nem keltezhető. A Tweng-Lungauban (Salzburg szövetségi tartomány) előkerült kard sokkal inkább hasonlít a nagytétényi darabhoz, csak ez is szórványos. A leletet közlő K. Willvonseder itáliai analógiákra hivatkozik, de pontos keltezését ő sem adja meg.¹⁴

A nagytétényi kardhoz leginkább hasonló Drnovából (Nové Mesto körzet, Szlovénia) származik. Valószínűleg folyólelet ez is. Sajnos, szórványos darab. Markolatnyúlványán két szegecslyuk van.¹⁵

Az itáliai kardok között a Manoccora-barlangban (Prov. Foggia, Puglia) kiásott csontvázak sírok mellett talált fegyverek között vannak hasonlóak, amelyeket V. Bianco Peroni¹⁶ Manoccora típusnak nevez. Leginkább a Povegliano Veronese, továbbá a Zombor-Szomolány típusú kardok körében keresi az analógiákat, amit jelenleg jobbak híján el is fogadok, bár hangsúlyozni szeretném, hogy némi hasonlóságok ellenére a nagytétényi kard jelenleg pontos analógiák nélkül van. A Manoccora-kardok kora: „Bronzo recente”, ill. „subappenninico”. A barlangban sok kerámia és bronztárgy is volt a csontvázak mellett. A kardok az analógiák szerint is vagy még az Ia és Ib típusú kardok ideje elé keltezendők, mint pl. a szomolányi típusú kardok is, vagy legfeljebb az Ia és Ib típusú kardok idejére. Az első keltezés tartom valószínűnek, mert a forrói típusú bronzleletek idején már a párhuzamos pengéjű kardok voltak általánosak, így az Ia és Ib típusú kardok és a nyolcszögletű markolatú kardok, amilyen a forrói leletben volt.¹⁷

Ha eltekintünk a nagytétényi kard egészen szokatlan ellenzőjétől, akkor azok között a kardok között találjuk a legjobb analógiákat, amelyeket J. D. Cowen mint „Boiu Type: Class II” írt

le és ezek között is a Szávából Dolinánál előkerült hasonlító leginkább; említhető a Quinto-i (Treviso közelében, Veneto) kard is.¹⁸

Jelenlegi tipológiai ismereteink szerint a nagytétényi dunai kardot, figyelembe véve a kard formáját, a Manoccora barlangból ismert analógiákat, a koszideri és a forrói szint közötti időbe keltezném. A kard felső felében széles, továbbá némi hasonlóság állapítható meg egyes keszthelyi (Boiu II) típusú kardokkal; a kard talán még az Ib típusú kardokkal is összevethető, ami markolatát és ellenzőjét illeti.

2. *Ia és Ib típusú kardok a Kárpát-medencében.* Az utóbbi években két ízben is foglalkoztam e kardokkal.¹⁹ Az első áttekintésnél még nem rajzolódott ki, hogy milyen sok Ia és Ib típusú karddal számolhatunk. Újabb vagy még közölhetlen példányok indokolják, hogy újból foglalkozunk velük.

Az Ia markolatnyúlványos kardok válla többé vagy kevésbé lekerekített és itt két-két nitszeg van, egyes északi példányokban három, nálunk a fiatalabb variánsokon is három; magán a markolatnyúlványon általában nincs. A peremes markolatnyúlvány néha közepén enyhén kiszélesedik és végén kétoldalt kis kifelé álló szarv alakú nyúlványa van. A penge mindig párhuzamos élű, átmetszete vagy elnyúlt rombikus, vagy nem élesen kirajzolódó lekerekített bordája van. A kardok általában hosszúak és úgy látszik, hogy főként a régebbiek; a fiatalabb variánsok vagy átmeneti típusok között lehetnek rövidebbek is. Ezek markolatnyúlványán is van egy nitszeg. A régebbi kardok pengéje a hosszúsághoz viszonyítva keskeny.

Az eddig közölt Ia típusú kardok közül az alábbiakat emlitem: Piskénél (most Lábatlan) Dunából (Komárom m.).²⁰ A klasszikus darabok közé tartoznak az érdi és a szőnyi²¹ kardok. Jó példák az Ácsteszéren (70,2 cm) (Komárom m.) és Endrődön (h: 71,2 cm) (Békés m.) előkerült kardok.²² Egy figyelemre méltó példányt (1. kép 2) Nagytétény-Baross-telepnél²³ a kotró hozott fel színre a Dunából, amely hosszával — 82,2 cm — az érdi (Pest m.) és szőnyi (Komárom m.) példányokhoz csatlakozik (h: 83,3 cm, 86,3 cm).

Egy a közelmúltban Visegrádon (Pest m.) a Dunából előkerült kard ezekhez viszonyítva nagyon rövid: 55,6 cm.²⁴

¹² Roska M., Erdély régészeti repertóriuma. Kolozsvár 1942. 182; 219. kép 23. — *Mozsolics A.*, Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens (Röv: Bronze- und Goldfunde). Budapest 1973. 157. és 73. B. t. 23.

¹³ Berciu, J. — Popa, A., Acta Arch. Carpathica 7 (1965) 78. — L. még Alexandrescu, A. D., Dacia 10 (1966) 131. — 175. és 151., XIII. t. 6.

¹⁴ Különnyomat év nélkül. 45–47. H: 46,2 cm.

¹⁵ Müller-Karpe, H., Germ 40 (1962) 260: 2. kép 3; 285.

¹⁶ Bianco Peroni, V., Le spade nell'Italia continentale. München 1970. PBF IV/1. 52. —, 104–108. sz.

¹⁷ *Mozsolics, A.*, Bronze- und Goldfunde ... 25–
¹⁸ PPS 32 (1966) XX. t. 3 és 307. 21. szám, XX. t. 8 és 307. 27. sz.

¹⁹ ArchÉrt 99 (1972) 188. — *Mozsolics, A.*, Bronze- und Goldfunde ... 26.

²⁰ *Mozsolics A.*, ArchÉrt 99 (1972) 189–190, 1. kép 4. H: 71,6 cm.

²¹ *Mozsolics A.*, Bronze und Goldfunde ... 27, 14. t. 1–2 és 131, 181.

²² Uo. 14. t. 3–4.

²³ MNM. Lelt. sz: 72.9.1.

²⁴ MNM-ban. L. felsorolásnál.

A losoncapátfalvai (Opatova, Szl.) két kard J. Paulik szerint Ia típusú.²⁵ E szerző közül Osgyánból (Oždany, Szl.) is egy kardot, amelyet ugyancsak Ia típusnak határoz meg; ennek markolatnyúlványán egy szegecslyuk van, válla hiányos.²⁶

Egy Vágújhelyen a Vág folyóból (Nové Mesto nad Váhom) kotrásnál felszínre került kard szintén a jellegzetes példányok közé tartozik (h: 64 cm)²⁷ Egy másik kard ugyancsak a Vágból Vágújhelynél (h: 56,7 cm) inkább egy átmeneti típus az Ia és Ib kardok között.²⁸

A rimaszombati (Rimavská Sobota) depotlet egyik kardja 70–71 cm hosszúságával formailag a klasszikus Ia kardok közé sorolható.²⁹ Vállán három-három szegecs van. Egy jellegzetes Ia-kard Zamárdi-Szántód pusztánál (Somogy m.) a komp kikötőjének vonalában, a parttól pár száz méterre a Balatonból került elő. Markolatnyúlványa peremes, vállán két-két szegecs van és széles lekerekített bordája (1. kép 3).³⁰ Egy másik a Balatonban 1841-ben talált kard közelebbi lelőhelye ismeretlen (l. 107. jzt.). Rendkívüli hosszúságuk (80 cm fölött) és egyöntetűségük miatt külön figyelmet érdemelnek a „dunai” kardok: Érd, Szőny, Nagytétény-Baross-telep. Ezek a kardok, úgy látszik, a leghosszabbak, mert J. D. Cowen az Ia típusú kardok átlagos hosszát 63,5 és 72,5 cm között jelöli meg és egy csehországit 77 cm-rel már rendkívül hosszúnak mondja.³¹ Kilenc ép darab átlaghossza 66,5 cm. Még nem tudott pontos leletösszefüggésre utalni; nálunk is a kivételek közé tartoznak az ilyen kardok. Két fontos leletet lehet említeni: a streufdorfi (Dél-Türingia) kard³² jól megfigyelt halomsír melléklete és a rimaszombati depotletet. Összehasonlítva a magyarországi leletekkel, az első egy korábbi halomsíros szinttel egyidős, viszont a rimaszombati lelet az ópályi leletek körébe tartozik. C. D. Cowen keltezése északon Montelius IIb és IIc — Közép-Európában Reinecke C-nek felel meg —, azaz nálunk a forrói szint idejének (B IVa). Cowen említi, hogy Montelius III. periódusba is keltezhetők egyes skandináviai kardok. Magyarországon is két leletszintben fordulnak elő ilyenek: a B IV periódus régebbi és fiatalabb szakaszában.³³ Utalok a kardok nagy elterjedé-

sére és J. D. Cowen által összeállított térképre. Adatai e felsorolással kiegészíthetők (11. kép).³⁴

Egy Ib típusú kard (1. kép 4), amely Budapest és Vác között a Dunából került felszínre, sokáig magángyűjteményben volt. 1975 januárjában a Hadtörténeti Múzeum vásárolta meg.³⁵ A második világháború után készült fénykép alapján sikerült lelőhelyét megállapítani, mert közben a kard többször gazdát cserélt. A kard h: 77 cm. J. D. Cowen szerint az Ib típusú kardok átlaghossza 61 cm.³⁶ A kard hegyesen kiugró válla, a felfelé kissé szélesedő markolatnyúlvány, a párhuzamos élek, a borda révén a jellegzetes Ib kardok csoportjába sorolható. Legjobban, ami a hosszát is illeti, a Braunau am Inn-ben talált kardhoz (h: 76,8 cm) (Felső-Ausztria) hasonlít.³⁷

Az Ib típusú kardok ritkábbak a Kárpát-medencében, mint az Ia-kardok. Nagyjából egyidősek. Ami származásukat illeti, visszavezethetők a szomolányi típusra: ez az Ib típusnak közvetlen előzménye.³⁸ Hogy az Ia kardokat le lehet-e közvetlenül vezetni a keszthelyi típusú kardokból, nem állítanám. A két típus rokonsága mellett voltaképpen csak két érvet lehetne felsorakoztatni: a) mind a keszthelyi, mind a korai Ia típusú kardok hosszúak, b) a kardok lekerekített vállát. Ha azonban az elterjedésüket nézzük, akkor éppen ott a legritkábbak az Ia típusú kardok, ahol a keszthelyi és rokon típusok a leggyakoribbak. Az Ia típusú kardok különösen északon terjedtek el, továbbá Ausztriában és a Rajna vidékén. A keszthelyi típusú kardoknak viszont két centruma van: Kárpát-medence és Északkelet-Itália.³⁹

Az erdélyi kardleleteket is feldolgozó A. D. Alexandrescu beszél cikkében egy Unip-Uriu (Temesújnép-Felőr) típusról,⁴⁰ amelyek közül a felőri darab emlékeztet leginkább az Ia típusú kardokra. Ez egy depotlethez tartozik, amely az ópályi szintbe keltezhető (B IVb). Hivatkozva J. D. Cowen munkájára megállapítja Alexandrescu is, hogy Boiu-Keszthely típusú kardok hatása egészen az Aranyos és Zalkod depotleletekhez tartozó kardokig nyomon követhető. Én inkább különbséget tennék a keszthelyi típusú és az Ia—Ib típusú kardok fejlődési vonala között, különösen ami a penge kiképzését illeti. A keszthelyi kardok kivétel nélkül felső harmadukban

²⁵ StZ 15 (1966) 82. és 101; XVI. t. 7–8; 95. jz. Novotná, M., Die Bronzehortfunde in der Slowakei. Arch. slov. fontes IX (1970) 109. Leleghelyét a következőképpen közli: „Opatova — (Einöde) bei Oždany.” Itt 1934-ben nyolc kardot találtak, amelyből csak e kettőt mentették meg. A kardok h: 68,5 és 65,8 cm.

²⁶ Paulik, P., StZ 10 (1962) 59, 1. kép. H: 67,2 cm.

²⁷ Uo. 58–62 (63–64). 2. kép.

²⁸ Uo. 3. kép 3.

²⁹ Mozsolics A., Bronze- und Goldfunde., 171. és 22. t. 4.

³⁰ H: 70,2 cm. Balatoni Múzeum, Keszthely. Sági Károly adatai.

³¹ BRGK 36 (1955) 58.

³² Feustel, R., Bronzezeitliche Hügelgräberkultur im Gebiet von Schwarz (Südthüringen). Frühgeschichte Thüringens 1 (1958) XL. t. 1–5. Kard h: 71,1 cm. A

sírban volt még két tű (h: 26,8 és 19,5 cm), egy peremes balta (h: 18 cm) és egy tör (h: 14,2 cm).

³³ Mozsolics, A., Bronze- und Goldfunde . . . 25 —.

³⁴ I. m. 57. Karte A. L. a leletek felsorolását: 119–122.

³⁵ Fényképnegatív a MNM Adattárában. A második világháború utáni felvétel.

³⁶ BRGK 36 (1955) 64.

³⁷ BRGK 36 (1955) 4. t. 4 és 122.

³⁸ Hampel J., A bronzkor emlékei Magyarhonban. I–III. Budapest 1886, 1892, 1896. CCXLIII. t. 1. — Cowen, J. D., PPS 32 (1966) 10. t. 7–8, 298, — 9. kép.

³⁹ Mozsolics A., ArchÉrt 95 (1968) 64, 4. kép. Elterjedési térkép J. D. Cowen szerint újabb adatokkal kiegészítve.

⁴⁰ Dacia X (1966) 131. sk. — Mozsolics, A., Bronze- und Goldfunde . . . 133, 71. t. 16.

szélesebbek, díszítettek, míg az Ia–Ib típusú kardok éle párhuzamos és amint már utaltam erre, az elterjedési góccok egyáltalán nem fedik egymást.

A. Alexandrescu által felhozott példák többnyire későbbiek is és úgy látszik, hogy már Erdélyben is rendkívül ritkák a korai, klasszikus Ia–Ib kardok. Egyre hivatkozhatunk: Felőr (Ia-típus).

Összefoglalóan e kardokról megállapíthatjuk, hogy a hosszú példányok (70–86 cm között) biztosan a forrói szint körüli időbe keltezhetők, de még fellelhetők ilyenek az ópályi szint leleteiben is (Rimaszombat, Felőr). Az ezeknél rövidebb kardokról nincsenek megbízható, keltezésükre vonatkozatható adataink, de nyilván ezek is a B IV periódusból származnak. Az aranyosi szint leleteiben már csak az Ia típusú kardoknak fiatalabb változatai fordulnak elő, de még későbbi depotleletekhez is tartoznak rövid, markolatnyúlványos kardok, amelyeknek egyes részletei az Ia típusú kardokra emlékeztetnek (l. dunaújvárosi kard leírásánál).

3. *Nenzingeni típusú kardok.* Talán a legelterjedtebb bronzkard: a drontheimi fjordtól a Peloponneszig, a Schelde folyótól a Dnyeszterig.⁴¹ Naue szerint ez a IIa-típus.

E helyen nem fogom az összes magyarországi nenzingeni típusú kardot ismertetni, csupán néhány újabb leletet írok le.

Egy kardot, amelyet eddig mint ismeretlen tartottak számon, sikerült Kelemen Mártának egy régi szerzeményi napló alapján azonosítani (1914. jan. 21). Esztergom-Víziváros–Kossuth-hídnál találták a Dunában. Vállán két-két szegecslyuk van, markolatnyúlványa és hegyéből kis darab hiányzik (2. kép 3). Éle párhuzamos, széles közép-bordája a szegecslyukak között domborúan, félkörívben zárul.⁴²

Egy hasonló kard, amelynek markolatnyúlványa szintén letörött, Dunaújváros közelében a Dunából került felszínre.⁴³ A dunaújvárosi építkezésekhez szállított soderben találták meg.

Egy másik ilyen kard (4. kép 3) Visegrádnál került elő a Duna medréből az 1692. és 1693. folyam km között. Markolatnyúlványán három, vállán két-két szegecslyuk van; ezek közül az alsók kitörtek.⁴⁴

A visegrádi kardhoz hasonló egy közöletlen kard (2. kép 4). Lelethelye: Rév (Vadul Crișului, volt Bihar m.).⁴⁵

Az aranyosi (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) depotleletben két nenzingeni típusú kard is van egy Riegsee típusú karddal együtt.⁴⁶ Az ezzel egyidős zalkodi lelethez (Szabolcs-Szatmár m.) is két ilyen kard tartozik.⁴⁷

A nenzingeni típusú kardok legkorábban az ópályi szint idején (B IVb) jelennek meg, de leggyakoribbak az aranyosi szint leleteiben (B Va).⁴⁸

Egy másik Dunaújvárosnál a Dunából előkerült kard (3. kép 3) más jellegű.⁴⁹ A peremes markolatnyúlvány töredékes, a penge átmetsete rombikus. Érdekeselek a lyukak, ugyanis a két alsó nagyobb, ezek fölött a vállon két nagyon kicsi van, egyik fölött ismét egy nagy és végül, már a markolatnyúlványon, egy nagyon kicsi. A párhuzamos szélű penge alapján a kard a viszonylag koraiak közé tartozhat, amit talán úgy fogalmazhatunk meg, nem ismerve markolatnyúlványának végét, hogy fiatalabb, mint az Ia és Ib típusú kardok, azonban korábbi, mint a kurdi szint kardjai, tehát vagy a B IV b periódus (ópályi szint), vagy a B V periódus korai kardjai közé sorolható (aranyosi szint). A lyukak ilyen kiképzéséhez analógiát nem ismerek. Párhuzamos élű pengéjével leghelyesebben a nenzingeni típusú kardok csoportjába keltezhető. E kardnak egy másik jellegzetessége: válla alatt alig keskenyülve megy át a pengébe. Ennek átmetszete sem mond ellent ennek a besorolásnak. Csupán a nagy és nagyon kicsi szegecslyukak váltakozása szokatlan e kardon.

4. *Dunaújváros-Duna* (Fejér m.). A dunaújvárosi Duna-szakaszon több kard került elő. Az első ott talált egy markolatnyúlványos rövidkard.⁵⁰ Markolatnyúlványa peremes, középen kiszélesedik és itt egy szegecslyukja van (2. kép 1), válla lekerekített két-két szegecslyukkal. A pengebordát két vonal kíséri, amelyhez a kard hegye felé egy harmadik csatlakozik. A vonalak fent a két alsó szegecslyukhoz kapcsolódnak.

Érdekese, hogy több depotleletben van ilyen vagy nagyon hasonló rövidkard. Így lehetséges keltezése is. Válla, sőt markolatnyúlványa is emlékeztet még az Ia kardokra, de azokon a pengebordát nem kísérik vonalak, amelyek a szegecslyukakhoz csatlakoznak. Tipológiai és kronológiai szempontból jól elhatárolható ez a kardtípus az Ia-kardoktól.

Egy szórványos rövidkard Veszprém Arany János utcából idézhető.⁵¹

⁴¹ Cowen, J. D., BRGK 36 (1955) 68.

⁴² Esztergomi Balassi Bálint Múzeum. Lelt. sz.: 55.660.1. H: 57,2 cm, penge sz: 3,3 cm.

⁴³ Dunaújvárosi Múzeum. Lelt. sz.: 66.9.1. 1953-ban találták. H: 53,6 cm.

⁴⁴ Mátyás kir. Múz. Visegrád. Héjj Miklós adata. H: 48,7 cm.

⁴⁵ Egy a második világháború után készült fénykép szerint Tepliczy birtokában volt (Budapest, Csengery u. 19). Fényképnegatív a MNM Adattárában. Valószínűleg erről a lelethelyről van szó; Erdélyben még további helynevek vannak, amelyekben benne van a Rév szó: Rév-

kápolnok, Farkasrév, Révkolostor.

⁴⁶ Hampel, Bronzkor. CCXVI. t. 2–3,5.

⁴⁷ Jóna András Múz. Nyíregyháza. Az egész lelet még közöletlen, csupán Fr. Holste, Hortfunde Südosteuropas. Marburg-Lahn 1961. 38. t. 8–11 nem egészen pontos rajzai közöltek.

⁴⁸ Mozsolics, A., Bronze und Goldfunde... 26–.

⁴⁹ MNM. Lelt. sz.: 60.11.1. Vétel Szabó László hajóstól. H: 58,8 cm, penge sz: 3 cm.

⁵⁰ MNM. Lelt. sz.: 59/1936. H: 43,5 cm. Egy halásztól vásárolták.

⁵¹ Bakonyi Múzeum. Lelt. sz.: 55.55.1. H: 49,4 cm.

Egy ismeretlen lelőhelyű van a MNM-ban. Ennek a vállán csak egy-egy lyuk van (3. kép 1).⁵²

Ismeretlen lelőhelyű egy már Hampel József által közölt hasonló kard is.⁵³ Az analógiák közé tartozik az orci (Somogy m.) bronzlelet egy kardtöredéke.⁵⁴ A depotlelet a kurdi szintbe sorolható. Úgy látszik, hogy ilyen kardokkal két lelet-szintben is számolhatunk, mert a régebbi aranyosi (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)⁵⁵ és a zalkodi (Szabolcs-Szatmár m.) leletben is van ilyen kard és mindkettő az Aranyos-Riegsee-szint leletei közé tartozik. A zalkodi lelet⁵⁶ egyik hasonló kardjának markolatán két lyuk van. Két jellegzetes nenzingeni típusú kard is tartozik a depothoz (Naue II).⁵⁷ Egy szabadkai (Subotica) téglagyári „leletben”⁵⁸ is van egy a dunaújvárosi kardhoz hasonló. Egy sarlós tű nyilván nem ehhez a depothoz tartozott. A legtöbb tárgy a kurdi szintbe való sorolást indokolja.

Egy Szabadbattyánról (Fejér m.) származó kard⁵⁹ két szegecslyukkal a markolatnyúlványon szintén az analógiák közé sorolható. E kardok közé tartozik egy Szeged környéki töredékes darab is. A Gencsapátiban (Vas m.) talált kard pengetőve műanyaggal kiegészített. Jelenlegi h: 54,6 cm. Leginkább a dunaújvárosi kardhoz hasonlít.⁶⁰

Egy kevésbé jellegzetes rövidkard széles, lekerékített bordájú. Lelőhelye: Pusztatenyő—Holt-Tisza (most Tiszatenyő, Szolnok m.). A lyukak hasonlóan helyezkednek el, mint a dunaújvárosi darabon.⁶¹

Az analógiákat és jól keltezhető leleteket áttekintve a következő adatokat nyerjük: az aranyosi és a zalkodi leletek kardjai az Aranyos-Riegsee-szintbe keltezhetők, az orci és a szabadkai példányok pedig a kurdi szint leleteihez tartoznak.

A többi felsorolt lelet nem keltezhető pontosan. A dunaújvárosi dunai kard mindenesetre a B V periódusba sorolható.

E rövidkardot, amely nem ritka depotleletekben sem, dunaújvárosi típusnak nevezem.

A Balatoni Múzeumban van még egy érdekes, sajnos, ismeretlen lelőhelyű rövidkard,⁶² amelynek formája emlékeztet az Ia típusú kardokra (3. kép 4). Formailag azonban mégis inkább azokhoz a kardokhoz hasonlít, amelyeket Itáliában mint Montegiorgio típust foglalnak össze.⁶³

A dunaújvárosi típusú kardok az Ia típus fiatalabb változatának tekinthetők.

5. *Profilált bordájú kardok.* A MNM Régészeti Osztálya nemrég szerzett egy rövid kardot (h: 45,6 cm), amelyet ugyancsak a kotró hozott felszínre Ercsinél a Dunából. A kardnak hasonló a pengebordája, mint az egyik nyergesújfalui kardé (2. kép 2), ugyanis profilált bordája a hegyénél és a markolattónél hegyes ívben végződik. A vállá kevésbé kihajló, mint akár a nyergesújfalui vagy a hasonló, ugyancsak három nitszeggel rendelkező markolatnyúlványos dombóvári kardé (69. jz.). Az ercsi kard markolatnyúlványa közepén kissé kiszélesedik, mint az éppen nevezett hasonló kardé. Hogy miként rekonstruálható a vége, kérdéses, de csak két megoldás kínálkozik, ti. mint Ennsdorf-típus vagy mint Allerona típus. Az utóbbi kardok általában hosszabbak, mint az Ennsdorf típusú kardok, pengéjük is keskenyebb. Inkább az Ennsdorf típusú kardok közé sorolnám az ercsi kardot.⁶⁴ Ezzel meg is adtam a kard időbeli besorolását, ugyanis ezek a kurdi szint kardjai közé tartoznak az Allerona és a hárombordás kardokkal együtt. Keltezésük: B Vb.

Ennsdorf típusú kardokból egy szép sorozat tartozik a nagy krasznokvajdai kardlelethez, hárombordás kardokkal együtt.⁶⁵

A MNM 1891. óta őriz egy érdekes kardot,⁶⁶ amelyet említ ugyan az irodalom, de eddig képét tudtommal nem közölték. A leltár szerint „Báziás közelében a Dunából emelték ki” (l. 113. jz.).

A báziási kard peremes markolatnyúlványa két kis szarvszerű nyúlványban végződik, vállá ferde (3. kép 2). A viszonylag széles pengén profilált borda van, amely a váll két-két szegecslyukja között domborúan zárul. E cikkben ugyan foglalkozom profilált bordájú kardpengékkel (Nyergesújfalu-Duna: 5. kép 3; Ercsi-Duna: 2. kép 2), azonban a báziási kard ezektől különbözik a borda felső lezáródása révén. Mégis a ferde váll, a penge nagyobb szélessége alsó harmadában indokolja, hogy összehasonlítsuk mind a nyergesújfalui, mind az ercsi dunai kardokkal, valamint a dombóvárival.

Két hasonló kardtöredék tartozik az öreglaki (Somogy m.) bronzlelethez, amely a kurdi szintbe keltezhető.⁶⁷ Ezek a kardok azokhoz kapcsolódnak, amelyeket mint Ennsdorf típust foglal össze az irodalom, ill. ezeknek egyik Kárpát-medencei változatáról beszélhetünk. A borda domború lezáródása a nenzingeni típusú kardok örökségeként értelmezhető.

⁵² Lelt. sz.: 97/1899. Vétel Wiesinger Mórtól. H: 44,2 cm.

⁵³ Hampel, Bronzkor. XX. t. 7.

⁵⁴ Hampel, Bronzkor. CXVII. t. 22.

⁵⁵ Hampel, Bronzkor. CCXVI. t. 1, 4.

⁵⁶ Holste, Fr., Hortfunde Südosteuropas. 38. t. 10. Rajza nem pontos.

⁵⁷ JAM Nyíregyháza. Lelt. sz.: 58.124.1—12. Kard h: 60,2 cm.

⁵⁸ ArchÉrt XV (1895) 313, 4. kép.

⁵⁹ István király Múzeum. Petres Éva közlése.

⁶⁰ Szeged. *Mozsolics A.*, ArchÉrt 99 (1972) 189—190; 1. kép 5. — Gencsapáti: Savaria Múzeum, Szombathely. Lelt. sz.: 71.82.1.

⁶¹ Móra Ferenc Múzeum, Szeged. Lelt. sz.: 54.233.1. H: 32 cm.

⁶² A zamárdi és ezen kardra vonatkozó adatokért köszönettel tartozom Sági Károlynak. H: 46,2 cm.

⁶³ Bianco Peroni, V., PBF IV/1. 16—18. t. 119—130.

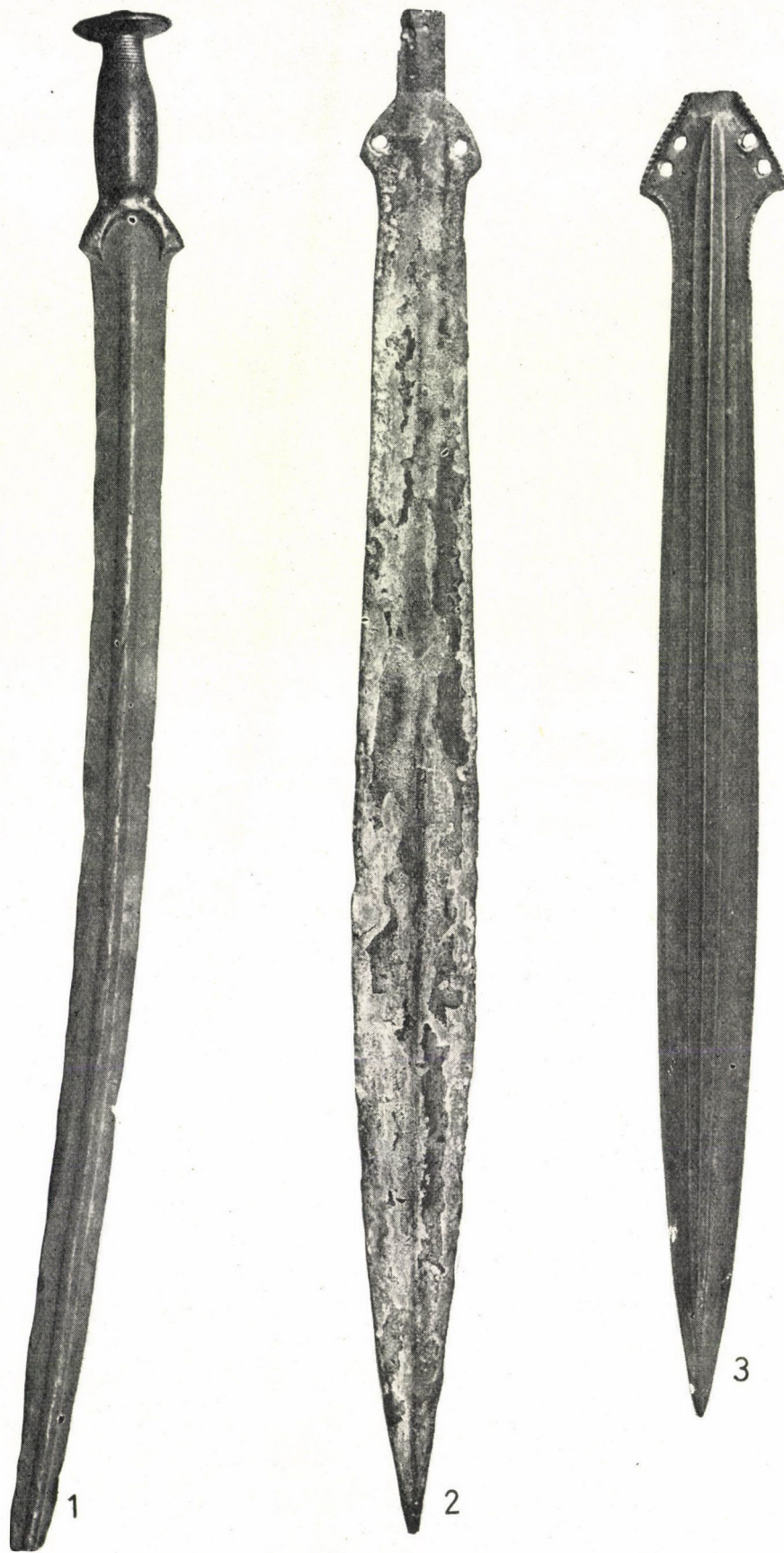
⁶⁴ E kardra vonatkozó adatokért Kemenczei Tibornak mondok köszönetet.

⁶⁵ *Mozsolics A.*, ArchÉrt 99 (1972) 192, 3. kép 1—4, 6.

⁶⁶ Lelt. sz.: 50/1891/2. Vétel Ormós Zsigmondtól. H: 52,9 cm, vállá alatt sz: 3,2 cm, penge közepén sz: 3,6 cm, penge alsó harmadában sz: 4 cm.

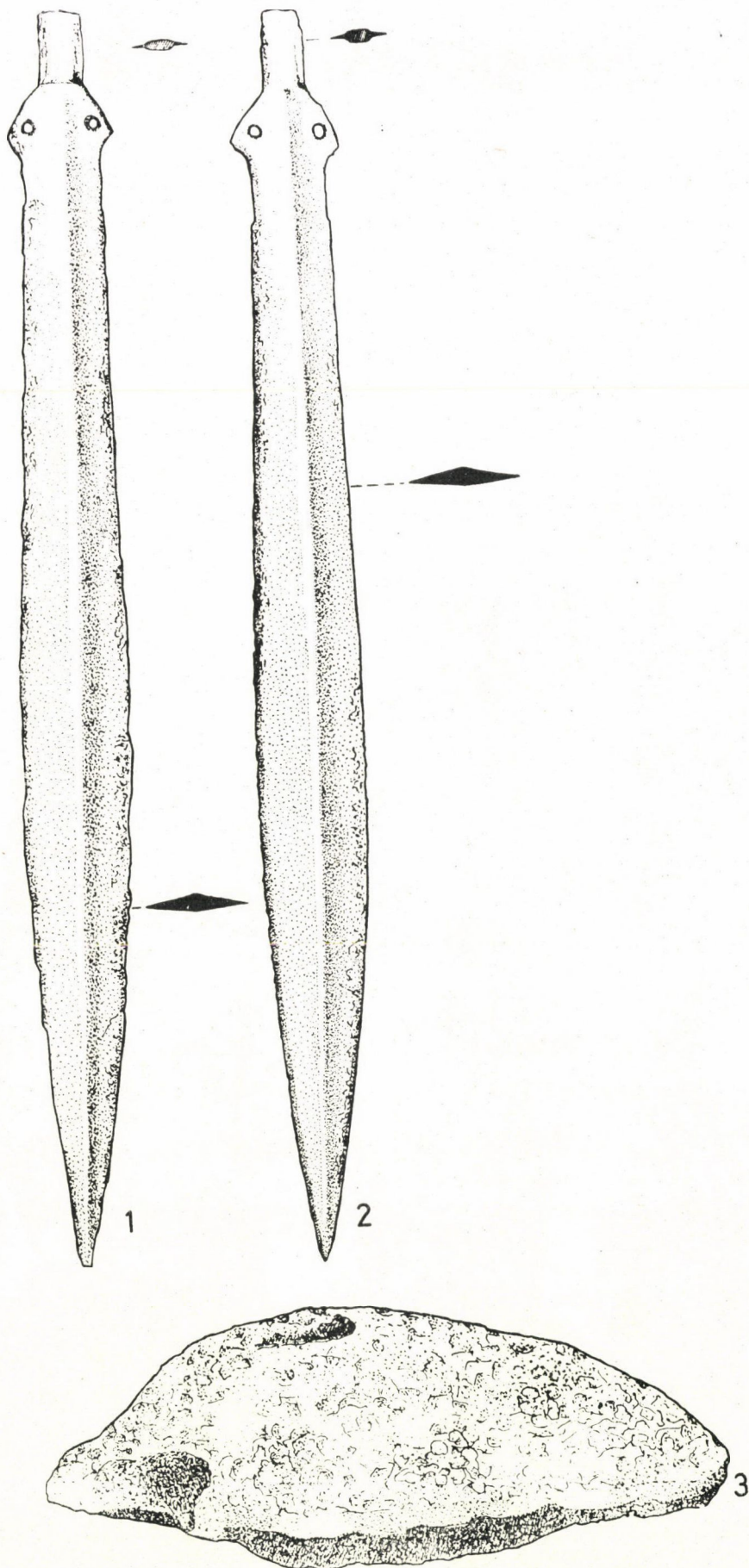
⁶⁷ Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár. Lelt. sz.: 55.155.1—156. Közöletlen bronzlelet. Publikációja előkészületben.

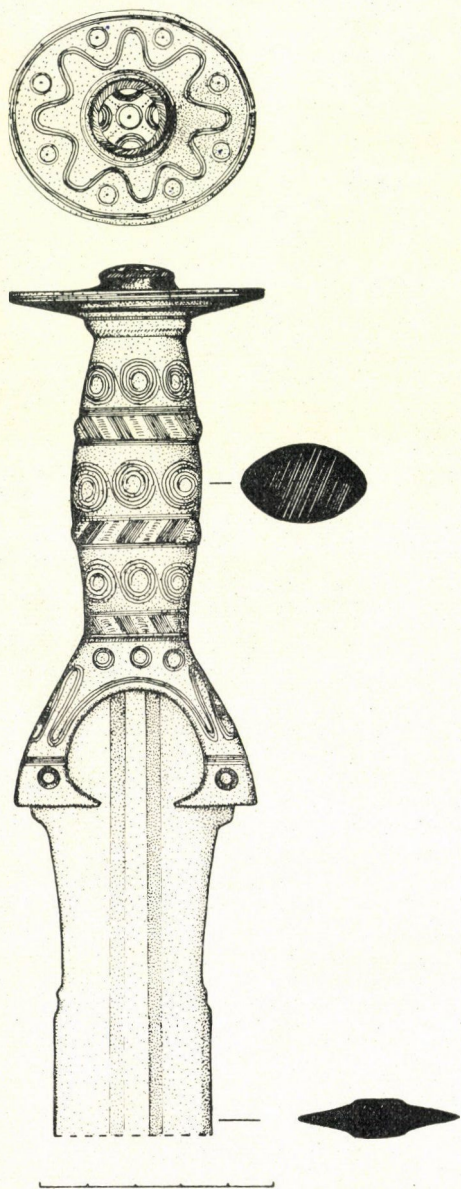
5. kép. 1. Budapest-Duna Margitszigetnél. — 2–3. Nyergesújfalu-Duna
 Рис. 5. 1. Будапешт — из Дуная у о. Маргариты. — 2–3. Нергешуйфалу-Дунай
 Fig. 5. 1. Budapest-le Danube près de l'île Marguerite. — 2–3. Nyergesújfalu-Danube

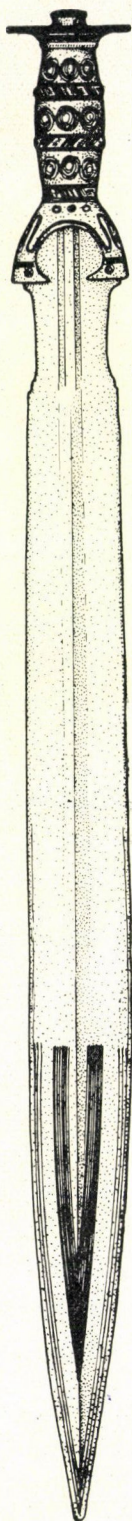
6. kép. 1-3. Nyergesújfalu-Duna
 Рис. 6. 1-3. Нерешуйфалу-Дунай
 Fig. 6. 1-3. Nyergesújfalu-Danube

7. kép. Nyergesújfalu-Duna
Рис. 7. Нергешуйфалу-Дунай
Fig. 7. Nyergesújfalu-Danube

6. Nyergesújfalu-Duna (Komárom m.). Egy előző cikkemben utaltam már erre a leletre.⁶⁸ Akkor négy kardról volt tudomásom, amelyek közül kettő Rolkó István (Gyömrő) tulajdonában

volt. Egy kard Váradi Imréhez (Budapest) került, egy pedig egy budapesti bíróhoz. Két kardról fényképem van (5. kép 2–3). Ezek közül egy széles pengéjű: vállán egy-egy szegecslyuk van és markolatnyúlványa rövid téglalap alakú. E kardhoz egy két nitszeggel erősített tömör markolat tartozott. H: 58,8 cm, sz. a fogazott ricassonál: 3,4 cm, a penge legnagyobb sz: 5 cm. Rolkó István e karddal együtt egy másikat is szerzett, amely bemondása szerint szintén a nyergesújfalu cementgyár előtt a Dunából vagy a Duna-parton került volna elő. A leletkörülményre még visszatérek. A másik kardnak markolatnyúlványa letörtött, ricassója fogazott, pengéjének közepén a széles síkozott középborda csúcsban végződik a pengetőn és a hegye előtt is. Vállja ferde, peremes széle rovátkolt. Két-két szegecslyukja van: mindkét párt másik és másik oldalról ütötték be. E kard patinája eltér az előbb leírt kardétól. A markolatot kétféleképpen lehet rekonstruálni. Wosinszky M. közölt egy kardot Dombóvárról (Tolna m.),⁶⁹ amelynek ricassója szintén fogazott és amelynek pengéjén a borda szintén széles és erősen profilált. Ennek ugyancsak két-két szegecslyukja van és három a markolatnyúlványon. Leginkább az Ennsdorf típusú markolatnyúlványos kardokhoz hasonlít. Ha viszont a pengebordát hasonlítjuk össze és a pengeváll erősen bordázott voltát, akkor egy Allerona típusú kard még jobb analógiának kínálkozik.⁷⁰

Az esztergomi Balassi Bálint Múzeumba (EBM) szintén kerültek kardok ebből a Dunából kikotort együttesből (6. és 7. kép). Kelemen Márta, továbbá Horváth István utánajárása révén sikerült a leletkörülményeket tisztázni.⁷¹ „A Folyamkotró Vállalat kotrógépe 1969 novemberében Nyergesújfalu határában az 1723. folyamkilométer közelében dolgozott. A kavics kirakásakor a lábatlani kavicstelepen vették észre a leleteket, amelyek különböző magángyűjtők tulajdonába kerültek. Egy hárombordás markolatú kardot az EBM vásárolt Bene István szomolyai (Heves m.) lakostól. Lovasi János nyergesújfalu lakos és Dr. Szupek Ferenc esztergomi tanár egy-egy kardot adott el az EBM-nek. Szupek Ferenc egy másik kardot az illegális műtárgy-kereskedelem

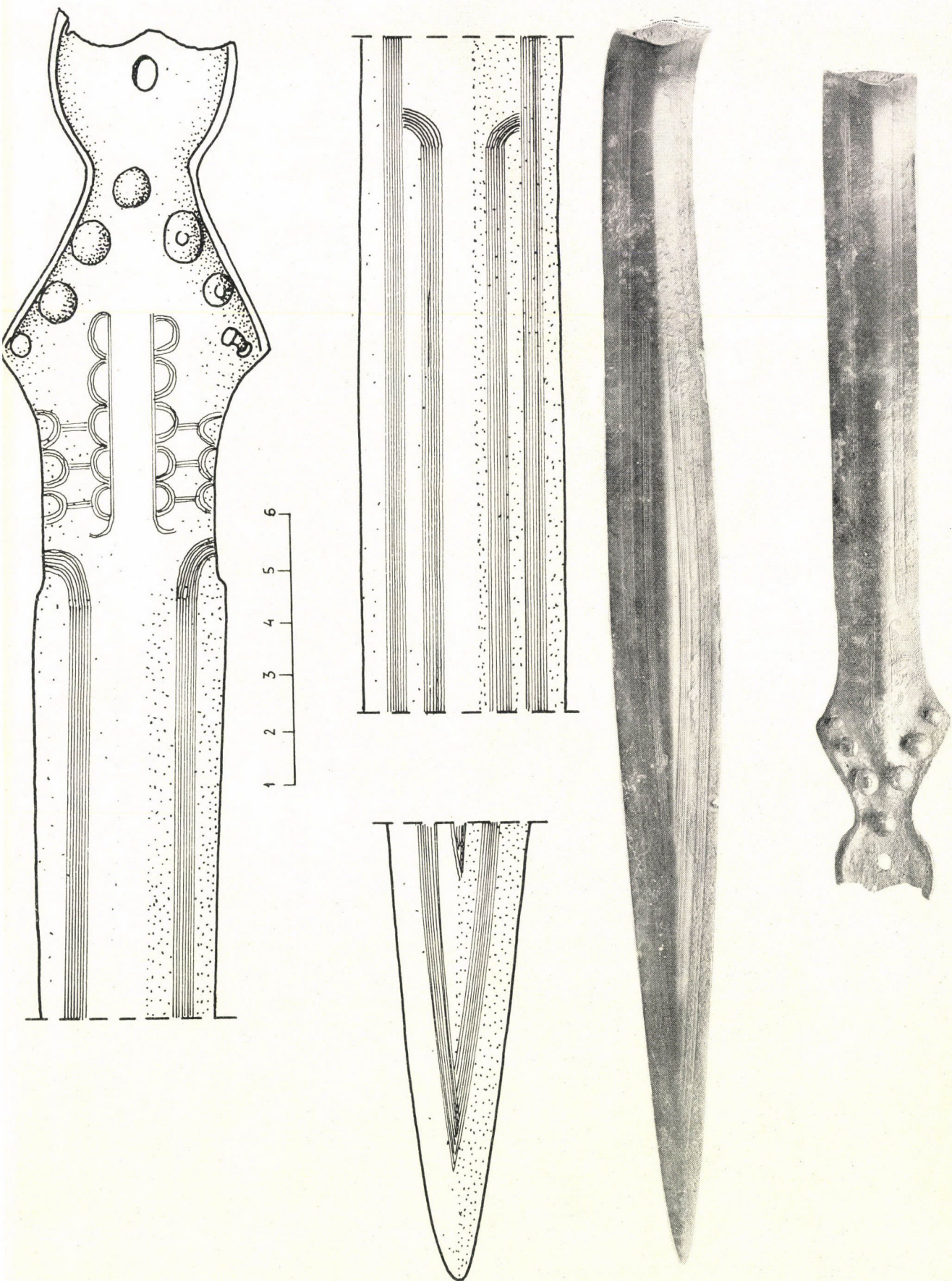
⁶⁸ ArchÉrt 99 (1972) 201. és 104. jz. — 1975. januárban az egyik kardot (5. kép 3), amely eredetileg Rolkó I. gyűjteményében volt, Fodor I. gyűjtőtől vásárolta meg a Hadtörténeti Múzeum. Az eredeti fényképpel a kard minden részletében egyezik.

⁶⁹ Wosinszky M., Tolna vármegye története. I–II. Bp. 1896. 397, LXIV. t. I; 1. 397. lapon a lelőhelyet. H: 53 cm.

⁷⁰ Hampel, Bronzkor. XX. t. 8. Lelőhelye ismeretlen. Graffenried gyűjteményben volt.

⁷¹ Balassi Bálint Múzeum Esztergom; Lelt. sz: 71.87.1–3. Az adatokért Kelemen Mártának és Torma Istvánnak tartozom köszönettel. Torma I. adata szerint egy kard a kishéri gimnáziumba került. Adatot nem lehetett ellenőrizni. Három bronzlepenyt a találók állítólag a MÉH-nek szolgáltatottak be. Az EBM munkatársai igitkeznak a még fellelhető kardokat is megszerezni.

8. kép. Duna Budapest és Vác között
 Рис. 8. Из Дуная между Будапештом и Вацом
 Fig. 8. Entre Budapest et Vác-Danube

útján értékesített. Bodor Jenő egy nagy bronzlepenyt ajándékozott az EBM-nak; állítólag kettő vagy három hasonló darab került elő. Ezek holléte ismeretlen. Valószínűleg ebből a leletből származik Czuczay József esztergomi műkovács magángyűjteményének bronzkardja. Az ellentmondásokat is tartalmazó adatközlések szerint még további két, esetleg három kardot találtak. Egy kard Takács Lajos szomolyai (Heves m.) lakoshoz került, ill. egy a kotrógépen maradt.”

A hárombordás markolatú kardnak korongja ovális (átm: $5,3 \times 4,8$ cm, gomb átm: 1,7 cm). A ricasso alján fogazott. A középborda fent síkzott, lassan átmegy egy félkörű átmetszetűbe. A penge hegye letört és lecsiszolt. H: 65,8 cm, teljes h gombbal: 66,4 cm, sz. a ricassonál: 3,2 cm, penge legnagyobb sz: 4,6 cm. Penge szélén kis csorbulások (7. kép).

Mind a markolat, mind a markolatkorong díszített. Érdekes rajta, hogy a széleken három sorban spirálisok a középső felé ívelnek és így a középső spirális kettős vonalú. Ha típusbesorolását mérlegeljük, akkor a Müller-Karpe-féle besorolás szerint leghelyesebben az Aldrans típus megjelölés⁷² felel meg. Ilyen kard van többek között a komjátnai (volt Liptó m.) leletben is, tehát ez a kard a kurdi szint leletei közé sorolható, ugyanígy a törött markolatnyúlványos, amely vagy mint Ennsdorf, vagy mint Alleron típus rekonstruálható. Tehát e két kard egyidejűsége nem vitatható. A leletből ismerünk eddig három kardot, amelyeknek valószínűleg nem is volt még tömör markolata (5. kép 2 és 6. kép 1–2), mert pl. a Lovasi által ajándékozott kardnak még az éle sincsen lecsiszolva (6. kép 2). A kard pengéje alapján mint hárombordás markolatút rekonstruálhatjuk, persze közelebbi típusmeghatározás nélkül.⁷³ Ez a kard ricassoval rendelkezik, egyik oldalán a hegye felé még nagyon vastag, a lyukak öntéssel készültek. H: 58,3 cm, ricasso sz: 3,3 cm, penge sz: 5,2 cm. A nagy bronzlepeny átm: 28 cm. A lelet megmaradt tárgyait vizsgálva talán összetartozó leletről beszélhetünk; jól beleillik — még a nagy, kb. 10 kg súlyú öntőlepeny is — a kurdi szint leletei közé. Kérdés, hogyan került a Dunába? Erre több feleletet lehet adni: 1. A part közelében ásták el a leletet és árvíz által a mélybe sodródott. 2. Torma István egy kereskedő elsüllyedt hajójára gondol. 3. Feltételezhető esetleg, hogy nagyobb, eredetileg összekötözött kardáldozatról van szó. Ennek ellent látszik mondani, hogy nyersanyag is tartozott a lelethez.

A kurdi szintnek időrendi helyzete nagy vonalakban tisztázottnak látszik, mert ideje kb. egy-

beesik Itáliában a Bronzo recente és Bronzo finale fordulójával, ami Görögországban a submykénéi periódus végének és a protogeometrikus korba való átmenetnek látszik megfelelni, azaz a Kr.e. 11. század közepére keltezhető ez az időszak Itáliában és Görögországban.⁷⁴

Dunából előkerült leletről lévén szó, felmerül a kérdés, hogy a nyergesújfalui kardok megfelelnek-e a kurdi szintnek, vagy esetleg valamivel későbbiek vagy korábbiak. Nem ismerjük a körülményeket, hogyan kerültek a kardok a Dunába, kardáldozat-e vagy depotlelet. Megállapítható azonban, hogy a lelet nem különbözik a kurdi szint kardleleteitől, legfeljebb a profilált bordájú kardnál merülhetnek fel kételyek. Miután azonban az analógiák szerint csak két rekonstrukció lehetséges — ti. Ennsdorf-típus vagy Alleron-típus és ezek is a kurdi szint leleteihez tartoznak — nincs okunk e kardok korát másképpen meghatározni.⁷⁵

Több hárombordás markolatú kard is származik a Dunából: ezek közül a Verőce (Nógrád m.) és Vác (Pest m.) között talált korongjának díszítése hasonlít leginkább a nyergesújfaluiéhoz. A Verőce-dunai kard különben erősen kopott és más díszítés nem fedezhető fel rajta.⁷⁶ A visegrádi Duna-szakaszon talált hárombordás markolatú kard (4. kép 1) is meglehetősen kopott. Ép példány a dunaföldvári (Tolna m.) kard. Több hárombordás markolatú „dunai” kard közelebbi lelőhelye ismeretlen.

Egy hárombordás markolatú kardról a második világháború után csak annyit jegyeztem fel, hogy lelőhelye Dunavecse-Duna (9. kép 1) és magángyűjteményben van.

7. *Duna medre Budapest és Vác között.* Egy „mainzi” típusú kardról annyit tudunk, hogy kotrásnál a Dunából Budapest és Vác között került felszínre.⁷⁷ A kard markolatnyúlványának kb. a fele letört. A nyúlványon valószínűleg csak egy lyuk volt a legnagyobb, peremes kiszélesedés magasságában. Ferde vállán három-három nitszeg van, egy pedig ezek között. A nitszgeknek egyik oldalán a feje, a másikon pedig a nitszeg végére ráhúzott domború karika, azaz az ellenkarika látszik. A ricasso közötti részen félkörökkel díszített. A széles pengét a ricassótól az élekkel párhuzamosan majdnem a hegyéig vonalak díszítik, a penge alsó felében még további vonalak csatlakoznak belül a szélsőkhöz. A kard törött. Jelenlegi h: 73,5 cm (8. kép).

A kard a ritka típusokhoz tartozik Magyarországon, ill. a Kárpát-medencében, alig van belőlük néhány darab, viszont jól keltezhető, mert a romándi-podheringi depotszinthez köthető (B VIIb).

⁷² Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. München 1961. 30., 32. t.

⁷³ Analógiákat itt főleg fel sorolni, mert hivatkozhatok előző kardeikemre, amelyben jellegzetes, a kurdi szinthez tartozó kardleleteket és irodalmat ismerttettem: ArchÉrt 99 (1972) 190., és 198.

⁷⁴ *Mozsolics A.*, Beiträge zur Chronologie der ungarischen Bronzezeit. Acta ArchAnt. Nyomás alatt.

⁷⁵ L. az Ennsdorf és Alleron típusú kardokat a kurdi szint leleteiben: *Mozsolics A.*, ArchÉrt 99 (1972) 198.

⁷⁶ L. a hárombordás markolatú „dunai” kardok felsorolását.

⁷⁷ Nagyházi Zoltán, vívó, budapesti lakos tulajdonában.

Ami a kardok díszítését és formáját illeti, a mi példányunk a J. D. Cowen által leírt „díszített kardok” között leginkább a mainzi típussal egyezik. A hasonló, hosszú példányokat ugyanez a szerző a kleinauheimi típus megjelöléssel foglalja össze. A két típus között a különbség elsősorban abban rejlik, hogy a mainzi típusú kardok rövidek, vas-kosak, a kleinauheimi darabok viszont hosszúak. Maga J. D. Cowen is voltaképpen ugyanannak a típusnak rövid és hosszú variánsának tekinti a két típust, elismerve, hogy egyidősek lehetnek.⁷⁸

J. D. Cowen a Wodnian-Budweis mellett előkerült kardot említi mint a legkeletibb mainzi típusú példányt. Ha a díszítést vesszük figyelembe, akkor viszont a legközelebbi analógiát az egyik podheringi kardban fedezzük fel, amelynek még a nitszegei is hasonlóak e dunai kardunkhoz.⁷⁹

Tehát a magyarországi „díszített kardokból” a kleinauheimi típusú kardokat is az analógiák körébe kell vonni, amelyek egykorúak a mainzi típussal és a nálunk talált antennás és későbbi csészés markolatú hosszú kardokkal, amilyenek a podheringi lelethez tartoznak. Ezek csészésében már ritkán van gomb és e kardok a kimondottan hosszú kardok csoportjába tartoznak, mint a Kleinauheim típusú markolatnyúlványos és a legtöbb antennás kard.⁸⁰

A dunai kard, ami formáját illeti, az udvarfalvai (Curteni, volt Maros-Torda m. Erdély) kardhoz hasonlít, viszont a mintája a szászbudai (Bodendorf-Bundorf-Bunesti, volt Nagyküküllő m.) antennás kardéhoz. Ez a két példa is mutatja, hogy a mi dunai kardunk egyidős az antennás kardokkal. Az udvarfalvai kard a hosszúak közé tartozik: 91 cm, a szászbudai antennás kard h: 85,4 cm.⁸¹

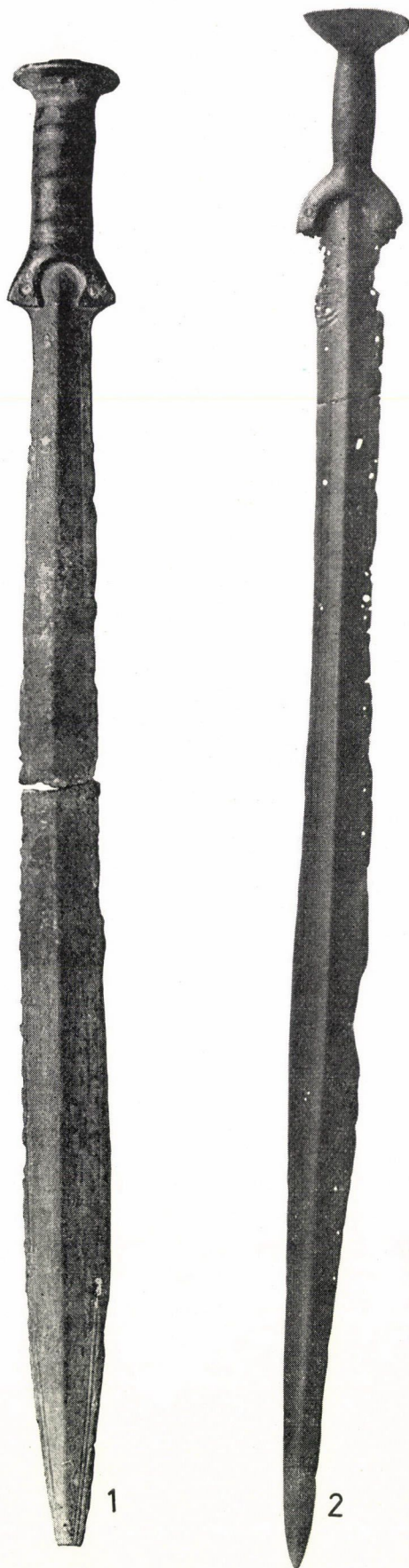
A J. D. Cowen által felsorolt kardok — a hosszú kleinauheimi és a rövidebb mainzi típus — a Rajna környékén terjedtek el, de vannak belőlük szép

⁷⁸ BRGK 36 (1955) 12. t. 1–6; 13. t. 1–7; 96–97, 100–102, 14. kép; 144–.

⁷⁹ Hampel, Bronzkor. XCII. t. fent. L. még XC. t. 2–5. A 2. sz. kardnak hasonló a díszítése, mint a szilágy-somlyói (Șimleul Silvaniei, volt Szilágy m.) antennás kardé, ti. bevéssett madárprotomákkal: Müller-Karpe, H., Die Vollgriffschwerter aus Bayern. München 1961. 115. irodalommal és 53. t. 4. Kard a MNM-ben. Ez a leghosszabb Kárpát-medencei bronzkard: 105 cm. A románci (Veszprém m.) antennás kardon a ricasso mellett szintén félkörös minta van, ha sokkal egyszerűbb és szegényesebb kivitelben is: VMMK 4 (1965) 60–61, I–II. kép. Egy másik e csoporthoz tartozó kard az oreszkai (volt Zemplén m.): Hampel, Bronzkor. XX. t. 1, 3.

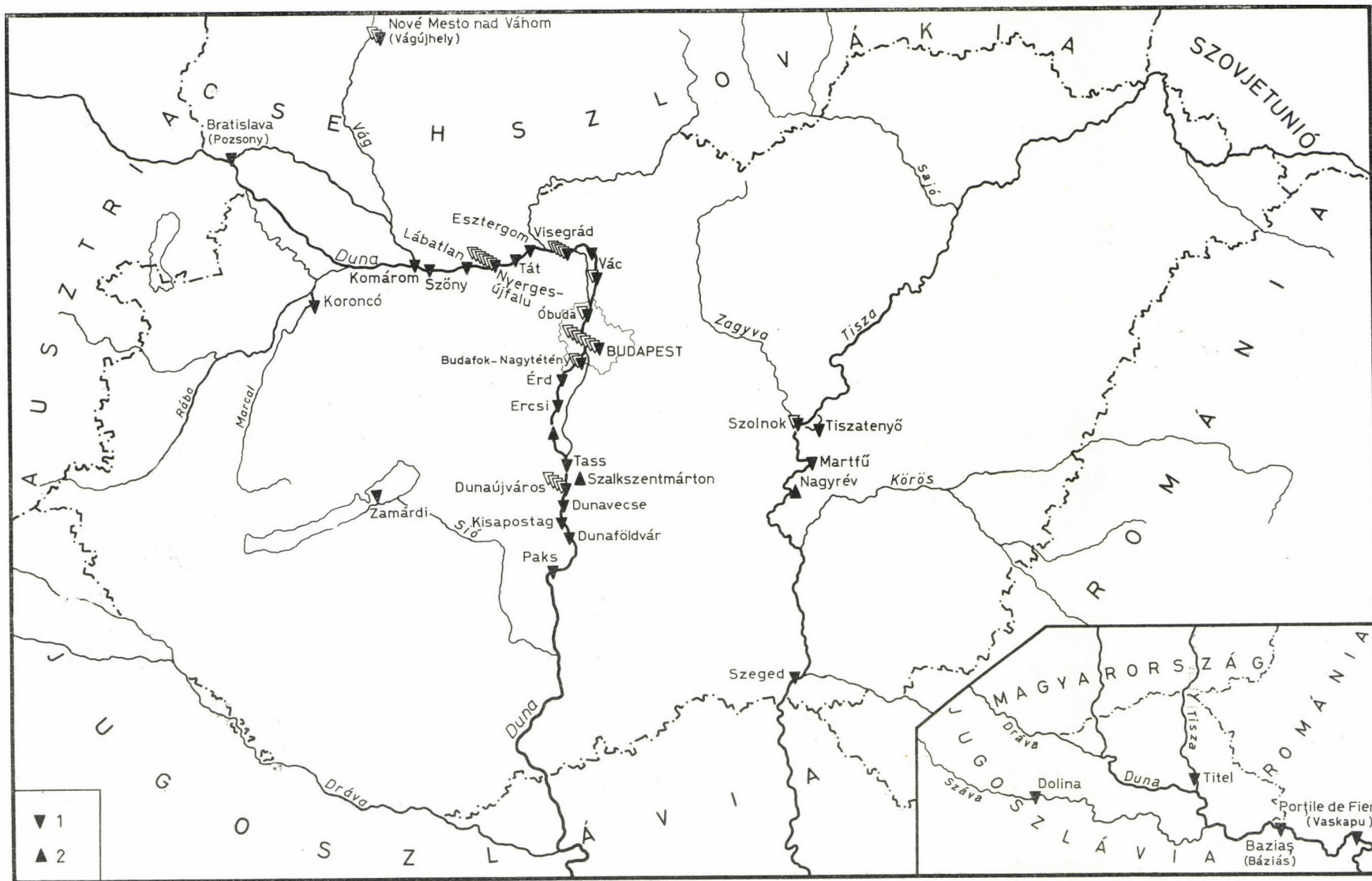
⁸⁰ Cowen, C. D., BRGK 36 (1955) 100–, 14. kép.

⁸¹ Székely Z., SCIV VI (1955) 859, 11. kép.; Alexandrescu, A., Dacia X (1966) 163, XXV. t. 4–5.

9. kép. Dunavecse-Duna. — 2. Budapest-Duna, Field-gyűjtemény
Рис. 9. 1. Дунавече — Дунай. — 2. Будапешт-Дунай, собрание Филда
Fig. 9. Dunavecse-Danube. — 2. Budapest-Danube, collection Field

10. kép. Folyókban talált bronzkardok elterjedése. 1. Folyóban talált kard. — 2. Holt meder vagy folyópart

Рис. 10. Распространение бронзовых мечей, найденные в руслах рек. 1. мечи, найденные в руслах рек. — 2. мечи, найденные в старых руслах или на берегах рек

Fig. 10. Diffusion des épées de bronze découvertes dans des fleuves et des rivières. 1. Épée découverte dans une rivière. — 2. Épée découverte dans le bras mort d'une rivière ou sur la rive

11. kép. 1a és 1b-típusú kardok elterjedése
 Рис. 11. Распространение мечей типов 1а и 1б
 Fig. 11. Diffusion des épées du type 1a et 1b

számmal Franciaországban is, pl. a Paars-ban (Aisne) talált.⁸²

Amint láttuk, a Magyarországon, ill. a Kárpát-medencében talált rokon leletek mind a románi leletszinthez kapcsolódnak, ill. a B VIIb periódusba keltezendők. Ezt az időszakot jól tudjuk párhuzamosítani Itáliában a Villanova-I kultúrával, ill. az itáliai vaskor korai szakaszával.⁸³ Egyelőre ezen időszakon, ill. a Villanova-kultúra I-periódusán belül egy pontosabb párhuzamosítás nem lehetséges, de valószínű, hogy a románi leletszint a Villanova Ib időszaknak felel meg.

8. *Budapest-Duna.* A MNM Fényképtára őriz egy régi negatívot egy késői típusú csészés markolatú kardról, amelyről a leltár csak annyit jegyzett fel: „Dunában Budapestnél, Fieldnek elküldve.”⁸⁴

A kardnak mély és széles csészéje van, markolata maga keskeny, válla félköríves. A penge

két nitszeggel van a markolatba erősítve. Látszólag volt ricassoja, bár itt a pengén erős csorbulások látszanak és még másutt is csorba az éle. A fényképen jól kivehető, hogy az éllel párhuzamos vonal díszíti a pengét, amelynek átmetszete rombikus (9. kép 2).

A kard besorolása fénykép alapján is lehetséges. A hajdúböszörményi típusú csészés markolatú kardok mind rövidebbek (ennek hossza megállapítható a markolat és a penge arányából). E dunai kard 90–100 cm hosszú lehetett. Már A. Alexandrescu megállapította, hogy a régebbi és a fiatalabb csészés markolatú kardok nem találhatók együtt depotleletekben.⁸⁵

Több ilyen kard van a podheringi nagy kardleletben. Ehhez Kleinauheim típusú kardok is tartoznak. Utóbbiak között szerepel olyan díszű is, mint az ismert szilágysomlyói antennás kard. A románi-podheringi szint leleteihez tartoznak

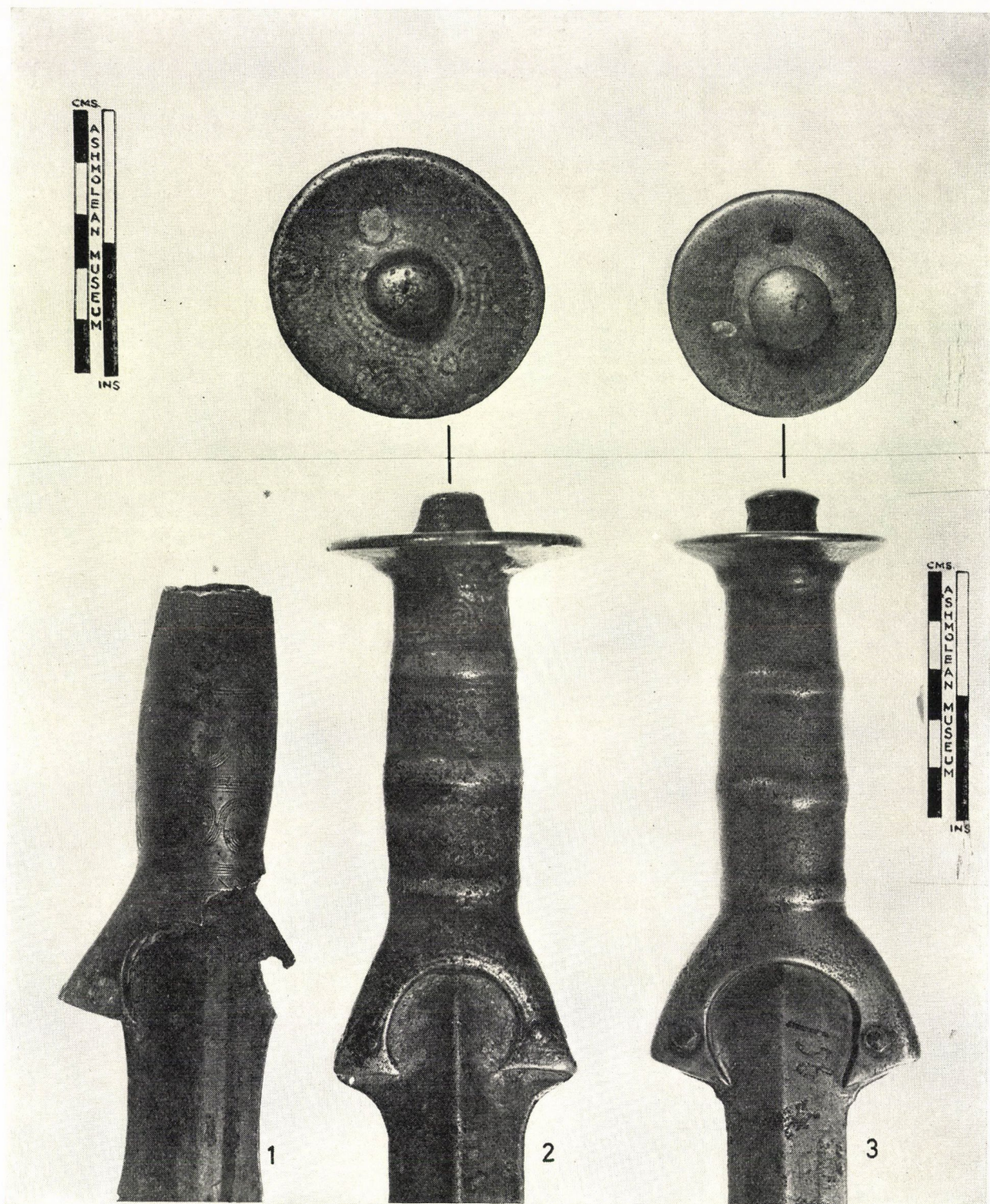
⁸² Cowen, J. D., PPS XXVI (1960) 351–352, XXXI. t.

⁸³ Mozsolics A., RSP 27 (1972) 395.

⁸⁴ Lemez száma: Ö.1945. E kardot azért közlöm, hogy a kutatás számára el ne vesszen.

⁸⁵ Dacia X (1966) 129.

12. kép. 1. Magyarország — 2. Valószínűleg Duna, „Németország” — 3. Duna
 Рис. 12. 1. Венгрия. — 2. Вероятно Дунай, «Германия». — 3. Дунай
 Fig. 12. 1. La Hongrie. — 2. Probablement le Danube, Allemagne. — 3. Danube

a fiatalabb, hosszú, csészés markolatú kardok, mint ez a dunai kard, a Kleinauheim, ill. mainzi típusú és az antennás kardok. A kard keltezése: B VIIb = románci szint. Egy másik dunai karddal egyidős, amely Budapest és Vác között került felszínre (8. kép).⁸⁶

9. *Folyókából és a Balatonból származó bronzkardok, Keszthely típusú kardok, Duna*: Pozsony,⁸⁷ Tát (Komárom m.),⁸⁸ Visegrád (Pest m.),⁸⁹ Buda mellett,⁹⁰ Budapest-Erzsébet-híd,⁹¹ Budapest,⁹² Budapest,⁹³ Budapest,⁹⁴ Kisapostag (Fejér m.)⁹⁵ Paks (Tolna m.),⁹⁶ Tass (Bács-Kiskun m.),⁹⁷ Vaskapu,⁹⁸ Tisza: Martfű (Szolnok m.)⁹⁹. Szeged.¹⁰⁰ Száva: Dolina (Horvátország)¹⁰¹

Manocora típusú kard, Duna: Nagytétény (1. kép 1).

Ia típusú kardok, Duna: Lábatlan (Piszke, Komárom m.),¹⁰² Érd (Pest m.), Szőny (Komárom m.),¹⁰³ Nagytétény Baross-telep (Budapest XXII.

ker. 1. kép 2), Visegrád (Pest m.),¹⁰⁴ Dunaújváros.¹⁰⁵ *Vág*: Vágújhely (két kard) (Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia),¹⁰⁶ *Balaton*: Zamárdi-Szántód pusztája (Somogy m. 1. kép 3), közelebbi lelőhely ismeretlen.¹⁰⁷

Ib típusú kardok, Duna: Budapest és Vác között (1. kép 4), Visegrád (4. kép 2),¹⁰⁸ ismeretlen lelőhely Dunából,¹⁰⁹ Dunaújváros (Fejér m.)¹¹⁰

Nenzingeni típusú kardok, Duna: Észtergom-Kossuth-hídnál (2. kép 3), Dunaújváros (3. kép 3), Dunaújváros közelében,¹¹¹ Visegrád (4. kép 3),¹¹² Bázias (3. kép 2).¹¹³

Riegee típusú kardok, Duna: Budapest—Margitszigetnél (5. kép 1).¹¹⁴ *Vág*: Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom).¹¹⁵

Hárombordás markolatú kardok, Duna: ismeretlen lelőhely,¹¹⁶ Nyergesújfalu (5. kép 2; 6. kép 1—2; 7. kép),¹¹⁷ Visegrád (4. kép 1),¹¹⁸ Verőce és Vác között,¹¹⁹ Fejér megyei Dunaszekasz,¹²⁰

⁸⁶ *Hampel*, Bronzkor. XC. t. 6—7; XCI. t. 10—12. — *Müller-Karpe*, H., Die Vollgriffschwerter der Urnenfelderzeit aus Bayern. München 1961. 42. t. — L. a Kleinauheim típusú kardokat: *Cowen*, J. D., BRGK 36 (1955) 100. — 14. kép. Románci kard: VMMK 4 (1965) 60—61, I—II. kép. — Szilágyosmlyói kard: *Müller-Karpe* H., i. m. 53. t. 4.

⁸⁷ *Mozsolics* A., ArchÉrt 95 (1968) 63; 2. kép 3. — *Cowen*, J. D., PPS 32 (1966) XIX. t. 4. — *Hampel*, Bronzkor. III. k. 81; 19. kép.

⁸⁸ *Mozsolics* A., ArchÉrt 95 (1968) 61—63; 1. kép 1 és 2. kép 5.

⁸⁹ Mátyás kir. Múzeum. H: 60 cm. 1974-ben került elő a Duna-meder közepén az 1693. és 1694. folyam km között. Kis markolatnyúlvánnya a szegecslyuknál törött le. Lekerekített válla van. *Héj Miklós* szóbeli közlése.

⁹⁰ *Hampel*, Bronzkor. CLXXX. t. 11.

⁹¹ *Mozsolics* A., ArchÉrt 95 (1968) 63; 2. kép 4. — *Tompa F.*, BRGK 24/25 (1935) 89. — *Cowen*, J. D., PPS 32 (1966) 306.

⁹² Egger gyűjtemény kardja. *Hampel*, Bronzkor. CLXXX—CLXXXI. t. II és 11a.

⁹³ *Cowen*, J. D., PPS 32 (1966) 293; 7. kép 2.

⁹⁴ *Mozsolics* A., ArchÉrt 95 (1968) 61—62; 1. kép 2. Ennek a kardnak ovális markolatgombja van.

⁹⁵ *Mozsolics* A., ArchÉrt 99 (1972) 188—189; 1. kép 2.

⁹⁶ *Mozsolics* A., ArchÉrt 95 (1968) 63; 2. kép 6.

⁹⁷ *Mozsolics* A., ArchÉrt 99 (1972) 188—189; 1. kép 1.

⁹⁸ *Foltiny*, I., MAG 99 (1961) 136—140; 7. t. 1.

⁹⁹ *Mozsolics* A., Bronzefunde... 45. t. 3. — *Cowen*, J. D., PPS 32 (1966) XIX. t. 3.

¹⁰⁰ *Foltiny*, S., Sbornik Brno 3 (1963—64) 269—270; LII. t. 1—1a.

¹⁰¹ *Cowen*, J. D., PPS 32 (1966) 307: 21. sz. és XX. t. 3.

¹⁰² *Mozsolics* A., ArchÉrt 99 (1972) 189—190; 1. kép 4.

¹⁰³ *Mozsolics* A., Bronze- und Goldfunde... 131. és 181; 14. t. 1—2.

¹⁰⁴ MNM-ben. 1691. folyam km. H: 55,6 cm. *Kovács Tibor* szóbeli közlése alapján.

¹⁰⁵ Egy a Dunából előkerült kardpengé először Bondor József miniszter birtokában volt. Ő a kardot edényekért elcsereelte Mészáros István fővárosi elnökhelyettesével, aki továbbajándékozta Kotun Károlynak (Keszthely, Damjanich u. 32.). A penge egy helyen forrasztott, párhuzamos élű viszonylag széles bordával. A töredék h: 56,1 cm, penge sz: 3 cm. Valószínűleg egy Ia típusú kard töredéke, mindenesetre azonban a korai

kardok csoportjába tartozik (forrói szint, ill. B IVa). E helyen mondok köszönetet felvilágosításokért Bondor József miniszternek, Mészáros István tanácselnök helyettesnek és Kotun Károly áll. gazdasági igazgatónak.

¹⁰⁶ *Paulik*, J., StZ 10 (1962) 58—62 (63—64). 2. kép és 3. kép 3.

¹⁰⁷ MNM, eredeti szám: 246, felirat: Balaton 1841-ben. Újabb száma: 52.32.75. Vállán három-három szegecslyuk, pengéje két helyen forrasztott. Mostani h: 68,1 cm, penge sz: 3,1 cm.

¹⁰⁸ Mátyás kir. Múzeum, Visegrád. 1692. és 1693. folyam km között. H: 47,4 cm. Pengéje nagyon keskeny, válla és markolatnyúlvánnya sérült volta miatt csak fenn tartással sorolom e típushoz.

¹⁰⁹ *Mozsolics* A., ArchÉrt 99 (1972) 189; 1. kép 3.

¹¹⁰ Dunaújvárosi Múzeum. Lelt. sz: 66.8.1. H: 58,7 cm. Keskenypengéjű, markolatnyúlványos kard, válla ferde, markolatán három nagy szegecslyuk; vállán a szegecslyukak kitörték. Csak fenn tartással sorolom ide a keskeny penge alapján. *Visy Zsolt* adata alapján.

¹¹¹ Dunaújvárosi Múzeum. Lelt. sz: 66.9.1. Markolatnyúlvánnya hiányos. H: 53,6 cm. Vétel 1953-ban. *Visy Zsolt* adata alapján.

¹¹² Mátyás kir. Múzeum. 1692. és 1693. folyam km között. *Héj Miklós* adata. Kotrásnál került felszínre 1974 első felében. Kissé sérült. Leginkább a révi példányhoz hasonlít. H: 48,7 cm.

¹¹³ *Roska M.*, Erdély régészeti repertóriuma. Kolozsvár 1942. 277; 245. sz. E kard fiatalabb, mint a nenzingeni típusú kardok; profilált bordája alapján már a kurdi szintbe keltezhető. — *Alexandrescu*, A., Dacia 10 (1966) 189.

¹¹⁴ H: 68 cm, pengéje hajlott, hegye hiányos. Korong átm: 3,7×4,4 cm. MNM, lelt. sz: 18/1893/2. — *Hampel*, Bronzkor. CXCVII. t. 3. — ArchÉrt 13 (1893) 178.

¹¹⁵ H: 65 cm. *Paulik*, J., StZ 9 (1962) 117—118.

¹¹⁶ *Hampel*, Bronzkor. CLXXI. t. 5.

¹¹⁷ Valószínűleg hat darab, ha a rövid markolatnyúlványosakat hárombordás markolatú kardok pengéinek tekintjük.

¹¹⁸ Mátyás kir. Múzeum, Visegrád. Lelt. sz: 74.1.1. H: 60,2 cm. 1692. és 1693. folyam km között. Díszített markolatkorongja ovális: 4,1×4,7 cm.

¹¹⁹ MNM. 1682. és 1683. folyam km között. H: 69 cm. Korongja hasonlóan díszített mint a nyergesújfalui hárombordás markolatú kardé. *Kovács Tibor* szóbeli közlése alapján.

¹²⁰ István király Múzeum, Székesfehérvár. Petres Éva közlése.

Dunaföldvár (Tolna m.),¹²¹ Dunavecse (9. kép 1). *Marcal*: Koronóc (Győr-Sopron m.),¹²² Dunaújváros (2. kép 1), Budafok-Budapest XXII.¹²³ *Allerona típusú kard*, *Duna*: Budapest Margitszigetnél,¹²⁴ Nyergesújfalu (5. kép 3). *Ennsdorf típusú kard*, *Duna*: Komárom.¹²⁵ *Régebbi típusú csészés markolatú kard*, *Tisza*: Titel.¹²⁶ *Duna*: ismeretlen lelőhely (12. kép 3). *Podheringi típusú csészés markolatú kard*, *Duna*: Budapest (9. kép 2).

Mainzi típusú kard, *Duna*: Budapest és Vác között (8. kép).

Pontosan nem meghatározott típus, *Duna*: Ercsi (2. kép 2), Óbuda.¹²⁷

10. *Tisza- és Duna-parti kardleletek*. A Tisza medre az évszázadok folyamán állandóan változott. Még ma is gyakoriak a partomlások. Sok holt medre ismert. Az alábbi leleteket nem tekintem biztosan a Tisza folyómedréről származónak:

Szolnok-Tiszapart: Két markolatnyúlványos, erősen töredékes kard. Valószínűleg nenzingeni típusként határozható meg. Ezekkel együtt van két töredék is.¹²⁸

Tiszatenyő (Pusztatenyő) — *Holt-Tisza*: Markolatnyúlványos bronz tör. Markolatnyúlványa peremes, középen egy lyuk, félköríves vállán kettőkötő. Pengebordája széles. Bordája alapján talán a B V periódus korai szakaszába keltezhető.¹²⁹

Nagyrév (Szolnok m.). A nagyrévi hárombordás markolatú karddal kapcsolatban idézem Hild Viktor naplóját:¹³⁰

„... pótlólag egy nagybecsű régiségtárgyról kell említést tennem... Nagyárok, amely az őskorban a Tisza folyó egyik ágától a Tisza — Nagyrévet mindkét oldalról nagy kanyarulatban körülkerítő másikig mintegy 420 öl hosszúságban ke-

resztülásátván ezen Nagyárokknak a délnyugatra eső végén a folyó Tisza tetemes partszaggatása által időnként nagyon sok, már a Nagyárok régebbi területéből a folyó Tisza medrébe beomlott és onnan a sebes víz folyásával más helyre elvitetett s ilyenképpen a folyó medre az elszaggatott rész felé mindig odább-odább terelődött. 1903. év szeptember havában, az említett helyen amikor a Tisza vize leapadásban volt, lent a víz szélénél a földből, illetve már a vízpartból a víz kimosása folytán egy kis részben kimaradva egy darab őskori... bronzkard találtatott”.

A leírás szerint a nagyrévi kardot nem lehet biztosan tiszainak tekinteni. Partomlások következtében sok lelet kerülhetett a Tiszába, amely eredetileg nem volt ott. A tiszai kardok közül azokat nevezném valóban folyóból előkerültnek, amelyek átkelőhelyeknél, réveknél fordulnak elő. Ilyen értelemben persze a nagyrévi leletnél felmerülhet az a gyanú is, hogy valóban eredetileg a Tiszába dobták és a folyómeder változása folytán került a part közvetlen közelébe.

Szalkszentmárton-Kavicsbánya. A területen, amely a dunai ártérhez tartozik és dunai hordalék, egy régebbi díszítés nélküli csészés markolatú kardot találtak (B Vb).¹³¹

Az Ashmolean Museumban őriznek három kardot, ezek közül kettő magyarországi eredetű, kettő a Dunából származik. 1. Erősen sérült, a hajdúböszörményi szintbe (B VIa) keltezhető, díszített, ép kard. Lelőhelye: Magyarország (12. kép 1). 2. Díszített hárombordás markolatú, ép kard. Lelőhelye: „Probably Danube, Germany” (12. kép 2). 3. Hárombordás markolatú kard. Lelőhelye: „Valószínűleg Duna”. Egger gyűjteményből: „lot 51” (12. kép 3).¹³²

Mozsolics Amália

BRONZEZEITLICHE SCHWERTFUNDE AUS FLÜSSEN

Auszug

In den letzten Jahren sind in Ungarn bei Baggerarbeiten ziemlich viele Bronzeschwerter aus der Donau ans Tageslicht befördert worden. Die Frage, wie und warum Schwerter und auch andere Gegenstände in Flüsse gelangten, muß offen bleiben.

¹²¹ Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd. Lelt. sz.: B 58/933. Markolatkorongja díszített. Pengéjére a találó a következőket véste: TALÁLTA SZABÁDI ISTVÁN, 1903. okt. 7. A DUNAFÖLDVÁRI D. SZABÁLYZAT ALKALMAVAL.

¹²² Díszített hárombordás kard a Xantus János Múzeumban (Győr): 53.121.1. Leltár szerint a Marcal medréről, *Műhay Sándor* szerint a Bábota mellett 4 m mélységben. Börzsönyi A., *ArchÉrt* XXXI (1911) 355. — *Műhay S.*, *Bronzkori kultúrák Győr környékén*. Győr 1942. 30–31. és XVIII. t. 1a–c. H: 58,6 cm.

¹²³ MNM. H: 47 cm. *Kovács Tibor* adata.

¹²⁴ *Hampel*, *Bronzkor*. CXVII. t. 6.

¹²⁵ MNM, Lelt. sz.: 34/1881. H: 55,5 cm. Leltári bejegyzés szerint: „Kihalásztatott a komáromi Nagy Vár alatt a Dunából.”

¹²⁶ *ifj. Frech Miklós* adata szerint édesapja birtokában volt egy a rajz szerint régebbi típusú csészés markolatú kard, amely a titeli Tisza-híd második pillérének került

In der neueren Literatur findet man zahlreiche Hinweise auf Flußfunde.¹ Aus einer Arbeit von H. Müller-Karpe ist ersichtlich, daß viele Schwerter aus Flüssen oder Mooren geborgen wurden.² Über keltische Waffengegenstände berichtet R. Wyss.³ Die modernste Zusammen-

fassung der Funde ist von H. Müller-Karpe.

¹²⁷ Kardpengetőredék, valószínűleg a régebbi csészés markolatú kardok közé sorolható. MNM.

¹²⁸ 1899 óta a szentesi múzeumban. Ajándék. Lelt. sz.: 54.158.1–2, 7–8.

¹²⁹ Móra Ferenc Múzeum Szeged. Lelt. sz.: 53.233. 1. H: 31,6 cm.

¹³⁰ Az adatért *Stanczik Ilonának* tartozom köszönettel. A szöveget Major Bálint nagyrévi lakos századvégi irományából vette át *Hild Viktor*. *Hild V.*, *Régészeti Napló*. 157. tétel.

¹³¹ H: 67,5 cm, hegyéből 1–1,5 cm hiányzik, penge legnagyobb sz.: 4,5 cm. Katona József Múzeum Kecskemét. *Horváth Attila* szóbeli közlése.

¹³² A fényképekért és az adatokért az Ashmolean Museum igazgatóságának tartozom köszönettel. Lelt. sz.: 1927.1628; 1927.1629; 1927.1626. — *Catalogue of the important collection of bronze...* — *Egger S.*, London 1891. VIII. t. 51.

fassung über „Vor- und frühgeschichtliche Flußfunde“ verdanken wir W. Torbrügge.⁴ Vom Standpunkt der Methode sind seine Ausführungen über die Schwierigkeiten der Interpretation besonders wichtig.

Es darf nicht übersehen werden, daß die meisten Flußfunde an den Überfahrtstellen oder in ihrer unmittelbaren Nähe entdeckt wurden und außerdem auch in der Nähe von diesen nicht nur Depotfunde, sondern auch Siedlungen bekannt sind (s.z.B. Goldfund von Angyal-föld, Depot von Rákospalota,⁵ Bronzefund von Esztergom, drei Bronze- und zwei Keramikfunde bei Dunaújváros,⁶ Bronzefund bei Dunaföldvár).⁷

Aus der Arbeit von W. Torbrügge sei folgendes hervorgehoben: die aus der Donau und dem Niederrhein gehobenen Baggerfunde haben „binnen weniger Jahre sogar das karthographische Gewicht ganzer Schwertgattungen verlagert.“⁸ Es wäre also nicht richtig, wenn man nach der von mir zusammengestellten Verbreitungskarte (Abb. 10) die Ballungszentren einzelner Schwerter beurteilen wollte.

1. *Nagytétény-Donau* (Budapest XXII. Bez.). Zusammen mit einem bereits veröffentlichten Bronzehelm⁹ erhielt 1952 das Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) ein Schwert,¹⁰ das bei Baggerarbeiten aus der Donau bei Nagytétény zum Vorschein kam (Abb. 1,1). Analogien des 61,5 cm langen Schwertes sind bislang aus Ungarn unbekannt. Als einigermaßen annehmbare Analogien können die von Micske (Mişca),¹² von Bencenc (Aurel Vlaicu, Sb.),¹³ von Tweng-Lungau (Salzburg)¹⁴ genannt werden. Ein Schwert von Drnovo (Kr. Nové Mesto, Slawonien), wahrscheinlich ein Flußfund, ist als gute Analoge zu berücksichtigen.¹⁵ Von den italischen Schwertern sind noch einige von der Manoccora-Höhle (Prov. Foggia, Puglia) ähnlich. V. Bianco Peroni bezeichnet sie als Manoccora-Typus.¹⁶ Ihre Datierung: „Bronzo recente“, bzw. „subappenninico“. Die besten Analogien findet man unter den Schwertern, die J. D. Cowen als „Boiu Type: Class II“ bezeichnet und unter diesen das in der Save bei Dolina gefundene.¹⁷⁼¹⁸

Nach unseren jetzigen typologischen Kenntnissen kann man das Schwert aus der Donau bei Nagytétény am treffendsten, auch seine Form analysierend, ferner einige der Manoccora-Höhle in Betracht ziehend, in die Zeit zwischen dem Koszider- und dem Forró-Horizont datieren.

2. *Schwerter Typus Ia und Ib.*¹⁹ Von den bereits veröffentlichten Schwertern seien folgende aufgezählt: Lábatlan (früher Piszke)²⁰ aus der Donau (L: 71,6 cm); Erd und Szöny, beide aus der Donau.²¹ Genannt seien auch die Schwerter von Ácseszér (L: 70,2 cm) und Endrőd (71,2 cm).²² Ein neuerer Baggerfund kam bei Nagytétény-Baross Siedlung zum Vorschein (Abb. 1,2), der mit seiner Länge von 82,2 cm sich den Stücken von Erd (83,3 cm) und Szöny (86,3 cm) anschließt.²³ Ein neuestens aus der Donau bei Visegrád herausgebaggertes Schwert dieser Art ist ziemlich kurz: 55,6 cm.²⁴ Zwei Schwerter von Losoncapátfalva (Opatova, Sl.)²⁵ sind ebenfalls Ia-Typen (L: 68,5 cm, 65,8 cm). J. Paulík veröffentlicht auch ein Schwert von Osgyán (Oždany),²⁶ das er als Typus Ia bestimmt. Ein charakteristisches Ia-Schwert (L: 64 cm) stammt aus dem Vág-Fluß bei Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom).²⁷ Ein Schwert mit derselben Fundortsangabe (L: 56,7 cm) ist als eine Übergangsform zwischen den Ia- und Ib-Schwertern zu bezeichnen.²⁸ Ein Schwert des Depotfundes von Rimaszombat (Rimavská Sobota) mit 70–71 cm Länge gehört in die Reihe der klassischen Ia-Schwerter.²⁹

Ein charakteristisches Ia-Schwert wurde im Balaton bei Zamárdi-Szántód puszta mehrere Hundert Meter vom Ufer in der Richtung der Fähreschiffe gefunden³⁰ (Abb. 1,3). Der genauere Fundort eines anderen ähnlichen Schwertes aus dem Balaton ist unbekannt (s. Liste!).

Mit ihrer außergewöhnlichen Länge – nämlich über 80 cm – und ihrer Ähnlichkeit seien die drei Donau-Schwerter von Erd, Szöny, Nagytétény-Baross-Siedlung besonders beachtet. Diese scheinen die längsten zu sein, da J. D. Cowen als durchschnittliche Länge der Ia-

Schwerter die Länge zwischen 63,5 und 72,5 cm angibt.³¹ Er datiert die Ia-Schwerter im Norden in die Stufe Montelius IIb und IIc, in Mitteleuropa in die Per. Reinecke C, dies entspricht in Ungarn der Stufe B IVa. Cowen zählt auch einige Schwerter der Stufe Mont. III auf; auch in Ungarn kommen sie noch im Fundhorizont von Ópályi vor: B IVb.³²⁼³³ Der von Cowen entworfenen Verbreitungskarte konnten wir noch einige Fundorte hinzufügen (Abb. 11).³⁴

Ein Ib-Schwert aus der Donau zwischen Budapest und Vác³⁵ war lange in einer Privatsammlung, jetzt ist es im Kriegsgeschichtlichen Landesmuseum, Budapest (Abb. 1,4). Seine Länge beträgt 77 cm. Als beste Analogie kann das Schwert von Braunau am Inn³⁷ (O.–Ö; 76,8 cm) gelten.

Die sehr langen Schwerter (70–86 cm) können in die Zeit um den Forró-Horizont datiert werden, doch sind solche Schwerter auch aus der Zeit der Ópályi-Funde bekannt (Rimaszombat, Felőr); für die kürzeren haben wir keine verlässlichen Daten.³⁸⁼⁴⁰

3. *Schwerter Typus IIa.* Diese Schwerter, nach Naue IIa, auch Nenzinger Typus genannt, haben eine sehr große Verbreitung; nach J. D. Cowen vom Drontheimer Fjord bis zum Peloponnes, von der Schelde bis zum Dnestr.⁴¹

Ein Schwert wurde nach älteren Aufzeichnungen 1914 in der Donau bei der Kossuth-Brücke in Esztergom-Víziváros gefunden. L: 57,2 cm (Abb. 2,3). Ein ähnliches Schwert kam in der Nähe von Dunaújváros-Donau zum Vorschein. L: 53,6 cm.⁴³ Ein anderes ähnliches Schwert wurde bei Baggerarbeiten zwischen den Flußkilometern 1692 und 1693 aus der Donau bei Visegrád ans Tageslicht befördert, L: 48,7 cm (Abb. 4,3).⁴⁴ Diesem ist ein unveröffentlichtes von Rév (Vadul Crişului) ähnlich (Privatslg; Abb. 2,4).⁴⁵

Die ältesten Nenzinger-Schwerter sind aus Ópályi-Funden bekannt, am häufigsten sind sie jedoch in Funden der Aranyos-Gruppe (B Va).⁴⁶⁼⁴⁸

Ein bei Dunaújváros aus der Donau gebaggertes Schwert (Abb. 3,3) – es kann zur Gruppe der Nenzinger-Schwerter gezählt werden – fällt durch die ungewöhnlichen Nieten auf. L: 58,8 cm.⁴⁹

4. *Schwert von Dunaújváros-Donau.* L: 43,5 cm⁵⁰ (Abb. 2,1). Ähnliche sind ziemlich viele bekannt, auch aus Depotfunden, was ihre Datierung ermöglicht: Veszprém-Arany J.-Straße⁵¹ (StreuFund), zwei unbekannten Fundorten (Abb. 3,1);⁵²⁼⁵³ ähnliches Schwertfragment liegt im Depotfund von Orci (Horizont Kurd = B Vb).⁵⁴ Solche gehören aber bereits zu den Funden von Aranyos⁵⁵ und Zalkod.⁵⁶ Im angeblichen „Fund“ von Szabadka-Ziegelei befindet sich ein ähnliches Schwert.⁵⁸ Ferner seien genannt die von Szabadbattyán⁵⁹ (Kom. Fejér), ein fragmentarisches aus der Umgegend von Szeged und eines von Gencsapáti.⁶⁰ Ein weniger charakteristisches Exemplar ist das von Tiszatenyő. Diese Schwerter bezeichne ich als Typus Dunaújváros. Sie stammen aus der Stufe B V (Horizont Aranyos und Kurd).

Ein Schwert, Fundort unbekannt (Abb. 3,4), steht dem Typus Montegiorgio nahe.⁶³

5. *Schwerter mit profilierter Klinge.* Ein Kurzschwert wurde bei Ercsi aus der Donau herausgebaggert (Abb. 2,2; L: 45,6 cm). Das Ende der Griffzunge kann man wahrscheinlich in der Art der Ennsdofer Schwerter rekonstruieren.⁶⁴ Das würde eine Datierung in die Stufe B Vb (Kurd-Horizont) rechtfertigen.⁶⁵ Das Schwert von Bázias-Donau (Abb. 3,2; L: 52,9 cm) hat ebenfalls eine profilierte Klinge;⁶⁶ ferner liegen mehrere ähnliche im Depot von Öreglak, ebenfalls ein Fund der Kurd-Gruppe.⁶⁷

6. *Schwerter von Nyergesújfalu-Donau.* Beim Ausladen des Baggerkahnens bei der Zementfabrik von Lábatlan, wohin der Schotter aus der Donau bei Nyergesújfalu transportiert wurde, entdeckte man mehrere Schwerter: sechs bis acht und angeblich drei große Gußfladen. Der größte Teil des „Fundes“ gelangte durch den illegalen Kunsthandel in Privatsammlungen, so in die von I. Rolkó (Abb. 5, 2–3),⁶⁸ nach Budapest und Esztergom, usw., schließlich zwei Schwerter mit kurzer Griffzunge (Abb. 6,1–2), ein Gußfladen (Abb. 6,3) und ein Drei-

wulstschwert in das Museum in Esztergom (Abb. 7).⁷¹ Ihre Länge: 58,8 cm (Abb. 5,2), 66,4 cm (Abb. 7), 58,3 cm (Abb. 6,2), 28 cm (Abb. 6,3).

Über den Verbleib von 3–4 anderen Schwertern sind die Angaben widersprechend. Uns sind jedenfalls drei Schwerter bekannt, die als Rohlinge von Dreiwulstschwertern gelten können – ungeschärft – (Abb. 5,2; 6,1–2), ein fragmentarisches Schwert mit abgetreppter Klingerippe ist wahrscheinlich mit Zungefortsatz zu rekonstruieren⁷⁰ (Abb. 5,3) und schließlich ein Dreiwulstschwert (Abb. 7). Alle sind Stücke, die in Funden des Kurd-Horizontes (B Vb) vorkommen.^{72–73}

Die Zeitstellung des Kurd-Horizontes scheint in großen Zügen geklärt zu sein, da Querdatierungen die Feststellung zulassen, daß die Zeit der Kurd-Funde in Italien ungefähr mit dem Übergang von Bronze recente zu Bronze finale zusammenfällt, was in Griechenland dem Ende der submykenischen Periode und Übergang zu Protogeometrisch entspricht; das wäre – grosso modo – die Zeit um die Mitte des 11. Jh. v. Chr.^{74–75}

Aus der Donau sind mehrere Dreiwulstschwerter bekannt: zwischen Verőce und Vác, Stromstrecke bei Visegrád (Abb. 4,1), Dunavecse (Abb. 9,1), weitere aus der Donau (siehe Fundliste und Abb. 12,2–3) und schließlich ein solches Schwert aus dem Flußbett der Marcal bei Koroncó.⁷⁶

7. *Schwert aus der Donau zwischen Budapest und Vác.* Von einem Schwert „Typus Mainz“ wissen wir nur, daß es durch ein Baggerschiff aus der Donau zwischen Budapest und Vác ans Tageslicht befördert wurde (Abb. 8; Privatslg.). Nach seiner Länge – 73,6 cm – schwankt es zwischen Typus Mainz und Typus Kleinauheim. Nach den Analogien,^{77–78} was die Verzierung aber auch was die Form betrifft, gehört es in die Gruppe von Románd-Podhering. Als Analogien für die Form und die Verzierung seien Schwerter von Szilágysomlyó, Udvarfalva, Szászbuda und andere genannt.^{79–82}

Der Fundhorizont von Románd – Stufe B VIIb – kann in Italien mit Villanova I – wahrscheinlich Ib – synchronisiert werden.⁸³

8. *Schwert aus der Donau – Budapest.* Dieses Schwert ist nur von einer Fotografie bekannt (Dokumentationsabteilung des MNM); Beschriftung: „Aus der Donau bei Budapest, Feld übergeben“⁸⁴ (Abb. 9,2). Seine Länge mag ca 90–100 cm betragen. Es ist ein Schalenknaufschwert jüngerer Form, wie sie u.a. zum Fund von Podhering gehören. Das ist die Zeit der Antennenschwerter und der Schwerter Typus Mainz-Kleinauheim. Solche kommen mit den älteren Schalenknaufschwertern (Typus Hajdúböszörmény) noch nicht zusammen vor.^{85–86}

9. *Schwerter aus Flüssen und dem Balaton.*

Schwerter Typus Keszthely, Donau: Pozsony (Bratislava).⁸⁷ Tát,⁸⁸ Visegrád,⁸⁹ bei Buda,⁹⁰ Budapest-Erzsébet-Brücke,⁹¹ Budapest (Slg. Egger),⁹² Budapest,⁹³ Budapest,⁹⁴ Kisapostag,⁹⁵ Paks,⁹⁶ Tass,⁹⁷ Eisernes Tor;⁹⁸ *Theiss:* Marttű,⁹⁹ Szeged;¹⁰⁰ *Save:* Dolina (Kroatien).¹⁰¹

Schwert Typus Manocora, Donau: Nagytétény – Budapest-XXI. Bez. (Abb. 1,1).

Schwerter Typus Ia, Donau: Lábatlan (früher Piszke),¹⁰² Érd, Szóly,¹⁰³ Nagytétény bei Baross-Siedlung (Abb. 1,2), Visegrád,¹⁰⁴ Dunaújváros;¹⁰⁵ *Vág:* zwei

Schwerter bei Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom, Sl.);¹⁰⁶ *Balaton:* Zamárdi-Szántódpuszta (Abb. 1,3), näherer Fundort unbekannt.¹⁰⁷

Schwerter Typus Ib, Donau: Zwischen Budapest und Vác (Abb. 1,3), Visegrád (Abb. 4,2; beschädigt, Typenbestimmung ungewiß, möglicherweise ein Nenzinger Schwert),¹⁰⁸ näherer Fundort unbekannt,¹⁰⁹ Dunaújváros.¹¹⁰

Schwerter Typus Nenzingen, Donau: Esztergom bei Kossuth-Brücke (Abb. 2,3), Dunaújváros (Abb. 3,3), Umgegend von Dunaújváros,¹¹¹ Visegrád (Abb. 4,3),¹¹² Bázias (Abb. 3,2).¹¹³

Schwerter Typus Riegsee, Donau: Budapest bei Margaretheninsel (Abb. 5,1);¹¹⁴ *Vág:* Vágújhely.¹¹⁵

Dreiwulstschwerter, Donau: unbekannter Fundort,¹¹⁶ Nyergesújfalu (Abb. 5,2; Abb. 6,1–2; Abb. 7; wahrscheinlich sechs-acht Schwerter),¹¹⁷ Visegrád (Abb. 4,1),¹¹⁸ zwischen Verőce und Vác,¹¹⁹ Donaustrecke des Kom. Fejér,¹²⁰ Dunaföldvár;¹²¹ *Marcal:* Koroncó.¹²²

Schwerter Typus Dunaújváros, Donau: Dunaújváros (Abb. 2,1), Budafok – Budapest XXII. Bez.¹²³

Schwerter Typus Allersona, Donau: Budapest bei Margaretheninsel,¹²⁴ Nyergesújfalu (Abb. 5,3, wahrscheinliche Rekonstruktion).

Schwert Typus Ennsdorf, Donau: Komárom.¹²⁵

Schalenknaufschwert älterer Typus, Theiß: Titel;¹²⁶ *Donau:* Fundort unbekannt (Abb. 12,3).

Schalenknaufschwert Typus Podhering, Donau: Budapest (Abb. 9,2).

Schwert Typus Mainz, Donau: zwischen Budapest und Vác (Abb. 8).

Schwerter unsicherer Typenbestimmung, Donau: Ercsi (Abb. 2,2), Óbuda (Schwertklinge vielleicht eines Schalenknaufschwertes älterer Form).¹²⁷

10. *Schwertfunde am Theiß- und am Donauufer.* Die Theiß hat im Laufe der Jahrhunderte oft ihr Bett geändert. Bei einigen Schwertern kann man nicht mit Sicherheit feststellen, ob sie tatsächlich aus dem Strom stammen oder nicht.

Szolnok-Theißufer. Von hier sind zwei fragmentarische Schwerter, wahrscheinlich Nenzinger Typus, und zwei weitere Bruchstücke bekannt.¹²⁸

Tiszatenyő Toter-Theißarm. Griffzungen dolch.¹²⁹ L: 31,6 cm.

Nagyrev. Ein Dreiwulstschwert. Nach der Beschreibung der Fundumstände ist es unsicher, ob das Schwert aus der Theiß stammt, oder am Ufer gefunden wurde (UferEinsturz?).¹³⁰

Szalkszentmárton-Kiesgrube. Das Gebiet gehört zum Überschwemmungsgebiet der Donau. Hier wurde ein Schalenknaufschwert älteren Typus entdeckt.¹³¹

Dank der Direktion des Ashmolean Museums kann ich über drei Schwerter berichten; zwei stammen aus der Donau. 1. Stark beschädigtes Schalenknaufschwert, verziert. Fundort: Ungarn (Abb. 12,1). 2. Verziertes Dreiwulstschwert. Fundort: Wahrscheinlich Donau, „Germany“ (Abb. 12,2). 3. Dreiwulstschwert aus der Sammlung Egger. Fundort: Donau (Abb. 12,3).¹³²

A. Mozsolics

A SAVARIAI CSÁSZÁRI PALOTA ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉHEZ

Szombathelyen, az egykori szemináriumépület kertjében, 1938–43 között feltárt nagyméretű aulát a feltárást irányító Paulovics István a Savariában kivégzett sisciai püspök temetkezési bazilikájának tartotta¹ (*basilica ad corpus*). A későbbi vizsgálatok során kitűnt, hogy a terem nemcsak Quirinus temetkezőhelye nem volt, hanem egyáltalában nem is volt ókeresztény kultuszépület. Az aula a Savaria központjában álló császári palota reprezentációs díszterme, a körülötte fekvő épületmaradványok pedig a császári palota tartozékai² (1. kép).

Ebben a dolgozatban megkísérlem a palotakörzetben levő falmaradványok alaprajzát és építéstörténetét meghatározni. Noha csak a Paulovics-féle ásatás adataira támaszkodhattam,³ mégis megpróbáltam a palotaegyüttes területén levő falmaradványokat periodizálni, mert egy ilyen munka az elvégzendő hitelesítő ásatás feladatait megkönnyíti és eredményesebbé teheti. A területet ugyanis a középkori vár és annak erődítményei, amelyek a római palotára épültek rá, részben elpusztították, másrészt a Paulovics által végzett feltárásból metszetrajzzal nem rendelkezünk. Paulovics ásatása után sok tisztázatlan probléma maradt és ezeknek eldöntésére már csak kevés lehetőség van. A keltezés szempontjából legfontosabb feladat a mozaikpadló alatti szintek kutatása.

A vizsgálatnál a teljesen feltárt és viszonylag jól megfigyelhető mozaikpadlós aulából indulunk ki, amely egy kisebb apsisos terem megnagyobbításával keletkezett.

Az aula maradványainak leírása és vizsgálata

A mozaikpadlós aula 40,40 m hosszú és 16,40 m széles, kelet–nyugati irányban fekvő terem (3. kép). Az apsis a nyugati oldalon fekszik. A terem keleti zárófala mind északi, mind déli irányban tovább folytatódik. Ezen a falon figyelhető meg a terem bejáratí része. Az ajtónyílás a terem DK-i sarkától mérve 3,60 m távolságban nyílt, és csak 0,80 m széles volt. Ettől északra azonban a terem fala szint alá pusztult. Miután ez az ajtónyílás nagyon oldalra esett, Paulovics ezzel szimmetrikusan, a terem északkeleti sarkától mérve szintén 3,60 m-re még egy, 0,80 m széles ajtónyílás tételezett fel.⁴ Ezek az ajtónyílások azonban nagyon keskenyek, ezért az aula tengelyében még egy nagy főbejáratnak kellett lennie. A két keskeny ajtónyílás között még 7,60 m távolság maradt fenn; tehát egy középső, széles ajtónyílás meglétének lehetősége adva van.

Kérdés, hogy a mozaikpadlós terem egy vagy több hajós volt-e? Belső, osztó oszlopsorokra utaló nyom nem került elő a feltáráskor.⁵ A hajó szélességének áthidalása sem jelenthetett prob-

¹ Paulovics I., Savaria — Szombathely topográfiaja (Szombathely 1943) a továbbiakban: Paulovics I., Topográfia).

² Tóth E., Late Antique Imperial Palace in Savaria (Acta Arch Hung 25 (1973) 117—).

³ A feldolgozás során Paulovics István megjelent tanulmányain kívül felhasználtam még Géfin Gyula kéziratosa munkáját (*Géfin Gy., A szombathelyi szeminárium és püspökkerti feltárások története, Szombathely 1954*). Az ásatásokat tulajdonképpen ő vezette. Paulovics csak időnként, egy-egy napig tartózkodott Szombathelyen. Ásatási naplót nem vezettek. Géfin 1938. április 19-én Pataky Arnold látogatása alkalmával azt írta Paulovicsnak: „Az mondta, hogy naplót kellett volna vezetnem, annyira nagy a jelentősége a leleteknek s minden rá vonatkozó adatnak.” Géfin azonban nem volt régész. Viszont szinte napról napra levélben értesítette Paulovicsot az ásatás újabb eredményeiről. Ezek a levelek másolatban megvannak, és ezek szolgáltatják a legfontosabb adatokat a vizsgálathoz. Géfin kéziratosa munkája is lényegében ennek a levelezésnek a feldolgozása. Az ásatásról szerencsére — Géfin Gyula jóvoltából több száz fényképfelvétel készült, melyeknek Paulovics csak

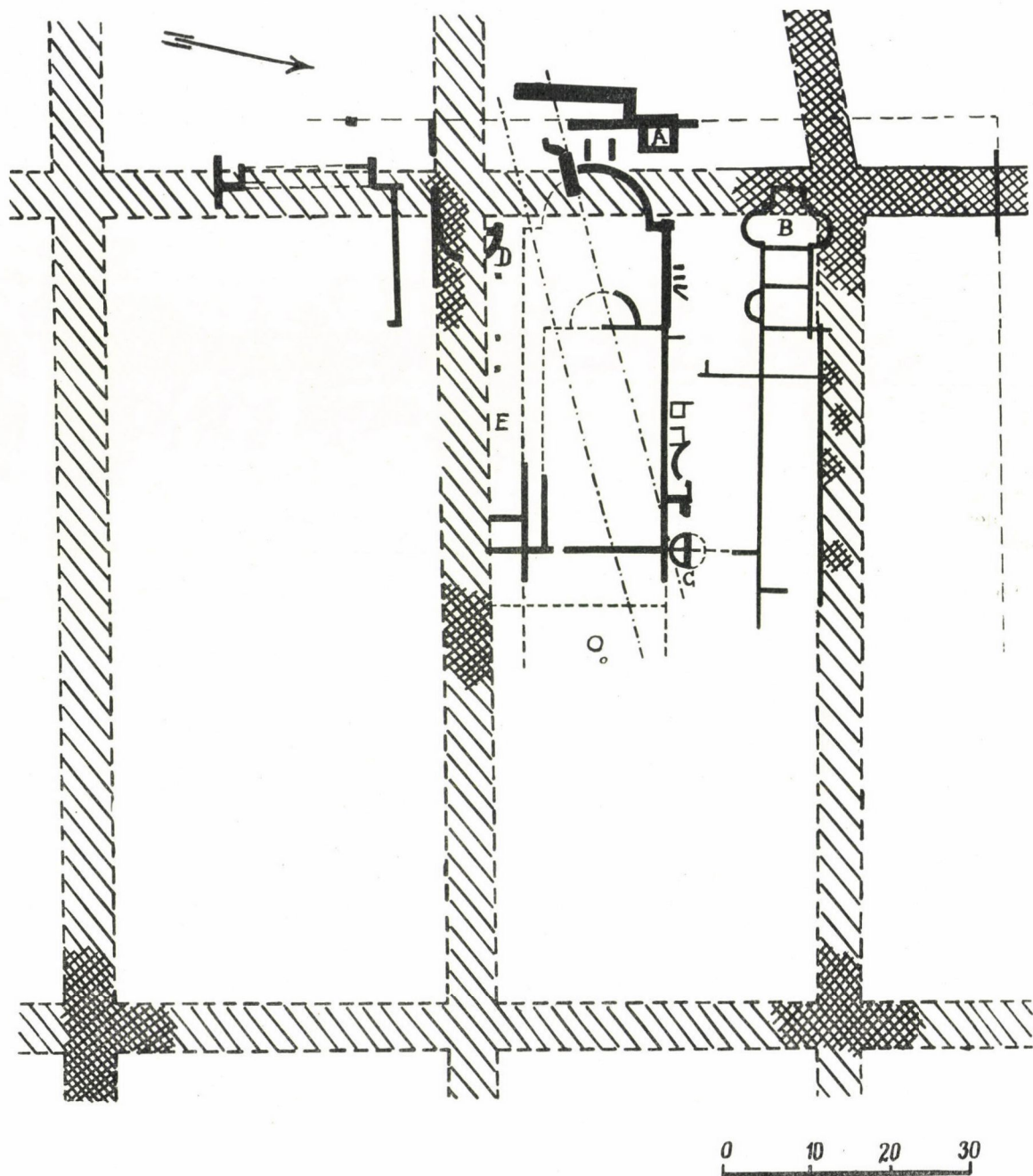
kis hányadát publikálta. Ezeknek a fényképeknek nagy része a MNM Adattárába került, kisebb részüket Géfin Gyula bocsátotta rendelkezésemre. Fennmaradt több alaprajz és néhány metszetrajz szintén a MNM Adattárában, ill. Géfin Gyulánál. A területről újabban készített alaprajzok nagy része régészeti szempontból egyáltalában nem használható. Így továbbra is a MNM Adattárában található felmérést használtam. Készítettem továbbá egy metszetrajzot a aula hossz tengelyében.

Nem használtam fel az ásatásnál előkerült leleteket. Ennek oka a következő: az előkerült anyag csak az ásatás befejezése után mintegy 10 évvel került leltározásra. Addig a zacskókban tárolt anyag összekeveredett, a felírások elpusztultak. Ami felirat megmaradt, abból kitűnik, hogy a leleteket legfeljebb csak épületenként különítették el, rétegmegfigyelés nem történt. De a terület erős középkori bolygatása miatt zárt római rétegeket nem is nagyon tárhattak fel a palota területén. Ugyanis mindenhol, ahol épített római padlószintet találtak, megálltak és nem ástak mélyebbre. A római rétegek viszont 4–5 m mélységig tartanak.

⁴ Paulovics I., Topográfia 33.

⁵ Paulovics I., Topográfia 48.

1. kép. A savariai palota területén látható római utak és falmaradványok. A szaggatott vonalak kiegészítések
 Рис. 1. Римские дороги и остатки стен на территории дворца в Саварии. Пунктиром обозначена реконструкция
 Fig. 1. Routes et restes de murs romains visibles sur le terrain du palais de Savaria

lémát: a trieri Aula Palatina szélessége⁶ 27,50 m, és a terem egyhajós volt. Az osztottság ellen szól a széles, a hajóval majdnem egyező átmérőjű apsis is. Rendkívül kevés példát ismerünk, ahol az osztó oszlopsorok az apsisnyíláson belül helyezkednek el.⁷ Az apsis átmérője 12 m, a hajó szélessége 16,40 m. Az apsis indulásától az oldalfalakig

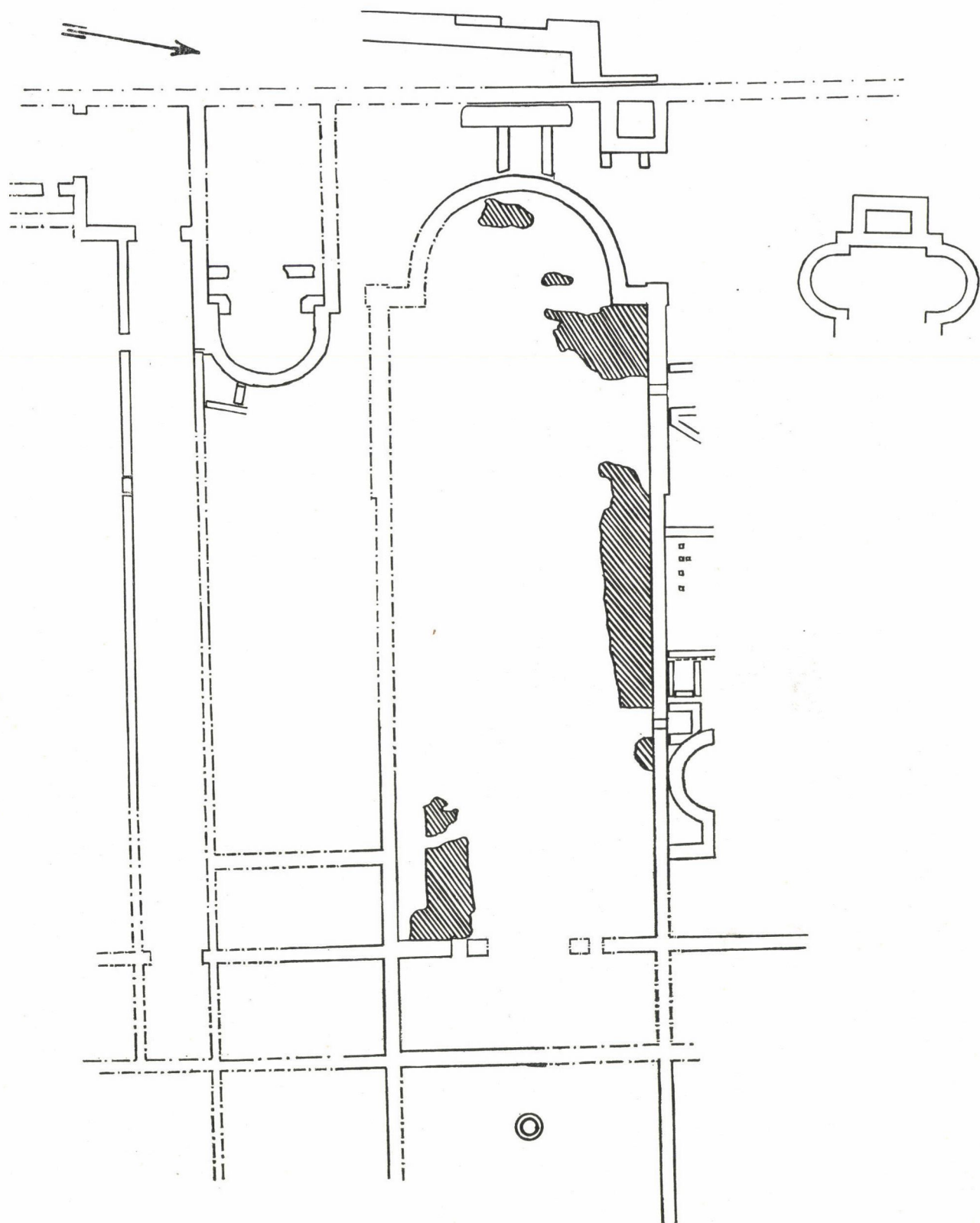
így 2,20–2,20 m a távolság. Ez a méret nagyon keskeny lenne az oldalhajók számára. A későantik korban a főhajóhoz viszonyítva ilyen keskeny oldalhajó létezését a nagyobb felületen megmaradt mozaiktöredékek is kizárják.

A hajó lefedése a szokásnak megfelelően vízszintes gerendázattal és zárt vagy esetleg nyitott

⁶Frühchristliche Zeugnisse in Einzugsgebiet von Rhein und Mosel (Hrsg. Kempf, Th. K.—Reusch, W., Trier 1965) 144.

⁷Crema L., L'Architettura romana, (Torino) 1955, 747. kép. Dictionnaire d'antiquité classique. VIII 7016. kép.

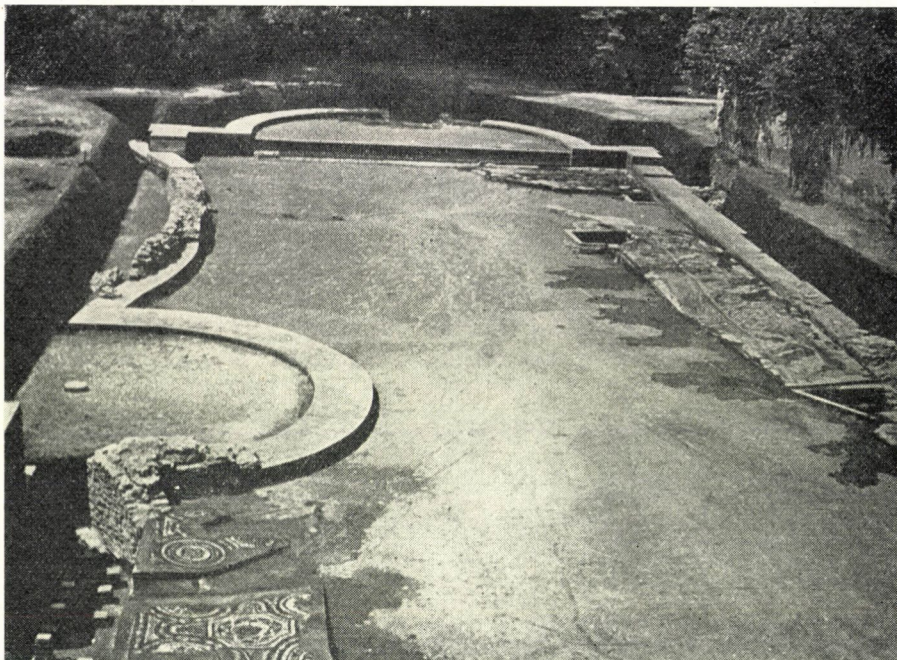

0 5 10 15 20 m

2. kép. A savariai császári palota alaprajza
 Рис. 2. План императорского дворца в Саварии
 Fig. 2. Le plan du palais impérial à Savaria

3. kép. Az aula képe a mozaikpadlókkal
 Рис. 3. Вид большого зала с мозаичным полом
 Fig. 3. Image de l'aula avec les pavés en mosaïque

4. kép. Az aula északi falának keleti vége.
 Рис. 4. Восточный край северной стены большого зала
 Fig. 4. L'extrémité orientale du mur septentrional de l'aula

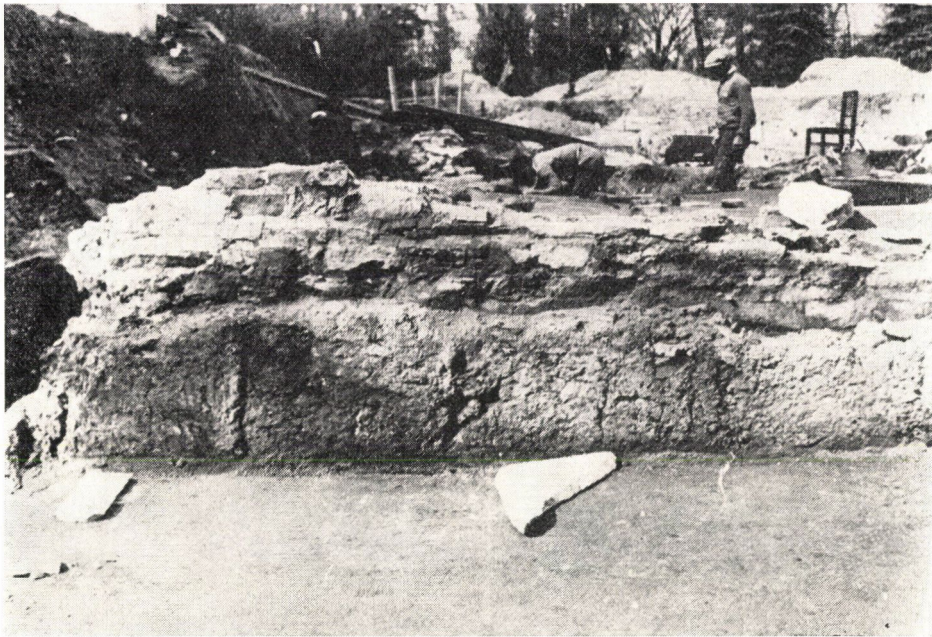
fedélszékkal történt. A terem magassága 18 m körül volt.

Az aula déli fala a DK-i saroktól mérve csak 9 m hosszúságban maradt meg, folytatását a középkori várépítés megsemmisítette. Ugyanakkor pusztult el az apsis déli része és az aulától délre fekvő római építmények egy része is. Az aulán

hosszirányban halad végig a középkori belső vár árka, amely a mozaikpadlót és a terem keleti falát, valamint az ÉK-i sarkát részben elpusztította (1. kép).

Az aula területén fekvő falmaradványok periódusairól a következőket lehet megállapítani. A mozaikpadlóval ellátott aula a legkésőbbi római

5. kép. Az aula előcsarnokának falrészlete
 Рис. 5. Часть стены переднего помещения большого зала
 Fig. 5. Pan de mur du vestibula de l'aula

6. kép. A kis apsisos terem Ny-i fala
 Рис. 6. Западная стена зала с небольшой апсидой
 Fig. 6. Mur occidental de la salle à petite abside

periódust képviseli. Ezután már csak egy kisebb építkezést lehet regisztrálni. A mozaikpadlós terem falait márványlapok fedték, amelyeknek csomkjai a padlóban néhol megmaradtak és ma is láthatók. Az apsis szintje fél méterrel magasabb

a hajóénál. Paulovics szerint a hajó mindkét oldalán, a padlószint alatt a terem teljes hosszában a falaktól mérve 1,80 m távolságra egy-egy fal húzódik végig.⁸ Ez az 1,80 m széles szakasz hypocaustummal volt ellátva. A hypocaustumot még a

⁸ Paulovics I., Topográfia 35. Géfin levele 1938 V. 13-án: „A hypocaustum a bazilika széles kb. másfél

méter szélességben húzódott, azon belül erős fal maradt kitűnő állapotban.”

7. kép. A kis apsisos terem nyugati fala a ráhelyezett márványtömbbel.

Рис. 7. Западная стена зала с небольшой апсидой, над ней мраморная глыба

Fig. 7. Mur occidental de la salle à petite abside avec le bloc de marbre placé dessus

8. kép. A kis apsisos terem padlószintjei a nyugati faltól keletre

Рис. 8. Уровни пола зала с небольшой апсидой к востоку от западной стены

Fig. 8. Les niveaux de parquet de la salle à petite abside à l'est du mur occidental

mozaikpadlós teremnél korábbi periódusban készítették, mert a „basilica” DK-i sarkában, ahol legjobban megmaradt, a mozaikpadló alatt két terrazzóréteg van: a mozaikpadlóé felül és egy korábbi, még a kisapsisos teremé alul.⁹ A mozaikpadlós terem kialakítása előtt egy kisebb, terrazzópadlós, apsisos terem volt a későbbi aula helyén, melynek hossza 28,40 m, szélessége 16,40 m lett volna. Ehhez a kisebb teremhez is csatlakozott nyugat felé egy apsis, amelynek É-i sarkában megmaradt az eredeti padlószint: valamivel a mozaikpadló szintje alatt látható. Ez a kisebb terem terrazzópadlós és festett falú volt, amint ez az É-i fal keleti végén, a márványborítás alatt látható (4. kép). A kis apsis és a nyugati fal csatlakozásánál az „arcus triumphalis” alapjaként egy nagy, egyik oldalán vízszintesen profilált márványtömböt helyeztek el (7–8. képek). Miután a márványtömb alatt egy É–D irányú, vastag fal húzódik, Paulovics ezt a falat gondolta a kisebb terem nyugati zárófalának, amihez ké-

sőbb hozzáépítettek egy apsist és akkor ezt az É–D-i irányú falat áttörték és visszabontották.¹⁰

Az aula előcsarnokának a falai a mozaikpadlós periódusban ugyancsak márvánnyal voltak borítva; ezt a habarcsban látható márványlap-le nyomatok bizonyítják, továbbá (5. kép) az ólommal beerősített, a márványlapok tartására szolgáló vaskapcsok.¹¹ Az előcsarnok és az aulától délre fekvő, Paulovics által cathecumeneumnak kinevezett terem terrazzópadlója ugyanazon a szinten vannak.¹² Az aula előtt, tőle keletre egy udvar lehetett, közepén kúttal (9. kép).

Paulovics elképzeléseivel szemben megfigyeléseim alapján a következőket állapíthattam meg: ha megrajzoljuk a kisebbik apsis tengelyét, nyilvánvalóan ugyanennek a vonalnak kell lennie a kisapsisos terem tengelyének is. Azonban a kisebb apsis tengelye nem esik egybe a Paulovics által rekonstruált kis apsisú terem, és a nagy apsisos aula tengelyével, hanem azoktól 1,35 méterre északra húzódik. Ugyanígy, az épülettől keletre

⁹ Paulovics I., Topográfia 34.

¹⁰ Paulovics I., Topográfia 26.

¹¹ Uo. 28.

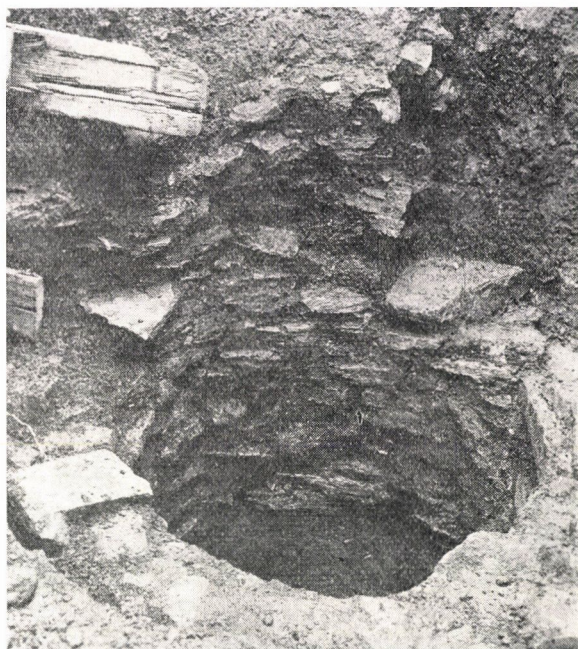
¹² Uo. 49.

fekvő udvaron megfigyelt két kút közül az egyik a kisebb apsisos (9. kép), a másik, a díszesebben kivitelezett¹³ az aula tengelyében fekszik. Úgy látszik tehát, hogy az átépítésnél a kisebb termet nemcsak nyugat, hanem dél felé is kibővítették. Ugyanis, ha a megnagyobbított aula tengelyét délebbre tolták a kisebb terem tengelyénél, akkor az új terem déli falát is délebbre kellett tolni (1. kép). Figyelembe véve az aula déli falával, a termen belül párhuzamosan futó falat, amely a hypocaustum tért (11. kép) észak felől határolja (1–2. kép), megkapjuk a megoldást. Ha ezt a falat — a középkori pusztításokon keresztül — meghosszabbítjuk a kisebb terem nyugati falával párhuzamosan, ez a fal pontosan oda csatlakozik, ahol a kisebb terem déli falának a tengely szerint lennie kellene. Ha tehát ezt a falat tekintjük a kisebb apsisos terem déli zárófalának, akkor az így kapott terem tengelye egybeesik a kisebb apsisos terem tengelyével. Ész szerint a kisebb apsisos terem déli falát a terem bővítésekor elbontották, és ezután csak az aula déli fűtőcsatornájának északi határát alkotta (11. kép).

Ezzel a megállapítással szemben Paulovics következő adataira lehet hivatkozni.

1. Az aula mindkét hosszanti falával — tehát az északival is — párhuzamosan fut egy-egy fal, melyek a hypocaustum-teret határolják.¹⁴ Ha ez, a Paulovics által említett északi belső fal meglenne, az sem zárná ki következtetéseim helyességét. Azonban az aula északi falán két praefurnium-nyílás van, nem sokkal a mozaik padlószintje alatt (kb. 0,35 m). Az egyik nyílás a kisebb terem területére esik, míg a másik a már megnagyobbított épület északi falán van. A bővítésre eső praefurnium-nyílás két oldalán, merőlegesen az aula falára, egy-egy fal indul dél felé. A bővítésnél a nyílás falai egy m hosszan vannak kiásva, és jelenleg is láthatók, ezután az aknákat lebetonozták. A keleti, a kisebb helyiség praefurniumnyílásánál az aulán belül csak a nyílás nyugati oldalán indul fal dél felé, jelenleg 1,80 m hosszúságban látható. Ezek a falak nincsenek egybeépülve az aula északi falával. Ha az aula északi falával párhuzamosan, a terem teljes hosszában futna végig egy fal, amely a hypocaustumot határolná, akkor éppen a praefurniumnyílások oldalfalai zárnák el a hypocaustumba áramló levegő útját. Ezek a praefurniumnyílásokat keretező falak inkább arra szolgálhattak, hogy a forró levegőt a terem közepe felé és a túlsó oldalra elvezessék. Bizonyos, hogy a termet észak felől fűtötték, mert ott vannak nyomai a fűtőhelyiségeknek, míg a déli oldalon ilyenek nincsenek. A forró levegőt viszont át kellett vezetnie a déli oldalon levő hypocaustumba is. Másrészt a mozaikpadló mindazokon a helyeken, ahol a középkorban ugyan nem bolygatták, de alatta hypocaustum vagy praefurniumnyílás

9. kép. Kút az aulától keletre
Рис. 9. Колодец к востоку от большого зала
Fig. 9. Puit à l'est de l'aula

volt, leszakadt, elpusztult. Így nincs jogunk hypocaustumot feltételezni az aula északi fala mellé, mert ott a mozaikpadló egészen a terem faláig ép, pontosabban éppen ott maradt meg, ahol a hypocaustumnak lennie kellett volna. A praefurniumnyílásoknál a padló valóban be is szakadt. Ezenkívül az a mozaikpadló-részlet, amely az aula északi fala mellett nagyobb területen megmaradt, jól mutatja az alatta levő falmaradványokat. A mozaik teljes hosszában lejt a fal mellől kiindulva dél felé. A középkori várakok éppen az aula középső részét pusztította el. Az árok szélét a mozaik megmaradt széle mutatja. A mozaik alól az árok északi partján a föld saját súlyától kicsit előre csúszott, mert nem volt, ami útját állta volna. Ez okozza a mozaikpadló lejtését. Viszont ahol a mozaik alatt falmaradványok vannak, ott a mozaik nem süllyedt meg, és így ma a falak kissé kiemelkednek.¹⁵ Miután a mozaikpadló lejtése a terem északi falánál megkezdődik és folyamatos, nem lehet alatta 1,80 m-re hosszanti irányban futó fal, mert az a mozaik süllyedését megakadályozta volna, illetőleg a mozaik felszínén kirajzolódna.

A második ellenvetés az lehetne, hogy Paulovics szerint az aula DK-i sarkában, ahol a hypocaustum egy szakaszon eredeti állapotában megmaradt, a mozaik alatt, és a kérdéses fal felett két terrazzórtege van: a felsőbe vannak ágyazva a mozaikkockák, míg az alsó a kisebb apsisos terem és a vele egyidős hypocaustum terrazzópadlója.¹⁶

¹³ Paulovics I., Topográfia 26.

¹⁴ Uo. 34–35.

¹⁵ Szentlélek T.—Károlyi A., Szombathely (Budapest 1967) 13.

¹⁶ Paulovics I., Topográfia 34.

Ez a megállapítás azonban tévedés. A Paulovics által közölt és más fényképeken is látható, hogy a mozaik *igen vékony* alapozása alatt *közvetlenül* egy vastag, kb. 18 cm-es terrazzóréteg van, amely nem egy korábbi szint, hanem az aulával egyidős hypocaustumot fedő – szükségszerűen vastag – terrazzóréteg. Ez a terrazzo 5 cm-rel magasabban van, mint a kisebb apsisban látható padló. Paulovics nem vette figyelembe a márványtömbnél felvett metszetrajzot, amely a kisebb teremben a márványtömbtől keletre, a mozaikpadló alatt húzódó padlószinteket mutatja (vö. 21. kép). Eszerint a mozaikpadló szintje alatt először 0,60 m, majd 1,70–1,80 m mélyen vannak terrazzópadlók. Mindegyik padlószint, amely a mozaikpadló előtt létezett, mélyebben húzódik, mint az aula DK-i sarkában megfigyelt hypocaustum terrazzószintje. Tehát a hypocaustumnál levő terrazzo nem lehet a mozaikpadlónál korábbi padlószint. Ebből az is következik, hogy – legalábbis a hypocaustum-rész – nem a kisebb teremhez, hanem kifejezetten a mozaikpadlós aulához tartozott, és annak készítésekor építették. Ugyanezt bizonyítják a terem északi falában levő praefurniumnyílások is. Mindkét praefurniumnyílás felső szintje magasabban van, mint a mozaikpadló alatti korábbi padlószintek, így ezek a praefurniumnyílások a mozaikpadlós terem kialakításakor készültek az aula fűtésére. Továbbá különbséget tehetünk az aula É-i falán levő két praefurniumnyílás építéstechnikája között is. Úgy tűnik, hogy a nyugati, a már bővített területre eső praefurniumnyílást a terem falával együtt készítették, míg a keleti, amely a kisebb apsisos terem területére esik, a már meglevő fal áttörésével állították elő.

Nézetem igazolását és ellenőrzését megnehezíti, hogy a középkori várak (1. kép) elpusztította a kis apsisos terem általam feltételezett falának nagy részét és csatlakozását a nyugati falhoz. Így nem lehet ellenőrizni a kisebb apsisos terem D-i és Ny-i falának egybe- vagy különépülését. Ez a helyzet a megnagyobbított épület DK-i sarkánál is. Éppen a falcsatlakozásánál rombolták el a falakat (10. kép), így látszik legalábbis addig a szintig, ameddig a feltáráskor leástak. A fennmaradt fényképeken az egybe- vagy különépülést nem lehet megállapítani. Későbbben viszont ezekre a falakra (az aula déli és keleti falainak sarkára) épült rá a mozaikvédő épület. Nem lehet ellenőrizni a kisebb apsisos terem feltételezett déli falának vastagságát sem, ámbar Géfin azt írja róla, hogy vastag fal.¹⁷ E falnak és az aula K-i falának kapcsolata részben megfigyelhető a megmaradt hypocaustum alatt a DK-i sarokban. A hypocaustum-tér felől azt látjuk, hogy ez a déli fal nincsen egybeépülve az aula K-i zárófalával. Ennek oka az, mint látni fogjuk, hogy a keleti zárófal is az

aula kialakításakor készült, a korábbi fal helyén, így a két fal nem állhat kötésben.

Továbbá a szeminárium-pince készítésénél készült felülnézeti rajz szerint¹⁸ ennek a belső, általam a kisebb terem déli falának tekintett maradvány vonalában a terem K-i falától kelet felé – tehát már az aula előcsarnokában – egy K-Ny-i irányú, kelet felé hosszban követhető fal került elő. E fal szélességét 70 cm-nek jelölték, ugyanúgy, mint ezen a rajzon az aula északi falának folytatásában futó fal vastagságát is. Bizonytalan Paulovics azon véleménye, hogy a kisebb apsisos terem úgy keletkezett, hogy egy korábbi téglalap alakú helyiség nyugati falát áttörték¹⁹ és hozzáépítették az apsist. Ez a rész jelenleg is megfigyelhető, és az egyetlen olyan hely az aulában, ahol az épület korábbi periódusai láthatók. Itt van a márványtömb is, a terem nyugati falára pár centiméterrel a fal alapozási kiszélesedése fölé helyezve. A kis apsis fala a márványtömb profilált részétől 0,60 m-re indul ki nyugat felé. Az apsis alapozási része egy szinten van a nyugati fal alapozási szintjével és világosan látható, hogy egybeépült vele. Meggondolkoztató azonban az, hogy a nyugati fal vastagsága 1,20 m. Lehetséges tehát, hogy az apsis valóban később épült a teremhez (a fal áttörésével), azonban a hozzáépítés a jelenlegi szintnél csak mélyebben volna megfigyelhető.

Paulovics szerint az előcsarnok terrazzópadlós volt, amely részben fennmaradt.²⁰ Falait márványlapok borították (5. kép). Szerinte ez a terrazzópadló egy szinten van az előcsarnok déli folytatásában levő helyiség terrazzószintjével, az aulától délre fekvő terem terrazzószintjével, és a feltárt területi déli részén futó K-Ny-i irányú római „folyósó” terrazzószintjével.²¹ Ezek az állítások lényegében megfelelnek a valóságnak. Ugyancsak ez a szintje az előcsarnoktól északra talált helyiség terrazzópadlójának is.

Paulovics szavaiból kiolvasható, hogy az előcsarnok a terrazzópadlóval együtt még a kisebb apsis helyiséggel tartozik egy periódusba.²² A kisebb apsisos helyiség terrazzópadlós volt, falfestéssel. A nagybővítés után az aula mozaikpadlót és márványborítást kapott. Ugyanakkor az előcsarnok falait is márvánnyal burkolták. Az aula É-i falának a kisebb apsisos teremre eső részén megfigyelhető, hogy a kisebb apsisos terem fala festve volt; majd egy 15 cm vastagságú habarcsréteg következik, és erre rakták rá a falburkoló márványlapokat (4. kép). A márványcsonkok itt eredeti helyükön maradtak fenn a padlóban. A márványborítás ugyancsak megfigyelhető a terem K-i falának déli végén, de itt *nincsen alatta festésnyom*. Az előcsarnok megmaradt nyugati falán (amely egyben az aula K-i zárófala) ugyancsak megfigyelhető a vastag vakolatréteg a márványlapok lenyomataival (5. kép). Azon-

¹⁷ Lásd a 8. jz.

¹⁸ MNM Adattárában.

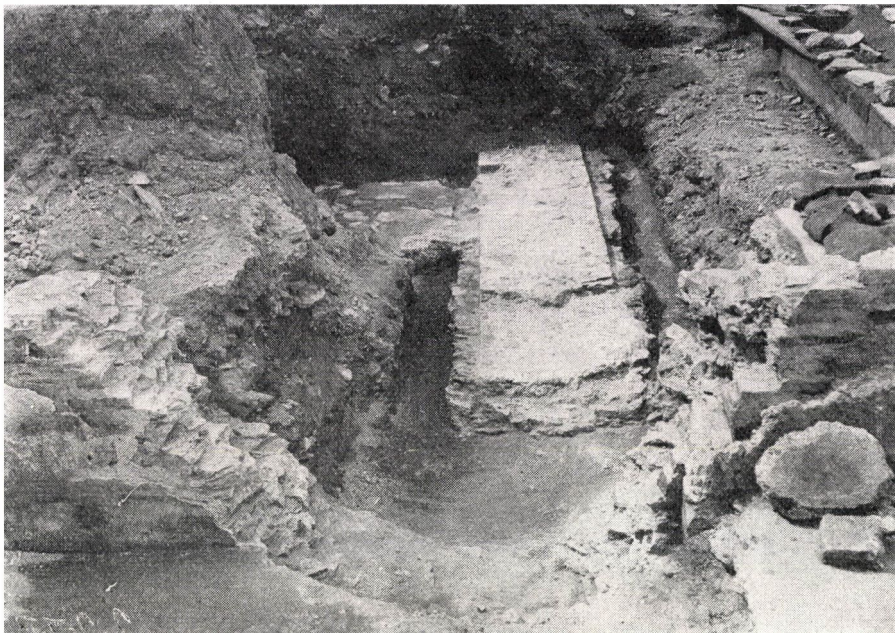
¹⁹ Paulovics I., Topográfia 26.

²⁰ Uo. 28.

²¹ Uo. 49.

²² Uo. 25–27.

10. kép. Az aula DK-i sarkának részlete
Рис. 10. Часть юго-восточного угла большого зала
Fig. 10. Fragment de l'angle sud-est de l'aula

11. kép. Az aula keleti falának metszete
Рис. 11. Профиль восточной стены большого зала
Fig. 11. Section du mur est de l'aula

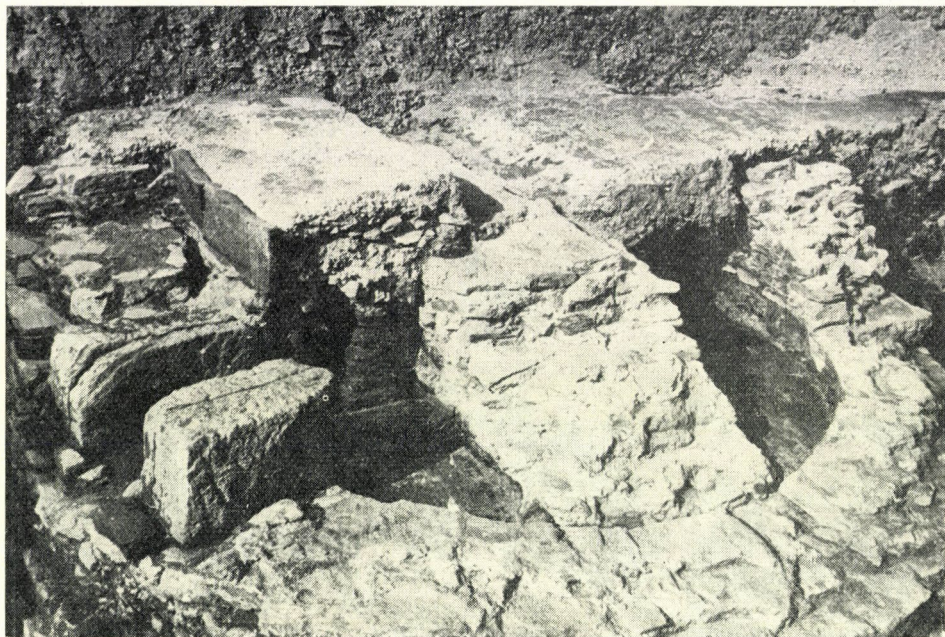
ban itt sincs falfestés a márványborítás alatt. Ez a tény csak egyféleképpen magyarázható: a mozaikpadlós, márványburkolatú aula kialakításakor a terem keleti (így az előcsarnok nyugati) falát is átépítették.

Az átépítést a falak alapozási megvastagodásának különféle mélysége is mutatja. Ugyanis az aula É-i fala azon a részen, amely a kisebb apsisos helyiségnek is az északi fala volt, az alapozás tetejének a szintje 209,393. Ugyanakkor az aula K-i és D-i falának az alapozási mélysége nem egyezik meg ezzel a szinttel, annál magasabban van: 209,

558. Az átépítés oka bizonyára a teremszélesítés és az aulához tartozó, díszes hármás ajtónyílás kialakítása volt, melynek elkészítésénél egyszerűbb és statikailag jobbnak látszott a falbontás és teljesen új fal építése.

Az aula K-i falának a mozaikpadlós periódus-hoz való tartozása fontos számunkra: így tudjuk megmagyarázni, hogy a kisebb apsisos terem általában kimutatott déli fala miért nincs egybeépülve az aula keleti falával. Azért nem, mert az aula kiépítésénél a korábbi kisebb terem keleti falát is elbontották és meghosszabbították dél felé.

12. kép. Az aula ÉK-i sarkánál fekvő kerek építmény
 Рис. 12. Постройка круглой формы у северо-восточного угла большого зала
 Fig. 12. Construction ronde situé à l'angle nord-est de l'aula

13. kép. Az aula ÉK-i sarkánál fekvő kerek építmény
 Рис. 13. Постройка круглой формы у северо-восточного угла большого зала
 Fig. 13. Construction ronde à l'angle nord-est de l'aula

Ezzel egy időben szükségessé vált az előcsarnok bővítése is, az új terem — az aula — teljes szélességére. Eszerint tehát az előcsarnok terrazzópadlója is az aula kialakításakor készült, és nem egy korábbi periódusban, mint Paulovics gondolta.²³ Így ez a terrazzo elfedi a korábbi terem déli falát,

amely csak a szemináriumépület új szárnyának pincetorok-kiemelésekor vált láthatóvá. Az is következik, hogy ezzel a padlószinttel egy szinten levő többi terrazzópadló is, amennyiben valóban

²³ Uo.

egy periódusba tartoznak, az aula kiépítésekor és az egész palotaegyüttes létrehozásakor keletkeztek.

Kérdéses továbbá az előcsarnok É-i lezárása és az aula ÉK-i sarkánál található kör alakú épület (Paulovics: baptisterium,²⁴ 1. kép „C”) kapcsolódása. Paulovics szerint az előcsarnok északi fala az aula északi falának kelet felé továbbfutó folytatása volt.²⁵ A publikációs térképen is így van jelölve. A korábbi rajzokon azonban az aula északi falának folytatása kelet felé hiányzik (13. kép). A szeminárium pincéjének építésénél a fal folytatása mégis előkerült. Erről a területről viszont fényképpel és pontos felméréssel nem rendelkezünk. Az aula ÉK-i sarkáról készült fényképeken azonban úgy látszik, hogy az északi fal nem folytatódik tovább a saroktól keletre (13. kép). A kérdés eldöntését nehezíti, hogy a falak csak mélyen, a padlószint alatt maradtak meg. Ennek a kör alakú épületnek a D-i fele részben átvágja az aula ÉK-i sarkát (13. kép). Az épületben belül azonban az aula keleti fala tovább folytatódik észak felé. Paulovics a két épületrész egymáshoz való viszonyáról nem beszél, csak annyit, hogy a kör alakú épület „*valamelyes rendeltetési kapcsolatban is állhatott a basilicával. A legdöntőbb bizonyíték erre nézve az apsis legfelső, az osztófalat is borító terrazzópadlójának szintje egyezik a basilica padlónívójával.*”²⁶ Ezek a megállapítások nem fedik a valóságot. Az ásatáskor készült fényképeken látható, hogy éppen a kör alakú helyiség falai felett húzódik a terrazzópadló (12. kép) és ez a terrazzóréteg nem fedi az aula keleti falának északi folytatását. A fényképeken világosan látható, hogy a terrazzópadló csak a szóban forgó fal (az aula keleti falának északi meghosszabbítása) alapozási kiugrását fedi, de a felmenő falnál megszakad. Szintje, amely a mai, felette levő vastag védőréteggel együtt 210,083, nem egyezik az aula egyik padlószintjével sem: a mozaikszint: 210,430, a korábbi kis apsis szintje 210,222, a kis apsisos terem szintje 209,835. Azonkívül a fényképeken látható, hogy ez a terrazzópadló nem az aula falának folytatását, hanem éppen a *kerek épület falait* fedi (12. kép). A probléma megoldását nehezíti, hogy a középkori várak pusztítása miatt a kérdéses falsarok a terrazzo szintje alatt csak mintegy másfél méterrel mélyebben maradt meg. Azt rögtön megállapíthatjuk, hogy a kör alakú építménynek korábbinak kell lenni az aulánál. Lehetetlen, hogy ilyen kis épület építésekor a már elkészült nagyméretű terem egyik sarkát megbontották volna. Kérdéses, hogy ennek a meg lehetősen szokatlan elhelyezkedésű maradványnak egyáltalában voltak-e felmenő falai, tehát a padlószint felett különálló helyiség volt-e — legalábbis történetének egyik szakaszában —, vagy pedig csak az ezen a részen fekvő fűtőrendszerekben játszott funkcionális szerepet? Ugyanis a kör-

14. kép. Az aula keleti praefurnium nyílása helyreállítás előtt

Рис. 14. Отверстие префурниума с востока от большого зала до реставрации

Fig. 14. L'ouverture orientale du praefurnium de l'aula avant la reconstruction

falak nyugati és keleti felében egy-egy praefurniumnyílás található. A problémát csak az aulától északra fekvő terület feltárásával lehet eldönteni. Annyit tudunk mondani, hogy a kerek épület az aula periódusában a padlószint felett funkcionális szerepet már nem játszott. Lehet, hogy a fűtőszervezet céljaira akkor épült, amikor a kisebb apsisos terem átalakították és kibővítették. Ekkor az aula keleti falát is visszabontották, és leginkább elképzelhető a kerek épület megépítése. Lehetséges, hogy valamivel feljebb a megmaradt nál az aula sarka és a kerek épület falai már kötésben voltak.

Metszetrajz az aula hossz tengelyében

Az aula építéstörténetének vizsgálatához egy metszetrajzot készítettem a terem Ny-K-i vonalában, a fal- és padlómaradványok feltüntetésével (21. kép). A falak alapozásainak alja azonban jelenleg sehol sem figyelhető meg.

1. sz. fal: az aulától Ny-ra fekvő terrazzópadlós helyiség keleti fala. E fal északi folytatásából ugrik ki egy toronyszerű helyiség, a Paulovics-féle „*soproni kapu nyugati tornya*”. Római fal, opus incertum.

2. sz. fal: Paulovics véleménye szerint középkori fal. Căki palából és nagyméretű mészkö kváderekkel épült. Nincs egybeépülve sem az aula apsisának fűtőkamrájával, sem az 1. sz. fallal. Jelenleg sem É-i sem D-i folytatása nincsen, mindkét irányban megszakad. Dél felé az 1. sz. fallal együtt szűnik meg, ill. szét van rombolva. Miután az 1. sz. faltól nyugatra fekvő terrazzós helyiség északi fala nincsen egybeépülve az 1. sz. fallal, ill. a fal az 1. sz. fallal történő érintkezése után észak felé tovább fut (2. kép) szorosan az 1. sz. fal mellett,

²⁴ Uo. 35–36.

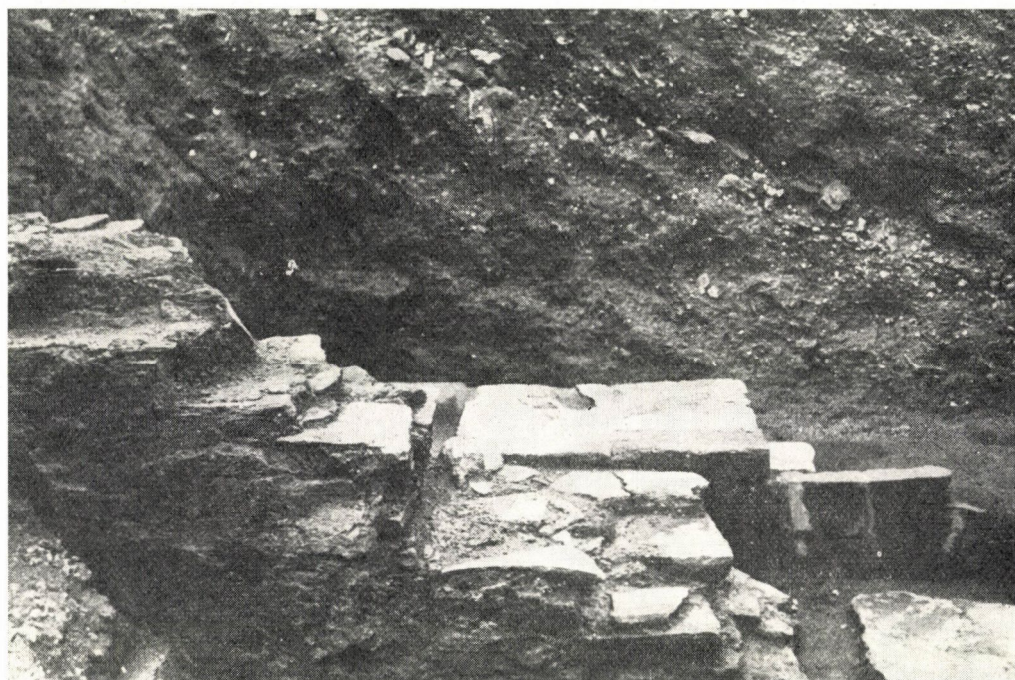
²⁵ Uo. 25–26.

²⁶ Uo. 35–36.

15. kép. Az aula keleti felében levő hypocaustum
 Рис. 15. Гипокаустум в восточной половине большого зала
 Fig. 15. Hypocaustum situé dans la partie orientale de l'aula

16. kép. Az aula keleti felében levő hypocaustum melletti fal
 Рис. 16. Стена рядом с гипокаустумом в восточной половине большого зала
 Fig. 16. Mur auprès du hypocaustum situé dans la partie occidentale de l'aula

de nem egybeépülve vele, hanem az 1. sz. falat mintegy erősíti, lehetséges, hogy e fal építéskor építették a 2. sz. falat is.

Az 1. sz. faltól nyugatra húzódó terrazzópadlós helyiség padlószintje (208,958) jóval mélyebben fekszik az aula apsisának (210,863), az aula hajójának (210,434) és az előcsarnoknak (209,776) szintjénél, de mélyebben fut az aula apsisa alatt húzódó É–D-i irányú út szintjénél (209,748) is. Mélyebben, mint az apsis fűtőkamrájának szintje (209,683). Lehetséges tehát, hogy e terrazzópadlós helyiség pinceszint.

Továbbá: az apsis fűtőkamrájának É-i és D-i fala hozzásimul, érintkezik a 2. sz. fallal, ezért nem valószínű, hogy a 2. sz. fal a fűtőkamra szoban forgó falainál későbbben épüljön, mert akkor ezeket a falakat a 2. sz. fal építéskor jobban szétrombolták volna. Így fel kell tennünk, hogy ez falerősítés, és még a nagy apsisos épület, de legalábbis a lényegében egykorú fűtőkamra falainak felépítése előtt vagy közvetlen előtte, azonban azzal egy periódusban történt.

A nagy apsis alá befutó ÉKK–DNyNy irányú fal (1. kép) is ráépült az É–D-i irányú római útra, de ezt a falat az aula apsisa metszi, illetve szétrombolta, tehát a fal korábbi az apsisnál.

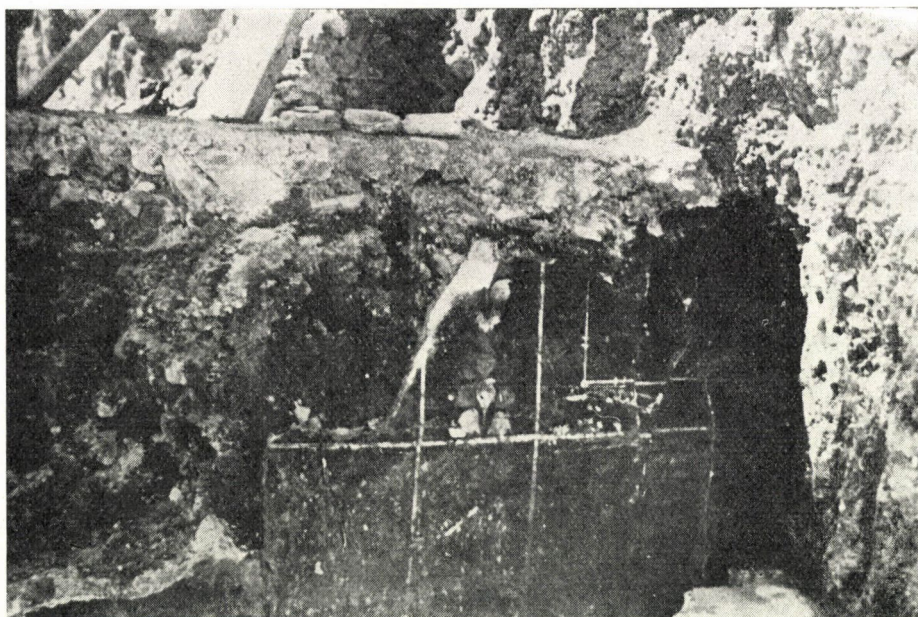
3. sz. fal: a nagy apsis fűtőkamrájának északi, ill. déli falai. A falak Ny-i végén szögletes nyílások voltak, amelyek nyilván a fűtés céljait szolgálták. A nyílások szintje az északi: 209,952, a déli: 210,158. A nyílások alja valamivel magasabb, mint a falak külső alapozása (219,705). A fűtőcsatorna É-i falának alapozási szintje megegyezik az aula alapozásának felső szintjével (209,683).

17. kép. Az aula ÉNy-i sarkának kváderköves alapozása
Рис. 17. Фундамент северо-западного угла большого зала из квадратов
Fig. 17. Fondation en pierre de taille de l'angle nord-ouest de l'aula

4. sz. fal: Az aula apsisának fala. Külső és belső alapozási szintje: 220,683 (külső), 209,678 (belső). Az apsis tengelyétől kicsit észak felé eltolódva praefurniumnyílás van, melynek alsó szintje 209,849. Az apsis fűtőterének alsó szintje 209,678. A hajó fűtőcsatornáinak alsó szintje 209,178, tehát az apsis fűtőszintje 0,50 m-rel magasabban van. Ez a méretkülönbség megegyezik az apsis és a hajó mozaikpadlóinak szintkülönbségével.

Az apsis mozaik szintje: 210,863.

18. kép. Az aulánál korábbi periódusba tartozó falfestményrészlet
Рис. 18. Фрагмент стенописи, относящийся к более раннему периоду, чем большой зал
Fig. 18. Fragment de fresque datant d'une période antérieure à celle de l'aula

19. kép. Az aulától keletre feltárt római épületmaradvány
 Рис. 19. Остатки римского здания, открытого к востоку от большого зала
 Fig. 19. Restes d'un bâtiment romain découvert à l'est de l'aula

5. sz. fal: a hajóból az apsisba vezető lépcső alapozása.

6. sz. fal: függőleges márványlap a mozaikpadlószélén. Feltehetőleg a lépcsőt borító márványlapok maradványa, amely egyben a mozaikpadló nyugati szélét jelzi.

7. sz. fal: a megnagyobbított épület nyugati falában a praefurniumnyílás körzete. Két oldalán dél felé fal húzódik. A nyílás oldalai téglából és kőből épültek, tetejét kőlap fedi. Felette egy sor téglá, majd a szokványos kőből és téglából készült fal. A fűtőnyílás felső szintje felett 20 cm-rel van a mozaik padlószint. A fűtőnyílás alja: 209,179 körül van. A praefurniumnyílás két oldalán az aula falától dél felé indulnak a fűtőcsatorna falai, melyek nincsenek egybeépítve az aula É-i falával. A nyugati fal magasabban maradt meg, mint a déli fal teteje.

8, 9, 11. sz. fal: a kisebb apsisos terem apsisának két oldalán húzódó terrazópadló.²⁷ A leírások és fényképek, ill. a jelenleg is látható falrészlet alapján az apsis falának mindkét oldalán megvolt az alapozási kiszélesedés. Ennek mélységét egy vázlatrajzból ismerjük, de szélességét nem. A terrazószintek mélysége is biztos. Miután az apsis alapozási része mintegy 0,80 vagy 1 m-rel magasabban van, mint a legkorábbi észlelhető terrazó, ez a padló az apsisnál korábbi periódushoz tartozik. Az aula területén ez a legkorábbi terrazópadló, amit meg lehetett figyelni. Ehhez a periódushoz tartozó falat meghatározni nem tudunk.

A 9. sz. fal kiindulásánál látható, hogy a jelenleg megfigyelhető szinten a 12. sz. fallal egybeépült, tehát a kis apsisos terem Ny-i fala és apsisa úgy tűnik, mintha egy periódusba tartoznának. Paulovics különböző periódusnak (bővítésnek) tartja.²⁸ Minderről fentebb már szóltam.

10. sz. A kisebb apsis építéskor kialakított terrazópadló. A hajóénaál magasabb padlószint. Közvetlenül a mozaikpadlós periódus előtti. Szintje 210,222, és 0,20 m-rel mélyebben fekszik a mozaikpadlónál. Nincs feljegyzés arról, hogy a 10. és a 11. sz. terrazópadló között lenne még egy terrazópadló, de miután ezen a területen a padlók feljegyzése aránylag pontosan történt, és rajzzal, valamint fényképekkel is rendelkezünk, valószínűleg nem is volt.

12. sz.: A kis apsisos terem nyugati fala. A falon (7. kép) az apsis kiindulásánál profilált márványtömböt helyeztek el. A márvány déli oldala profilált, 80 cm magas, 92 cm széles és kb. 150 cm hosszú. A kisebb apsis belső kiindulásánál 68 cm-rel előbbre ugrik kis és az „arcus triumphalis” alapjául szolgál. A 12. sz. fal azonban a márványtömbtől délre kb. 10 cm-re magasabban maradt meg, mint a márványtömb alsó szintje, tehát a márványtömb mindenképpen csak másodlagos felhasználásban kerülhetett ide, mert a kis-apsisos periódusban részben vagy egészben a profilált rész is be volt építve, nem volt látható. Így a hajó padlószintje is magasabban kellett hogy legyen a márványtömb aljánál. A fal Ny-i oldalán

²⁷ Géfin Gy. feljegyzése.

²⁸ Paulovics I., Topográfia 26.

a márványtömb aljának vonalában alapozási ki-
szélesedés látható, de ez a fal belső, K-i oldalán
hiányzik. Mindezek azt látszanak bizonyítani,
hogy nemcsak a márványtömb felhasználása má-
sodlagos, hanem a 12. sz. falra annak vissza-
bontása után került rá. A márványtömb teteje
felett kb. 30 cm-re húzódik a mozaikpadló.

13. sz.: terrazzópadlószintek a kis apsisos te-
rem hajójában. Erről a részről több fénykép és egy
mélységadatokat is feltüntető metszetrajz-vázlat
maradt fenn.²⁹ A padlók és a 12. sz. fal D-i foly-
tatásait a középkori várárok (lépcsőzetesen) el-
pusztította (6. kép). A megfigyelhető legalsó ter-
razzó szintje 208,700, és 0,40 m-rel magasabb a
8. és 11. számú terrazzópadlóknál, de feltehetőleg
ezekkel egy periódusba tartozik. A 12. sz. falhoz
nem tartozhatott, mert kb. 1,50 cm-rel mélyebben
fekszik, mint az apsis felső terrazzószintje, így
csak a 8. és 11. sz. padlószintekhez tartozhat.
A 209,835 szintű terrazzópadló a kisapsisos terem
belső padlószintje volt. A két szint között gyenge
kiviteli fal is mutatkozik. A legfelső terrazzó
szintje 0,50 m-rel mélyebben fekszik az apsis
terrazzópadlójánál és egy periódusba tartoznak:
az apsis magasabb szintű volt. Ez a szint magasabb
a márványtömb alsó részénél is, tehát ez a tény
is a márványtömb másodlagos elhelyezését tá-
mogatja, illetve amellettszól, hogy a márvány-
tömb profilált része — legalábbis részben —
takarva volt.

14. sz. fal: feltételezhető fal a mozaikpadló
alatt.³⁰ Itt a mozaik szintje (210,403) egyezik a
kisebb apsis fala feletti mozaikszinttel, tehát nem
süllyedt meg.

15. sz. fal: észlelése az előbbihez hasonlóan
történt, de csak a mozaik kiemelkedése mutatja,
feljegyzés nem szól róla. Pontos adatait nem is-
merjük.

16. sz.: az aula keleti fűtőnyílásának körzete.
A nagyapsisos periódushoz tartozik. A praefurni-
um körzete. A nagyapsisos periódushoz tartozik.
A praefurnium 0,80 m magas és 0,50 m széles.
Két oldalát egy-egy 80 × 25 cm-es terméskő
béleli (14. kép). A fűtőtér szintje (209,222) 18
cm-rel mélyebb az aula északi falának belső ala-
pozásánál (209,402). A hypocaustum aljának
jelenleg látható téglaboritása másodlagos. A nyí-
lástól Ny-ra fut a fűtőcsatorna egyik fala. A keleti
fal jelenleg nem látható.

17. sz. fal: Néhány fénykép alapján (16. kép)
ide helyezhetjük a K-i fűtőnyílás K-i falát, vagy
ezen a részen vezetett át egy fűtőcsatorna déli
szélének fűtőcsatornájába. A fényképek egy be-
omlott hypocaustum-teret ábrázolnak (15. kép),
melynek falai egyik irányban lépcsőzetesen el-
pusztultak a középkori várárok ásásánál. Az egyik
fénykép hátlapján felírás van: „A bazilikánál
korábbi hypocaustum a bazilika délkeleti sarkától

északra.” Továbbá erre a falra vonatkoznak Géfin
sorai: „A bazilika DK-i oldalán levő mozaiknak
a belső oldalán is előkerült a hypocaustum, azonban
nagyobb téglából rakva. A hypocaustum mellett
közvetlenül a nyugati oldalon jó állapotban csatorna
is előkerült. A föld rétegződése mutatja a vízárók
helyét. Pontosan egybeesik a pusztítási zónával.”³¹
Miután Géfin leírja, hogy a fal nyugati oldalán
fut a csatorna, a hypocaustum-teret ábrázoló
fénykép is nyugat felől mutatja a maradványokat.
Így ezek a falak az aula D-i fűtőcsatornája felől
indulnak ki, és a középkori várárok déli oldala
rombolta le őket lépcsőzetesen. E falakról mélység-
adatokkal nem rendelkezünk. A fényképfelirat
szerint az aulánál korábbi építmény tartozékai.
Erre a más méretű hypocaustumtégla utalnak.
E hypocaustum hovatartozását tehát biztosan
eldönteni nem tudjuk.

18. sz. fal: miután az aula É-i falától észak felé,
és a D-i falától dél felé egy vonalban É—D irányú
fal halad, lehetséges, hogy ez a fal vagy annak
egy korábbi periódusa az aula belsejében is meg-
található.

19. sz. fal: az aula keleti fala. A fal széleit
szabályosan rakták téglából és cáki palából, a bel-
seje öntött falazat (11. kép). A belső oldalán az ala-
pozás megfigyelhető: 209,558. Az alapozás maga-
sabbban van, mint az aula É-i falának alapozása
(209,398). A déli fal alapozásának szintje meg-
egyezik az aula keleti falának alapozási szintjével.
Fel kell tennünk tehát, hogy az aula keleti és déli
fala egy periódus építménye, míg az északi fal
egy másiké. A keleti zárófal nyugati oldalán ér
véget az aula déli falával párhuzamosan, a mozaik-
padló szintje alatt húzódó fűtőcsatorna. Ennek
alsó szintje 209,271, lényegében egyezik a nyugati
és keleti praefurniumnyílásnál, a nyílás alján
mért hypocaustumszintekkel. A K-i fal keleti ol-
dálán kb. 10 cm vastag habarcsréteg található,
rajta a falat burkoló márványlapok lenyomataival
(5. kép). A lenyomatok mérete jelenleg már nem
mérhető, mert ez a vakolatréteg a feltárás óta
elpusztult. A faltól keletre az aula terrazzópadlós
előcsarnoka van (5. kép). Szintje (209,776) alig
pár cm-rel van mélyebben, mint a kis apsisos te-
rem szintje (209,836). Az előcsarnok szintje Pau-
lovics szerint egyezik az előcsarnoktól délre húzódó
festett falú helyiség terrazzópadlójának szintjé-
vel, továbbá az aulától délre, Paulovics által ca-
thecumeneumnak nevezett helyiség padlószintjé-
vel,³² amelynek egy töredéke a K—Ny-i irányú
római út felett, a középkori vár körfalától keletre
fennmaradt. Ezen a ponton a római út legmagasabb
szintje 209,068 és a padlószintnél 70 cm-rel mé-
lyebben fekszik; a felette húzódó terrazzóréteg
azonban már elpusztult. Ugyancsak Paulovics
szerint az előcsarnok szintje egyezik az ásatási
terület D-i szélén futó, K—Ny irányú római fo-

²⁹ MNM Adattára, Paulovics hagyaték.

³⁰ Géfin Gy. feljegyzése 1938. jan. 30-án: „Ott, ahol
a legmagasabb, leástunk és kb. másfél méter mélyen a

mozaik alatt a székesegyház felé húzódó falra akadtunk.”

³¹ Géfin Gy. feljegyzése 1939. június 10-én.

³² Paulovics I., Topográfia 35, 49.

lyosó terrazzószintjével is.³³ Itt a jelenleg mérhető szint a védő földréteggel együtt jelenleg 209,914, tehát az egyezés fennáll.

20. sz. fal: Az aula előcsarnokának Ny-i fala. Csak szélességét és helyét ismerjük.

21. sz.: a nagyobbik római kút az aula tengelyében. Kövel volt bélelve és díszesebb kivitelű kávája volt.³⁴ Az aula területén levő falak általában *opus incertum* technikával készültek. Ettől láthatólag elválnak az aulának a falai, melyek téglából, ill. részben gerendából készültek. Azonban a későbbi, helyreállításkori felfalazások következtében az összes falról a technikát nem tudjuk megállapítani, sőt jelenlegi vastagságuk sem adja vissza már az eredeti méretet. Az aula nyugati sarokrészének alapozása az apsis indulásáig nagyméretű kváderkőből van rakva. Mind az aula, mind a többi fal is a Savariában gyakran és általánosan használt, ún. cáki palás, zöldszínű kőből épültek.

Az aula területén tehát három fő építési periódust lehet elkülöníteni. Az első „periódus” azonban minden olyan építkezést jelöl, amely a kisebb apsisos terem létrehozása előtt épült. A második periódust a kis apsisos helyiség és a hozzá tartozó falak jelentik, míg a harmadik periódust az aula képviseli.

Az aulától északra, délre és keletre elterülő maradványok vizsgálatai:

Paulovics ásatása az aulától északra csak egy kis, 2–4 m széles területen folyt, mert telekhatár következett, és az azután fekvő kertben az ásatás már nem folytatódott. Az aula É-i fala és a kerítésfal között feltárt falmaradványokat periodizálni nem tudjuk. A legkeletibb részen előkerült kör alakú épületről már szóltam. A többi épületrész a hypocaustumrészek, praefurniumnyílások alapján java részben az aula fűtését ellátó helyiség lehetett.

A határoló kerítés alatt, az aula északi falával párhuzamosan egy vastagabb fal fut, amely a fűtőhelyiségek falait átmetszette. Előkerült a szemináriumépület ÉK-i sarkánál is, a szemináriumtól északra. Erről a részről egy felmérési vázlat fennmaradt, de pontosan nem lett bemérve, így a falat az alaprajzra nem lehetett felrajzolni. Paulovics ezt a falmaradványt középkori várhoz tartozónak vélte.³⁵ A fal a technikát tekintve nem különbözik a római falaktól, így véleményem szerint rómainak is tartható. Az aulától É-ra fekvő kertben 1962–63-ban folyt ásatás. Az ásatások egyik legfontosabb következménye az lett, hogy a Paulovics által cella trichorának kiegészít-

tett épületnek (1. kép „B”) középső apsisa hiányzik, és ott egy nagyobb épület csatlakozik hozzá. Az ásatások során előkerült a karélyos épületrésztől északra, az észak–dél irányú útból kelet felé leágazó út folytatása, alatta egy fossa-t lehetett megfigyelni.³⁶ Továbbá Szentlélek megállapította, hogy a karélyos épületrész nemcsak az É–D, hanem a feltárt K–Ny-i irányú útra is ráépült.³⁷ Előkerült az aula keleti zárófalának folytatása,³⁸ tehát nyilvánvalóan összefüggő épületkomplexum maradványai. Sajnos a kert D-i részén egy K–Ny-i irányú középkori árok húzódik,³⁹ amely a római maradványokat elpusztította, így egy fal kivételével a két épület építészeti kapcsolatát nehéz megállapítani. Sikerült azonban kimutatni, hogy míg a terület K-i felében futó maradványok pontosan a kisebb, apsisos épület vonaláig párhuzamosak és vannak egy rendszerben az aula maradványaival, addig a nyugati rész, így a karélyos épületrész tájolása néhány fokkal eltér.⁴⁰ Tehát ugyanattól a vonaltól nyugatra, ahonnan az aula bővítésére sor került, ezen a területen is bővítettek. A feltárt karélyos épület a vastag alapfalak, mély alapozások és az alaprajzi sajátosságok következtében fürdőépületnek tekinthető. Véleményem szerint itt tehát az épület egységen belül két nagy épületrész állott: az aula és a tőle északra levő épület, amelynek egy része fürdő céljait szolgálta. Ennek az északi szárnynak déli fala lehetett a Paulovics által középkorinak tartott fal. Természetesen lehetséges, hogy a középkorban is felhasználták. A két magasabb épületrész között alacsonyabb tetővel helyezkedett el a fűtőkamrák sora, melyek a két épületet fűtötték.

Az aulától délre sokkal nehezebb helyzetben vagyunk. Itt feküdt ugyanis később a középkori belső vár és védművei.⁴¹ Így ezen a területen a legnagyobb a pusztítás. Azonban a fennálló maradványokból bizonyos következtetéseket levonhatunk.

Paulovics szerint az aulához dél felé egy oszlopokkal vagy pillérekkel osztott terem csatlakozott,⁴² melynek terrazzo padlója egy helyen előkerült és egy szinten van az aula előcsarnokának terrazzo szintjével.⁴³ Szerinte a középkori belső vár falától északra előkerült pilléralapozások a terem (1. kép) É-i pillérsora lenne.

Véleményem szerint a Paulovics által e helyiség belső osztópillér-alapozásának tartott 75 × 75 cm méretű pillérmaradványok a nagyapsisos épületnél korábbi periódusba, talán a legkorábbi római építkezéshez tartoznak. E pillérek megmaradt felső szintje: 208,858, 208,813, 208,584. A legalacsonyabban fennmaradt pillér is 35 cm-re kiáll

³³ Uo. 49.

³⁴ Uo. 26.

³⁵ Uo. 35.

³⁶ Szentlélek T., ArchÉrt 92 (1965) 236.; Buocz T., Savaria – Szombathely topográfiája (Szombathely 1967) 38, alaprajzzal.

³⁷ Károlyi A. – Szentlélek T., Szombathely, 13.

³⁸ Uo. 13.

³⁹ Szentlélek T., RégFüz 18 (1965) 94; 17 (1964) 257.

⁴⁰ Károlyi A. – Szentlélek T., Szombathely 13.

⁴¹ Paulovics I., Topográfia, 52 –.

⁴² Uo. 48–51.

⁴³ Uo. 49.

a jelenlegi talaj fölé, de a föld alatt ismeretlen mélységig folytatódik. Az itt levő terrazzópadló szintje Paulovics állítása szerint 209,770.⁴⁴ Így a pillérek jelenleg megfigyelhető (de nem valódi) alja mintegy 1,50 m-rel a terrazzópadló szintje alatt volt. Ez a mély alapozás önmagában is valószínűtlen, másrészt a feltételezett helyiség szélessége, 10,50 m, szükségtelen tehát az osztás. Továbbá a legkeletibb pilléralapozás vonalában (tehát a másik, feltételezett délibb pillérsor helyén) egészen a helyiség déli faláig egy É–D-i irányú római csatorna fut, amely tetejének szintje 208,761, kb. fél méterrel magasabb, mint a pillérek jelenleg megfigyelhető alja. Így tehát a második, déli pillérsort ez a tény kizárja. A szóban forgó csatorna a K–Ny-i irányú nagy római kanálisba köt bele. Ez a kanális a felette levő úttal együtt a IV. században már nem funkcionált. Ha tehát a pillérsor IV. századi lenne, akkor ezt a korábbi kanálist szét kellett volna rombolnia. Véleményem szerint a meglevő pillérsor az épületnek még abból a korai, talán legelső, periódusából való, amikor az itt, K–Ny-i irányban futó római út még funkcionált. Az úttól É-ra fekvő épület, amely az aula területén levő, legkorábbi épület lehetett, az utcafronton pillérekkel vagy oszlopsorral tagolt szerkezetű volt.⁴⁵ Ennek a római útnak a szélességét pontosan nem ismerjük. A szeminárium pincetorkának kiemelésekor készült felülnézeti vázlatrajzon 5,40 m szélességűnek van jelölve. Azonban, mint az e helyen készült fényképen látható, szegélykövei nem maradtak fenn. Miután az ásatási terület déli szélén futó, K–Ny-i irányú folyosó É-i fala feltehetőleg az út mellett húzódott, így ez a vonal jelzi az út déli szélét, míg a másikat a pillérsor. E szélesség 7 m. A középkori várfal ÉK-i részénél megmaradtak a római út bazaltkövei, és alatta a római csatorna. Itt Paulovics szerint a római út felett terrazzópadló húzódott,⁴⁶ amely egy szinten volt az aula előcsarnokának falával. Néhány fénykép alapján úgy látszik, hogy az aula déli falától a DK-i saroknál az előcsarnok déli falával párhuzamosan, az aula falával egybeépítve egy fal indul dél felé⁴⁷ (10. kép). Ezt a falat az alaprajzok nem tüntetik fel, a területet most földréteg borítja. Az általam készített térképre a falat csak körülbelül tudtam berajzolni, mert távolságát az aula DK-i sarkától nem ismerjük. További problémát jelent, hogy a fényképeken nem látható jól, hogy ez a „fal” folytatódik-e dél felé. Úgy tűnik, hogy csak egy négyzet alakú pillérről van szó. Ebben az esetben az aulától délre levő „udvar” kelet felé egy oszlop- vagy pillérsorral záródott.

Kérdéses az aulától D-re fekvő út déli oldalán feltárt folyosó kapcsolata az aulával. E folyosó

terrazzósíntje megegyezik az aula előcsarnokának a szintjével. A folyosórész az adott területen a legfelső római épített szintet jelenti. Ennek az épületrésznek minden kiásott fala festve volt, ez egyes helyeken még jelenleg is megfigyelhető: a pirosra festett vakolatmaradványok több helyen fennmaradtak. Itt tehát római falmaradványokról van szó.⁴⁸ Ennek az épületrésznek és az aulának a kapcsolatát építészetiileg a maradványok alapján biztosan meghatározni nem tudjuk. Kétségtelen, hogy az aulával egy épületkomplexumba tartozott. Miután terrazzósíntje az aula előcsarnokának szintjével egyezik meg, ez utóbbi pedig az aula építési periódusba tartozik, így feltehetőleg azt az épületrészt is a nagyapsisos aula építéskor alakították ki. Erre mutat az is, hogy terrazzópadlója a legfelső római szint a területen, márpedig az ásatás során a padlószinteknél mindig megálltak. Ennek az épületrésznek egy sarkát Géfin Gyula még a nagy ásatások megindulása előtt, a középkori vár keresése során kiástta. Erről egy felszínrajz maradt fenn,⁴⁹ amit az általam készített alaprajzra pontosan sikerült bemérni.

Megkísértem egy feltételes kiegészítést adni az aula és a déli terrazzós folyosó kapcsolatáról.

Az aula a terrazzópadlós K–Ny-i irányú folyosó, és a kettőt összekapcsoló terület rekonstrukciója nehéz feladat. Egy helyen e helyiség (udvar) terrazzópadlója fennmaradt. Azonban a helyiség nyugati lezárása bizonytalan. A középkori várfal e terület jó részét elpusztította. A területet nyugat felé egy keletelt apsisos helyiség zárná le, ennek apsisa keletre fekszik (1. kép „D”). Valószínűtlen azonban, hogy ezt a közbezárt helyiséget nyugatra ez az apsisos épület zárná vagy zárta volna le. Maga az apsisos építmény, mint később látni fogjuk, a területen a legkésőbbi, még a mozaikpadlós aulánál is későbbi periódusba tartozik. Így ehhez az apsishoz hozzáépített gyenge falak nem zárhatták a korábbi periódusban az épületrészt (termet). Így csak egy lehetőség adódik: a területet nyugat felé lezáró fal a kis apsisos épület helyén volt, és annak építéskor elbontották. De a legvalószínűbb lehetőség az, hogy a szóban forgó terület egy nyitott udvar volt, melyet északról az aula déli fala, délről a palota déli szárnyának északi fala, keletről az aulát és a palota déli szárnyát összekötő helyiségek (esetleg árkádsorral), nyugatról pedig magának a palotának a nyugati kerítőfala határolt.

Az ásatási terület déli részén futó K–Ny-i irányú terrazzópadlós folyosó az egész épületkomplexum kiépítésénél, a nagyapsisos aula kialakításakor keletkezett, legalábbis fennmaradt formájában. Megfigyelhető azonban, hogy a folyosó É-i falának vastagsága a kis apsisos épülettől

⁴⁴ Ez a szint megegyezik az aula előcsarnokának szintjével, írta Paulovics, Topográfia 49.

⁴⁵ A colonia több pontján megfigyelhető oszlopos utcai fronthoz Buocz T., Topográfia 49, 79.

⁴⁶ Paulovics, I., Topográfia 49.

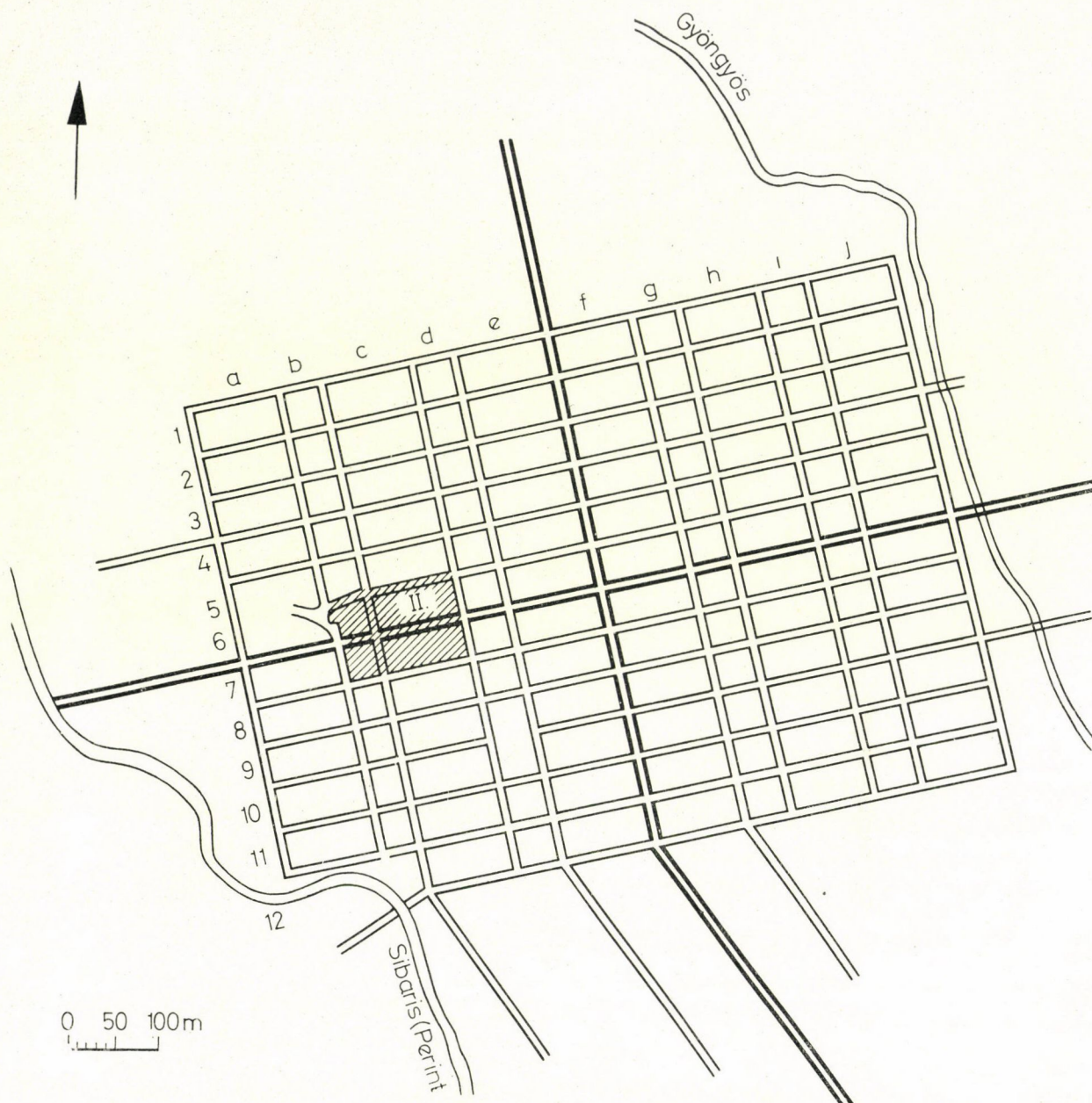
⁴⁷ Géfin Gy. levele 1938, IV. 4-én: „A basilica déli

falából a kúton innen egy hasonló vastagságú fal ágazik dél felé.”

⁴⁸ Károlyi A. tévesen tartotta a falmaradványokat a középkori palota romjainak, Műemlékvédelem 9 (1965) 197.–

⁴⁹ MNM Adattárában, Paulovics hagyaték.

20. kép. A savariai insularendszer rekonstrukciója
 Рис. 20. Реконструкция системы инсул в Саварии
 Fig. 20. Reconstruction du système insulaire de Savaria

keletre 0,60 m. Onnan, ahonnan már a kisapsisos épület déli falát alkotja, 1 m-es alapozási vastagsággal fut tovább. Megfigyelhető még, hogy e kis apsisos építmény D-i fala egybeépült a folyosó északi falával. Látható az is, hogy a folyosó vékony, 0,60 m vastag fala az apsis DK-i sarkánál nincsen egybeépítve a vastagabb falú folytatással. Az épület (folyosó) déli falán folytatása nyugatabbra is előkerült, ugyancsak egy méter széles alapozási vastagsággal. A fal mindkét oldalán megfigyelhető az alapozási kiszélesedés, melynek szintje: 209,337. Ez mélyebben van, mint a K–Ny irányú folyosó vékonyabb falának alapozási

szintje: 209,471. Ennek az apsisos épületnek a belső szintjeit a középkori pusztítások miatt meghatározni nem tudjuk, a feltáráskor az alatta húzódó korábbi római út bazaltköveiig lesüllyesztették a szintet. Az apsis indulásánál mindkét oldalon egy-egy előreugró pilléralapozás figyelhető meg. Az apsis külső alapozási kiszélesedése 0,30 m, így az egész fala az alapozásnál 1,60 m vastag. Az erős fal és a pillértalapzat esetleg arra mutat, hogy az aránylag kisméretű apsis boltozva volt. Ez az épület a feltárt területen a legkésőbbi építés eredménye, miután – mint láttuk – a tőle délre húzódó folyosó északi falának a vissza-

bontásával keletkezett. Az apsis építéskor a mellette húzódó folyosó még használatban volt, mert az apsisos helyiség déli falának a folyosó felőli oldalán még piros falfestménymaradványok figyelhetők meg. E kis építménynek a palotaegyüttesbe történt későbbi beillesztése, keletelése arra utalhat, hogy itt esetleg egy kis ókeresztény (vagy későbbi) kápolnával állunk szemben.

Az aulától keletre fekvő területre vonatkozóan csak néhány fényképpel és kevés adattal rendelkezünk, miután a szemináriumépület ráépült a területre. Az aula tongelyében talált kút (kutak) arra utalnak, hogy itt legalábbis a két utolsó periódusban udvar lehetett. Ugyanitt, még a kis-apsisos terem megépülte előtti periódusban állott épületnek egy vályogból készült, és falfestménnyel díszített falát tárták fel⁵⁰ (18. kép). Még keletebbre, az egykori szemináriumépület udvarán 1939-ben többperiódusú római épületmaradványokat találtak, egy apsisal (19. kép). Az ugyan ezen a területen talált egyéb római maradványokról Buocz T. monográfiájában olvashatunk.⁵¹

A terület relatív periodizációja

A későbbi palota területére eső insulákon belül esetleg ha el is lehet az építészeti periódusokat különíteni, az insulák közötti kapcsolatok megállapítása jelenleg még megoldhatatlan feladat. Lényegében csak az utolsó nagy építési periódust tudjuk többé-kevésbé az egész területen meghatározni.

A legkorábbi épületeknek a város insula és utcarendszeréhez kellett igazodni. Az insulák 92×41 (= 310×140 láb), ill. 41×42 m² (140×142 láb) méretűek voltak.

A későantik palotaegyüttes a város *decumanus maximus*ának két oldalán terül el (20. kép). Az épületkomplexum kialakításakor megszüntették a B6 és B7 insulák keleti cardóját és a C6, C7 insulák északi decumanusait.⁵² A területtől délre, a C8 és esetleg a C9 insulában állhatott a capitoliumi triász temploma (vagy esetleg egy Minerva-szentély): az arra utaló leletek ott kerültek elő.⁵³ Ezen a területen, a B5–C6–D7 insulák körzetében a colonia alapítása előtti időszakban (az i. sz. I. század első felében) feltehetőleg egy katonai tábor volt. Ugyanis a C5 insula D-i decumanusá-

nak nyugati vége alatt került elő egy fossa,⁵⁴ melyet feltételelesen római táborároknak tartok. A C7 insula területén, tehát épületkomplexumunk déli felében került elő 1791-ben egy $6 \times 4,3$ m-es mozaikpadló, melyet lerajzoltak, és ez az ábrázolás ránk maradt. A publikáló Nagy Lajos a mozaikot a II. század második felére keltezte, és a capitoliumi triász templomához tartozónak vélte.⁵⁵ Azonban a capitoliumi templomra utaló Minerva-torzó a területtől délebbre, a C8 insula területén került elő, míg a Nagy L. által közreadott mozaik a C7 insula területén.

Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a palota és körzetének területén a korábbi időszakban is az antik város jelentős középületei feküdtek. A középkor folyamán is ez a terület maradt a település magja. A C7 insulában, tehát a triász – templom (?) felett épült fel a középkori Sabaria románkori temploma.⁵⁶ A B6–C7–D8 insulák területén építették meg a középkori külső várat, a római utcahálózathoz tájolva.

I. periódus: a C6 insula legkorábbi (ill. korai) épületének csak kevés maradványát ismerjük. Ide sorolhatók a decumanus maximus északi oldalán a pilleralapozások. Az épület ÉK-i sarokkváderköve is előkerült házépítés folyamán az Alkotmány u. 3. sz. ház pincéjében. Ehhez az épülethez tartoztak az aula területén megfigyelt legmélyebb terrazzópadlók is (szintjük: kb. 208, 825, 21 kép 8., 11. és 13., a pillérek tetejének jelenlegi szintje: 208,858, 208,813 és 208,584), valamint C6 insula középső részén talált falfestményes vályogfal. A korai épület rendeltetését nem ismerjük. Helyzete és környezetében elterülő épületek alapján középületnek tekinthető. A C7 insula korai periódusának az épületeiről még kevesebbet tudunk. Lehetséges, hogy a K–Ny-i irányú folyosó (1. kép „D”) északi falának vonala a korai periódus falát követi. A B7 insula épületeiről semmilyen adattal sem rendelkezünk.

II. periódus: ebben a periódusban csak kisebb átalakításokkal számolhatunk.

III. periódus: A B insulasort kelet felől határoló cardo a 6. insulasorban megszűnik. Ekkor történik az útra az első megfigyelhető ráépítés. E periódust jelenti az aula apsisának D-i felében látható falmaradvány, amelyet az apsis megépítéskor átvágtak. Ebben a periódusban a decu-

⁵⁰ Gruber Imre mérnök levele 1939. IX. 10-én Paulovicnak: a szeminárium pincetorkának „kiemelésénél valóban került elő festett falvakolat töredék, 1 db kb. $\frac{3}{4}$ m² nagyságú. K–Ny irányban állott. De nem falra hordott vakolat volt, hanem földpactum, emiatt nagyon lazán állott.”

⁵¹ Buocz T., Topográfia 30.

⁵² Tóth E., ArchÉrt 98 (1971) 143–.

⁵³ Tóth E., ArchÉrt 100 (1973) 19–.

⁵⁴ Kérdés, hogy valóban fossa-e a metszetrajzon látható, beásásokkal rombolt árok. Ha valóban fossa, nem készülhetett a város alapítása után, mert római út bazaltköves nyomai maradtak meg felette. Nem tartjuk a korai várost kerítő ároknak, mert a colonia i. sz. I. század közepén történt alapítása után kimért

utcahálózat határa minden irányban távol fut ettől a helytől. Savaria területén lényegesebb őskori telep nem lehet következtetni, az őskori leletek a város területén csak nagyon szórványosan és kis számban kerülnek elő. Azt hiszem, hogy helytálló az a feltételezés, hogy a colonia ideteleptetését az itt korábban állott katonai tábornak köszönheti.

⁵⁵ Nagy L., ORTE II (1925–26) 100–; Parlasca a III. századra keltezi (Parlasca, Kl., Die römische Mosaiken in Deutschland. Berlin 1959. 122–123). Kiss Ákos a III. század második negyedére helyezi (Roman Mosaics in Hungary, Fontes Arch. Hungariae. Budapest 1973. 30)

⁵⁶ A sabariai Szűz Mária egyházat 1237-ben említik először. (Urkundenbuch des Burgenlandes. Graz–Köln 1955. I.)

manus maximus a C6 insula déli határán még funkcionált.

IV. periódus: a C6 insula területén kialakítják a kis apsisos termet. Ennek falai festettek, padlója még terrazzó. 14 m széles és 26,90 m hosszú volt. Terrazzópadlós, bizonyára festett falú előcsarnokkal rendelkezett, előtte udvarral, melynek közepén kút volt. A decumanus maximus-nak erre az insulára eső szakasza még valószínűen fennállt.

Lehetséges, hogy a III. és a IV. periódus egy időszakba tartozik.

V. periódus: ekkor történt a legnagyobb átépítés. Kialakítják a nagy, apsisos aulát (2. kép), a kisapsisos termet nyugati és déli irányban is kibővítették (1. kép). Az északi oldalon a nyugat felé eső bővítés északi falszakasza fennmaradt, megfigyelhető. A fal vastagabb, mint a kisebb teremnek ugyanerre az oldalra eső fala. A bővítés falvastagsága 1,20 m, míg a kisebb terem északi falának vastagsága 0,90 m. Elkészítették a terem hypocaustum fűtését és a teremtől északra fekvő fűtőrendszert, amely lehetségesen már az előző periódusban funkcionált, az új követelményeknek megfelelően átalakították. Elkészítették az egységes kompozíciójú mozaikpadlót, és az új apsist is mozaikokkal burkolták.⁵⁷ A terem falai színes — nyilván geometriai mustrás — márványlapborítást kaptak. Az előcsarnok falait ugyancsak márvánnyal burkolták,⁵⁸ de továbbra is terrazzópadlós maradt. Az aulától keletre fekvő udvaron új, díszesebb kutat ástak az új tengelynek megfelelően. Ebben a periódusban az aula ÉK-i sarkán álló kerek épületnek semmiképpen sem volt térhatároló szerepe. Az aulától északra eső területen egy fürdőszárnyat építettek ki. E fürdőépület nyugati része ráépült a B7 insula keleti útjára. Ekkor jött létre a nagyszabású, több insulára kiterjedő épületkomplexum. Megszűnik a decumanus maximusnak a C insulasorra eső része. Egybeépítik a B6–C7 insulákat. Kialakítják a C7 insula északi részén a festett falú, terrazzópadlós folyosót. E két épületrész között egy nagyobb, terrazzópadlós udvar feküdt, melynek keleti vége árkádsorral (?) zárult, és a mellette levő folyosó biztosította az összeköttetést az aula és a palota déli (talán lakó-) szárnya között. Az épületkomplexum keleti homlokzata a C6 és C7 insulákat kelet felől határoló utakra nézett. Valószínű, hogy a D6 és D7 insulák épülettömbjeit (amelyek amúgy is kisebb méretű insulák voltak) lebontották, és a palota előtt nagyobb szabad térseget képeztek ki. Ezt a lehetőséget az is megerősíti, hogy ezeknek az insuláknak a területét a

középkorban sem építették be. Az épület nyugat felé az aula apsisának fűtőkamrájához csatlakozó É–D irányú fallal ért véget, melyet később még megerősítettek. A palota északi határát a B5 insula keleti útjára ráépült K–Ny-i fal jelentheti (1. kép). Kérdés, hogy a capitolumi triász (?) templomát magába foglalo C8 insulát az épület-tömbbe beolvastották-e?

VI. periódus: Az aula és a déli épületszárny között, a nyugati részen a kis, keletelt apsisos építmény tartozik ebbe a periódusba. Az apsisos építményt a IV. periódusban emelt folyosó egy részének lebontásával és átépítésével hozták létre. Ez az épületrész lehetőséges keresztény kultusz-hely céljait szolgálta, építését a IV. század vége után keltezhetjük.

Az épületkomplexum részleges vagy teljes pusztulására semmilyen adattal nem rendelkezünk. A sokat emlegetett 456. szeptemberi földrengés nyomai az épületen *nem fedezhetők fel*. Az épület teljes és végleges pusztulása a középkorban, a középkori vár megépítésével történt.

Az abszolút kronológiát nehéz megállapítani. Csak az V. periódus — a palotaegyüttes létrehozása — látszik biztosabban meghatározhatónak. Az aula mozaikpadlóját a IV. század második negyedében készítették.⁵⁹ A VI. periódust jelentő apsisos keletelt helyiség létrehozása ezután történt. A IV. sz.-ban alakították ki a kisebb apsisos termet. Ezt az épületrészt talán a tetrarchia-korra keltezhetjük. Ez a terem lehetett a Diocletianustól provincaszékhellyé váló Savaria praesesének hivatali díszterme, amely mind reprezentációs, mind bírói funkciókat is szolgált. Azonban a kisebb apsisos terem korábbi keltezését sem lehet biztonsággal kizárni.

Az I–III. periódust jelenleg még nem lehet keltezni, annál is inkább, mert ezekben a periódusokban még az egyes insuláknak külön története van.

Mindössze ennyi, amit a savariai palota építéstörténetéről mondani lehet. A tanulmányt inkább egy későbbi — halaszthatatlan régészeti munka — előkészítésének szántam. Az 1938–42-as ásatás gyakorlatilag régész részvétele nélkül folyt. Ennek az ásatásnak célja egyedül az ókeresztény basilicának tartott terem feltárása volt. A korábbi épületmaradványokat ezért alig figyelték meg. Ezért a palota területén rendkívül alapos és nagyon megtervezett ásatás elengedhetetlenül szükséges, hogy a feltárt terület valóban történeti forrásértékűvé váljon.

Tóth Endre

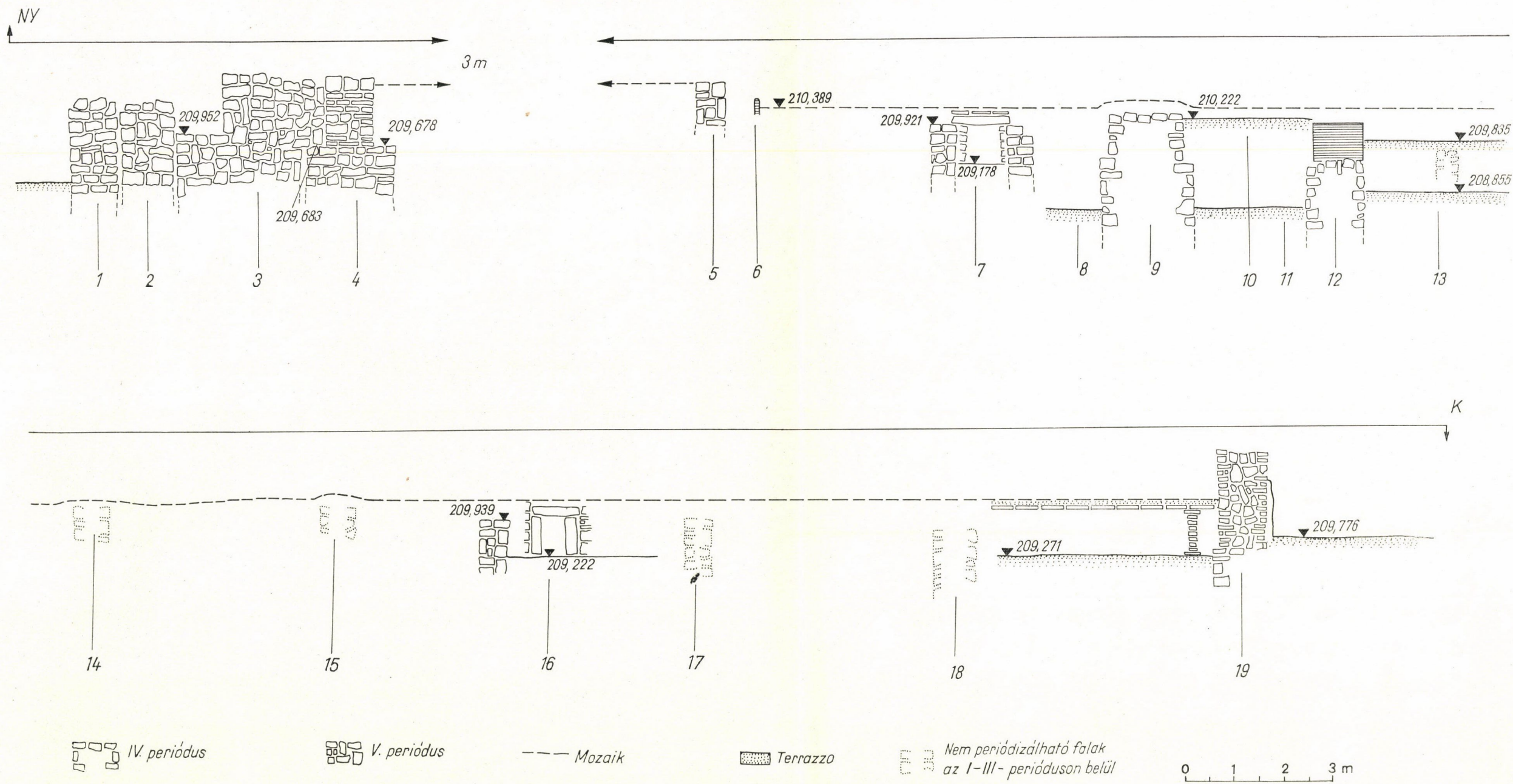
⁵⁷ Tóth E., Acta ArchHung 25 (1973) 117—.

⁵⁸ Az aula márvány falburkolólapjaival más tanul-

mányban foglalkozom.

⁵⁹ Tóth E., Acta ArchHung 27 (1975)

21. kép. Metszetrajz az aula hossz tengelyében
 Рис. 21. Профиль по длинной оси большого зала
 Fig. 21. Dessin de section en axe longitudinal de l'aula

In my study I tried to establish the architectural history of the large-scale group of buildings from the Roman Period excavated between 1938–43 at Szombathely. An excavation carried on three decades previous to the last revealed but the last phase of the site and the archaeologist conducting the excavation, István Paulovics merely confined himself to interpret this period. The large *aula* (Fig. 2.) excavated by him has been erroneously defined as an ancient Christian *basilica* [see: Paulovics, I., The Topography of Savaria-Szombathely – Savaria: Szombathely topográfiája. Szombathely 1943]. Research made in the last few years has since established that the remains forming part of a large-scale group of buildings are the walls of an imperial palace built in Savaria in the IVth century A. D. (Tóth, E. Late Ancient Imperial Palace in Savaria, Acta ArchHung 25 (1973), p. 117.). To fix with certainty the time when the palace was built was not an easy task since nothing else remained from the excavation but numerous photographs, some maps and section plans. However, owing to restoration work and protective procedures of the remains, substantial observations could hardly be made (such as establishing structure, depth of walls, ground plan of buildings, etc.). Nor could I make use of the excavated material, since not even the layers of the finds can be distinguished, nor can the finds recovered from independent buildings be isolated. All this is very problematic because the excavated area does not contain exclusively the complex of imperial buildings. It proved extremely hard to solve the disputed problems since the medieval castle was also built on the same spot and the castle walls and the trenches had destroyed much from the surviving Roman remains.

Nevertheless, it was possible to isolate with more or less certainty the different periods of the Roman remains, although only the two extreme periods could be dated. However, it is impossible to date from the existing remains the periods previous to the last two and to reconstruct from the walls at hand the complete buildings without a new excavation.

The earliest buildings must have adjusted themselves to the road and insula system of the city. The insulae measured 92 by 41 (310 by 140 foot) and 41 by 42 (140 by 142 foot) meter. The excavated area was situated on both sides of the city's *decumanus maximus* (Fig. 20). South of this, in insula C-8 was the capitolian *trias*, a shrine raised in honour of (Minerva) (see, E. Tóth: Arch. Ért. 100 (1973) 19.). In Insula C7, i.e. in the south of the complex of buildings was found in 1791 a mosaic floor of 6 by 4.3 m², the design of which came down to us in a drawing. This floor was made in the 3rd century A. D. Scattered surviving data all seem to prove that the public buildings of ancient Savaria were raised in the area of the complex of buildings. During the Middle Ages the same area remained the core of the settlement. In Insula C7, that is, over the church of the capitolian *trias* was built a Roman church in medieval Sabaria. Here was also situated, that is, in the area of insulae C6–C7, the outer medieval castle, conforming to the Roman road system.

I. Period. Little has survived from the earliest buildings of Insula C6. However, the column bases on both sides of the road point to the fact that the building overlooking the street had a pillared or columned structure (Fig. 1.). To the same building belonged the deepest *terrazzo*-floor levels observed in the *aula*'s area too (Fig.

21, designated under 8. and 11.). We do not know what purpose the building had fulfilled but in keeping with adjoining ones it may be also considered as a public building. We know even less about the first period of the building in Insula C7. It is possible that a later corridor-like building belonging to the palace in the direction of West and East (Fig. 2.), south of the *aula*, the line of its Northern wall, on the south side of *decumanus maximus*, still followed the first period.

Period II.: no more than slight modifications were executed.

Period III.: *Cardo*, closing the line of insulae B from the east ceased to exist in line of insulae 6. The first buildings on top of the road were probably done then. Remains from this period can be observed on South-West side of *aula*'s apse (Fig. 1.). When apse was built this wall was intersected.

Period IV.: in area of Insula C6 was built a smaller apse room. It had painted walls, a *terrazzo* floor, the room being 14 m wide and 26.90 long. The phase of *decumanus maximus* must have still functioned in this area.

Period V.: a large-scale re-building plan must have happened then. A large-apse *aula* was formed by extending the walls of the smaller room in the direction of West and South (Figs. 1 and 2.). The room had a *hypocaustum* type of heating. A mosaic floor with a unified composition was made and the new apse was covered with mosaics (see, E. Tóth: Acta ArchHung 27/1975). The walls of this room were covered with coloured marble. North of this *aula* a bath was built. This building was raised on northern road of Insula B7. Between *aula* and the bathing wing were situated the heating installations. Building continued in the southern direction too. It was then that the complex of buildings comprising several insulae came into being. The roads in the area ceased to exist. On the north side of Insula C7 a corridor with painted walls and *terrazzo* floor had been further developed, this was connected at its eastern end with the *aula*. Between the two buildings a courtyard was situated (Fig. 1. "E"). The east facade of the complex of buildings overlooked a road, bordering from the east insulae C6 and C7. The whole range of the building could be gauged precisely on the western and northern side (Fig. 1.).

Period VI.: Between the *aula* and the southern wing a small building was built with an apse. It may have served Christian cultic rites.

No data exist as to the partial or complete destruction of the complex of buildings. It is not possible to find traces of an earthquake of September, 453 A. D. However the full and final destruction of the building coincided with the building of the medieval castle.

It would be hard to supply a definite chronology of the remains. It seems only possible to define with certainty Period V., i. e. the creation of the complex of buildings. In keeping with the dating of the *aula*'s mosaic floor, it may have coincided with the second quarter of the 4th century (see, Tóth, E. Acta ArchHung 27/1974). The building of a large hall with an apse in Period VI. can be dated to the end of 4th century, or later. The building of a smaller room with an apse in the IVth period coincided with *tetrarchia*, but an earlier dating cannot be excluded. However, it is not possible to date Periods I–III. within the 1st and 3rd centuries.

E. Tóth

IV. SZÁZADI ÁLDOZÓHELY NYOMAI A SAVARIAI ISEUM MELLETT

A római Pannónia vallástörténetének egyik legkevésbé ismert területe a IV. század közepének és második felének vallási fejlődése: az antik vallásosság megszűnésének körülményeiről, ill. a római kultuszoknak a constantinusi vallási reformot követő évtizedekben beteljesült sorsáról ma még szinte alig tudunk közelebbit. Pedig nem lehet vitás, hogy — mint minden gyökeres ideológiai változás — a keresztény vallás átvétele és a római kultuszgyakorlat felhagyása Pannóniában sem mehetett végbe zökkenőmentesen. Az, számos jel alapján eddig sem volt kétséges, hogy a római kultuszok gyakorlása — hol nyílt, hol latens formában — tartományunkban is túlélte a Constantinus-féle rendeleteket, ennek a folyamatnak konkrét formáiról azonban meglehetősen kevés biztos ismerettel rendelkezünk.

Legutóbb *Mócsy András* hívta fel a figyelmet arra, hogy a római isteneknek szentelt votív-feliratok sorának Constantinus korára keltezhető hirtelen megszakadása aligha értelmezhető másként, mint a vallásgyakorlat nyílt formáitól ugyan tartózkodó, de egyik napról a másikra aligha krisztianizálódott városi curialisok egyfajta passzív ellenállásaként.¹ Ugyancsak ő mutatott rá egy korábbi tanulmányában arra is, hogy a pogány szentélyek oltárainak egyes esetekben megfigyelt elrejtése minden valószínűség szerint a keresztények által végrehajtott szentélyrombolások megelőzésére való törekvésként magyarázható.² E szentély-pusztításokat egyébként számos példa tanúsítja, közülük legismertebbek a scarbantiai capitoliumi triász szobrainak széttűzése, és a savariai ún. capitoliumi istenszobrok felismerhetetlenné torzítása.³

A városi curialisok feliratállításának megszűnése mögött még csak sejthető, de az oltárok és istenszobrok elrejtése hátterében már bizonyosra vehető egy olyan — feltehetően nem is csekély számú — lakosság-csoport, amely a kereszténység államvallássá tétele után is ragaszkodott korábbi vallásgyakorlatához, s a kereszténységgel szemben tartózkodó vagy éppenséggel ellenséges álláspontot foglalt el. E keresztény ellenes elemek társadalmi értelemben vett közelebbi körülhatárolására nézve is rendelkezünk bizonyos támpontokkal. Így *A. v. Domaszewski* alapos feltevése szerint a pannóniai hadsereg körében még Iulianus korában is elevenen élt a klasszikus táborvallás hagyománya,⁴ *Mócsy A.* pedig azt valószínűsítette, hogy a klasszikus vallásosság utóéletének társadalmi-politikai bázisát Pannóniában a városi curialisok rétege és a helyi származású katonai arisztokrácia tagjai alkották.⁵ Nem csekély a valószínűsége annak sem, hogy a Pannóniában is kimutatható későantik nagybirtokok⁶ is kedvező körülményeket teremtettek a pogány-paganus szertartások fennmaradásához.

Mindezek az adatok és következtetések azonban csupán a klasszikus kultusz-gyakorlat továbbélésének általános lehetőségét bizonyítják, s az esetek többségében rendkívül kevés konkrét adattal szolgálnak. Így — legelsősorban is — nem adnak semmiféle biztos támpontot olyan fontos kérdésekre nézve, mint a vallási továbbélés kronológiai helyzete vagy a keresztény-korban is gyakorolt antik kultuszok megnevezése tekintetében. Az idézett esetekben pl. nem tudjuk eldönteni, hogy az oltár-elrejtések, szobor-pusztítások Constantinus korára, a század közepére vagy éppen a

¹ *Mócsy A.*, Pannonia provincia története. (Kézirat.) (Bp. 1972) 192., 200. — Ehelyütt is köszönetet mondok *Mócsy András* professzor úrnak, aki az alábbiakban bemutatásra kerülő érdekes leletegyüttes értelmezési lehetőségeit velem megbeszélte, s mind előzetesen, mind pedig dolgozatomnak az MTA Ökörtudományi Társaságában való felolvasása (1974. március 15.) után való hozzászólásában adott inspiratív megjegyzéseivel a téma kidolgozását elősegítette.

² *Mócsy A.*, SSz 10 (1956) 344 —.

³ A scarbantiai triász-szobrok feltárásáról, lelőköri körülményeiről l. *Bella L.*, ArchÉrt 14 (1894) 74 —; első rekonstrukciós kísérletükről: *Praschniker, C.*, JÖAI 30 (1936–37) 111 —, ill. *ua.*, ArchÉrt 51 (1938) 29 —. A jelenlegi új kiegészítés *Szakál Ernő* munkája, akitől a szobrok új, minden szempontra kiterjedő publikációja várható. — A savariai szobrok problematikájának össze-

foglalását és teljes irodalmát l. *Tóth E.*, ArchÉrt 100 (1973) 19 —.

⁴ *Domaszewski, A. v.*, Die Religion des römischen Heeres. (Trier 1895) 36., 67.

⁵ *Mócsy A.*, Pannonia provincia története. 200 —.

⁶ Erről legutóbb *Harmatta J.*, AntTan 18 (1971) 264 —. — A legújabb irodalmat l. *Mócsy, A.*, Acta ArchHung 25 (1973) 387. — A pogány kultuszok továbbélését a vidéki területeken az bizonyítja, hogy valamennyi eddig ismert, elrejtett szentély-inventár a városoktól távolabb fekvő körzetekben került elő. Ezek felsorolását és irodalmát l. *A. Mócsy*, Pannonia. PW — RE Suppl. 9 (Stuttgart 1962) 749 —. Az itt említett lelőhelyek a következők: *Sopronkőhida* (Silvanus-oltárok), *Ajka* (Hercules-emlékek), *Sárkeszi* (Mithraeum), *Topusko* (Silvanus és bennszülött istenségek oltárai).

IV. század második felére, utolsó harmadára keltezhető-e? Ugyanígy nem tudunk válaszolni arra a kérdésre sem, hogy a Constantinus utáni időben a római kultuszok vagy a hellenisztikus misztériumok továbbélésével számolhatunk-e elsősorban Pannónia területén?

Az alábbiakban egy olyan lelet értelmezésére szeretnék kísérletet tenni, amelynek segítségével talán ezekben a kérdésekben is bizonyos kiindulópontot nyerhetünk.

A szóban forgó lelet 1870-ben került elő Szombathelyen, Pick A. kereskedő Hosszú utcai telkén. Lipp Vilmos így számol be róla az *Archaeologiai Értesítő* 3. kötetében.⁷

„A Hosszú utcára dülő részen a tulajdonos egy olajtisztító gyárnak való házat építtetett. Az alapások alkalmával legelőször is 3½ lábnyi mélységben két, egymástól 2 ölnyi párhuzamos távolban lévő és déltől éjszakknak futó római járdát földöztek föl. Ezen nagy fekete kövekből rakott 3½ lábnyi széles járdák mindkét oldalán római épületek falai mutatkoztak; de minthogy az ásatás pusztán az épület szükségletéhez alkalmaztatott, sem a járdák, sem a falak kiterjedését és további irányát meghatározni nem lehetett.⁸

Csak a nyugati részen volt a járdával egyközűen futó falhoz dérközben egy másik ragasztva. E két fal által képzett észak felé néző szögletből először is vagy három szekérre való állati csontmaradványokat szedtek ki, leginkább birkakoponyákat, felerészt megperzselt állapotban. A csontok alatt a szögletben még meglehetősen ép-ségben megmaradt durva mozaik padozaton körülbelül egy mérőre menő félig elszenesedett búza fekdűt, mely alatt még szalma-gyékénynek, szintén egészen elszenesedett, mintegy féllábnyi nagyságú darabját lelték. A búzába azon felül egy kis római sírmécs és több Constantin-féle apró rézérem volt temetve.”

Ugyancsból az ásatásból került elő egy M.R.S. bélyegű téglá, több kisméretű üvegedény, két terracotta korsó, egy további mécses, egy terracotta oscillum és két verdefényes aranyérem: az egyik Iulianus, a másik Valens verete.⁹

A nem mindennapi leletegyüttes értelmezésében abból kell kiindulnunk, hogy az — a nagy mennyiségű állatcsont ellenére — sem tekinthető egy leégett istálló vagy dögtemető maradványának. Ellene mond ennek a lehetőségnek mindenekelőtt maga a lelőhely, hiszen nehéz volna elképzelni egy mozaikkal padlózott istállót a város belterületén.¹⁰ De kizárja ezt a magyarázatot a

leletben talált többi tárgy jelenléte is, hiszen juh-hodályban vagy dög-kútban aligha volna indokolható a gyékényre helyezett kb. 60 liter gabona és a többi tárgyak előfordulása. Erősen meggondolkoztató továbbá Lipp Vilmosnak a csontanyagról adott leírása is, amelynek alapján azt kell feltételeznünk, hogy a csontok egy része nem összefüggő váz részeként került elő, hanem levágott birkafejek megégett maradványai is voltak a leletben. — A legfeltűnőbb azonban a lelet egész összefüggése: a mozaik-padlóra terített gyékényen elhelyezett gabona — közte az érmekkel és a mécsessel —, e fölött pedig a halomba rakott, megpörköldött csontmaradványok. Ez az elrendezés semmiképp sem lehet a véletlen műve, csakis tudatos emberi cselekvés eredménye. Márpedig a leletegyüttes ilyen összeállítását semmilyen hétköznapi cselekvéssel sem tudjuk kielégítően indokolni.

Illetőleg, egyetlen olyan feltevés adódik, amelynek segítségével a leletek által felvetett kérdések maradéktalanul megválaszolhatóknak látszanak: annak feltételezésével, hogy itt egy, a maga nemében páratlanul szerencsés régészeti lelettel, egy kultuszhely áldozati maradványaival állunk szemben. A megpörkölt gabona és állatcsont égő áldozatra utal, a váztól elszakított birkakoponyák pedig a véres áldozat során levágott és az „*agapén*” elfogyasztott állatok tűzbe helyezett maradványai lehetnek. A gabona között előkerült mécsesnek az áldozat bemutatásánál játszott szerepe nem szorul külön indoklásra.

Megerősíti ezt az elképzelést a gabona közé helyezett érmek előfordulása is, hiszen ezt megint csak nem magyarázhatnánk a gabona semmilyen gyakorlati célú felhasználásával. Viszont jól ismert az a görög, ill. keleti eredetű áldozati szokás, amelynek során az áldozatban részt vevők pénzt helyeztek a felajánlott tárgyak közé, ill. a *sacra mensa*-ra.¹¹ Ez a szokás különösen az alvilági erőkkel kapcsolatban álló istenségek kultuszára volt jellemző.¹²

Ez az értelmezés tökéletes összhangba hozható a lelőhellyel is. A Pick-féle Hosszú utcai (mai nevén Thököly utcai) telek (ma 18. szám) ugyanis jól ismert szombathelyi régészeti lelőhely: nem más ez, mint a Savaria déli városrészében feltárt orientális szentély-csoport — az Iseum, a Dolichenum és egy közelebről egyelőre meg nem határozott, de bizonyosan keleti istentíráshoz köthető szentély — topográfiai helye.¹³ Leletünk, Lipp leírása nyomán, az Iseum előtt futó, bazalt-

⁷ Lipp V., *ArchÉrt* 3 (1870) 43—.

⁸ E leírás alapján világos, hogy Lipp nem két római járdát tárt fel, hanem az Iseum előtti, ÉNy — DK irányban haladó, mintegy 8—9 m szélességű római főút két szegélyét találta meg a párhuzamos alapárkokban. — Ennek az útnak további szakaszairól l. összefoglalóan Tóth E., *ArchÉrt* 98 (1971) 148—. Vö. még alább a 14. j.

⁹ A Valens-érem az út keleti oldalán került elő, míg a Iulianus-arany közelebbi lelőhelyét Lipp nem közli.

¹⁰ A szóban forgó terület a városfalon belül helyezkedett el, vö.: Tóth E., *ArchÉrt* 98 (1971) 155.

¹¹ Macrobi., *sat. III. 11, 6: mensa in qua epulae libationes et stipes conferuntur.* — Idézi és kommentálja Wissowa, G., *Religion und Kultus der Römer*.² (München 1912) 429. Anm. 5.

¹² Wissowa, i. m. 428.

¹³ Összefoglalóan: Tóth E., *ArchÉrt* 98 (1971) 166. Az Iseumról l. Szentlélek T., *ArchÉrt* 84 (1957) 78.; V. Wessetzky, *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain*, I. (Leiden 1961) 32—. — A Dolichenumról: Szentlélek T., *Filol. Közl.* 14 (1968) 377—;

kövekkel kirakott széles út (valószínűleg a Borostyán út) nyugati oldalán, az Isis-szentély temenásától kevéssel északra került elő,¹⁴ s így kapcsolata az orientális kultuszok eme központjával aligha vonható kétségbe. Az, hogy a leletek egy épület belsejében — falsarokban — kerültek elő, továbbá az a körülmény, hogy a szóban forgó épület mozaikpadlóval volt ellátva, egy ma még ismeretlen, további szentély jelenlétére mutat. E feltételezett szentély minden bizonnyal ugyancsak egy keleti istenség kultuszának céljait szolgálta.

Mielőtt azonban megkísérelnénk ennek az istenségnek nevet adni, egy sokkal lényegesebb kérdésre kell figyelmet fordítanunk. Leletünk egyik legfontosabb sajátossága ugyanis az, hogy az előkerült érmek segítségével megkísérlelhetjük pontosabb keltezését is. A keltezés kiindulópontjául szolgáló — *terminus post quem*-et jelentő — Constantinus-érmek közelebbi leírása sajnos hiányzik, így nem tudjuk azt sem, mennyire kopott állapotban kerültek elő. Azt azonban tudjuk, hogy Pannóniában a Constantinus veretek, különösen a kisebb címletű érmek, általában hosszú ideig voltak forgalomban, s így nem mindig szolgálhatnak pontos keltezési segédeszközzül.¹⁵ A két említett aranyérem — Iulianus és Valens képével — pedig, pontos rétegfigyelések hiányában, csak feltételesen hozható leletünkkel összefüggésbe. Tekintve azonban, hogy a Lipp-féle feltárás csak igen kis területre terjedt ki, s a Constantinus-érmek használata bizvást terjedhet néhány évtizedre, a Valens-arannyal legalábbis, mint a területre jellemző *terminus ante quem*-mel számolhatunk.

A Constantinustól Valensig terjedő több mint ötvenéves időhatáron belüli pontosabb keltezéshez maga a lelet kínál egy további támpontot. A lelet ui. — a leletkörülmények tanúsága szerint — nem egy föld alatti veremben, az áldozati maradványok eltakarítására szolgáló gödörben (*favissae*) került elő, hanem minden valószínűség szerint egy föld fölötti helyiségben. Erre mutat mindenekelőtt a lelet stratigráfiai elhelyezkedése, a felszíntől való viszonylag csekély mélysége. A Lipp által jelzett 3 és fél lábnyi mélység ui. mintegy 110–120 cm-nek felel meg. Ha most ezt összevetjük a szomszédos Iseum III. századi járósíntjének kb. 2 méteres mélységével,¹⁶ akkor a most

vizsgált leletegyüttes eredeti elhelyezkedését semmiképpen sem tehetjük a IV. századi járósínt alá! — De egy esetleges *favissae* esetében aligha volna indokolt a mozaikpadló s a padlót borító gyékényszőnyeg jelenléte. Ezek a részletek egyértelműen amellett bizonyítanak, hogy a vizsgált leletegyüttes egy nemrég befejezett áldozat maradványa, amelyet még nem távolítottak el a szentélyből.

Márpedig az, hogy az áldozat kellékei így, szinte érintetlen formában maradjanak a helyszínen, csak akkor képzelhető el, ha az áldozóhely váratlanul, erőszakos beavatkozás következtében pusztult el. Ilyen pusztulásra pedig csak valamilyen ellenséges támadás vagy vallási összecsapás következményeként gondolhatunk. Olyan külső támadásról, amely Savaria körzetét is érintette volna, a Constantinus utáni időszakban legkorábban 374-ben tudunk, amikor egy rendkívüli erejű quad-szarmata betörés következtében a tartomány nagy része súlyos károkat szenvedett. Ez a rablóhadjárat Savariát is érintette.¹⁷ Ezzel szemben a 374-et megelőző fél évszázadon át Nyugat-Pannóniát nem érte külső támadás, a béke tudata olyan erős volt, hogy — mint az Ammianus leírásából kiderül — Savaria védműveinek fenntartására sem fordítottak kellő gondot.¹⁸ Eszerint a lelet keletkezésének legkésőbbi *terminus ante quem*-jeként — I. Valentinianus és Valens uralmának időszakán belül — valószínűleg a 374-es évet jelölhetjük meg.

Vallási konfliktusról — keresztények és pogányok között — konkrét formában nem tudunk, bár azok Constantinus halála után elméletileg bármikor feltételezhetőek volnának. Ha azonban a két verdefényes aranynak a lelet pusztulási rétegével kapcsolatban szabad jelentőséget tulajdonítani, akkor azok kevéssel Iulianus bukása utánra, azaz a 364-gyel kezdődő évekre mutatnak a legvalószínűbben.

Vizsgáljuk meg már most, hogy a vallástörténet oldaláról milyen közelebbi keltezési lehetőségeket nyerhetünk. Constantinus életében — mint az ismeretes — még nem indult meg a pogány vallás-gyakorlat aktív üldözése.¹⁹ Az első ilyen tárgyú rendelet II. Constantius 341-es edictuma volt, amely eltiltotta a pogány módra való áldozást. Ez azonban olyan nyugtalanságot idézett elő a birodalomban, hogy a császár már egy év múlva

Tóth I., ArchÉrt 98 (1971) 80 —. — A harmadik, ma még azonosítatlan szentélyről: *Szentlélek*, ArchÉrt 100 (1973) 266. Az itt említett triász-relief fényképét közölte *Antalfi Gy.*, ÉT 28 (1973) 658. — Ugyanebből a körzetből származik egy frigiai sapkás férfifej, valószínűleg egy Mithras-relief töredéke: *Szentlélek*, Filol. Közl. 14 (1968) 382. Ennek képét l.: Die röm. Steindenkmäler von Savaria. Szerk. Mócsy, A., — *Szentlélek*, T., (Bp. 1971) 186. kép. — Valamint ugyane szentélykörzettel állhatott összefüggésben az az ugyancsak erről a területről származó relief, amely egy kígyóval táncoló nőalakot ábrázol, vö.: Die röm. Steindenkmäler ... 186. sz. 153. kép.

¹⁴ Vö. fent a 8. jegyzetben mondottakat. A lelőhelyet pontosan körülhatárolja az Iseum északi kerítőfala,

a római út nyugati pereme és a mai Thököly Imre utca (korábban: Hosszú utca) déli házsora.

¹⁵ A Constantinus-érmek bőségére nézve vö.: *Pekáry T.*, ArchÉrt 80 (1953) 113. közölt táblázatot.

¹⁶ *T. Szentlélek*: Die Ausgrabungen des Isis-Heiligtums von Savaria. Acta Ant. Hung. 7 (1959) 195.

¹⁷ *Mócsy*, Pannonia provincia története ... 182 —. *Balla L.*, ArchÉrt 88 (1963) 75., Vö. hozzá *Várady, L.*, Das letzte Jahrhundert Pannoniens. (Bp. 1971) 414 —.; Újabb: *Balla, L.*, in: Die röm. Steindenkmäler ... 34.

¹⁸ *Amm. XXX 5, 17.*, vö. hozzá: *Mócsy*, Pannonia provincia története. 193.

¹⁹ *Geffcken, J.*, Der Ausgang der griechisch-römischen Heidentums. (Darmstadt 1963) 90 —.

kénytelen volt enyhíteni rajta.²⁰ Constantius későbbi rendeletei — 353-tól, Magnentius legyőzésétől kezdve — éppen azt mutatják, hogy hiába volt a szigor és a súlyos büntetéssel való fenyegetőzés, a tilalmat évről évre meg kellett újítani, nyilván azért, mert hatástalan volt.²¹ Ennek ellenére ez az első olyan időszak, mint a legkorábbi nagy szentélyrombolások kora, amely leletünk keltezése szempontjából komolyan számításba jöhet.²² Ellene felhozható érvként a Szent Márton-életrajz alább idézendő adata szólhat, amely épp ezekből az évekből tudósít Savariában élő hajthatatlan pogányokról.

Constantius halála után viszont ismét bármikor elképzelhető egy ilyen típusú pogány áldozóhely funkcionálása. Iulianus uralma, majd I. Valentinianus és Valens kora a pogány reakció előretörése, ill. a vallási tolerancia jegyében telt el, amelyet a pogányság és kereszténység küzdelmének pillanatnyi elcsendesedése jellemezett.²³ Erre a korra esik a ró mavárosi kontorniat-érmek verésének nagy felvirágzása, s ugyanekkor indul meg a ró mavárosi senatusi arisztokrácia utolsó nagy keresztényellenes tüntetése, amely a Symmachus-kör irodalmi tevékenysége mellett számos feliratos emléket is hagyott maga után. Magát a császárt — I. Valentinianust — úgy jellemzi Ammianus, mint aki „inter religionum diversitates medio stetit” (Amm. 30, 9, 6.).

Ez a 361-gyel kezdődő korszak tehát ismét számításba jöhet, mint a szóban forgó lelet keletkezésének kora. Ebben az esetben az áldozóhely pusztulása valószínűleg 374-re tehető.

Ennek megfelelően — a kultuszhely pusztulását tekintve a keltezés alapjának — a vizsgált lelet-együttest 353–374 közé helyezhetjük a legvalószínűbben. — Ezekből az évekből, ha szórványosan is, de még vannak adataink a Pannóniában élő lakosság pogány kultuszgyakorlatára. A poetioi II. Mithraeum vízmedencéjébe dobált pénzek végigkísérik a IV. század első felét.²⁴ Az aquincumi Victorinus-féle Mithareum pusztulási rétegé-

ből egy Valens és Gratianus vereteivel záródó kisebb éremlelet került elő.²⁵ Két kontorniat-érmet is ismerünk a tartomány területéről, ezek egyike Fenékpusztáról — tehát Savaria közeléből — származik.²⁶ De ismeretes az a mursai, többször is átfaragott mérőföldkő, amelynek Iulianus-kori felirata (CIL III 10648) úgy ünnepli az ősök hitéhez visszatérő uralkodót, mint aki „megsemmisítette az elmúlt idők bűneit” (*ob deleta vitia temporum praecleratorum*).²⁷ Számunkra azonban ezúttal egy közvetlenül savariai adat tűnik a legfontosabbnak. Sulpicius Severus, a savariai születésű Tours-i Szt. Márton életírója elmondja, hogy Martinus — valamikor 357–359 táján — hazatért szülővárosába, „ut patriam parentesque, quos adhuc gentilitas detinebat religiosa sollicitudine visitaret”. A látogatás eredménye pedig, mint tudjuk, az volt, hogy „matrem gentilitatis absolvit errore, patre in malis perseverante”.²⁸

Az adat hitelében nincs okunk kételkedni, hiszen a szentek életírói általában nem a sikertelen térítések számát szokták elbeszélésükben szaporítani. Martinus számára apja ragaszkodása a pogány valláshoz nyilvánvalóan olyan fájdalmas emlék volt, amelyet sokszor mondott el tanítványának — későbbi életrajzírójának; aki — talán éppen annak hangsúlyozása végett jegyezte az fel, hogy Martinus kereszténnyé válásának, térítő missziójának jelentőségét — az egyéni indíttatás hiányának bizonyításával — még jobban kiemelhesse. Számunkra viszont azért jelentős ez a megjegyzés, mert bizonyítja, hogy Savaria későantik lakossága körében — a kétségkívül jelentős keresztény közösség mellett²⁹ — létezett egy erős, és vallásosságához szívósan ragaszkodó pogány csoport is, mégpedig éppen a most bemutatott lelet együttes valószínű keletkezése korában. E csoport tagjai voltak azok, akik Pannónia-szerte örömmel fogadták Iulianus türelmi rendeletét és ünnepelték az uralkodót. Valentinianus toleráns valláspolitikája pedig lehetőséget teremtett számukra az antik kultuszgyakorlat további folytatására.

²⁰ Uo. 97 —. Lényeges megjegyzéseket tesz: Alföldi A., Isis-szertartások Rómában a negyedik század keresztény császárai alatt. (DissAPann II. 7.) (Bp. 1937.) 26 —.

²¹ A szóban forgó rendeleteket ismerteti és értelmezi Geffcken, i. m. 97 —., 280.

²² Uo. 98. vö. hozzá a 281. lapon idézett forrásokat. — Azonban ebben a korban is kivételt képez pl. Róma városa, mint azt Alföldi A., i. m. 28. kimutatta. Vö. ehhez még ua., A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire. (Oxford 1952) passim.

²³ E korra nézve I. Alföldi A. előbbi jegyzetben id. műveit, hozzá ua., Die alexandrinischen Götter und die Vota Publica am Jahresbeginn. Jhb. f. Antike und Christentum 8–9 (1965–1966) 53 —.

²⁴ Abramió, M., Führer durch Poetovio. (Wien 1923) 63 —. további irodalommal.

²⁵ Kuzsinszky B., BpR 1 (1889) 45 —, 126 —, a leletet 374–375-re keltezi. Tekintve, hogy a 80 db érem II. Constantius vereteivel indul és Gratianus vereteivel zárul — de II. Valentinianus érmei már hiányoznak belőle — mindenképpen ez a korhatározás tekinthető helyesnek és nem a Nagy T. — A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. DissPann II. 12. (Bp.

1942.) 28. adott keltezés, amely szerint a szentély Constantinus korában pusztult volna el.

²⁶ Mócsy A., Pannónia. PW–RE Suppl. 9 (Stuttgart 1962) 749. — Fenékpusztá: Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. (Bp. 1920.) 63. 80. kép. Ezt a veretet Alföldi András a Rómában vert kontorniatok első csoportjába sorolja és 356–394 közé keltezi. Vö.: Alföldi A., A Kontorniat-érmek. A ró mavárosi pogány nagyurak félreismeret propagandaeszköze a keresztény császárság ellen. (Bp. 1941) (Táblák.) XI, 2. — Aquincum: Szilágyi J., ArchÉrt 78 (1951) 135., XLII, 1. tábla.

²⁷ Vö. Domaszewski, A. v., i. m. 36. és Mócsy, Pannónia provincia története. Kézirat. (Bp. 1972.) 179.

²⁸ Sulp. Sev., vita Martini 5,3 —. — Kiadása: Fontaine, J., Vie de Saint Martin, I–III. Sources Chrétiennes 123–135. (Paris 1968–69).

²⁹ Az idevágó emlékenyag összeállítását I.: Nagy L., SzIEml I. (Bp. 1938) 91 —., valamint Paulovics I., A szombathelyi Szent Márton-egyháznak . . . ró mai kori eredete. Acta Savariensia 4. (Szombathely 1944) 28 —. Vö. még Tóth E., FA 23 (1973) 59 —. Egyháztörténeti áttekintés: Nagy T. i. m.

Hogy kik lehettek a pogány vallásosság ekkori gyakorlói, arra nézve az utóbb idézett két adat egybehangzóan utal: mindenekelőtt az aktív katonaság és a városokba települt veteránok körében kell keresnünk a kereszténység ellenfeleit; mégpedig nem csupán a közkatonák, hanem a törzstisztek között is, hiszen Martinus apja tribunusként szerelt le a hadseregből.³⁰

Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Savariában császári palota állott,³¹ ahol megfordultak a császár környezetéhez tartozó vezető tisztségviselők is. Közöttük pedig a 4. századnak éppen ezekben az évtizedeiben még szép számmal akadtak hívei a régi vallásnak.³²

A vallási élet fejlődésének fő tendenciája ebben a korban már egyértelműen az orientális misztériumvallások utolsó nagy előretörése volt. *J. Geffcken* és *Alföldi A.* alapvető kutatásai óta a fejlődés valamennyi lényeges vonása előttünk áll, s az ismert jelenségek alapján nem tűnik megoldhatatlannak a vizsgált áldozóhely konkrét kultuszcselekményhez való kapcsolása sem. Az állatáldozat ténye nem illik be az egyiptomi kultuszok szertartásairól való ismereteinkbe, de a lelőhely amúgy is kívül esik az Iseum temenosán. Az előkerült birkakoponyák alapján azonban nagy valószínűséggel gondolhatunk a Magna Mater-Attis misztérium *criobolium* néven ismert áldozati szertartására.³³ Ez az áldozat a csaknem mindig mellette említett *taurobolium*mal együtt — a pogány vallási hagyomány egyik legfőbb letéteményese volt —, s mint ilyen, szinte sohasem hiányzik a rómovárosi senatusi arisztokrácia tagjai által emelt legkésőbbi pogány oltárok tüntető áldozatfelsorolásaiból sem.³⁴

Ez az áldozat, megtisztulást, újjászületést hirdető dogmatikai hátterével, ebben a korban kifejezetten, mint a kereszttség rítusának pogány ellenét párja tűnik fel.³⁵ Tudjuk, hogy ehhez az áldozathoz összetett liturgikus szokások kapcsolódtak, amelyek közül számunkra most az előtte tartott böjt-re és az utána következő lakomára vonatkozó adatok a leglényegesebbek. Ezekből ui.

az derül ki, hogy az áldozatot megelőző időszakban tilalmas volt a kenyér és mindenfajta gabona-féle élvezete, míg az agapé során éppen a gabona és kenyér fogyasztása játszotta a főszerepet.³⁶ A savariai lelet gabona-áldozatát tehát valószínűleg ebben az összefüggésben értelmezhetjük helyesen.

*

Az elmondottak elegendő alapot szolgáltatnak annak feltételezéséhez, hogy az Iseum mellett feltárt kultuszhely maradványait történeti-vallástörténeti értelemben ezekbe az összefüggésekbe illeszthessük be, s a jelenség háttérében a vallástörténeti fejlődés fő vonalával egyező helyi fejlődést ismerjük fel. Nem tarthatjuk kizártnak, hogy a két fejlődési vonal illetően összekapcsolódásában valóban szerepet játszott a császári palota közelsége, s a *taurobolium*, ill. *criobolium* szertartása, amely éppen ebben az időben, éppen a birodalom vezető adminisztratív funkcionáriusai körében élte új virágkorát, esetleg éppen ezeknek a köröknek a közvetítésével bukkan fel Savariában is.

Az Iseum és a körülötte fekvő szentély-csoport, amelyhez most már, az elmondottak alapján feltételezhető *Phrygianum*ot is hozzászámíthatjuk, a IV. század közepén tehát valószínűleg még ép-ségben állott. Több mint valószínű, hogy nem egyedül a feltételezett Phrygianumban folytak ekkor még — esetleg bizonyos megszakítás után: ekkor ismét — áldozati szertartások, hanem a szentély-körzet legjelentősebb objektumában, az Iseumban is. E kései pogányság egyik legfontosabb jellemvonása volt ui. a különféle misztériumok — s ezeken belül is elsősorban az Isis és a Magna Mater tisztelet — rendkívül szoros összefonódása. Az immár csak két pólusúvá szűkült vallási harcban e két kultusz volt a nem-keresztény pólus legerősebb bástyája, s aligha volna hihető, hogy a Savariában adott kedvező körülmények ne teremtették volna meg az Isis-kultusz továbbélésének lehetőségét is.

Tóth István

³⁰ *Ensslin*, PW—RE 14 (Stuttgart 1930) 2021.

³¹ *E. Tóth*, *Acta ArchHung* 25 (1973) 117—.

³² *Alföldi A.*, *Isis-szertartások* ... 25—.

³³ Vö.: *Fr. Cumont*, *Criobolium*. PWRE 4 (Stuttgart) 1901/1718—.; *H. Hepding*, *Attis, seine Mythen und sein Kult. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten* 1 (Giessen 1903) 199—. — Legújabbban: *Duthoy, R.*, *The Taurobolium. Its Evolution and Terminology. Études*

préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain 10 (Leiden 1969) 60—.

³⁴ Új összeállításukat l. *Duthoy, R.*, i. m. 5—., a rómovárosi feliratok: 14—.

³⁵ *Hepding, H.*, 197—.; *Cumont, Fr.*, *Die orientalischen Religionen im griechisch-römischen Heidentum*.³ (Leipzig—Berlin 1931) 61—.

³⁶ *Hepding, H.*, i. m. 155—.

Auszug

Im Aufsatz wird der Versuch unternommen, einen 1870 geborgenen und bisher nicht entsprechend gewürdigten Fundkomplex zu interpretieren. Auf dem Grundstück der heutigen Thököly-Str. 18, also in unmittelbarer Nähe des Iseums, kamen in einem Saal mit Mosaikfußboden zahlreiche halbverbrannte Tierknochen zutage, überwiegend vom Skelett abgetrennte Schafschädel. Sie lagen auf einer Matte, verstreut fanden sich unter ihnen Kleinfunde (Lampe, Oscillum) und mehrere Kleinbronzen des Konstantinus. Der selbe Fundort lieferte auch eine Iulianus- und eine Valens-Goldmünze.

Der Fundkomplex wird, bei Berücksichtigung des Fundorts, der Lage der Funde und der Zeitbestimmungs-

aussage der Münzen, als Nachlaß heidnischer Riten (criobolium, taurobolium) interpretiert; die Wahrscheinlichkeit wird nahegelegt, daß er mit der letzten antichristianischen Aktion der Senatsaristokratie im 4. Jh. in Beziehung stehen mag. Savaria war zu dieser Zeit Provinzhauptstadt, in der Stadt stand auch ein kaiserlicher Palast; auch sonst waren hier sämtliche objektiven Voraussetzungen für diese Annahme gegeben. Auch andere Anzeichen in Pannonien deuten darauf hin, daß heidnische Kulte nach Constantinus weiter ausgeübt wurden.

I. Tóth

A SZALTOVÓ-MAJAKI KULTÚRA AVAR ÉS MAGYAR KAPCSOLATAIRÓL

1.1. Nemrégiben Dienes I. a ránk maradt honfoglalás kori hagyatékból egy leletsoportot különített el. Összegyűjtötte az elsősorban női és gyermeksírokban talált, különféle átfúrt (= talizmánként használt) állatcsontok adatait, s megállapította, hogy e szokás párhuzama a szaltovó-majaki kultúrában lelhető föl. A keleti, régészeti¹ és az újkori néprajzi² kutatásokra támaszkodva arra a következtetésre jutott, hogy ezek a függeszte viselt állatcsontok a honfoglalás kori ongon-kultusz tanúságai.³ Eredménye jelentős lépéssel vitte előre a pogány magyar hitvilág meg-

ismerését. Az ongon-tiszteletből levont következtetései (hős-kultusz, pogány kori államvallás) igen figyelemre méltók, s új feladatot jelölnek ki a további kutatásoknak. Ez alkalommal az ő eredményeit szeretném finomítani, s más összefüggésbe helyezni.

1.2. A bajelhárítóként használt állatcsontok és -fogak (lólábtőcsont, kutya- és medvefog, farkas ugrócsontja stb.) között van egy csoport, mely madárcsontból készült (vadlúd és ragadozó madár szárnycsontjai). Mindhárom lelet a kiszombor X–XI. sz.-i köznépi temetőkből való. Úgy tűnik

1

2

1. kép. Avarkori ongonok. 1. Kiszombor-E 17. sír. — 2. Csengele-Feketehalom 37. sír [?]
Рис. 1. Онгоны — амулеты из аварских погребений. 1. Кишзомбор-Е. погр. 17. — 2. Чэнгеле-Фекетехалом, погр. 37. [?]
Fig. 1. Ongons de l'époque avare. 1. Kiszombor-E, tombe N° 17. — 2. Csengele-Feketehalom, tombe N° 37.

¹ Плетнева, С. А., МИА 142 (1967) 171–176.

² Зелёнина, Д., Le culte des idoles en Sibérie. (Paris 1952).

³ Dienes, I., Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. (Bp. 1972) I. 97–108. (Az ongonok felsorolását ld. Uo. 101, 5. j.)

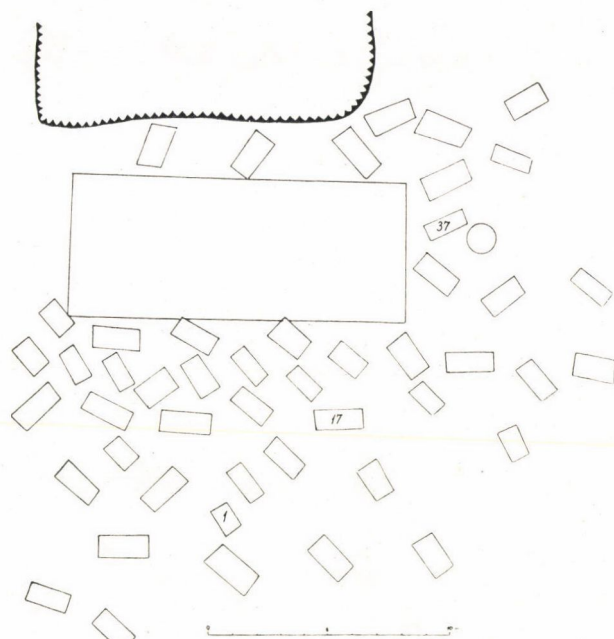

hogy míg a csont- és fogtalizmánoknak a magyaroknál való általános elterjedtségét Dienes I. joggal állapította meg, addig a madár-ongon használata tulajdonképpen egyetlen település⁴ lakosaira jellemző.

A szegedi múzeum avar anyagát átnézve észrevettem, hogy ugyanazon Kiszombor-E temetőben, a 17. sírban egy egész készletre való (16 db) átfűrt madárcsont volt.⁵ (1. kép 1.) Az új elemet a kutatásban az jelenti, hogy e sír az 1. és 37. (magyar kori, ongon-mellékletes) sírral nagyjából egy sorban, a kettő között került elő (2. kép), s többi melléklete⁶ egyértelműen a VII. sz. végi, ún. középvár⁷ leletanyaggal egyezik meg. Ezenkívül egy szintén (házi) lúdcsontot mentettek meg a Csengele-feketehalmi VII. sz.-i temetőből,⁸ (1. kép 2.) és átfűrt szárnyascsonkok előkerüléséről tudunk a kiskőrösi és alattyáni temetők szintén középső avarkori sírjaiból is (3. kép).⁹ A keleti párhuzamok körét még egy, jelentős adattal bővíthetjük. Pletneva összefoglalásában nem szerepel a Tara szu-nál (Az Iszik-köl Ny-i végétől D-re) feltárt 18. kurgán lelete.¹⁰ Itt egy padmalyos sírgödörben férfi és nő vázát találták; a férfi bal karcsontja a nő nyaka táján, bal lábfeje a nő jobb lábán volt. A női medence mellől fatálka került elő, s ugyanitt asztragaloszokat és egyik végükön átlukasztott madárcsontokat fedeztek föl (4. kép). Az ásátó szerint a Tara szu-i kurgánok a IV–V. sz.-ra keltezhetők, így a vizsgált amulettek közül ez a legkorábbi.

Foglaljuk most össze a több, egyforma darab-
ból álló madár-ongonokra vonatkozó adatainkat. Az első, általunk ismert lelet a tielő (=ogur) törzsszövetség idejéből s annak forrásokból ismert területe közelében látott napvilágot.¹¹ Jelen van a szaltovó-majaki kultúra déli, onogur-bulgárok-
kal azonosított változatában, valamint az avar kori emléanyagban a 670 körül beköltözött és onogurnak meghatározott csoportban. Így egyrészt az időrendi és etnikai szempontok egybeesése alapján, másrészt mivel a törökség másik ágáról, a türkök nagy számban ismert temetkezéseiből hasonló lelet egyáltalán nem került elő – arra következtethetünk, hogy a madár-ongonoknak ez a típusa az onogur hitvilág tárgyi emlékeként értékelhető.¹²

A IV–VIII. sz.-i madár-ongonok – az egy csengelei szórvány kivételével – mindig nagyobb számúak (Dmitrovo: >8 db, Kiskőrös: 11 db, Kiszombor: 16 db, Tara szu: 17 db, Alattyán: 18

2. kép. Ongon-mellékletes sírok a Kiszombor-E temetőben, 17. sír: avar; 1, 37. sír: magyar

Рис. 2. Погребения с онгонами в могильнике Кишзомбор-Е
Погр. 17: аварское; погр. 1.37: древневенгерское
Fig. 2. Tombes aux mobiliers ongons au cimetière de
Kiszombor-E tombe N° 17: avar; tombe N° 37:
hongroise

db), ezzel szemben a magyarok csak egy-egy darabot viseltek belőlük. E tény a köztük levő, s a szaltovó-majaki kultúrával kapcsolatban már fölvetett összefüggés¹³ mellett arra figyelmeztet, hogy a kérdéses hitvilági elem a honfoglalóknál bizonyos módosuláson ment keresztül. Mindenképpen indokoltnak látszik hát, hogy röviden áttekintsük a VII–VIII. sz.-i avar, valamint a honfoglaló magyar régészeti hagyatéknak a szaltovó-majaki kultúrához való viszonyát.

2.1. A szaltovó-majaki kultúra a kora-középkori Kelet-Európában a legnagyobb területi kiterjedésű sztyeppe műveltség volt.¹⁴ Két fő csoportból állt, melyek részben területileg (Észak-Donyec – Azovi tenger melléke), temetkezési szokásban (katakomba – sírgödör), az életforma bizonyos megnyilvánulásaiban (négyyszögletes – kör alakú ház; korongolt – kézzel formált cserépüst) és embertanilag (magastermetű hosszúfejű europid – rövidfejű, turanid beütésű) egyaránt eltér.

⁴ A megközelítőleg egykorú Kiszombor C és E temetők egymástól való távolsága kb. 500 m.

⁵ A sírlap szerint a nyak körül voltak.

⁶ Ezüst gömbös fülbevaló töredéke, préselt bronz díszek, sárga pasztagyöngy, bronz és vas lánc szemei, bronz kanál, vasesat, vaskés, bronz tubus darabja. Szegedi Móra Ferenc Múzeum, 53. 7. 132–132. lelt. sz. 7

⁷ A kifejezésre I. Szabó J. Gy., EgriMÉ 6 (1968) 42. 13. j.; Bóna, I., Acta ArchHung 23 (1971) 287, Bakay K., SMK I (1973) 80.

⁸ Csak valószínű, hogy a 37. sírhoz tartozott. Szegedi Móra Ferenc Múzeum 53. 30. 220. lelt. sz. – A temetőt

Török Gy. dolgozza fel.

⁹ László, Gy., AH 34 (1955) 37.

¹⁰ Кубиров, А. Я., Труды Киргизской Археолого-Этнографической Экспедиции 2 (Москва 1959) 114–116.

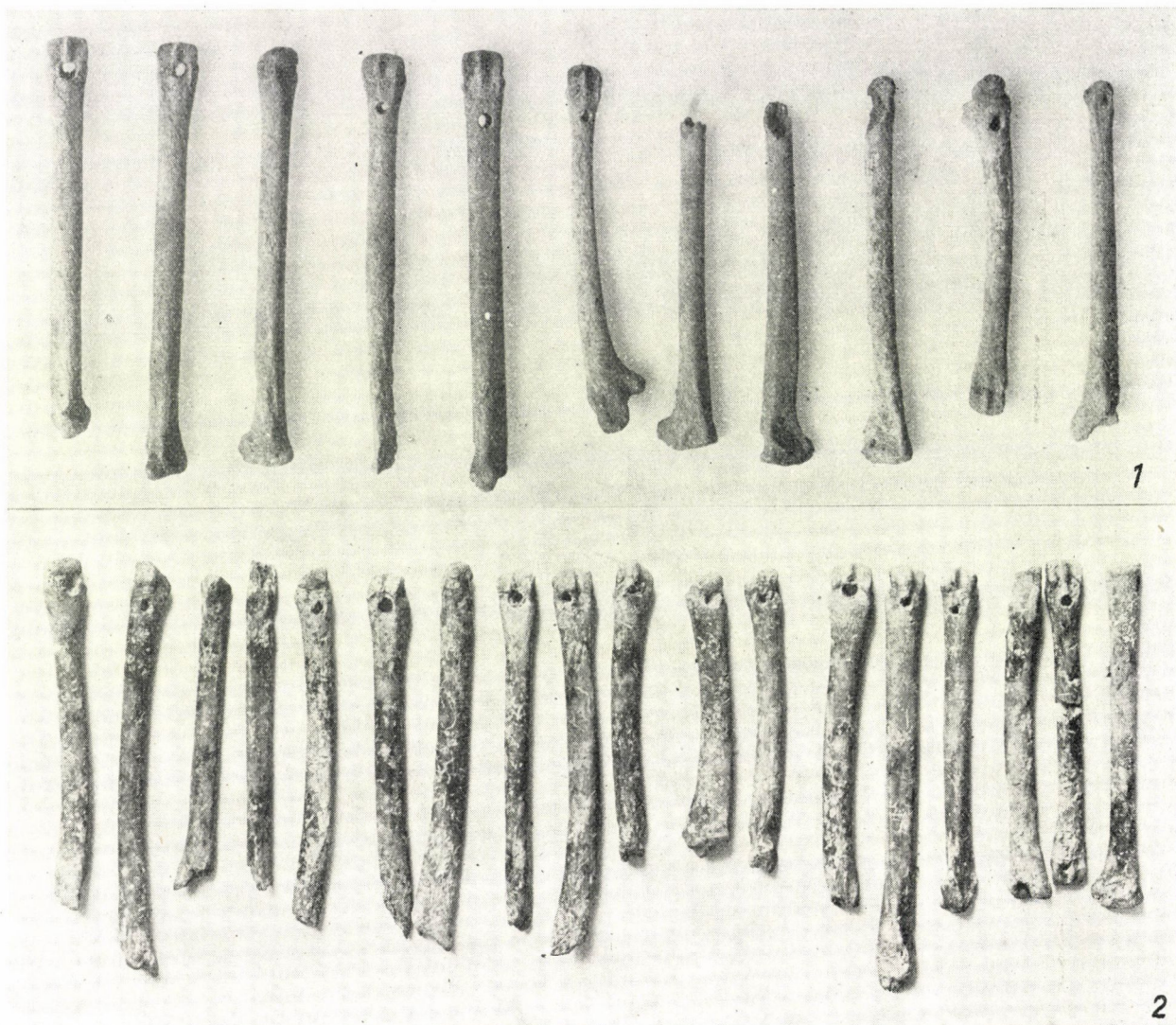
¹¹ Vö. Czeglédy K., Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig (Bp. 1972) 17–18. – (Kibirov a vuszunokra gondolt, l. Uo.)

¹² A türk és az onogur lovastemetkezésekkel, különbségeikkel másutt fogok foglalkozni.

¹³ L. 3. j.

¹⁴ Мепреп, Н. Я., КСИИМК 36 (1951) 14–30, Ляпушкин, И. И., МИА 62 (1958) 85–150, Плетнева и. м.

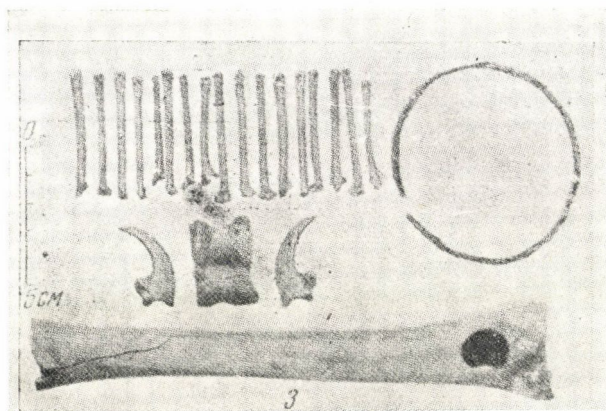

3. kép. Avar kori ongonok 1. Kiskőrös-Vágóhíd LXXII. sír. — 2. Alattyán-Tulát 161. sír

Рис. 3. Аварские онгоны. 1. Кишкорош-Вагохд, погр. 72. — 2. Алатын-Тулат, погр. 161

Fig. 3. Ongons de l'époque avar. 1. Kiskőrös-Vágóhíd, tombe No LXXII. — 2. Alattyán-Tulát, tombe No 161

4. kép. A Tara-szu-i IV–V. sz-i ongon (Kibirov, A. K. nyomán)

Рис. 4. Онгон IV–V. вв. из Тара-су (по А. К. Кубирову)

Fig. 4. Ongon de IV–Vème siècles de Tara-szu (d'après A. K. Kibirov)

A szaltovó-majaki típusú emlékek etnikai meghatározása kezdettől fogva sok vitát eredményezett; az alánok, bolgárok mellett a kazárokat és magyarokat is számításba vették, mint a kultúra népi alkotóelemeit. A szovjet régészeti kutatás az 50-es évek vége óta az északi csoportot az alánokkal, a délit pedig a bolgárokkal tartja azonosíthatónak.¹⁵

¹⁵ Kutatástörténetét l. Ляпушкин, i. m. 85–90, Плетнева, i. m. 3–6; Мерpert i. m. 14–15; Гинсбург, В. В., Сборник МАЭ 13 (1951) 311. Az alán és bolgár etnikai meghatározást Erdélyi I. és L. N. Gumil'ov kétségbe vonja (ArchÉrt 96 (1969) 58–59.). Az ennek nyomán kibontakozott vitát l. Народы Азии и Африки 1970. 3. 89–91; 1971. 4. 249–250.). Czeglédy K. készülő munkájában egy kínai törzsjegyzékre hivatkozik (vö. i. m. 106.), mely 600 körül — tehát a szaltovo-majaki kultúra megjelenését legalább egy évszázaddal megelőző időben — az alánoknak a kubáni bolgár birodalomhoz való tartozását mondja ki.

5. kép. Áttört bronz korong a polgári későavar sírleletből
 Рис. 5. Ажурная бляха из позднеаварского погребения у д. Полгар
 Fig. 5. Disque de bronze ajouré de la trouvaille avare tardive, à Polgar

2.2. Röviden tekintsük át a VII–IX. sz.-i sztyepei történeti események és régészeti jelenségek időrendjét. 650 körül a kazárok szétverik Kuvrat félévszázados meotiszi birodalmát, s 680 táján Aszparuh megalapítja Dunai Bolgáriát.¹⁶ A 670-es években tekintélyes gazdagságú törzsfőnököket temetnek el, kincseket rejtenek el a dél-orosz sztyeppén, és ugyanebben az időben tűnik fel a Kárpát-medencében a középvavar emlékcsoport.¹⁷ Régészeti ismérvek alapján a Kárpátoktól Ny-ra 700 körül jelentkezik a tisztázatlan eredetű, öntött griffes-indás övveretekkel jellemzett későavar leletanyag,¹⁸ mely több szempontból (anyagi kultúra, társadalmi szerkezet, hitvilág) a VII. sz. végének folytatása, ugyanakkor — új elemként — határozott középi- és belső-ázsiai vonásokat is hordoz (sárga és szürke kerámia, mongoloid és tungid embertani elemek stb.).¹⁹ Mind a későavarkor vizsgálata, mind a szaltovó-majaki kultúra kialakulása szempontjából döntő mozzanat, hogy a VII. sz. közepére a kazárok annyira megerősödtek, hogy két évszázadon át a

Volgán túlról egyetlen nép sem tudott keresztülmenni a birodalmukon.²⁰ — A szaltovó-majaki kultúra a VIII. sz. első felében indul meg — a forrásokkal való összevetés miatt (l. Fekete-Bolgária s a magyarság meotiszi hagyománya) fontos, hogy egy csoportja kezdettől fogva az Azovi-tengernél található —, s a IX. sz. végéig, a X. sz. elejéig virágzik.²¹ A IX. sz., vége felé a honfoglaló magyarok a szaltovó-majaki kultúra hatása alatt álló területekről, esetleg éppen annak szomszédságából költöznek el a Dnyeper vidékére, majd végleges hazájukba.

Ebből a bonyolult, részleteiben még teljesen tisztázatlan probléma-tömegből — a kutatás egyik első lépéseként — az alábbi, elsősorban régészeti szempontokra szeretnék rámutatni.

3.1. A szaltovó-majaki kultúra és a dunai bolgárok történetileg kézenfekvő kapcsolatát a régészet eddigi eredményei is tükrözik. Rámutattak a kerámiában, földművelési eszközökben megnyilvánuló hasonlatosságokra. Mindkettő szabályokat, háromtollú nyílhegyeket, egyenes talpú ken-

¹⁶ Czeglédy K. i. m. 108–109.

¹⁷ Bóna I., ArchÉrt 97 (1970) 259–260.

¹⁸ Bóna Acta ArchHung 23 (1971) 288, 323–324.

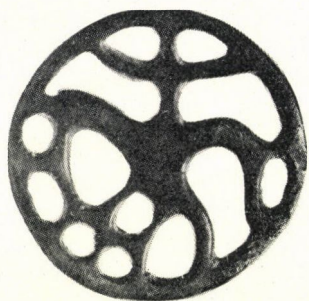
¹⁹ L. 18. j.; — A VI–IX. sz.-i avar kultúrát egy-
 ségesnek tartja Csallány D., FA 1–2 (1939) 152–153;
 Bakay SMK 1 (1973) 84–85.

²⁰ L. 16. j. — A Kaganátus erejét is felhasználja
 érvként Bakay K. a későavar bevándorlás elmélete ellen
 (i. m. 85.).

²¹ Keltezését l. Ляпушкин, И. И., МИА 104 (1961) 196.
 Плетьева i. m. 142–143; a kultúra hanyatlását, ill. végét

Artamonov a kabar lázadást követő kazár bosszúval
 magyarázza (Артамонов, М. И., История хазар. [Ленин-
 град 1962] 252.); Bartha A. a besenyők megjelenésével
 hozza kapcsolatba (MNY 65 [1969] 20.). Bálint Csánád
 felvetette, hogy a népesség egy része az elbukott kabar
 felkelés után a magyarokkal együtt elvonult volna
 (MFME 1971/2 105.). A keltezés szempontjából lényeges,
 hogy a szaltovói katakombákból X. sz.-i dirhemek
 is kerültek elő, l. Покровский, А. М., Труды XII. Арх.
 Съезда 1 [Москва 1905] 475., Zakharov, A., Arendt, W.,
 АН 16 (1935) 36.

6. kép. Honfoglalás kori hajfonatdísz ismeretlen lelőhelyről (ELTE Régészeti tanszék)

Рис. 6. Древневенгерская бляха для украшения кос. Случайная находка. (Будапештский университет, кафедра археологии.)

Fig. 6. Parure de tresse de cheveux de l'époque de la conquête hongroise, de site inconnue (Université de Budapest)

gyeleket használt, halottait bőségesen ellátta ételmelléklettel (= állatsontok, edények).²² Amennyiben az igen kisszámú bulgáriai lelet ezt lehetővé teszi, egyben az is nyilvánvaló, hogy a dunai bolgár hagyaték nem tekinthető a szaltovó-majaki kultúra közvetlen rokonának (eltérő pl. a tűtartó, dinnyemag alakú gyöngy, csontos nyereg bulgáriai megléte, a mindkettőnél ritka lovastemetkezések formája). E különbségek szemmel láthatólag nem a szláv elem beolvadásának következményei. A későavarok kutatása (időrend és etnikum) szempontjából lényeges lehet, hogy nincsen griffesindás típusú sírlelet Bulgáriában.

3.2. A szaltovó-majaki kultúra és a VII. sz. végi, valamint a VIII. sz.-i kárpát-medencei avarság kapcsolatai feldolgozatlanok.²³ Itt nem lehet feladatom ennek elvégzése, pusztán azokra a vonásokra kívánok rámutatni, melyek témánk szempontjából tájékoztatók lehetnek. Néhány tárgyi párhuzam a Don-menti kultúrával — elsősorban a későavaroknál — kimutatható: ilyen az egyenes talpú kengyelek, háromtollú nyílcúcsok, öntött tarsolyzárók, kétkarú szekercék, áttört bronz korongok (5. kép) használata.²³ A temetkezési szokásokkal, a hitvilággal kapcsolatos egyezések számottevőek. A kiindulópontul felhozott ongonokon kívül mindkét műveltségben gyakori a halottak mellé helyezett tojás, az ételmelléklet, a páros temetkezés. Ide sorolom azt is, hogy a csontvázak mellett sűrűn találni vaskést

és munkaeszközöket. Az eltérések ugyanazok, amelyeket a dunai bolgárok esetében láttunk. Az összehasonlításakor az övgarnitúrák előállításának tekintetében csak a középvár anyag préselt lemezes technikája válik ki; az öntött szaltovó-majaki és későavar övvereteken látható ábrázolások különbözőségének most nem tulajdonítok jelentőséget. Anélkül, hogy ennek néptörténeti és kereskedelmi jelentőségét itt elemezhetném, igen fontosnak ítélem meg a vésett indadíszes, poncolt hátterű ornamentika teljes hiányát a szaltovó-majaki kultúrában. Ez az ornamentika — eredete tisztázatlan — a T'ang kori Kínában és a későavaroknál fordul elő igen gyakran, de legnagyobb elterjedését Közép-Ázsiában és a Volga mentén a a szaszanida majd szamanida fémművésesség termékeivel érte el.²⁴ Meglepőnek tartom, hogy a szóban forgó stílus éppen annak a Kazár kaganátusnak központi területeiről hiányzik, mely köztudottan intenzív kapcsolatban állt Horezm-mel. E tény a szaltovó-majaki ötvösségnek a közép- és belső-ázsiaiától független kialakulását engedi sejtetni.

Összefoglalva: a közép- és későavar leletanyag és halottas szokások, valamint a szaltovó-majaki kultúra között több párhuzamosság mutatható ki. Az utóbbiak között jelentősek a hitvilág, a temetkezési szokások egyező elemei. Megengedhető, hogy kettejük között etnikai kapcsolatot feltételezzünk.²⁵ Az eltérések bizonyára a későavar népesség még felderítetlen ázsiai összetevőivel magyarázhatók.

3.3. A szaltovó-majaki kultúra és a magyarság párhuzamba állításával nem lépek járatlan útra. Pósta B. volt itthon az első, aki a tágabb értelemben vett szaltovói kultúra néhány leletét a honfoglalókkal vetette össze.²⁶ Az anyag gyarapodása, ill. közelebbi megismerése révén ez a hasonlóság a 30-as években Fettich N.-t és néhány más kutatót²⁷ arra a gondolatra vezette, hogy a szaltovó-majaki emlékekben a kazárok, ill. magyarok hagyatéka látható. Elképzeléseiket a szovjet régészek élesen bíralták, kiknek álláspontját a későbbi ásatások eredményei igazolták. Mindemellett úgy vélem, az alábbiakban elmondandók azoknak felfogását támasztják alá, akik a szaltovó-majaki kultúra tágabb értelemben vett népi összetevői közül nem zárják ki a magyarságot.²⁸

²² Вържова, Ж. Н., Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век. (София 1965) 104, 174—175; Вържова, Ж. Н., Les Slaves et le monde méditerranéen VIe—XIe siècles (Sofia 1973) 255—264; Березовей, Д. Т., Уо. 271—274; Плетнева И. М. 85, 122—124, 141. 36. kép. Станчев, Ст., Некрополът до Новы пазар. (София 1958) 9—14, Станчев, С. Р., СА 27;(1957) 106—132.

^{23a} A kapcsolatok feltáratlan voltát Kovrig I. jelezte: AH 40 (1963) 239—240.

²³ L. 22. j.

²⁴ Gyllensvärd, B., T'ang Gold and Silver. (Stockholm 1957) 77 kép, 78 kép, 5a—b, 6et., stb. Szőke, B., StuSl 6 (1960) 3, 5, kép Маршак, Б. И., Согдийское серебро. (Москва 1971)

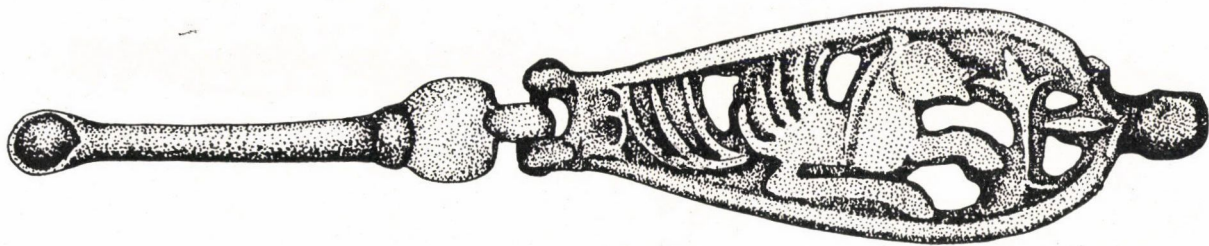
²⁵ Bóna I. a középvárokat köti az onogurokhoz, I. 15. j. s közel 2 évtizede bolgárokat sejtett Simonyi D. éppen a 670-es hullámban, I. AT 3 (1956) 213—216.

²⁶ Pósta B., Régészeti tanulmányok az oroszféldön. (Bp. — Leipzig 1905) 194—196.

²⁷ Zakharow, A. — Arendt, W., AH 16 (1935); Fettich N., AH 21 (1937)

²⁸ Fehér, G., StuSl 1959. 294—296; Perényi J., Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács, E. (Bp. 1956) 7; Erdélyi I., Gumiljov L. N., ArchÉrt 96 (1969) 58. Az azonosítást határozottan ellenző Merpert is úgy véli, hogy a szaltovó-majaki kultúra és a magyarság komoly hatással volt egymásra, I. Мерперт, Н. Я., Очерки истории СССР III—IX вв. (Москва 1958) 682.

7. kép. Az egi honfoglalás kori fülkanál
Рис. 7. Копушка из древневенгерского погребения у г. Эгер
Fig. 7. Auriscalpe du temps de la conquête hongroise, de Eger

3.31. A tárgyi hagyatékból elsőnek az áttört bronz korongokat említem. (6. kép). Ezeket először Fettich N. vetette össze, gondolatának helyességét Dienes I. bizonyította be.²⁹ A magyar női viselet másik darabját, a gömborscsüngős fülbevalót szintén Dienes I. tanulmányozta. Kimutatta, hogy az öntött példányok a korábbi drótra felfűzött és félgömbökből összeállított fülbevalók utánzatai.³⁰ Az utóbbi fajta a szaltovó-majaki kultúrában, a Kaukázusban fordul elő.³¹ A honfoglalás kori közép- és vezetőrétég asszonyainak egy része olyan négyszögletes vagy ovális foglalatú, kő- vagy üvegberakásos gyűrűket viselt, amilyen a VIII–X. sz.-i Don menti emlékekben is gyakori.³² Kazária területéről, alán környezetből ismertek az öntött bronz fülkanalak párhuzamai. (7. kép)³³ X–XI. sz.-i magyarországi sírban eddig egyetlen alkalommal találtak öntött bronz tükröt (8. kép), ami a szaltovó-majaki temetkezésekben gyakori melléklet.³⁴ A kevésbé szemrevaló és változatos férfi viseletből csak a fegyveröv szerkezetében, a díszítmények elrendezésében megnyilvánuló hasonlóság említhető.³⁵ Egy honfoglaló férfi övén – a szaltovó-majaki kultúrában gyakori – karikás csüngőjű veret is volt.³⁶ (A szaltovói vereteken látható díszítések egyébként csak rokonai a honfoglalók leveles-szirnos ornamentikájának.) Az asztragaloszok használata szélesen elterjedt a sztyeppei népeknél, megtalálhatók a szaltovó-majaki és honfoglaló magyar sírokban is.³⁷ A cserépüstök szaltovói használatáról itthon is többen szóltak már, s a szovjet kutatók is megállapították, hogy szalto-

8. kép. Bronz tükör a nagytőkei X–XI. sz.-i temetőből
Рис. 8. Бронзовое зеркало из погребения X–XI. вв. у д. Надьтоке
Fig. 8. Miroir de bronze du cimetière de X–XI siècles à Nagytőke

vói és magyar előfordulásuk között kapcsolat van.³⁸ Ez azért különösen fontos, mert a cserépüstöknek a Kárpát-medencében való széles területi és időbeli elterjedtsége, valamint gyakorisága miatt ez a X–XI. sz.-i magyarság etnikailag legjellemzőbb tárgyának tartható.³⁹ A fegyverek formai hasonlóságáról ritkán lehet szó: a magyaroknál néhány szablya és egy kétkarú szekerce került elő, melynek a szaltovó-majaki kultúrában van párhuzama.⁴⁰ Lényegesebb ennél, hogy a fegy-

²⁹ Fettich N., Sz 1931 73, 77; Dienes i. m. 101. 4. j. – A lóalakos áttört bronz korongok eddig legjobb keleti párhuzama a Kaukázus É-i lábánál, Pjatyigorszk környékéről került múzeumba, I. Кузнецов, В. А., СА 1959. 2. 105. 11. kép 1.

³⁰ Dienes I., A honfoglaló magyarok (Bp. 1972) 44. kép.

³¹ Pl. Уварова, П. С., Материали по Археологии Кавказа 8 (1900) LXXIV. t. 13–14, XLV. t. 17;

³² Плетнева i. m. 141. 36. kép, Nagy Á., EgriME 6 (1968) 81–82.

³³ Hampel, J., Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. (Braunschweig 1905) III. 345. t. 4; Nagy Á., EgriME 6 (1968) IV. t. 2, keleti párhuzamokat I. Bálint Cs., MFME 1971/72. 106. 201. j., és Кузнецов, В. А., МИА 114 (1963) 21. 9. kép 8.

³⁴ Szentes–Nagytőke, Jámorhalom, I. sír, szentesi múzeum 53. 32. 1. lelt. sz; Плетнева i. m. 37. kép.

³⁵ Шрамко, Б. А., Древности Северского Донца. (Харьков 1962) 281. 109. 1.

³⁶ Hampel i. m. III. 346. t. 4,

³⁷ Шрамко i. m. 286; a hazai leleteket Kiss A. gyűjti össze.

³⁸ Szabó Gy. szakdolgozatát (vö. Méri I., Rég. Füz. II. 12 (1964) 74. 145. j.) nem tudtam megszerezni. Kutatótörténetét, a kisalföldi terepbejárások tanulságát I. Szőke B., ArchErt 82 (1955) 86–90. Jó összefoglalás, a szaltovói kapcsolatok tárgyalása Méri i. m. 46, 54, 73–74; Кузнецов, В. А., КСИИМК 99 (1964) 37, 39.

³⁹ Fodor I., Árpád-kori cserépüstjeink származása és őstörténeti vonatkozása. Előadás Békéscsabán 1973. V. 31-én, Bálint Cs., A magyar őstörténet forrásai, szerk. Róna Tas A. (sajtó alatt)

⁴⁰ Kovács L., Honfoglalás- és kora Árpád-kori fegyverek. (Bp. 1966) Szakdolgozat, ELTE Régészeti tanszék, 32–33.

verek mind a VIII–X. sz.-i Don menti, s mind a X. sz.-i Kárpát-medencei sírokból ugyanazt a társadalmi rendeltetést töltik be: 1. mindkét helyen rangjelző szerepűek, 2. a szablya Keleten is, itthon is magasabb rangot jelölt, mint a balta,⁴¹ 3. egyformán kevés a lándzsás temetkezés,⁴² 4. sehol sem találták védőfegyverzet nyomát,⁴³ 5. egyazon sírban nem fordul elő valamennyi fegyver.⁴⁴

Milyen különbségek fedezhetők fel a két kultúra tárgyi hagyatékában? Nem pusztán formai természetűek. A merev talpú bőrcsizmát feltételező, egyenes talpú kengyelekkel szemben a magyarokéi ívelt alsó részükkel a sztyeppei formai hagyományokat követik. (Kis számban előfordulnak a honfoglalás kori kengyelek között a szaltovói típusú rokon egyenes talpúak is. A Don mentén ritkák a hurkosfülű, görbe talpú kengyelek.⁴⁵ A magyar nyergek között — akár az avaroknál — előfordulnak díszítettek is,⁴⁶ míg ez a fajta a szaltovóiaknál nem volt elterjedve. Jelentős az is, hogy a magyarság elsőnek szakított a sztyep-pén több évszázada elterjedt háromtollú nyílcsúcsok alkalmazásával.⁴⁷ (A lapos, levél alakú nyílhegyek aránya a szaltovó-majaki kultúrában elhanyagolható.) A Volgától K-re eső területekre vezet a honfoglalóknál — igaz, kis számban — kimutatható csont kengyelcsorítók használata is,⁴⁸ ezek a Don mentén hiányoznak. — A felsorolt különbségeket tekintve a magyarság lovas felszerelése a későbbi, X–XII. sz.-i dél-országi nomád népekéhez állt közelebb.

3.32. A temetkezési szokások közül egyezésként csak a sírgödörös temetkezések Ny–K-tájolása említhető, különben pedig a szaltovó-majaki kultúra és a honfoglaló magyarság között e tekintetben lényeges különbségek állapíthatók meg. A lovastemetkezés az elsőnél az egész (vagy nagyrészt az egész) ló feláldozásából állt, ugyanakkor az utóbbira kifejezetten jellemző volt a részleges lovastemetkezés.⁴⁹ A szaltovó-majaki kultúrában ritka, jelentéktelen arányú a nyerges temetkezés (pl. a több száz szaltovói katakombák közül csak tízben volt kengyel).⁵⁰ A X. sz.-i Ma-

gyarországon nem találni a Don mellékén gyakori páros temetkezést.⁵¹ A másvilági út képzetének eltérő voltát a magyar sírokból megfigyelt kis-számú ételmaradvány bizonyítja.⁵² Ide sorolom még azt a körülményt, hogy — a szaltovó-majaki kultúrával szemben — a X. sz.-i Kárpát-medencei temetkezésekben ritka a munkaeszköz, s még ezek egy része is szemmel láthatólag bajelhárító céllal került a halott mellé. (Ez feltételezésem szerint azzal a képzetrel lehet kapcsolatban, hogy az elhunyt nem fog dolgozni a másvilágon.)⁵³

3.33. A hitvilág területén a már megfigyelt ongon-kultuszon kívül⁵⁴ még egy kapcsolat állapítható meg.

Az 1968–1970 között a Keleti Manics folyó mentén végzett ásatások során I. V. Szinyicin többek között egy bronzkori kurgánt tárt föl. Ennek közepén egy Ny–K-i tájolású, megközelítőleg négyszög alakú, nagy méretű (H: 5 m, Sz: 4 m) sírgödör volt, melyet teljesen kiraboltnak találtak. Az embercsontok különböző mélységeken, szanaszét feküdtek, a sírgödör fenekéről, középtájon egy bikakoponya felsőrésze került elő, rajta rovásírás van. A koponya töredékessége és az ABC ismeretlen volta miatt a viszonylag hosszú (66 írásjel) szöveget nem sikerült megfejteni, de a feldolgozói feltételezik, hogy az mágikus tartalmú volt. Az írásjelek megegyeznek az ún. kazáriai rovásírással, melynek emlékei a novocserkasszki kulacsokról, a majaki várnál talált kövekről, a sarkeli téglákról ismeretesek. Ezeket áttanulmányozva Sz. G. Kljastornij és Vásáry I. úgy vélik, hogy a kazáriai ABC az ott beszélt bolgár nyelvre készült, s ehhez a türk rovásírást alakították át.⁵⁵

Messzevezető, s témánk szempontjából nem is idevágó tanulmányokat igényelne az analógiák feldolgozása, hiszen a bika-kultusz az őskor óta Eurázsia-szerte, számos, nem-török népnél is elterjedt. De még a török és mongol néprajzi párhuzamok,⁵⁶ sőt, az egykorú, és megközelítőleg közel álló kultúrájú régészeti leletek (nagy-szentmiklósi kincs bikafejes ívőedénye, a sopronkőhidai

⁴¹ Мерперт, М. Я., СА 23 (1955) 132, 139, 141. (továbbiakban: Мерперт 1955)

⁴² Мерперт (1955) 143; Плетнева i. m. 160.

⁴³ Плетнева i. m. 161; Kovács i. m.

⁴⁴ Kovács L. megfigyelése.

⁴⁵ Pl. Fettich i. m. (1931) 94. 78. kép; Szóke B., ArchÉrt 1954. XXIV. t. 4–5; Dienes, I., Acta ArchHung 7 (1956) LXVIII. t. 5; Uzsoki A., Arrabona 1962 13. 5. kép 6; Плетнева i. m. 169. 46. kép 5.

⁴⁶ A honfoglaláskorban — még egy temetőn belül is — többféle díszes nyergeset használtak (Gádoson pl. ezüstlemezest és csont díszítésűt, l. Bálint Cs., ArchÉrt 1974. 34–37.). Egyetlen szaltovói katakombában volt az Eger-répástetőivel (Szabó J. Gy. EgrimÉ 2 [1964] II. t. 1.) egyező előképa-vasalás (Шрамко i. m. 272. 105. kép 4). Ez a fajta nyerges a későavarkorban (Szabó i. m. 113–114.) és a XI–XII. sz.-i dél-országi nomádoknál is előfordul, l. Федоров–Давыдов, Г. А., Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. (Москва 1966) 21.

⁴⁷ Vö. Kóhalmi K., A steppék nomádja lóháton, fegyverben. (Bp. 1972) 102–103.

⁴⁸ Dienes I., ArchÉrt 93 (1966) 232. 134. j.

⁴⁹ Bálint MFME (1971/72)

⁵⁰ Мерперт i. m. (1955) 142.

⁵¹ Плетнева i. m. 79–82. — Fodor I. közlése szerint a közöletlen sóshartyáni temetőben egy alkalommal férfi és nő együttes eltemetését figyelte meg.

⁵² Dienes i. m. (1956)

⁵³ Bálint Cs., NéprÉrt 1974. (saját alatt)

⁵⁴ A teljesség kedvéért — de kellő bizonyítékok hiányában lábjegyzetben — megemlítendő, hogy 'sárkány' szavunk bolgár-török eredetű. (Gombocz, Z., Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. [Helsinki 1912] 114.)

⁵⁵ Кляшторный, С. Г.—Вашари, И., Руническая надпись на черепе быка из Поволжья, Советская Тюркология [saját alatt]. Megköszönöm Vásáry Istvánnak, hogy kéziratukat és adataikat rendelkezésemre bocsátotta.

⁵⁶ Nem korban, hanem eredetükben álltak távol a szaltovó-majaki kultúráról azok a törökök, akikről Theophylaktos Simokattes jegyezte fel, hogy az Égnekeket lovát, bikát és kisebb állatot áldoznak (Hist., VII. 8, 15.). A Szui-su nem mondja meg közelebbről, hogy a VI–VII.

IX. sz.-i avar temetőben talált bikamaszk-ábrázolás⁵⁷) összegyűjtése sem látszik magyarázattal szolgálni az említett kubáni lelethez. Nézetem szerint ennél a döntő elem az, hogy a szaltovomajaki kultúra idejében, a déli, bolgár variáns területén bikakoponyát használtak valamilyen varázslásra.

A pogány magyar hitvilág egyik legfontosabb eleme a táltosoknak állatalakban történő viaskodása. A küzdelmekben — elbeszélésenként váltakozva — háromféle állat szerepel: szarvas, csődör és bika.⁵⁸ Diószegi V. elvégezte a táltoshit időbeli rétegzését is. Megállapítása szerint a szarvas a legrégebb, talán a finnugor egység korából való; a ló alakja fiatalabb, s az ugor korszak emléke, míg a honfoglalás előtti legfrissebb rétegbe tartozik a táltosbikák verekedése. Az utóbbi bizonyítására arra is hivatkozik, hogy a 'bika' szavunk bolgár-török eredetű. Ennek az eredeztetésnek azonban nagyobb súlyt ad az, hogy még más, szarvasmarhával kapcsolatos jövevényszavaink is vannak (l. alább),⁵⁹ azaz a magyarok marhatartását a szavakat átadó néppel való kapcsolat határozottan elmélyítette. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a szaltovó-majaki kultúra telepén talált állatesontok arányában a szarvasmarha áll az első helyen (30–40%).

sz.-i türkök sírjainál feláldozott marhák (és lovak) milyen neműek voltak (vö. *Mau-tsai, L.*, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken. I, [Wiesbaden 1958] 42.), de Ecsedy I. figyelmeztetett, hogy vallási és gazdasági okokból más népeknél is mindig hím állatot áldoztak. (Ezt a népvándorlás kori sírokban talált állatesontok összefoglaló elemzése fogja eldönteni.) — A mongol áldozatokhoz (Yüan-si, vö. *Roux, J.-P.*, Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques. [Paris 1966] 199.) és eskükhöz (Rasidu-d-Din, vö. *Ligeti L.*, A Mongolok Titkos Története. [Bp. 1962] 156.) a ló és a kutya mellett birkára is szükség volt. A bika számos török és mongol népnél totem-állat (*Roux, J.-P.*, Syria 48 [1971] 187–201. *Ua.*: i. m. 200, 242, 258, 301 stb.; *Zelenin* i. m. 129.). Általános, vallástörténeti vizsgálatát *I. Eliade, M.*, De Zalmoxis à Gengis-khan. (Paris 1970) 144–146.

⁵⁷ Nem mehetünk itt el annak megemlítése nélkül, hogy a híres, díszített agancs tárgyak az *onoqur* határvidéken („Ungariorum marcha”) kerültek elő (vö. *Török Gy.*, FA 14 [1962] XIII. t., *Olajos T.*, AntTan 16 [1969] 87–90.). Ezekre „életfa körül álló, bika álarcos táltoslovak — viaskodó sámánok — vannak karcolva.” (*Bóna I.*, Magyarország régészete és története a római uralom végétől a honfoglalásig. [Bp. 1972] Doktori értekezés, kézirat, 106.)

⁵⁸ *Diószegi V.*, Ethn 63 (1952) 308–355.

⁵⁹ Nyelvészeti értékelésüket l. *Sinor, D.*, Acta Or. Hung 15 (1962) 315–324.

⁶⁰ Igen nagy jelentőségűnek tartom, hogy míg a két műveltség temetkezési szokásaiban egyetlen lényeges egyezés sincsen, addig a hitvilág területéről két (a sárkánnyal együtt esetleg három) fontos elem együttes előfordulását is kimutathattuk. Úgy vélem, ezt a lát-szólágos ellentmondást a halottak körül végzett szertartások — sokszor emlegetett — archaikus volta magyarázhatja meg. Esetünkben ennek különös értéket az ad, hogy a szaltovó-majaki kultúra keletkezési időpontját ismerve arra következtethetünk, hogy a magyarok a X. sz.-ban a VIII. sz. közepe előtti idők — min. 5 nemzedék távolsága! — fő temetési elemeit gyakorolták.

Összefoglalva: 1. A Kubán-vidéken a szaltovó majaki kultúra írásával jelzett bikakultusz nyomra került elő, 2. a magyar táltoshitben a táltosnak bika alakban való viaskodása bolgár-török eredetűnek tartható, 3. tudjuk, hogy a szaltovó-majaki kultúra népi összetevői között bolgárok is voltak, 4. a szaltovó-majaki kultúra és a honfoglaló magyarság között régészeti kapcsolatok mutathatók ki.

Valószínű tehát, hogy a táltosbika alakja a magyar hitvilágba a szaltovó-majaki kultúrával való érintkezés révén került be.⁶⁰

3.34. A szaltovó-majaki kultúra gazdasági élete a települések jobban kutatót volta miatt a honfoglalóknál lényegesen részletesebben ismert. Ezért a két műveltség összehasonlításakor a magyar kutatás hiányosságát a gazdag bolgár-török eredetű szókincsünk segítségével próbálom áthidalni.

Első pillantásra módszertanilag vitathatónak tűnhet következtetéseket levonni egy régészeti kultúra és egy nyelvben található bizonyos jövevényszavak összevetéséből. Ez a kultúra azonban nem találmomra kiválasztott: több vonatkozásban kapcsolatot mutat azon nép régészeti leleteivel, mely nép nyelvébe a kérdéses jövevényszavak belekerültek. Másrészt tudjuk azt is, hogy a szó-

Egy másik temetkezési szokás — az ezüstlemezes szemfedő — és közelmúltban összegyűjtött keleti párhuzamai mutatják (*Fodor I.*, FA 24 [1973] 163–174.), hogy a honfoglaláskorra még a szaltovó-majaki kultúránál régibb évszázadok halottas szokása sem ment feledésbe. Ebben látom egyik magyarázatát *Fodor I.* azon lektori megjegyzésének, hogy a magyar sírokban nincsen bikakoponya (Kübekháza-Újtelepen Bálint A., Győrszentiván-Homokbányában Tomka P. talált az egyik sírban — közelebből nem meghatározott — marhakoponyát. Békésszent-andráson a sírok közötti gödrökben volt ismeretlen nemű marhakoponya és -lábsont, Sárbogárdon pedig a temető rendszerébe beilleszkedő borjúsírt tártak föl). A szaltovó-majaki kultúra hitvilágban hatása talán még túl közeli volt ahhoz, hogy az a temetkezési szokásokba is beivódjon? Az archaizálás ezen szempontja mellett figyelembe kell még venni, hogy a temetés a mindennapi életnek csak egy része lévén, a halottak körül végzett szertartások nem merítik ki egy nép hitvilágának egészét. Minthogy a samanizmus nem tételes vallás, s így a sztyeppe nomádoknál nincs papi réteg (vele együtt: előírás és ellenőrzés), azért náluk a hagyományok, a gazdasági és szociális szempontok irányítják — áttételesen — a temetések lebonyolítását. Pl. a mokrinai csont tégelyre karcolt életfa körül látható állatok és égitestek csak megerősítik, hogy az avaroknak samanisztikus világképe volt (vö. *László Gy.*, A népvándorlaskor lovasnépeinek ősvallása. [Kolozsvár 1946] 6–15.), de az ábrázolásnak jelenleg egyedi volta ellenére is kétségbevonhatatlan, hogy az avarok általában ne sámánhitűek lettek volna. Mindezen túl még egy okunk van arra, hogy miért nem várhatjuk el a táltosbika rendszeres szereplését, jelenlétét a honfoglalás kori síroknál. A táltoshit lényege maga — az állatalakos küzdelem — távol áll a temetés gondolat-körétől; ennek a viaskodásnak nincs köze a halott lelkére való gondoskodáshoz, a másvilági útra való felkészüléshez stb. Véleményem szerint tehát nem meglepő, hogy a honfoglalás kori halottas szokásokban nem tűnik fel a szaltovó-majaki kultúrának a magyarok életére és hitvilágára gyakorolt hatása.

ban forgó kultúrában élt olyan népcsoport, mely a jövevényszavak képviselte dialektust beszélte.

Megállapítható, hogy a magyar nyelv bolgár-

török eredetű szavaiból összeálló kép ráillik a szaltovó-majaki kultúra életére.⁶¹ Ezt részben az alábbi táblázattal szemléltetem.⁶²

magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai	szaltovó-majaki kultúra
'bika', 'ökör', 'tulok', 'tinó', 'üsző', 'borjú', 'sajt', 'túró', 'író'	marhacsontok aránya a telepeken: 30–40%
'kecske', 'olló', 'kos', 'ürü', 'toklyó', 'gyapjú'	juh- és kecskecsontok aránya a telepeken átlag 25%
'disznó', 'ártány', 'serte', 'ól', 'kan'	sertécsontok aránya a telepeken: 10–20%
'tyúk', 'csibe'	gyakori ételmelléklet a sírokban
'teve'	tevecsontok aránya a telepeken: 0,05–2%
	teve-ábrázolás
'búza', 'árpa', 'borsó', 'kender'	magleletek

Némely bolgár – török eredetű szó, ill. szóbokor tárgyi megfelelője is előkerült a szaltovó-majaki kultúrában (9. kép).⁶³

Összefoglalva a szaltovó-majaki kultúra és a honfoglaló magyarság kapcsolatait: teljes azonos-ságról nincs és nem is lehet szó. A felsorolt egyezések, párhuzamok azonban – megítélésem szerint – olyan jelentősek, a tárgyi kultúra, a társadalom s a hitvilág annyi területére kiterjedtek, hogy a két műveltség között szoros – de nem közvetlen etnikai – kapcsolatot kell feltételeznünk. A honfoglalókat – a szókincsünk bizonyága szerint – formálódásuk folyamán a legjelentősebb hatás a bolgár-törökök részéről érte. Mivel a szaltovó-majaki kultúra egyik variánsa az onogurok utódaihoz tartozott, kézenfekvőnek látom e két szempont összekapcsolását. Úgy vélem tehát, hogy a magyarság csuvasos jövevényszavainak

nagy része a szaltovó-majaki kultúrával való kapcsolatokról származik.⁶⁴ Ez az elmélet reális történeti-földrajzi keretet adhat a magyarság (egyik ágának) meotiszi vonatkozásával kapcsolatos hagyománynak, a hét törzs név közül öt bolgár-török típusú elnevezésének, s annak, hogy hol és hogyan került át a magyarokra az „onogur” elnevezés.

A rendelkezésre álló anyag mennyisége miatt csak röviden, az alábbi őstörténeti vonatkozású gondolatokat vetem föl.

A következő szempontokkal kell számolni: 1. a kazárok 830 körül – a szaltovó-majaki kultúra virágkorában! – felépítik Sarkelt (DAI 42 §), 2. s 870-nél „régebben körülsáncolták magukat a magyarok... ellen” (Ibn Ruszta), 3. a magyarok országa 860 körül fában és vizekben gazdag,

tözött alánoknak kb. 463 és 730 között így megett volt a módjuk a bolgár típusú nyelv átvételére.

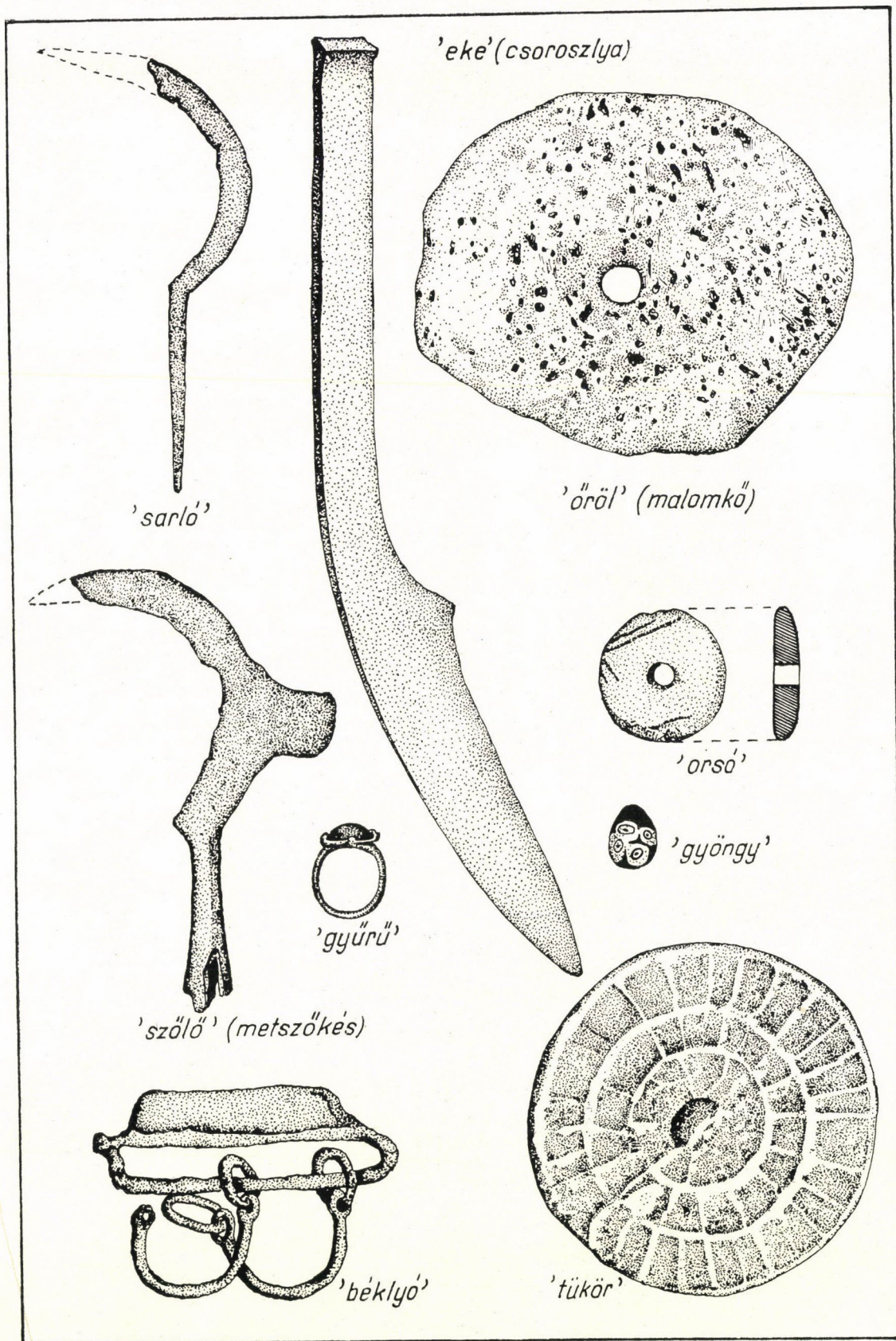
⁶⁴ A korábbi, a magyar származás hipotézisét (l. *Bálint Cs.*, MFMÉ 1969. 113.) az időközben megismert cikkek és adatok alapján feladtam, s azt feltételeztem, hogy a honfoglaló magyarokra jellemző, „lábhoz tett lóbőrös” lovastemetkezések ogur, onogur eredetűek lennének (*Bálint Cs.* MFMÉ [1971] 96–97). Ezen a véleményen volt *Dienes I.* az utóbbi cikk kéziratáról írt lektori jelentésében. *Fodor I.* szerint egyelőre nem dönthető el a származás kérdése (FA 24 [1973] 161–162, 12. j.). – Ha a lovastemetkezés eredetéről és a szaltovó-majaki kultúrával való kapcsolatokról írottak idővel megállják a kritikát, akkor egyrészt biztosítva lenne a bolgár-török szavak átvételére a nyelvészek egy része által feltételezett és igényelt „hosszú időszak” (azaz az V–IX. sz.), másrészt magyarázatot nyerne a csuvasos szókincsben elkülönített két réteg (*Gombocz i. m.* 180, 207–208.). – A bolgár-török jövevényszavak Don-menti átvételéről már írt *Fodor I.* (Szabolcs-Szatmári Szle 8 [1973] 2. 109–110.), s közlése szerint részletesen foglalkozik a kérdéssel a készülő könyvében.

⁶¹ *Bálint Cs.*, A honfoglalás kori lovastemetkezések. (Bp. 1966) Szakdolgozat, ELTE Régészeti tanszék, 306–307.; *Барта, А.*, Проблемы археологии и древней истории угров. (Москва 1972) 125.; *Fodor I.*, Tiszatáj 1974. 6. 14.

⁶² *Gombocz, Ляпушкин, Плетнева, Шрамко i. m.* nyomán, l. még *Плетнева, С. А.*, СА 1962. 3. 241–251.

⁶³ *Ляпушкин, Плетнева i. m.* nyomán. – Talán ide-sorolhatjuk még a kaszát is. Mándoky Istvántól tudom, hogy a Dunántúlon tájszóként használatos a 'bieski' szó, mely törökül 'kasza' jelentésű. – *Fodor I.* arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmem, hogy a 9. képen ábrázolt s a bolgár-török eredetű szavainkhoz kapcsolt tárgyak a metszőkés kivételével a kultúra alán változatából kerültek elő. A kérdés mélységét nem érezve, a tábla összeállításánál az északi területek – egyébként valóban – intenzívebb kutatottságára gondoltam, mivel a déli variáns hasonló leletanyaga nem ismeretes. Ezt a problémát *Artamonov (i. m. 313.)* és készülő könyvében *Fodor I.* azon feltételezése oldhatja meg, mely szerint ezek az alánok török nyelvűek lettek volna. Jelenleg úgy gondolom, hogy e hipotézisnek az adhat történeti alapot, hogy a Kaukázusból a későbbi szaltovói területre felköl-

9. kép. A saltovó-majaki kultúra néhány tárgya és a magyar nyelvnek a velük egyező bolgár-török eredetű jövevényszavai (Pletnyeva, Sz. A., Ljapuskín, I. I., és Gombocz Z. nyomán)

Рис. 9. Предметы салтово-маяцкой культуры и связанные с ними венгерские слова болгаро-тюркского происхождения. (По С. А. Плетневой, И. И. Ляпушкину и З. Гомбоцу)

Fig. 9. Quelques objets de la civilisation de Saltovo-Mayatsk et des mots d'emprunt d'origine bulgare-turque correspondants de la langue hongroise (d'après Pletneva, S. A.; Liapouchkine, I. I.; Gombocz, Z.)

nedves földű, sok szántóval rendelkező vidék volt (Ibn Ruszta), 4. a sertésstenyésztés az északi sztyeppeövezetre mutat,⁶⁵ 5. a honfoglaló magyarok régészeti emlékeihez legjobban illeszkedő párhuzamok nem a Fekete-tenger partvidékéről, hanem a ligetes sztyeppe övezetéből láttak napvilágot (tarsolylemez, öv- és ruhadíszek, lószerszámveret, lovastemetkezés, fűrészfogas bajlelhárító, halotti szemfedő). Mindezek alapján egyrészt

úgy gondolom, hogy a magyarságnak a szaltovó-majaki kultúra közvetlen szomszédságában kellett élnie, másrészt azok véleményét osztom, akik szerint a honfoglalók elődei nagyobb részben a ligetes sztyeppén vonultak Ny. felé.⁶⁶ Régészetileg indokoltnak látom Czeglédy K. felfogását, hogy a magyarok a sztyeppe északi sávjában éltek, s a Pontus vidékét csak politikailag tartották hatalmukban.⁶⁷

Bálint Csanád

К ВОПРОСУ О СВЯЗЯХ САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ С АВАРАМИ И ДРЕВНИМИ ВЕНГРАМИ

Резюме

У древних вегов X—XI. вв. мы можем наблюдать тот же культ онгонов (сверхестественная сила, приписываемая отдельным костям и зубам животных), как и у жителей салтово-маяцкой культуры. Эта аналогия, предполагающая близость данной черты верований указанных народов, проявляется и в подробностях. Подобные онгоны известны также из аварских могильников VII—VIII. вв. В связи с этими аналогиями представляется полезным рассмотреть отношение аварских памятников VII—VIII. вв. и венгерских X—XI. вв. к салтово-маяцкой культуре.

Автор считает убедительным сложившееся мнение советских исследователей, согласно которому территорию салтово-маяцкой культуры по хозяйственному укладу и антропологическим данным можно разделить на две части: в северной проживали аланы, а в южной болгары.

Как известно, древние венгры в южнорусских степях проживали в тесных связях с оногурами, на что указывают этническое название венгров («hungarus», «венгер», и т. д. — от слова «оногур»), приблизительно 250 слов в венгерском языке болгаро-тюркского происхождения, и названия венгерских племён, происходящие также из языка болгар. В настоящее время большинство советских исследователей отрицает связь древних венгров и салтово-маяцкой культуры. Однако сопоставление двух культур приводит нас к интересным результатам.

1. Материальная культура. С о в п а д е н и я: ажурные бляхи, серьги с подвеской в виде нанизанных на стержнёк бусинок, перстни с жуковиной, бронзовые копоушки, бронзовые зеркала, конструкция мужских поясов, астрагалы, глиняные котлы, сабли и топоры в погребениях выполняли роль атрибута высокого социального положения, однако не в равной степени, редкость копий в погребениях, отсутствие защитного оружия. Р а з л и ч и я: стремена с прямой и выгнутой подножкой, неукрашенные и украшенные седла, трёхперые и плоские, листовидные наконечники стрел.

2. Погребальный обряд. Р а з л и ч и я: разные типы погребений с конём, редко и часто встречающиеся погребения с седлом. В венгерских могильниках нет парных

погребений, редко клали с погребёнными пищу, орудия труда и яйца.

3. В е р о в а н и я. С о в п а д е н и я: кроме культа онгонов имеется ещё следующий факт: в Прикубанье был найден остаток культа быка — череп быка с рунической надписью, характерной для салтово-маяцкой культуры. (Раскопки И. В. Синециной.) С связи с этим автор предполагает, что культ быка попал в шаманистические верования венгров посредством жителей салтово-маяцкой культуры.

4. Х о з я й с т в о. Венгерские слова болгаро-тюркского происхождения отражают такой же хозяйственный фон, который был характерен для салтово-маяцкой культуры судя по археологическим данным.

И т о г о. Нет основания говорить о тождестве указанных двух культур. Однако в силу большого количества и характера совпадений мы должны предполагать тесные — но не этнические! — контакты между ними. Автор предполагает, что древние венгры проживали в соседстве салтово-маяцкой культуры, и здесь они подверглись тому влиянию, которое отражают слова болгаро-тюркского происхождения и этнические названия. По мнению автора, венгры держали в своих руках только политическое господство над северопричерноморскими степями, а они сами обитали севернее, в зоне лесостепи и оттуда они переселились — через область Киева — на свою сегодняшнюю родину.

(В начале статьи вкратце рассматриваются и аналогии салтово-маяцкой культуры с памятниками дунайских болгар VII—VIII. вв. и также с аварскими древностями. Аналогии между первыми — судя по весьма немногочисленным памятникам в Болгарии — кажутся несомненными, но не непосредственными. С последними же — несмотря на имеющиеся различия — мы можем наблюдать больше аналогий как в материальной культуре, так и в погребальном обряде, следовательно они подтверждают теории, высказанные раньше в пользу присутствия оногуров среди авар средней и поздней стадии. Однако всё это требует ещё дальнейших исследований.)

Ч. Балнт

⁶⁵ Bartha M Ny (1969) 85, Fodor I. (hozzászólás) Népr. Ért. 1975. (sajtó alatt)

⁶⁶ Perényi i. m. 22—23, Boba, I., Nomads, Northmen and Slavs. (Wiesbaden 1967) 92—98.

⁶⁷ Köszönetet mondok Czeglédy Károlynak a jelen cikk írása közben folytatott konzultációkért. Megköszö-

nöm Fodor Istvánnak a lektorálással nyújtott baráti segítségét és Erdélyi István értékes lektori megjegyzéseit. — Akiknek köszönettel tartozom a rajzokért s a fényképekért, a közlésük engedélyéért: D. Erdőkürti Zs., Garam É., Hernádi O., Kovrig I., Nepper I., Vaday A.

Extract

In the 10th–11th centuries the Ongon-cult similar to that of the Saltovo-Mayak culture (magic power being attributed to animals' bones and teeth) existed among the Magyars. This parallelism — supposing a similar faith — can be demonstrated in the details as well. Ongons similar to that of the Saltovo-Mayak culture are to be found in the 7th–8th century Avar cemeteries. This accord makes it necessary to survey the relation of the Saltovo-Mayak culture to the 7th–8th century Avars and, on the other hand, to the 10th–11th century Hungarians.

I consider the result of Soviet research to be convincing, stating that the territory of the Saltovo-Mayak culture can be divided into two different parts as far as the lifeform and anthropology are concerned. The northern part can be connected with the Alans and the southern one with the Bulgar-Turks.

It is well known that in South-Russia the Magyars must have lived in close connection with the Onogurs: only in this way the Hungarians could get their foreign names (Onogur → Hungarus, Venger, etc.). Now the Hungarian language contains about 250 loan-words from the dialects of the Bulgar-Turks.

It must be mentioned here that some of their tribal names are of the same origin. However, Soviet research — disregarding a few exceptions — denies any relationship of the Magyars with the Saltovo-Mayak culture. Nevertheless I think it is worthwhile to compare the two cultures.

1. *Material remains* — in accord: incised bronze disks, ear-rings with spherical pendant, stone-encrusted rings, ear-spoons, bronze glass, the structure of armour-belts, use of astragalus, earthenware kettles, sabres and hatchets referring to rank and difference in value, the rare nature of funerals with spears, lack of defensive weapons. Differences: straight based — arched stirrup, saddle with or without ornament, three-spronged — flat, leaf-shaped arrowheads.

2. *Funeral Customs* — differences: the complete body of the horse is in the grave in the Saltovo-Mayak culture, while only certain parts of the animal at the Magyar graves. In the frequency of the existence of tombs with or without a saddle. There is no couple-grave, no tool and egg, food are scarce placed inside the grave at the Magyars.

3. *Faith* — in accord: beside the problem of Ongon-cult the bull-cult may be observed. In the Kuban district a ritual skull of a bull was found with scripts of the Saltovo-Mayak culture on (I. V. Sinitzin's excavation). According to my interpretation it seems to be likely that the magic bull of the Magyars (one of the animal forms of the shaman, „táltos”) was derived from the Saltovo-Mayak culture.

4. *Economic life*. By the analysis of the Saltovo-Mayak culture the same impression of the economic life can be realized as the one indicated by the Bulgaro-Turk loan-words in the Hungarian language. *Summary*: There is no question of complete identity of the two cultures. I think that the Magyars must have lived in the northern vicinity of the Saltovo-Mayak culture and on the course of this neighbourhood he got Chuvash-type loan-words and his foreign nation-name. According to my opinion, the Magyars dominated the Black Sea steppes only politically, their main settlements must have been northward in the wooded steppes, from here they were moving on through Kiev to their present home.

(The article starts with a brief survey of the contacts of Saltovo-Mayak culture with the Danube Bulgars and 7th–8th century Avar remains. The former, owing to the small number of Protobulgarian finds seems unambiguous, though not direct. In the latter — side by side with certain differences — there are more agreements both in the field of material culture and funeral customs, confirming earlier theories of the presence of Onogurs among Middle and Late Avars. All this naturally requires more research for confirmation.)

Cs. Bálint

MAGYARORSZÁG ŐS- ÉS KÖZÉPSŐKŐKORI LELŐHELY KATASZTERE

Tíz éve, 1965-ben jelent meg a Régészeti Kézikönyv első kötete, amelyben Vértes László értékelte a hazai őskőkor és átmeneti kőkor lelőhelyeit, összefoglalta eseményeit. A felszabadulás utáni fejlődést röviden áttekintő tanulmányában Gábori Miklós a kutatás irányát, a felmerülő problémákat és az elért eredményeket összegezte.¹

Az elmúlt tíz év alatt felgyülemlett anyag sokrétűsége, az előkerülési körülmények változatossága miatt s a régi raktári anyag áttekintése után szükségesnek látjuk ezt az összeállítást. Kataszterünkben korszakonként feltüntetjük a lelőhelyeket, utalunk a legfontosabb vonatkozó irodalomra, s leírjuk azokat az eszközöket, amelyek még közölhetlenek.

Alsópaleolitikum (1. kép)

Jelen ismereteink szerint hazánkban három biztos Würmnél idősebb régészeti lelőhely van: a Lambrecht Kálmán barlang,² a budai Várbarlang³ és Vértesszöllős.⁴ 1964-ben Skoflek István Mónosbél középső pleisztocén mésztufájából⁵ növénylenyomat-gyűjtés közben egy kristályos mészkődarabot, egy szilánk-negatív kovarögöt és egy hengeres kvarcit tárgyat emelt ki. Mindhármát csak nagyon erőltetetten lehet valamelyik ismert eszköztípusba besorolni, de mindenképpen helyidegenek (manuport?). Középső pleisztocén mésztufáinkban esetleg több helyen is számolhatunk alsópaleolitikus eszközök előkerülésével.

Középsőpaleolitikum (2. kép)

A kézikönyvben 14 lelőhely szerepel, amelyekből 10 biztosan az (Súbalyuk, Kecskésgalya, Farkaskői sziklaüreg, Solyomkúti sziklaüreg, Bűdöspeszt, Görömböly-Tapolcai sziklaüreg, Csákvári sziklaüreg, Kiskevélyi barlang, Szelim-barlang, Tata), és négy bizonytalan, kevéssé értékelhető (a Szeleta-barlang feltételezett moustiéri rétege, Süttő, Tokod és a Lengyel barlang).⁶ 1963–64-ben tártá fel G. Csánk Vera az erdi telepet. Anyagának komplex módszerekkel történő feldolgozása nemcsak alapos dokumentáció, hanem a történeti-etnológiai re-

konstrukciós kísérletek hazai hagyományainak új irányban történő továbbfejlesztése.⁷ A hazai viszonylatban nem kevés középső őskőkori lelőhely földrajzi elhelyezkedése szinte sugallja a csoportosítást, ami tipológiailag is indokolt. A bükki lelőhelyek ipara a közép-európai moustiérral mutat rokonságot, és alapja a Szeleta-kultúrának, míg a dunántúli két lelőhely és a hozzájuk csatlakozó barlangok eszközei a délkelet-európai kavicsfeldolgozó iparokhoz kapcsolódnak.⁸ Az érdi eszközkészlet hazai analógiáit — pontosabban azokat az eszközöket, amelyek a legközelebb állnak az érdekhez, G. Csánk V. a Szelim-barlang „E” rétegében találta meg.⁹ Ezért, és a barlangban talált eszközök csekély száma miatt van jelentősége, hogy ugyanezen szint leletanyagából az anyag revíziójakor újabb 20 eszközt emeltünk ki.¹⁰ Ezek további bizonyítékai az érdi eszközökkel való rokonságnak. A hat chopper, 2 chopping-tool, 1 fűrő, 6 kaparó és 5 többszörös munkaéllel ellátott összetett eszköz közül egy kovából, a többi kvarcitból készült. Az „E” rétegből származó, ezekkel együtt összesen 46 eszköz átlaghosszúsága 48 mm.

Legújabbban Budapest területén, a máriaremetei Felsőbarlangban Homo neandertalensis-maradványokkal és Würm I állattársasággal középsőpaleolitikus eszközöket ástott ki G. Csánk Vera.¹¹

Tipológiai megfontolásokból és erősen kérdőjelesen a moustiéri kultúrába sorolja László Gy. azt a kovaszilánkot, amelyet a honfoglaláskori telepásatásán a 2. ásonyomban találtak Csongrád-Felgyőn.¹² További leletanyag vagy kísérőjelenség hiányában meg kell hogy maradjunk a kérdőjelnél, bár éppen az Alföld felsőpaleolitikum előtti története a hazai őskőkor legismeretlenebb szakasza.

Idősebb levéleszközös lelőhelyek (3. kép)

Még mindig az egyik legvitatottabb leletgyűjtesünk. A Szeleta-barlang leleteinek relatív- és abszolút-kronológiai besorolása, eredete és kapcsolatai fölötti hosszadalmas vita és változatos megoldási kísérletek részletezése helyett csak a legutóbbi időszakban felmerült problémákat ismertetjük. Vértes L. a kézikönyvben még erős fenntartásainak hangsúlyozása mellett, a pro és kontra

¹ Vértes L., Az őskőkor és átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Régészeti Kézikönyv I. (Bp. 1965). (A továbbiakban Kézikönyv); Gábori M., Acta ArchHung 22 (1970) 351–364.

² Vértes L., ArchÉrt 80 (1953) 17–26.

³ Kadić Ottokár 1932-től mérte fel és kutatta át a korábban mesterséges létesítményeknek vélt, de végül mésztufabarlangoknak bizonyult budavári pincéket. Az Uri u. 72. sz. ház pincéjében a rétegösszlet felvételekor homokos agyagrégteg fölé üledett vékony kavicslepelből kovaszilánkokat gyűjtött, s a „moustiérien valamelyik szintjé”-be sorolja [Kadić O., A Szent István Akadémia mennyiségtani, természettudományos osztályának értekezései 3 (1939) 7.]. Vértes ezeket még nem ismeri el emberi produktumoknak a Kézikönyvben (104). A Vértesszöllősről közzétett első dolgozatban [Kretzoi M. — Vértes L., MTAK II 13 (1964) 424–425] a hasonló rétegtani körülmények, a biztosan emberkéz-készítette tárgyakkal való nagyfokú hasonlóság alapján már mint a

Vértesszöllősen feltárt kavicsipar névadó lelőhelye szerepel.

⁴ A vértesszöllősi eredményekről a feldolgozást végző munkaközösség tagjainak tollából számos rövidebb közlemény jelent meg, lásd: Banner — Jakabffy Bibliográfia 1960–1966-os kötetében a 840–856 tételeket.

⁵ Skoflek I., Acta Botanica 14 (1968) 133–145.

⁶ Vértes L., Kézikönyv, 107–127.

⁷ Gábori-Csánk V., La station du paléolithique moyen d'Érd Hongrie. (Bp. 1968)

⁸ Gábori M., Acta ArchHung 21 (1969) 155–165; Ua., FrK 17 (1969) 205–217.

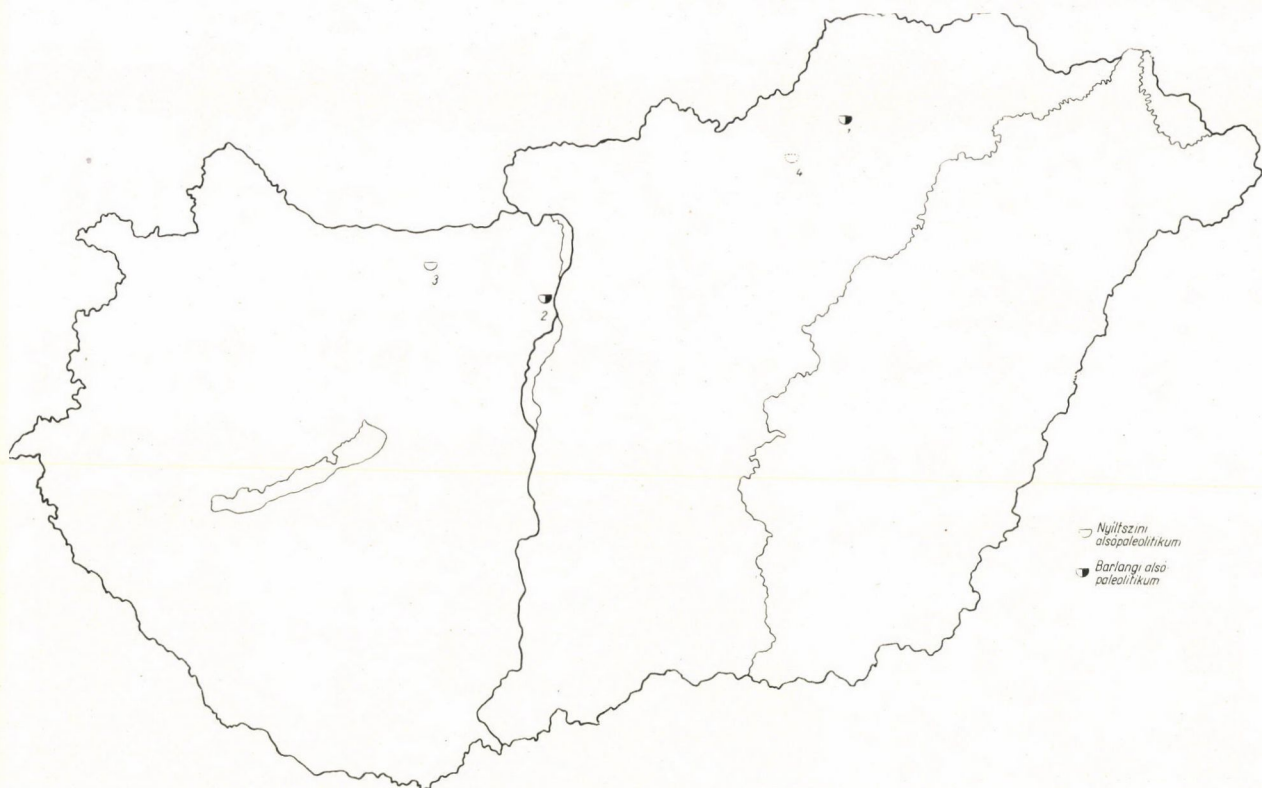
⁹ Gábori-Csánk V., La station . . . 250, 277.

¹⁰ Dobosi V., Őskőkori lelőhelyek Tatán és környékén. Kézirat.

¹¹ G. Csánk V., RégFüz 23 (1970) 5; Ua. ArchÉrt 97 (1970) 306; Ua. RégFüz 24 (1971) 4.

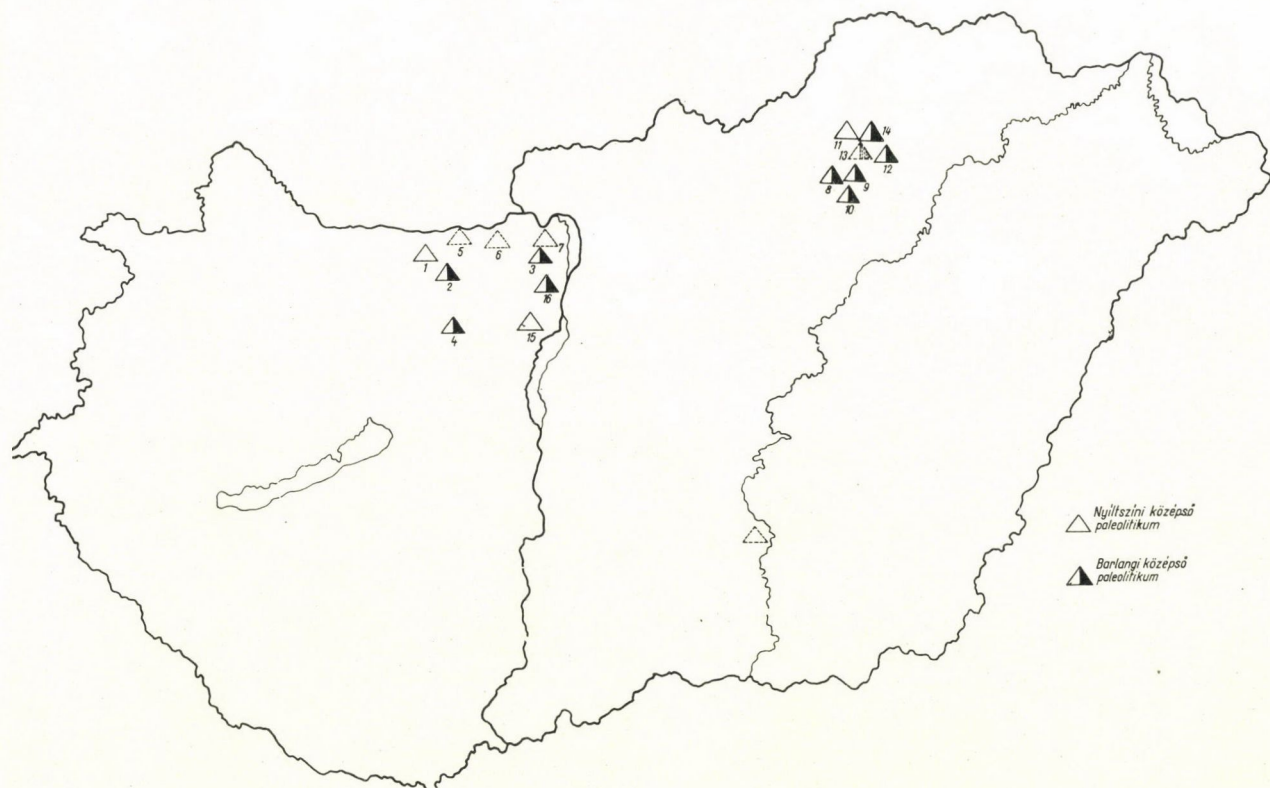
¹² László Gy., RégFüz 20 (1967) 62; Ua. ArchÉrt 94 (1967) 228.

1. kép. Alsópaleolit lelőhelyek: 1. Varbó, Lambrecht Kálmán-barlang. — 2. Budai Várbarlang. — 3. Vértesszőllős. — 4. Mónosbél

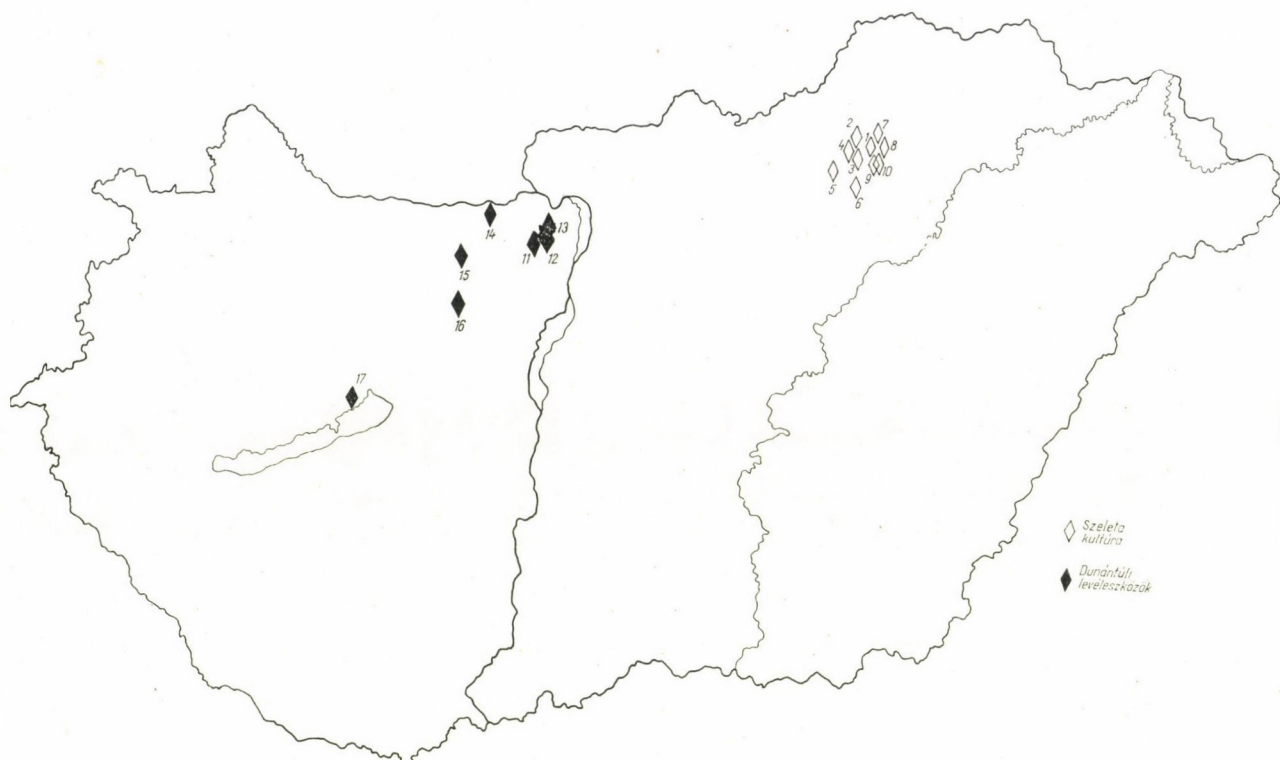
Рис. 1. Местонахождения нижнего палеолита
Fig. 1. Sites paléolithiques inférieurs

2. kép. Középsőpaleolit lelőhelyek: 1. Tata; 2. Szelim-barlang; 3. Kiskevélyi barlang; 4. Csákvári sziklaüreg; 5. Süttő; 6. Tokod; 7. Lengyel-barlang; 8. Subalyuk; 9. Kecskégalya; 10. Farkaskő; 11. Súlyomkút; 12. Görömböly-Tapolca; 13. Szeleta; 14. Bűdöspeszt; 15. Érd; 16. Máriaremete, Felsőbarlang; 17. Csongrád-Felgyő

Рис. 2. Местонахождения среднего палеолита
Fig. 2. Sites paléolithiques moyens

3. kép. Idősebb levéleszközös lelőhelyek: 1. Szeleta-barlang; 2. Háromkúti barlang; 3. Ballavölgyi sziklaüreg; 4. Balla-barlang; 5. Lök völgyi-barlang; 6. Kecskégalya; 7. Mexikói-barlang; 8. Diósgyőr-Tapolcai-barlang; 9. Puskaporos; 10. Herman Ottó-kőfülke; 11. Bivak-barlang; 12. Pilisszántói kőfülke; 13. Kiskevélyi-barlang; 14. Jankovich-barlang; 15. Szelim-barlang; 16. Csákvári sziklaüreg; 17. Lovas

Рис. 3. Местонахождения древнего периода листовидных орудий

Fig. 3. Sites szeletiens

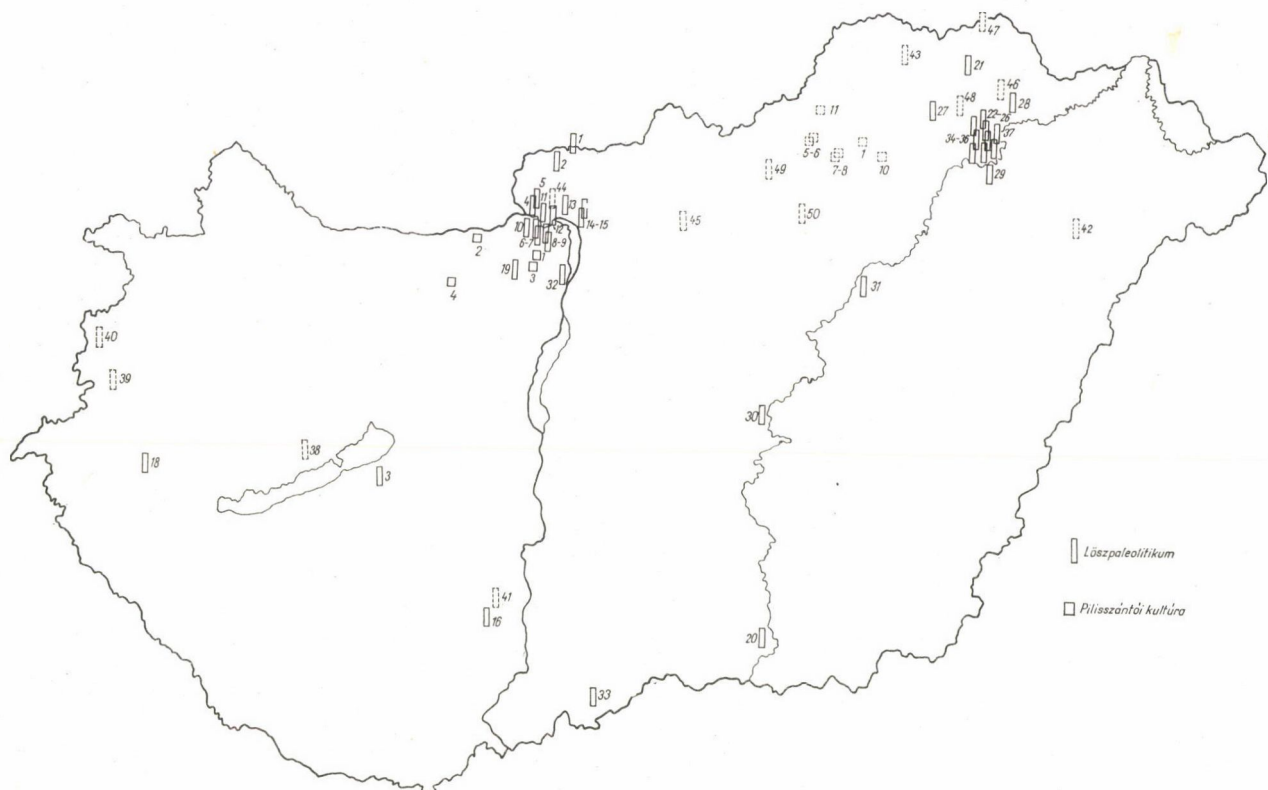

4. kép. Aurignaci kultúra lelőhelyei: 1. Istállóskő; 2. Peskő; 3. Herman Ottó-barlang; 4. Kőlyuk; 5. Hillebrand Jenő-barlang

Рис. 4. Местонахождения ориньякской культуры

Fig. 4. Sites aurignaciens

5. kép. Lösspaleolitikus és a Pilisszántói kultúra lelőhelyei: 1. Ipolyság; 2. Parassza; 3. Ságvár; 4. Szob-Ipoly-part; 5. Szob-Öregfalu-dűlő; 6–9. Pilismarót; 10. Basaharc; 11. Zebegény; 12. Nagymaros; 13. Verőce; 14–15. Vác; 16. Szekszárd; 17. Dunaföldvár; 18. Zalaegerszeg; 19. Bivak-barlang; 20. Szeged-Óthalom; 21. Arka; 22–26. Bodrogkeresztúr; 27. Megyaszó; 28. Bodrogzsád; 29. Tiszalök; 30. Tószeg; 31. Varjashát; 32. Budapest-Csillaghegy; 33. Madaras; 34–36. Tarcal; 37. Tokaj; 38. Ságipusztá; 39. Sorokpolány; 40. Gyöngyösapáti; 41. Mőcs; 42. Balkány; 43. Irota-Gadna; 44. Szokolya; 45. Ape; 46. Tolesva; 47. Kéked; 48. Rátka; 49. Bükkészék; 50. Demjén-Szőlőhely;

Pilisszántói kultúra: 1. Pilisszántó; 2. Bajót; 3. Kiskevély; 4. Szelim; 5. Petényi barlang; 6. Peskő; 7. Balla-barlang; 8. Ballavölgyi sziklaüre; Diósgyőr-Tapolcai barlang; 10. Görömböly-Tapolcai barlang; 11. Uppony

Рис. 5. Местонахождения лессового палеолита и культуры Пилисшанто

Fig. 5. Sites loess-paléolithiques et de la civilisation de Pilisszántó

érvek mérlegelése után a dunántúli idősebb levéleszközös leletgyűjtéseket is a Szeleta-kultúrába tartozóknak nyilvánítja, kiemelve a két típusos lelőhely (Szeleta és Jankovich barlangok) anyaga közötti szembeszökő különbségeket.¹³ A Szeleta-kultúra kérdéseiről rendezett munkaértekezlet hasonló értelemben határozott.¹⁴ Míg a Szeleta-kultúra a pillanatnyilag rendelkezésünkre álló adatok szerint, úgy tűnik, megnyugtató módon eredeztethető a bükk középőpaleolitikumból, addig Gábori Miklós a vezéreszközök tipológiai hasonlóságától függetlenül a dunántúli levélhegyves leletgyűjtéseket a középőpaleolitikumba sorolja.¹⁵

Ha elfogadjuk egy kultúra egyik döntő meghatározójának azokat az ökológiai tényezőket, melyek a típusos lelőhelyre jellemzőek,¹⁶ akkor a látszólagos tipológiai hasonlóság ellenére is törölni kell a Szeleta-kultúra lelőhelyei közül Hontot és Szobot, mint ahogy mezolitikusnak véljük a Miskolc területéről, bizonytalan rétegtani helyzetből előkerült levélhegyeket is. Nemesak a tipológia, de a Szeleta-kultúra jellegzetes nyersanyaga, az üveges kvarcporfir sem nyújt megbízható támpontot egy-egy eszköz kronológiai besorolásánál, hiszen egyre

növekszik azoknak a biztosan nem Szeleta-lelőhelyeknek a száma, ahol ez a nyersanyag dominál.

Az idősebb levéleszközös lelőhelyek a következők: Szeleta, Háromkút, Ballavölgyi, Balla, Lökölgyi, Kecs-késgalya, Mexikói, Diósgyőr-Tapolcai, Puskaporos, Herman-Öttő, barlangok a Bükkben, Bivak, Pilisszántói, Kiskevélyi, Jankovich, Szelim, Csákvári barlangok, valamint Lovas a Dunántúlon.

Az aurignaci kultúra (4. kép).

Úgy tűnik, jelenleg a leginkább nyugvópontra jutott kérdés-komplexus. Megnyugtatóan körvonalazott a kultúra népének életmódja, a lelőhelyek kronológiájában nincs ellentmondás. A természettudományos (paleontológiai, paleobotanikai, üledékvizsgálat, rádiokarbon) kor meghatározások és a kortárs kultúrák időrendje a lehetséges tőrési határokon belül rögzítik a népcsoport itteni tartózkodásának idejét. A lelőhelyek száma sem gyarapodott. Két biztos (Istállóskő és Peskő barlang) és három bizonytalan (Herman O., Hillebrand J. barlang és a Kőlyuk) képviseli hazánkban e kultúrát.¹⁸

¹³ Vértes L., Kézikönyv 153–163.

¹⁴ Vértes L., MTAK (II) 15 (1967) 302–311

¹⁵ Gábori M., A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között. Doktori disszertáció. Kézirat (Bp. 1971).

¹⁶ Vértes L., Kézikönyv 151.

¹⁷ Vértes L., Kézikönyv 162; Ua. MTAK (II) 15 (1967) 306.

¹⁸ Vértes L., Kézikönyv 172–183.

Jelentősen megszorodtak a keleti gravetti kultúrkörbe tartozó lelőhelyek. A Duna-kanyar (Ipolság, Pilismarót, Szob, Parassa, Vác, Nógrádverőce, Nagymaros, Zebegény, Basaharc), a Dunántúl (Ságvár, Zalaegerszeg, Szekszárd-Palánk, Dunaföldvár), Északkelet-Magyarország (Arka, Bodrogkeresztúr, Bodrogsadány, Hernádkércs) és az Alföld (Szeged-Óthalom, Varjashát, Tószeg, Tiszalök) részben feltárt vagy szórványleletek alapján ismert lelőhelyei mellé¹⁹ sok és különböző jellegű anyag gyűlt a kézikönyv megjelenése óta. Ezért a keleti gravetti kultúra terminológiát csak a hazai felsőpaleolitikum egyik összetevőjének elnevezéseként használhatjuk. Helyesebbnek véljük, ha a Kárpát-medencében a „lősz-paleolitikum” inkább ökológiai, mintsem kulturális hasonlóságra utaló elnevezést használjuk erre a periódusra. Ez a leletcsoport a legtöbbet valóban a keleti gravetti kultúrából vett át vagy örökölt, de az eltérések a klasszikus lelőhelyek anyagával, valamint a hazai leletcsoportok között már kétségesessé teszik az egységes, „keleti gravetti” elnevezés jogosságát.²⁰ A „lősz-paleolitikum” tágabb fogalom pedig azt hangsúlyozza, ami ezekben a felsőpaleolitikus nyíltszíni telepekben valóban közös. Indokoltnak tartjuk ezt az elnevezést lelőhelycsoportunkra azért is, mert néhány olyan szórványt is itt ismertetünk, melyeket a geológiai körülmények ide sorolnak, de — lévén egyes darab vagy nem tipikus eszköz — kultúrához kötni nem lehet.

A kézikönyv megjelenése óta irodalmi adataink vannak a következő telepekről: A Duna-kanyarban Dömös,²¹ ide sorolható talán Budapest-Csillaghegy,²² az Alföldön Madaras,²³ és az északkeleti területen Tarcál-Citrombánya és Tarcál-Bodrogkeresztúr környékén néhány lelőhely.²⁴

A raktárban a következő leletek vannak, melyeket a fenti megfontolásokból a lősz-paleolitikumba sorolunk.

Felsőkéked (BAZ megye, encsi járás) Schréter Zoltán a Szurok hegyen, „andezit fölött” egy obszidián szilánkot gyűjtött 1947-ben (5. kép, 47).

Irota-Gadna (BAZ megye, edelényi járás) a Cigány-hegy gerincéről, sötétvörös pleisztocén agyagból származik Jánbor Á. geológus által 1959-ben gyűjtött öt megmunkált kovaszilánk (5. kép 43).

Rátkáról (BAZ megye, szerencsi járás) egy 90 × 55 mm méretű, kúpos limnokvarcit magkő származik (5. kép, 48).

Tolesva (BAZ megye, sátoraljaújhelyi járás) környékéről többször és több helyről kerültek be felsőpaleolitikus korú eszközök a gyűjteménybe (5. kép, 46).

Kopaszhegyről 1877-ben Frits I. gyógyszerész hallgató ajándékozott egy magkő pereméről lepatintott szép, hajlott kovapengét. M: 62 × 15 mm. Nagypatak helymegjelöléssel Kiss József 1935-ös gyűjtése „paleolitikus”-ként van beletárolva. Az anyag tartalmaz megmunkált szilánkokat, pengéket, szép, tipikus limnokvarcit magkővet. A Patkóhegyről pedig Schréter Zoltán és Roska Márton gyűjtött 1956-ban obszidián nyersanyag-rögöket, megmunkált, patinás kovaszilánkokat.

Apc (Heves megye, hatvani járás) Szántó Loránd adott át egy nagyon szép limnokvarcit pengevakarót, mérete 52 × 35 mm, ami a tsz homokbányájából származik (10. kép 2). Helyszíni terepbejárásunkon rétegekhez nem köthetően további apró szilánkokat és fosszilis állatcsont-töredékeket gyűjtöttünk (5. kép, 45).

Bükkszék (Heves megye, egri járás) 1936-ban Jaskó S. „pleisztocén agyagból” egy 45 × 32 mm méretű limnokvarcit pengét gyűjtött (5. kép 49).

Demjén-Szölőhegy (Heves megye, egri járás) terepbejárásán a következő eszközöket gyűjtöttem: jobb élén meredeken retusált pengehegy, nyersanyaga vöröses limnokvarcit, 34 × 19 mm (10. kép 4); szép, sarkos árvész homogén, jó minőségű kovából, 53 × 33 mm (10. kép 5–6); meredek élű magkővakaró kovakavicsból, 84 × 58 mm; valamint megmunkált pengék, szilánkok, nyersanyag-rögök penge- és szilánknegatívokkal, összesen 23 tárgy (5. kép, 50).

Szokolya (Pest megye, szobi járás) huta. Feltétlenül említésre méltó, a Duna-kanyar lelőhelyeinek kiegészítése képpen a lelőhely beazonosítása. Szabó József 1876-ban a „Duna-balparti trachyt-vidéken” egy töredékes pengehegyt talált. Megmunkálása, a peremek retusálása aurignaci jellegű (9. kép 2, 5. kép 44).

Mőzs (a gyűjtés idején még Tolnamőzs, Tolna megye, szekszárdi járás) 37 × 17 mm szarukő pengevakaró származik innen, az eszközre lősz van meszesedve (9. kép 3–4, 5. kép 41).

Sági-pusztá (Dörgicse, Veszprém megye, veszprémi járás). Lőszfalból való egy tompított hátú kovapenge, 28 × 13 mm (10. kép 9, 5. kép 38).

Gencsapáti (Gyöngyösapáti néven leltározva, Vas megye, szombathelyi járás) Nemeskéri János 1941-ben egy Gravette-hegyet M: 27 × 13 mm, kova, és egy megmunkált kovapengét M: 25 × 8 mm gyűjtött a Kápolnádombon (5. kép 40).

Sorokpolány (Vas megye, szombathelyi járás) Nemeskéri János löszből szedett ki egy 29 × 18 mm méretű megmunkálatlan kovaszilánkot (5. kép 39).

Balkány (Szaboles-Szatmár megye, nagykállói járás) a Földtani Intézetből, pleisztocén löfogak mellől három megmunkálatlan kovaszilánk került át a gyűjteménybe (5. kép 42).

A Pilisszántói kultúra (5. kép)

Sem az elég jól körülhatárolható északkelet-dunántúli, sem az eléggé atipikus, bizonytalan bükkí későjégkori barlangi iparok kutatásában nem történt jelentősebb előrelépés az elmúlt időszakban. A lelőhelyek: Pilisszántói, Jankovich, Kiskevélyi, Szelim, illetve a Petényi, Peskő, Balla, Ballavölgyi, Diósgyőr-Tapolcai, Görömböly-Tapolcai barlangok és az Upponyi II. kőfülke.

Középső kőkor (6. kép)

Az utóbbi időben folytatott kutatás ellenére sem ismerjük sokkal jobban a hazai mezolitikumot, mint 1965-ben. Változatlanul a Remete-barlang, Hont és Sződliget a legbiztosabban erre a korra datálható lelőhelyünk, több ismeretlen rétegtani helyzetű, tipológiailag ide sorolt leletgyűjtésről nincsenek új információink. (Koroncő-Bábot, Bakonytamási, Románd, Vöröstó, Meneshely, Pamuk, Kaposhomok, Merítőpuszta, Rejtek.) E lelőhelyeket azért tartjuk meg ebben a csoportban, mert nincsenek értékelhető új adataink. Az északkelet-magyarországi durvaeszközös mezolitikumnak, az „Eger-kultúrának” 10 lelőhelyét említi Vértes. (Eger-Kőporos, Ostoroson Nyerges és Rácpa, Csokvaomány-Határtető, Bükknogyoród, Miskolcon az Avas, Alsószentgyörgy, Zöldfa utca, Molotov utca, Korlátan a Ravaszlyuktető.)²⁶

¹⁹ Gábori M., AR 10 (1958) 55–61; *Ua.* A késői paleolitikum Magyarországon (Bp. 1964). Vértes L., Kézikönyv 185–201.

²⁰ Gábori M. és G. Csánk V., foglalta össze ezen a néven először a nyíltszíni telepekben lakó, alföldi vagy folyóvölgyek-adta ökológiai körülményekhez alkalmazkodott, sztyeppe nagyvadakra vadászó népcsoportok hazai hagyatékát. Vö.: Gábori M., ArchÉrt 81 (1954) 99–103; *Ua.* La Préhistoire (1968) 183–189; Gábori M.—Gábori V., Acta ArchHung 8 (1957) 3–117.

²¹ Gábori M., Acta ArchHung 16 (1964) 171–186; *Ua.* La préhistoire (1968) 187.

²² G. Csánk V., RégFüz 21 (1968) 4.

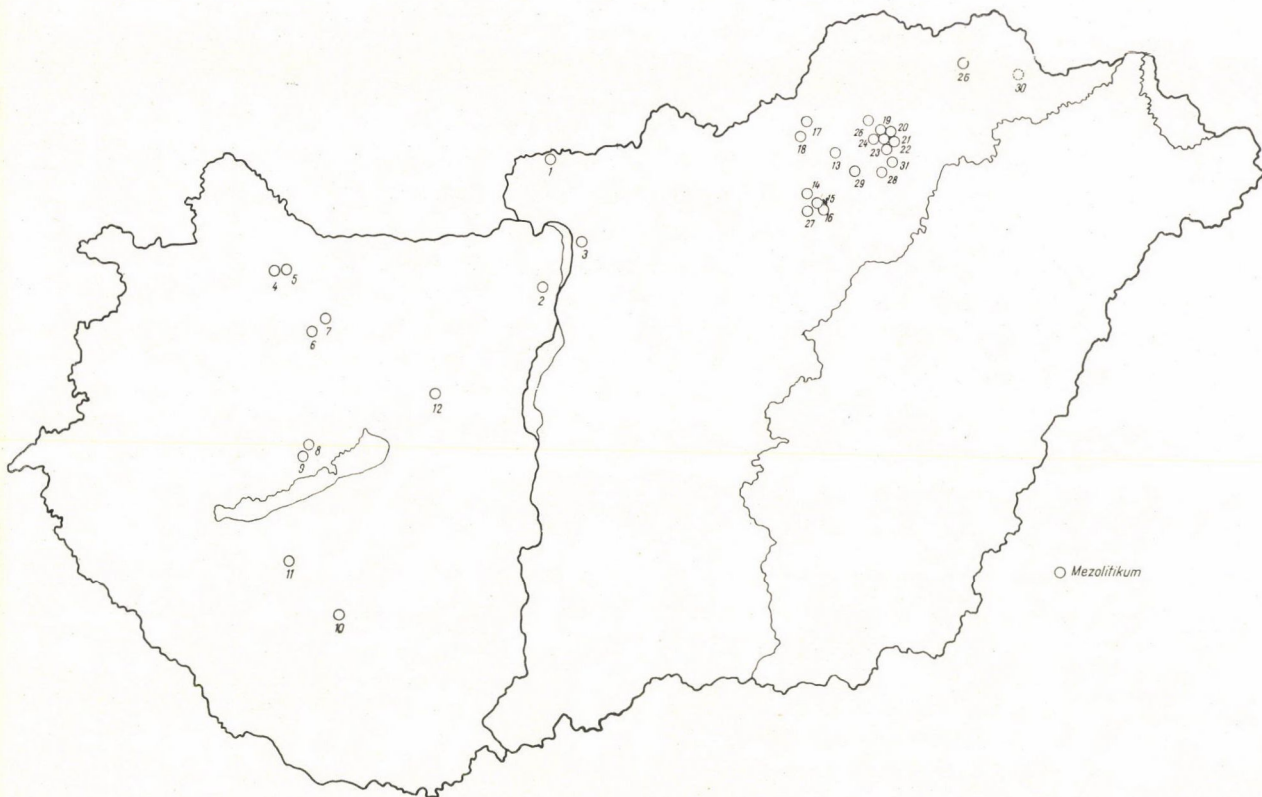
²³ T. Dobosi V., ArchÉrt 94 (1967) 184–193. *Ua.* RégFüz 23 (1970) 9.

²⁴ T. Dobosi V., FA 25 (1975) 9–31.

²⁵ Vértes L., Kézikönyv 202–211.

²⁶ Vértes L., Kézikönyv 212–222; Saád A., HOMK 1 (1955) 8–12; *Ua.* HOMK 6 (1964) 5–10.

6. kép. Középső kőkori lelőhelyek: 1. Hont és környéke; 2. Remetebartlang; 3. Szódliget; 4. Koroncó; 5. Bábota; 6. Bakonytamási; 7. Románd; 8. Vöröstó; 9. Mencshely; 10. Kaposhomok; 11. Pamuk; 12. Székesfehérvár-Merítő puszta; 13. Rejte; 14. Eger-Kőporostető; 15–16. Ostoros; 17. Csokvaomány; 18. Bükkmagyórósd; 19–24. Miskolc (Avas, Alsószentgyörgy, Zöldfa utca, Molotov utca, Bársonyház, Petőfi utca); 25. Korlát; 26. Sajóbá-bony; 27. Andornaktálya; 28. Mályi; 29. Kisgyőr-Bekény; 30. Sárospatak; 31. Kistokaj

Рис. 6. Мезолитические местонахождения

Fig. 6. Sites mesolithiques

Ide soroljuk a többi miskolci szórvány levélhegyet is, melyeket – a mezolitikumba való tartozás lehetőségének fenntartásával – a Szeleta-kultúra fejezetében tárgyal a kézikönyv.²⁷ Csokvaomány-Határtetővel lehet azonos Nekézseny-Határtető, ahonnan Rozsnyói Márton eszközöket, levélhegyeket gyűjtött.²⁸

Három újabb lelőhelyet ismerünk Miskolc környékéről: Sajóbáony-Méhézdűlő,²⁹ Kistokaj-Kültelek³⁰ és Mályi.³¹ Mindhárom lelőhelyről van a Nemzeti Múzeum raktárában is anyag.

Sajóbáony-Méhézdűlő (BAZ megye, miskolci járás). Schréter Z. egy megmunkált üveges kvarcporfir szilánkot gyűjtött 1927-ben. 1973-ban terepbejárásán 67 db zömében üveges kvarcporfir szilánk mellett 2 levélhegyet, 1–1 kaparót, árvésőt s egy kvarcit gerezdet találtunk. A lelőhely cserép-mentes (6. kép, 26).

Kistokaj-Kültelek (BAZ megye, miskolci járás) eszközeinek és szilánkjainak nyersanyaga jóval változatosabb. Bár kevés darabot találtunk, s biztosan kormegha-

tározó típus sincs közöttük, kissé idősebbnek tűnik Sajóbáonynál és a többi mezolit lelőhelynél. Hogy mégis itt ismertetjük, azt egy eszköz nyersanyaga miatt tesszük. Egy vésőélű magkő, kavicskértes, peremén több helyen megmunkált, nyersanyaga swieciechówi szarukő.³² Mérete 46 × 32 mm (9. kép 9). Obszidián gumó, pengenegatívokkal, 39 × 33 mm; töredékes magkő, limnokvarcit 35 × 24 mm; sarkos árvéső kavicskértes, vastos szilánkon, limnokvarcit, 55 × 35 mm (9. kép 5–6); rövid, atipikus gyalu, durva szilánkon, limnokvarcit, 46 × 33 mm, két kaparó, durva, kavicskértes szilánkon, limnokvarcit, 49 × 22 mm (10. kép 7) és 51 × 30 mm; egy magkőperem 34 × 29 mm; két penge limnokvarcitból 65 × 13 mm (10. kép 1) illetve üveges kvarcporfirból, 37 × 8 mm, és egy szórványosan megmunkált, bulbos szilánk szép, homogén radiolaritból, 55 × 49 mm (10. kép 7–8).

Ugyancsak 1973-as terepbejárással szaporodtak a **Mályi** (BAZ megye, miskolci járás) környékéről származó leletek is. A téglagyári fejtőgödörök környékéről, a gépi

²⁷ Vértés L., Kézikönyv 147–148. Miskolc Bársony ház, Avasi temető, Petőfi utca;

²⁸ Rozsnyói M., Kéziratbani jegyzetei Rozsnyai Márton muzeológusnak az Őzd és környéke régészeti kutatásairól, leleteiről és a lelőhelyekről. A feljegyzéseket kb. 1940–1953. évig folytatott kutatásairól készítette. Kézirat. *Ua.* Magyar Múzeumok 1945–1955 c. kiadványban 200–202. *Ua.* Az Egri MÉ 1 (1963) 69–71.

²⁹ Tóth L., HOMK 12 (1973) 17–25. A Schréter-féle lelőhelyet Tóth Lajos azonosította be, s az innen gyűjtött leleteket publikálta. A lelőhelyet ő mutatta meg, amit ezúton is köszönünk.

³⁰ Hellebrandt M., RégFüz 26 (1973) 12. Hálások vagyunk a lelőhely megmutatásáért.

³¹ A kézikönyvben (148) még a Szeleta-kultúra eszközei között szerepel az innen előkerült szabályos levélhegy. Az újonnan talált eszközök és más megfontolásokból, indokoltabbnak látjuk, ha ebbe a csoportba soroljuk mind a mályi téglagyár, mind az Öreghegy lelőhelyet.

³² Vértés L., Acta ArchCarp 1 (1960) 167–172. Egyéb bizonyíték hiányában kénytelenek vagyunk egy eszköz nyersanyagát figyelembe venni. Ez a nyersanyag eddig csak a későmoustériében és az „Eger-kultúrában” fordult elő.

agygatermelés által bolygatott profilokból gyűjtöttünk egy retusált szélű pengevakaró-árvéső kombinációt limnokvareit, M: 35×26 mm (11. kép 5–6); egy retusált szélű fűrőt, kova, M: 34×11 mm; egy kavicskértes kova-magkövet, M: 55×40 mm és öt megmunkált szilánkot. Mályi-Öreghegyen pedig három limnokvareit pengét (49×23 , 59×22 , 35×23 mm) egy vésőfélű, lapos magkövet limnokvareitből, M: 43×22 mm; és 55 megmunkált és megmunkálatlan szilánkot, túlnyomórészt limnokvareitből, de van közöttük üveges kvareporfir is (6. kép 28).

Valószínűleg azonos lelőhely a raktárban kettőnek feltüntetett *Kisgyőr*-bekényi útbevágás, ahonnan Legányi Ferenc gyűjtött 1933-ban üveges kvareporfir szilánkokat, valamint a Moesolyásról (ma Kisgyőr) Bekény felé menő út mellől, vékony málladék agyagtakaróból Schréter Z. által 1915-ben gyűjtött hét db. üveges kvareporfir szilánk lelőhelye (6. kép 29). Nyersanyag- és tipológiai érvek szólnak a *sárospataki* leletek mezolitik volta mellett. A Sötét-oldal déli lejtőjéről Kiss Elek gimnáziumi tanár 1898-ban egy szép limnokvareit pengét M: 92×25 mm (11. kép 1–2); 1905-ben pedig egy mindkét oldalán gondosan kidolgozott 46×34 mm méretű üveges kvareporfir nyílhegyet gyűjtött (11. kép 3–4; 6. kép 31).

Külön említjük meg azokat az Eger környéki lelőhelyeket, amelyeket Fodor László terepbejárásai során talált,³³ s ahonnan magunk is gyűjtöttünk eszközöket. A Demjén határában végzett ásatások eredményeként némileg új színben tűnik fel a durvaeszközös Eger-kultúra és a neolitikum kapcsolata. Az anyag feldolgozás alatt van.

Bizonytalan és szörvány leletek (7. kép)

A kézikönyvben említett³⁴ bizonytalan keltezésű lelőhelyek közül egyedül a Tarcal-téglagyári lelőhelyhez vannak újabb adataink. Így ez a lelőhely besorolható a Bodrogkeresztúrral és Arkával mint kronológiai szintekkel jellemezhető északkelet-magyarországi keleti gravetti kultúrkörbe.

A raktárban van néhány eszköz, szilánk, amelyek nem őskőkoriaknak vannak beletárolva. Ezeket azonban zömmel geológiában-régészetben jártas kutatók gyűjtötték, akik pontosan ismerték a felszínen fekvő összes tárgy összegyűjtésének jelentőségét egy-egy tipológiai pontosan be nem sorolható köeszköz kulturális hovatartozásának megállapításakor. A leletanyag egy része még a Földtani Intézetből került át, geológusok felméréseinek „melléktermékeként”, más részüket később, cserepek nélkül gyűjtötték. Ezért ezeket az adatokat — esetleg későbbi lehetőségeket — felsoroljuk anélkül, hogy akár csak kísérletet is tennénk bármiféle kormegállapításra.

Miskolc-Kiscsermőke. Schréter Z. gyűjtött innen megmunkált szilánkokat. Dr. Saád Andor és Tóth Lajos fedezett fel a Forrás völgyben, közvetlenül a Büdöspost barlang mellett egy kis üreget, a „Névtelen barlangot”, melynek bolygatatlan kitöltésében próbaásatást végeztünk. Három és fél méter mélységig jutottunk. Ebből 1,4 méter sötétbarna humusz, későbronzkori beásással,³⁵ 1 m. sötétsárga, erősen mészkőtörmelékes agyag, benne a mennyezetről leszakadt nagy kötőbök, s 1,10 m. világossárga, kevésbé mészkőtörmelékes, plasztikus agyag.³⁶ Ebből az általunk elért legalsó rétegből egy erősen átégett, törött csontot emeltünk ki, mint az ember egykor jelenlétének bizonyítékát.

Szendró (BAZ megye, edelényi járás) a mészégetőben, második vályogzóna alatti kavicsteraszból hasított kavicsokat, szilánkokat gyűjtött Pécsi Márton (7. kép 27).

Zsujta (BAZ megye, enesi járás) a Haraszka-domb tetejéről 11 megmunkált limnokvareit szilánkot szedett össze Vértés László 1957-ben (7. kép, 28).

Emőd (BAZ megye, mezőcsáti járás) a Nagyhegy ÉK-i oldalából, szőlőkből egy háromszög alakú megmunkált kalcidon szilánk származik (7. kép, 29).

Sátoralja-újhely megjelöléssel öt obszidián, illetve kova-szilánk van a gyűjteményben (7. kép, 30).

Pentelényi László geológus 1970-ben a sátoralja-újhelyi járásban végzett terepmunkálatai során három olyan lelőhelyről hozott be anyagot, ahol a felszínen nem talált cserepeket.³⁷ *Kovácsvágásról* van egy olyan kova pengénk, melyen élénk használati fénny van, az eszköz nem őskőkori. Ezért soroljuk az egész együttest a bizonytalan korú, szörvány leletek közé, míg egy esetleges szondázás nem dönt hovatartozásáról. Mellette a következő eszközök ismeretesei: szimmetrikus pengehegy kissé hajlott, széles, bulbosus pengén, obszidián, M: 60×30 mm (11. kép, 9–10); nyeles penge, a nyél kiképzése jobb oldalon hátoldali megmunkálással történt, bal oldalon a természetes kavicskértes felszín „hibája”, obszidián, M: 35×17 mm; atipikus pengevakaró, kova, M: 39×25 mm; rövid kaparó — atipikus árvéső kombináció, obszidián szilánkok: M: 42×24 mm; oldalsó árvéső magkövön, kavicskértes szép eszköz, obszidián, M: 36×20 mm (11. kép, 11–12); retusált penge, bal élén erőteljes, fűrészes hátoldali megmunkálás, jobb élén finom peremtus, obszidián, M: 38×20 mm (11. kép, 14); völgyelt pengék, retusált, megmunkált obszidián pengék, obszidián és kova gyártási hulladék, megmunkálatlan szilánkok (7. kép, 31).

Makkoshotyán még egyöntetűbb a nyersanyag: 28 db kizárólag obszidián szilánkot gyűjtött (7. kép, 32).

Mikóházán, a Palack-hegytől keletre, szőlőben 27 obszidián pengét és szilánkot, 1 kovaszilánkot gyűjtött (7. kép, 33). Király Ferenc tanuló Abaújszántó környékén két új lelőhelyet talált: *Abaújszántó* és *Abaújkér* (BAZ megye, szerencsi járás) között, a Szerencs-patak partján 19 erősen patinás, fényes limnokvareit szilánkot szedett össze, amelyek egy részénél kétséges, hogy emberi megmunkálás nyomait viselik-e (7. kép, 34).

Abaújszántó-Cekelházán az Aranyos patak mellett egy széles, oldalsó limnokvareit vakaró M: 38×41 mm mellett megmunkált limnokvareit pengéket, szilánkokat, töredékeket gyűjtött. Az anyag elég semmitmondó, a nyíltszíni felsőpaleolit telepek bármelyikébe beillene (7. kép, 35).

Mezőzombor (BAZ megye, szerencsi járás) és Mád között, a Padi-hegyről való egy szép, vaskos pengevakaró, M: 100×36 mm (9. kép, 1); és egy durva limnokvareit szilánk.

Tállya (BAZ megye, szerencsi járás) a mádi országrút melletti keresztnél levő árokban 1910-ben 23 megmunkált kovaszilánkot gyűjtöttek (7. kép, 37).

Tiszaludány (BAZ megye, szerencsi járás) és Nagyhomokos között, a Takta és a holt-Tisza-ág közé zárt dombtetőn, az Űrgeháton esászkori és vegyes őskori cserepekkel együtt mintegy 40 obszidián és jó minőségű kova szilánkok és eszközök gyűjtött Cibak J.³⁸ Az eszközök között nincs, amely biztosan őskőkoriál fiatalabb lehetne, néhány viszont az arkai típusokhoz áll közel.³⁹ A lelőhely további kutatást igényel (7. kép, 38).

Bekölce (Heves megye, egri járás) Noszky F. 1930-ban a borsodnádasi útnál egy limnokvareit penge 43 mm hosszú töredékét gyűjtötte (7. kép, 39).

Ivád (Heves megye, egri járás) a kastély mögötti szántásból pengenegatív limnokvareit nyersanyaggrög származik (7. kép, 40).

Kerecsenden (Heves megye, egri járás) a nagy krioz-

zeum munkatársai és Tóth Lajos támogatását. Az iszapolt fauna feldolgozás alatt van.

³⁷ A tényt azért emeljük ki, mert több eddig ismeretlen kerámias lelőhelyről is gyűjtött be anyagot.

³⁸ Az anyagot és az előkerülésére vonatkozó adatokat Salamon Ágnes adta át az őskőkori gyűjteménynek. Köszönjük.

³⁹ Vértés L., *Quartär* 15/16 (1964/65) 79–133.

³³ Fodor László terepbejárásainak eredményei feldolgozás alatt vannak. Ezúton is megköszönjük önzetlen támogatását, ahogyan publikálatlan lelőhelyeit és leleteit megmutatta.

³⁵ *Cseglédi I.* RégFüz 25 (1972) 96. A gótikus harangtorony kutatásakor őskőkori pengét találtak az Avason.

³⁶ Megköszönöm Saád Andor, a Herman Ottó Mú-

7. kép. Bizonytalan és szóróványtelek: 1. Baits-barlang; 2. Szalai-barlang; 3. Kiskőoldal; 4. Biatorbágy; 5. Velence; 6. Mélyvölgyi kőfülke; 7. Villány; 8. Kis-barlang; 9. Likaskő; 10. Siófok; 11. Arnóckői-barlang; 12. Bervabarlang; 13. Ölyveskő; 14. Tarkó; 15. Miskolc-Forrásvölgy; 16. Csengősteber; 16. Kács; 18. Sály; 19. Latorvár; 20. Bekény; 21. Görömböly-Bagolymező; 22. Mezőnyék; 23. Hejőcsaba; 24. Mátradereske; 25. Kiscsermőke; 26. Miskolc Névtelen-barlang; 27. Szendrő; 28. Zsujta; 29. Emőd; 30. Sátoraljaújhely; 31. Kovácsvágás; 32. Makkoshotyka; 33. Mikóháza; 34. Abaújszántó; 35. Abaújszántó-Cekeháza; 36. Mezőzombor; 37. Tállya; 38. Tiszaladány; 39. Bekőlcse; 40. Ivád; 41. Kerecsend; 42. Drégelypalánk; 43. Galgagyörk; 44. Pomáz; 45. Csév; 46. Dunaalmás; 47. Környe; 48. Keskéd; 49. Császár; 50. Kisbér; 51. Tarpa; 52. Békésszentandrás; 53. Kecel; 54. Ajka; 55. Tihany; 56. Fonyód; 57. Hosszúhetény

Рис. 7. Неопределенные и случайные находки

Fig. 7. Trouvailles dispersées et incertaines

turbációs felszín alól, meghatározhatatlan rétegből az évek során több eszköz gyűlt össze: 2 szilánk, egy nagy kovakavics pengesegatívokkal és egy 28×10 mm-es szarukő penge (7. kép, 41).

Drégelypalánk (Nógrád megye, balassagyarmati járás) egy bulbos limnokvarcit szilánk lelőhelye (7. kép 42).

Galgagyörk (Pest megye, gödöllői járás) „Spityerpusztától északra levő árok oldalából” megjelöléssel 3 obszidián szilánk van a gyűjteményben (7. kép, 43).

Pomáz (Pest megye, szentendrei járás) Szmolnica, Sashegyi egy vésőélű radiarit nyersanyagrogót — magkővet adott át Vértes L.-nak, M: 60×35 mm (7. kép, 44).

Csévi átjáró (Komárom megye, dorogi járás) sárga (lősz?) talajból származik egy kovaszilánk (7. kép, 45).

Dunaalmás (Komárom megye, tatai járás) egy régi gyűjtésű limnokvarcit penge, M: 36×11 mm. 1974-ben Skoflek I. is gyűjtött a hegyoldalból egy pengét (7. kép, 46).

Környe (Komárom megye, tatai járás) területén több helyről gyűjtött Glász J. olyan eszközöket, melyek egy része lehet őskőkori is: Leshegyen,⁴⁰ a Fácánkertben, s esetleg az Átalér fiatal teraszán talált eszközök közül néhány. Ugyancsak ő gyűjtötte, s a Nemzeti Múzeumnak átadott egy

Keskédről (Komárom megye, tatai járás) származó hüvelykköröm-vakarót, bulbos szilánkon (10. kép, 13) M: 34×23 mm (7. kép, 48).

Császár (Komárom megye, komáromi járás) egy vésőélű kettős magkővet talált (11. kép, 7–8) M: 46×31 mm (7. kép, 49).

Kisbér (Komárom megye, komáromi járás) pedig Glász B. gyűjtött egy pengét⁴¹ (7. kép, 50).

Tarpan (Szabolcs-Szatmár megye, fehérgyarmati járás) a homokbányában jellegtelen, apró kovaszilánkokat gyűjtöttünk⁴² (7. kép, 51).

Békésszentandrás (Békés megye, szarvasi járás) Haresápuszta helymegjelöléssel Tihanyi ajándékozott két megmunkált kovaszilánkot és egy obszidián bulbos pengét (7. kép, 52).

Kecel (Bács-Kiskun megye, kiskőrösi járás) őskori leltárkönyvből: a népvándorláskori temető ásatásakor Bottyán Árpád talált egy jellegtelen szilánkot (7. kép, 53).

Csüngervölgy (Veszprém megye, ajkai járás) Rozlozsnik P. szép, kúpos limnokvarcit magkővet szolgáltatott be M: 44×42 mm (7. kép, 54).

Tihany (Veszprém megye, veszprémi járás) a rév környékéről, földmunka alkalmával gyűjtött Dezső Gyula 1961-ben négy jellegtelen szilánkot (7. kép, 55).

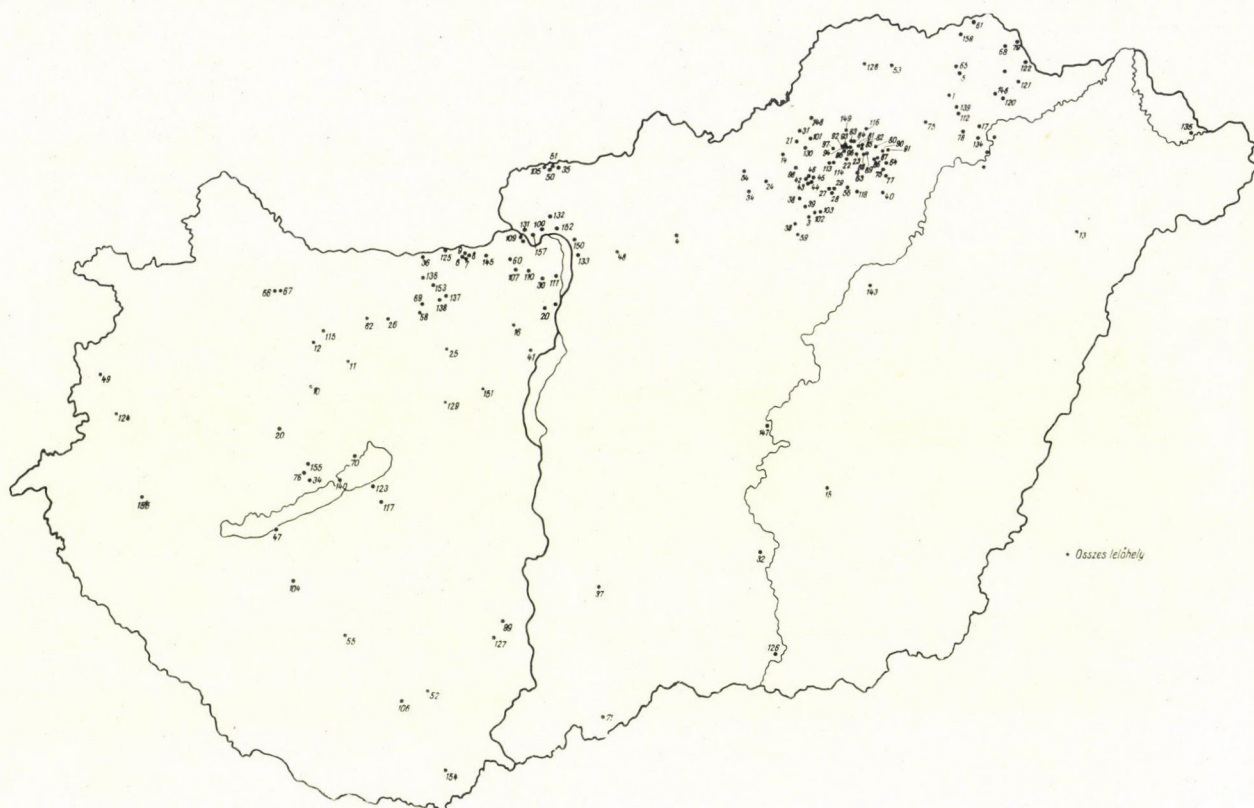
Fonyód (Somogy megye) közelebbi helymegjelölés

⁴⁰ Glász J., A tatai Herman Ottó Természettudományi Stúdió munkái, 1973/3. 142–144.

⁴¹ Glász J., A tatai Herman Ottó Természettudományi Stúdió munkái 1973/3. 136–137.

⁴² T. Dobosi V., RégFüz 22 (1969) 22.

8. kép. Ős- és középsőkőkori lelőhelyek. Összesítő térkép. 1. Abaújszántó; 2. Ajka; 3. Andornaktálya; 4. Ape; 5. Arka; 6–8. Bajót (Baits-barlang; Jankovich-barlang; Kiskőoldal; Szalay-barlang) 10. Bakonybél; 11. Bakonyoszlop; 12. Bakonytamási; 13. Balkány; 14. Bekölce; 15. Békésszentandrás; 16. Biatorbágy; 17. Bodrogkeresztúr; 18–20. Budapest (Vár, Csillaghegy, Máriaremete); 21. Bükkmogyorósd; 22. Bükksgentkereszt; 23. Bükksgentlászló; 24. Bükksgzék; 25. Csákvár; 26. Császár; 27–29. Cserépfalu (Farkaskő, Kecskégalya, Subalyuk); 30. Csobánka, Kiskevélyi barlang; 31. Csokvaomány; 32. Csongrád; 33. Demjén-Szölőhegy; 34. Dörgicse, Sági pusztá; 35. Drégelypalánk; 36. Dunaalmás; 27. Dunaföldvár; 38–39. Eger (Berva barlang, Kőporos); 40. Emőd; 41. Erd; 42–46. Felsőtárkány (Arnóckő, Lőkvölgy, Peskő, Petényi-barlang, Tarkó); 47. Fonyód; 48. Galgagyörk; 49. Genesapáti (Gyöngyösapáti); 50. Ipolyság (Parassa); 51. Hont; 52. Hosszúhetény; 53. Irota; 54. Ivád; 55. Kaposhomok; 56. Kács; 57. Kecel; 58. Kecskéd; 59. Kerecsend; 60. Kesztlő; 61. Kéked; 62. Kisbér; 63. Kisgyőr-Bekény; 64. Kistokaj; 65. Korlát; 66–67. Koroncó; 68. Kovácsvágás; 69. Környe; 70. Lovas; 71. Madaras; 72. Makkoshotyka; 73. Mályi; 74. Mátradereske; 75. Megyaszó; 76. Meneshely; 77. Mezónyék; 78. Mezőzombor; 79. Mikóháza, 80–97. Miskole (Miskole; Bűdöspes; Forrásvölgy; Hillebrand J. bg; Sölyomkút; Névtelen bg; Mexikói bg; Diósgyőr-Tapolcai bg; Görömböly-Tapolcai bg; Bagolymező; Hejőcsaba; Kiscsermőke; Kőlyuk; Herman Ottó-barlang és kőfülke; Szeleta; Puskaporos; Háromkút); 98. Mónosbél; 99. Mőzs; 100. Nagymaros; 101. Nagyvisnyó; 102–103. Ostoros; 104. Pamuk; 105. Parassa; 106. Pécs, Mélyvölgyi kőfülke; 107; Pilisescév; 108–109. Pilismarót; 110. Pilisszántó; 111. Pomáz; 112. Rátka; 113–114. Répáshuta (Balla barlang, Ballavölgyi sziklaüre); 115. Románd; 116. Sajóbábony; 117. Ságvár; 118–119. Sály; 120. Sárazsadány (Bodrogzsadány); 121. Sárospatak; 122. Sátoraljaújhely; 123. Siófok; 124. Sorokpolány; 125. Süttő; 126. Szeged; 127. Szekszárd; 128. Szendrő; 129. Székesfehérvár; 130. Szilvásvár; 131. Szob; 132. Szokolya; 133. Szódliget; 134. Tarcál; 135. Tárpa; 136; Tata; 137–138. Tatabánya; 139. Tállya; 140. Tihany; 141. Tiszaladány; 142. Tiszalök; 143. Tiszaörvény; 144. Tokaj; 145. Tokod; 146. Tolesva; 147. Tőszeg; 148. Úppony; 149. Varbó; 150. Vác; 151. Velence; 152. Verőce; 153. Vértesszőlős; 154. Villány; 155. Vöröstó; 156. Zalaegerszeg; 157. Zebegény; 158. Zsujta

Рис. 8. Палеолитические и мезолитические местонахождения. Сводная карта
Fig. 8. Sites paléolithiques et mesolithiques. Plan concentré

nélkül nem paleolit leltári számú az eszköz: egy vaskos, kavicskérgek szilánkon bifaciálisan kialakított kaparó, nyersanyaga szarukő, M: 49 × 29 mm (7. kép, 56).

Hosszúhetény (Baranya megye, pécsi járás) Thoma Andor egy meredek oldalú hegyet talált, kova, M: 32 × 16 mm (7. kép, 57).

Magyarországon tehát összesen 158 lelőhelyet ismerünk, melyek közül 101 több-kevesebb biztonsággal be-

sorolható valamelyik — a mezolitikummal záródó — időszakba (8. kép). Ős- és középsőkőkori lelőhelykataszterünk összeállításával nem volt — nem is lehetett — célunk kérdések feltevése vagy megválaszolása. Csúpan a hazai lelőhelyek száma mellett nem elhanyagolható új adatokat kívántuk közreadni, melyek támpontok lehetnek a további kutatás irányának meghatározásában.

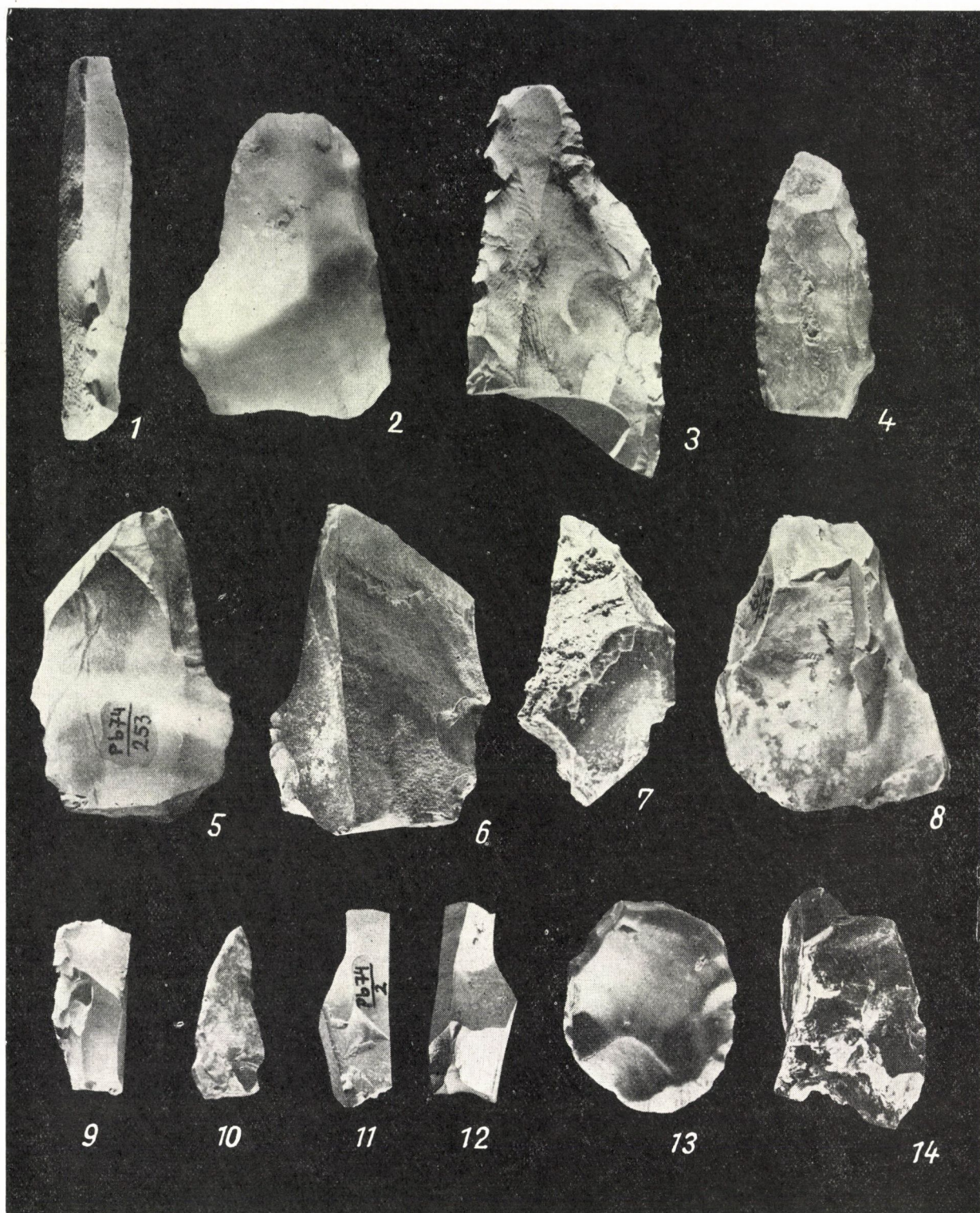
T. Dobosi Viola

9. kép. Kőeszközök különböző lelőhelyekről. 1. Mezőzombor; 2. Szokolya; 3—4. Mözs; 5—9. Kistokaj
 Рис. 9. Каменные орудия из разных местонахождений
 Fig. 9. Instruments de pierre de sites différents

10. kép. Kőeszközök különböző lelőhelyekről. 1, 7–8. Kistokaj; 2. Apc; 3. Biatorbágy; 4–6. Demjén-Szőlőhegy; 9. Sági-pusztá; 10. Gyöngyösapáti; 11–12. Mályi; 13. Keeskéd; 14. Kovácsvágás

Рис. 10. Каменные орудия из разных местонахождений

Fig. 10. Instruments de pierre de sites différents

11. kép. Kőeszközök különböző lelőhelyekről. 1–4. Sárospatak; 5–6. Mályi; 7–8. Császár; 9–14. Kovácsvágás

Рис. 11. Каменные орудия из разных местонахождений
Fig. 11. Instruments de pierre de sites différents

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ
И МЕЗОЛИТИЧЕСКИХ МЕСТОНАХОЖДЕНИЙ
ВЕНГРИИ

Резюме

10 лет назад вышла монография о палеолите Венгрии, учитывавшая все имевшиеся данные. (Ласло Вертеш: Памятники палеолита и мезолита Венгрии. [на венг. яз.] Будапешт, 1965.) Составление археологической карты стало необходимым ввиду большого числа памятников, известных по раскопкам и случайным находкам и также большого разнообразия найденных предметов. В настоящее время в Венгрии нам известно 158 палеолитических и мезолитических местонахождений, и 101 из них с большей или меньшей вероятностью может быть причислен к одной из культур.

В. Т. Добоши

REGISTER OF PALAEOLITHIC AND MESOLITHIC
SITES IN HUNGARY

Extract

It is some ten years ago that the last comprehensive survey covering every detail of the Hungarian Palaeolithic has appeared (see: László Vértés, Remains of the Palaeolithic and Mesolithic Period in Hungary, Budapest, 1965). The number of sites deriving from excavations and surface sporadic finds and the diversity of the collected objects stipulated that a new register of sites and finds should be compiled. To date in Hungary some 158 palaeolithic and mesolithic sites are known and some 101 may be proved with more or less accuracy to belong to some sort of cultural unit.

V. T. Dobosi

A VIHAR UTCAI SÍRLELET

1971-ben a III. ker. Vihar u. 3. sz. előtt a mai úttest alatt egy ÉD-i irányú csatorna-árok földmunkái közben egy kőlapokból összeállított sír került elő a felszíntől mérve — 110 cm mélységből (1. kép). A sír keleti és déli oldalfalának kisebb szakasza a csatorna-árok keleti metsztfala alá húzódik. A kőláda külső hossza a mérhető nyugati oldalon 190,3 cm és szélessége az északi oldalon 70,8 cm. A sírt alkotó kőlapok belső oldalát és hézagait téglalporral kevert mésszel vakolták be. A sír alját képező egyik kőlapon, a D-i oldalon párnát faragtak. A sír tetejéből csak a középső, sárgás mészkőből simára faragott 17,5 cm vastag, négyzet alakú 100×102 cm méretű kőlap maradt meg, amint a 2. képen látszik — tehát a sír kétoldalt bolygatott volt.

A fent említett kőlap egy korábbi sírkőtöredék, melyet másodlagosan használtak fel. Feliratos részét a sír felé, befelé fordították. A timpanon két rövidebb oldalát egyszerű, sima léckeretek szegélyezhették, éppúgy, mint a feliratos mezőt. Alatta következik az üres felület, melyet földbeállításra használtak. Eredeti hosszát már leverték (3–4. kép).

A feliratos mező nagysága: $64 \times 75,5$ cm. Jellegzetessége: korai típusú, szabályosan faragott, azonos méretű 50 mm magas betűk és a megismétlődő interpunctiók.

A szöveget az alábbiakban közöljük:

D(iis) M(anibus) / M(arcus) Aef[u]lanus Onirus /
/ ann(or)um XL hic sit(us) est / M(arcus) Aef[u]lanus
Licini / anus praefectus / castror(um) / patronus eius
fier(i)ussit

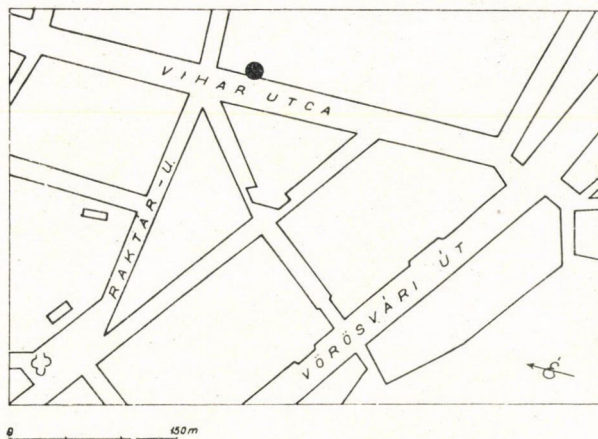
A külső kidolgozás, a jó minőségű betűtípusok, a sírkő felépítése, keretelése a pannóniai analógiák alapján¹ a korai periódus termékeire utal.

Az elhunyt M. Aefulanus Onirus számára patrónusa — a római törvények szerint² sírkövet állíttatott. A halott teljes neve ismeretlen a provinciánk névanyagában.

Az Onirus cognomen görög eredetre utal³ — egy libertusé lehetett. Az Aefulanus név már Pliniusnál és a pompeii feliratokon is feltűnik.⁴ M. Aefulanus forrásaink szerint Nero korában proconsul volt Ázsiában.⁵

Licinianus — az italicus hangzású,⁶ cognomen — a markomann háborúk előtti pannóniai feliratok közül egy carnuntumi⁷ sírkövön és egy valószínűleg Aquincum környékéről származó⁸ kőemléken is előfordul.

M. Aefulanus Licinianus — a felirat szerint — praefectus castrorum volt. A táborparancsnok funkciójának elemzése nem feladatunk,⁹ mi csak annyit jegyeznénk meg, hogy a római birodalom területéről a csapattest feltüntetését nélkülöző praefectus castrorum rangot tar-

1. kép. A sír lelőhelye
Рис. 1. Место находки погребения
Fig. 1. Site du tombeau

2. kép. A sír kibontás előtt
Рис. 2. Погребение до расчистки
Fig. 2. Le tombeau avant le decouverte

¹ Ezt a stílust képviseli rozettás oromzattal és a léckeretes feliratos táblával együtt a budai M. Val. Marcellus sírköve: Hampel J., A Nemzeti Múzeum legrégibb pannóniai sírtáblái. (Bp. 1909) I. t. 10; Carnuntumból: Krüger, M. L., Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. (Wien 1972) 420., 559.; Savariából: Kádár, Z., in Die römischen Steindenkmäler von Savaria. (Bp. 1971) 77. kép.

² Visky K., ArchÉrt 84 (1957) 15.

³ Pape, J. G. W., Wörterbuch der griechischen Eigennamen. (Braunschweig 1863) 70., 1062.

⁴ Schulze, W., Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. (Berlin 1904) 117–118.

⁵ Rohden, P., in PWRE I. (Stuttgart 1894) 476.; Groag, E.—Stein, A., Prosopographia Imperii Romani. I. (Berlin 1933) 18., 115.; Magie, D., Roman Rule in Asia Minor. II. (Princeton 1950) 1421., 72. sz.

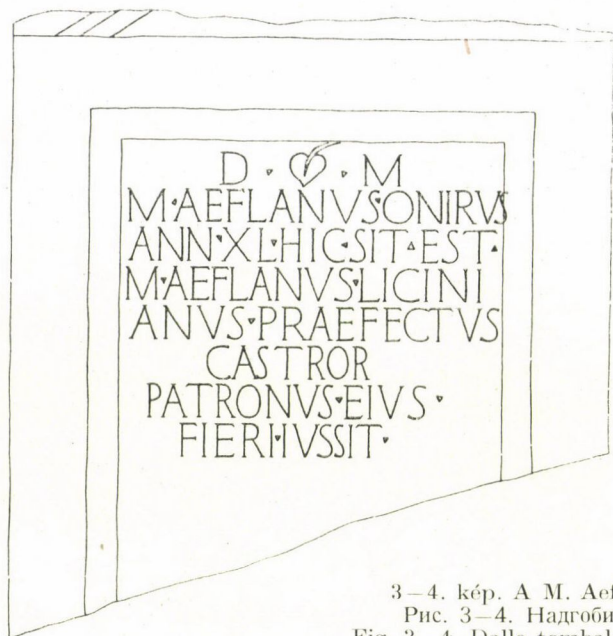
⁶ Kajanto, I., The latin cognomina. (Helsinki 1965) 33.

⁷ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannkriegen. (Bp. 1959) 155/10. sz.

⁸ Mócsy A., i. m. 238/1. sz.

⁹ Vegetius II. 10.; Domaszewski, A., BJ 117 (1908) 119.; Parker, H. M. D., The Roman legions. (Cambridge 1958) 191–192.; Domaszewski, A., Die Rangordnung des römischen Heeres. (Köln 1967) 119–120.; Webster, G., The Roman imperial army. (London 1969) 117. 2. j.

3–4. kép. A M. Aefulanus Onirus sírköve
Рис. 3–4. Надгробие М. Эфулана Онира
Fig. 3–4. Dalle tombale de M. Aefulanus Onirus

talmazó feliratot egyértelműen csak két helyről, Marruviumból és Nicopolisból ismerünk.¹⁰ Ennek okát a véletlenben is láthatjuk, hiszen több töredékes feliratról van tudomásunk, melyek nem határozhatóak meg egyértelműen, hogy a praefectus castrorum-ot a csapattestével együtt jelölték-e, vagy anélkül.¹¹

M. Aefulanus Licinianus Aquincumban — szerintünk — az egyik korai castrumban¹² teljesíthette szolgálatát. Gondolhatunk itt a Bem tértől D-re húzódó 89-ben épült első legióstáborra,¹³ melynek temetőjéből kerültek elő a budai Vigadó térről származó korai Leg. II. adiutrix hagyatékához tartozó „zárt” stílusú sírkövek.¹⁴ Közülük kell kiemelnünk P. Tarrutenius Proculus síremlékét,¹⁵ mely kőfaragási stílusa miatt (léckeretes timpanon és keretelt feliratos mező) rokon M. Aefulanus Onirus sírkövével. De a vízvárosi sírkövekhez nem tartozhat a Vihar utcai sírkő a DM + HSE formula miatt, ez későbbi keltezésre utal, továbbá óbuda lelehelhelye is inkább az óbudai legióstábor felé irányítja figyelmünket.

Óbudán az új legióstábor építő III Flavia táborparancsnokát egy oltárfeliratról már ismerjük.¹⁶ A csapat már 102-ben Dáciában állomásozott, helyére legkésőbb 103 elején a legio X. geminát irányítják,¹⁷ melynek sírkövei közül L. Varius Pudens sírtáblája,¹⁸ a betűtípusok és a jellegzetes felirat formula együttes felhasználása miatt közeli típusa a Vihar utcai sírkőnek. Amikor a legio X. geminát Vindobonába küldik,¹⁹ akkor a legio II adiutrix visszatért Óbudára. Az új legió kőfaragóműhely Traianus uralkodásának második felében kezdte működését.²⁰ Az Onirus kő egyik korai terméke lehetett. Közvetlenül utána készülhetett Ti. Cl. Dasius²¹ a legio II. adiutrix veteránjának és ennél később P. Ael. Mestrius²² a legio II. adiutrix optiojának síremléke — melyeken a feliratban feltűnik még a DM és a HSE formula alkalmazása.

Mindezek alapján valószínűnek tartjuk, hogy M. Aefulanus Licinianus a legio II. adiutrix táborparancsnoka lehetett. Libertusának, Onirusnak sírköve — a fentebbiekben említett történeti, stíluskritikai, epigrafiai, topográfiai adatok alapján — legkorábban a II. sz. II. évtizedében készülhetett.

*

A sír felső kőlapjának leemelése után a behullott föld alatt megtaláltuk a sír DNY-i részében az ún. I. sz. gyermekkoponyát, majd a 10–20 cm vastag, leletet nem tartalmazó földréteg kibontása után a sír tengelyében, a D-i oldalon a 2. sz. férfikoponya²³ került elő. A hozzájuk tartozó nem teljes csontvázak darabjai a bolygatás tényét mutatták.

Leletek maradványai csak a sír É-i részén kerültek elő az alsó földrétegből.

A Ny-i oldalon

1. *Csonthajtó* — ovális formájú fejjel. Szára töredékes. Hossza: 5,2 cm.
2. *Vaskés* — Egyéltű, hosszított babérlevél alakú, hosszabb nyélnyúlvánnyal. A penge hegye letört. A markolat penge felőli széle a kés mindkét felületén megmaradt. Hossza: 10,9 cm. Szélessége: 2,3 cm (5. kép 1; 6. kép 9).
3. *Vasszeg* — Feje enyhén domború. Szára vastag. Az egyik oldalán majdnem a szár közepéig vasrög húzódik le. A szár alsó része letört. H: 7,5 cm. Szár v: 1,5 cm (5. kép 2; 6. kép 8).
4. *Vastárgy* — Hosszúakás, kissé laposra kalapálták. Az egyik végén enyhén ívelt. Négyzetes keresztmetszetű. A szélei hiányosak. H: 6,7 cm, sz: 0,8 cm (5. kép 3; 6. kép 6).

¹⁰ CIL IX 3672; AÉp 1955 (1956) 74. 238. sz.

¹¹ CIL III 3669, 14360, 644; CIL V 795/a; CIL X 1262; CIL XI 711, 1056 stb.

¹² Régebbi irodalommal: Nagy T., Budapest története. I. (Bp. 1973) 86., 90., 92., 113–115.

¹³ Nagy T., i. m. 114.

¹⁴ Nagy T., BpR 22 (1971) 109.

¹⁵ L. mint fent. 8. kép.

¹⁶ Kuzsinszky, V., Aquincum, Ausgrabungen und Funde. (Bp. 1934) 211., 236. sz. 148. kép.

¹⁷ Nagy T., BpTört I. (Bp. 1973) 94. 68. j.

¹⁸ Kaba M., BpR 21 (1964) 247.

¹⁹ Lőrincz B., ArchÉrt 100 (1973) 64. és 57–58. j.

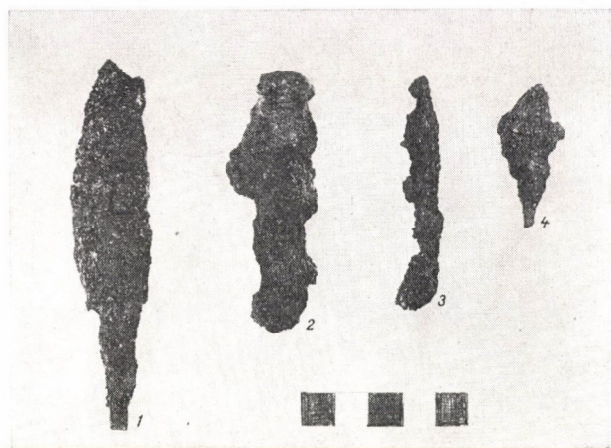
²⁰ Nagy T., BpR 22 (1971) 114.

²¹ Hampel J., i. m. 25.

²² Nagy T., i. m. 116–117.

²³ Itt köszönjük meg Wenger István oszt. vezetőh. nek a meghatározásokat. (L. az Embertani Tár 1973. szept. 18-án kelt levelét.)

5. kép. Vasleletek a sírból
Рис. 5. Железные предметы из погребения
Fig. 5. Trouvailles de fer du tombeau

5. *Vastárgy* — Gömbölyű keresztmetszetű, nyolcnyúlvánnyal. Az egyik oldalon arányosan, ívelten kiszélesedik. H 4,2 cm, sz: 1,6 cm (5. kép 4; 6. kép 7).
6. A) *Ládika: kulcsapajzsa bronzból* — Téglalap alakú, ívelten lekerekített sarokkal, a négy szélén kissé egyenetlen sort alkotó pontdísszel. A kezdetleges munkát több helyen kilyukadt pontdísz árulja el. A jobb felső sarokban, részben a pontsoron kívül, részben belül 1–1 kör alakú, 3 mm átmérőjű szög helye. A pontdíszben belül a bal felső sarokban egy 2 mm átmérőjű kis szög helye, mely méretben azonosan a bal alsó sarkon és a jobb alsó sarokrészen a pontdíszítésen belül ismétlődik. A lemezke felső szélén, a középvonalban, a pontdísz alatt egy egy mm átmérőjű kis lyuk, melytől balra a poncolás vagy egy újabb szöglyuk-kialakítás próbálkozásának nyomát ismerhetjük fel. Ez vonatkozik a lemezke alsó részén, de ugyancsak a középvonalában jelentkező, a pontdíszben belüli felületen mutató kör alakú, részben domború mintára is.

A lemez közepe táján egy $1 \times 0,7$ cm méretű téglalap alakú kulcslyukat vágtak ki. Felülete hiányos, az egyenetlen sűrű vonalak, az apró mélyítések, repedések — sérülésekre utalnak. Mérete: $7,9 \times 5,3$ cm (7. kép 1; 6. kép 1).

- B) *Bronzszögek* — A kulcsapajzshoz tartoznak. Nagyjából egyenlő méretű szögek szárai. Fejük általában hiányzik. Közülük egy darab derékszögre hajlított, vízszintesre kalapált fejjel. 6 db. M: 1 cm, sz: 0,5 cm (7. kép 2(a–f); 6. kép 4).

- C) *Ládika fogantyúja bronzból* — A fogantyú vízszintes markolatrészenek középső felületét hat sűrű, rövid, függőleges hornyolás ékíti, ettől jobbra és balra vésett, egymást metsző ferde vonaldísz, a metszés-pontokat mindkét esetben a hornyolások irányába vésték. A jobb oldali metszéspont sérült. A markolat alsó széléhez viszonyítva haluszonyokra emlékeztető felfelé, enyhén szélesedő, lapos keskeny dísz csatlakozik, felfelé ívelten elkeskenyedve, mindkét oldalon a felületen háromágú dísszel zárul, melynek alsó nyúlványától végig két függőleges borda fut. Ettől a kettős bordadísz felé 0,7 cm átmérőjű kör alakú szöglyuk van. A fogantyú külső felülete egyenetlen, domború, belső oldala simára kalapált. Tömör öntésű, súlyos. A markolat a ferde vonaldísznél hiányos. A fogantyú felületén több apró mélyítés nagyobb sérülést árul el. H: 9,3 cm, sz: 1,1 cm (8. kép; 6. kép 5).

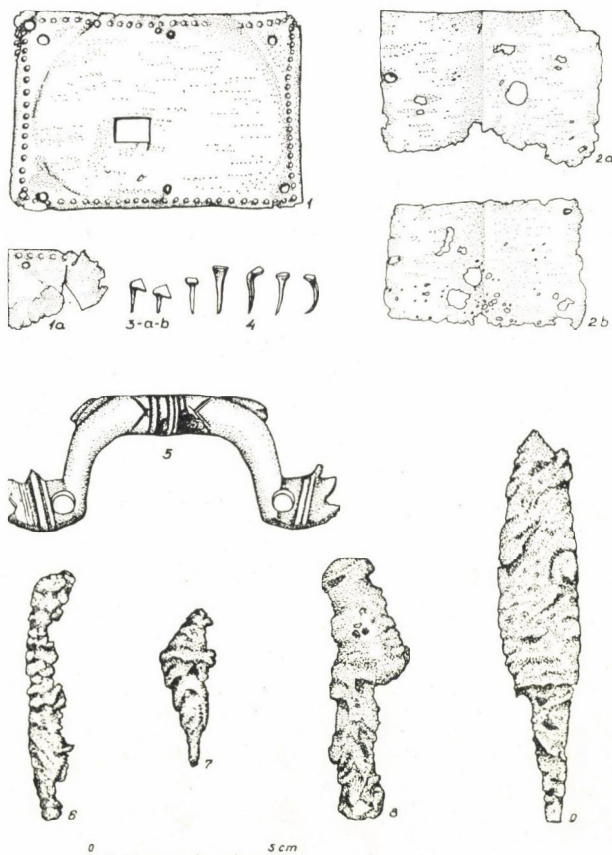
- D) *Ládika sarokpántja bronzból* a) Laposra kalapált. A jobb felső sarokban kicsi, négyzetes átmenetű szög helye. A lemez bal szélénél, a középen kerek átmetszetű szöglyuk. Erősen hiányos. Sz:

6,2 cm, m: 3,8 cm, v: 0,5 cm (7. kép 3/a; 6. kép 2/a). b) Vékonyra kalapált lemez. A jobb alsó sarokban a szög szára benne maradt a szöglyukban, a lemez bal szélén és középen egy kis szöglyuk. A lemez szélei, és sarkai hiányosak. Sz: 5,2 cm, m: 3,4 cm (7. kép 3/b; 6. kép 2/b).

- E) *Ládikát borító bronzlemez* a) domborított körív részletével. Széle befelé hajlik, a ládika szélét boríthatta. Mérete: $1,2 \times 1,2$ cm (7. kép 5). b) Vastagabb bronzlemez. Felső szélét pontdísszel ékítették, alsó bal sarokban szöghely. A lemez felső és bal széle hiányos. Mérete: $2,6 \times 2,1$ cm (7. kép 6; 6. kép 1/a). c) 2 db kis szög három szög alakú lemezke fejjel. (7. kép 7/a–b; 6. kép 3/a–b). d) Igen apró díszített és körív díszes lemeztöredékek szöglyukkal. Legnagyobb m: $1,5 \times 1,6$ cm.

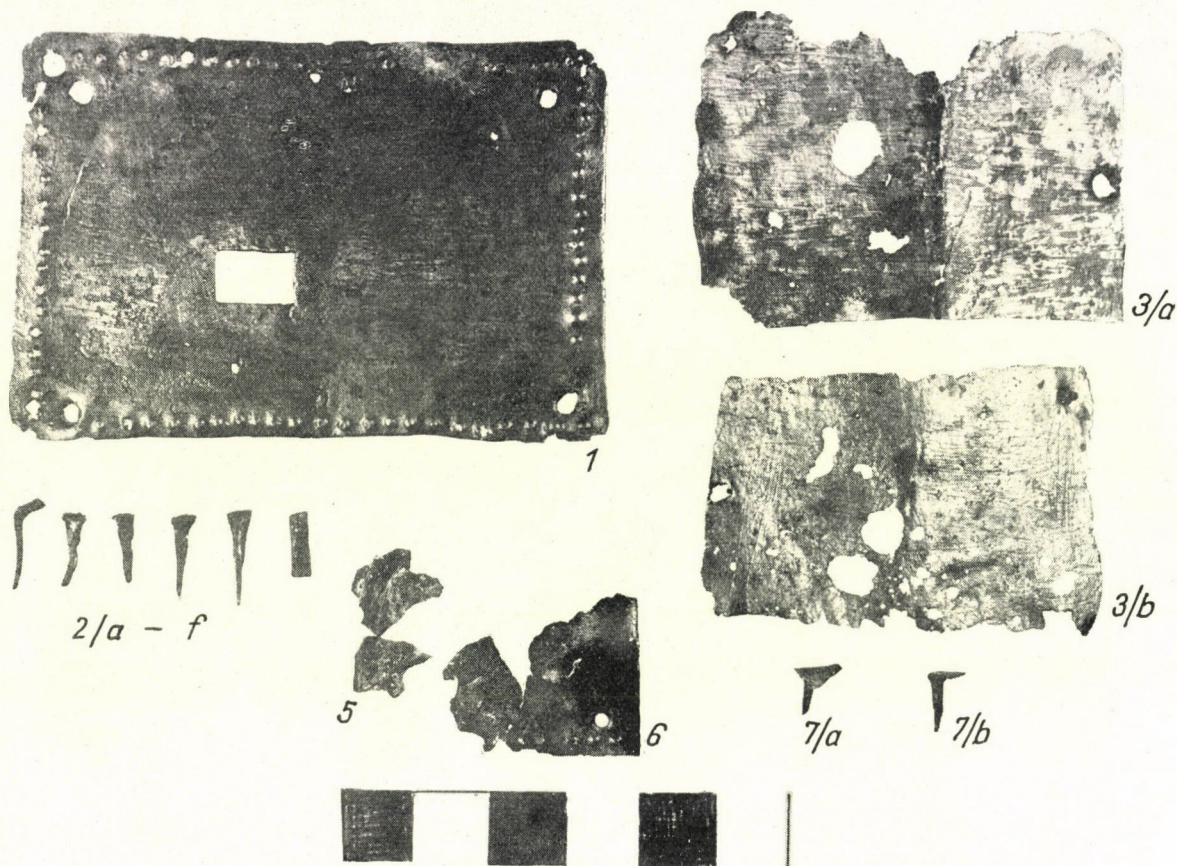
K-i oldalon

7. *Üvegpalack tölcséres szájjal* — Hasa kissé lapított, gömbalakú. Zöldes, áttetsző színű. M: 14 cm, sz: 6,4 cm, f. átm: 4 cm (9. kép); 10. kép 1).
8. *Üvegpalack tölcséres szájnak töredéke*. — Vékonyfalú, sárgás-fehér. Két darabból ragasztva. Sz: 5,3 cm, m: 5,4 cm (11. kép 2; 10. kép 2).
9. *Üvegpohár alj-oldaltöredékei*. 3 db. Vékonyfalú, sárgás-fehér színű. F. átm: 6 cm, m: 3 cm (11. kép 1; 10. kép 3).
10. *Egyfűlű üvegcancsó alsó része* gyűrűs talppal. Alul keskenyen indul majd kiszélesedve a has felett ismét szűkül. Vékonyfalú. Fehér. 2 db-ból ragasztva. M: 8,7 cm, sz: 12,2 cm, f. átm: 6,8 cm (12. kép, 10. kép 4).
11. *Üvegpalack kihajló szájerem-töredékei*. Zöldes-fehér. 2 db. F. átm: 5,5 cm, m: 0,5 cm (10. kép 5).

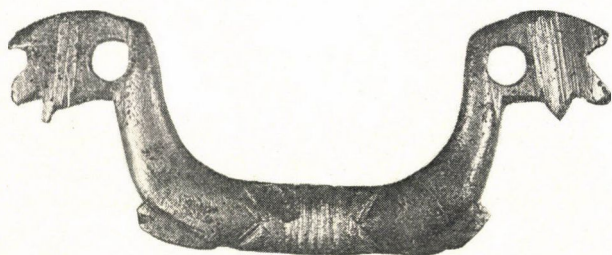
6. kép. 1–9. Fémleletek a sírból
Рис. 6. 1–9. Металлические предметы из погребения
Fig. 6. 1–9. Trouvailles en métal du tombeau

7. kép. Bronzleletek a sírból
Рис. 7. Бронзовые предметы из погребения
Fig. 7. Trouvailles de bronze du tombeau

- A leletek között a behullott földből több kerámia-töredék került elő. Ezek között a 12–13. számú a sír korának megfelelő házi kerámiát képviselik.
12. *Bögre* oldaltöredék fülindítás helyével. V. szürke, szemcsés. Vastagfalú. Mérete: 11×8 cm (13. kép 3; 14. kép 1).
  13. *Pohár* aljtöredéke. Belül sárgás-zöld mázas. Kívül nyersszínű alapon mázfoltokkal. Vastagfalú, keményre iszapolt. Mérete: $3,3 \times 2$ cm (14. kép 2).
  14. *Fültkő* ovális keresztmetszettel. Barnásszürke engobos. Kopott. M: $3 \times 2,6$ cm.

8. kép. Ládikai fogantyúja
Рис. 8. Дужка ящика
Fig. 8. Anse de coffret

15. *Csésze* kihajló, duzzadt peremtöredéke. Sötétszürke, engobos. M: $3,3 \times 2,8$ cm (13. kép 2; 14. kép 6).
  16. *Fazék* ferdén kihajló peremtöredéke. Világosszürke, keményre iszapolt. Vastagabb falú. M: $3 \times 1,6$ cm (14. kép 7).
  17. *Edény* oldaltöredéke. Szürke, sűrűn hornyolt, köztük benyomott lencsedísszel. Vastagfalú. Jól iszapolt. M: $3,3 \times 3$ cm (14. kép 5).
  18. *Mély tál* szélesen kihajló peremtöredéke. A perem alatt vékony hornyolással. Nyersszínű, keményre iszapolt. Vastagfalú. M: $12,5 \times 9$ cm (14. kép 3).
  19. *Drag. 25. formát utánzó tálka* behúzott perem-oldaltöredéke. A hengeres felső részén bordás tag fut végig. Az alsó része kónikus. Barnás-piros, foltos, márványutánzatú festéssel. Keményre iszapolt, vastagfalú. M: $5 \times 4,5$ cm (13. kép 1; 14. kép 8).
  20. *Amfora hosszúkás alja barna festéknyommal*. Téglanyagú, keményre iszapolt. Vastagfalú. M: $5,5 \times 5,5$ cm (14. kép 4).
- A kerámia-töredékek közt még előkerült:
21. Nagyobb paticsrög. Mérete: 5×3 cm.
  22. Faszéndarabkák. 2 db.

A sír topográfiai a Raktár utcai cella trichora körüli IV. sz. 11. felére datált későrómai temető²⁴ középső részéhez tartozhatott, mely a Vihar utca keleti oldalára is áthúzódhatott.²⁵ A kőlapokból összeállított sír típusa gyakori a későrómai temetkezési rítusok²⁶ között.

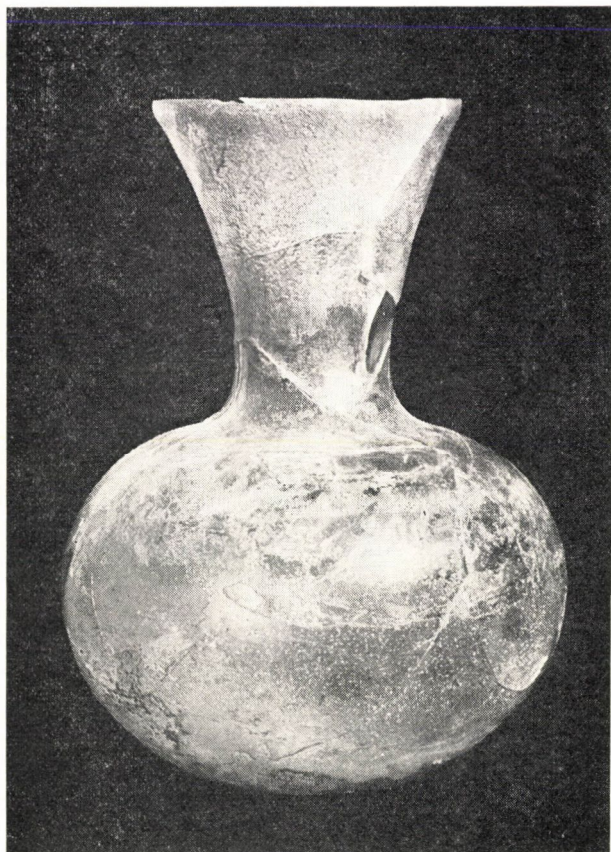
A halott fekvésének tájolása nem az általános temet-

²⁴ Póczy K., BpR 21 (1964) 59. — régebbi irodalommal.

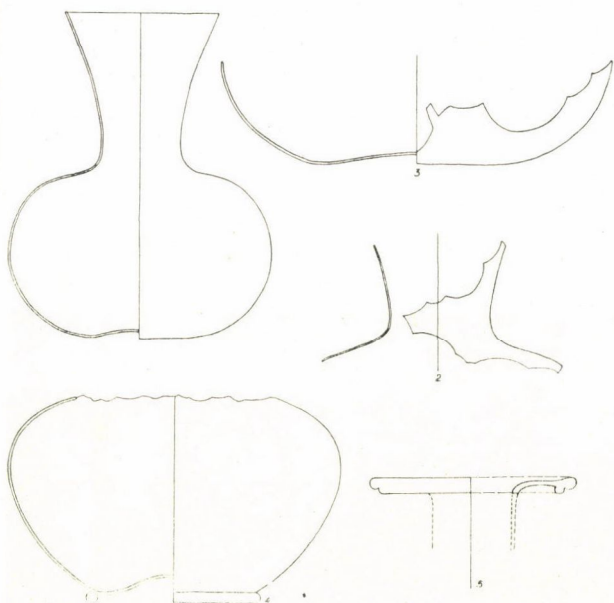
²⁵ A legújabb sírokról: Wellner I., BpR 23 (1973) 270.

²⁶ Bogdáni út: Parragi Gy., BpR 20 (1963) 2., 16., 22–24. sír.; Bécsi út: Ua., BpR 21 (1964) 216. 9. sír. stb.

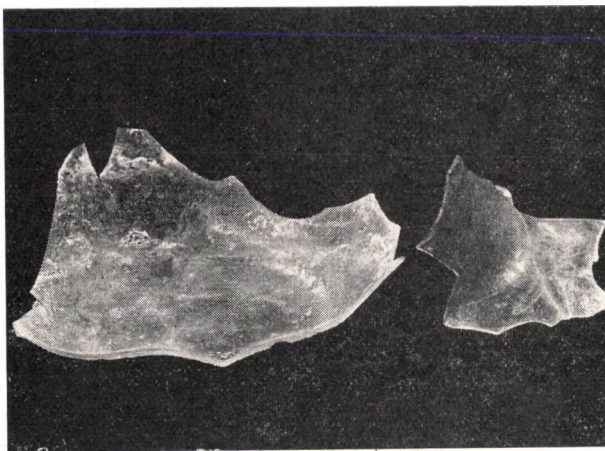

9. kép. Üvegpalack tölcéses szájjal
Рис. 9. Стекло́нная бутылка с воронкообразным горлом
Fig. 9. Bouteille à orifice en forme d'entonnoir

10. kép. 1–5. A sír üvegleletei
Рис. 10. 1–5. Стекло́нные вещи из погребения
Fig. 10. 1–5. Trouvailles de verre du tombeau

11. kép. 1–2. Üvegedény töredékek a sírból
Рис. 11. 1–2. Обломки стекло́нных сосудов из погребения
Fig. 11. 1–2. Restes de verrerie du tombeau

12. kép. Üvegkancsó töredék a Vihar utcából
Рис. 12. Обломок стекло́нного кувшина из улицы Вихар
Fig. 12. Reste de carafe trouvés dans la rue Vihar

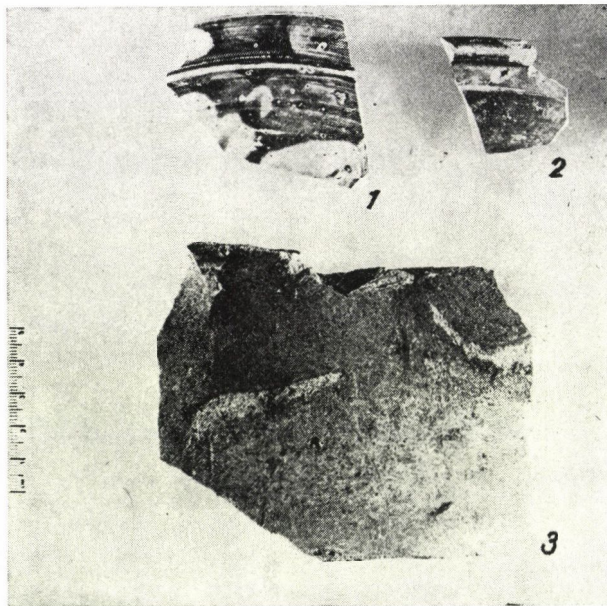
kezési módot követi. A Vihar utcai 3. sz. alatti sírban az 1. sz. koponya helyzetének megfelelően az elhunyt fejjel DNy-nak feküdt a Bogdáni úti temető 3. sz. sírjában, továbbá a pilismaróti 5. sz. sírban, a kisárpási temető 29. sírjában, végül császári és a keszthelyi temető néhány sírjában.²⁷ A koponya DNy-on volt a Raktár u. 39–41. sz. alatt feltárt későrómai sírban.²⁸ A 2. sz. koponya D–É-i tájolású, ezzel kapcsolatban már Lányi V. összegezte a legutóbbi munkájában, hogy a D–É, ill. É–D keletelésű sírok is csak egy százalékát képezik az általa vizsgált későrómai temetőknek²⁹ — tehát nem általános temetkezési rítus ebben a korban.

²⁷ A DNy–ÉK tájolásról bővebben: Lányi V., Pannóniai IV. sz.-i temetők. Tézisek. (Bp. 1973) 4.; Parragi Gy., BpR 20 (1963) 311., Barkóczi L., FA 12 (1960) 114.; Bíró E., ArchÉrt 86 (1959) 174., Mahler E., ArchÉrt 22 (1902) 25.; Sági, K., Acta ArchHung 12 (1960) 207., 205. sír., 212–214., 25., 34., 42. sír.

²⁸ Wellner I., BpR 23 (1973) 266.

²⁹ Lányi V., Acta ArchHung 24 (1972) 63.

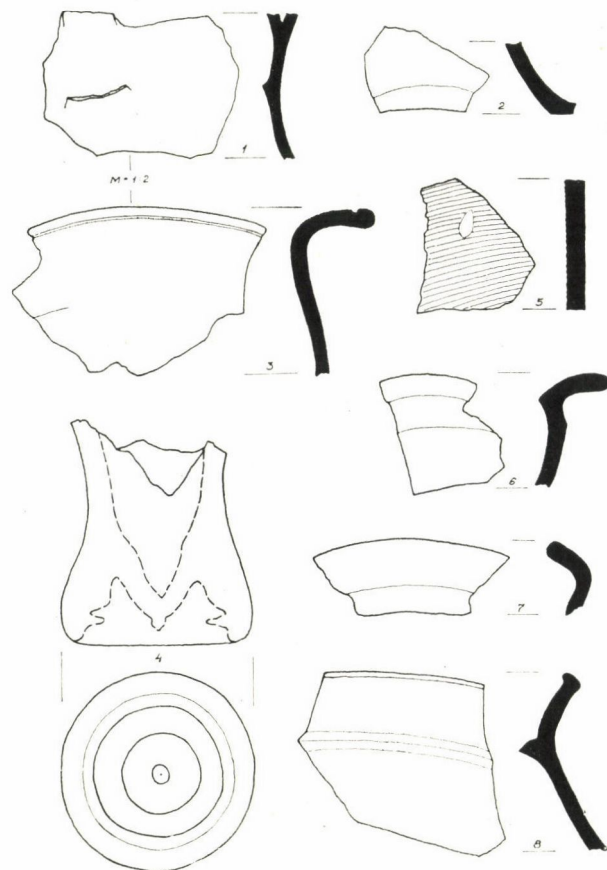

13. kép. 1—3. Korábbi kerámiatöredékek a bolygatott sírból

Рис. 13. 1—3. Обломки более древней керамики из потревоженного погребения

Fig. 13. 1—3. Restes céramiques antérieures, découvertes dans le tombeau touché

14. kép. 1—8. Kerámia töredékek a sírból

Рис. 14. 1—8. Обломки керамики из погребения

Fig. 14. 1—8. Restes céramiques découvertes dans le tombeau.

A környéken a Kiscelli u. 8—10. sz. alatt feltárt sírok távolabb a gázgyári I. sz. téglasír és a pesti oldalon a Péceli úton feltárt sír koponyája volt délen.³⁰ A pannoni IV. sz.-i temetőkből³¹ ez a tájolás nem elszigetelt jelenséggé mutatkozik. Sági K. szerint ez a D—É tájolás a származáknál általános,³² de a legújabb kutatások szerint ez etnikailag nem döntő.³³

A Vihar utcai sírnál a kettős temetkezés egyik fajtájával, a rátemetkezéssel találkoztunk itt. A Szőlő u. 60. sz. alatt előkerült téglasírt, a Kiscelli u. 8—10. sz. alatt előkerült 5, 14. sz. sírt és más pannoni sírokat is idézhetünk analógiaként.³⁴

A leletekre vonatkozóan megemlíthetjük, hogy az ovális fejű esonhajtott nagyon gyakori melléklet.³⁵ Ezt a típust egy IV. sz. I. felére keltezett intercisai és böleskei sír is tartalmazta.³⁶ A későrómai sírok gyakori vaskései közül széles körben elterjedt a Vihar utcai babérlevél alakú késtípus, mely a Bogdáni úti temetőben,³⁷ távolabb a kisárpási³⁸ és az intercisai sírok anyagában is megtalálhatóak.³⁹ Itt az analógiák elemzésénél állapítja meg Sági Károly, hogy ez a késtípus a Rajna vidékéről származik és a IV. sz. derekán válik általánossá Pannoniában. Ezt a típust még a Balaton környékén,⁴⁰ Baranya⁴¹ és Tolna megye⁴² IV. sz.-i temetőinek sírjaiból előkerült és is képviseli.

A Vihar utcai kulcsalj párhuzamát nem találtuk meg, de egy távolabbi típusát őrzi az Aquincumi Múzeum. L. sz.: 40.114. Ezen két téglalap alakú nyílás van, a lemezt pedig apró szöglyukak keretezik.

A zárszerkezet működésére vonatkozó megfelelő darabok hiányoztak a sírleletből — ezért ezt pontosan rekonstruálni nem áll módunkban.

A körkörös díszítésű ládikát borító bronzlemezek a szemlőhegyi sírból,⁴³ a gázgyári 3. számú sírból,⁴⁴ a budai oldalon előkerült koporsó leletei között is előfordulnak.⁴⁵ A pannoni anyagban a ládikát borító koncentrikus körös bronzlemezek is gyakori mellékletként szerepelnek.⁴⁶ A ládikavereteken ez az egyszerű díszítés a III. sz. végére — IV. sz. elejére jellemző.⁴⁷

³⁰ Póczy K., BpR 16 (1955) 80., 10., 14. sír.; Parragi Gy., ArchÉrt 92 (1965) 46.; Nagy M., RégFüz Ser. I.: 25 (1972) 27—28.

³¹ Gabler D.—Tomka P., RégFüz Ser. I: 20 (1967) 38—39.; Gabler D., RégFüz Ser. I: 22 (1969) 31.; Salamon Á.—Barkóczi L., Alba Regia 11 (1971) 71.; B. Vágó E., ArchÉrt 88 (1961) 267.; Sz. Burger A., ArchÉrt 99 (1972) 91.; Draveczky B., RégFüz Ser. I: 18 (1965) 33.

³² Sági K., Intercisa. AH 33 (1954) 94—96.

³³ Nagy T., Bp. Tört. I. (Bp. 1973) 146.

³⁴ Parragi Gy., BpR 20 (1963) 538.; Sz. Póczy K., BpR 16 (1955) 79—80. Nagy L., SzIEml I. (Bp. 1938) 130.; Barkóczi L., FA 12 (1960) 111.; Lányi V., ArchÉrt 99 (1972) 54.; Sági K., 32. j.-ben említett munkájában 78.; Fülepi F., ArchÉrt 96 (1969) 30.

³⁵ Nagy L., Aquincumi múmiatemetkezések (Bp. 1935) 12., 7. kép.

³⁶ Sági K., i. m. 53—54.; B. Vágó E., ArchÉrt 88 (1961) 267.

³⁷ Parragi Gy., BpR 20 (1963) 314., 8. kép.

³⁸ Biró E., ArchÉrt 86 (1959) 173—174. 51. t. 9.

³⁹ Sági K., i. m. 56., 20. t. 24.

⁴⁰ Ua., Acta ArchHung 12 (1960) 190., 3. t. 12.; 18. t. 4., 26. t. 7., 53. t. 8., 58. t. 2.

⁴¹ Burger A., Acta ArchHung 18 (1966) 198. 89. kép 2.; Dombay J., JPMÉ 1957 (1957) 232., 30. t. 5.; 273., 17. sír.; Sz. Burger A., JPMÉ 1962 (1963) 112., 10. t. 5.; Ua., ArchÉrt 95 (1968) 14., 2. sír. 7. t. 8., 8. t. 17.; Ua., ArchÉrt 99 (1972) 81., 27. kép., 21. sír.

⁴² Mészáros Gy., ArchÉrt 89 (1962) 87., 6. kép. 4.

⁴³ Nagy L., 35. j.-ben említett munkájában 20., 14. kép. 4.

⁴⁴ Parragi Gy., ArchÉrt 92 (1965) 47.

⁴⁵ Sellye I., BpR 21 (1964) 304.

⁴⁶ Nagy L., 1. 35. j.-t. 67.; Sági K., i. m. 73., 69. sír., 78., 85. sír., B. Vágó E., ArchÉrt 88 (1961) 2. kép. stb.

⁴⁷ Barkóczi L., KMK 1 (1968) 83.

A ládika fogantyú az ún. delfines változat fejlettebb formáit a BTM római gyűjteménye őrzi.⁴⁸ Ezekhez tartozik a lauricum fogantyú,⁴⁹ mely a Vihar utcai egyszerűített fogantyú variánsnak a legközelebbi típusát mutatja.

A ládika funkcióját tekintve az egyszerű, geometrikus díszítésű maradványai miatt is — a legújabb kutatások szerint — az acrárt képviselhetette.⁵⁰

A töléséres nyakú üvegpalcak nem ismeretlen az aquincumi körzetben a III. sz. végén—IV. sz. elején: az esztergomi vasút Óbuda állomása körül származó példány és a raktárréti temető 12. sz. üvegedénye is ez a típus.⁵¹ A pannoniai töléséres nyakú üvegleletekből⁵² a carnuntumi üvegedény⁵³ áll a legközelebb a Vihar utcai üvegpalcakhoz.

A részben kiegészített üvegedényünk — a gyűrűs talpon álló egyfülű kancsóhoz tartozik. Ezt a típust mutatja legjobban a ságvári szórványanyagként⁵⁴ ismertett üvegkancsó. A féltójas alakú, talp nélküli pohárra a brigetioi párhuzamot idézhetjük.⁵⁵ A kihajló, hornyolt peremtöredékre az Emese utcai temető 9. sz. sír üvegpalcakját említhetjük analógiaként.⁵⁶

Az üvegedények a Barkóczi László-féle periodizáció alapján a II—III. periódus közötti átmeneti korban készültek, mert a töléséres nyakú üvegpalcak még jelen van, de már mellékletként szerepel a féltójas alakú pohár is.⁵⁷

A Vihar utcai sírban tehát nem üvegkancsó, korsó, pohár együttesrel kell számolnunk, hanem több üvegedény jelenlétével egy sírban — melynek szerepe Burger Alice problémafelvetése óta nem tisztázódott.⁵⁸

Az üvegedényeink gyártási helyére vonatkozóan Rajna vidéke jöhet számításba.⁵⁹

Az előkerült kerámiaanyagból a két IV. sz.-i edénytöredék közül a szürke agyagbőgréből való edénytöredék típusa a Bécsi úti 29. sír, a pilismaróti 5. sír és a brigetioi

IV. számú temető 13. sírjának egyik leletét képezte, de Pannonia D-i részén is általános.⁶⁰ A sárgás-zöld mázas edénynek⁶¹ csak a töredéke maradt meg, de ez az edénytípus a későrómai sírok általános melléklete.

A többi kerámia a II. sz.-i házikerámia anyagát képviseli. A lencse alakú bemélyítés az egyik töredékünkön késő LT hagyományokat őrzi.⁶²

A fekete fényes felületű csésze alávágott peremtöredéke II. sz.-i,⁶³ továbbá a márványutánzatú, foltos festésű, borda-tagozatos tálka a Selmeci utcai kerámiaműhely II—III. sz. fordulóján készült termékére utal.⁶⁴

A rézsütosan kifelé álló, hornyolt peremű tálak eddig Nerva és Traianus éremmel keltezett lelőhelyekről kerültek elő,⁶⁵ a fényes felületű szürke fültöredék is korábbi periódusra utal.⁶⁶

A 14—20. sz. alatt jelzett kerámiatöredékek nem tartoznak eredetileg a sír mellékleteihez, hanem a korábbi, a sír keletkezésénél hamarabb elpusztult, felhagyott épületekhez tartozó leletanyagot képviselik, melyek a bolygatás során kerültek a kősfir-ládába a többi későrómai lelet közé. Ismert adataink vannak arra, hogy a Vihar utca—Raktár utca környékén II—III. sz.-i lakóépületek állottak.⁶⁷ Különböző ez a helyzet az Emese utcai temető területén⁶⁸ és a Kiscelli utca 8—10. sz. alatt feltárt épületkomplexus⁶⁹ esetében is, ahova a későbbi periódusban a későrómai lakosság temetkezett.

Meg kell jegyeznünk, hogy a sír belsejében alkalmazott terrazós vakolás Pannoniában másutt is előfordul.⁷⁰

Összegezve: a Vihar utcai sírba III. sz. végére—IV. sz. elejére keltezett tárgyakat (üvegedényeket, ládikavereteket stb.) helyeztek — így ez a sír szervesen kapcsolódik a Raktár utcai még a IV. század második felében is használt temető korai periódusához.⁷¹

Szirmai Krisztina

DER GRABFUND AUS DER VIHAR-STRASSE

Auszug

Vor dem Gebäude Budapest III. Vihar u. 3, wurde ein aus Steinplatten zusammengefügt, aufgewühltes Grab gefunden (Abb. 1—2). Als Decke wurde der Grabstein des Marcus Aefulanus Onirus mit verwendet, welcher frühestens im zweiten Jahrzehnt des 2. Jhs. entstanden sein konnte (Abb. 3—4). Das Grab beinhaltete zwei aufeinandergelegte Skelette; Orientierung SW—NO bzw. S—N. Im Grab kamen eine Haarnadel aus Knochen, Eisengeräte, Reste einer Schatulle mit Bronzebeschlägen

sowie Glas- und Keramikscherben zum Vorschein (Abb. 5—16). Unter den Keramikfunden gibt es auch ältere. Sie bilden den Nachlaß der Einwohnerschaft, die in den vernichteten Wohngebäuden aus dem 2—3. Jh. hauste, und gelangten durch die Aufwühlung ins Grab.

Das Grab aus der Vihar u. fügt sich organisches an die Frühperiode des Gräberfeldes in der Raktár u. an, das noch in der zweiten Hälfte des 4. Jhs. in Gebrauch stand.

K. Szirmai

⁴⁸ Ltsz.: 40.361.-kagylós motívummal, Ltsz.: 40.121. — középen férfifejjel.

⁴⁹ Kloiber Á., Das Gräberfeld von Lauriacum. Das Ziegelfeld. Linz 1957. 55. t. 1.

⁵⁰ Gáspár D., FA 22 (1971) 63—64.

⁵¹ Kuzsinszky B., BpR 7 (1900) 43—44., 33. sz.; Hampel J., BpR 3 (1891) 72.

⁵² Sági K., AH 33 (1954) 23. t. k. kép.; Barkóczi L., KMK 1 (1968) 79., 9. sz.; Ua., FA 19 (1968) 71., 32. kép. 3.

⁵³ Benkő A., RégFüz Ser. II: 11 (1962) 6. t. 5. kép., Sunkovsky, R., Antike Gläser in Carnuntum und Wien. (Wien. 1956) 8., 3. kép.; Morin-Jean, La verrerie en Gaule sous l'empire Romain. (Paris 1913) 40. sz. változata = Isings, C., Roman Glass from dated finds (Groningen — Djakarta. 1957) 104/A változat.

⁵⁴ Sz. Burger A., Acta ArchHung 18 (1966) 139., 100. t. 2.

⁵⁵ Barkóczi L., FA 19 (1968) 76., 38. kép. 4.

⁵⁶ Lenkei M., BpR 18 (1958) 539., 8. kép.

⁵⁷ Barkóczi L., FA 19 (1968) 80—81.

⁵⁸ Mócsy A., in PWRE Suppl. IX. (Stuttgart 1962) 707.; Sz. Burger A., i. m. 139—140.

⁵⁹ F. Fremersdorf, Römische Gläser mit Fadenaufgabe in Köln. (Köln 1959) 128. t.; Doppelfeld O., Römische und frankische Glas in Köln. (Köln 1966) 78., 130. kép.; Barkóczi L., Acta Antiqua 13 (1965) 244—245. — régebbi

irodalommal.

⁶⁰ Parragi Gy., BpR 21 (1964) 227., 24. kép.; Barkóczi L., FA 13 (1961) 107., 13. sír. 1. kép. 8.; Sz. Burger A., i. m. 141—142., 105—106. t.

⁶¹ B. Thomas E., Arrabona 3 (1961) 17.

⁶² Bónis É., A császárkori edényművészet Pannoniában. Diss. Pann. II. 20 (Bp. 1942) 3. t. 7., 37. t. 8.

⁶³ Ua., i. m. 40. t. 16.

⁶⁴ L. mint fent 21. t. 31., 42. t. 9.; Sz. Póczy K., Acta ArchHung 7 (1956) 114—117.; formailag: Ua., BpR 16 (1955) 53. kép.; Kaba M., BpR 16 (1955) 275., 83. j.

⁶⁵ Bónis É., i. m. 22., 21. t. 24.

⁶⁶ Ua., i. m. 152., 41. t. 8., 21. t. 5—6.

⁶⁷ Póczy K., BpR 21 (1964) 59 — régebbi irodalommal.

⁶⁸ Lenkei M., i. m. 535.

⁶⁹ Sz. Póczy K., BpR 16 (1966) 41—.

⁷⁰ Barkóczi L., FA 12 (1960) 118. 19. sír.; Lányi V., Alba Regia 2—3 (1963) 150., 24. sír., Palágyi S., VMMK 11 (1972) 109.

⁷¹ Itt köszönöm meg Nagy Tibornak szíves észrevételeit, továbbá Hervai Istvánné restaurátornak az üvegedények gondos kiegészítését és a fémleletek konzerválását, továbbá Gállnének, Málik É.-nak és Molnár I.-nak, Bodnárnének a cikkhez készített rajzokat és fotókat.

NÉPRAJZI PÁRHUZAM ÁRPÁD-KORI FALVAINK ÁRKAINAK RENDELTETÉSÉHEZ

Az Árpád-kori falvakban feltárt árkok kérdésének sokrétűségére igazában Méri István 1962-ben megjelent cikke hívta fel a figyelmet.¹ Az azóta megjelent régészeti irodalom adott némi kiegészítést az ő alapvető megállapításaihoz, de sok tekintetben ma is jogosult az az óvatosságot fogalmazás, amelyre a cikk megírása idején a szerző kényszerült.² Megemlíti, hogy szándékosan kerüli a kínáló néprajzi párhuzamokat, s elsősorban a régészeti anyagból, s az ezt támogató írásos forrásokból kiolvasható tényeket elemzi. Hogy e téren előre lehessen lépni, szükség van arra is, hogy a társtudományok ezt a fontos településtörténeti kérdést a maguk módján szintén vizsgálják, s megfelelő adatokkal támogassák a régészetet. A történettudomány azóta újabb adatokat szolgáltatott, s összefoglaló munkákban, az adatok komplex elemzésével sok ponton megerősítette Méri megállapításait.³ A néprajz azonban — noha az elmúlt másfél évtizedben számos településtörténeti, építkezési tanulmány jelent meg, közvetlenül, adatszerűen nem tudta segíteni a társtudományokat. E rövid kis közlés természetesen nem kívánja megoldani az árkok, árokrendszerek kérdését, de közvetlen kapcsolható adalékokkal talán segít egyfajta ároktípus és bizonyos szerkezet szerepének, lényegének megértésében. Bízunk abban, hogy a jövőben e témában járatosabb néprajzos kollegák is elősegítik majd a mindkét oldalról fontos kérdés megoldását birtokukban levő anyaguk közlésével.

Méri cikke hangsúlyozza, hogy az árkok többféle típust képviselnek, s rendeltetésük ebből következően többféle lehetett. Nemcsak elhelyezésük, alakjuk, de szélességük és mélységük is erősen különbözik. Ez már önmagában is jelzi azt, hogy a kérdést nem lehet egy funkcióra egyszerűsíteni. Mi most elsősorban azokkal az árkokkal kívánunk foglalkozni, amelyeket Méri az állattartással hoz kapcsolatba. Elmondja, hogy az Alföld vízjárta területein árokkal, sáncal körülvett, kertszerűen zárt helyek nyomaira bukkantak, s ezeket a zárt, egymáshoz csatlakozó elkerített területeket „kívülről esetleg körülzáró árok és sánc foghatta egységgé”. „A kerített helyek kapcsolatban lehetnek az állatok teletetésével s általában az állatok összetartásával olyan vonatkozásban is, hogy a legelőket elkülönítsék nemcsak a település házaitól, hanem... a szántóföldektől is.” Mindezek általában ott fordulnak elő, ahol okleveleink, s a régészeti anyag bizonyossága szerint is nagyobb méretű nagyállattartással, éppen lótenyésztéssel kell számolnunk.⁴ A néprajz jól ismeri az efféle kerteteket, s ezeket elsősorban az Alföldre tartja jellemzőnek.⁵ Ha az itt telelő, külső legelőről behajtott állatok számára szilárd falú építményt (istálló) nem építettek, akkor is elképzelhető az enyhely

biztosítása téli időben: az itt levő szalma-, szénakazlak tövében.⁶ A régész ásatás közben tehát e zárt, sáncal és árokkal, sövényvel körülvett területen nem feltétlenül bukkant épület nyomára.

Bóna István által közölt Dunaújváros-öreghegyi avar kori faluban szép példáját láthatjuk ennek. Az I. számú összefoglaló térkép-mellékleten mintegy 17 × 27 m-es, árokkal körülvett üres területet láthatunk, amelyben semmiféle építmény nyoma nincs. Bóna helyesen úgy véli, hogy ez állatok összetartására szolgáló hely, azaz *karám* lehetett.⁷ Valóban, a körülkerített hely mérete túl kicsi ahhoz, hogy kertnek tekintsük: nem adhat helyt a felhalmozott takarmánynak és az ide behajtott állatoknak. Az árok azonban önmagában alkalmatlan arra, hogy egybetartsa az állatokat, megakadályozza kitérésüket. Méri cikkében feltételezi is, hogy az állatokat elkerítő, valamint szénatárolásra árokkal-sáncal körülvett helyeknél nád- vagy sövényfalat is alkalmaztak az Árpád-korban.⁸ Bóna azonban nem bukkant s nem is bukkánhatott hasonló nyomra. Ennek ellenére feltételeznünk kell (ha karámról van szó) valamilyen, az árok mentén húzódó falat.

Tanulságos ebből a szempontból megvizsgálni az *árok* és *sánc* szavaink viszonyát a népnyelvben s a tudományos szóhasználatban. Méri és Bóna finoman különítik el a sánc és az árok szavakat és fogalmat. Ebben az elkülönítésben a szakirodalomban használt terminus technikus és a köznyelvi szóhasználat foglaltatik benne. Ároknak nevezik a földre mélyített, beasott részt, sáncnak pedig az árokból kikerült földhányást. Az ÉrtSz. szerint is a *sánc*: „Védelmül épített töltés, gát”, s tőle elkülönül a *sáncárók*: amely „Erődítmény sáncát körülvevő (vízzel elárasztott, karókkal televert) árok.” A XVI. században átvett, német eredetű *sánc* szavunknak hasonló jelentése van az átdadó nyelvben is,⁹ de ez nem jelenti azt, hogy a magyarban mindenütt ebben a köznyelvi jelentésben használatos. Saját gyűjtésem alapján mondhatom, hogy a beregi Tiszaháton és a vele érintkező szatmári részekben *sánc* = árok értelemben ismert. („Régen még a jányokat a sáncból is meglocsolták, pedig templomba fele mentek...”) Ahol árkot ásnak, ott egy csomó föld kerül az árok egyik vagy mindkét partjára. Éppen ez okozhatta, hogy az említett területen a *sánc* átvehette az *árok* jelentést. A régész azonban ásatásai során szint csak az árkot találhatja meg, a földhányást nem, vagy csak ritkán (itt kis árkokról van szó, s nem pl. Csörsz árokszerűről). Így óhatatlanul is árokként kezeli, s elsősorban az árkot látja benne, még akkor is, ha egyes esetekben számol a kidobott földdel, az abból emelt fallal. Utal erre a szemléletre maga a szóhasználat is, hiszen az ásatás eredmé-

¹ Méri I., Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. ArchÉrt 89 (1962) 211–219.

² Uo. 218.

³ Szabó I., A középkori magyar falu. (Bp. 1969) — Maksay F., A magyar falu középkori településrendje. Bp. 1971.

⁴ Méri I., i. m. 217.

⁵ Vö. Györffy I., Telekformáink. Magyar falu, magyar ház (Bp. 1943) 113–116. — Újabb: Hofer T., A magyar kertés települések elterjedésének és típusainak kérdése-

hez. Műveltség és Hagyomány I–II. (Debrecen, 1960) 331–350.

⁶ Szabadfalvi J., Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. MésH XII (Debrecen, 1970.) 54–47.

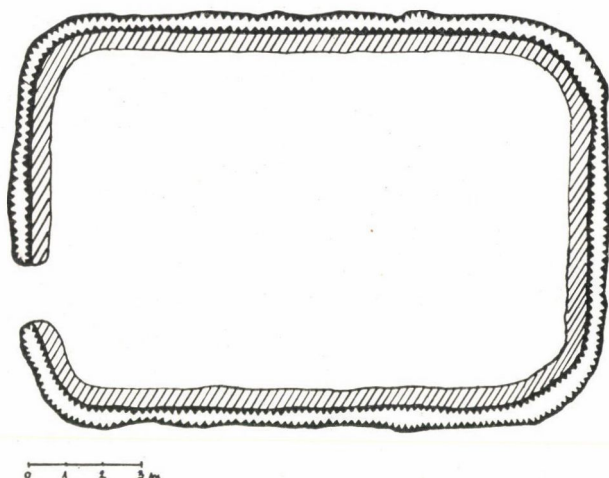
⁷ Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. (Bp. 1973) I. számú összefoglaló térképmelléklet és 64–66.

⁸ Méri I. i. m. 217.

⁹ Értelmező Szótár Bp. 1972.

¹⁰ Szófejtő Szótár. Bp. 1942.

1. kép. A Pély pusztai disznókarám rekonstrukciós alaprajza (Heves m.)

Рис. 1. План реконструкции загона для свиней в х. Пей. (Комитат Хэвеш)

Fig. 1. Plan de reconstruction du parc de porc à Pély puszta (comitat Heves)

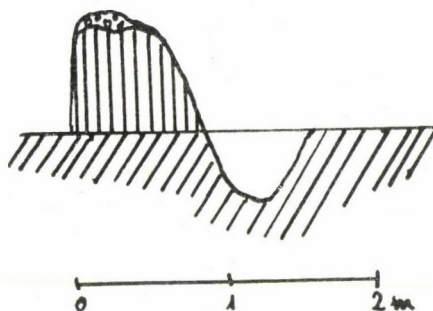
nyeképpen mindig árok-ról beszélnek, mert konkrétan azt tárták fel.¹¹ Nem biztos azonban, hogy készítőik minden esetben az árkot tekintették elsődleges fontosságúnak. Lehetséges, hogy a kidobott föld, illetve a földből emelt építmény volt a fontosabb, s az árok ennek csak szükségszerű mellékterméke.

Méri foglalkozik ezzel a lehetőséggel, s úgy véli, hogy bizonyos esetekben az árok és a kihányt föld együttesen játszott szerepet. Az árok és a földhányás együtt ugyanis már tekintélyes mélységet-magasságot biztosított. Feltételezi azt is, hogy az így emelt földhányás tetején még nád- vagy sövényfal is volt.¹² Analógiák bevonásának hiányában azonban nem időzik e kérdésnél sokáig, s a földhányás és az árok viszonyának, közös szerepének kérdése e cikkben végül is tisztázatlan marad, s ez megmutatkozik az egynemű szóhasználatban is. Továbbra is az árok szót használja, s keresi okleveleinkben is, és nem határolja el e tekintetben azt a típust, amelynél a földhányás, azaz a sánc elsődleges lehet funkció szempontjából. Meg kell az igazság kedvéért jegyeznünk, hogy Méri idézett cikkének alapvetően más célja van, s ez nem mint legfontosabb és feltétlenül választ igénylő kérdés merül fel nála.

Magam az alábbiakban az árok-sánc viszonyát szeretném egy néprajzi párhuzammal megvilágítani éppen a karám típusú építmények esetében, s egyúttal adalékokat szeretnék szolgáltatni a földből emelt falak szerkezetéhez is, amely bizonyos régészeti rekonstrukcióknál talán haszonnal kezelhető.

Néhány éve Jászkiséren egy régi pásztordinasztiából származó gulyásnál gyűjtöttem állattartásra vonatkozó anyagot. A gulyás (Halász Sándor) bojtár korában a Jászkisérrel határos Heves megyei Pély pusztán élt, de maga jászkiséri volt. Ezt a pusztát amolyan másod-harmadrendű állattartó helynek nevezte, s úgy szólt róla, mint a nem igazi pásztorok működési helyéről. A Hortobágyról, Kiskunságból idejött gyengébb képességű pásztorok vagy ott nagyobb kárt okozott számadók gyűjtőhelyének mondta. Ő maga is igyekezett innen máshová elmenni, amikor tehetette. Élete minden vágya a Hortobágy megtekintése, az igazi pásztorokkal való találkozás lehetősége volt. A másodrendűség szinte mindenre érzékdő, de leginkább a pásztorok szakértelmére, erkölcsisé-

gére, módszereire, az állatállomány minőségére. Erről beszélgetve terelődött a szó az építményekben megmutatóköző másodrendűsége is. Ennek példaként említette, látott Pélyen olyan disznó-karámot, amelyet földből készítettek. Ezt az elmaradottság feltétlen jeleként értékelte, bár megjegyezte, hogy már csak egy ilyet látott.

2. kép. A Pély pusztai disznókarám árkanak és földhányásának keresztmetszete (Heves m.) Rekonstrukció

Рис. 2. Разрез рва и валика загона для свиней в х. Пей. Реконструкция

Fig. 2. Coupe transversale du fossé et de la levée de terre du parc de porc à Pély puszta (comitat Heves). Reconstruction

A földből épített karámról a következőket tudtam meg: téglalap alakú földhányás volt, sarkain enyhén lekerekítve. Mérete mintegy 12×20 m lehetett. Ide hajtották be éjszakára a disznókat. Ezek a kerített rész közepébe gödröket túrtak, amelyek esős időben vízzel teltek meg és a disznók abban henteregtek. A földhányást kívülről árok vette körül. A föld az árokból került ki. A fal magassága mintegy 60–70 cm volt, belül a függőlegest közelítette, kívül lejtősebb volt, mint ma a gátoldal. Az árok teknős alja elérte a 60 cm-es mélységet. Ingadozó szélessége 40–60 cm-re becsülhető. Az árokból a földet mindig belülré dobálták, majd lapát hátával összeütögették és függőlegesre nyesték. Nem kellett nagyon tömöríteni, mert az első esők után úgyis összeállt. Amikor a fű benőtte, még tömörebbé vált a fal. A disznók a meredekebb belső oldalon nem tudtak felkapaszkodni. A másik oldalon egyébként sem tudtak volna átmenni, mert a sánc és az árok együttes mélysége meghaladta az 1 m-t. A falat állandóan javítgatni kellett, mert a disznók is rongálták, feltúrták. Néha folyékony sárral is hízlalták a földhányást, ritkán belülről is emeltek ki földet. Az árok szélességének ingadozását ez az utólagos javítgatás csak fokozta. A karám rövidebbik oldalán egy dorongokból rótt kapu volt, amelyet ferdén támasztottak a falhoz és egy rúddal kívülről oda is szorítottak (1. és 2. kép).

Adatközlőm nem tudott választ adni arra a kérdésre, hogy mennyi ideig használtak egy ilyen karámot, milyen általános lehetett korábban, más állatfajták számára emeltek-e ilyet, s magasztották-e a falat garádja szerűen kihányt trágyával? Ennek ellenére biztos adatnak kell tekintenünk, s becsesnek is, mert alig van remény rá, hogy néprajzi gyűjtés során hazánk területén effajta építményeket részleteiben is megismerhessünk.

Ez az egyetlen adat is jól mutatja, hogy a Bóna által közölt „üres” körülsáncolt terület árka és a belőle kikerült föld maga lehetett a karám, s nem ez az árok vett körül valamiféle egyéb építményt. Lehetséges tehát, hogy az árok itt lényegében nem is ároknak tekinthető, hanem csupán a föld kitermelési helyének, s a belőle kihányt föld az elsődleges, amelyből szabályszerűen került emeltek.

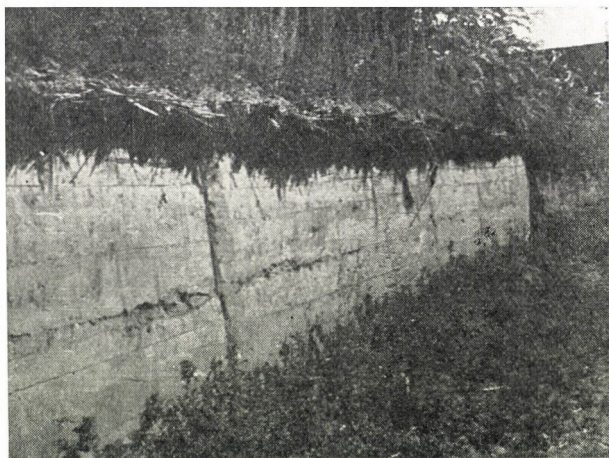
A néprajzi irodalom eddigi anyagát a pásztor enyhelyekre vonatkozóan legutóbb Szabadfalvi József ele-

¹¹ Méri I. és Bóna I., i. m. címe is mutatja az előbbinek a szemléletét, s mind két cikk végig az észlelt és

feltárt árkokból kiindulva végig árokról beszél.

¹² Méri I., i. m. 216–217.

3. kép. Vertfalú kerítés Jászfényszarurol (Szolnok m.)
Рис. 3. Глинобитный забор в д. Ясфеньсару. (Комитат
Сольнок)

Fig. 3. Clôture pisé de Jászfényszaru (comitat Szolnok)

mezte. Ő nem említi a pélyihez hasonló karámot, de utal arra, hogy szokásban volt természetes mélyedésekben hálalni az állatokat az időjárás viszonyosságai miatt, illetve az állatok összetartása végett.¹³ Nem tartjuk kizártnak, hogy az ilyen mélyedéseket még mesterségesen is alakították: pl. emelték peremét, s ezzel célszerűbbé tették. Tálasi István emlékezet alapján rekonstruál egy földfalú (sár, vályog vagy trágya) félfedelese karámot a Kiskunságban.¹⁴ A Magyarság Néprajza pedig az Alföldről említi szükségzaván *dudvából*, *zsombékból* rakott disznókarámot. Ugyanitt a 488. ábra kör alakú disznókarámjának (tövisbokr a fala) kapumegoldása rokon az általunk leírtakkal.¹⁵ Megjegyezzük, hogy adatközlőnk nem tartotta lehetetlennek, hogy nagyjóságot is hasonló karámban tartsanak. Egy 70–100 cm-es földfal már megakadályozza a jóság kitörését. A néprajzi irodalom tehát eddig hasonló építményt nemigen közölt, de vannak nyomok arra, hogy ez valamikor általánosabb lehetett.

Bóna István II. összefoglaló térképe egy másik, eléggé szabályosnak tűnő „telket” is feltüntet a 14. számú ház körül. Ez esetben az ároknak a háztól való távolsága jól mutatja, hogy itt nem a házat közvetlenül körülvevő árokról van szó, hanem a telket határoló s így udvart képező árokról. A ház körüli udvarhoz csatlakozik egy másik, árokkal körülvett nagyobb udvar is, amelyik az előbbi is magába foglalja. Úgy véljük, itt sem lehet szó másról, mint kerítésről, amely a föld fölé emelkedett, de az árokkal együtt kétszeres mélységű-magasságú volt.

A néprajzi irodalomban közismert az ún. *garádja*, azaz a trágyából rakott kerítés, amelyet leginkább az Alföldről ismerünk Györffy István közléseiből.¹⁶ Györffy úgy véli, hogy garádja vette körül a hajdani *kerteket* és a *beltelek* portáit is. Az ő kutatásai nyomán él ugyan az is a tudományos köztudatban, hogy még a XVIII. században sem voltak a beltelek az Alföldön körülkerítve, a porták elválasztva egymástól, azonban maga a *kert* név, s egyéb Jászságra és Nagyunságra vonatkozó adataink is cáfolják ezt.¹⁷ Az egyes fundusokat feltétlenül valamiféle kerítéssel vették körül, mert a beltelken tartott állatok (disznó, baromfi) másképpen szabadon jár-

hattak volna. Az irodalomban gyakran emlegetett garádja azonban csak fokozatosan emelhető kellő magasságúra. Mivel a garádja bizonyos emlékezet szerint nemcsak trágyából, hanem földből is állott (Türkeve), s maga a *garád* szó is csak „*rakást*” jelent, s nem anyagot, arra kell gondolnunk, hogy először valamiféle földkerítést emeltek, s ezt a továbbiakban, időszakonként a kihordott trágyával is magasították.¹⁸

Sárból rakott kerítéseket ismerünk a Nyírségből; ezeket hasonló módon készítették, mint a fecskerakásos falat.¹⁹ A villával rakott, egyenetlen felületű sárfalat utólag ásóval, illetve kaszából készített falnyesővel simára nyesték, tetejére pedig az időjárás viszonyosságai, s főleg az esővíz ellen kukoricaszárat, rozsszalmát, nádat tapasztottak. A Jászság nyugati községeiben is hasonlóan védik az itt általános, utcaképet is meghatározó, földből készített, vertfalú kerítést, amelynek anyagát részben az utcai árokból és a házalapból, pincéből termelik ki (3. és 4. kép). Itt ugyan az árok távolabb fut a kerítéstől, de ez már a községi utcaszabályozó rendeletek következménye. A különböző módon készített földkerítések arra is felhívják a figyelmet, hogy ne csak egyszerű földhányást keressünk az árokkal együtt haladó földfalakban, hanem valószínűleg is megépített falakat,²⁰ amelyek függőlegesre voltak kiképezve, s amelyeket esetleg dudvával, növényi szárral trágyával is védtek.

Mindebből a régész ásója keveset találhat. Leggyakrabban csupán a földkitermelés helyét, az árkot tárhatja fel. Úgy véljük, kis adalékunk rávilágított arra, hogy sok esetben éppen a föld feletti építmény volt fontos, s az árok mellékes szerepet töltött be. Reméljük, hogy egy nagyobb összefoglaló néprajzi tanulmány, amely a kerítések különböző típusait, technikáit, a telekkel, a tulajdonjoggal és az életformával összefüggésben tárgyalja majd, biztosabb analógiával szolgálhat és segít megfeyteni ezeket, a falu kialakulása és települési rend szempontjából olyan fontos kérdéseket.

Szabó László

4. kép. A jászfényszarui vertfalú kerítés tetejének véde-
szalmával és kukoricaszárral (Szolnok m.)

Рис. 4. Защита глинобитного забора соломой и стеблями
кукурузы. (д. Ясфеньсару)

Fig. 4. Protection du haut du clôture pisé de de Jászfényszaru à l'aide du foin et des tiges de maïs (comitat Szolnok)

¹³ Szabadfalvi I., i. m. 28–30.

¹⁴ Tálasi I., A Kiskunság népi állattartása. Bp. 1936. 136.

¹⁵ Györffy I., Állattartás. MN. I. II. 143–144.

¹⁶ Györffy I., Telekformáink. i. h.

¹⁷ A kertesség kérdésével részletesen foglalkozik kéziratoss értekezésem: A jász etnikai csoport. Damjanich Múzeum Néprajzi Adattára 1.116.

¹⁸ ÉrtSz.

¹⁹ Szabó L., Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén. Etn 79 (1968) 526–547.

²⁰ Vö.: Méri I., i. m. illetve uő: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. (Bp. 1964) Régészeti Füzetek II. sor. 12. sz. középkori lakóház rekonstrukciója, amelyet átvész tőle Szabó I., 1969. 1. és 2. sz. ábrája is. Itt a házat körülvevő földfal egyszerű földhányás; ezt a fentiek értelmében szabályosabb földkerítésnek is tekinthetjük.

PARALLÈLE ETHNOGRAPHIQUE CONCERNANT LA DESTINATION DES FOSSÉS DES VILLAGES DE L'ÉPOQUE ARPADIENNE

Résumé

L'archéologie a maintes fois attiré l'attention de l'ethnographie sur le fait que l'explication de la destination des fossés découverts dans les villages de l'époque arpadienne n'est possible que par le travail commun des deux branches d'études. L'article donne une contribution ethnographique à ce type des fossés qui sont en rapport avec l'élevage des animaux et avec le silotage du foin.

L'auteur démontre que les fossés ne peuvent pas être interprétés toujours en eux mêmes. Les parallèles ethnographiques montrent que dans certains cas la terre obtenue des fossés ou le mur construit de cette terre étaient plus importants. L'archéologie peut mettre à jour les traces du fossé mais elle ne peut pas procéder de la même façon concernant les murs construits au bord des fossés ou concernant la structure de celui-ci, encore moins ou pas du tout.

Le contenu de l'article est en rapport avec les fouilles menées par István Bóna au village avar sur la vieille montagne de Dunaujváros. Il constate que la partie 17m × 27m attenante à un terrain d'habitation entourée d'un fossé, sur le plan publié (Fig 1) dont à l'intérieur il n'y a pas de trace de bâtiment, n'entourait pas le parc qui servait à tenir ensemble les animaux, mais qu'elle était le parc elle même. Ses dimensions et le fait que nous ne trouvons pas de trous de pieu rendent plus probable cette supposition. En s'y attachant l'auteur

décrit un parc de pores de Pély puszta (comitat Heves) son plan de reconstruction qui était d'usage même au tournant du siècle et qui est caractéristique de la région. Le parc décrit avait un mur de terre et la terre fut extraite du fossé qui longeait le côté extérieur du mur et que l'on élevait de plus en plus haut, suivant la destruction du haut du mur. Le mur et le fossé formaient ensemble le parc qui était fermé par une sorte de porte primitive. La littérature ethnographique fournit des renseignements peu nombreux mais évaluables quand même, soulignant que les parcs de ce genre pouvaient contenir des animaux plus grand et que jadis ils étaient plus généraux.

L'auteur présente également la structure et la façon de construction des clôtures de terre de la Grande Plaine (le pays Iazyge, le Nyírség, la Comanie) et souligne que les clôtures entourant les maisons n'étaient pas toujours éloignées du fossés dont la terre était extraite et que dans la plupart des cas ce n'était pas une simple levée de terre mais une clôture régulière, construite (maçonnée ou pisée). Ainsi donc quand nous examinons les fossés qui entouraient une maison il faut parfois prendre en considération l'existence d'une clôture en terre. Comme leur système n'est pas toujours constitué partiellement du bois (pieux ou tressage) on ne peut pas découvrir leur traces à l'aide de l'archéologie.

L. Szabó

ELŐZETES BESZÁMOLÓ A SZENTGOTTHÁRDI CISZTERCI MONOSTOR ÁSATÁSÁRÓL*

Szentgotthárd nagyközség központjában találjuk Magyarországon egyik legszebb barokk templomát, mely a hozzá déli oldalon csatlakozó kolostorral együtt Franz Anton Pilgram tervei alapján 1740–64 között épült a ciszterci rend számára.¹ E XVIII. századi együttestől északra egy kisebb méretű épület áll, mely 1677-ben ugyancsak templom céljára épült. A XVIII. században, a nagy barokk épületegyüttes elkészülte után magtárrá alakították, s ma magtártemplom néven ismert. A két épület a Rába folyó kanyarulatában, a Lapincs patak torkolatával szemben fekvő magaslaton települt, ma a község szívében levő parkban áll. Ide kívánja felépíttetni a Községi Tanács a Művelődési Központot. A tervek elkészítésével a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékén dr. Zádor Mihályt bízták meg. Az általa vezetett munkacsoport előzetes tervei szerint a két barokk épület között épülne fel a kultúrotthon, színháztermet, könyvtárat magában foglaló Művelődési Központ. Mivel alapos okunk volt annak feltételezésére, hogy a középkori ciszterci apátság maradványait is az említett helyen keressük, ezért megbízást kaptunk próbaásatás vezetésére, melyet 1971/72 nyarán a helyi Tanács költségén végeztünk el.

Az ásatás eredményeinek ismertetése előtt tekintsük át röviden a monostor történetét.

Történeti források

A szentgotthárdi ciszterci apátság alapítási évét illetően eltérőek a vélemények. Egyesek 1183, mások 1184 mellett foglalnak állást. Kalász Elek a monostorról írott alapvető munkájában a rendi Annalesekre hivatkozva megoldotta ezt a kérdést, és felhívta a figyelmet egy érdekes tényre.² Ez pedig a következő: a ciszterci monostorok a kezdeti időszakban úgy létesültek, hogy az új monostor telepítésére kiküldött szerzetesek maguk kérték letelepedési engedélyt, és első épületeiket is maguk építették. Ez a rend történetének későbbi korszakában lényegesen módosult. Ez időben a ciszterci apátságok létrejöttekor a szerzetesek bevonulását az őket megtelepíteni szándékozó világi vagy egyházi, a renden kívül álló személy részéről meg kellett előznie az 1134. évi nagykáptalan által megkövetelt apátsági épületek felépítésének, még előbb a hely gondos megválasztásának, és legfőképpen pedig birtokkal való ellátásának. E három: az új monostor helyének kijelölését, birtokkal való ellátását és legszükségesebb épületei megépítését egy szóval *alapításnak* szokták mondani, a fogalmat a renden kívül álló egyén nevéhez fűzve. A szerzetesek bevonulását ettől eltérőleg *településnek*, benépesítésnek nevezik, és ezt mindig egyik már meglévő monostorhoz kapcsolják.

Egy monostornak a fenti értelemben vett alapítása és benépesítése között a dolog természete szerint időbeli különbség van, rendszeren 1 vagy 2 év. Ezalatt az alapító építteti az épületet, a felkért monostor pedig készülődik a benépesítésre.

Ezen az alapon megoldást nyer Szentgotthárd két különböző alapítási évének látszólagos nehézsége is: 1183 a királyi alapítás, 1184 pedig a rendi település (más szóval a rendi értelemben vett alapítás) éve. Az apátság alapítólevele nem maradt meg, de más forrásokból biztosan tudjuk, hogy III. Béla király volt az alapító, s a franciaországi Trois Fontainesből érkeztek a benépesítő szerzetesek 1184. október 7-én.³ A király minden bizonnyal bőkezűen ellátta adományokkal az új apátságot. Közismert, hogy mennyire szorgalmazta és pártfogolta III. Béla a ciszterci apátságok alapítását. Amikor 1183-ban Péter citeaux-i és Ubicellus párizsi apát szerzetesek kíséretében III. Béla udvarában járt, a király előttük megadta a ciszterci rendnek mindazokat a kiváltságokat, amiket a rend Franciaországban élvezett.⁴ E látogatás után keletkezett a pilisi és a szentgotthárdi apátság.

Alapítólevél hiányában későbbi okleveles adatok alapján rajzolta meg Kalász Elek azt a kb. 275 km²-nyi, a Rába völgyénél vonuló gyepűtől az országhatárig tartó birtoktestet, amit adományul kapott az apátság a királytól. E jókora területen kezdtek meg a szerzetesek tervszerű, mintagazdaságot létrehozó munkájukat, melynek eredményeként hamarosan majorok gyűrűje vette körül a monostort.⁵

Hogy a XIII. században virágzó élet folyt itt, annak egyik legfontosabb bizonyítéka az 1219-ben alapított, Szentgotthárd által benépesített Pornói apátság. Ekkor már legalább 60 szerzetesnek kellett Szentgotthárdon lennie, mert ez a legkisebb szám, amikor új apátság alapítását a nagykáptalan határozatai megengedik.⁶ Az apátság jogilag is kiváltságos helyzetben volt. 1185-ben olyan kiváltságot kapott a monostor III. Lucius pápától, mely a megyés püspök (a győri egyházmegyéhez tartozott) joghatóságát a legerősebben korlátozta, és tizedmentességet biztosított az apátságnak. E kiváltságokat 1187-ben III. Orbán pápa is megerősítette.⁷ 1214-ben II. Endre a megye joghatósága alól is kivette az apátságot.⁸ E kiváltságok érvényben maradtak a XIV. században is, Károly Róbert 1326-ban megerősítette azokat, 1340-ben ugyanő teljes adómentességet biztosított a monostornak. Nagy Lajos 1345 és 1355-ben újra megerősítette az apátságot összes jogaiban.⁹

Az 1391-es esztendő döntő változást hozott. Ez év december 19-én Zsigmond király Szécsi Miklós nádor fiainak: János, Ferenc, Miklós és Péternek adományozta az apátság kegyúri jogát.¹⁰ Ezzel a monostor megszűnt királyi egyház lenni, és egészen a Szécsi testvérek hatalma

* Elhangzott a Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1974. április 26-án a Kossuth Klubban tartott felolvasó ülésén.

¹ Zlinszkykné Sterneck M., VMÉ 3 (1965) 285–292.

² Kalász E., A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdaságkódás a középkorban. (Bp. 1932) 10–11.

³ Heim, T., Notitia Historica de Ortu et Progressu abbatiæ Sacri Ord. Cisterciensis... (Viennæ 1764) 34–

35.

⁴ Heim, T., i. m. 45.

⁵ Kalász E., i. m. 14–16.

⁶ Kalász E., i. m. 124.; Békefi R., A pilisi apátság története. (Pécs 1891) I. 104.

⁷ Kalász E., i. m. 33.

⁸ Körmeny Ist. A. II. 1. 8. No 3.; Kalász E., i. m. 34.

⁹ Kalász E., i. m. 35.

¹⁰ Heim, T., i. m. 75.; Kalász E., i. m. 157.

alá került. Lezárult történetének első, virágzó korszaka. A XV. század első felében a Szécsiek egyszerre több birtokolták az apátságot, 1439-ben az első kegyurak egyikének, Miklósnak a leszármazottjai, név szerint Tamás, János, Dénes és Miklós öröklék a javadat. János, Tamás és Miklós zala megyei főispánok voltak, Dénes pedig esztergomi érsek.¹¹

Mátyás király idejében a ciszterci monostorok majdnem kipusztultak hazánkban, és ezért a király a nagykáptalanól kért segítséget a monostorok visszaállítására. Így 1480-ban a szentgotthárdi apátság irányítását Scholl Henrik vette át, 9 szerzetessel egy évtizedig igazgatta a monostort. Ő volt Szentgotthárd utolsó szerzetes apátja.¹² A Szécsiek hatalmaskodásai miatt Mátyás megfosztotta őket a kegyúri jogtól, de Szécsi Tamás (Miklós fia) visszaszerezte és 1526-ig bírta. Kifosztotta az apátságot, a szerzetesekkel keményen bánt (4–6-nál több nem is maradt itt), az apátság épületeit sem tataroztatta, s azok olyan elhanyagoltak voltak, hogy a tetőzetten sok helyen becsurgott az eső.¹³ Szécsi Tamás fia, István rövid ideig volt itt birtokos, a király Serédy Gáspárnak adta az apátságot, majd a Szécsi család visszaperelte tőle. Szécsi Margit fegyveres erővel szerezte meg az apátságot,¹⁴ később a Szécsiek régi jogait is visszaszerezte. 1565-ben Miksa király újra nekik adta az ágyúkkal, puskákkal, löszerekkel (egy vár tartozékaival) felszerelt apátságot.¹⁵ A későbbi oklevelek sokszor „várnak” nevezik, s feltételezhetjük, hogy a Szécsiek kezdték azt palánkszerűen megerősíteni, löszerekkel, katonákkal ellátni.¹⁶ A szentgotthárdi apáti birtok a dunántúli vérendszemben jelentős katonai terheket viselt, és XVI–XVII. századi birtokosai: a Szécsi, a Zrínyi, az Ortenburg és a Batthyány családok a török támadások ellen is védhetővé építették ki.¹⁷

1605-ben Bocskai vezére, Némethy Gergely Szentgotthárd felé portyázott, s a vele szemben álló, és Gotthárdot bíró Tieffenbach császári kapitány kiűrtette az erődöt, de előbb felrobbantatta — ahogyan Istvánffy írja — „az egész északi részt . . . tönkretéve ezzel a minden részében gyönyörű épület egészét”.¹⁸ A XVII. századi birtokosok oklevelekkel bizonygatták, hogy helyreállították a lerombolt épületeket, körülárkolták és megerősítették az apátságot. Istentiszteletet azonban nem tartottak itt.¹⁹

1675-ben Széchényi György kalocsai érsek kapta adományul az apátságot. Ő építette a második templomot 1677-ben, mely ma, mint említettük, magtártemplom néven ismert.

1734-ben kezdődik a harmadik szakasz az apátság történetében, amikor a ciszterci rend, pontosabban a heiligenkreuzi apát visszakapta Szentgotthárdot, és itt új templomot építtetett, és újra benépesítette szerzetesekkel az apátságot. Az épületek terveit F. A. Pilgram készítette, aki a terület első megszemlélésekor felmérte a középkori épület maradványait. Feljegyzései szerint 297 láb (94 m) hosszúságú, 138 láb (43,6 m) szélességű „királyi bőkezűséggel megépíttetett négyszög alakú kolostor és kereszt alakú templom” alapjait találta a helyszínen.²⁰ Ha az adatokat a templomra értelmezzük, óriási méretű épülettel számolhatunk.

¹¹ Kalász E., i. m. 159–160.

¹² Kalász E., i. m. 165–169.; Vakares K., Szentgotthárd és környékének ismertetése. (Szombathely 1935) 5.; Piszter I., Szent Gotthárd püspök és a szentgotthárdi ciszterci apátság rövid története. (Szombathely 1938) 12.

¹³ Kalász E., i. m. 172–173.

¹⁴ Heimb, T., i. m. 85.; Falubíró Gy. A szentgotthárdi apátság története a XVI. és XVII. században. 1934. Kézirat, melynek tanulmányozásáért Zlinszkynének mondok köszönetet.

¹⁵ Falubíró Gy., i. m. 8.: Körmendi lt. Alm. II. lad. 8. no 13.

¹⁶ Falubíró Gy., i. m. 8–9.;

¹⁷ Zlinszkyné Sternegg M., i. m. 287.

¹⁸ Nicolai Istvánffy, Historiarum de rebus Ungaricis

1. kép. Az 1677-ben épült templom keleti homlokzata
Рис. 1. Восточный фасад церкви, построенной в 1677 г.

Fig. 1. Façade est de l'église construite en 1677.

A középkori templomból a magtártemplomtól északkeletre egy csonka torony és pillérek nyugvó boltív (talán diadalív) maradványai látszóttak, ahogyan ez egy 1734-ből származó festményről és a heiligenkreuzi apátság levéltárában őrzött aquarellről leolvasható.²¹ A nagy barokk templom építését 1748-ban kezdték meg. A tervnek megfelelően a kolostor északi szárnyának alapjait is lerakták, ennek felépítésére azonban már nem került sor, és az alapokat visszatemetették.²²

Régészeti kutatás

A történeti adatok és a monostorra vonatkozó irodalom tanulmányozása után kezdtük el az ásátást.

Mint láttuk, a XVIII. századi metszetek a középkori templom keleti végét egyértelműen a magtártemplomtól

libri 34, Anno 1622. 831. „... Tiffenpachius ... suffosso iam ante templi pulcherrimi et sumptuosissimi fundamento ... totam aquiloneam partem disiecit correuente toto aedificio omnibus partibus elegantissimo, quod olim ab priscis Hungariae regibus constructum, hoc tandem servili impioque bello deletum ... nunquam fortassis restaurandum.”

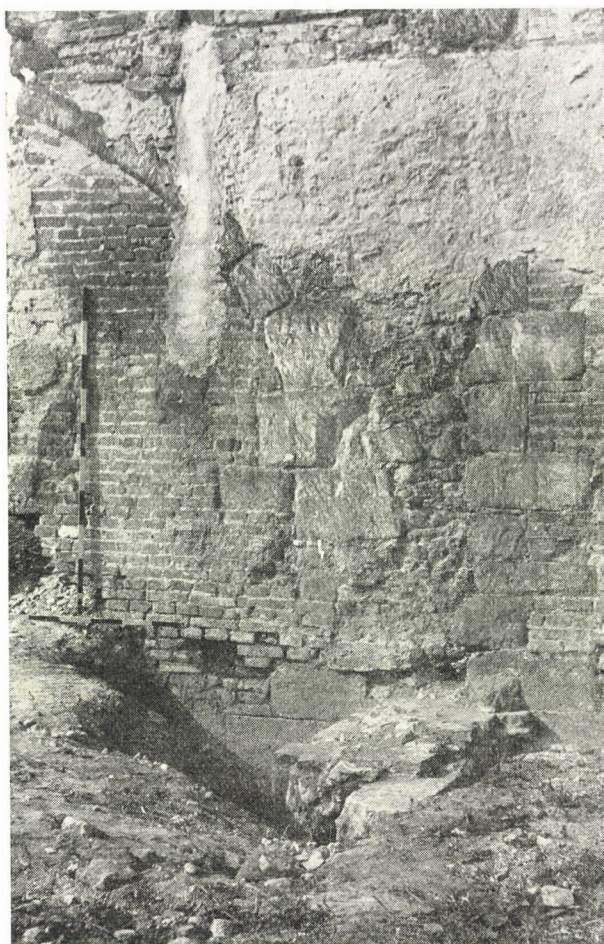
¹⁹ Zlinszkyné Sternegg M., i. m. 291–293.

²⁰ Heimb, T., i. m. 37. Magyar fordítással idézi Zlinszkyné Sternegg M., i. m. 285.

²¹ Zlinszkyné Sternegg M., i. m. 284.; A heiligenkreuzi apátság levéltárában őrzött 1734-es aquarellről készült fénykép tanulmányozását ezúton is köszönöm Zlinszkynének.

²² Zlinszkyné Sternegg M., i. m. 295, 301.

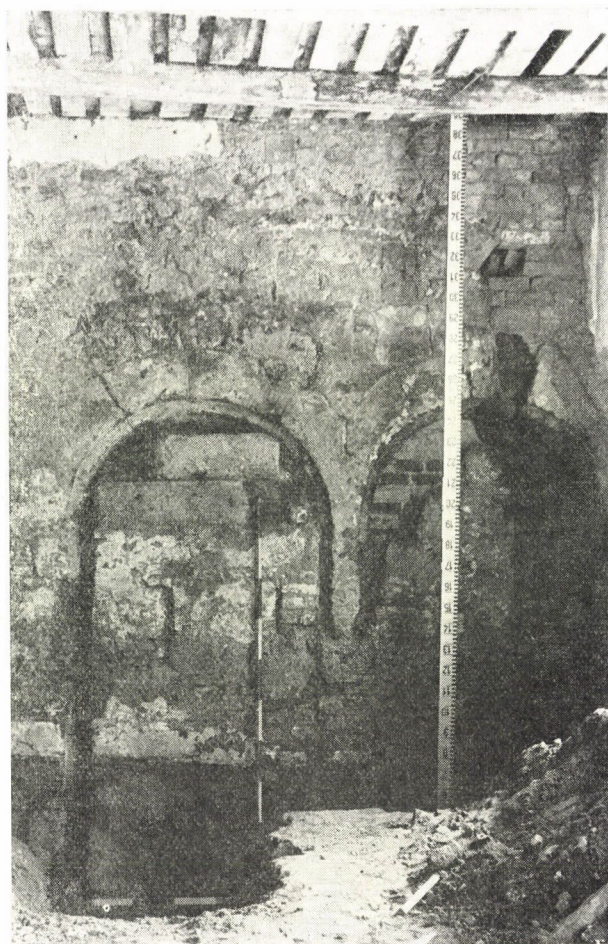

2. kép. A déli keresztház délnyugati saroklábazata
Рис. 2. Цоколь в юго-западном углу южного трансепта
Fig. 2. Base d'encoignure sud-ouest du transept méridional

keletre tüntetik fel. Ebből következik, hogy a magtártemplom falainak egy része feltétlenül középkori kell hogy legyen. Ezt már Zlinszkyné is feltételezte idézett dolgozatában. Először tehát a magtártemplomot vizsgáltuk meg. A következőket tapasztaltuk: a magtártemplom déli szentélyfalához csatlakozó sekrestye korábbi, mint a templom. Jól látszik ez a keleti falon, ahol a vakolat leverése után kitűnt, hogy a sekrestye falához építették hozzá a magtártemplom szentélyét, és nem fordítva (1. kép). A sekrestye keleti falának közepén egy lefaragott pillér nyomai figyelhetők meg, mellette boltozatnyom látszik. Feltételeztük, hogy a pillér és a boltozatnyom a középkori templom valamely része, ezért itt kezdtük el az ásatást. A lefaragott pillér folytatásaként 0,97 m széles, quader-kövekből rakott falat találtunk, ennek északi oldalán „in situ” románkori lábazatot (2. kép). Sajnos, csak kis szakasza maradt meg a falnak, mert a későbbi építkezéseknél kiszedték. A II. sz. kutatóárok metszetében nyomon tudtuk követni a kiszedett falat.

A sekrestye középkori erecétü keleti falának belső oldalán is végeztünk falkutatást, és itt egy elfalazott kettős félköríves fülkét találtunk (3. kép). A fülke faragott kövekből készült, körülötte is megmaradt a románkori falszövet. Fölötte — a déli ív vállkövére támaszkodóan — boltozat lenyomata látszik. A barokk befalazás.

3. kép. A magtártemplom sekrestyéjének keleti falában feltárt armarium a későbbi befalazással
Рис. 3. Ниша (бывшая библиотека), открытая в восточной стене ризницы церкви-житницы
Fig. 3. L'armarium découvert dans le mur est de la sacristie de l'église-grainier, avec le murage ultérieur

kibontása után egyrészt pontosan felmérhettük, másrészt fény derült rendeltetésére is. Oldal- és osztófalán ui. megtaláltuk a könyvespoleok tartására szolgáló bevágásokat, és így nyilvánvalóvá vált, hogy e kettős fali fülke a középkori apátság armariuma volt (4. kép). A középkori eiszterei monostorok közül a franciaországi L'Escale-Dieu-i (Hautes Pyrénées), 1143–1160 között épült monostorban találunk ilyen félköríves fülkékből álló armariumot.²³ Itt az északi keresztház nyugati falában van, és hármass fülke.²⁴ Azért az északi oldalon, mert a monostor itt a templom északi oldalához csatlakozik. Szentgotthárd esetében, ahogyan ez már előbb az I. sz. kutatóárból kiderült (5. kép), a monostor délről csatlakozott a templomhoz. Ebből következik, hogy az armarium a déli keresztház nyugati falában volt, mely a magtártemplom sekrestyéjének keleti falával azonos. Ha ez igaz, akkor a magtártemplom déli fala a románkori templom déli falával kell, hogy azonos legyen. E feltételezés alapján folytattuk a kutatást, és a sekrestye északkeleti szögletében, az armarium mellett nagy nyílású románkori kapu faragott kövekből készült lábazatát és erősen koptatott küszöbkövét találtuk meg (6. kép). A kapu keleti lábazata elég jó állapotban megmaradt, a nyugati rész sérült. A kapu nyugati felén megtaláltuk a kerengő boltozatának fali pillérét, melynek segítségével rekonstruálni

²³ Aubert, M., *L'architecture cistercienne en France* (Paris 1947) 40–41.

²⁴ R. P. M. — Dimier, A., *L'art cistercien en France*. Zodiaque (Paris 1962) 84–92.

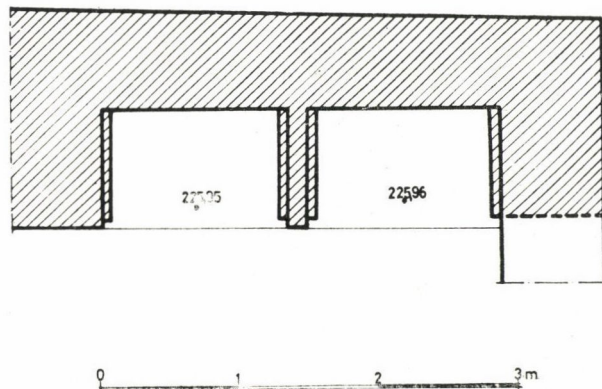
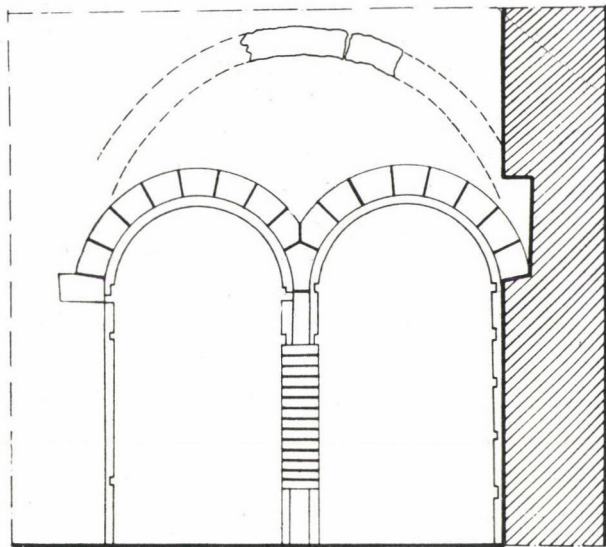
lehet a kerengő boltszakaszát. A küszöbök előtt épségben maradt a téglapadló és egy falazott sír.

A magtártemplom déli fala a kutatóárkok tanúsága szerint alapjaiban középkori (lásd az 5. képet). Ugyancsak román kori a templom nyugati fala, amelyről a vakolat leverése után kiderült, hogy egy emelet magasságig kívül-belül quaderkövekből készült (7. kép). A nyugati korabarrokk kapu déli szárköve mellett félköríves befalazás látszik a falon, ami mellett, a délnyugati sarok szögletében, 1 m-es szélességben, az első emelet magasságáig lefaragott a külső fal. Feltételezésünk szerint a félkörív egy befalazott román kori kapu, az 1 m széles lefaragás pedig támpillér nyoma. A kutatás igazolta feltevésünket. A barokk befalazás megbontása után előtűnt a román kori kapu, az ún. conversusi bejárat szárköve, és az itt ásott kutatóárkokban megtaláltuk a támpillér alapjait is (8. kép). A quaderkövekből készült támpillérhez 1 m után nem faragott kövekből épült, más anyagú habarcsba rakott fal csatlakozik, amelyet 9 m hosszúságig tudtunk nyomon követni (lásd az 5. képet). E fal a monostor nyugati, a laikus testvérek számára épült szárny északi falával azonosítható. Ez az épületrész túlnyúlt a templom nyugati zárófalán, és később épült, mint a templom.

A középkori templom eddig feltárt méreteiből következtetett, hogy az nagyobb volt, mint a mai magtártemplom, és így nyugati fala túlnyúlt a XVII. századi templomon. Annak északnyugati sarkán a XII. sz. kutatóárkokban meg is találtuk a középkori templom nyugati falának folytatását (lásd 5. képet). A középkori északnyugati templomsarkot néhány éve vízvezetékcső fektetésekor tették tönkre.

A barokk festményeken láttuk, de a templom tájolásából is következett, hogy a középkori templom szentélyét a magtártemplomtól keletre kell keresnünk. Az itt nyitott kutatóárkokban és szelvényekben sikerült feltárnunk a középkori templom főszentélyét, kétoldalt a diadalív alapjait, középen a főoltár nagy négyszögű tömbjét. A meglepetést okozó félköríves főszentélyben négyzet, rombusz és piskóta alakú, zöld mázas padlótegla darabokat találtunk. A főszentélynek csak alapfalai kerültek elő (9. kép), a felmenő falakat elbontották. Erősen lekopott itt a feltöltődési réteg, a felszínhez közel volt a középkori szint (10. kép).

Az ásás során néhány apró vörösmárványból készült sírkőtöredéket találtunk. Az apátság gótikus és reneszánsz sírköveit Zlinszkyné dolgozta fel,²⁵ mi csak kiegészítjük egy jelentős sírkő ismertetésével, melyet a szentély északi diadalív pillérének alapja mellett találtunk, felforgatott helyzetben. Vörösmárványból készült, 1 x 1,5 m nagyságú, szépen megmunkált töredék, melynek a szélén egy keretben a következő, hiányosan megmaradt felirat olvasható: HIC JAC(ET). ....(H)ELENA DE GARA COM. .... RIS ANNO DOM. MCCCCXLI.²⁶ A sírkő közepén levő címer (koronás, a szájában országalmát tartó kígyó) a Garai család címere (11. kép). A sírkő feltehetően az apátsági templom szentélynégyzetében feltárt kettős téglasír egyikét fedte, amelybe Szécsi Miklósné, Garai Ilonát temették. Az „öreg” Garai Miklós nádor leánya 1398-ban ment feleségül Szécsi Miklóshoz, aki testvéreivel együtt 1391-ben kapta Zsigmondtól a szentgotthárdi apátság kegyúri jogát. Az ő fiaik: Tamás, János, Miklós és Dénes örökölték 1439-ben az addig a Szécsi család által közösen birt szentgotthárdi javadalmat, és így magyarázható, hogy édesanyjukat a kegyuraságuk alatt álló monostortemplomban helyezték örök nyugalomra. Az egyik sírban talált női csontvázat, aki Lengyel Imre vizsgálatai szerint tbc-ben szenvedett, azonosíthatjuk feltételeesen Garai Ilonával, akinek hozzátartozói: apja Nagy Lajos idejében macsói bán, 1376-tól az ország nádora, a nápolyi Kis Károly gyilkosa, apósa,

4. kép. A kibontott armarium, fölötté a boltozat nyoma
Рис. 4. Открытая ниша с остатками свода
Fig. 4. L'armarium découvert, avec les traces de la voûte dessus

Szécsi Miklós szintén nádor volt egy ideig, testvére, a „fiatal” Garai Miklós Zsigmond legőszintébb híveként 1433-ig volt az ország nádora, fia — Szécsi Dénes esztergomi érsek — a XIV–XV. századi Magyarország híres és hírhedt vezéralakjai voltak.²⁷

A VI. sz. kutatóárkok nyugati végében megtaláltuk a XVII. századi kolostor nyugati traktusának alapfalait, és a Pilgram által tervezett északi barokk kolostorszárnny lerakott és később visszatemetett alapfalait. Sajnos, nem remélhetjük, hogy az 1,80 m széles barokk falak mellett, melyeknek széles alapozási gödröt ástak, és jó mélyen lealapozták, a középkori falakból valami is a helyén maradt volna a monostor nyugati részén.

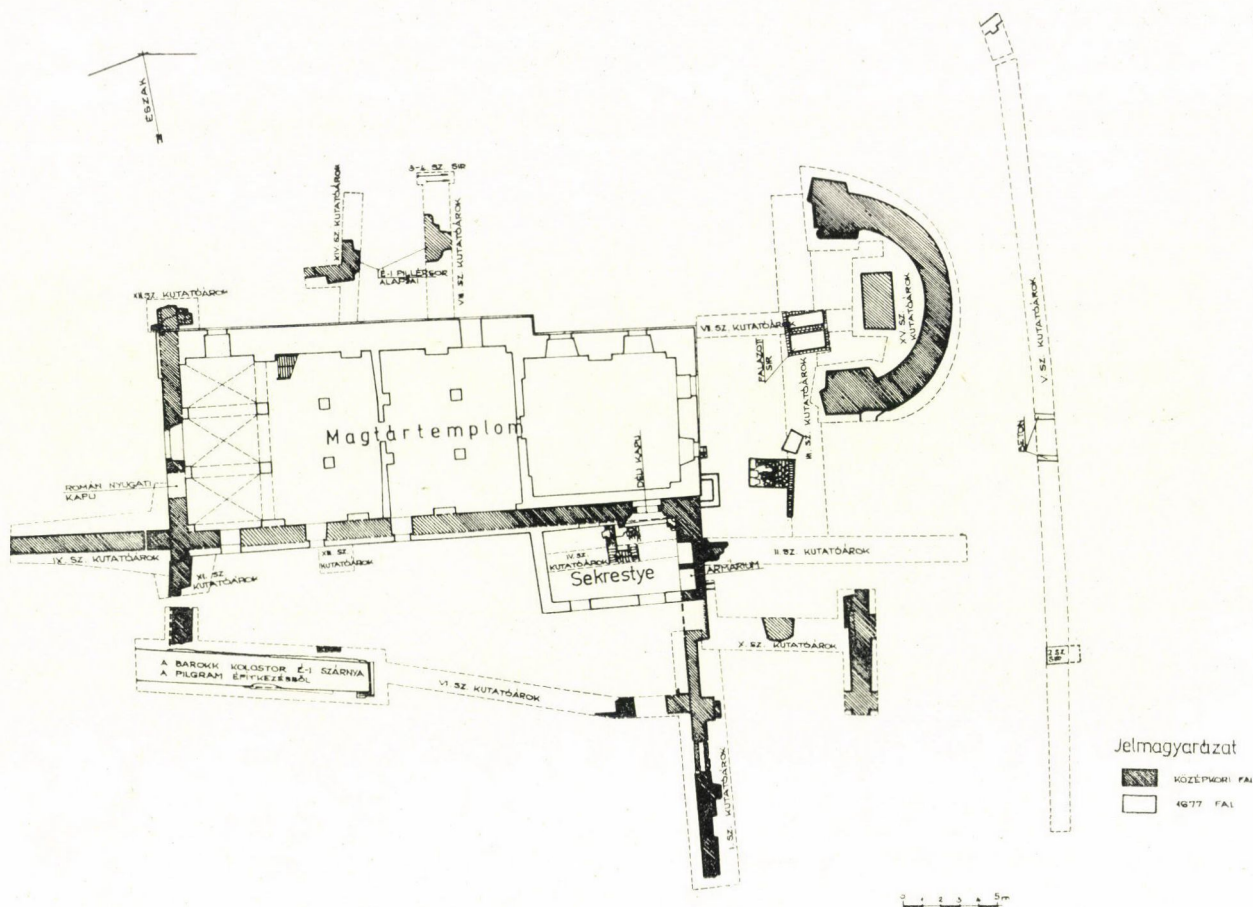
²⁵ Zlinszkyné Sterneck M., Műv. Tört. Ért.

²⁶ A sírkő feliratának megfejtéséért Entz Gézinak és Levárdy Ferencnek mondok köszönetet.

²⁷ Nagy I., Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. (Pest 1856) 4. k. 327–331.,

10. k. 528–530.; Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. (Bp. 1900) I. 174–178., 414–418.; Fügedi, E., Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. (Bp. 1974) 194–195.

5. kép. Ásatási alaprajz
Рис. 5. План раскопок
Fig. 5. Plan de fouilles

Az ásatás eredményeinek összegezése

Az 1971/72-ben végzett rövid – tájékoztató jellegű – ásatással és falkutatással tisztáztuk a középkori ciszterci templom kiterjedését. Egyértelművé vált, hogy a magtártemplom nyugati és déli fala a középkori falra épült rá. A félköríves főszentély, az északi pillérsor, az armarium, a díszes déli kapu alapjainak, a kerengő fali pillérének, udvari falának, valamint a káptalanterem falainak feltárásával minden adatunk megvolt ahhoz, hogy a középkori ciszterci templom alaprajzát rekonstruáljuk. Az általunk keresett analógiák figyelembevételével a Műszaki Egyetem Építészettörténeti Tanszékén dr. Zádor Mihály és dr. Guzsik Tamás készítette el a rekonstrukciós alaprajzot (14. kép).

Háromhajós, keresztházás, nagyívű félköríves főszentéllyel rendelkező, 44 m hosszúságú templom volt az 1183-ban alapított, 1184-ben benépesített szentgotthárdi ciszterci templom, melynek nem a nyugati homlokzatán nyílt a díszes román kapu, hanem a déli keresztház keleti falában levő armarium mellett jutottak be a szerzetesek a templomba.

A déli oldalon levő monostorból csak a káptalantermet sikerült alaprajzilag és a bordák alapján boltozatát elméletileg rekonstruálni és a kerengő boltozati rendszerét kiskerkeszteni. Mint említettük, a kerengő és a monostor déli és nyugati kiterjedését már nem lehet

megállapítani a ráépült barokk falak miatt. Ha azonban Pilgram 1738-ban készült feljegyzéseit nemcsak a templomra értelmezzük, hanem a monostorra is, akkor közelebb jutunk annak méretéhez. Az általa említett 43,60 m-es szélesség megegyezik a templom hosszával, mely az alapozási padkával együtt 44 m (alapozási padka nélkül 43,60 m), és ez a monostor négyszögű tömbjének valóban a szélessége. A 94 m-es hosszúság az épületegyüttes észak–déli kiterjedését mutatja, a templommal és a lakóépületekkel együtt.²⁸

Mint említettük, az ásatás nem befejezett, csak tájékoztató jellegű volt. Sok probléma vár még megoldásra. Meg kellene találnunk a templom északi falát, melyet ugyan 1605-ben Tieffenbach felrobbantott, de feltehetően az alapfalak megmaradtak azért, meg kellene keresnünk az északi keresztházat, és azt a toronyszerű épületet, amit az 1734-es festmény és az aquarell a szentély északi oldalánál feltüntet. A problémák megoldása csak teljes régészeti feltárással lehetséges, amire az említett Művelődési Központ építése kapcsán remélhetőleg mód nyílik.

Mégis, az eddigi feltárások alapján a – véleményünk szerint – hitelesen rekonstruált alaprajz jelentős új adattal gazdagítja a magyarországi ciszterci templomainkról való ismereteinket. Ez az alaprajzi forma ritka a ciszterci építészetben.

Analógiáit keresve kézenfekvő, hogy először Szent-

²⁸ Az adatok azonosságára Zlinszky János hívta fel a figyelmet, amit ezúton is köszönök. Köszönettel tar-

tozom Zádor Mihálynak és Guzsik Tamásnak is a rekonstrukciós alaprajz elkészítéséért.

6. kép. A déli románkori kapu megmaradt lábazata
 Рис. 6. Остатки цоколя южного входа романского стиля
 Fig. 6. Le soubassement de la porte romane sud

gotthárd benépesítő atyaapátságát, Trois-Fontainest vizsgáljuk meg. Trois-Fontainest (Trium Fontium) maga Szent Bernát alapította 1116-ban, és ide Clairvaux-ból települtek a szerzetesek 1118-ban.²⁹ Franciaország egyik legnagyobb, korai alapítású, fontos, és a középkorban népes apátsága volt. A középkori templom hajójának romjai állanak a mai barokk apátság kertjében, szentélyét és keresztházát A. Dimier 1963–64-ben feltárta. 70 m hosszú, háromhajós, keresztház, egyeneszáródású főszentélyű templom volt a XII. század első felében épült Trois-Fontaines-i apátsági templom,³⁰ a Clairvaux-i és a Fontenay-hoz hasonló alaprajzzal. A ciszterci építészet első, klasszikus, kötött rendszerű típusához tartozott. A Szentgotthárdon feltárt templom analógiáit tehát nem itt kell keresnünk. Hozzá hasonló alaprajzú ciszterci templomokat Dél-Franciaországban, Provence-ban, egy zárt körben találunk. Ilyen a senanque-i apátság, amelynek félköríves főszentélyű, keresztház, háromhajós temploma 1160–1180 között épült.³¹ A templom északi oldalához csatlakozik a valamivel később épült monostor négyszögű épülettömege (15. kép). A templom főbejárata az északi keresztház sarkánál a kerengőből nyílik, a

templom nyugati oldalán két kis ajtó nyílik a két oldalhajóba.

Alaprajzban és méretben egyaránt közelebb áll a Szentgotthárdon feltárt templomhoz Le Thoronet 1160–1175 között épült temploma,³² melynek főszentélye ugyancsak félkörívesen záródik. Háromhajós, keresztház, amihez szintén az északi oldalon csatlakozik a monostor (16. kép). A főbejárat itt is az északi keresztház nyugati fala mellett nyílik, a nyugati oldalon egy-egy — a szentgotthárdihoz hasonló — félköríves zárású kapu vezet a két mellékhajóba (17. kép). Az északi keresztház mellett levő sekrestyéből egy kis helyiséget leválasztottak az armarium számára, ahová a kerengőből nyílik egy oszlop által tartott egyszerű nyílás.³³

A senanque-i és a Le Thoronet-i apátság egyaránt az ugyancsak Dél-Franciaországban levő mazani apátságból települt, és mindkettő azonos időben (1160–1180 között) épült. A mazani apátságnak (épült 1140–1150 között) ma már csak romjai vannak,³⁴ ezekből azonban kivehető, hogy alaprajzi rendszere hasonló a belőle települt két apátság alaprajzi rendszeréhez. Helyi hagyományokkal (pl. Senanque kupolája a szentélynégyezeten)

²⁹ R. P. M.—Dimier A., Trois-Fontaines, abbaye cistercienne. 1965. 2.

³⁰ R. P. M.—Dimier A., Trois-Fontaines. Guide du visiteur. 1971. 26–27.

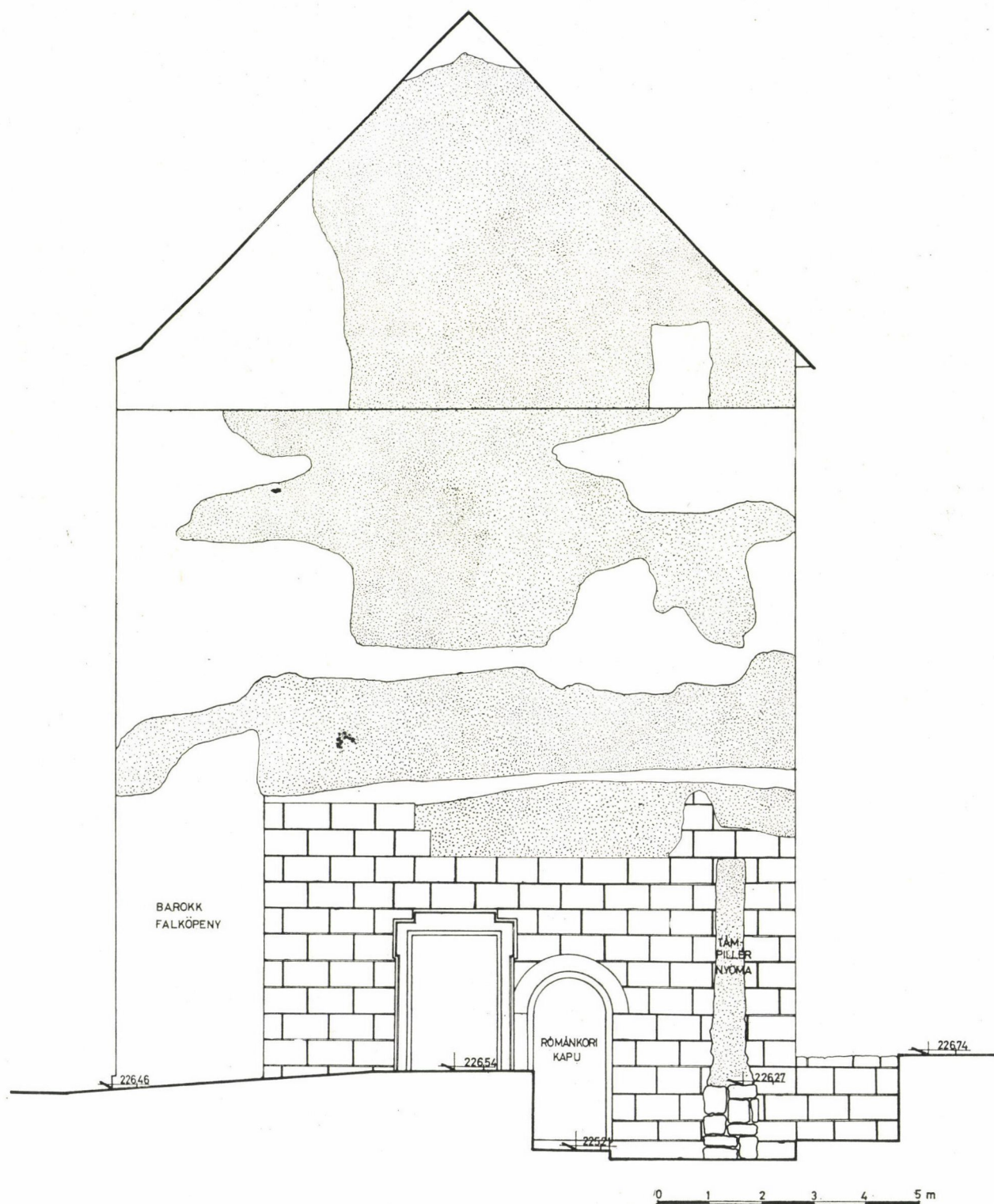
³¹ R. P. M.—Dimier A., L'art . . . 84–92.

³² R. P. M.—Dimier A., L'art . . . 186–193.

³³ Lekai J. L., Geschichte und Wirken der Weissen Mönche. (Köln, 1958) 300.

³⁴ Van der Meer, F., Atlas de l'Ordre cistercien. (Paris–Bruxelles 1965.) 26. kép, 287.

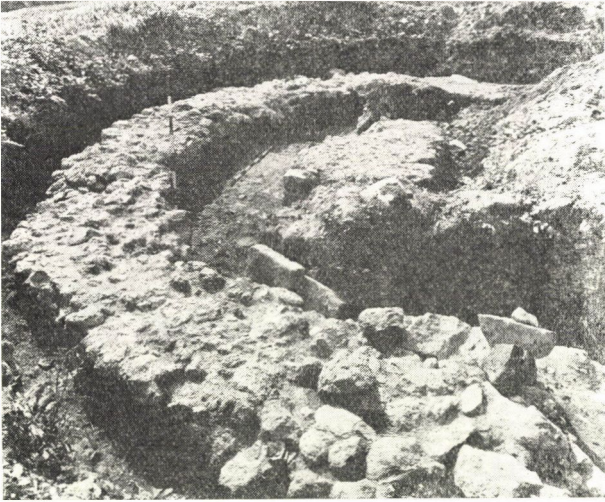

7. kép. A magtártemplom nyugati homlokzata
 Рис. 7. Западный фасад церкви-житницы
 Fig. 7. Façade ouest de l'église-grainier

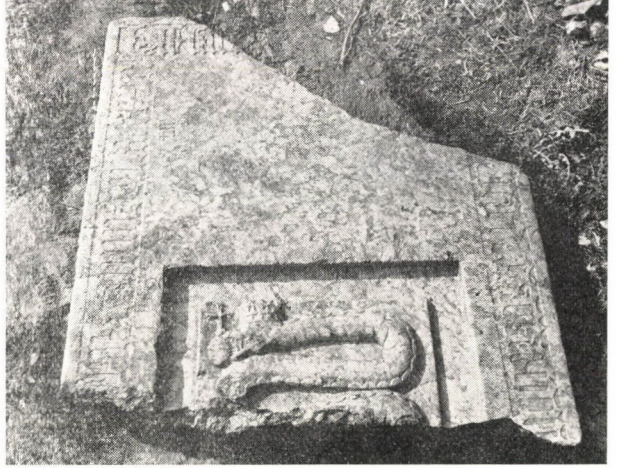

8. kép. A félköríves románkori kapu és a támpillér alapjai
 Рис. 8. Сводчатый вход романского времени и фундамент контрфорса
 Fig. 8. Les fondations du dossieret et de la porte romane cintrée

9. kép. A románkori félköríves főszentély
 Рис. 9. Романская сводчатая главная апсида
 Fig. 9. Choeur en plein cintre de l'époque romane

átítatott, jól elhatárolható építőműhely építette e provencai ciszterci monostorokat, amelyekre az alaprajzi rendszeren kívül jellemző a bazilikás megoldás, a hevederekkel támasztott, csúcsívbe hajló dongaboltozat, a végtelenségig leegyszerűsített részletformák és a kő gondos megmunkálása. Még egy nagyon jellemző vonást kell kiemelni: ez pedig a már említett nyugati homlokzat, ahol középen nincsen díszkapu, csak a két mellékhajóba nyílóan találunk egy-egy egyszerű, félköríves nyílású kaput (17. kép). A szentgotthárdi templom nyugati homlokzata is ilyen lehetett. A déli románkori kapu épségben maradt, és mivel a nyugati homlokzat közepén az épségben maradt románkori falszövetben semmi nyoma nincs

10. kép. Garai Iona vörösmárvány sírkőve
 Рис. 10. Надгробие Илоны Гаран из красного мрамора
 Fig. 10. Dalle tombale en marbre rouge d'Iona Garai

annak, hogy itt díszes főkapu lett volna (a díszes bejárat alapjait a déli oldalon találtuk meg), ezért a szentgotthárdi románkori templom nyugati homlokzatát ugyancsak két félköríves, az oldalhajókba nyíló románkori kapuval képzelhetjük el. Franciaországban ilyen megoldást az ugyancsak Mazanból települt silvanesi ciszterci templom nyugati homlokzatán találunk. Az 1151–1187 között épült templom alaprajzilag azonban teljesen különbözik a fentebb ismertetett csoporttól, és a Fontenay-i, L'Escaie-Dieu-i, Trois-Fontaines-i egyeneszáródású főszentéllyel rendelkező, keresztházas, háromhajós ciszterci templom típusához tartozik.³⁵

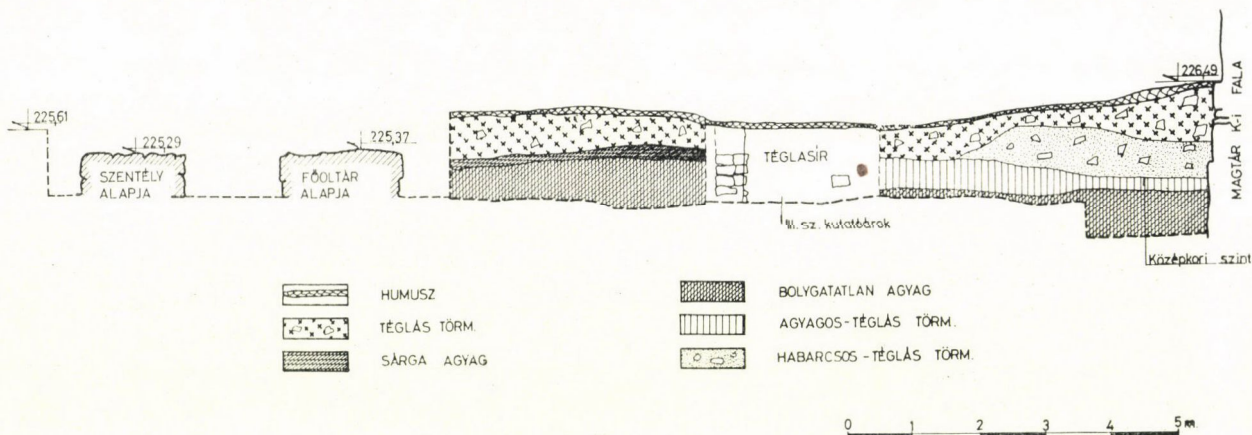
A silvanesi apátság egyben arra is jó példa, hogy itt is, mint Szentgotthárd esetében is, nem gondolhatunk arra, hogy az atyaapátság építőműhelye építette volna az új apátságot. A ciszterci monostoroknak az előzményekben kifejtett alapítási módját figyelembe véve (a kegyúr által történő alapítás, majd a kijelölt atyaapátság által történő benépesítés), meg tudjuk magyarázni, hogy miért provencai építőműhely építette az Észak-Franciaországból települt szentgotthárdi apátságot. Előtérbe kerül az alapító kegyúr, ez esetben III. Béla személye, akinek francia kapcsolatai közismertek. Az is köztudott, hogy provencai kőfaragók is dolgoztak a királyi építőműhelyben.³⁶ A kegyúr a szerzetesek letelepítése előtt köteles felépíttetni az 1134. évi nagykáptalan által

³⁵ R. P. M. — Dimier, A., *L'art* . . . 95–99.

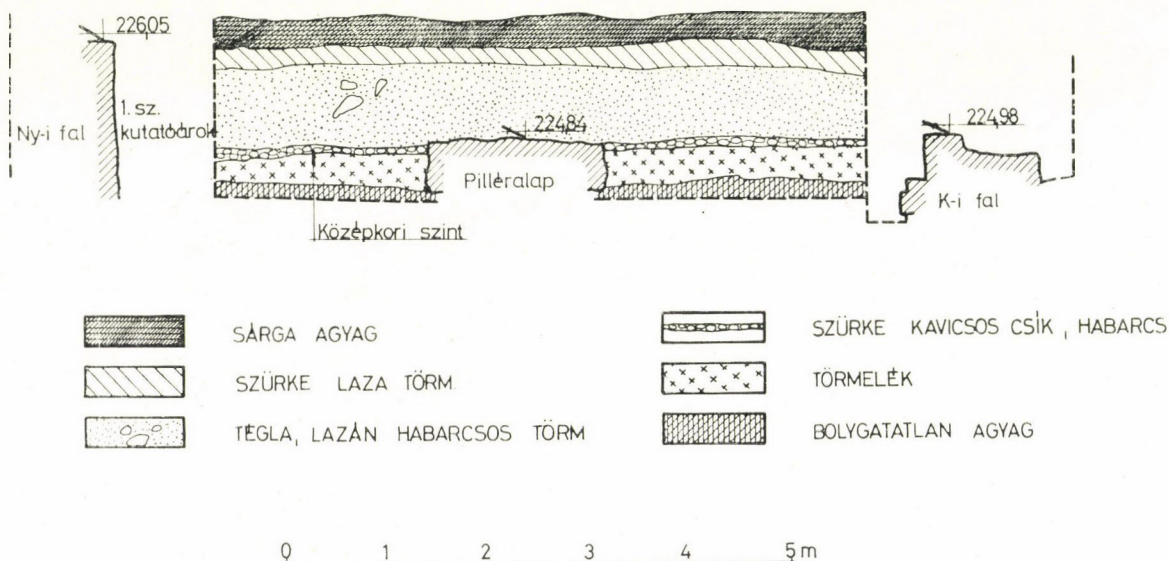
³⁶ Gerevich T., Magyarország románkori emlékei

(Bp. 1938) 60–69.; Várnai, D., Az esztergomi királyi palota építési szakaszai. Magyar Műemlékvédelem 1971/72. 80.

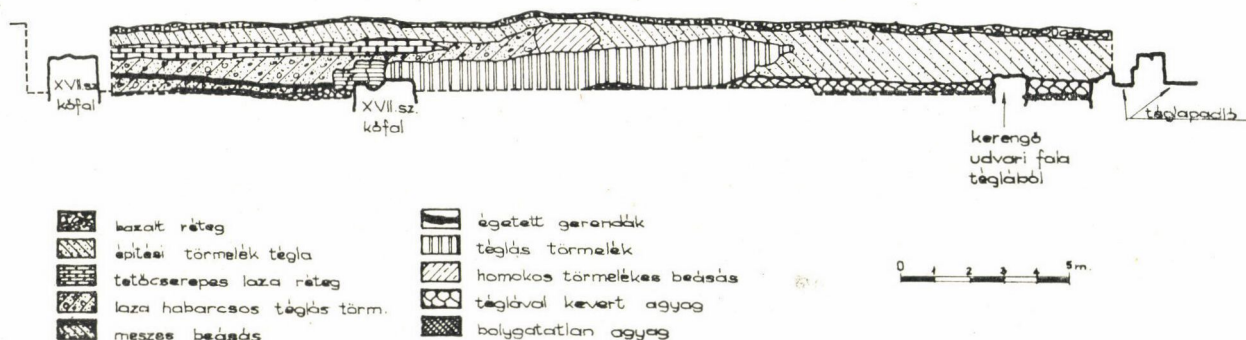

11. kép. A VII. sz. kutatóárók déli metszeta
Рис. 11. Южный профиль траншея VII.
Fig. 11. Coupe du mur méridional du fossé de recherche de VII. siècle

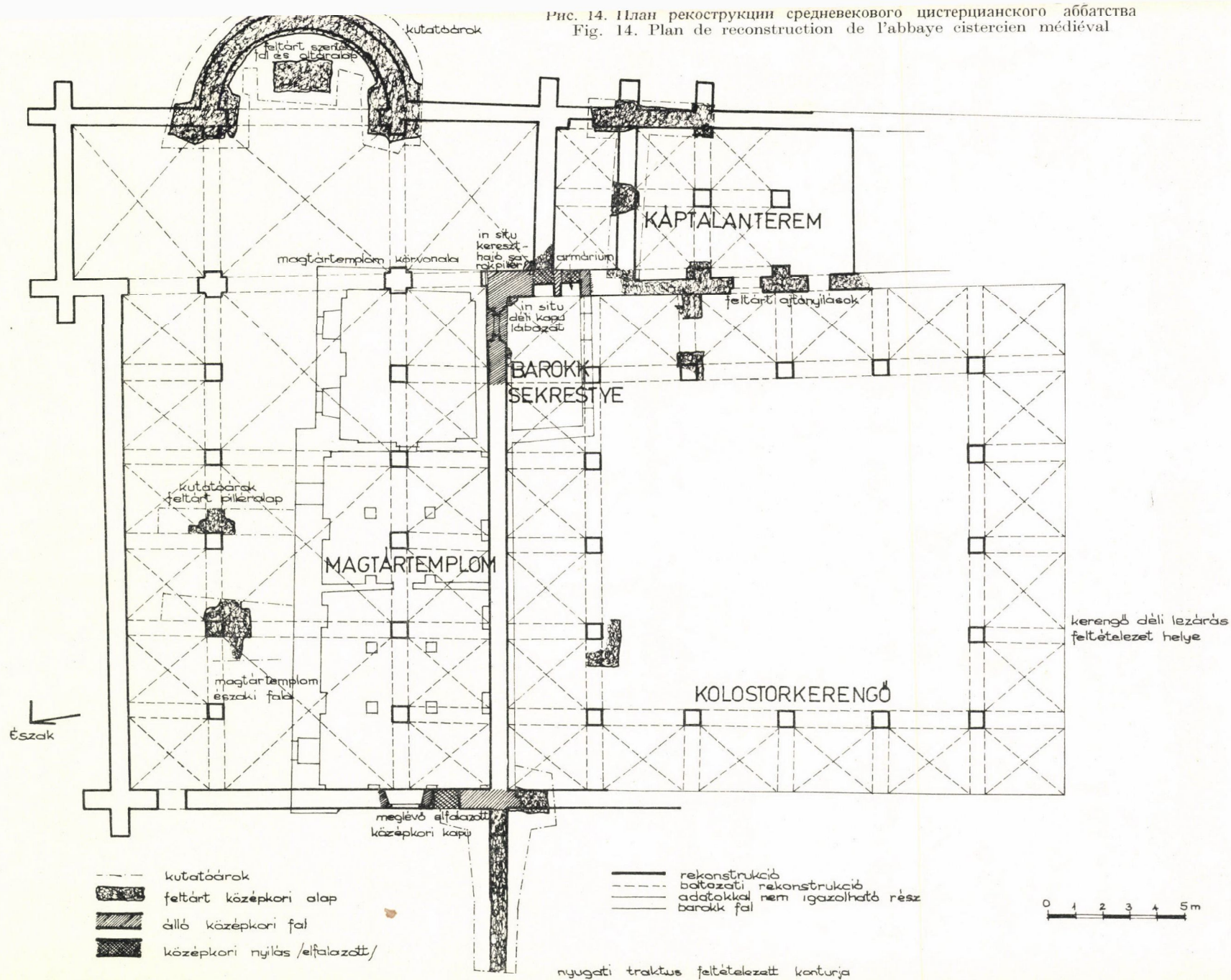
12. kép. A X. sz. kutatóárók északi metszeta
Рис. 12. Северный профиль траншея X.
Fig. 12. Coupe du mur septentrional du fossé de recherche de Xème siècle

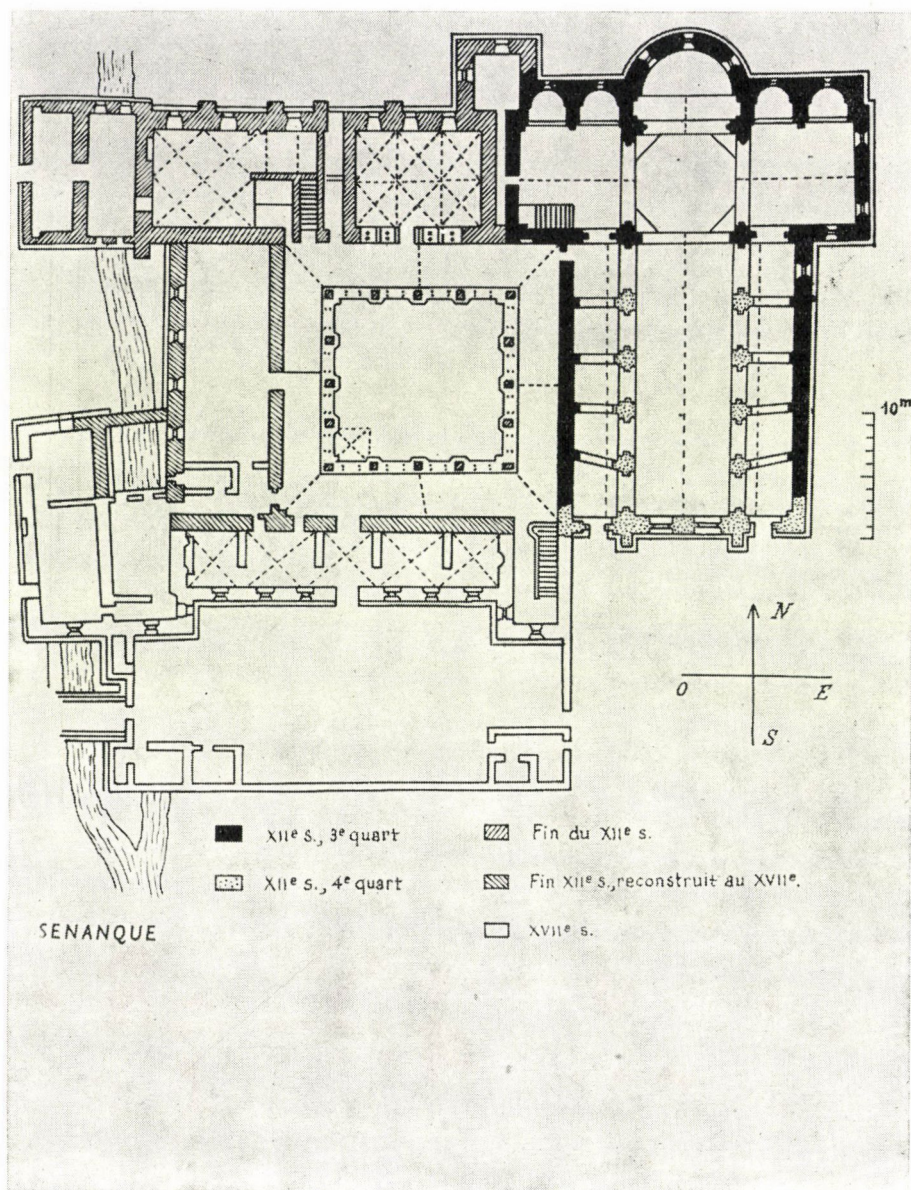
13. kép. A VI. sz. kutatóárók északi metszeta
Рис. 13. Северный профиль траншея VI.
Fig. 13. Coupe du mur septentrional du fossé de recherche de VIème siècle

Рис. 14. План реконструкции средневекового цистерцианского аббатства
Fig. 14. Plan de reconstruction de l'abbaye cistercien médiéval

15. kép. A senanque-i ciszterci monostor alaprajza
 Рис. 15. План монастыря цистерцианцев в Сенанке
 Fig. 15. Plan du monastère cistercien de Senanque

meghatározott apátsági épületeket,³⁷ akkor tehát az építtetőkről is a kegyúr gondoskodott. És mivel az említett provençe-i ciszterci monostortemplomok éppen 1180 körül készültek el, kézenfekvő, hogy az itt felszabaduló rendi műhelyt kérte fel III. Béla a szentgotthárdi monostor felépítésére, a mindig népes Trois-Fontaines pedig

benépesítette az 1184-ben már a legfontosabb, eléírt épületekkel készen álló apátságot.

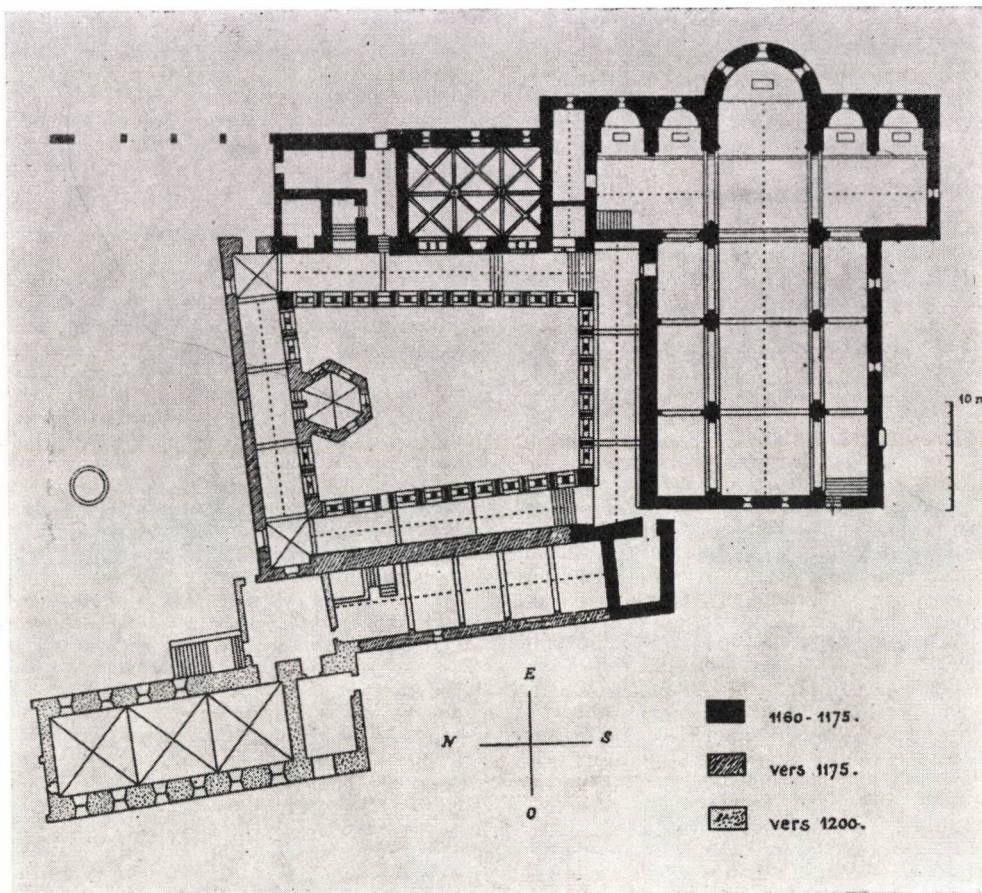
Az épület további építéstörténetének, valamint a környék építészetére gyakorolt hatásának kutatása a jövő feladata.

Valter Ilva

³⁷ Kalász, E. i. m. 10–11.: Annales Cistercienses I. 274. A fényképeket Király György felvételeinek felhasználásával Pusztai Rózsa, a rajzokat Pintér Attiláné készítette. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a

szentgotthárdi Nagyközségi Tanács VB-nek az ásatáshoz nyújtott anyagi és erkölcsi támogatásért, elsősorban Bíró Józsefnek, Kiss Albertnek, Kovács Jánosnak.

16. kép. Le Thoronet, a ciszterci monostor alaprajza
 Рис. 16. Ле Тороне, план монастыря цистерцианцев
 Fig. 16. Le Thoronet — plan du monastère cistercien

17. kép. Le Thoronet, a ciszterci templom nyugati homlokzata
 Рис. 17. Ле Тороне, западный фасад церкви цистерцианцев
 Fig. 17. Le Thoronet — façade occidentale de l'église cistercienne

Au centre de la grande commune Szentgotthárd nous voyons cette belle église et cloître en style baroque qui furent construits entre 1740 et 1764 d'après les plans de F. Anton Pilgram pour l'ordre des Cisterciens. Un peu plus au nord se trouve un autre bâtiment plus petit qui fut construit comme église en 1677, mais plus tard transformé en grainier. C'est sur le terrain qui se trouve entre les deux bâtiments que sera construit le nouveau centre culturel et puisque c'est ici que nous pouvons chercher les traces du monastère cistercien fondé en 1183 par Béla III., nous avons exécuté des fouilles pour retrouver les restes de l'abbaye médiévale.

Sur la façade est de l'église baroque transformée en grainier nous avons pu lire que la sacristie fut construite plus tôt que l'église. En considération d'autres traces médiévales que nous avons pu observer sur les murs, nous avons commencé le travail par l'investigation des murs. Du côté intérieur du mur est de la sacristie nous avons trouvé un armarium formé de deux niches cintrées avec les traces des bibliothèques. Au dessus l'empreinte d'une voûte était visible. Puisque dans les églises cisterciennes l'armarium se trouve en général au mur ouest de la croisée nous pouvons donc identifier le mur est de la sacristie baroque avec le mur ouest de la croisée de l'église médiévale. Dans ce cas là le mur sud de l'église baroque doit être identique au mur sud de l'église médiévale. Cela était prouvé par l'exploration des murs et par des excavations de fondation. A l'encoignure de l'armarium et du mur sud nous avons découvert les fondations d'une porte romane jadis richement ornée. Dans le mur ouest de l'église-grainier, derrière un murage nous avons découvert une porte romane cintrée à côté de laquelle se découvraient un dossier et les fondations d'une aile occidentale, adossée postérieurement pour les frères laïques. Le mur ouest de l'église baroque jusqu'à la hauteur du premier étage est fait de pierre de taille et il date de l'époque romane.

Le mur ouest de l'église médiévale dépassait l'église-grainier, et devant le mur septentrional de l'église baroque nous avons retrouvé un rang de piliers du nord de l'église médiévale, et du côté est le mur de fondation du chœur en plein cintre, les piliers de l'arc de triomphe et le soubassement de mur de l'autel cardinal furent découverts. Dans le carré du chœur nous avons mis à jour un tombeau à double, muré de briques. Un d'entre eux fut probablement couvert de la dalle tombale en marbre rouge de Mme Miklós Szécsi, née Ilona Garai, que nous avons trouvée en position renversée à côté du pilier nord de l'arc de triomphe. La famille Szécsi avait obtenu en 1391 le droit de patronage de l'abbaye du roi Sigismond. A partir de 1439 ce droit a passé entre les mains des fils de Mme Szécsi, Ilona Garai. Il est donc compréhensible qu'Ilona Garai, décédée en 1441, fut enterrée dans le

carré du chœur de l'église de Szentgotthárd qui était sous leur patronage.

Nous avons retrouvé également les fondations du chapitre du monastère attenant à l'église, avec la fondation du pilier divisif au centre. Dans la couche des gravats plusieurs nervures et bandes du XIII. siècle se sont découvertes, et cela montre que la partie est du monastère était reconstruite au XIII. siècle. Avec la mise à jour du mur du déambulatoire donnant sur la cour nous pouvons restituer la largeur du couloir du déambulatoire. L'ensemble baroque de 1740 fut construit sur la partie méridionale et occidentale du monastère.

En se basant sur les résultats des fouilles Mihály Zádor et Tamás Guzik ont préparé le plan de la reconstruction de l'abbaye médiévale. L'église cistercienne fondée en 1183 fut une église à trois nefs, avec une transept et un chœur en plein cintre, longue de 44 m, peuplée en 1184 des Trois-Fontaines, dont sur la façade occidentale s'ouvraient deux portes en plein cintre dominantes chacune sur une nef latérale. La porte richement ornée était située sur le mur ouest, à côté de l'armarium, dans le mur méridional.

Cette forme de plan est rare dans l'architecture cistercienne. La vaste église au chœur à fermeture droite de Trois-Fontaines, construite en 1118, ne peut pas servir d'analogie d'une part puisque son aménagement est différente, de l'autre puisque elle fut construite bien avant la construction de celle de Szentgotthárd. C'est au sud de la France, en Provence que nous trouvons, dans un cercle fermé, des églises cisterciennes dont les plans ressemblent à celui de l'église de Szentgotthárd. Ainsi par exemple l'église de l'abbaye de Senanque, construite entre 1160—1180, et l'église de Le Thoronet, construite entre 1160—1175. Toutes les deux sont originaires de l'abbaye de Mazan. A part des traits provençaux typiques la solution de la façade occidentale avec les portes cintrées donnant chacune sur un bas-côté, est également caractéristique et que nous retrouvons sur la façade occidentale de l'église abbatiale de Silvanes, peuplée également de Mazan. Le système du plan de cette église diffère complètement du groupe précédent. Pareillement qu'au cas de Szentgotthárd ici nous ne pouvons pas penser non plus que la nouvelle église fut construite par l'atelier de construction de l'abbaye-père. C'est ici que vient au premier plan la personne du patron fondateur, dans le cas de Szentgotthárd celle du roi Béla III., qui a fait construire l'église par un atelier libre de Provence pour que pour l'arrivée des moines de Trois-Fontaines les bâtiments les plus importants, décrits par le chapitre principal en 1134 soient terminés.

I. Valter

HENSZLMANN IMRE KALOCSAI ÁSATÁSA

A magyar műemlékvédelem 1972-ben ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Ez alkalomból, a magyar műemlékvédelem megteremtése érdekében kifejtett munkásságára emlékezve, helyezték el a Henszlmann Imrét ábrázoló domborművet az Országos Műemléki Felügyelőség székházának falán.

Feldolgozásunkban a fáradhatatlan lendületű kutató egy jelentős munkáját — a kalocsai székesegyház régészeti feltárását — ismertetnénk a legutóbb előkerült, eddig lappangó levéltári anyag (levelek, felmérési rajzok) közreadásával.¹ Ezek nemcsak megerősítik Henszlmann Imre felmérési rajzainak hitelét,² s így az annak alapján elvégzett, a kalocsai székesegyház építéstörténetére vonatkozó újabb vizsgálat megállapításait, hanem ezen keresztül kutatásának módszere, története s tiszteltreméltó egyénisége is kirajzolódik előttünk. Bár a régészet tudásanyagában, a feltárás módszerei tekintetében nagyon sokat fejlődött Henszlmann kora óta, kalocsai munkássága csakúgy mint egyéb ásatásai — a kor színvonalát e területen figyelembe véve — ma is példamutatónak tekinthetők. Hittelt érdemlően bizonyítja ezt kalocsai kutatása, amely lehetővé tette egy több mint fél századon keresztül hitelesnek vélt megállapítás revízióját, az építéstörténeti kutatásunk szempontjából fontos kalocsai székesegyház alaprajzának szigorúan a feltárt maradványokra támaszkodó módosítását.³

A kalocsai székesegyház feltárásának története Henszlmann levelei és az azokhoz mellékelt felmérési rajzok alapján. (1869. aug. 14—1869. szept. 5.)

A Kalocsai Érseki Levéltárban az elmúlt évben Székely László levéltáros egy olyan iratköteget talált, amely több Henszlmann Imre által írt levelet és a kalocsai székesegyház 1869. évi ásatására vonatkozó feljegyzést (költségelszámolás, levelek az érseknek stb.) tartalmazott. Az anyag áttanulmányozása után, abból most négy levelet és a levelekhez csatolt három pauszrajzot ismertetünk.⁴

Az első levélben (augusztus 14.) az ásatás első hat napjáról számol be Henszlmann Imre Haynald kalocsai érseknek. A levélhez mellékelte — finom pauszon — az

ásatásról készített felmérési rajzot. Az előkerült maradványokat rögzítő alaprajz felett két metszetrajzot találunk (1—2. kép). A rajzokra vonatkozóan a következő megjegyzést olvashatjuk: „...Az ide mellékelt rajznak vörös vonalaival körül írom a mostani templomnak silhoueth-jét, a sárga vonalakon megjelennek a mérvek, a schraffírozott részek mutatják a régi templomnak eddig megtalált falait, a pontozott vonalakban adom a keleti apsisok felét úgy, mint azokat, az eddig megtaláltak után elhelyezve, sejtenelem lehet.”

Az alaprajz és a levél világosan mutatja, hogy az ásatás első hetében a középkori székesegyház kereszthajójának déli részét találták meg a most álló templom hajójának délkeleti sarka mellett. A kereszthajó e részének sarkait egymásra merőleges helyzetű támpillérek erősítették egykor. Kelet felől e szakasz félköríves, kívülről lizénával tagolt apszissal záródott, nyugati falához pedig egy csigalépcsőt magába foglaló építmény csatlakozott, amelybe a kereszthajó felőli bejáraton át juthattak. Ez utóbbi helyen — a székesegyház északi oldalán feltárt maradványok alapján (f. betűjelzés) — Henszlmann egy tornyot feltételezett. (Mai ismereteink birtokában tudjuk — az előkerült részletek alapján —, hogy e helyen nem állhatott torony.)

A kereszthajó déli részének maradványai közvetlenül a járószint alatt kerültek elő. A középkori székesegyház padlószintje három lábbal — hozzávetőlegesen egy méterrel — mélyebben feküdt a mainál, s felette „díszesen faragott termésköböl” rakott falazat maradványa került elő. A feltárás során a kereszthajó e részének keleti végénél egy északi—déli irányú metszetrajz is készült (2. kép A), amelyen jól kivehető a félköríves apszis belülről (a jelzés), a kereszthajó kívülről és belülről faragott „terméskövekkel” borított déli falának átmetszete (c), a metszettel azonos irányú támpillér (d) nézetben ábrázolva, a járószint (terrain) és a középkori padlószint (kirchen fussboden) jelzése. A metszet a jelenleg álló székesegyház déli felétől indul (Mauer der neuen Kirche) és dél felé húzódik. A metszet közepén levő részlethez (b) érdekes megjegyzést fűz Henszlmann: „... a talaj, melyen azon féloszlopnak lába emelkedett, melynek több példányát látjuk az érseki kertben és a mostani sanctorium alapjába befalazva...”⁵

gyarországi művészetek története I. (Bp. 1970) 26—28. és 89.; K. Kozák, Acta ArchHung 25 (1973) 177—204.

⁴ A négy Henszlmann-levél másolatához a függelékben még három Mayer Bélához írt levél másolatát s az ásatásra vonatkozó költségelszámolást is csatoltuk. (A leveleket az Érseki Levéltárban külön kötegekben őrzik.)

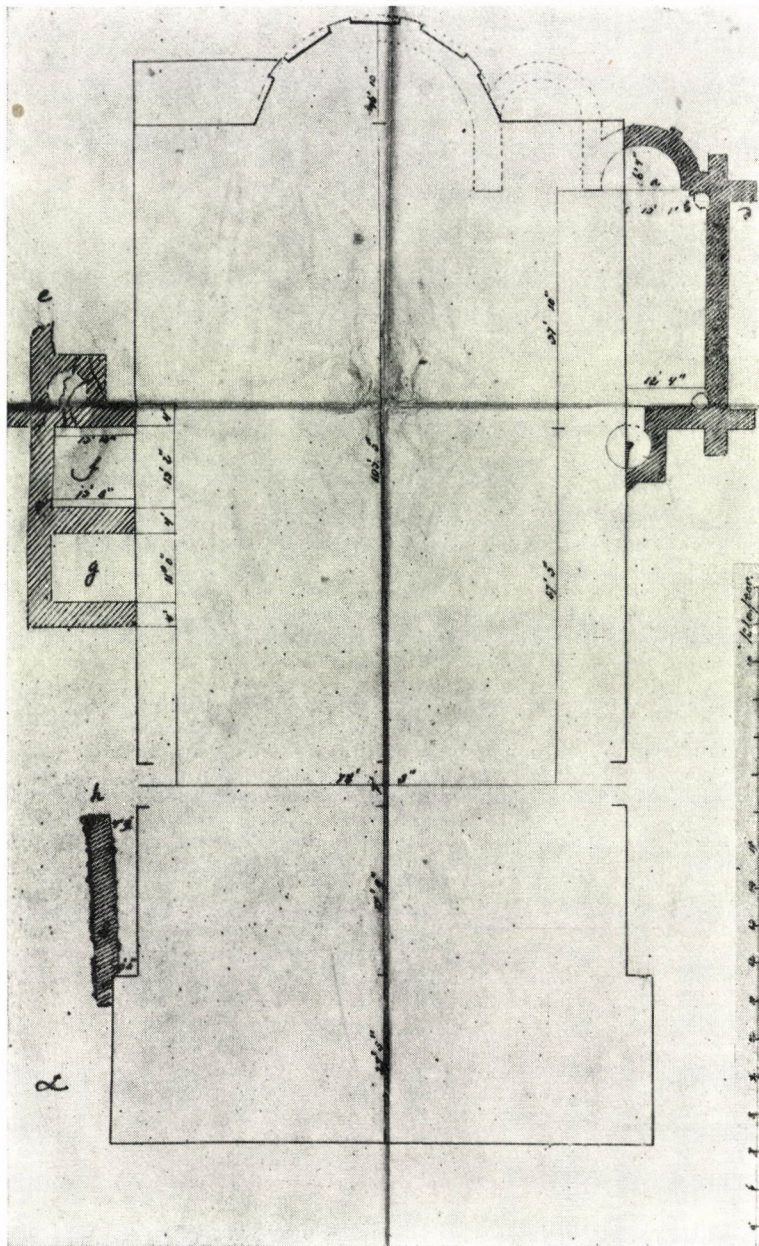
⁵ Itt arról a faloszlopról van szó, amely a kereszthajó délkeleti szögletében — hasonló jelez az alaprajz a délnyugati sarokban is — került elő. (A székesegyháznak egy későbbi időben történő kutatásakor különös figyelemmel kell lenni erre a megjegyzésre. Az ott előkerülő — szentély alsó, lábazati részében, illetve alapozásában —, másodlagosan befalazott kövek formailag, felületképzés tekintetében felvilágosítást adhatnak majd a kereszthajó említett, visszatemetett részletére.) A közölt metszet azért is fontos számunkra, mert egy későbbi műemléki kutatás, esetleg helyreállítás alkalmával egykori felmenő tekintetű előkerüléseivel és bemutatásával is számolhatunk a székesegyház déli oldalának ezen a részén.

¹ E munka a Magyar Építőművészek Szövetsége által 1973-ban kiírt pályázat III. díját nyerte. Itt mondunk köszönetet Székely László levéltárosnak a rendelkezésünkre bocsátott anyagért s a feldolgozás során nyújtott segítségért.

² Henszlmann I., Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa. (Leipzig 1873); *Ua.*, Magyarország ó-keresztény, román és átmeneti stílusú műemlékeinek rövid ismertetése. (Bp. 1876) 50.

³ Henszlmann I., i. m. — Foerk E., A kalocsai székesegyház. (Bp. 1915) Klny. Magyarország Műemlékei IV. kötetéből. — Winkler P., A kalocsai főszékesegyház 1010-től napjainkig. (Kalocsa, 1929.) — Gerevich T., Magyarország románkori emlékei. (Bp. 1938.) 33—35. és 70—72.; Dercsényi D., A magyarországi művészet története. I. Bp. 1962.; Kozák K., ArchÉrt 93 (1966) 47—64.; *Ua.*, A székesfehérvári királyi bazilika legkorábbi építkezési korszaka. Székesfehérvár Évszázadai I. (Székesfehérvár 1967) 141—155.; Dercsényi D., A ma-

1. kép. Az első levélhez (aug. 14.) mellékelt felmérési rajz
 Рис. 1. План, приложенный к первому письму (от 14. августа)
 Fig. 1. Dessin de métrage joint à la première lettre (14 août)

A székesegyház északi oldala mellett feltárták a középkori kereszthajó északnyugati sarkát egy belső csigalépcső és egy támpillér maradványaival. A lépcsőépítmény a kereszthajó nyugati és északi falához csatlakozott. A kereszthajó északi falának többi része — az (e) jelzéstől kezdődően kelet felé — nem került elő, bár ezen a részen több mint másfél ölnyi mélységig (kb. 2,85–3,00 méter) is lehatoltak. A kiszedett fal helye jól látható az északi oldalon felvett, északi–déli irányú metszetrajzon (2. kép B ábra).

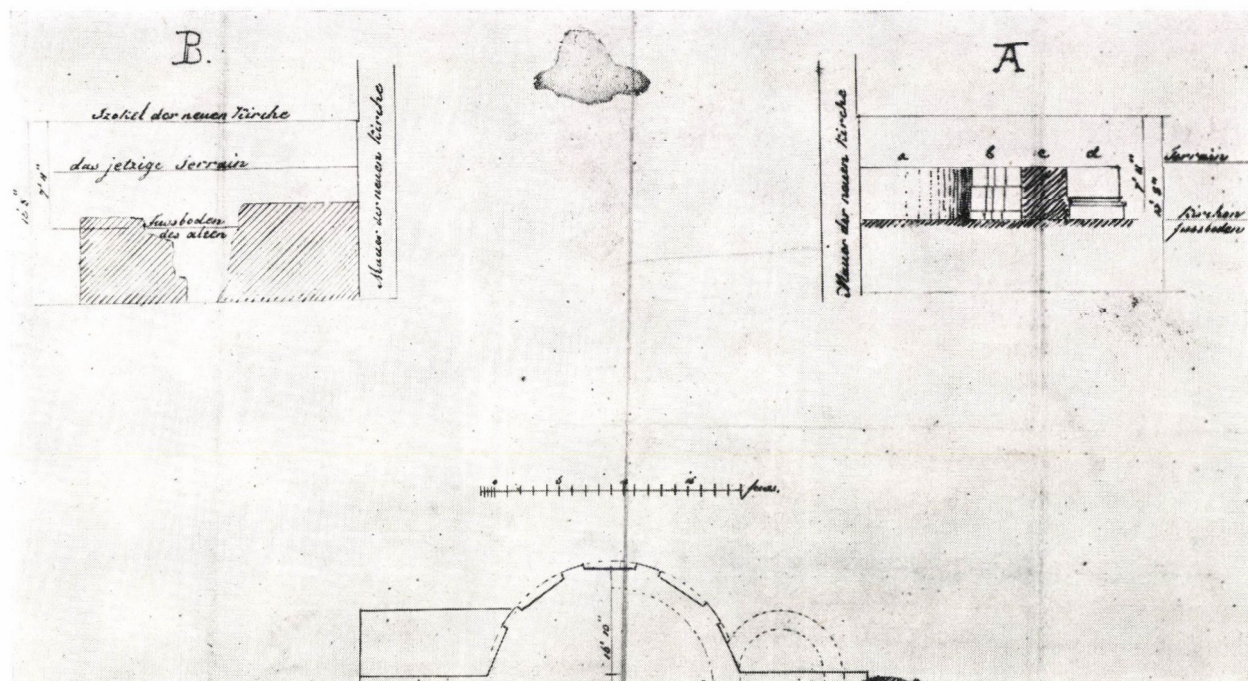
A kereszthajó északi részének nyugati falához csatlakozó épületrész együtt épült a kereszthajóval, s így annak sarkát nem erősítette külön támpillér nyugat felől.

Az építményhez nyugatról még egy hasonló méretű épületrész (g) csatlakozott. Az ásató úgy vélte, hogy ennek az épületnek nyugati fala a székesegyházon belül találkozik valahol a nyugatabbra feltárt, kelet–nyugati irányú falmaradvánnyal, amelyet a középkori székesegyház hosszhajójának északi falával azonosított (h). E falnak is csak alapozása került elő, „meglehetősen mélységben”. Henszlmann úgy gondolta akkor, hogy e falhoz csatlakozott az „észak–nyugati ikertorony”, amelynek maradványait az alfa jelzésű helyen kereste, de nem találta meg. Az említett helyen egy pince beszaladt boltozatára akadt, amelyről még nem tudta megállapítani, hogy egy különálló épület vagy a kolostor maradványa lehet-e.⁶

⁶ A hely vonatkozásában a későbbi levelekben további

utalásokat találunk, s az összesítő alaprajz teljes méretét adja e pincének. (Henszlmann I., i. m. 50.)

2. kép. Az első levéllel küldött metszetrajz
 Рис. 2. Профиль, приложенный к первому письму
 Fig. 2. Dessin de section envoyé avec la première lettre

A hatnapi ásatás idején előkerült maradványokat a XIII. század első felére keltezte Henszlmann Imre, s az építkezést Berthold vagy Ugrin érsek nevéhez kapcsolta. Azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy mindkettőjüknek része lehetett ennek a székesegyháznak az építésében. Levelében megjegyezte, hogy: „... A régi sz. István-féle építkezésnek legkisebb nyomára eddig nem akadtam.” Szeme előtt a négytornyos székesegyház típusa lebegett, amelynek itt egy kisbényi, francia típusú változatát remélte megtalálni. Úgy vélte, hogy a kalocsai ásatások „... a Magyar emlékeket egy igen nevezetes típusával fogják gazdagítani; ez továbbá fogja bizonyítani azon viszonyt és közlekedést, mely középkorban Francia és Magyarország közt létezett Németország némi mellőzésével.”

Levele végén közli, hogy első nap tíz, a többi öt napon tizenhét napszámot alkalmazott és jelzi, hogy a hátralevő munka még 7–8 napot vesz igénybe, ha a kolostor (clausura) feltárására most nem kerülne sor. Emberi magatartására jellemző levelének befejező része: „Hogy ily csekély idő alatt annyira mehettem nagy részt Excellenciád mérnöke közreműködésének köszönhetem, ki nem csak; hogy reggeli öt órától esteli hét óráig folyvást serkenti a munkásokat, hanem szakismeretével is nagy hasznomra vagyon.”

Az első levélből kiviláglik, hogy Henszlmann Imre a munka eredményes folytatása érdekében értékelte az addig előkerült részleteket, s tudományos hipotézist alkotott magának a várható részletek vonatkozásában. A déli kereszthajó alapján feltételezett északi rész tudományos előrelátásának helyességét bizonyítja csakúgy, mint a francia–magyar építészeti kapcsolatokkal foglalkozó, idézett sorai. A szentélyekkel – szaggatott vonalas kiegészítés – és a négytornyúsággal kapcsolatos feltevése nem bizonyult helyesnek, de ezt a munka során (mint látni fogjuk) el is veti, s így azt csak munkahipotéz-

zisnek tekinthetjük. Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy egy olyan különös szentélymegoldást – kápolnakoszorús, szentélykörüljárós – tárt fel, amely előtte ismeretlen volt hazánkban.

Henszlmann érdemének tarthatjuk viszont, hogy pontosan meghatározta azt az építészeti csoportot, ízlést (francia), amelybe beilleszthető volt az első héten feltárt részlet.⁷

A második levélben (augusztus 22). Henszlmann az ásatás következő hetéről, öt napjáról számol be Haynald Lajos kalocsai érseknek. A levél dátuma világosan mutatja, hogy a kutató szoros kapcsolatot tartott az ásatás idején a költségeket viselő érsekkel. Az érsek szinte azonnal válaszol Henszlmann-nak. Az első levélre ráírt néhány sort már aug. 18-án továbbította az érsek titkársága.

A levélhez mellékelt alaprajz külsőre hasonló az elsőhöz; pauszra készült, több színű tussal. Első látásra feltűnnek – az előzőhöz viszonyítva – az újabban előkerült maradványok, elsősorban a jelenlegi szentélyen kívül előkerült kápolnakoszorú (3. kép). A déli oldalon a kereszthajó nyugati oldala mellett feltárt, görög betűkkel jelzett sírok; az északi oldalon pedig a kereszthajó keleti felének – a feltárt déli falak nyomán – rajzi kiegészítése jelentkezik új részletként. A hajó északi oldalával párhuzamos helyzetű, az előző héten már megtalált fal szabálytalan oldalai itt már párhuzamossá váltak. Keleti végénél előkerült a feltételezett déli irányba csatlakozó fal is. E fal vonalában, észak felé egy támpillér maradványai váltak láthatóvá.

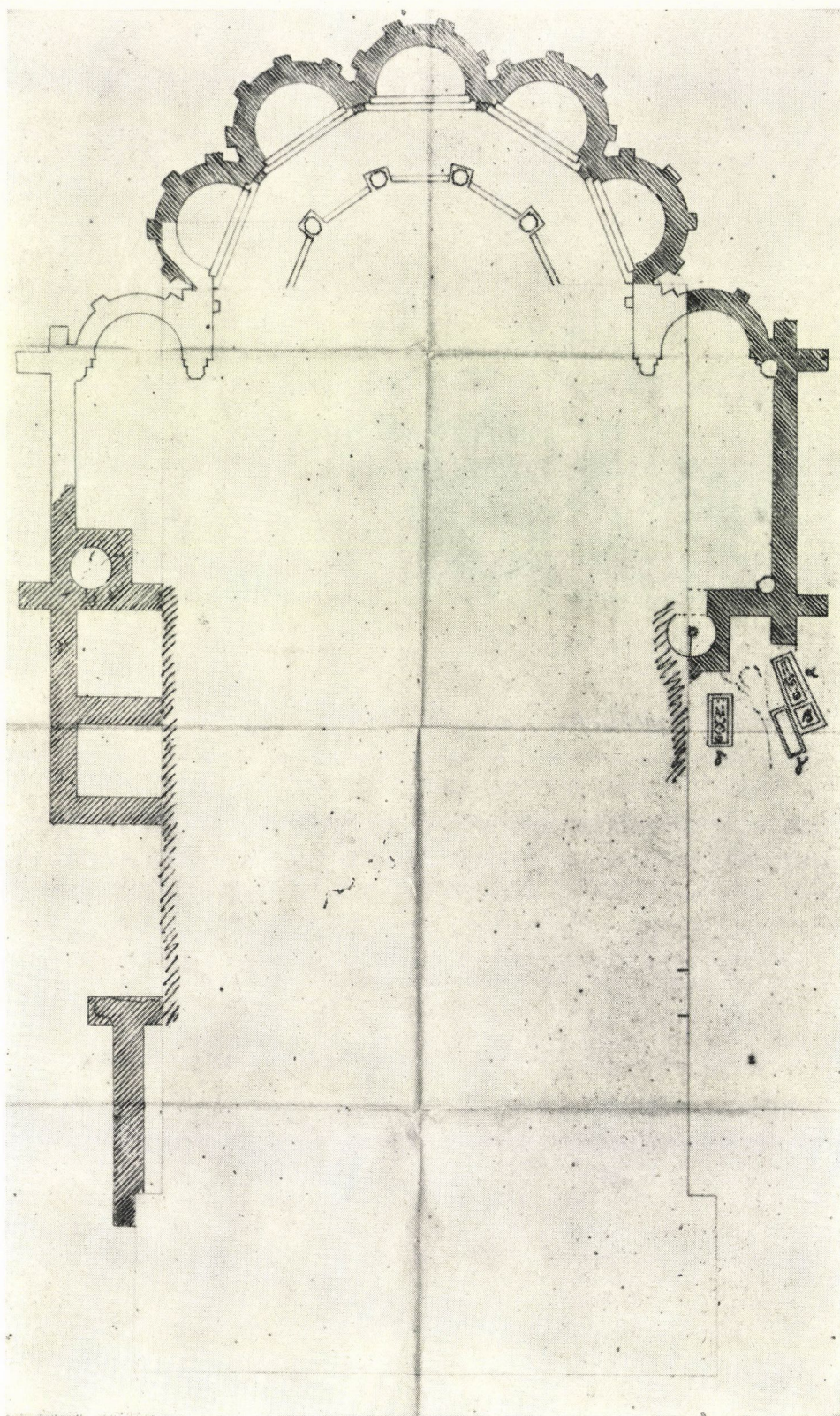
A második hét eredményeit az elsőnél „fényesebb”-nek írja, azzal a megjegyzéssel, hogy „... már elébb is öt kápolnát sejtettem a szentély táján, a kis-bényi templomka s nem a *legtökéletesebb francia* rendszer értelmében”.

Az előkerült kápolnakoszorús szentélyrészletet pontosan leírta és meghatározta, az európai szakirodalom

⁷ E megállapítása azóta is mindenki által elfogadott, s külföldi kutatók is átvették és elfogadták e meghatározását. Quicherat, Un architecte français du XIIIe

siècle en Hongrie. Mélanges d'archéologie et d'histoire. (Paris 1886) 299.; *Ua.*, Encore l'insription de Calocza. Uo. 303.

3. kép. A második levélhez (aug. 22.) csatolt alaprajz
 Рис. 3. План, приложенный ко второму письму (от 22. августа)
 Fig. 3. Plan joint à la deuxième lettre (22 août)

megfelelő kifejezéseit idézve. „... Az elrendezés, mit találtam, tehát *specifice* francia: van belső szentélyünk (s ez a mostani templom); a régi belső szentélyt körülvette szabadon álló oszlop, mely közt közlekedni lehetett a körül futó folyosóval (Umgang, charolle), s ezt ismét körülvette őt, félkörbe zárt, kápolna; mind az ötnék tengelye a benső szentélynek középpontjából eredt, melyet közösen bír az egész szentélyfő (Chorhaupt); s ezért a kápolnát sugárzónak, *chapelles rayonnanter*-nek nevezi a francia, a német pedig, már kevésbé határozottan, Kapellenkranzknak mondja.” (A székesegyház jelenlegi szentélyének falában a legújabb kutatás is középkori részleteket sejt.)⁸

A levél egy másik igen fontos részlete a jelenlegi szentély falában talált feliratos kőre vonatkozik, amelyet azóta is közölnek minden összefoglaló jellegű művészettörténeti és építészettörténeti munkában (4. kép).⁹ „... Ezzel együttjár egy, a mostani szentély külsején befalazott sírfelirat:

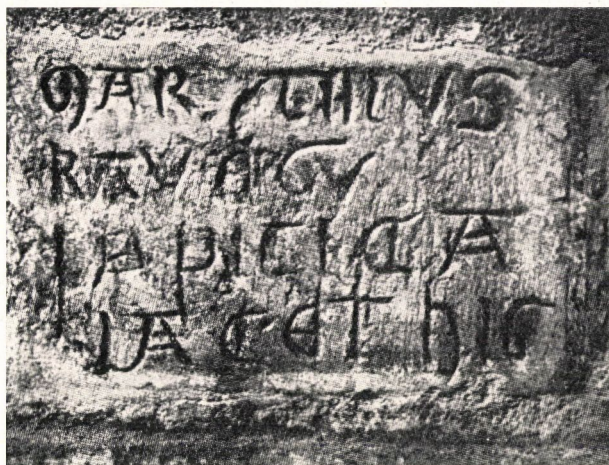
Martinus
Ravesu
Lapicida
Jacet hic

betű alakja a XII. század vége s a XIII. század elejére mutat; ha már most tudjuk, mily ritka volt ez időben a hosszabb sírfelirat, de minél ritkább még a nem igen előkelők, — az építészek —, sír emléke; nem lehet nem e Mártonban a templom építőjét s a Ravesu szóban születése helyét, valami „*Ravaise*” francia várost keresnünk. Eziránt felvilágosítást kérni fogok páriszi régészeti barátaimtól.” (A felirat Ravesu szavának s betűjét hol g-nek, hol s-nek olvassák. Legutóbb Entz Géza foglalkozott a kalocsai kőfaragványokkal. Munkájában Ravesunak határozta meg a név helyes olvasatát.)¹⁰

Henszlmann levelében még egyszer visszatér a jelenleg álló szentélyben levő középkori maradványokra, amelyeket a barokk építkezés idején másodlagosan felhasználtak a keleti végfal alapozásánál: „... s hogy a hajdan szabad oszlop alapzatára építette zárfalát; az itt kiálló fehérmarvány oszlopláb ilyesmit már elébb is sejtett velem s Lippert, ki tegnap előtt itt volt, e sejtémet erősítvén, körül ásatam e táját, s íme az oszlopláb alatt találtuk nyolcszögű talapzatát s annak alapzatát is s így a szentélyfő iránt legkisebb kétség sem maradhat fenn.

A régi benső szentély maradványai csak nem oly magasra emelkednek még a föld színe fölött, mint a templom dél-keleti részei; a sugár kápolnákból kevesebb maradt fen ugyan, hanem mégis annyi, hogy még padlati téglái is látszanak.”

Az első levélben említett és az ahhoz csatolt rajzon jelzett helyen (h és alfa jelzés), amelyet a második levélben északnyugati pincenek nevez, abbahagyta a további feltárást Henszlmann, mert itt „... e pincézét modern építkezésnek...” ismerte fel. A boltozat téglái IHS és O A 1781 jelzést és évszámot talált. Az utóbbi monogramot „Officina Archiepiscopalis”-nak olvasta. A káptalan tagjaitól azt az értesülést nyerte erről az épületről, hogy az kriptának készült, de József császár parancsa megakadályozta annak befejezését. Henszlmann nem tudja elfogadni e magyarázatot építészeti megfontolások — hevederek nélküli egyszerű dongaboltozat — miatt, s ezért az építkezésre vonatkozó okmányok (költségvetés, elszámolás stb.) felkutatását kéri az érsekségtől.

4. kép. A jelenlegi szentély falában talált feliratos kő
Рис. 4. Камень с надписью, найденный в стене сегодняшней апсиды

Fig. 4. Pierre gravée découverte dans le mur du chœur actuel.

E helyen már nem reméli régi torony alapjainak előkerülését, s ez is befolyásolja döntésében; a székesegyház északnyugati oldala mellett nem folytatja a kutatást. Az itt végzett munka során azonban tisztázta a már korábban megtalált fal síkjait, s keleti végződését.

E levél legfontosabb adatai a keresztthajó déli részének nyugati fala közelében előkerült falazott sírokra vonatkoznak, amelyekre a középkori, déli hajófalnak kutatása során bukkantak. Az alfa jelzésűről a következőket írta: „... rendesen fekvő, tehát soha nem bántalmazott, erős férfi csontvázat találtunk, minden melléklet nélkül...” A béta jelzésűről ezeket közli: „... igen kis terjedelmű sírban, két férfinak összes csontjai voltak eltemetve; midőn e sírnak hossza csak három lábat mér, világos, hogy itt csak csont-tár, ossarium, van előttünk, mibe a csontok csakis a többi test tökéletes elenyészte után, tétethettek el...” A gamma jelzésű sírról az alábbiakban számol be:

„... volt egy férfi csontváz, részben rendes fekvésben, de másképp még is bántalmazva, sőt alkalmasint kirabolva; rendesen feküdt a hátgerinc és a czombnak felső csontja; de a koponya össze volt törve s egy darabja a sír lábvégnél feküdt, itt volt szintén egy kulcsesont, egy nyak csigolya és más rendetlenség is. E sírt három meglehetősen tábla idomba faragott márványkő földte be, legnagyobb volt a felső vége, a többi kettő kisebb, a legalsó sarkán letörve. Legnevezetesebb a δ/betűs sír, amelyben az egészen bántatlanul maradt, rendesen fekvő, csontváz kezében *kelyhet* találtunk. E kehely igen vékony vörös rézlemezről készült csak nem egészen olyan alakra, minő a „Römernek” nevezett üveggé.

A sírok téglá sorral vannak körülveve s a téglá falragasszal összetartva, csak a δ/betűs téglái csupa sárga agyaggal vannak rosszul kötve egymáshoz..., mindnyája a régi templomon kívül fekszik s alkalmasint még a mohácsi csata előtti.”¹¹

járás előtti régi templom hossz tengelyével, amelyet a kápolnakioszorús, szentélykörüljárás templom építése előtt bontottak le. Ez az idő 1220 tájára tehető a legújabb kutatási eredmények alapján (Entz G., i. m. 56. és 144.). A béta jelű sír régebbi az alfa jelzésűnél. Henszlmann itt nem látta világosan az összefüggést a két sír között, s a bétát ossariumnak gondolta. Itt azonban egyértelműen arról van szó — mint sok más középkori temetőnél —, hogy az alfa jelzésű sír építésekor rábukkantak a régebbi (béta) sírra, s az új sírba eső csontokat kegyeletből berakták a régi sír megmaradt részébe. A negyedik sír

⁸ Kozák K., ArchÉrt 93 (1966) 55., 21. j.

⁹ Gerevich T., i. m. 72.; Römer F., Observations sur l'architecte français Ravese. RA (Paris 1877.) 129.; Dercsényi D., i. m. 54.

¹⁰ Entz G., Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 28 (1966) 31–144.

¹¹ Henszlmann meghatározását — az első három sír esetében (alfa, béta, gamma jelzésű) — ma már kissé pontosabbá tehetjük. A „még a mohácsi csata előtti” meghatározásnál helyesebbnek tartjuk „a tatárjárás előtti” kifejezést. A sírok tájolása megegyezik a tatár-

A levél utolsó bekezdése a délnyugati torony és a fent említett négy sír közti területen megkezdett munka során előkerült falmaradványokról tesz említést, amelyek még nem kerültek rá a második levélhez mellékelte felmérési rajzra: „... erős, hanem fölötté rendetlen alapzatot találtunk nevezetesen mélységben; e falak nem tartoznak a templomhoz, talán valami *erőd részei*?, de erről csak akkor ítéltethetők ha majdan e falat egész kiterjedésében és összeköttetésében fogom ismerni; reményem, hogy a falak irányát követve egyszersmind eljutunk a délnyugati torony alapzatához is, mi annál kíváncsiabb; mivel az észak-nyugati iker-toronyok alapzata egészen elveszettnek mondható. Holnap tehát a délnyugati torony alapzatának keresésével fogom kezdeni az ásást.”

Ez az utolsó bekezdés több szempontból is érdekes számunkra. Kivülálglik belőle a kutató munkamódszerének egy vonása. Az előkerült maradványokat azonnal megkísérli értékelni. Ez azonban nála csak eszköz volt az eredmény elérésére, a hiányzó adatoknak a legjobb megközelítéssel való felderítésére. Világosan leszögezi, hogy a végső szót csak az előkerült maradványok és összefüggéseinek teljes ismeretében mondhatja ki. A nyugati toronypár keresését az északi oldalon történt sikertelen kísérlet után sem adta még fel ekkor. Most a délnyugati torony maradványainak feltárását akarja megkísérlni az ásást harmadik hetének első napján. A lelkes, odaadó kutató alakja rajzolódik ki előttünk, aki még az ásás közbeni pihenőnapokon is munkájával foglalkozik, gondolkodik a következő helyesnek ítélt lépésen, s erről hétről hétre, naprakészen beszámol az ásást lehetővé tevő érsekeknek.

A levél margójára írt érseki válasz fogalmazvány-szövege és az elküldést jelző dátum (augusztus 25.) a Henszlmann személye iránti bizalmat és megbecsülést bizonyítja: „Épen nevemnapján kaptam meg T. Ugodnak nagybecsű sorait a legkedvesebb ajándékként tekintettem az értelmes és buzgó működése folytán nyert s nekem nagy szívességgel jelentett eredményeket. Szíveskedjék az ásást kedve szerint folytatni és meggyőződve lenni arról, hogy a főegyházam története körüli érdemeit teljes mértékben méltányolni tudván mindenkori kitűnő tiszt. maradok.”

A harmadik levelet augusztus 29-én írta Henszlmann Imre, tehát pontosan egy héttel később az előbbinél. E levél a székesegyház déli oldala mellett előkerült maradványokról szóló beszámolót tartalmazza. Bevezető-

jéből a felfokozott érdeklődés és lelkesedés sugárzik: „Nem hittem, hogy Excellenciának még érdekesebb jelentéssel is fogok kedveskedhetni, mint minő a múlt heti volt, s íme a váratlan megtörtént; ... a templom déli oldalán ... *sikerült itt a sz. István korából fennmaradt kalocsai székesegyház alapzatára rá ismernem.*

E templom, mint a több helyen előtalált szén maradvány mutatja, tűz által veszett el; de különben is hibásan levén keletelve ... , valamint az ízlés is változván, egészen új templom építéséhez fogtak vagy a XII. sz. legvégén, vagy a XIII. sz. elején ... ”¹²

A Henszlmann által Sz. István korabelinek vélt templomnak — mint levelében írja — csak alapzatát tárta fel. „Rendesebb” kőfaragással csak négy helyen talált felmenő falat. Ezeket a részeket a levélhez mellékelte felmérési rajzon „schraffirozta” (5. kép). A két középkori templom alapozása csak az a), b), és c) pontnál találkozott, ahol jól megfigyelhető volt az egymásra építettség. E maradványokkal kapcsolatban ismételt felveti a magyar, négytornyos székesegyházzal kapcsolatos „teóriáját”, remélve, hogy a szentélynél előkerül a keleti torony is.¹³

Ezután röviden összegezi ásatási megfigyeléseit. „Mi tehát első pillanatra palotának kövei után előttem feltűnt, be van bizonyítva t. i. az, hogy azon templom, melyről e faragványok származnak, nem sz. István korabeli, hanem van három egyházunk; a legrégebb, hibásan keletelt s a későbbi kettőt szög alatt metsző sz. István-féle; XIII. század elején épített s a XVIII. századbeli, mely utóbbi egészen a másodiknak falán emeltetett, oly annyira, hogy eddig még nem sikerült a másodiknak nyugati tornyait megtalálni; mert a legutolsónak tornyai valamivel inkább szökven ki, azoknak alapzata is, minden irányban, valamivel túl megyen a XIII. századbeli talapzaton; s így nem áll mit Istvánffy s utána Katona s mások állítottak, t. i. hogy a régibb (a 2ik) templom 10 öllel hosszabb volt a mostaninál; mivel a XIII. század temploma csak keletfelé volt hosszabb charollejával és kápolnáival a mostaninál, e nagyobb hossza pedig nem teszen egészen 4 ölet.”¹⁴ Leírja még a déli oldalon előkerült templommaradvány nyugati részében feltárt, d/-vel jelölt sírt is, amelyet téglából alakítottak ki. E sírt későbbinek tartotta Henszlmann a bazilikánál.

Egy másik, téglával kifalazott sír a kápolnakoszorú északkeleti tagjának tengelyéhez közel került elő. A felmérési rajzon a) betű jelzi. Mélysége 4½ láb volt. Felül

más tájolású (δ), a kápolnakoszorús, szentélykörüljárós templom déli falához igazodott. Az itt feltárt váz kezénél vékony vörösrézlemezről készült kelyhet találtak. A kelyh korát a XII. századra tették (Henszlmann I., i. m. 124. és Schematismus, 1870. XIX.). A kelyh felső részét (kupa) az aljára forrasztott lemezzel erősítették a nodushoz, így a talprészhez. A lemez négyzetletes, keskeny nyelvekre vágott, amelyeket a nodus nyílásain átbújtatva egy gyűrűre hajlítottak vissza. E megoldás feltalálható az érseki sírban talált kelyhen [Nagy Á., MűE 17 (1968) 112–123.] Nagy Árpád az érseksír keltezésével kapcsolatban kitér az első templom lehetséges pusztulásának és a második, kápolnakoszorús templom építésének körülményeire, idejére (1091 és 1135.) Kár, hogy nem vette figyelembe az e kérdéssel foglalkozó legújabb kutatások megfigyeléseit, amelyek a kápolnakoszorús templom építésének idejét a XIII. századra tették. [Entz G., i. m.; Kozák K., ArchÉrt 93 (1966).] Így az említett vörösrézlemezről készült kelyh is csak a XIII. század elején kerülhetett a sírba legkorábban. Így viszont az érseksírban talált kelyhvel kapcsolatos hasonlóság más lehetőséget rejt magában az értékelésnél. Ami az első templom kunok által történt lerombolását illeti, nem mondható megnyugtatónak, csakúgy mint az érseki szék helyének Bácsra való helyezése, s a kalocsaiak ettől kezdődően, 1135-ig történő megszűnése sem. Kalocsai püspökről ugyanis még a jelzett 1093. év után is történik említés. 1105-ben a meghódolt Zára falai között tartózkodott Fulbert kalocsai püspök is a király, Lőrinc esztergomi érsek és még öt magyar püspök társaságában.

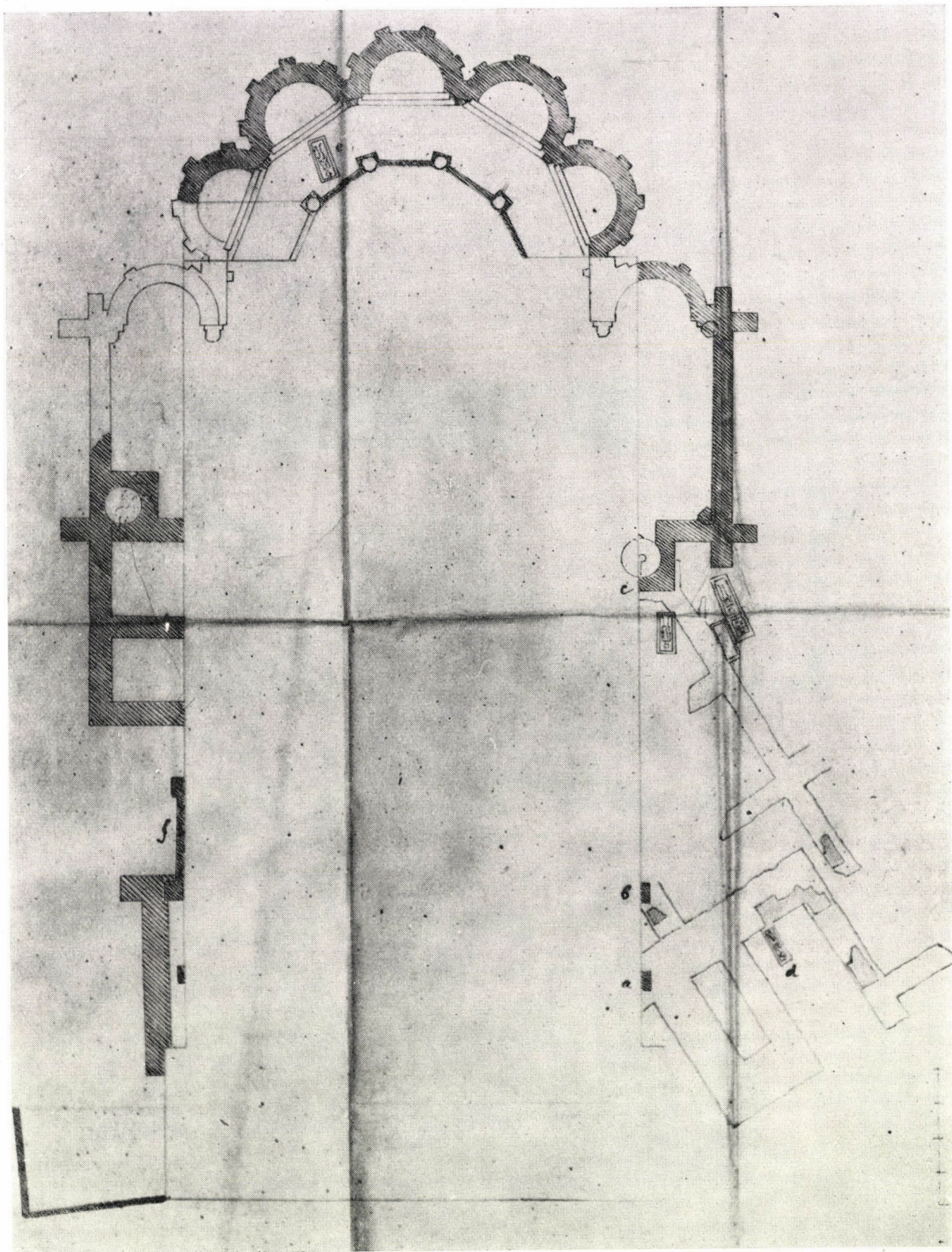
Valószínűleg ugyancsak ott volt a király kíséretében 1111-ben is, amikor az ismét Dalmáciában járt. Feljegyezték, hogy Lőrinc esztergomi érsekkel együtt még hat — mint korábban — magyar püspök volt akkor kíséretében. [Horváth M., Magyarország történelme. (Pesten, 1860) 233–235. — Libri Pactorum I. 238. Bécs, Csász. udv. levéltár]. Ez azért is valószínű, mert az 1129-ben külföldön meghalt Álmos herceg holttestét Fulbert kalocsai püspök hozta haza és temettette el Székesfehérvárott [Horváth M., i. m. I. 251.].

¹² Az itt említett szénmaradványok alapján feltételezett tűz egy olyan pusztulást jelez, amely után egy újjáépítés történt. Ezt azonban lehet az első templom egy bővítésével, de a kápolnakoszorús templom építésével is kapcsolatba hozni.

¹³ Ma már tudjuk, hogy a négytornyos székesegyház típus valóban létezett, de nem úgy, mint azt Henszlmann elképzelte, hanem az a székesegyháznak külső megjelenésének emelése érdekében és elsősorban nem védelmi szempontokból jött létre egy fejlődés eredményeként. A pécsi székesegyház négy tornya sem egy időben épült és az egri székesegyházé sem (Gerevich T., i. m. 36–44.; Dercsényi D., i. m. 39.; Détsy M. — Kozák K., Eger vára. Heves megye műemlékei II. (Bp. 1972) 77–159., 92. kép). A székesfehérvári királyi bazilikával kapcsolatban is hasonló vélemény alakult ki [Dercsényi D., A székesfehérvári királyi bazilika. (Bp. 1943) 27–28.].

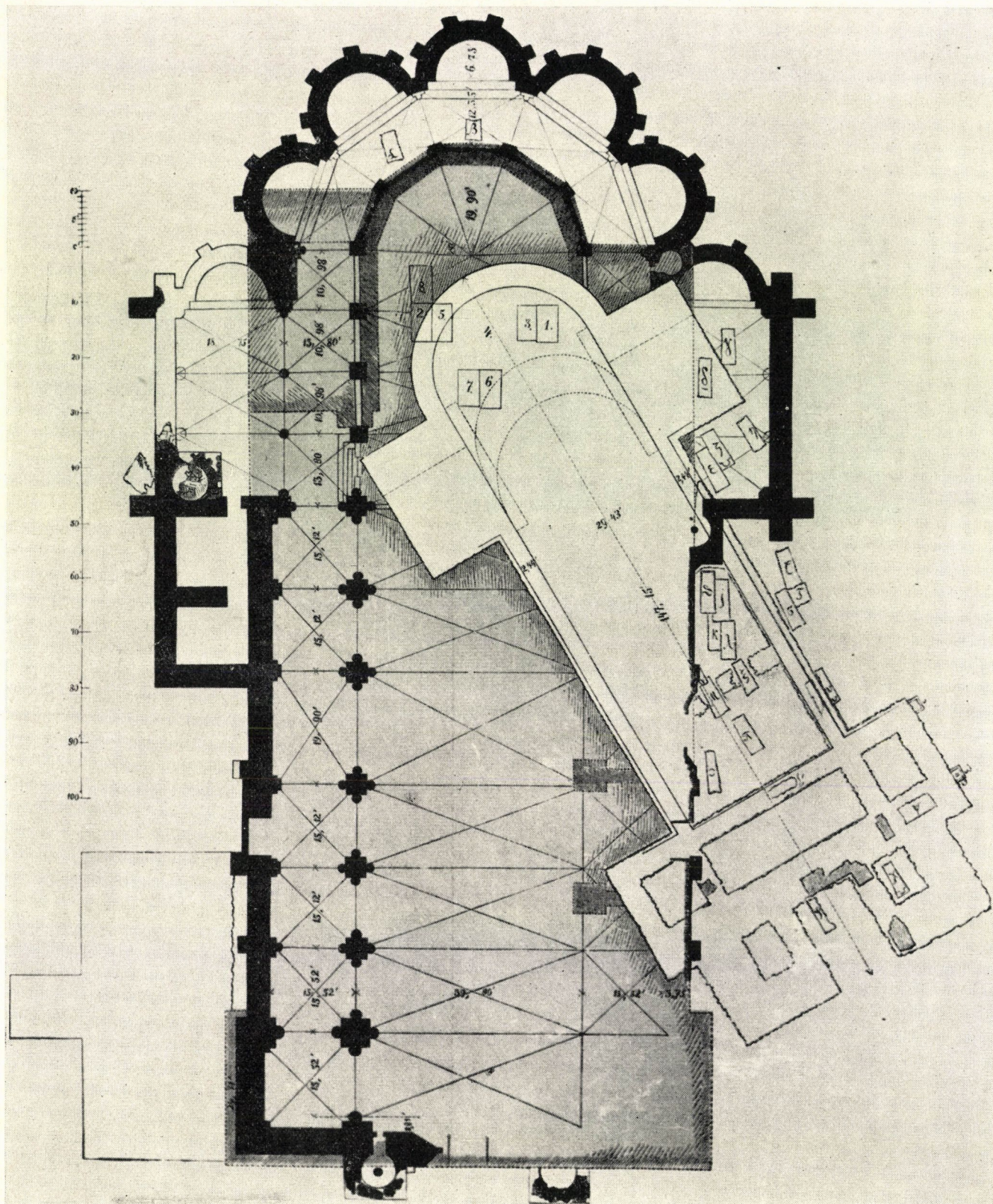
¹⁴ 1 bécsi öl = 1,896 m, tehát a kápolnakoszorús templom 7,58 méterrel volt hosszabb a jelenleg álló székesegyháznál [Kislexikon. (Bp. 1968) 672.].

5. kép. A harmadik levélben (aug. 29.) küldött felmérés
 Рис. 5. План, приложенный к третьему письму (от 29. августа)
 Fig. 5. Métrage envoyé dans la troisième lettre (29 août)

6. kép. A feltárás publikációjához készített alaprajz
 Рис. 6. План, сделанный для публикации раскопок
 Fig. 6. Plan préparé pour la publication de la mise à jour

négy vázhoz tartozó, egymástól „elszakított”, bolygatott csontok kerültek elő. A sírgödör alján egy bolygatatlan helyzetű vázat tárt fel Henszlmann. Véleménye szerint „e váz számára készült” a sír, de úgy, hogy később még másokat is ide temethessenek. Ezért olyan mély ez a sírgödör.¹⁵

A levél utolsó fejezeteiben az f/ jelzésnél megtalált északi és déli oldalon feltárt kapukat említi. Az utóbbi az elmúlt este került elő, s így azt még nem mérhette fel. Végezetül az elmúlt héten talált feliratos kővön szereplő Ravesu névvel kapcsolatos kutatásáról is beszámol. Talált egy francia Ravez családnevet, de Ravaise vagy Ravése helységnevet még nem sikerült eddig találnia.

E levélből is a lelkiismeretesség, napra kész pontosság rajzolódik ki. Példa erre a déli kapuról szóló megjegyzés. A felmérési rajz gondosan épül tovább, amelyre az f) jelű fal kisméretű, de fontos kiegészítése, valamint a déli és az északi falpillérek a harmadik lapra való rávezetése bizonyít. Hasonló ezekhez a kereszthajó déli részének belső szögleteiben a korábbi két rajzon sraffirozás nélkül jelzett rész, falpillérek „sötétítése”.

A három levél szervesen kapcsolódik egymáshoz, szinte ritmusa van azoknak. Alig várja az olvasó, hogy a „folytatást” is kezébe vegye, s megtudja a végső eredményt a következő levélből vagy levelekből.

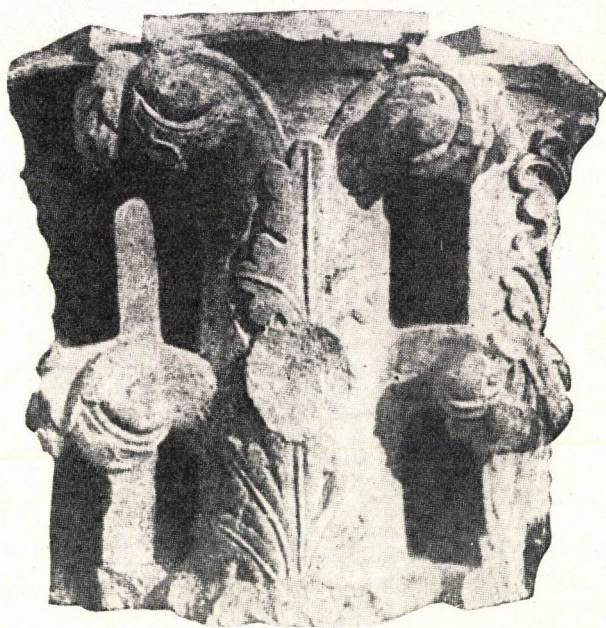
A negyedik levél kelte szeptember 5. E levélben az ásátás befejező szakaszáról, a negyedik hétről számolt be Henszlmann az érseknek. Összegezi benne az ásátás végső eredményeit. Ehhez a levélhez nem csatolt alaprajzot. Úgy gondoljuk, hogy az Országos Műemléki Felügyelőség Tervtárában őrzött s az ásátásról szóló dolgozatában közölt alaprajz alkalmas arra, hogy e negyedik levélhez csatoljuk, ezt az összefoglaló jellegű alaprajzot (6. kép).¹⁶

Mint írja, három templomot tárt fel: a kisméretű, Sz. István korából származót, a XIII. században épített székesegyházat és a mai templomot. Az északi oldalon egy pincét talált, amely 1780 körül készült. Visszatérve a maga „négytornyos székesegyház” elképzeléséhez megjegyezte, hogy itt nem talált a székesfehérvárihoz hasonló elrendezésű nagy bazilikát. Azt azonban elképzelhetőnek tartotta, hogy a jelenlegi szentély, illetve a középkori kereszthajóban rejtőzhet még két keleti torony maradványa.

Az elmúlt heti munka során találtak „két igen díszes márvány oszlopfőt”. Ezeknek egyike a sugárkápolnához, a másik pedig a főkapu béléthez (7. kép) tartozhatott Henszlmann véleménye szerint.¹⁷ Néhány sírt és „roppant sok csontvázat” is feltártak e héten, részint a két régi templom területén, részint a székesegyházon kívül, ahol nagy temető volt.¹⁸ A nagyobb faragott kövek az érseki kertbe — az „érdemesebb csontvázak egy udvari szobába” kerültek, ahol a nagyobb vastárgyakat és a különböző korú téglákat is gyűjtötték.

Befejezésül közli, hogy a székesegyház déli oldalán ásott gödröket tegnap bekerítették, s ő holnap visszatér Pestre. Ott várja az érsek érkezését, hogy megbeszéljék a munka befejezésének időpontját, amikor a körülbelül három napig tartó munkát a székesegyház keleti részében — szentély keresése — elvégezné.

A levélre írt válaszból (Széchény, szeptember 14-gyel keltezve) az tűnik ki, hogy a következő hét elejére vagy

7. kép. Bimbós oszlopfő a nyugati kapu közeléből
Рис. 7. Капитель, найденная недалеко от западного входа
Fig. 7. Chapiteau à boutons de la proximité de la porte occidentale

az utána következő hetekben Kalocsára várták Henszlmant. Mielőtt azonban megnéznék a további leveleket, vizsgáljuk meg a negyedik levélből s az összesítő rajzból levonható tanulságokat.

A levélből kiderül, hogy Henszlmann csak a székesegyházon kívül ásott a negyedik héten is. Így az összesítő alaprajznak csak az e területen feltüntetett — az előző rajzokon még nem szereplő — részleteit vehetjük figyelembe. Az északi oldalon ilyen részlet a kereszthajó északkeleti sarkán jelölt — egymásra merőleges helyzetű — támpillérmaradvány és a hajófal román kori külső síkjának részlete. Ide sorolhatjuk még az északi torony mellett vonallal jelzett pincét is.

A déli oldalon ugyancsak a hajófal külső síkjának a korábbi rajzhoz képest összefüggő vonala, valamint az első — tornyokkal bővített — templom nyugati részének részletesebb felmérése, feltárása jelent bővülést az előző rajzon rögzített munkához képest. Ez a munka azonban még folytatódhatott, amire ennek a területnek elkerítése is utal. A déli oldalon említett falmaradványok mellett még a sírok érdemelnek figyelmet. A negyedik levél az utolsó héten végzett munka idején néhány feltárt sírt említ. Ez a néhány sír valószínűleg a harmadik levélhez mellékelte rajzon a déli hajófal és a kereszthajó csatlakozási pontjánál feltárt, a második rajzon δ-vel jelölt sír melletti — itt került elő a vörösrézből készült kehely (8. kép) —, három azonos tájolású s az attól nyugatra,

¹⁵ Hasonló, falazott sír került elő Szekszárdon — több vázzal — a Megyeház udvarán végzett ásátás során (Méry É., Sírbolt a XVII. vagy XVIII. századból. Népújság 1969. május 17.); Kozák K., Szekszárdi Múzeum Évkönyve 2 (1971 — 72) 233.

¹⁶ Henszlmann I., i. m. (1876) 50.

¹⁷ A kalocsai székesegyház faragványainak feldolgozása során Entz Géza feltünteti a kövek előkerülési helyét is. A munka során megvizsgált 14 darab kőfaragvány között csak két olyan darab van, amely kapcsolatba hozható Henszlmann ezen levelének a talált faragott kövekre vonatkozó utalásával. A 2. sz. (21. kép) kő lelőhelye a jelenlegi szentély mögötti, a kápolnakoszorú előtti körüljáró. Erről írja az ásató, hogy a sugárkápolnák

egyikéhez tartozhatott. A másik kőfaragvány, bimbós oszlopfő (22. kép), a 3. számú. Leltári száma (Szépművészeti Múzeum Régi Magyar Osztálya): 55. 187. Mindkét kő rajza megtalálható az Országos Műemléki Felügyelőség Tervtárában: 13853/2. és 13852/1. sz. Erről a köről írta azt Henszlmann, hogy a főkapu béléthez tartozhatott. A kőfaragvány lelőhelyét a mai északi torony lépcsőházának alapjainál, a nyugati kapu közelében jelzik (Entz G., i. m. 135 — 136. és 21 — 22. kép). A kövek magassági mérete: 29 cm (21. kép) és 53 cm (22. kép).

¹⁸ Az ekkor feltárt sírok is két nagy csoportba tartoznak: az első és a második (kápolnakoszorús) székesegyház tájolását követik.

8. kép. Vörösrézből készült kehely a hajó D-i fala melletti, δ jelű sírból

Рис. 8. Бокал из красной меди, найденный в погребении δ у южной стены нефа

Fig. 8. Calice en cuivre rouge du tombeau signé δ , situé auprès du mur méridional de la nef

délnyugatra jelzett másik négy sír lehet. Ezek közül építészettörténeti szempontból a δ -jelű sírcsoporttól nyugatra eső, azoktól eltérő tájolású, egy falat átvágó két sír a legfontosabb. Ezek a sírok egy olyan falat vágta át, amely már az oda való temetés idején nem állt, s maradványai a sírok ásásakor a padló alatt rejtőztek. A sírokba — az azoktól délnyugatra eső, azonos tájolású harmadik sírral együtt — a XII. században vagy esetleg még annál is valamivel később, a XIII. század legelején temetkezettek, mielőtt a második, a kereszthajós, kápolnakoszorús székesegyház felépült. Ezt a falat, amelyet az említett két sír ásásakor átvágtak, a kalocsai első székesegyház nyugati zárófalanak határozták meg az utóbbi években.¹⁹ Ennek az első, aránylag kisméretű székesegyháznak első bővítésére feltehetően a XI. század második felében kerülhetett sor. Ekkor bővíthették meg a székesegyház hajóját nyugati irányban. Az első bővítés után, csak a XII. században kerülhetett sor a második és harmadik bővítésre, amikor a nyugati homlokzat elé toronypár épült. Ez látszik ma a legelfogadhatóbb megoldásnak a kalocsai első székesegyház építészettörténetének felvázolásánál (9. kép), míg újabb régészeti kutatás nem gazdagítja a vizsgálat számára rendelkezésre álló anyagot.²⁰ A XII. század második felétől kezdődően számolhatunk a nyugati toronypár hazai megjelenésével, amely megoldás aztán a XIII. század elejétől kezd általánossá válni a magyar apátsági, prépostsági templomok

építésénél. A kalocsai székesegyház építészettörténetének újraértékelésénél nagy segítséget jelentett Henszlmann Imre ásatási dokumentációja, melyet a most ismertetett anyag részleteiben is megerősített.

Az ásatásra vonatkozó négy értékes levél ismertetése után megemlékezünk még néhány olyan levélről is, amelyeket Henszlmann nem az érseknek írt, de azok kapcsolatban állnak az ásatással.

Henszlmann Imrének az 1869. évi ásatás után írt levelei

Mayer Béla szentszéki jegyzőnek írt levelében (1869. november 22.) megemlíti, hogy Pesten szeretett volna találkozni Haynald érsekkel, de mikor kereste, már elutazott Rómába. Az érsekkel az ásatások eredményeinek közlése végett szeretett volna beszélni. E beszámolókat a schematizmusban kívánta megjelentetni, s ahhoz egy fába metszett dűcöt kívánt készíttetni, amelyhez az érsek anyagi támogatását kérte. Mint levelében írta a „magam munkája kész.” E néhány sor is azt mutatja, hogy miként az ásatásról azonnal beszámolt az érseknek leveleiben, úgy a szakterület számára is gyorsan elkészítette első jelentését. (A készítenő rajzzal kapcsolatban pontosan leírja elképzeléseit, csakúgy mint a szakkifejezésekről és a corrigálásról.)²¹

Egy héttel később Mayer Bélának írt levélből kiderül, hogy a kéziratot a schematizmus részére javítva, nyomtatásra készen küldi vissza Kalocsára. A kijavított hibákkal kapcsolatban néhány megjegyzést tett levelében. Elküldi — egy lapon mellékelve — a fadűcök méretét is. A levél másik felében kitér a székesegyháznál talált feliratos kő olvasatára és megköszöni Kober fázadozását, segítségét. (Kober József az érseki uradalom „rendszerinti és hites mérnöke” volt, akire leveleiben többször is utalt.)²²

Egy 1870. január 28-án keltezett, ugyancsak Mayer Bélának írt levélben a correktura visszaküldéséről, a fadűcök Bécsbe való eljuttatásáról tudósítja a címzettet, s egyben 20 darab különlenyomatot kér a készülő munkáról. Utóiratban megjegyzi, hogy a küldött számlák szerint kifizette az arra a célra hozzá juttatott pénzt.²³

A levelek között egy elszámolást is találtunk, amely az 1869. évi ásatási munkák és az azt követő 1870-ben elvégzett, a korábbi ásatással kapcsolatos kőműves munkák költségeit tünteti fel.²⁴ Ezek az adatok inkább gazdaságtörténeti szempontból érdemelnek figyelmet.

A közölt levelek „élvővé tették” számunkra a több mint száz évvel ezelőtt végzett kalocsai ásatást, amelynek eredményei, az első jelentős adatokat szolgáltatottak az ekkor bontakozó műemléki és építészettörténeti kutatáshoz. Ezeket az eredményeket egészítette ki és értékelte Foerk Ernő az 1910-ben Kalocsán végzett ásatás nyomán. Az ő megállapításait fogadták el azután ötven éven át, míg a Henszlmann és a Foerk dokumentáció újabb vizsgálata és az építészettörténeti kutatás jelenlegi megállapításainak egyeztetése nem hozott egy valószínűsége közelebb álló megoldást az első kalocsai székesegyház alaprajza — és bővítése — tekintetében.²⁵ Az

¹⁹ Kozák K., ArchÉrt 93 (1966) 54.; *Ua.*, Acta Arch-Hung 25 (1973) 185–189.; *Dercsényi D.*, i. m. (1970) 26., I/c kép 28. és 89.

²⁰ Több olyan folyamatban levő vagy befejezett, de részletesen még közzé nem tett feltárást ismerünk, amely az említetteket támogatja (Kaposszentjakab: Zádor M., Kaposvár. (Bp. 1964); A templom feltárását Nagy Emese végezte [ArchÉrt 90 (1963) 307.]. Pécsvárád: Bándi G.—Kiss A., A pécsváradi apátság ásatása. Műemlékvédelem 10 (1966) 70–72.; Gergelyffy A., Jelentés a pécsváradi vár részletes előzetes falkutatásáról. Műemlékvédelem 10 (1966) 72–76., A zirci XI. századi templom feltárásáról részletes feldolgozás is készült. A szerző a templommal kapcsolatban a kalocsai első székesegyházat is megemlíti, s alaprajzát is közli [Kopányi T., XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. VMMK 11 (1972) 139–147.].

²¹ Nagy gondosság és ügyszeretet olvasható ki ezirányú tevékenységéből is.

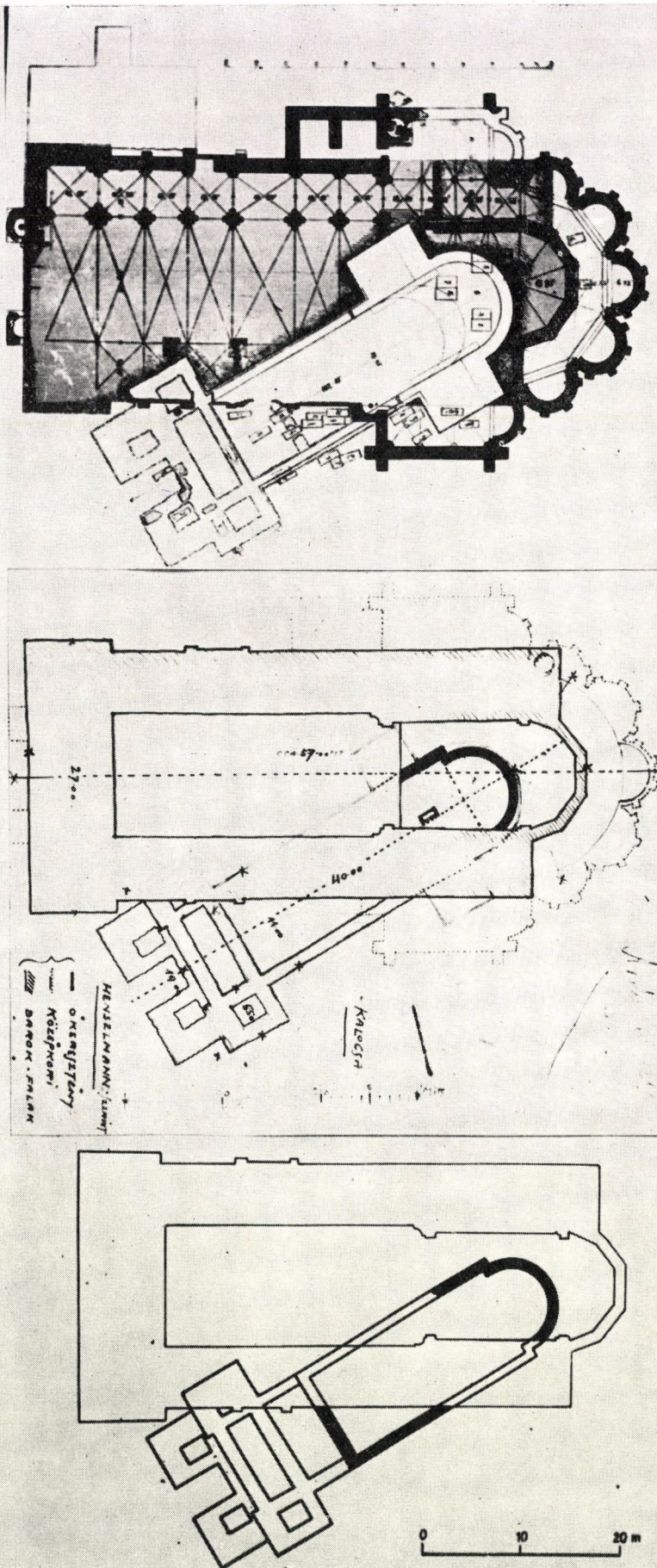
²² Kober József közreműködését köszönte meg első levelében az érseknek (31. old). Itt jegyezzük meg, hogy az első levél pontos másolatában a 30. oldalon — amint az az eredeti levélnél is található — beiktattuk Haynald érseknek rájegyzett válaszát is, amely megszakítja így a levél szövegének folyamatosságát.

²³ Mindebből a gondos, még kisebb részletkérdésekre is ügyelő ember alakja bontakozik ki előttünk.

²⁴ A költségkimutatást mellékeljük mint az ásatás egyik fontos dokumentumát.

²⁵ Henszlmann I., i. m.; Foerk E., i. m.; Winkler P., i. m.; Gerevich T., i. m. (2–3 sz. jegyzet); Pintér I., A kalocsai érseki főszékesegyház 1000–1942. (Bp. 1942); Kozák K., i. m. *Dercsényi D.*, i. m. (1970).

9. kép. A kalocsai székesegyház alaprajza (Henszlmann, Foerk és Kozák nyomán)
 Рис. 9. План калочского собора. (По Хэнслманну, Фоерку и Козаку)
 Fig. 9. Plan de la cathédrale de Kalocsa (d'après Henszlmann, Foerk et Kozák)

újabb vizsgálat és az abból kiszűrhető eredmények elérésében döntő szerepe volt Henszlmann Imre munkájának, felmérési dokumentációjának. A most ismertetett Henszlmann levelezés megerősítette ezeket a megállapításokat és egyben emberközelbe hozott egy nagyszerű kutatót, akinek jelentős érdemei vannak a magyar régészeti, műemlékvédelmi és építészettörténeti kutatás felvirágoztatásában.²⁶

Henszlmann Imre levelei Haynald Lajoshoz.

I.

Kegyelmes Érsek Úr!

Van szerencsém eddigi működésemnek rövid vázlatát megküldeni. Az ide mellékelt rajznak vörös vonalaival körül írom a mostani templomnak Silhouettejét, a sárga vonalakon megjelennek a mérvék, a schraffírozott részek mutatják a régi templomnak eddig megtalált falait, a pontozott vonalakban adom a keleti apsisok felét úgy, mint azokat, az eddig megtaláltak után elhelyezve, sejtene lehet.

Az ásatások első órájában, pár hüvelyknyire a föld alatt megtaláltuk a régi templomnak dél-keleti osztályát, mely az igen nagy s nevezetesen kiszökő *kereszthajónak* *déli ágát* képezte, végződve keleten félkörű apsisal, nyugaton alkalmasint toronnyal; e tornyot még nem találtuk ugyan, hanem *itt* ilyen feltenni jogosít valamint a megtalált csigalépcső, úgy az északi kereszthajó-ágnak már is felásott toronyalapja (f betű). Midőn a kereszthajó déli ága csak nem a mai földszínig emelkedik s a régi templomnak padlója (Fussboden) vagy három lábbal mélyebben feküdt a maiénál; amannak nem csak alapzatát, hanem a földből már ki emelkedő, *diszesen faragott természetes kőből* álló részét is feltakarhattuk, mely igen érdemes arra, hogy, mint ez másutt is történik, csinos állapotjában meghagyassék emlékül és instructiv példánnyul. A-ban látható annak keresztzselvénye (Querschnitt a) a félkörű apsisnak meglevő része b) a talaj, melyen azon féloszlopok lába emelkedett, melynek több példányát látjuk az érseki kertben és a mostani sanctuarium alapjába befalazva c) a régi templom faragott természetes kővel belülről és kívülről ruházott (verkleidet) erős falának átmetszete d) a kiszökő tám. Mindez előfordul a kereszthajó ezen ágának nyugati részén is, csak hogy itt az apsis helyébe áll egy csigalépcső-ház, mely hihetőleg toronyba vezetett; *ezt holnap fogjuk keresni*.

Nem oly szerencsések valánk a mostani templom északi oldalán, hol a talált falak csak kis részben emelkednek a régi földszín felébe s még így is csonkák; mert itt a köveket letörvén, a régi építményt a mostaninak kőbányául használták fel annyira, hogy ettől fogva kelet felé, bár itt több mint másfél ölnyi mélységbe leásattam, mint ezt a B betűs keresztzselvény mutatja — semmi rendes követ, semmi alapzatot nem találtam; itt tehát szükséges leend a régi templomot, symetria útján, a fennmaradt déli rész használatával kiegészíteni.

A kiásott déli és északi részt közt-, csak nem bizonyossággal állíthatom, — még három apsis volt (egészen öt), a középső nagyobb talán polygon alakú, a hozzá csatlakozó kettő alkalmasint félkörű, minő a máris felásott. Meglehet, hogy a középső apsis tovább szökött ki kelet felé, mint a mostani templomé, azonban itt még semmi kapavágás nem történnén, biztosat nem állíthatok, egyedül természetesnek találok, hogy itt is az új épületben a régi falat használták alapzatul, mint használták a régi észak-keleti f) toronynak falát.

A roppant kereszthajó még g/ben is van folytatva, míg valamely belebb eső pontban találkozik a h/betűs fallal, melyen a hosszhajónak (Langhaus) hosszfa emelkedett. A h/falat is meglehetősen mélységben, csakis mint alapzatot találtuk s ezt sem épen, miből látszólagos rendetlen iránya magyarázható.

E falhoz hihetőleg csatlakozott az észak-nyugati ikertorony, melyet ez időszerint meg nem találtunk, de keresvén ezt akadunk a/ban roppant pincének betörött boltozatára; a pince alját eddig még nem értük el; nem tudom még a templomtól egészen különvált építménynek kell-e tartanom, vagy pedig egy régi clausura pincéjének? Utóbbi esetben érdekes volna az egész clausurát feltakarni; mert Magyarországon a káptalan tagjai közös életének ily példánya még nem ismeretes.

Minden a mi ez idő szerint napfényre jött a XIIIik század első felében keletkezett, s így vagy Berthold vagy Ugrinus érsek, vagy mindkettőjének műve. A régi sz. Istvánféle építkezésnek legkisebb nyomára eddig nem akadtam.

Ha feltevésemben nem csatlakozom s megtaláljuk a nyugati ikertornyot igen nevezetes példány leendőnk t.i. a *kisbényi francia typusnak* (a kisbényi templomot tüzetesen írtam le az „Archeol. Közlemények 1862-ki évfolyamában), összeköttetésben a magyar iskolának sajátos négytornyos typussal, melyről tüzetesebben szóltam a pécsi székesegyház csak imént megjelent (Magyar építészeti műemlékek I köt.) építészeti részében. A régi kalocsai székes-egyház tehát a francia — magyar iskolának példánya.

(Kiemelés: Az eredeti levélen később ráírt, nagyobb, más formájú betűkkel képzett írás! Nem tartozik a levélhez, nem Henszlmann írása! Az érsek válasza!)

Herr Henszlmann

Kalocsa
Residenz

Jetz erhaltenen Brief werde beantwortet. Bitte Ausgrabungen bei Kirche und Clausur im beliebiger Ausdehnung fortsetzen. elf. 18/8 1869

Haynald

Majoros

Excellenciának ásatásai tehát a Magyar emlékeket egy igen nevezetes típusával fogják gazdagítani; ez továbbá fogja bizonyítani azon viszonyt és közlekedést, mely középkorban Francia és Magyarország közt létezett Németország némi mellőzésével.

Hat napi munkálkodásunknál alkalmaztunk; első napon tíz, a többi ötön tizenhét napszámot; s ezen munkát tekintve az eredmény legvérmesebb reményeinket is messze túlhaladja.

Ha netalán a *clausura* felásatásához fogok, akkor több munkást is alkalmazhatok, hogy 14 nap alatt az egész művet befejezhessem, ha ellenben csak a templomnál maradok alig leendő szükségem többre, mint a mostani 17 munkásra és további hét vagy nyolcz napra.

Nevezetesebb sírt eddig nem találtam, de nem is keresem; mert egyedül s mindenek előtt a régi templom alapídomát törekedtem felderíteni.

Hogy ily csekély idő alatt annyira mehettem, nagy részt Excellenciád mérnöke közreműködésének köszönhetem, ki nem csak; hogy reggeli öt órától esteli hét óráig folyvást serkenti a munkásokat, hanem szakismeretével is nagy hasznomra vagyon.

Várva további parancsait maradtam
Excellenciád alázatos szolgája
Kelt Kalocsán 1869ki augusztus 14-kén
Dr. Henszlmann Imre.

2

Kegyelmes Érsek Ur!

A második hét ásatásainak eredménye, — bár csak is öt napunk volt, — még sokkal fényesebb az első héténél. Én ugyan már előbb is öt kápolnát sejtettem a szentély táján, hanem csak is a kis-bényi templomka s nem a *legtökéletesebb francia rendszer értelmében*.

Az elrendezés, mit találtam, tehát *specifice* francia: van belső szentélyünk (s ez a mostani templomé); a régi belső szentélyt körülvette szabadon álló oszlop, mely közt

²⁶ Henszlmann Imre emlékét őrzi Schaár Erzsébet szobrászművész alkotása is, amelyet 1972-ben helyeztek

el az Országos Műemléki Felügyelőség épületének falán.

közlekedni lehetett a körülfutó folyósóval (Umgang charolle), s ezt ismét körülvette őt, félkörbe zárt, kápolna; mind az ötnél tengelye a benső szentélynek középpontjából eredt, melyet közösen bír az egész szentélyfő (Chorhaupt); s ezért a kápolnát *sugárzónak*, *chapelles rayonnantes-nak* nevezi a franczia, a német pedig, már kevésbé határozottan, Kapellenkranz-nak mondja.

Ezzel együttjár egy, a mostani szentély külsején befalazott sírfelirat:

Martinus
Ravesu
Lapicida
Jacet hic

betű alakja a XII. század vége s a XIII. század elejére mutat; ha már most tudjuk, mily ritka volt ez időben a hosszabb sírfelirat, de minél ritkább még a nem igen előkelők —, az építészek-, sír emléke; nem lehet nem e Mártonban a templom építőjét s a *Ravesu* szóban születése helyét, valami „*Ravaise*” franczia várost keresnünk. Eziránt felvilágosítást kérni fogok párisi régészeti barátaitól.

Nevezetes, hogy a mostani templomnak építője a régi benső szentélyt felhasználta építménye keleti határának s hogy a hajdan szabad oszlop alapzatára építette zárfalát; az itt kiálló fehér márvány oszlopláb illesztését már előbb is sejtettem velem s Lippert, ki tegnapelőtt itt volt, e sejtélmét erősítvén, körülásattam e tájat s íme az oszlopláb alatt találtuk nyolcszögű talapzatát s annak alapzatát is s így a szentélyfő iránt legkisebb kétség sem maradhat fenn.

A régi benső szentély maradványai csak nem oly magasra emelkednek még a földszíne fölött, mint a templom dél-keleti részei; a sugár kápolnákból kevesebb maradt fenn ugyan, hanem mégis annyi, hogy még padlati téglái is látszanak.

Az észak-nyugati *pinczének* további kisásával felhagytam, miután tapasztaltam, hogy egyrészt itt a régi torony alapjára nem fogok akadni, másrészt e pinczét modern építkezésnek ismertem fel; ugyanis boltjának téglái kétféle feliratot mutatnak: az egyik IHS, a második O A, az utóbbit „*Officina Archiepiscopalis* és 1781-nek olvasom, ez tehát régészeti határon túlfekszik.

A N. Káptalan tagjai mondják, hogy ezen épület be nem fejezett krypta s hogy annak be nem fejezését József császár parancsa okozta; de hát miért ezen építmény egyszerű dongaboltból, miért nincsen nyoma semmi loculusnak, melynek sorfala segítette volna a bolthajtást elkészíteni s feltartani, végre tudnak-e ezen építkezésre vonatkozó költségi számítást felmutatni? Megkértem az illetőket ily okmány felkeresésére.

Midőn a templom déli részének alapzatát tovább nyugatfelé kerestük, ráakadtunk *négy falazott sírra*: α-ban rendszeren fekvő, tehát soha nem bántalmazott, erős férfi csontvázat találtunk, minden melléklet nélkül. β-ban, igen kis terjedelmű sírban, két férfinak összes csontjai voltak eltemetve; midőn e sírnak hossza csak három lábat mér, világos, hogy itt csak csont-tár, ossuarium, van előtünk, mibe a csontok csak is a többi test tökéletes elenyészte után tétethettek el. γ-ban volt egy férfi csontváz, részben rendszeren fekvésben, de másrészt mégis bántalmazva, sőt alkalmasint kirabolva; rendszeren feküdt a hátgerinc és a czombnak felső csontja; de a koponya össze volt törve s egy darabja a sír lábvégén feküdt, itt volt szintén egy kulcsosont, egy nyakcsigolya és más rendetlenség is. E sírt három meglehetősen tábla idomba faragott vörös márványkő fődte be, legnagyobb volt a felső végeé, a többi kettő kisebb, a legalsó sarkán letörve. Legnevezetesebb a δ/betűs sír, melyben egy egészen bántatlanul maradt, rendszeren fekvő, csontváz kezében *kelyhet* találtunk. E kehely igen vékony vörös rézlemezről készült csaknem egészen olyan alakra, minő a „*Rómernek*” nevezett üveggé.

A sírok téglasorral vannak körülveve s a téglafalragasszal összetartva, csak a δ/betűs téglái csupa sárga agyaggal vannak rosszul kötve egymáshoz. Födőle csak a γ/betűs sírnak volt, mindnyája a régi templomnak kívül fekszik s alkalmasint még a mohácsi esata előtti.

A dél-nyugati torony és a feltakart dél-keleti templomrész közt igen erős, hanem fölötté rendetlen alapzatot találtunk nevezetes mélységben; e falak nem tartoznak a templomhoz, talán valami *erőd részei*? de erről csak akkor ítéltetnek ha majdan e falat egész kiterjedésében is összekötésében fogom ismerni; remélem, hogy e falak irányát követve egyszersmind eljutandok a dél-nyugati torony alapzatához is, mi annál kívánatosabb; mivel az észak-nyugati ikertoronynek alapzata egészen elveszettnek mondható. Holnap tehát a délnyugati torony alapzatának keresésével fogom kezdeni az ásást. Excellenciádnak

legalázatosabb szolgálja
Henszlmann Imre

Kelt Kalocsán 1869-ki aug. hó 22-kén.
exp 25/8
Majoros

3

Kegyelmes Érsek Ur!

Nem hittem, hogy Excellenciádnak még érdekesebb jelentéssel is fogok kedveskedhetni, mint minő a múlt heti volt, s íme a váratlan megtörtént; mert azon chaost, mely a templom déli oldalán mutatkozott, lassan lassan felfejtven és magamnak megmagyarázván, elvégre sikerült *itt a sz. István korából fennmaradt kalocsai székes-egyház alapzatára rá ismernem*.

E templom, mint a több helyen előtalált szén maradvány mutatja, tűz által vesztett el, de különben is hibásan lévén keletelve (a székes-fehérvárinak orientációja is hibás), valamint az ízlés is változván, egészen új templom építéséhez fogtak vagy a XII sz. legvégén, vagy a XIII. elején, az utóbbit hiszem valóbszínűnek; s e templom sokkal jobban van keletelve, alig tér el a valószínű meridiántól.

A sz. István korabeli templomának csak alapzata maradt fenn s ez csak ide s tova emelkedik rendesebb kőfaragásával az akkori földszín fölébe, ezen, jelesen négy, helyet a rajzon schraffiroztam. A megváltozott keletelés folytán sz. István templomának alapzatát nem használhatták a XIII. században, mit egyébiránt már azért sem tehettek volna; mert a tökéletesedett ízlés sokkal pontosabb és csinosabb alapzatot is parancsolt az akkori építésre; de érintkezik a két templom, a mostani ásások értelmében, három pontban a) b) és c)-ben, melyen az egymásra való rakást, s superpositiót, világosan láthatni; érintkezni fog az alapzat a főhomlokzat előtt is, hol jelenleg ásatok, az északi oldalon pedig találnunk kell, ha nincsen egészen kiszedve, a sz. István idejéből származó apsisok alapzatát s az északi hosszfalak részét, talán egy keleti tornyot is, mi teoriámat a magyar négytornyos székesegyházról s a külön magyar iskoláról megerősítené. Ha a főhomlokzat előtt alapzatot találnunk, ebből a sz. Ist. féle bazilikának szélességét is határozhatjuk.

Mi tehát első pillanatra a palotának kövei után előtem feltűnt be van bizonyítva t. i. az, hogy azon templom, melyből a faragványok származnak, nem sz. Istv. korabeli, hanem van három egyházunk, a legrégebbi, hibásan keletelt, s a későbbi kettőt szög alatt metsző sz. István féle; a XIII. század elején épített s a XVIII. századbeli, mely utóbbi egészen a másodiknak falán emeltett, oly annyira, hogy eddig még nem sikerült a másodiknak nyugati tornyait megtalálni; mert a legutolsónak tornyai valamivel inkább szökvén ki, azoknak alapzata is, minden irányban, valamivel túl megyen a XIII. századbeli alapzaton; s így nem áll mit Istvánffy s utána Katona állítottak t. i. hogy a régibb (a 2ik) templom 10 öllel hosszabb volt a mostaninál; mivel a XIII. század temploma csak keletfelé volt hosszabb charollejával és kápolnáival a mostaninál, e nagyobb hossza pedig nem teszen egészen 4 ölet.

Igen nevezetes a sz. István korából származó alapzatban az ide nagyban alkalmazott fonséges téglák, mely egészen a rómaiakéhoz hasonlít, mind dimenzióban, mind égetésben, csak nem önkénytelenül legio jelet keresnénk, bár tudjuk hogy a rómaiak Kalocsa vidékét nem lakták.

Hasonlít e tégl a Fehérvárott találtakhoz is, melyeknek több példait a n.museumban tettem le; az összehasonlítás, piére en onain, döntő lesz.

d)-ben a sz. Istv. basilikája terén egy téglával kirkott sírt találtunk, melynek déli oldala benyomva volt; e sír későbbi a basilikánál. Különben e tájon roppant mennyiségű embercsontokra akadunk, itt temető volt. Feltűnő, hogy alig akadunk fa koporsók maradványára. A csontokat minden estve bevitetem a sekrestye fűtőkamrájába.

Igen nevezetes sírt találtunk e)-ben, a XIIIik századbeli templomnak körjáratán „charollejében”, nevezetes e sír pedig helye miatt, mely a legkitűnőbbek közé tartozik. E sír téglával van kifizalva, feltűnő 4½ lábnyi tetemes mélysége. Midőn vizsgálni kezdtük előjött a földben négy csontváznak egyes csontja, egymástól elszakítva és rendetlenül mintegy széthányva s már már hittem, hogy e kifalazott gödör nem egyéb ossuariumnál, midőn alján egy egészen rendesen fekvő s soha nem bántalmazott egész csontváza akadunk. Alkalmasint e váz számára készült az egész sír, de egyúttal tekintettel arra, hogy a többi négyet is elrakhassák ide, különben nem készült volna oly egészen szokatlan mélységre. A hozzá-m felvitetett öt váz csontjait tegnap vizsgáltam Szabó Dr. ural; a legsalsóbbnak kora lehet 60 év körül, két más mintegy 80 éves volt, mikor meghalt, a két hátra levő fiatalabb. A sírgödörben nem volt semmiféle jelvény. Közelebb a sekrestyéhez más csontváz (sír nélkül) mutatkozik az előbbinek szomszédságában, holnap vagy holnapután feltakarítatom.

Találtuk a XIIIik szbeli templomnak két oldalkapuját; az északit f)-ben, a délit E). mellett, keletfelé; az utóbbinak melyet még nem vehettem fel, mert csak tegnap estve találtuk, csak nem egész alaprajzára lehet ráismerni, ezt rajzban meglehető s biztonsággal restaurálni.

Brockhausnak 1830-ki Conv. Lexban találom a „Ravez” család nevet. Ravez 1770-ben szül. és 1818—1827 ült a francia kamarában, melynek kinevezett elnöke is volt. A Ravesus (lapicidának) neve eszerint tehát francia név. Ravaise vagy Ravése francia helyiséget azonban eddig találnom nem sikerült.

Excellenciának

legalázatosabb szolgálja

Kelt Kalocsán 1869-ki aug. 29-kén Henszlmann Imre

4

Kegyelmes Érsek Ur!

Az ásások be vannak fejezve, négy heti munka után; a kiásott építményeket tökéletesen elszigetelve találtam, nem csatlakozik ezekhez semmi fal, mely az ását akármely irányban tovább vezetné, az egyházak tehát nem voltak összekötve *clausurával*.

Van három építményünk; a sz. Istv. korából származó igen kis templom, a XIIIik századbeli székes-egyház, melynek falára, szűkítéssel és kurtitással, emelték a mai templomot, a kurtítás kelet felé történt, míg nyugat felé a mostani tornyok valamivel kiszöknek a régieken minden irányban; végre van északfelé egy pince, mely pincze marad; akár hogy forgatjuk a dolgot, még pedig pincze, mely csakis 1780 körül készült, és mely, midőn még csak legfelsőbb régi köveit láttam, itt *clausurának* kezdetét, sejtetik vele.

Theoriám ellen, sokáig véltem, hogy a sz. Istv. korabeli templom nagyobb s hogy majd a mostaninak északi oldalán akadunk amannak apsisára, de theoriám itt is nyert erősödést s e szerint, a fehérvári basilikát kivéve, sz. István korából valódi emlékszerű épülettel nem bírunk. Fölötte feltűnő a tornyok roppant aránya a minden tekintetben kis templomhoz, itt egyenesen az erősítési szándokra ráismerünk s az erőd mellett csak nem eltűnik az egyház, amely nem egyéb szükségleti építménynél (Nothbau, — Bedürfnissbau mint a német nevezi).

A fehérvári basilika még későbbben is négyre határozta a tornyok számát, nem tudhatom vajjon ez volt e az eset Kalocsán is; mert ha itt még két torony volt

keleten, ezt csakis a mostani székes-egyházban lehetne keresnünk, legfeljebb ha a délkeleti toronynak sarkát találhatnók a XIIIik sz. beli templom délkeleti kereszt-hajójának kiásott osztályában; de ekkor itt mélyebbre kellene leásnunk, mit azért nem tettem; mert ezen résznek további kutatását feltartottam Excellenciád szerencsés visszaérkezétek; ha netalán itt nevezetesebb sírra akadnánk, minő Magyarországon, kivételképen, e tájon szokott előfordulni; különben Kober úr is állítja, hogy itt *boltozott* sírra ráismert; én nem vizsgáltam, nehogy a nép vagy a munkások figyelme ide forduljon s az egész elpusztíttassék. Ha tehát Excellenciád velem parancsol vagy három napra ismét lerándulok, ha majd Excellenciád maga lesz Kalocsán.

Lerajzoltam mit lehetett, kivéve a boltgerinceket, miknek pár különböző nemét találtuk, mindennek előtt pedig érdekes egy boltkikezdés (Gewölbanfanger), melyet a vásártér mellett Sauter özvegy assz. háza előtt fedeztem fel; e kikezdés Excellenciád faragott kőgyűjteményét jelesen kiegészítené, kérem tehát legyen kegyes ezt megszerezni; mert ezzel fölötte fontos darabunk lesz a régi székesegyház rajzban restaurációjára.

Találtunk múlt héten, két igen díszes márvány oszlopfőt, egy a sugárzó kápolnákké a másik a főkapuzat béléte (vom Querende des Hauptportales), találtunk pár apróságot, régi érmet, néhány sírt és roppant sok csontvázat, részint a két régi templom területén, részint a basilikán kívül, hol alkalmasint nagy temető volt.

A nagyobb faragott kődarabokat elvittem a kertbe, az érdekesebb sírok csontvázai egy udvari szobába vannak letéve, ugyanott gyűjtöttem össze némely nagyobb vastárgyakat és külön korszak tégláit.

Ama szobának, melyben laktam, írószekrényébe pedig elzártam a megtalált apróbb tárgyakat. Tegnap Kober ur bekerítette a székesegyház deli oldalán kiásott gödröket.

Délután vagy legfeljebb holnap reggel visszatérek Pestre, hol, lakásomat változtatván, van szerencsém mostani adressemet ide tenni: „Józsefváros, Zerge utca, Freyház”

S most hálás köszönetemet fejezvé ki nagylelkű készségeért, mely emlékeink egy igen nevezetesnek tüzetes ismertetéséhez vezetett, bátorodom Excellenciádat megkérni kegyeskedjék Pestre megérkezésének napját velem tudatni, hogy lerándulván ismét Kalocsára a megkezdett munkát befejezhessem.

Excellenciának legalázatosabb szolgálja

Dr. Henszlmann Imre

Henszlmann Imre levelei Mayer Bélához

1

Főtisztelendő Ur!

Ő Excellenciáját szerencsésen elszalajtottam, tegnap este tudtam meg, hogy Pesten van, ma reggel mikor kerestem már elindult Rómába.

Akartam vele értekezni az ásások eredményének közlése végett a megyei schematismusban, mivel el volt határozva, hogy abban egy rajz és annak rövid leírása foglaland helyet; a rajzot most metszetem fába, a leírást pedig elkészítettem eleganter latine sicut Meureius. Vajjon intézkedett-e Ő Exc. eziránt és mihez tartsam magamat? Vajjon a Schematismus még ez idén készül-e el, vagy sem? Magam munkája kész, kivéve a fametszetet, mely szintén két hétnél tovább nem fog késni.

Megjegyzem, hogy a rajz a pécsi székesegyház alaptervének mérvére van készítve, tehát a régi Schematismusnak térfogatán *valamicskével* tágitani kellene, az az igen kevéssel nagyobb papírt használni; egyéberánt, ha margót épen nem akarnak úgy is elfér a rajz, csak hogy nagyon szűken.

Megjegyzem továbbá, hogy mivel a szövegben sok technicus szó fordul elő, melynek azonban mindnyája meg van magyarázva; nagyon szeretném a kiszedett íveket látni és igazítani (lesz talán másfél ív, talán kevesebb); a kérdés tehát ez: Nem lehetne-e a Schematis-

must nem Szabadkán, hanem Pesten nyomtatni? Akkor szívesen corrigálnám az egész munkát.

Kérem szíveskedjék a kérdéseimre minél előbb felelni; mert most épen érkezésem volna ezekre, későbbben alkalmasint nem lesz. A munkát új évig még kiállíthatni, ha rögtön ahhoz fogunk.

Még egy kérdésem van: Ő Exc. megbízott, hogy ha a fametszet kész lesz, a Schematismus számára lehuzasam, de nem mondta hány példányt. Kérem tehát F. T. U. tessék e számot megírni, ha netalán rögtön nyomtatják a Schematismust nem Pesten, hanem Szabadkán.

Legőszintébb tiszteletemet mindazon Uraknak, kikkel szerencsém volt Kalocsán megismerkedni.

Főtisztelendő Urnak
szolgája
Henszlmann Imre

Pest 1869-ki nov. 22-kén
Józsefváros Zerge utca Frey ház.

2

Főtisztelendő Ur!

Van szerencsém a kéziratot, nyomtatása végett, visszaküldeni; ha ide s tova hibáztam, oka, hogy nem az 1869-ki, hanem csak az 1856-ki Schematismus volt előttem, egyébként a hibák könnyen helyre hozhatók, s részben már Ő Exc. által is ki vannak igazítva az 1869-ki Schematismus nyomán.

A Lonovics eltemetetését illető hibát... [itt két bekezdés számunkra teljesen érdektelen szöveg következik.]

Van szerencsém egyúttal a faduczok pontos mérvét is elküldeni; természetes, hogy a papírnak, melyre a szöveg és a fa metszet nyomatik a formátumnál nagyobbak kell lennie; úgy hiszem hogy alól és felül minden oldalán fél hüvelyket hozzá lehetne adni, de hogy a hozzáadás semmi estre nem lehetne kisebb egy negyed hüvelyknél. Kérem tehát tessék fél és negyed hüvelyk közt választani és nekem a meghatározott formátumot megküldeni, hogy eszerint, ha a faduczok nem sokára készen lesz (sic!), annak lenyomatását is elrendelhessem.

Azt hiszem két hét múlva megleszenek a lenyomott példányok, ha csak a nyomda galibát nem csinál, mi itt mindennapi dolog.

Kobernak nagyon köszönöm fáradságát és most is „jusqu' á noevelle ordre” melyet Franciaországban várok, maradok annál, hogy itt a G betűt, mint görög sygmát a francia g helyett használták, s így a nevet most is Raveznek, nem pedig Ravegenek olvasom. A lapidát illetőleg a pécsi restaurátionak mestere magát még a XIV-ik században is csak lapidionnak nevezi ezen a főoltár fölötti feliratan:

1335

labore magistri Demetri lapicide.

Tiszteltetem a barátokat és jó akarókat; nem kapott Főtisztelendő Wodka még semmi feleletet? Sokáig késnek a jezsuíta Urak.

Főtiszt. Urnak
szolgája
Henszlmann Imre

Kelt Pesten 1869-ki november hó 31-kén
Józsefváros Zergeutca Freyház

U. i. Minden esetre szövegemnek utolsó correcturáját magamnak ki kérem, úgy szintén annak husz különnyomatát is, melyeket Francziák igen is várnak.

Főtisztelendő Mayer Béla a kalocsai érsekség szent-széke Jegyzőjének.

3

Főtisztelendő Ur!

A mai postával visszaküldöm a correcturát, s kérem legyen szíves az egy pár kijelelt (sic!) hibákat és igazításokat eszközölni és vétetni.

Egyúttal ismétlem kérésemet, tessék nekem husz példányt megküldeni, elég ha a különnyomat csak is

ezikkemet tartalmazza, hanem ezt persze egészen a bevezetéssel együtt és ha lehetne, jó volna finomabb papírra nyomtatni, mivel a külföldre küldöm.

A faduczokat nem sokára Bécsbe küldöm elchiristatása végett, mihelyest onnan visszakérül Kalocsára küldendém.

Tiszteletemet a Főtiszt. Uraknak és Laicusoknak kik rólam megemlékeznek.

Főtisztelendő Urnak
szolgája
Henszlmann Imre

Kelt Pesten 1870. jan. 28-kán
Józsefváros Zerge utca Frey ház

U. I. A számlákat az e célra küldött pénzzel kifizetem ha a nyugtáknak Kalocsára való küldése kívántatik ezzel is szolgálhatok.

K I M U T A T Á S

Azon költségeknek melyek a kalocsai Székes főegyház körül, a hajdani főtemplom alapjainak megismerése, és netaláni régiségek vagy mű emlékek felfedezése végett fogamatba vett ásatások és ezekkel egybekapcsolt munkálatokra fordítottak.

Folyó száma	Számolási okmányok	Költségek megnevezése	O. É.		Költségek
			F	kr	
1.	1462 1869	Kalocsai főpénztári számadás tétele szerint az ásatásokhoz felhasznált nap számosoknak	187		95
2.	1463 1869	használt munkásoknak	82		62
3.	1464	a kiásott helyek betöltéséért	20		12
4.	1465	használt munkáért	107		75
5.	1461	Henszlmann Imre urnak tiszteletdíj	300		
6.	969 1870	Jäger köműves mesternek a főegyház körül készített burkolatért ide felhasznált 9500 db fal-tégláért 20 ftval 90 mázsa oltott 45 mázsa oltatlan mészt 1 frt.	67 190 45		46
7.	972 1870	Genovácznak a szentélynél készített kő burkolatért	52		80
8.		9500 téglát szállításáért á 1000 2-forint	19		
9.		45 mázsa mészt szállításáért a, 10 kr	4		50
10.		A téglát burkolathoz szükségelt 14 taliga homokért a, 20 kr	2		80
11.		A kőburkolathoz 20 taliga homok 20 kr	4		
Összesen:			1084		

Kelt Kalocsán 1871^{ik} évi November hó 20^{ik}án.

Kovács György
számvevő.

1972 feierte der ungarische Denkmalschutz sein 100jähriges Bestehen. Aus diesem Anlaß wird das jüngst aufgefundene, bislang unveröffentlichte archivarische Material (Briefe, Vermessungszeichnungen usw.) vorgestellt, das die Authentizität der Arbeit des unermüdeten Forschers Henszlmann (die Stichhaltigkeit seiner Vermessungen und Publikationen) erhärtet. Mit Hilfe dieser Briefe kann man die Ausgrabungen in Kalocsa gleichsam miterleben; vor dem Leser zeichnen sich die Forschungsmethoden und die ehrwürdige Persönlichkeit des Forschers ab. Obgleich sich die Archäologie seither stark entwickelt hat (in den Methoden wie im Wissensstoff), müssen die Ausgrabungen Henszlmanns in Kalocsa, das Niveau seiner Zeit vor Augen haltend, noch immer als mustergültig bezeichnet werden. Ein Beweis dafür ist die Tatsache, daß es vor einigen Jahren gelang, mit Hilfe seiner Vermessungen und Publikationen den — im Hinblick auf unsere baugeschichtlichen Forschungen hochwichtigen — Grundriß des Doms von Kalocsa ausschließlich gestützt auf die freigelegten Überreste zu modifizieren. Das seither geborgene Material hat die neuen Feststellungen erhärtet.

Von dem die Freilegung des Doms von Kalocsa betreffenden Material werden in der vorliegenden Arbeit zunächst vier Briefe veröffentlicht, die Henszlmann während der Arbeit in wöchentlichen Abständen an Erzbischof Haynald richtete. In diesen berichtet er dem Bischof, der für die finanzielle Seite der Freilegung einstand, über die während der Woche geleistete Arbeit, und er wertet die zutage gekommenen Details auch aus und stellt sogar wissenschaftliche Hypothesen für die erfolgreiche Weiterführung der Arbeit auf. Aufgrund der Funde der ersten sechs Ausgrabungstage bestimmte er genau den architektonischen Kreis und Geschmack (französisch), in die die zutage geförderten Details sich eingliedern lassen. Diese Feststellung erweist sich auch im Licht unserer heutigen Kenntnisse als richtig.

Jedem Brief — den vierten ausgenommen — ist eine genaue Vermessungszeichnung beigegeben. Vielleicht konnte er, wegen Beendigung der Ausgrabungen, diese vierte Zeichnung nicht mehr machen, oder sie wurde aus dem Brief herausgenommen und ist heute anderswo verborgen, eventuell verschollen. Die den Briefen beigegebenen Vermessungsskizzen sind im Einklang mit den

entsprechenden Teilen des summierenden Grundrisses. Sie authentisieren sich gegenseitig, und machten dem Erzbischof die Berichte klar verständlich.

In den Briefen wird auch der genaue Bergungsort mehrerer wichtiger Funde angegeben. Einige von diesen werden in der vorliegenden Arbeit genannt, da sie sich an verschiedenen Stellen befinden und oft nur schwierig aufzufinden sind. Damit wollen wir diese Details der Briefe, angesichts ihrer Wichtigkeit, verständlicher machen und gleichzeitig die Aufmerksamkeit auf die Fundumstände der fraglichen Objekte lenken.

Nach diesen vier Briefen folgen in dem Aufsatz zwei weitere, die der Ausgräber an Béla Mayer, Notar beim Heiligen Stuhl, richtete. In diesen berichtet Henszlmann über Angelegenheiten in Zusammenhang mit der ersten Publikation über die Ausgrabung bzw. über die Fertigstellung des Manuskripts. Die Publikation über diese bedeutsame Forschung war kaum zweieinhalb Monate nach dem letzten Ausgrabungsbericht an Erzbischof Haynald bereits fertig. In den letzteren Briefen dankt Henszlmann auch für die Hilfe, die ihm der „angestellte und authentische“ Ingenieur der erzbischöflichen Güter zuteil werden ließ.

Im Anhang des Aufsatzes bringen wir den vollständigen Text der genannten Briefe in der ursprünglichen Örtographie, sowie einen Kostenvoranschlag, in dem die Posten der Ausgrabung und der einschlägigen Arbeit einzeln aufgezählt sind.

Die veröffentlichten Briefe sind wichtige Dokumente der vor mehr als hundert Jahren durchgeführten Ausgrabung. Die Arbeit wurde 1910 von Ernő Foerk fortgesetzt. Seine Feststellungen und Rekonstruktion wurden mehr als fünfzig Jahre hindurch angenommen. Dann aber brachten neue Untersuchungen andere Ergebnisse. Diese neuen Untersuchungen stützten sich entscheidenderweise auf die Vermessungen Henszlmanns. Mit den hier veröffentlichten Briefen wollten wir, über die angeführten Gründe hinaus, erreichen, daß dieser hervorragende Forscher, der so große Verdienste bei der Förderung der archäologischen, Denkmalschutz- und baugeschichtlichen Forschungen hat, auch als Mensch vorgestellt wird.

M. Kőhegyi — K. Kozák

A NYÍRBÁTORI BÁTHORI VÁRKASTÉLY CÍMERÁBRÁZOLÁSOS KÁLYHÁIRÓL

1969-ben a Báthoriak nagyméretű, belső udvarral rendelkező U alakú kastélyának észak-nyugati részén folytatott feltárómunkánk során — zárt feltöltési omladék rétegben — nagyszámú, XV. századi kályhacsempe került a felszínre.¹

A kastély északi falának a Szülőotthon felé történő esetleges folytatódását az Otthon kertjében a 2. számú kutatóárokkaal kezdtük vizsgálni. A 2. sz. kutatóárokban előkerült 2. számú kis helyiség nyugati falán kívül nagy mennyiségű — főképpen a lovagalakos kályhák csoportjához tartozó — csempét találtunk.² A fenti leletek az égett föld, kötörmelék és mészdarabok között mintegy 2 m²-es körzetben 20–50 cm mélységben jutottak a felszínre³ (1–2 helyszínrajz).

A nagyszámú csempék között mintegy három különböző — főképpen mázatlan — kályhacsoportra utaló darabot figyelhetünk meg.

1. Lovagkályha típusait.

2. Próféta ábrázolásos kályha darabjait, a félköríves, bordás díszítésű kályhacsempék alcsoportjával.

3. A — főképpen zöldmázos — ún. címeres darabokat.

A felsorolt három típuscsoporton belül további alcsoportok, illetőleg az egyes típus kályhavariánsai is meghatározhatók voltak.

¹ 1953-ban az óvónőképző iskola alapjának ásásakor — a mai Szülőotthon délnyugati sarkának közelében — került elő az első falmaradvány. Mérey Kádár Ervin leletmentése után — a gimnázium építése során — a kastély délnyugati szárnyát elbontották. 1955–61 között Csallány Dezső volt megyei múzeumigazgató és Szalontai Barnabás múzeumigazgató az épület déli, illetőleg az udvari szárnyán folytatott tervásatást. 1969–72 között a szerző végzett kutatásokat az északi, illetőleg a keleti kastély épületrészén.

Az 1953–1972. évek között folytatott ásató munkák bebizonyították, hogy a Báthoriak XV–XVI. századi várkastélyának délnyugati sarka és nyugati szárnya a gimnázium, illetőleg a mai Szülőotthon területére eshetett. A déli falon és a magtár pincéjében egy merőleges tengelyben jelentkező ablakok arra mutatnak — a feltárások eredményein túl —, hogy a jelenlegi magtár (északi) része volt a feltehetően kiterjedt, belső udvarral rendelkező U alakú kastélynak.

² A 2. sz. kutatóárok feltárása során találtuk meg a 6,2 m távolságban (K-tól) 80–100 cm átmérőjű, félig elbontott boltozott, alul döngölt és égetett alappal ellátott kemencét.

Az ívesen hajló kemence mellett mintegy hét fő-típushoz sorolható kályhacsempe is jelentkezett. Közöttük a mázatlan, vonallal lezárt, félkörből induló, párhuzamos vonalmintás és keresztmóti-vimos díszítésű kályhatípusok adták a leggyakoribb formát. (Ehhez a típushoz sorolható egy háromszögben végződő csempe töredéke is.) Az említett típusok a XV–XVI. századból származnak. Igen jelentős egy zöldmázos, koronás oroszán ábrázoló, pálcátagos vonalakkal tagolt keretű XV. századi töredék.

A zöldmázos, vastag, pirosra égetett agyagból készült darabok közül egy pajzsfogó anygal (?), vitéz alakja jelentős. Meg kell említeni a zöldmázos, pálcátagos, keresztdíszítéssel és szilvamintával díszített kisebb kályha-

1. A nyírbátori ún. lovagkályha fő típusairól

A nyírbátori ún. 1. sz. budai lovagkályha típusához — a budai csoportból jól ismert — fa alatt heverő oroszán töredékes darabjai tartoznak (1. kép).⁴

A nagyszámú, közel 22 db töredékes oroszános csempe közül kiemelkedik a piros, szemcsés anyagú, tölgyfával ábrázolt db, amelyből az oroszán hátsó fél teste és az első mellső lába hiányzik.⁵ A hátoldalon a fa lombjának, illetőleg az oroszán testének kifaragási vonalai jól követhetők.

Darabunk — az említett faragás körvonalai alapján — felső, önálló díszítmény: valószínűleg oromesempe töredéke volt.

A budai rekonstrukcióból jól ismert kályhacsempék keretelakjai⁶ közül főképpen a Szent Péter ábrázolás található meg több kályhaperem darabon.⁷ A piros, mázatlan, szemcsés anyagú töredékeken mindig a hármass élbé futó, prizmasan metszett, felül vékony talprészes konzolon áll a redős köpenybe burkolódzó szent.

A tonzúrás, szakállal és bajusszal ábrázolt alak jobb kezében lecsüngő köpenyét fogja fel, míg baljában könyvet tart. A bal kéz alatt, az övön fontos attribútuma: a kulcs látható.⁸ Ugyancsak az igen részletező megmintá-

csemperező töredékét. A lényegesen egyszerűbb típushoz tartoznak a zöldmázos, pálcátagos, derékszögű kereteléssel ellátott kályhacsempe darabjai.

³ A 2. sz. kutatóárok további feltárásakor — a 2. sz. szoba nyugati falán kívül — egy nagyobb mázatlan, szakállas férfit ábrázoló (Mózes?) csempét találtunk. A fal sarkából 20 cm-re — a hasonló típusú csempék közelében és azok környékén — főképpen a bordó színű mázazású, négyzetes, fonatos keret belsejében rozettával díszített darabok kerültek elő.

A 2. sz. kutatóárok 2. sz. helyiségétől északra a II. sz. blokkban — XIX–XX. századi leletanyaggal — az újabbrkori beásásokkal többszörösen megbolygatott rétegeket tártunk fel. A középkori anyag betöltése nem folytatódott észak felé.

⁴ L. Magyar K., A nyírbátori várkastély XV. századi kályhacsempéi és művelődéstörténeti vonatkozásai c. doktori disszertációt (Budapest, 1973. kézirat) VIII. t. 1, 2, 3; X. t. 1, 3, 4, 6, 7; XII. t. 1; XVIII. t. 1–11.; XXXV. t. 6. képen és a XLVI. t. 1 képen levő darabokat. (Továbbiakban Magyar K., Disszertáció.)

⁵ 69.72.6. Ltsz. alatt a Nyírbátori Báthori István Múzeumban. (Továbbiakban: Ny. B. I. M.) A darab halványpiros színű, jól iszapolt, alig szemcsés anyagú és enyhén elsimított felülettel rendelkezik.

⁶ Holl I., BpR 18 (1958) 252–277. A rekonstrukció 265. oldalán, Franz, R., Der Kachelofen. (Graz 1969) 46., 18. kép. (Továbbiakban: Franz ... 1969.)

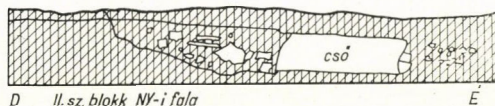
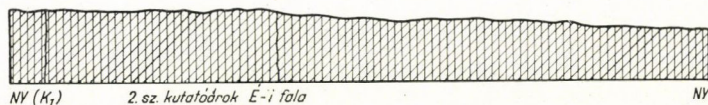
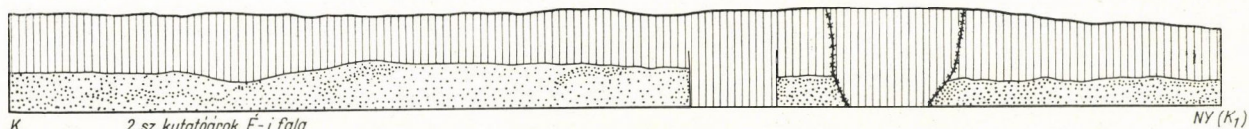
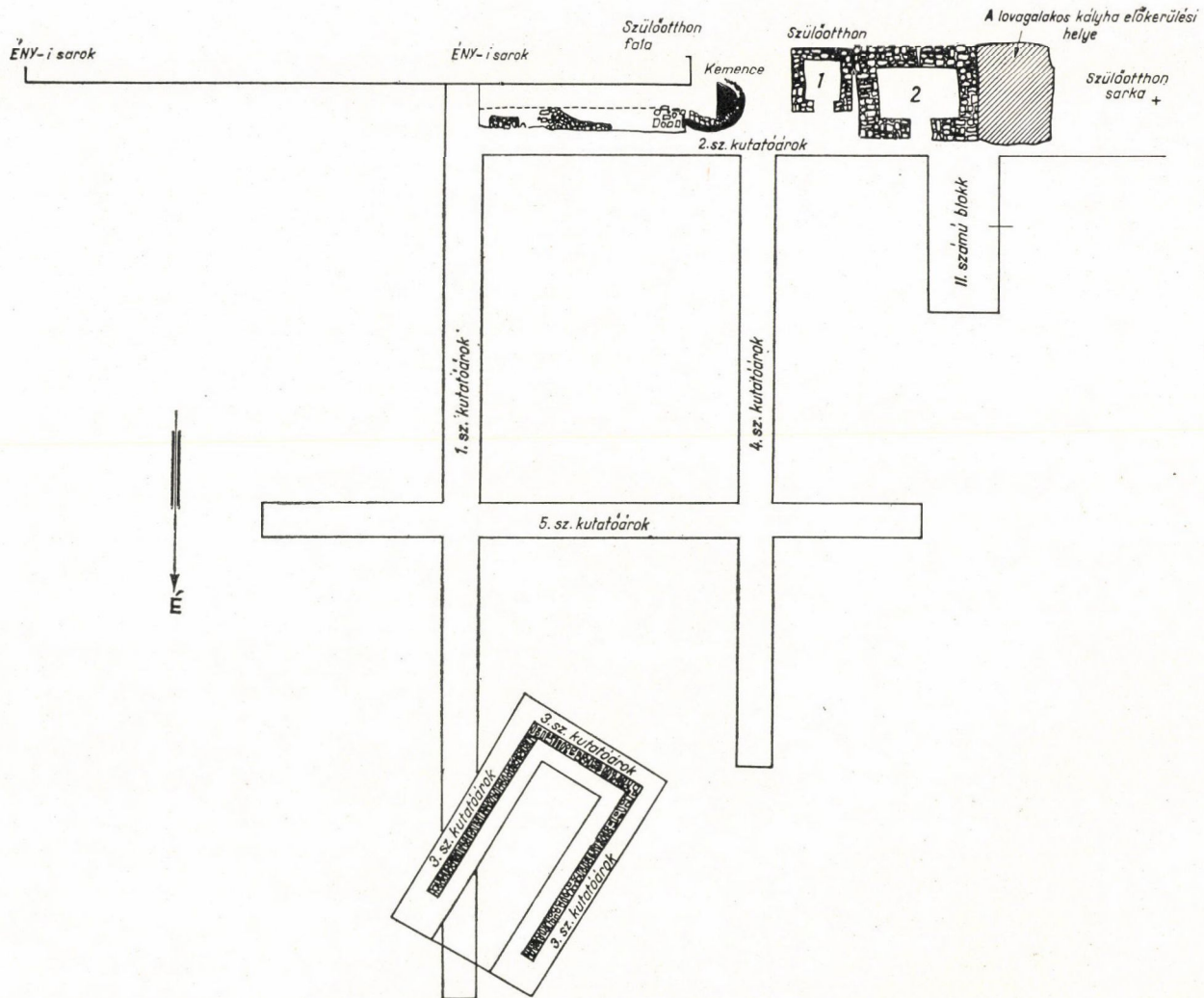
⁷ 69.72.3., 69.72.5., és a 69.74.15 Ltsz.-on szerepelnek a Ny. B. I. M.-ban. A 69.72.5. Ltsz. darab, piros, jól iszapolt és kívül erős engobos bevonattal rendelkezik és az 1. kályhacsempékhöz tartozik.

⁸ Cabrol F.—Leclercq H., Dictionnaire d'Archéologie chrétienne. XIV/1, (Paris, 1939) 822–981. — Réau, L., Iconographie de l'art chrétien. III. (Paris 1959) 1076–1100 a kulcsra 1083–1084. (Továbbiakban: Réau ... 1959.)

Szürke kevert föld

Szürke föld vegyes törm.

Téglatörmék

Agyag

Az ún. nyírbátori lovakályha 3. számú (?) csoportjához kapcsolhatók a — fentieknél finomabb, piros anyagú, körben kidomborodó ötszirmű virágmintával, illetőleg hegyes csúcsba összefutó díszítő kereteléssel ellátott csempe-töredékek (7. kép 4—6).¹³

Végül soron a 3. csoport töredékes darabjai anyagban és megformálásban az 1/b csempecsoportozáshoz tartoznak.

¹³ A Ny. B. I. M.-ban 69.71.14. Ltsz.-on szerepel három töredék, míg a negyedik 69.74.29. Ltsz.-on található meg. Halványpiros enyhén szemcsés anyagúak és alig térnek el — iszapolás és töréssel színe révén — az 1/a és 1/b kályhacsempe csoport típusaitól. Motívumuk alapján feltétlenül az utóbbiakhoz köthetők. S így a 3. sz. kályhacsempe csoport meghatározást, csak a finomabb anyagelhatárolás indokolja.

1. kép. Oroszlános oromcsempe töredéke, XV. sz. második fele

Рис. 1. Обломок фронтонного изразца с изображением льва, вторая половина XV. в.

Fig. 1. Fragment de carreau vernissé du sommet, lionné Deuxième moitié du XVème siècle

A nyírbátori lovagkályha ún. 4. típuscsoportjához sorolhatjuk a szürkésbarna színű, az ugyancsak csúcsos mintába futó, félköríves díszítő kereteléssel ellátott és hajlított formájú darabokat.

Az ehhez a kályhacsoporthoz csatlakozó egyik csempetöredéken — a félköríves díszítőkeretelés alatt — kívül virágminta van, míg belül címerpajzsban különleges „rutás” ékdíszek láthatók. Az ékdísz jobboldalt álló oroszlán tartja, míg a négyelt címert díszítő bal felső mezőben levő oroszlánnak csupán a két lába figyelhető

meg (9. kép 1.). A másik — *Karinthia* címerét mintázó — hasonló, címer-ábrázolásos töredéken a csúcsos mintába futó félköríves díszítő keretelés és virágminta alatt lévő pajzs bal oldalán bal felé forduló hármás oroszlánt ábrázoltak. Az egymás fölött álló oroszlánok jobboldaltán egy kiemelkedő címerpólya széles, egyenes sávja húzódik (9. kép 4.).¹⁴

A fenti kályhacsempék csoportjához tartozik a — félkörívesben levő virágdíszes töredékeken¹⁵ kívül — címerben levő hattüvébrázolásos (10. kép), valamint két gótikus, számárhátíves díszű töredék is¹⁶ (8. kép 3).

Az ún. 4. számú nyírbátori lovagkályha csoport és egyben a nyírbátori kályhacsempe-együttesünk legkiemelkedőbb darabja az oromként szolgáló sárkány (8. kép 1). A szürke, hatszögletű talpazatra erősített, két agyagszalagtalppal ellátott csempe erősen plasztikus sárkányalakjának fejrészen kerek szemek és széles agyarak vannak. A nyaknál két oldalon lyuk látszik. A fejtől hosszanti irányban egy 13 cm hosszú, tüskékkel díszített taraj húzódik. A madárkarmos lábak a fej mellett helyezkednek el.¹⁷

Az ún. 4. számú lovagkályhacsoportnál megtalálható a piros, szemcsés anyagú, széles, hajlított peremű, halványzöld mázas és csúcsos mintába futó, félköríves díszítő kereteléssel ellátott virágmintás csempe.¹⁸

A fenti típus barnamázás változata is gyakori (8. kép 2–3). Ugyanakkor a bemutatott darabok mindegyikének azonos méretű mázatlan változata is előkerült. Ide kell sorolnunk a hattüvé ábrázolást, amely barnáspiros mázzal — a hajlított címerben — halványzöld mázzal készült¹⁹ (10. kép 2).

Végző soron a felsorolt kályhacsempék formájának, díszítésének, anyagának és készítési technikájának vizsgálata alapján a lovagalakos csoport nyírbátori kályháit öt típushoz sorolhatók:

1. A budai — nyírbátori formákat követő típusok

a) A budai ún. lovagalakos kályha hagyományos típusai: oroszlán, Szent Péter ábrázolásos csempék. (Finom, pirosas anyagból készültek.)

b) Az ugyanezen kályhához tartozó, de már nyírbátori egyedi formák: Szent György, a csúcsos mintába futó, félköríves díszítő kereteléssel ellátott darabok. (Ugyancsak finom, pirosas anyagból készültek.)

2. Az ún. nyírbátori lovagalakos csoport (I. számú): Szent Péter, király ábrázolás és mérműves, csúcsos mintába futó félköríves, virágdíszes darabjai. (A csempék piros, durvább anyagból készültek.)

3. Az I. számú kályhacsoportnál is megfigyelhető csúcsos élbefutó, félköríves és virágdíszes mintájú darabok (anyaguk alapján alkothatnak esetleg külön csoportot).

4. Az ún. nyírbátori lovagalakos csoport (II. számú) sárkányos kályhája: rutás és oroszlán, *Karinthia*, hattüvé címeres ábrázolású, valamint a számárhátíves díszű csempék. (Finom, szürke, szemcsés anyagiak.)

5. Az ún. nyírbátori lovagalakos csoport (II. számú) sárkányos kályhájának mázas változata: csúcsos mintába futó, félköríves díszítő keretelésű és hattüvé ábrázolásos csempe.

¹⁴ A Ny. B. I. M.-ban 69.74.1. Ltsz.-on *Karinthia* címere, míg 69.74.2. Ltsz.-on az ismeretlen címer szerepel. (Az utóbbi darab címermeghatározása folyamatban van.) A címerben szereplő élére állított négyzet a Monoszló nemzetséghez tartozó Csopor család címerében is szerepel. [Csoma J., Magyar nemzetségi címerek. (Bp. 1904 130–131.)] A négyzetek ilyen ábrázolását egyedül a Csopor címerben látta Magyarországon *Kunorovitz L. Bernát* is. Szíves szóbeli közlése alapján. Mindkét darab a törés felületén barnásszürke anyagú, szemcsés iszapolású, külső felületen finoman engobozott. (Az engobozást, az anyagot, a szint és az iszapolást illetően eltér az 1–3 (?) csoporttól.) H.: 15,5 cm, Sz.: 14,1 cm, V.: 1,2 cm, és H.: 15,6 cm, Sz.: 13 cm, V.: 1,2 cm.

¹⁵ A 69.74.30. Ltsz.-on, valamint a 69.71.13-as Ltsz.-on szereplő két-két töredék a Ny. B. I. M.-ban.

¹⁶ A 69.74.18. Ltsz., illetőleg a 69.74.16. Ltsz. darabok

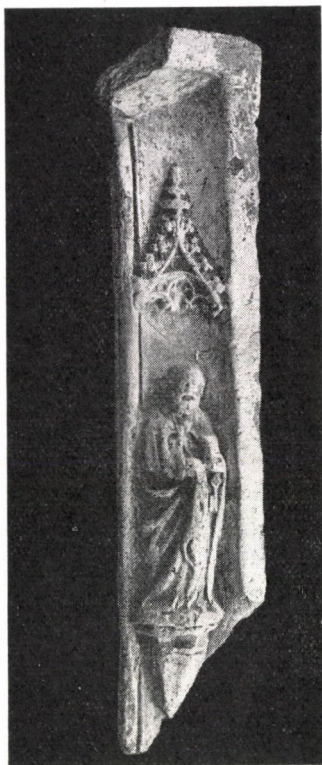
a Ny. B. I. M.-ban.

¹⁷ A sárkányos ábrázolású oromcsempe közölt (*Magyar K.*, Acta Arch et Ant 14 (1971) 159., 43. j. is *Ua*. SMK 1 (1973) 117. 1. j.

¹⁸ 69.71.11. Ltsz.-on a Ny. B. I. M.-ban (H.: 16,1 cm, Sz.: 10,5 cm, V.: 0,9 cm.) A pirosas szemcsés anyagú töredék a 2. sz. csempekörről rokon anyagú, míg az 1. sz.-tól árnyalatban tér el. Az 5,7 cm széles, hajlított 1 cm széles peremkerettel rendelkező csempeszél alatt a csúcsos, félköríves, virágos díszítőmotívumú aranyos-barna mázazást, míg az alap halványzöld mázat kapott.

¹⁹ 69.74.17. Ltsz.-on a Ny. B. I. M.-ban. Élénkpiros, szemcsés anyagú. (Anyaga a 4. sz. kályhakörtről erősebben, az 1. sz.-tól árnyalatban tér el, ugyanakkor a 2. sz. csempe körével rokon.) Az inkább bordómázás címerben halványzöld mázzal díszített hattüvé van. A címeren kívül halványzöld máznyomokat találunk.

2. kép. Szent Péter ábrázolásos keretecsempe, XV. sz. második fele

Рис. 2. Боковой изразец с изображением Св. Петра, вторая половина XV. в.

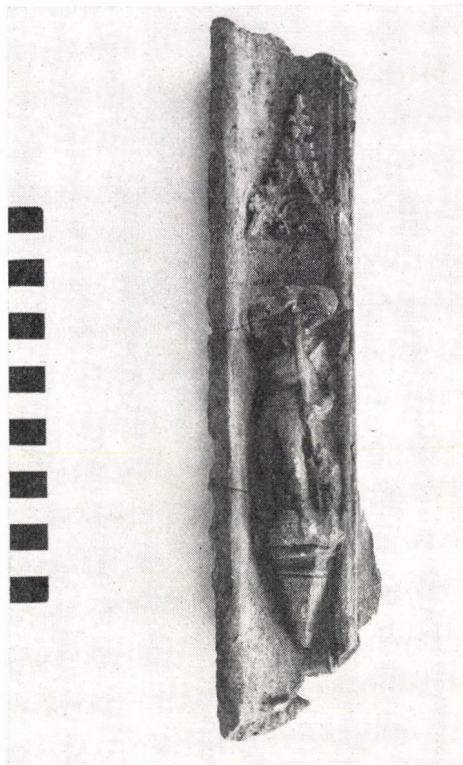
Fig. 2. Carreau vernissé représentant Saint Pierre, deuxième moitié du XVème s.

A Nyírbátorban előkerült XV. századi ún. lovagalakos kályhacsempékkel rokon, s az említett főcsoportok egyikéhez tartozik az ún. Próféta ábrázolásos csoport.²⁰

A csempescsoport legfontosabb típusa a pirosas-szürke színű, hajlított, finom anyagú és erősen domborodó formát mutató Próféta-csempe (6. kép). A hosszú szakállal ábrázolt, bőjű köpenyt viselő, bal kezében nyújtott, többször meghajló iratszalogot tartó főalak ábrázolása több magyarországi csempén is megtalálható.²¹ A kályha további darabjai kisebb töredékek formájában kerültek elő. A Próféta-csempe csoporttal rokon anyagú és égetésű a sárkányábrázolású csempe darabja. Ugyancsak ide sorolható az a pirosas színű, széles peremű, hajlított, homorú kályhacsempe, amelynek alján — a lovagkályha nyírbátori típusainál látható körkeretben — az ellipszis alakú címer töredéke figyelhető meg. A címerben ékminta alatt — kisebb ellipszis alakú pajzsban — sárkány szerepel (9. kép 3). A pajzsban kívül az ún. Báthori sárkányfoghoz hasonló ábrázolás ismerhető fel.²² A csempe alján levő körkeret és a címerábrázolás a nyírbátori ún. 4. számú lovagkályhacsoport Karinthia címeres csempéjé-

²⁰ A Próféta csempe az egyik Szent-Péter típusal (*Magyar K.*, Disszertáció XV. t. I. kép), valamint a 3. kályhacsempe csoport darabjaival is rokon anyagúnak és égetésűnek látszik. A fenti csempékkel együtt a nyírbátori, lovagalakos kályhacsempékör 3. sz. kályháját alkotná.

²¹ A 69.74.35. Ltsz. darab a Ny. B. I. M.-ban. Kívül pirosas, belül szürke, szemcsés és jól iszapolt anyagú. A külső felülete engobos technikával készült. (Az l/b. csempékör csoportjával megközelítőleg azonos engobe, illetőleg anyagtechnikával.) A Szent György ábrázolásos keretecsempével azonos sima, piros színű, ferde szélén

3. kép. Szent György ábrázolásos keretecsempe, XV. sz. második fele

Рис. 3. Боковой изразец с изображением Св. Георгия, вторая половина XV. в.

Fig. 3. Carreau vernissé représentant Saint Georges, deuxième moitié du XVème s.

nek főmotívumaival rokonítható (9. kép 4). A képen látható címeres darabbal közel azonos anyagú és égetésű az ugyancsak ellipszis alakú címerben szereplő, keresztbe fektetett kettős kulcsmotívumos töredék (11. kép 4–5). A piros színű szemcsés, hajlított pajzsban a kulcsok fogórésze négyszög alakú, áttört lóhere motívummal, illetőleg külső négy sarkán gömbösvégű kereszttel díszítettek.²³

Az említett címerábrázolásos töredékekhez kapcsolhatók a bordás, csücsbafutó, az ugyancsak bordás lilomos oromdíszek, valamint az azonos anyagú oromrózsadísz és két másik oromdísz (11. kép 1–3).

A pirosas, szürkére égetett, kihajló, egyenes peremű típusok a sárkány ábrázolásos címeres csempe (10. kép 3–5) keretelésével megközelítőleg azonos: párhuzamos, léctagos keretmintát mutatnak.²⁴

Összefoglalva az ún. Próféta ábrázolásos csempescsoport darabjairól — köztük a Próféta ábrázolásos típus fődarabról is — megállapítható az ún. nyírbátori lovagkályha műhelyhatása. A csoport darabjai egy gótikus kályha — állat- és címerábrázolásos — csempéivel együtt

vágási technika jelentkezik. A nagyméretű hajlított, félhengeres típus hátoldalán — függőleges irányban — ujjbenyomások vannak.

²² A 69.74.8. Ltsz., illetőleg a 69.71.32. Ltsz. töredék a Ny. B. I. M.-ban. A 69.74.4. Ltsz. sárkánygriffes töredék csempéje törésfelületben; a két szélén piros, közepén szürke, szemcsés anyagú és kívül enyhén engobozott.

²³ A Ny. B. I. M.-ban 69.74.24. Ltsz.-on szereplő halványpiros, enyhén szemcsés anyagú darab az I. sz. kör anyagához hasonlít.

²⁴ A Ny. B. I. M.-ban 69.74.21., 69.74.22. és a 69.74.19 Ltsz.-on szerepelnek a darabok.

4. kép. Engobos, Szent Péter ábrázolásos keretcesmpe, XV. sz. második fele

Рис. 4. Ангобированный боковой изразец с изображением Св. Петра, вторая половина XV. в.

Fig. 4. Carreau vernissé représentant Saint Pierre, deuxième moitié du XVème s.

5. kép. Halványpiros anyagú, Szent Péter ábrázolásos keretcesmpe töredéke, XV. sz. második fele

Рис. 5. Обломок красноватого бокового изразца с изображением Св. Петра, вторая половина XV. в.

Fig. 5. Fragment du carreau vernissé de couleur rouge pale, représentant Saint Pierre, deuxième moitié du XVème s.

feltehetően az ún. 3. számú nyírbátori lovakályha csoportjához tartozhatnak. S éppen ez magyarázná meg a kályhának az 1., illetőleg a 4. számú nyírbátori lovakályha csoport bizonyos alaptechnikájával; égetési és készítési módjával mutatott rokonságát.

Végző soron megállapítható az is, hogy a nyírbátori XV. századi kályhaegyüttes legfontosabb csoportja: az ún. lovakályha együttese.²⁵ A budai formakincset helyenként felhasználó egyedi — főként a Báthoriak igényét követő — kályháműhely mintegy 4–5 kályhát hozott létre.

2. A nyírbátori ún. lovagalakos kályha műhelye és időrendje

Magyarországon — néhány várásatás kályhacsempe-anyagának közlésétől eltekintve — a vidéki várkastélyok kályhacsempe együttesének pontos időrendet adó és műhelykapcsolatokat figyelembe vevő feldolgozása nem történt meg ezideig.

A budai kályhaművesség országos és európai tekintéssel készült legjobban feldolgozott része az ún. lovakályha műhelycsoportjához tartozik.²⁶ Holl Imre állapította meg — a műhely vizsgálata során —, hogy a

királyi palotákban kívül a középkori Magyarország területéről már 11 várból, illetőleg főúri lakóhelyről került elő ilyen lovakályha csempe maradványa.²⁷

Igen jellemzőnek tartható, hogy Eger kivételével mindenütt egy-egy budai típusú kályha darabjai kerültek feltárássra.²⁸ Ugyanakkor a nyírbátori várkastély ásatásából legalább három (de inkább négy-öt) lovakályhához kapcsolható önálló nyírbátori csempetípus is a felszínre jutott.

A fentiek alapján — a lovakályhák kutatása során megismert előfordulásai segítségével — sikerült megállapítani azt, hogy — a Báthoriak révén — a nyírbátori kastélynak kiemelkedő jelentősége és kapcsolata lehetett a budai központtal. S ezzel igazolhatónak látszik az a véleményünk is, hogy a királyi központból 1480 körül Nyírbátorba került fazekas kályhámester alakíthatta ki az ún. nyírbátori fazekas kályháműhelyt. S ez a fazekas-kályhás műhely — a lovakályhákban kívül — az előző fejezetben meghatározott kályhákat készíthette egészen a XV. század végéig.

A nyírbátori ún. lovagalakos fazekas-kályhás műhely főként a megrendelő igénye szerint hozta létre alkotásait. A műhely elkészült kályháit az U alakú kas-

²⁵ A nyírbátori lovakályha együttesében az anyag, a készítési technika és a felhasznált motívum alapján végeztük főképpen a csempesorportok meghatározását. Az 5. sz. kályhacsempe csoportból, illetőleg a velük rokon Próféta-csoportból két-három különböző típusú oromcsempe mindenképpen a 2–3 különálló lovakályha meglétét bizonyítja. Az 1–2 és a 4–5., valamint a 3.+ Próféta-csoport kályhacsempéi egy-egy lovakályhához tartozhattak.

²⁶ Holl I., BpR 18 (1958) 252–278. — Holl I., Bp 22 (1971) 173–192. Kozák Károly egri kutatásai valószínűsítették hogy Egerben a budai műhely egyik kályhámestere dolgozhatott az 1460-as évek végén, illetőleg az 1470-es években. (Kozák K., MÉ) Az egri vár feltárása (1957–1962) I. 1963, Egri MÉ Eger 1 (1963) 113.

²⁷ Holl I., BpR 22 (1972) 183.

²⁸ A főúri kastélyokban csupán egy-egy kályha állott a lovagalakos típusból. (Holl I., 22 (1971) 183.)

tély felső emeleti szárnyain, illetőleg az alsó helyiségekben helyezte el. Olyan módon, hogy a reprezentatív kiviteltől lovagkályhák — véleményünk szerint — a felső emeleti szárny legrangosabb részében állíthatta fel.²⁹

A kutatásaink során megállapított kályhaecsempekörök időrendjéhez fontos adatokkal szolgálnak a különböző formájú oroszlánábrázolásos darabok vizsgálatai. Ezek közül is legfontosabb a nyírbátori lovagalakos csoport 1. számú kályhájához tartozó darab (1. kép).

A nyírbátori csempe ábrázolásának fő típusa a budai ún. lovagalakos kályha 2. típusán: egy négyzetes csempe többször tagolt keretének négyzetes tükreben levő, balra forduló és szembenéző oroszlán motívumán figyelhető meg.³⁰ A budai 2. számú típus Magyarországon a visegrádi, a kőszegi, az egri, nyársapáti, a nagyvázsonyi és a bácsi várak ásatásából került elő ezideig.³¹

A közegi mázatlan típushoz hasonló darab ismert Ljubljanából, Ptujból és Celjéből.³² Stájerországból a mázas változatáról is tudunk, míg a csehországi Skaliceből hasonló mintával megformált oroszlánmotívumos csempe került elő.³³

A nyírbátori típusal megegyező oroszlanos oromdíz Magyarországon — tudomásunk szerint — még nem került elő. A szomszédos országok területéről: a pozsonyi várból,³⁴ illetőleg Bécsből tudunk a nyírbátorihoz hasonló jellegű oroszlanos csempekről. Az opolei (Lengyelország) kastély ásatásánál szintén kivágott oroszlanos oromcsempe jutott a felszínre.³⁵

Az újabb kutatások bizonyították, hogy a svábországi ravensburgi kályha oroszlanos oromdíszé a budai kályha oroszlanos csempejének a mása. S ugyancsak a budai 2. számú típusal hozható rokonságba a Figdor gyűjteményben szereplő kályhaoromdíz.³⁶ A nyírbátori oroszlanos típusunk — a tölgyfa lombjait követő kivágási technika révén — eltér a ravensburgi, illetőleg a Figdor-gyűjtemény oromcsempején látható lombstilizálási módtól. Legközelebb áll a budai kályha azon negatívjához, ahol a mester a sziklás talaj ábrázolását is elkészítette.³⁷

A nyírbátori oromcsempe készítése csupán a XV. század második felében történhetett, mivel a budai lovagkályha 1454–57 közé, a ravensburgi kályha pedig a XV. század közepére keltezhető.³⁸

Az oroszlanos oromcsempeinek időrendjének meghatározása azonban nem lezárt, mivel a bázeli hasonló kivágott, oroszlanos oromdíz már korábról: 1435-ből származik.³⁹ S így a pozsonyi oroszlanos oromcsempe, illetőleg a lovagkályha keltezésénél több problémát tárgyal *Stefan Holčík*.⁴⁰

A mázas és mázatlan pozsonyi oroszlanos oromcsempe és a többi pozsonyi lovagkályha típusú csempe keltezésénél az említett kutató téved, mert azt állítja, hogy a

lovagkályha magyarországi kutatói a XV. század első felére, Zsigmond császár uralkodásának idejére helyezik a budai lovagkályha időrendjét.⁴¹ Jóllehet az alapos, de nem hibátlan történeti okfejtése végén a pozsonyi darabokat — a *Holl Imre* által meghatározott magyarországi lovagkályha keltezésének idejére — V. László uralkodásához köti (1453–1457).

A lovagalakos műhely kialakulási helyét — a határon túli területen — Dél-Németország és az északi Svájc között: legnyugatabbra Bázelen és legkeletebbre Lindau városában határozza meg.⁴²

Véleményét kiegészítve feltételezzük, hogy a magyarországi: lovagalakos kályha műhelye hatása révén jött létre az általa rekonstruált pozsonyi kályha. Hiszen az 1453–57 közé helyezett pozsonyi kályha rozettás típusának motívumai négy különböző típusú budai rozettás csempeken is megtalálhatók.⁴³ A fenti észrevételünket támogatja ugyanakkor *B. Polla*, aki a pozsonyi városhatár mellett végzett ásatásánál a budai lovagkályha legfontosabb 1. és 5. számú típusát megtalálta.⁴⁴

Végző soron úgy látszik, hogy a cseh kutatások eredményei határozták meg azokat a lovagalakos darabokat, amelyek a lovagalakos kályha műhely eredeti alkotásainak tarthatók. Kiegészítve a mondottakat a Lichnice és Lipnice várában előkerült típusok — minden kétséget kizáróan — bizonyítják a lovagalakos kályhaműhely darabjainak csehországi elterjedését.⁴⁵

A pozsonyi kályha műhelyeredeztetésénél viszont figyelembe kell vennünk, hogy a formák a bécsi, stuttgarti, svájci területen találhatók meg.

A — budai körben szereplő rozettás csempek mellett — nyírbátori együttesünkben csupán az oroszlanos oromcsempe típusa került elő. Mégis ennek alapján feltételezhető, hogy a budai darabok időrendjével megegyező pozsonyi kályha magyarországi műhely terméke volt. Ugyanakkor töredékesen előkerült darabjai — a főként nyugati területen ismert — magyarországi típus legközelebb előkerült kályhájához tartoztak.

A fentiek alapján a nyírbátori oroszlanos oromcsempe igen fontos, mivel a pozsonyi, opolei, illetőleg a nyugati (lindau, ravensburgi, bázeli) hasonló típusok mellett a lovagalakos kályha műhelyének kivágott oroszlanos orom típusát kialakító közvetlen magyarországi hatásáról is tanúskodik. Időrendjét illetően darabunk a XV. század második felére keltezhető.

A nyírbátori lovagalakos kályha — már bemutatott 4. csoportjához: a sárkányos Gutkeled kályhához tartozik a Karintha címerén a címerpajzs jobb oldalán levő három jobb felé lépő oroszlán ábrázolása (9. kép 4). A kisméretű, vágottsörényű és csomóba kötött farokkal mintázott oroszlanok a budai lovagkályha 7. típusán: az oromcsempe levő alsó kis pajzsos fedezhetők fel.⁴⁶

²⁹ A nyírbátori várkastély nyugati, illetőleg északnyugati szárnyának termeiben állhattak. Egerben a lovagalakos kályha a palota nyugati, emeleti termének közepe táján állott. (*Kozák K.*, Az egri vár középkori palotájának gótikus és reneszánsz kályhái. Egeri MÉ 3 (1965) 102.)

³⁰ *Holl I.*, BpR 18 (1958) 252. A kereten belül elmosódott levélsor is szerepel. Alaptípusai között — különböző profilú keretben — az oroszlán alatt a sziklás talaj jelzése és élesebb rajzú levélsor szegélye is jelentkezik. Újabban a 2/c. típusnál tárgyalja *Holl Imre* azt a formát, ahol az oroszlán háta mögött is tölgyfa áll. (*Holl I.*, BpR 22 (1971) 173.)

³¹ *Holl I.*, BpR 18 (1958) 73/b. kép, *Holl I.*, BpR 22 (1971) 143. kép és 183, 189.

³² *Ceje, E.*, Srednjeveške pečnice z motivom leva na Slovenskem. Tkalčičev Zbornik. (Zagreb 1955) 111–117., illetőleg 18a, 18b, 19a, 19b; *Franz* ... 1969, 97 kép. — *Holl I.*, BpR 22 (1971) 189.

³³ *Holl I.*, BpR 22 (1971) 186.

³⁴ *Holčík, St.*, Kachl'ova pec z 15. storočia na Bratislavskom hrade. Zborník Slovenskeho Národného Muzea 66 (1972) Historia 12 101–115. (Továbbiakban: *Holčík* ... 1972.) A magyar fordítás a Rippl-Rónai

Múzeum Könyvtárában 4944/72. Ltsz.-on I–II. old.) Továbbiakban *Holčík* ... 1972.)

³⁵ *Holl I.*, BpR 22 (1971) 187.

³⁶ *Holl I.*, BpR 18 (1958) 276.

³⁷ A ravensburgi kályha, illetőleg a Figdor-gyűjtemény egyik csempejének képét közli *Holl I.*, BpR 18 (1958) 275. 105–106. kép. *Franz* ... 1969, 93. kép. *Nagel, H.*, Kachelöfen des 15. bis 17. Jahrhunderts. (Darmstadt é.n.) 2. t. — *Holl I.*, BpR 18 (1958) 276.

³⁸ *Holl I.*, BpR 18 (1958), 266, 276. az 1480-as építkezésekkor állították fel a nyírbátori kályhák.

³⁹ *Holčík* ... 1972, 3. — *Holl I.*, BpR 22 (1971) 192. 79 jegyzet; *Franz* ... 1949, 94.

⁴⁰ *Holčík* ... 1972, 3.

⁴¹ *Holčík* ... 1972, 4.

⁴² *Holčík* ... 1972, 9.

⁴³ *Holl I.*, BpR 22 (1971) 176, 147. kép. 178, 152, kép és 153–154 kép. — A budai 153–154. képen szereplő típusok későbbi stilizált változatát közli *Franz* ... 1969, 139. kép. A krakkói Wawelből. (1505–1518.)

⁴⁴ *Holl J.*, 22 (1971) 192. 79. jegyz.

⁴⁵ *Uo.*, 184

⁴⁶ *Holl I.*, BpR 18 (1958) 262. 85. kép.

A másik — ugyancsak a 4. csoporthoz tartozó — címerábrázolásos töredéken (9. kép 1) a négyelt pajzs bal oldali alsó részén jobbra néző álló oroszlán, míg a jobb oldali részén hármasképp szerepel.

A fenti címer oroszlánja a budai lovagalakos kályha 3. típusának jobb oldali konzolján, a lovagalak (5. számú típus) pajzsán és a 7. számú típus címertartó angyalának jobb oldali pajzsában szerepel.⁴⁷ Ennélfogva a tárgyalt forma közel áll a Habsburg és Luxemburg hercegek címerállataként szereplő oroszlánábrázoláshoz is, de majdnem szinte azonos Mátyás király első titkos pecsétjén (1458), illetőleg a Thuróczy Krónika augsburgi kiadásából ismert fametszet oroszlánjával.⁴⁸

A fentiek alapján a címerben szereplő két oroszlán — a hármasképp — véleményünk szerint egy tartomány címerének is tartható.⁴⁹

A lovagalakos kályha korhatározása szempontjából igen fontos a lovagalakos kályhacsempékkel együtt előkerült zöldmázás királyi koronát tartó oroszlán ábrázolásának vizsgálata. *A királyi korona alatt ugyanis a gyűrűtartó holló: Mátyás király családi címere is megfigyelhető.*⁵⁰

A lovagalakos oroszlánábrázolások korhatározását segíti a nagyszámú ábrázoláson szereplő koronás cseh-oroszlános címermotívum, amely egy nyírbátori csemetöredékről ismert. A piros szemcsés anyagú, zöldmázás töredéken a jobb felé álló állatalak valószínűleg címerképet tartott.⁵¹

A XV. század II. feléből származnak a *nyéki oroszlános* típusú kapcsolatra hozható *dunántúli cseh-oroszlános csempék*.⁵² Ezekkel rokon ábrázolású és a *füleki* típushoz legközelebb áll a *diósgyőri* zöldmázás, cseh-oroszlános forma. A nyírbátori típus cseh-oroszlánjával — a fejbázisra tekintve egy — ugyancsak Diósgyőrből származó sárgásbordmázás XV. századi csemetöredék hozható igen közeli rokonságba.⁵³

Végso soron a nyírbátori típusunk kormeghatározását — a csehországi csempékén kívül — a diósgyőri darab adja. A fentiek alapján mindenképpen a XV. század második feléből; közelebről az 1480-as évek végéről származtatható a nyírbátori cseh-oroszlános csempénk.⁵⁴

A nyírbátori lovagalakos kályha valamint a kormeghatározást segítő kísérőtípusok kutatása után alapvető fontosságú a *Szent Péter ábrázolású csempekeret vizsgálata*.

A nyírbátori lovagalakos kályha 1. számú és 2. számú csoportjához tartozó darabokon (2. kép) levő szent megformálása a budai lovagalakos kályha 3. és 4. típusának keretdíszein látható Péter ábrázolással meg-egyeznek.

A nyírbátori egyszerűbb keretelésű csempén — a ref. templomban látható konzol fölött — a budai mérműves csempé jobb oldali Péter alakja került részletekbe menő pontossággal megformálásra. Egyszerűbb kivitelű darabunk szent alakja felett levő csücsíves, áttört mérműves minta, amely a budai típuson díszesebb, gazdagabb kiképzésű.

Úgy tűnik tehát, hogy a nyírbátori lovagkályha mestere csupán a budai forma szent alakját tartotta meg, s a további részletformák kialakítását saját ízlésére bízta. Végso soron, így a budaival rokon, de jóval szerényebb csempetípust hozott létre.⁵⁵

A nyírbátori 1. és 2. számú lovagkályha Szent Péter motívumon csempéjével azonos típusú kályhacsempén szerepelhetett a *gyalogos, sárkányölő Szent György lovag*.⁵⁶

A Szent György keretábrázolásunk motívumai a budai lovagkályha 3. típusának csempéjén látható György megformálásától lényegesen eltérnek.

Valószínűnek tartható, hogy a budai lovagkályhán szerepelhetett a nyírbátori forma is, amit a Báthoriak kályhája — a Szent Péter-motívumhoz hasonlóan — változtatás nélkül vehetett át. Hiszen a Szent György-csempének mind az alsó konzoldísz, mind a felső, csücsíves, áttört mérműdísz a budaival azonos Szent Péter-ábrázolás nyírbátori keretcsempéjén szerepel.

Végso soron biztosabbnak látszik, hogy az ábrázolás a Báthoriak családi hagyományának hatására — önálló megformálásként — jöhetett létre. S ilyen értelmezésében a Báthoriak sárkányölő Szent György-kultuszának kályhacsempén történő egyedülálló ábrázolása.⁵⁷

A nyírbátori lovagkályha 2. csoportjához tartozó pirosas, szemcsés, durvább megmunkálást csemetöredék keretdíszében — a Szent György- és a Szent Péter-csempéken megformált — csücsíves, áttört, mérműves díszítés megtalálható. A gótikus dísz kerethez kör-ábrázolások mintája is csatlakozik.⁵⁸

Idetartozik az ún. királyábrázolásos csempé töredéke is (7. kép 3).

⁴⁷ Holl I., BpR 18 (1958) 259. 81. kép és 261. 84. kép.

⁴⁸ Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában. 2. (Bp. 1966) 300. 432 ábra és 419. 590. ábra. (Továbbiakban: Balogh J., 1966.) Az oroszlánábrázolások középkori szimbolikájának fontos feloldását adja Debidour, V.-H., Le bestiaire sculpté en France. Arthaud 1961. 286—290.

⁴⁹ Az oroszlán ilyen ábrázolása a Hunyadi család oroszlánjának felel meg. A töredékes, élére állított négyzetdíszek (ékdíszek): rutás pajzsdíszek esetleg Horvátország, de inkább Ausztria címerképére is utalhatnak. Turul 46 (1932) 11—12. A szív-pajzsban a Hunyadi család hollója szerepel. Kályhacsempénken látható hollóábrázoláshoz közeli típust mutat Balogh J., 1966. II. 110. 158. kép.

⁵⁰ A Ny. B. I. M.-ban 69.74.14. Ltsz.-on szerepel az erősen piros, szemcsés anyagú; vastag töredék. Halványzöld vastag, lekopott mázzal. (H.: 14 cm. Sz.: 12,3 cm., V.: 1,1 cm.) Kumorovitz L. B., Mátyás király pecsétjei. Turul 46 (1932) 11—12. A szív-pajzsban a Hunyadi család hollója szerepel. Kályhacsempénken látható hollóábrázoláshoz közeli típust mutat Balogh J., 1966. II. 110. 158. kép.

⁵¹ 69.74.9. Ltsz.-on Ny. B. I. M.-ban. Piros, szemcsés anyagú; erősebb zöldes mázzal. (H.: 9,1 cm, Sz.: 6,6 cm, V.: 1 cm.)

⁵² Kozák K., VMMK I (1963) 143—146. A diósgyőri sötétzöldmázás, szürkére égetett, soványított 12,5×7 cm-es — jobb felé néző álló oroszlánt ábrázoló — XV. századi darab a cseh oroszlánfüleki, illetőleg dunántúli típusával rokon. (Kalmár J., A füleki [Filakovo] vár XV—XVIII. századi emlékei. RégFüz Ser: II-4. (1959) XXXVII. t. 1—2.; Kozák K., VMMK I (1963) 143—149.)

⁵³ A sárgás-bordósbarna, szürkére égetett XV. századi koronás oroszlánt ábrázoló darab a 66.17.57. Ltsz.-on a diósgyőri Vármúzeumban szerepel.

⁵⁴ Nekuda, V.—Reichertová, K., Stredoveké keramika v Cechách a na Morave. (Brno 1968) 402. XCVII/2. (Továbbiakban: Nekuda-Reichertová... 1968.) Nekuda-Reichertová... 1968, 345. XLI. t. 1. és XLI. t. 3., valamint a 392. XCIII. Nyírbátori darabunknál már bizonyos reneszánsz hatás is megfigyelhető az oroszlántest ábrázolásában, illetőleg a csempé mázázási technikájában.

⁵⁵ Holl I., 18 (1958) 257., 79. kép és 267., 91. kép. A 91. kép Szent Péter keretdíszé áll legközelebb a nyírbátori típushoz. (XIV. t. 1. kép.) A Szent Péter ábrázolású csempék datálásához Parádi N., FA (1957) 180. A füleki Szent Péter ábrázolások töredék a besztercebányai körhöz csatlakozik. (Kalmár J., RégFüz. II. 4. (1959) 25.) A csehországi típusokról Nekuda-Reichertová... 1968, 405. C. t. 1. A magyarországi Szent Péter ábrázolások forrásával a somogyvári apátság Szent Péter titulusáról és kődoborművéről c. tanulmányunk foglalkozik. (Kézirat, 1972, 1—34.) Továbbiakban: Magyar... 1972. — Magyar... 1972. 7—34.

⁵⁶ Magyar K., Acta Ant et Arch. 14 (1971) 153, 155, 2. kép.

⁵⁷ Uo.; Magyar K., SMK I (1973) 117—131, valamint a Disszertáció 1973. VI. fejezete. A Báthoriak Szent György kultuszával foglalkozik Magyar K., Adatok a középkori Szent György névadás somogyi forrásaihoz. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2. (szerk. Kanyar József) Kaposvár 1971, 30. (Továbbiakban: Magyar... Adatok... 1971.)

⁵⁸ L. 10. j.

6. kép. A Próféta ábrázoló csempetöredék, XV. sz. második fele
 Рис. 6. Обломок изразца с изображением пророка, вторая половина XV. в.
 Fig. 6. Fragment du carreau vernissé, représentant le prophète

A budai lovalakos kályhán nincs királyábrázolás. Ellenben a budaival rokon stuttgarti cserépkályha negyedik csempesorának gótikus architektúrájában a trónoló király: III. Frigyes császár is ábrázolást nyert (1440–1493).⁵⁹

A stuttgarti kályhához hasonló királyábrázolás lehetett — a gótikus, csúcsba futó architektónikus keretben — a nyírbátori lovakályha ún. 2. számú csoportjának kályháján.

A csúcsos, dupla koronával, kétfelé fésült hosszú hajjal és kezében jogarral ábrázolt uralkodó talán éppen a család patrónusa és rokona: Mátyás király lehetett.⁶⁰

A vizsgált XV. századi csempecsoporthoz hasonlóan ugyan- csak kiemelkedő típust képvisel a *Prófétát ábrázoló* — ún. harmadik lovalakos csempecsoporthoz rokon — kályhatöredék.⁶¹ A törésfelület szélén pirosra, belsejében szür-

kére égetett, hajlított, félhengeres csempén erősen ki-domborodó hosszú szakállal és bajusszal, valamint vastag bő ujjú köpennyel ábrázolták a Próféta.

A Próféta csempecsoporthoz néhány darabjának befelé mélyülő, perem alatt léctagos és külső vonaldísszel el-látott tükörnégyzet keretelése van.⁶²

Az említett stílusjegyek, valamint a Philostratus: Heroica Kodex egyik iniciáléjában levő alak lapján a XV. század második felének végére keltezzük a Próféta-csempét és annak több darabját.⁶³

Végül soron a nyírbátori lovalakos kályhacsoporthoz rokon ún. Próféta-csempék is a kályhák XV. század második felében történő készítését bizonyítják.⁶⁴

Nagyon jelentős — műhely és kronológiai szem-pontból a lovakályha 4. csoportjához tartozó — Ma-gyarországon egyedülálló tarajos kályhaoromdísz.⁶⁵

⁵⁹ Holcik... 1972, 6. Franz... 1969, 104–105. képen levő 1500-ból származó kályhán Miksa császár látható hasonló megoldásban. A kályhát közli Nagel, H., Kachelofen... 4. kép.

⁶⁰ Voít P. – Holl I., Anciens carreaux de poêle hongrois. Budapest 1963, 23. képen 1485–90 között készült kályhacsoporthoz hasonló megoldásban. A kályhát közli Nagel, H., Kachelofen... 4. kép.

⁶¹ Disszertáció 1973. IV. fejezet 1. és 20, 26. jegyzet.

⁶² A 69.74.5., a 69.74.6. és a 69.74.7. Ltsz. darabok a Ny. B. I. M.-ban.

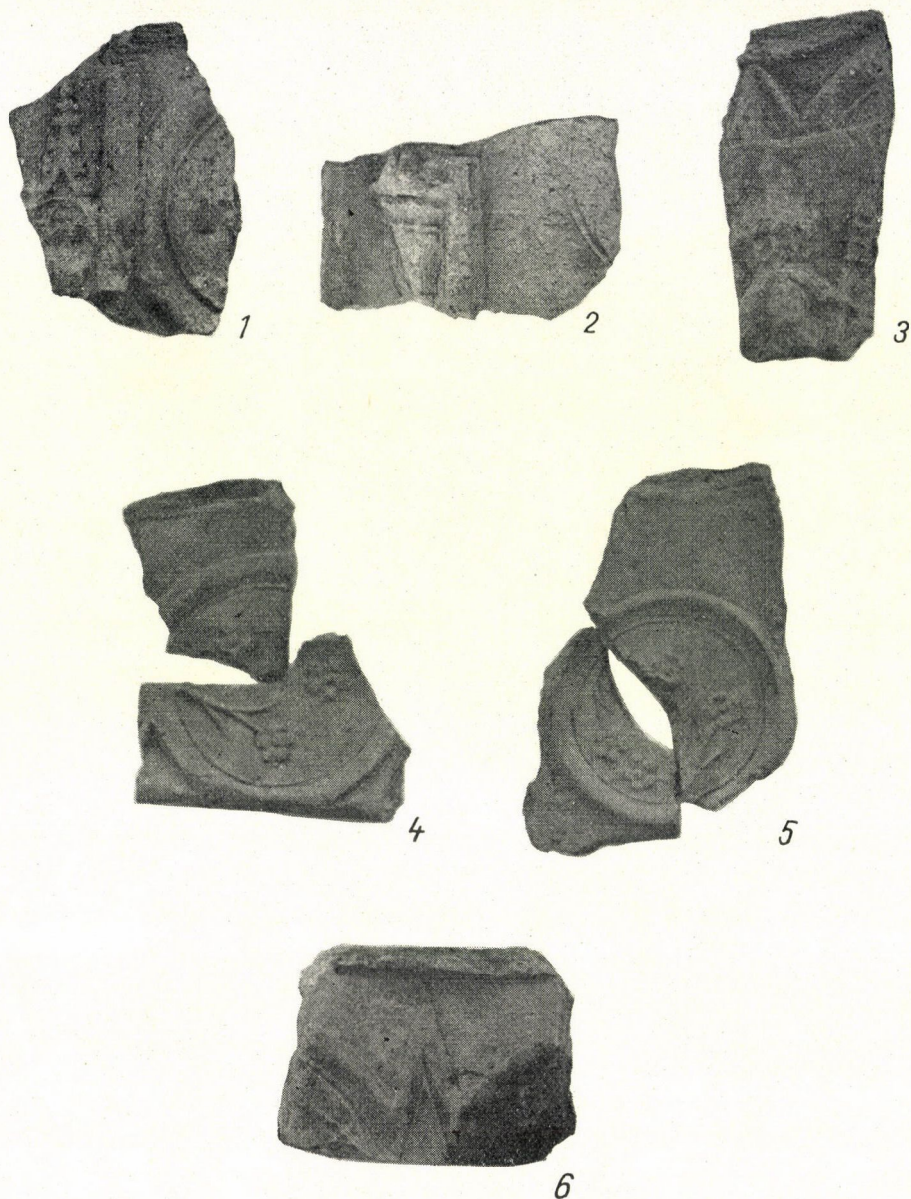
⁶³ A magyarországi Corvinák. Szerk. Berkovits Ilona

(Bp. 1962). XXVII. Philostratus: Heroica. 64a. lap (OSZK CLMAE 417.) A betű ábrázolása. Réau... 1956. II. 1. 175–179. közli az ún. Próféta ábrázolással rokon ikonográfiát és az ábrázolást.

⁶⁴ A Próféta körhöz tartozó sárkányábrázolásos csempék is ezt bizonyítják. A koraiakat L. Holl I., BpR 18 (1958) 219, 222.; Voít – Holl... 1963, 17. 2. kép. – Méri... 1957, 199. 1–2. kép. Magyar K., A diósgyőri vár XIII–XVI. századi kerámiája. (Diplomamunka, 1968.) Továbbiakban: Magyar... 1968.) A XIV. századi kályhát közli Franz... 1969, 43. 15. kép.

⁶⁵ Magyar... Adatok... 1971, 154. 1. kép.

7. kép. 1. Mérműves, félköríves díszű, XV. sz. második feléből származó töredék — 2. Konzolábrázolásos töredék XV. sz. második fele. — 3. Király (Mátyás) ábrázolásos töredék, XV. sz. második fele. — 4–6. Körben virágdísszel és csücsmintával díszített darabok, XV. sz. második fele

Рис. 7. 1. Ажурный изразец со сводным орнаментом, обломок, вторая половина XV. в. — 2. Обломок с изображением консоли, вторая половина XV. в. — 3. Обломок с изображением короля (Матфея), вторая половина XV. в.

4–6. Изразцы с цветочным и цветочным орнаментом, вторая половина XV. в.

Fig. 7. 1. Fragment d'ostéau à décoration cintrée, deuxième moitié de XVème s. — 2. Fragment à console, deuxième moitié du XVème s. — 3. Fragment représentant le roi Mathias, deuxième moitié du XVème s. — 4–6. Pièces décorées à fleurs et à ogivettes, deuxième moitié du XVème s.

A Báthoriak — a Sárkányrend tagjaként — mint a Szent György-lovagok vívják küzdelmüket a pogány törökkel: a sárkánnyal. Kenyérmezei győzelmüket a Szent György és Mária tiszteletére emelt nyírbátori templom építésével örökítik meg. Építkezésük emlékét a ref. templom falán több sárkányos címer is jelzi, amikhez hasonló építkezései során Báthori Miklós váci püspök is állít.

Az olasz reneszánsz szellemében faragott címeresköveken — koszorúkon levő sisakon — is sárkány ül.

Az olasz művészek által készített munka olaszországi mintaképe egy XVI. századi sisakon jól látható.⁶⁶

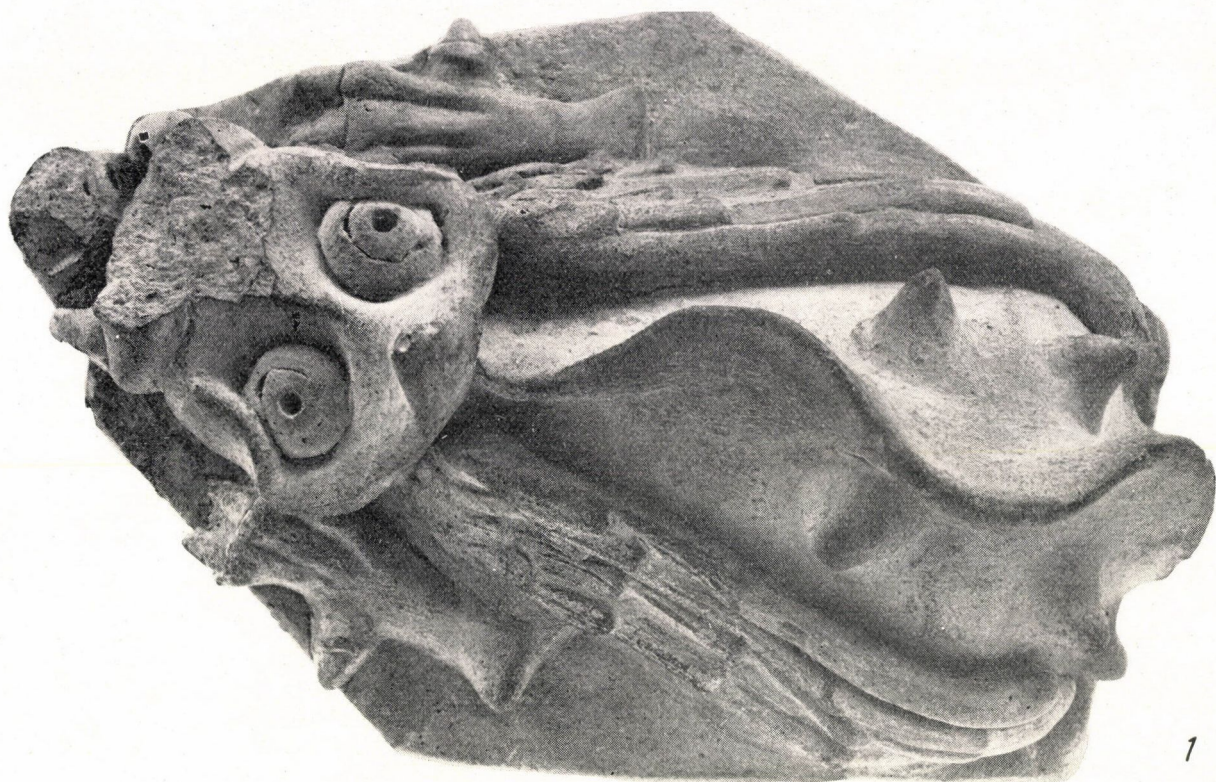
A címer görbült sárkánya a Budán előkerült Zsigmond-kori Sárkányrendes kályhacsempéken jelentkezik. S ebből a típusból — az ugyancsak a Gutkeled nemzetséghez tartozó család — a Várdaiai kisvárdai várkastélyában is került elő töredék.

A Báthoriak sárkányhagyománya így a hatszögletű alapú, 20 cm nagyságú, domború kályhacsempe oromdíszén is megfogalmazódott. Az Itáliában gyakori for-

⁶⁶ Valton E., Les monstres dans l'art. (Paris 1905)

130., 60 t. (Továbbiakban: Valton ... 1905).

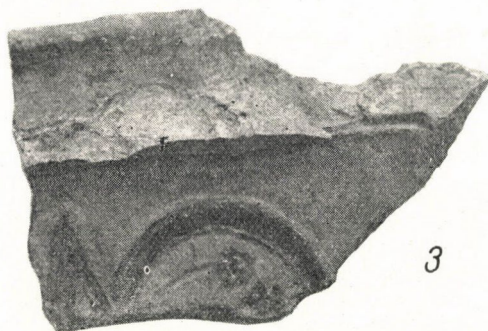

1

2

3

8. kép. 1. Sárkányos oromesempe, XV. sz. második fele. — 2—3. Mázas, csúcsmintával és virágdísszel ellátott darabok

Рис. 8. 1. Фронтонный изразец с изображением дракона, вторая половина XV. в. — 2—3. Глазурованные изразцы, украшенные щипцовым и цветочным орнаментом

Fig. 8. 1. Carreau de sommet au dragon, deuxième moitié du XVème siècle. — 2—3. Pièces ornées de fleurs et d'ogivettes

mát, a szárnyas sárkányt a pompás szobrászi munka teszi ismeretlen szépségű alkotássá. S ez a gazdag díszű egyedi forma különbözteti meg több XV. századi kétfejű sárkányt ábrázoló oromesempétől is.⁶⁷

Sárkányunkat legjobban Báthori István vajda címerén (1488) — a sisak fölött — levő sárkányábrázolás

közelíti meg. Közvetlen analógiája a sárkányos kályhacsempének az 1511-ben készült nyírbátori stallumokon található⁶⁸ (az egyik bejárat oldalán két nagy tüskés-szárnyú, sárkányalak áll).

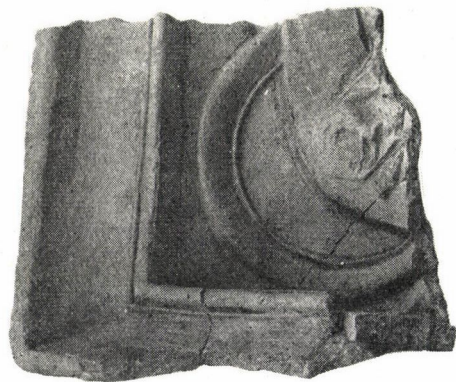
Készítése feltétlenül a XV. század 70-es, illetőleg 80-as éve körül történhetett.

⁶⁷ Franz . . . 1969, 89. kép.

⁶⁸ Bárányné Oberschall M., Nyírbátori stallumok.

Bibliotheca Humanitatis Historica (Bp. 1937) 13., XVI. t. 2. kép.

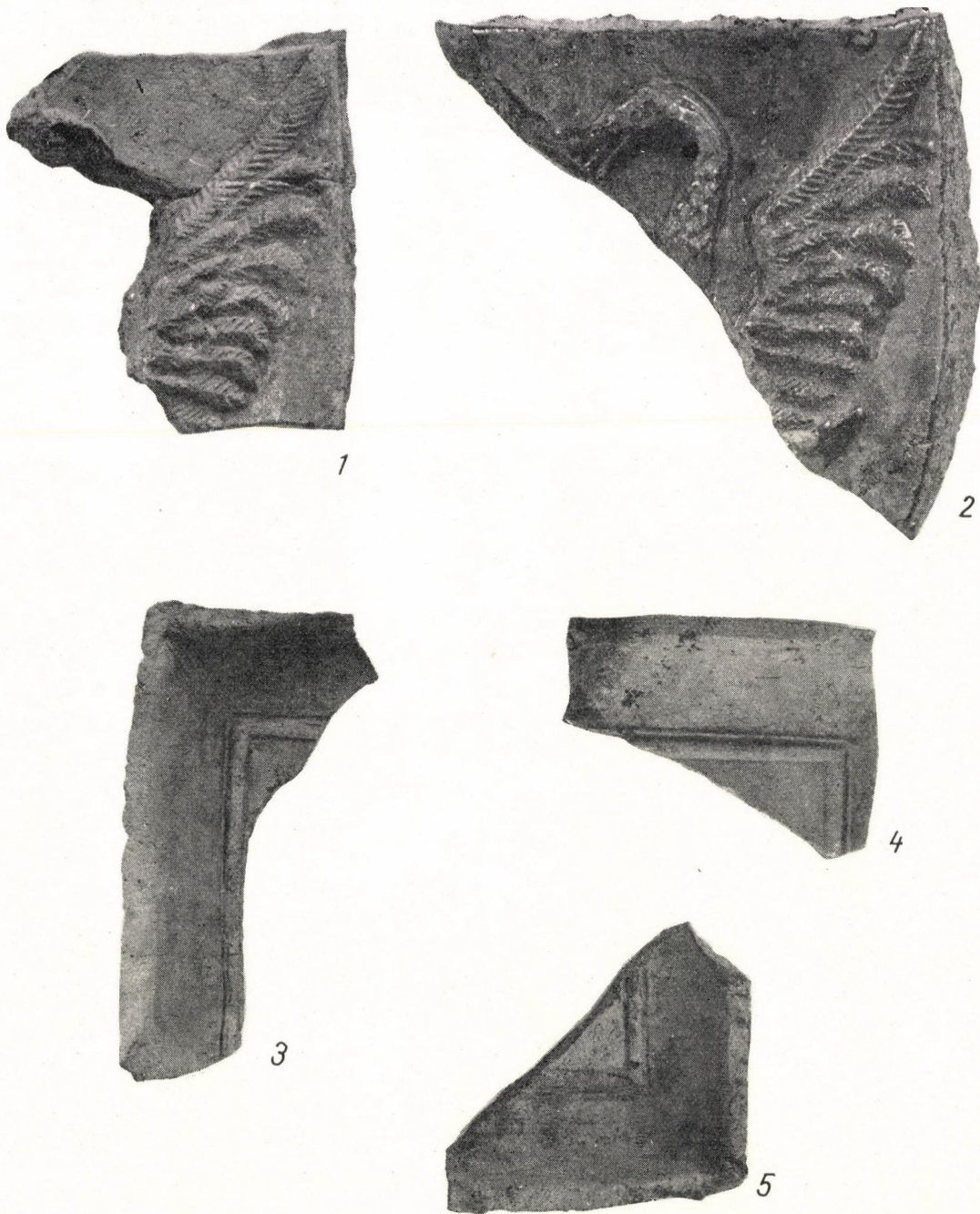

9. kép.kép 1. A Gutkeled-kályha töredéke, XV. sz. második fele. — 2. Kör- és virágmintás, XV. sz. második feléből származó darab. — 3. Az ún. sárkánygriffes csempetöredék, XV. sz. második fele. — 4. Karinthis címeres csempetöredék, XV. sz. második fele

Рис. 9. 1. Обломок изразца Гуткелед. — 2. Изразец, украшенный кругами и цветами, вторая половина XV. в. — 3. Обломок изразца с изображением грифона-дракона. — 4. Обломок изразца с изображением герба Каринтии, вторая половина XV. в.

Fig. 9. 1. Fragment du poêle Gutkeled, deuxième moitié du XVème siècle. — 2. Pièce ornée de cercle et de fleure deuxième moitié du XVème siècle. — 3. Fragment de carreau au griffon-dragon, deuxième moitié du XVème siècle. — 4. Fragment de carreau aux armoiries de Carinthie, deuxième moitié du XVème siècle

10. kép. 1. Hattyú ábrázolásos mázatlan csempe, XV. sz. második fele. — 2. Hattyú ábrázolásos mázas csempe, XV. sz. második fele. — 3–5. Az ún. Próféta-körhöz tartozó keretecsempék, XV. sz. második fele
 Рис. 10. 1. Неглазурованный изразец с изображением лебедя, вторая половина XV. в. — 2. Глазурованный изразец с изображением лебедя, вторая половина XV. в. — 3–5. Боковые изразцы т. н. «круга пророков». Вторая половина XV. в.
 Fig. 10. 1. Carreau sans vernis, orné de cygne, deuxième moitié du XVème siècle. — 2. Carreau vernissé orné de cygne, deuxième moitié du XVème siècle. — 3–5. Carreaux appartenants au cercle du Prophète, deuxième moitié du XVème siècle

Anyaga, technikája alapján az ún. Próféta-körhöz, míg a sárkány ábrázolása révén a sárkányos csempékhez is sorolható a lobogó sörényes lótestű sárkány (9. kép 3). Az erősen töredékes címerképben egy nagyobb ék és egy „fogdísz” sárkányfog is fontos kiegészítő motívum.

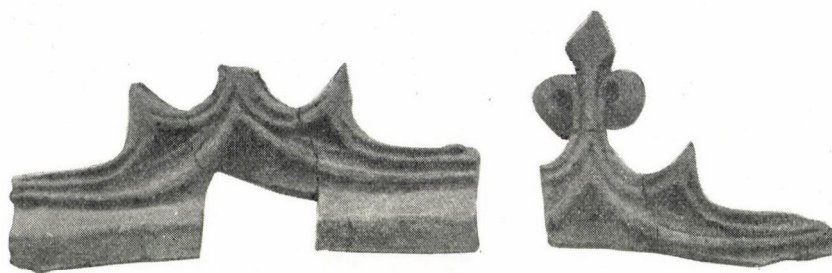
⁶⁹ Diósgyőri Vármúzeumban a 65.13.2., 65.13.3., 65.13.4., 65.13.14. és a 65.13.18–27. Ltsz. darabok.

A hengeres kályhacsempében szereplő címerpajzsdíszek a diósgyőri vár XV. századi mázas kályhacsempéin — különböző, főként pajzs alakú keretben — megfigyelhető sárkánygriffekkel rokoníthatók.⁶⁹

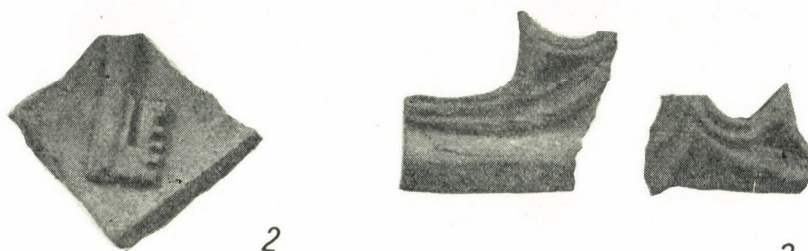
Az igen nagyszámú XV. sz.-i diósgyőri — sok esetben megfigyelhetetlen — címerpajzsdíszek között ember-

(A 65.13.1. Ltsz. darabon sárkányábrázolás látható.) Továbbiakban: DVM.

1

2

3

4

5

11. kép. 1–5. Liliomos oromcsempe töredékek és kulcsábrázolásos darabok, XV. sz. második fele
Рис. 11. 1–5. Обломки фронтовых изразцов с изображением лилий и обломки с изображением ключей. Вторая половина XV. в.
Fig. 11. 1–5. Fragments des carreaux de sommet ornés de lys et pièces représentant des clefs, deuxième moitié du XVème siècle

arcra emlékeztető, oroszlántestű motívum is jelentkezik.⁷⁰ Az emberfejes (Keresztelő Szent János), a rozettás, a bohócot és stilizált három korona alatt kaput ábrázoló címerpajzsdíszek mellett — kardot tartó kéz alatt — kulcs motívum is szerepel.⁷¹

A nyírbátori sárkánygriff ábrázolású címeres darabunkkal azonos megoldást mutatnak a nagyobb, hajlított címerpajzsban keresztbe fektetett kulcsos címerdíszek (11. kép 2–5).

A hajlított, hengeres kályhacsempében levő gótikus, mérműves díszű kulcsok esetleg a középkori egyházi szimbolika — Szent Péterrel összefüggő — kettős értelmű (ég és föld) formáit jelképezik.

A csehországi anyagból a melicei kályhacsempe kettős-kulcs ábrázolása hozható kapcsolatba a nyírbátori darabunkkal. A négyzetes csempén két „lovag” tartja a címerpajzsot, amelyet keresztbefektetett kulcsok díszítenek.⁷²

A nyírbátori lovagkályha 4. illetve 5. számú csoportjához tartozó hatvány ábrázolásos címertöredékek a sárkány ábrázolásos csempe címerpajzsához is közel állnak (10. kép 1–2). A szürke, illetve bordómázás darabok a lovagkályha 4. számú csoportjánál felsorolt hármass oroslán és pólya (Karinthia), illetve az oroslán és hármass ék (egy tartomány?) motívumát mutató címerábrázolásos csempék köréhez tartoznak.

⁷⁰ A sárgamázás, 65.13.9. Ltsz. darab a DVM-ban,

⁷¹ A sárgamázás 65.13.35–36. Ltsz. darabok a DVM-ban.

⁷² Nekuda-Reichertová ... 1968. 405. C. t. 3. kép.

Összefoglalva a nyírbátori XV. századi lovalakos kályhacsempe-csoport legfontosabb darabjainak műhely és keletkezés vizsgálatát megállapíthatjuk, hogy következtetések levonására három alcsoport: az oroszán-motívumos, a szenteket, prófétát ábrázoló, illetve a címeres darabokat tartalmazó kályhacsempék darabjai leginkább alkalmasak.

A főképpen alakos szenteket, prófétát és királyt ábrázoló csempék alcsoportjában a Szent Péter-motívumos keretecsempék (2, 4–5 kép) a budai lovalakos kályha Szent Péter keret alakjával mutatnak teljes egyezést. Ez a tény szintén azt bizonyítja, hogy a – tölgyfát ölelő oroszános csempetöredékek mellett – nyírbátori lovalakos műhely mestere több budai motívumot teljes egészében felhasznált.

A lovalakos kályha nyírbátori 2. sz. körének egyedi darabja a király (Mátyás?) ábrázolásos csempe. (7. kép 3). Ez a király – ábrázolás – a tölgyfátartó oroszán-nal együtt – fontos nyugat- és közép-európai kapcsolatokra utal.⁷³

A címeres csoport tulajdonképpen darabjai (a már más csoportnál is említettek kivül) a sárkánygriff, a kulcsos motívumú töredékek, a diósgyőri XV. század végi hasonló megoldásokkal mutatnak rokongondolatot és ábrázolást (9. kép 3; 11. kép 3–5).

Ugyanakkor a Báthoriak legfontosabb hagyományának a sárkányölő Szent György alakjában történő megjelenítése már a budaitól eltérő – a megrendelői igényt tartalmazó – megoldást takarja. Ugyanakkor az ún. címeres ábrázolások legfontosabb darabjai közül a lovakályha 4. csoportjához tartozó sárkányos csempetöredék emelhető ki, amely a Báthoriak ősi hagyományának megformálásából jött létre.

Ugyancsak fontos műhely és időrend meghatározó szerepe van a nyírbátori lovalakos 4. csoportjához tartozó oroszánmotívumos, Karinthia címerképét jelölő csempének (9. kép 4). Ez a címerképes csempe a lovalakos kályha 4. nyírbátori csoportjának készítését Karinthia elfoglalása utáni időre (1483) helyezi. S egyben megerősíti a többi (1–3. csoport) 1480-as évek körül történő készülését.

A fentiek alapján bizonyosnak mondható, hogy a nyírbátori XV. századi kályhaegyüttes legfontosabb

csoportja: az ún. lovakályha együttese. A budai formakincset helyenként felhasználó egyedi – főként a Báthoriak igényét követő – nyírbátori kályháműhely valóban mintegy 4–5 kályhát hoz létre. S a műhely alkotásai között szerepelhetnek – a csaknem azonos korú – zöldmázás, címeres (Mátyás hollós címeres, kettőskeresztes stb.) kályhák.

A megvizsgált XV. századi anyag alapján: a 4–5 kályhából álló ún. lovalakos csoport s a vele rokon Próféta, a félkör virágmintás és címeres kályhák darabjai révén összesen, valamint – egyéb közöletlen kályhatöredékek alapján – mintegy 8–9 díszes, nyírbátori műhelyben készült kályhára következtethetünk.

Ezek a díszes kályhák jól mutatják a Báthori család nyírbátori kastélyának rangosságát. Hiszen a Báthoriak legdíszesebb szobáit a mázás, illetve főképpen a mázatlan lovakályhákkal rendezték be. Ugyancsak a legszebb szobabelsőben állhatott a lovakályhával legközelebbi rokonságot mutató Próféta, illetve a mérműves, valamint a címeres, zöldmázás kályha is. A viszonylag egyszerűbb, félkör, illetve virágmintás, mázatlan kályhák a Báthoriak valamivel szerényebb berendezésű szobáiban kaptak helyet.⁷⁴

Ugyanakkor összefoglalásul azt kell megállapítanunk, hogy a nyírbátori várkastély 1969. évi ásatása során előkerült XV. századi kályhacsempék ún. lovalakos körét a budai központi műhely rangos hagyományait felhasználó és a királyi udvarral szorosabb kapcsolatban álló fazekasmester, illetve annak műhelye készítette. A műhely lovalakos kályhái az 1480-as években épült Báthori várkastély legrangosabb szobáiban kerültek elhelyezésre.⁷⁵

Végül soron tehát az összbemutatóiban is igen reprezentatív nyírbátori ún. lovalakos kályhák egyben a nyírbátori kastély elpusztult gazdag belső berendezéseire is utalnak. Az ország legelső tisztviselői között szereplő, Mátyás királlyal is rokon család magas társadalmi és politikai állásának megfelelően – a főnemességet (néha a királyt is) követő, illetve túlszárnyalni igyekvő – rangos, drága berendezési tárgyakat: kályhákat készített fényűző családi kastélya számára.

Magyar Kálmán

OFENKACHELN MIT WAPPEN AUS DEM BÁTHORI SCHLOSS IN NYÍRBÁTOR

Auszug

Im mächtigen, U-förmigen Báthori-Schloß mit Binnenhof kamen 1969 aus einer Schicht mit geschlossener Auffüllung zahlreiche Ofenkacheln aus dem 15. Jahrhundert zum Vorschein. Außerhalb des (kleinen) Raumes Nr. 2 im 2. Forschungsgraben, der W-Seite, gehörten die gefundenen Kacheln zu einem Ofen mit Ritterdarstellung. Diese untersuchend, konnten fünf, sog. Nyírbátori Gruppen mit Ritterdarstellung angesondert werden.

Der Giebel des Ofens mit Ritterdarstellung, den wir hauptsächlich aufgrund der Motive der Kacheln untersucht haben, zeigt die einzige, nur hier gefundene Löwendarstellung in Ungarn (Abb. 1). Ebenso wichtig für die Bestimmung der Werkstatt und der Entstehungszeit sind die Ofenkacheln der 4. Gruppe, die das Löwenmotiv zeigen und auf Kärntens Wappen hinweisen (Abb. 9/4). Damit wird die Herstellungszeit dieser Gruppe von Kacheln auf die Zeit nach der Eroberung Kärntens (1483) angesetzt.

Ähnlichen Alters dürfte das Bruchstück mit dem Löwen und einem Keil sein; auch hier kann man an das Wappen irgendeiner eroberten Provinz denken (Abb. 9/1).

In der Gruppe der Ofenkacheln mit figuraler Darstellung (Heilige, Propheten, Könige) sind die Rahmenkacheln mit der Darstellung des Petrus (Abb. 2) in vollkommener Übereinstimmung mit den Rahmenkacheln des Ritterfiguren-Ofens von Buda. Der Meister der Nyírbátori Werkstatt hat also nicht nur das Motiv des einen Eichenstamm umarmenden Löwen, wie auf einem Fragment zu sehen, sondern auch andere Budaer Motive verwendet.

Andere, in Spitzbogenform ausladende Kachelmuster mit Blumenornament entsprechen den grünglasierten Kacheln, die bei der Ausgrabung des Visegráder Schlosses geborgen wurden.

Die Tatsache, daß auch der Hl. Georg als Drachentöter auf Kacheln erscheint, der eine bedeutende Rolle

⁷³ Ezek a kályhacsempék a visegrádi Mátyás-palota kápolna mögötti részében, a középkori szint felett kerültek elő 1949-ben. (Holl Imre szíves szóbeli közlése).

⁷⁴ Háromszög alakú oromcsempével és négyzetes alapú oldalcsempékkel rendelkező kályha anyaga a törésfelületben két oldalt kívül piros, belül barnásszürke szemeses. (L. pl. 69.74.20. Ltsz.-on Ny. B. I. M.-ban

H.: 11,8 cm, Sz.: 9,7 cm, V.: 1 cm, valamint H.: 12,8 cm, Sz.: 8,6 cm V.: 1,4 cm.)

⁷⁵ A lovalakos kályha műhelye szinte egész Közép-Európára kiterjedő művészi hatással rendelkezett. Ennek a hatásnak magyarországi XV. század végi új fontos bizonyítékait tárják fel a nyírbátori darabok.

in der Báthori-Tradition hat, zeigt, daß die Werkstatt in Nyírbátor von den Budaern abweichenden Bestelleransprüchen gerecht werden mußte.

Ein Einzelstück aus der 2. Nyírbátorer Gruppe ist die Darstellung eines Königs (Matthias Corvinus? — Abb. 7/3). Die König-Darstellung weist auf wichtige Beziehungen zu West — und Mitteleuropa hin.

Von den wichtigsten Stücken der sog. Wappendarstellungen ist das zu Gruppe 4 des Ritterofens gehörende Fragment mit Drachendarstellung hervorzuheben, das auf die urtümliche Familientradition der Báthoris zurückzuführen ist.

Die zur Gruppe mit Wappendarstellung gehörenden Stücke: die Fragmente mit dem Drachen bzw. mit dem Schlüsselmotiv weisen ähnliche Lösungen auf wie die entsprechenden Ofenkacheln aus Diósgyőr, die vom Ende des 15. Jhs. stammen.

Die Hafnerwerkstatt von Nyírbátor, die den Formschatz der Budaer Werkstatt verwertete, jedoch individuell, hauptsächlich an den Ansprüchen der Báthoris sich orientierend, brachte vielleicht vier oder fünf Öfen zustande.

Die Kacheln mit Ritterdarstellung, die bei der Ausgrabung 1969 in Schloß Nyírbátor zutage kamen, dürften von einem Töpfer-Hafner-Meister bzw. dessen Werkstatt stammen, der die edlen Traditionen der Budaer Zentralwerkstatt wahrzunehmen verstand und mehr oder weniger Kontakt mit dem Hof hatte. Seine Öfen mit Ritterdarstellungen wurden in den schönsten Stuben des Báthori-Schlusses (erbaut in den 1480er Jahren) aufgestellt.

K. Magyar

NÉMETH ENDRE

1904—1974

Nagy veszteség tudatában, fájó szívvel búcsúzunk a váratlanul elhunyt Németh Endrétől, a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtárának nyugalmazott vezetőjétől. Ez az esemény csak a távolálló szemében tűnhet váratlannak, mert, mi, akik ismertük, szomorú szemtanúi voltunk, hogy friss, eleven szelleme miként vívta éveken át mind reménytelenebb harcát a gyilkos kórral, láttuk az emberi akarat kemény szembeszállását az elmúlás idő előtti parancsával szemben.

Felvidéki család gyermekeként 1904. szept. 4-én született Semptén (Nyitra megyében). Szülőfalujában töltötte el kora ifjúságát. Elemi és középiskoláit Nyitrán, Pozsonyban, Kecskeméten és Budapesten, egyetemi tanulmányait a budapesti Tudományegyetemen előbb a bölcsészeti, majd a jogi karon végezte. 1928. dec. 22-én szerezte meg a jogi doktorátust.

1929. nov. 2-án került a Fővárosi Könyvtárba. Hét évig tartó ideiglenes alkalmazás után 1936-ban nevezik ki könyvtárosnak. Itt írja meg könyvtártudományi munkáit, amelyekkel új értékeket tár fel a könyvtárosképzés számára.

1947-ben átkerült a budapesti Tudományegyetem Érem- és Régiségtudományi Intézetébe, ahol a múzeológiai oktatás ügyintézője lett és kezelte az Aquincumi Múzeum Könyvtárát is, amelyet ideiglenesen átszállítottak a Tudományegyetemre.

Németh Endrében a régészet iránt táplált mély érdeklődése már fiatal korában felmerült. Széles körű és alapos nyelvtudása, lelkesedése tette lehetővé, hogy most még nagyobb ambícióval továbbképezze magát, hogy járatos legyen a régészettudományban.

A régészeti könyvek hasznos ajánlásával neveli a fiatal egyetemi hallgatókat. Egyetemi gyakorlat keretében órákat tart nekik a könyvtári feldolgozásról.

A könyv, a könyvtár iránt megnyilvánuló szeretete vezette minden ténykedését. Ezért esett rá a választás

1952-ben, hogy élére kerüljön az akkor létesített Magyar Nemzeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtárának. Élete és munkássága a továbbiakban összefonódott a Nemzeti Múzeummal.

1952 előtt a Nemzeti Múzeumban a könyvek és folyóiratok az egyes osztályokon voltak elhelyezve, kézikönyvtári jelleggel. A tudományos munka korszerű feltételeinek megteremtése céljából, egységes szempontok szerint felállított és vezetett könyvtár megszervezésére volt szükség.

Büszkeséggel gondolunk arra, hogy Németh Endre a Régészeti Könyvtár fejlesztésére biztosított lehetőségekkel jól élve, vezetése alatt a könyvtár állománya szinte megduplázódott és teljességét tekintve Közép-Európa egyik leghasználhatóbb régészeti könyvtárává vált. A cserelhetőségek széles körű kiépítésével, ügyes szerzeményezéssel, a korábbi hiányok pótlásával — bátran állíthatjuk —, hogy nála tevékenyebb, szorgalmasabb, kötelességtudóbb könyvtárost nehéz elképzelni. Betegsége miatt 1969-ben vonult nyugalomba.

Németh Endre emléke, a Régészeti Könyvtár iránti szeretete és mindaz, amit értékes örökségül hagyott ránk, itt marad közöttünk és a jövőben segíteni fog törekvéseinkben. Munkássága, lelkesedése és a könyvek, a régészet iránti szeretete álljon példaként a fiatalabb kutatóink, múzeumi könyvtárosaink előtt.

Németh Endre tudományos munkássága

A tizedes osztályozás fejlődése. Bp. 1938. 30 p.
Jog és törvényhozás a könyvtári életben. Bp. 1941. 48 p.
Könyvtárosképző tanfolyam előadásai. Fővárosi Könyvtár 1945—46. Szerk.: Németh Endre. Bp. Székesfővárosi Házinyomda Könyvmdája, 1946. 620 p.
Az osztályozás rendszere. Bp. 1948. 47 p.

Budapest régészeti irodalma 1945–1955. = BudRég 1956. 355–367.

Régészeti ismeretterjesztő folyóirat Lengyelországban. = ArchÉrt 1958. 76. p.

Die slawische Archäologie der letzten zwanzig Jahren in ungarischen Schrifttum. = StudSlav 1959. 465–473.

Bemerkungen zu den letzten Werke von B. Szőke über die archäologischen Denkmäler des Ungarums der Landnahme- und frühen Arpadenzeit. = Slavica 1966. 215–220.

Slavisches Archäologie in Ungarn. = StudSlav 1967. 356–370.

Régészeti hírek. = ArchÉrt 1960. 246–248., 1961. 281–282.

A Történeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtárának öt esztendeje. = FolArch 1957. 273–279.

A Nemzeti Múzeum régészeti és történeti vonatkozású kiadványai. (Fejér Máriával közös munka.) = FolArch 1959. 261–276.

Tíz éves a Régészeti Könyvtár. = FolArch 1963. 215–223.

Magyar régészeti irodalom. 1950, 1954–1970. (Folyamatosan évenként közölve.) = ArchÉrt 1951, 1955–1971.

Ismertetések

Allen, A.: The story of archaeology. London 1956. — = ArchÉrt 1958. 222–223.

Banner J.—Jakabffy I.: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája.

I. köt. = ArchÉrt 1955. 103–106.

II. köt. = ArchÉrt 1962. 115–116.

Behn, F.: Aus europäischer Vorzeit, Stuttgart 1957. = ArchÉrt 1958. 221–222.

Behn, F.: Ausgrabungen und Ausgräber. Stuttgart 1955. = ArchÉrt 1959. 111–112.

De Laet, S. J.: Archaeology and its problems. London 1957. = ArchÉrt 1958. 113–114.

Janson, S.—Vessberg, O.: Swedish archaeological bibliography. Uppsala 1951. = ArchÉrt 1956. 242–243.

Szerkesztési munkák

Könyvtári Tájékoztató (Magyar Nemzeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtárának Tájékoztatója.) Bp. 1(1952)–9(1959).

Szovjet Régészet Bp. 3 (1952)–22(1966).

F. Fejér Mária

ALEKSZEJ PETROVICS SZMIRNOV

1899–1974

1974. március 10-én elhunyt A. P. Szmirnov, a szovjet régészettudomány egyik legismertebb képviselője, a magyar őstörténetkutatás szempontjából rendkívül fontos finnugor és volgai bolgár régészet világhírű szakembere.

1899. május 29-én született Moszkvában, apja ügyvéd volt. 1916-ban végezte el a reálgimnáziumot, majd 1922–24-ben a Moszkvai Egyetem Társadalomtudományi Karán folytatta tanulmányait. Tudományos pályájának kezdeti lépéseit a nagy orosz régész, V. A. Gorodcov egyengette, aki nagy hatással volt a fiatal kutatóra. 1926-tól 1929-ig az Oroszországi Társadalomtudományi Intézetben, a RANION-ban volt aspiráns.

Első önálló ásatását 1924-ben vezette Moszkva környékén, később azonban kutatásainak színterét a fővárostól a távoli Volga—Káma-vidékre tette át. Több régészeti expedíciót vezetett a zürjén földre, a votjákoknál pedig régészeti-néprajzi munkaközösség dolgozott vezetésével. Ebben az időben alakultak meg a népek autonóm köztársaságai, ami sürgető feladattá tette kultúrájuk és történelmük kutatását. Ez utóbbiban különösen felelősségteljes szerepet kapott a régészet, hiszen a kámai finnugor népek történetének az orosz hódítást megelőző korszakáról alig rendelkezünk írott forrásokkal. A fiatal A. P. Szmirnov ekkor kötelezte el magát egy életre a finnugor őstörténet kutatásának. A 20-as évek ásatási eredményeit az 1929-ben írott kandidátusi értekezésében összegezte. („A kámai finnek a X—XIV. században.”) A későbbi évtizedekben főként a Volga—Káma vidékén előkerült hatalmas mennyiségű leletanyag rendszerezésének szentelte erejét. Szilárd alapokra helyezte időrendjét, meghatározta kulturális és etnikai hovartartozását. 1952-ben megjelent nagy összefoglaló munkája a Középső Volga és a Káma vidékének őstörténetéről (MIA, 28. kötet) a finnugor régészet nélkülözhetetlen kézikönyve lett.

A finnugor emlékhanyag kutatása mellett 1933-tól folytatott ásatásokat az egykori Volgai Bolgárország területén, 1933–37 között Szuvár, 1938-tól élete végéig pedig a régi főváros, Bulgar (vagy Bolgari) feltárását vezette. Ezek az ásatások derítették fényt az írott kútforrások hiánya miatt korábban szinte teljesen ismeretlen volgai bolgár gazdálkodásra, művészetre, valamint történetük jónéhány alapvető kérdésére. Kutatásainak első nagyszabású összefoglalása 1944-ben megvédett doktori értekezése volt („A volgai bolgárok”), amely 1951-ben

jelent meg a Trudy GIM 19. köteteként. Későbbi ásatásairól kisebb terjedelmű dolgozatokban számolt be.

A sokoldalúan képzett, esodáltnivaló munkabírási tudós érdeklődése a finnugor és volgai bolgár régészeten kívül még jónéhány más szakterületre is kiterjedt, ahol szintén hosszú időre maradandót alkotott. A 30-as években a Fekete-tenger partvidékén és osztrföldön dolgozott. Ekkor irányult figyelme a szkítákra, akikről számos tanulmány mellett egy igen nagy népszerűséget kivívó könyvet is írt. (Szkify. Moszkva, 1966). Volga-melléki ásatásai alapján nagy monográfiában rajzolta meg a csuvasföldi vaskor történetét (MIA, 111.), a volgai finnugor népi kialakulásában fontos szerepet játszó gorogyeci vaskori népesség életét (1965), több alapos tanulmányt szentelt a kámai, ún. szasszanida ezüstök kérdésének, írt az abasevői bronzkori műveltség származásáról, a steppei sírszobrokról, a szláv—bolgár kapcsolatokról, a volgai bolgár műveltség hun örökségéről és még egy sor más fontos régészeti-őstörténeti problémáról, melyek felsorolása hosszú oldalakat töltene meg. A fentieken kívül azonban kutatásainak még egy olyan pontjáról is meg kell emlékeznünk, amely számunkra különösen fontos, hiszen őstörténetkutatásunkhoz kapcsolódik. Kifejezetten magyar őstörténettel ugyan általában csak érintőlegesen foglalkozott, eredményei mégis jelentősek. Bolgár-török jóvevényyszavaink vizsgálatánál például aligha hagyható figyelmen kívül az az érvekkel jól alátámasztott megállapítása, mely szerint a Középső-Volga vidékén a VIII. századi bolgárság volt az első török nyelvű nép. Nélkülözhetetlenek számunkra baskíriai kutatásainak eredményei is, melyeket a MIA 58. kötetében tett közzé. Az 1972-ben megjelent szovjet—magyar régészeti tanulmánykötetben pedig P. D. Sztjepánov mordvin régésszel száll vitába, aki magyar hagyatékknak vélte a II—VII. századi baskíriai és a VI—IX. századi mordvinföldi leletanyagot. Élesen elutasító véleménye remélhetőleg nem kerülte el szakembereink figyelmét, hiszen az említett elgondolást néhányan nálunk is magukévá tették.

Nem csupán írásában, hanem személyesen is kapcsolatba került a magyarsággal. Szovjet tanulmányúton levő kutatóink mindig segítőkész kollégára leltek benne, előbb a Moszkvai Történeti Múzeumban, majd a Régészeti Intézetben. Nemcsak hatalmas munkásságának tanulságait, hanem rokonszenves emberi alakjának emlékét is megőrizzük.

Fodor István

A FEKETE-TENGER VIDÉKI ANTİK KULTÚRA ÉS MŰVÉSZET EMLÉKEINEK KIÁLLÍTÁSA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

Az ókori kutatás jelenlegi érdeklődése különösen azon területek felé fordul, amelyeken társadalmi felépítésükben és etnikai adottságaikban többé-kevésbé különböző kultúrák találkoznak. Éppen ezért igen jelentős az a kiállítás, amely a leningrádi Állami Ermitázs és a moszkvai Puskin Szépművészeti Múzeum anyagából — szovjet és magyar tudósok közös rendezésében — a Fekete-tenger északi partvidékének emlékeit mutatta be a M. N. Múzeum dísztermében 1974 őszén.

A szóban forgó terület görög gyarmatosítása évszázadok munkája volt, az i. e. XI–VIII. század közt indult meg, s az i. e. VI. században fejeződött be. Bár a chiosiak már az i. e. VII. században a mai Berezány területén görög emporiont hoztak létre, a gyarmatosítás oroszlanrésze a miletosi kereskedőknek jutott. Az utóbbiak az i. e. VI. század első évtizedeiben megalapították Olbiát, majd Phanagoreiát és Pantikapaiont. Sajátos a nagyjelentőségű görög város, Chersonésos keletkezése: alapítói mégaraiak voltak, akik azonban nem az anyavárosból, hanem a pontosi Hérakleióból költöztek a Krím-félsziget déli partvidékére, i. e. 421-ben.

A Fekete-tenger északi partvidékén, a Dnyeper torkolata s az Azovi-tenger nyugati partvidéke közt létrejött görög városok fénykora általában az i. e. IV. században érkezett el: e területen a klasszikus és a „barbár” világ kapcsolata, a partvidékhez kapcsolódó sztyeppe-közönában lakó népek — főként a szkíták — és a görögök kultúrájának kicserélődése a történelem legérdekesebb fejezetei közé tartozik, mert az antik és a helyi kultúrák évszázados együttélésének és egymásrahatásának eredményeképpen a két kultúra sajátos ötvözte született meg.

Az antik művészet alkotásainak megismerése jelentősen gazdagította a helyi mesterek tudását, akik ezáltal az ősi művészi hagyományait újfajta technikával, új formanyelven fejezheték ki. Másrészt viszont az antik művészek olyan új témákkal ismerkedtek meg, amelyek bemutatásával jelentősen kiszélesítették ábrázolásaik ikonográfiáját.

A kiállítás anyaga nemcsak széles skálájú művészeti anyagot mutat be, hanem egyúttal az antik városok és az őslakosság (főként sínek, maiotok, szkíták) gazdasági-társadalmi történetét, vallási elképzeléseit is tükrözi. Az i. e. VII. és i. sz. VII. század közötti évezredes fejlődés keretében, bepillantást enged a szóban forgó területen talált gazdag görög importanyagba csakúgy, mint a sztyepei művészet helyi alkotásaiba. A történeti értékelés számára különösen jelentős az a tény, hogy a bemutatott emlékek a legkülönbözőbb technikájú, anyagú (nemesfémek, ólom, vas, üveg, alabástrom, gipsz, csont, agyag stb.) tárgyak s ami talán a legfontosabb: mind hiteles ásatás eredménye.

A kiállított tárgyak topográfiai sorrendben csoportosulnak, melyet a berezányi ásatások legértékesebb leletei nyitnak meg. Közülük különös figyelmet érdemel a rhodosi vázafestészet néhány remekműve, mint pl. egy i. e. VII. század végén készült tányér apotropaikus maszkábrázolásokkal, továbbá egy kőszáli kecské ábrázolásaival díszített edény, néhány Fikellura-váza, köztük egy amphora egy *komasztés* képével, nem kevésbé fontos az 1970-ben talált ólomlemezre írt felirat sem, amely az említett telep i. e. VI–V. századi gazdasági-társadalmi viszonyairól nyújt jelentős adatokat.

A Fekete-tenger északi partvidékén, a Bug torkolatánál épült Olbiából, a terület egyik legjelentősebb városából származó emlékek jól szemléltetik a város rendkívül széles körű kereskedelmi kapcsolatait: az alabástrom-edények az egyiptomi görög gyarmatvárosból, Naukratisből származnak, viszont az ún. fordított-kereszt alakú bronztárgyak, amelyek a magyarföldi ásatásokból s gyakran előkerülnek, sajátos állatornamentikájukkal szkíta ízlésről tanúskodnak. Vallástörténeti szempontból viszont egy klasszikus szépségű Kybelé-szobrocska kötötte le figyelmünket: a kisázsiai eredetű istennő

tisztelete — mint Blavatskij hangsúlyozta — e területen nyilván az agrárkultuszokhoz kapcsolódik. A magyar föld régészetének kutatója számára különösen érdekes egy kos alakú agyagedény, amelynek analógiája az alföldi szarmata sírokból is előkerült.

Ismeretes, hogy a Fekete-tenger északi partvidékén az antik kultúra egyik legfontosabb pontosi területe volt az i. e. VI. század és az i. u. IV. század közt, a bosporosi királyság, melynek fővárosából, Pantikapaionból értékes leleteket mutatott be a kiállítás. A város alapításának idejéből, az i. e. VI. századból származik a bemutatott szép oinochoé, amely rhodosi keramik és vázafestő munkája. Az archaikus görög művészet jellegzetes alkotása egy istennő (Déméter?) maszkszerű terrakotta-mellképe. A Pantikapaion környékén feltárt számos halomsír gazdag anyagából kiemelkedik egy előkelő bosporosi nő sírja, amelyből a kiállításon bemutatott finomművi aranyékszerek, vésett kőves gyűrűk, egy feketemázás peliké, továbbá vörösalakos edények: peliké (lovass amazon fejével, griffel) és lekanis kerültek napfényre. A pannóniai római művészet kutatója számára nem érdektelenek a szekszárdi szarkofágról ismert Apollo és Marsyas mitikus párviadalának ikonográfiai előzményei — így a kiállításon szereplő pantikapaioni vörösalakos váza ábrázolása az említett mitológikus jelenettel. A gazdag pantikapaioni vázaanyagból egyedülálló jelentőségű az athéni Xenophantos szignatúrájával jelzett i. e. IV. századi lekythos, amelyen domborműves vadászati jelenetek láthatók. A helyi ízlés és az importált attikai kerámia sajátos egyesülését árulják el azok az i. e. IV. században készült ún. bosporosi „akvarell” vázák, amelyek vagy gazdag növényi díszítmenyekkel vagy a helyi mítoszokat ábrázoló jelenetekkel (küzdő amazonokkal, arimasposokkal) ékesek. A kiállításon a kerámiához viszonyítva természetesen kevesebb számú márványszobor szerepelt, köztük két pantikapaioni hellenisztikus istenfő: Zeus és Aphrodité ábrázolásával.

VI. Mithridatés vereségét követően — i. e. 64 után római uralom alá kerül a bosporosi királyság és ez a tény a kereskedelem és a művészeti élet vonatkozásában is új távlatokat nyit meg számára. A kiállítás emlékei közt szerepelt ritkaságok a szíriai üvegműves, a szidóni Ennion műhelyéből származó két díszedény: az egyiken még római istenség (Neptunus, Silvanus, Bacchus és Jupiter) plasztikus ábrázolása, a másikon gazdag növényi ornamentika látható. A helyi kisplasztika alkotásai sem kerülhetek el figyelmünket.

A kiállítás a bosporosi királyság kisebb városainak jelentős emlékeivel is megismertetett bennünket. Köztük Nympheion volt a legjelentősebb, ez a miletosiak és samosiaiak által alapított város több mint ezer évig — az i. e. VI. századtól az i. u. VII. századig állott fenn, virágkora az i. e. V–IV. századra esett, midőn ez a város a görög világ legfontosabb gabonaszállító városainak egyike volt. Így érthető, hogy ez idő tájt virágzott főként Déméter kultusza — bár már az i. e. VI. században templomot építettek az istennőnek. A kiállításon egy Déméter-fejes terrakotta antefix — az istennő feje virágkoszorúba foglalva — szép példája ennek a kultusznak, nem beszélve a kiállításon szereplő más kultikus terrakottáról. A klasszikus fémművészet szép emléke az általa alakjával díszített nympheioni kandeláber.

Sajátos remekei a helyi antik művészetének a Pantikapaion közelében levő Tyritaké városának sírjaiból előkerült gipszdomborművek, amelyek fából készült szarkofágokat díszítettek (akrotérionok, színházi maszkok, gorgók, delfinen „lovagló” ámorok stb.). A bosporosi királyság nyugati határvárosa volt az i. e. I. században alapított Iluraton — az itteni ásatások a helyi terrakottaművészet gazdag anyagát hozták felszínre, köztük nemcsak istenábrázolások szerepeltek, hanem olyan megkapó közvetlenségű zsánerjelenet is, mint a fején edényt hordó borjúvezető rabszolga.

A Fekete- és az Azovi-tengerek közti tengerszoros keleti, ázsiai oldalán épült görög városok feltárása főként a klasszikus és a bennszülött kultúra találkozásának szempontjából nyújt érdekes emlékműanyagot. Így a kiállítás bemutatja egy i. e. VI. század közepére keltezhető sír leleteit, amelyben a feltevések szerint egy nomád bennszülött — sind vagy maiot nyugodott — erre vallanak a bronzfokos és a párdúc alakjával díszített korong, viszont e „barbár” ízlésű tárgyak mellett egy i. e. VI. századi rhodosi oinochoét is találtak az ásatók, a keresi szoros másik oldalán levő Hermonassában pedig egy, az i. e. VI. századi Klazomenaiban készült hydriát.

Az ázsiai Bosporos legfontosabb városa Phanagoreia területén folytatott ásatások néhány jelentős emlékét is bemutatta ez a kiállítás. Phanagoreiától délre egy kurgánban — talál alakosdedény együttes érdemel főként figyelmet, különösen a kagylóban levő Aphrodité ábrázolása. A szomszédos sínek kultúrájának híres emlékei kerültek elő az ún. Hét testvér kurgán-csoportból, itt athéni műhelyekből származó edények mellett — mint a kiállítás is bizonyítja, a helyi sind állatstílus szellemében készült bronztárgyak is előkerültek. Különös érdekessége a kiállításnak, egy phanagoreai homokkőfej, amely egy előkelő bennszülöttet, talán egy sind vezért ábrázol.

A Krím-félsziget görög városai közt a leghosszabb ideig Chersonésos állott fenn. A kétezer évet megélt városban a hellenisztikus időkben főként az agyagművészet virágzott, a használati célú edények mellett számos terrakotta-szobor is napvilágra került a mai Szevasztopol határában végzett ásatások kapcsán.

A kiállított emlékek közül a Kárpát-medence őskori és ókori történetének kutatói számára nagy fontosságúak voltak azok, amelyek a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppe kultúrák kereteiben jöttek létre. Elsősorban a szkíta anyagra kell utalnunk: a korai szkíta állatstílus többek közt csontból faragott zabla-pofarudak, szíjbujtatók, szarvas- és ökörfejet ábrázoló pózna-vegek, különböző lószerszámdíszek, továbbá állatalakos aranyruhadíszek mutatják. A természetű szkíta állatábrázolások mellett a stilizálás különböző módjaira is jó példákat nyújtott az a kiállítás: elegendő utalnunk pl. az ulszói aulból származó aranyzarvasra, amelynek agancsa spirális díszítmény alakú. A krími Ak-Mecset melletti kurgán feltárásakor kiásott aranylemezen (i. e. V. század második fele) a fekvő szarvas agancsai madárfejekből álló és rózsaszirmokra emlékeztető díszítőelemekké stilizálódtak. Sajnos, a magyar anyag szempontjából oly fontos kosztromszkájai és kul-obai aranyzarvasokat

nélkülözni voltunk kénytelenek. Viszont igen örövendető volt a híres „Szoloha” és „csertomlik” nevű kurgánokból bemutatott aranykorongok, amelyeknek ábrázolásai a szkíták rituális szertartásait örökítik meg. A bosporosi kézművesség késői korszakának stílusát méltóan reprezentálja a kiállításon a Don mellékén előkerült fedutóvi kincslet két phalerája a dárdát fogai közt tartó orosz-lánfej ábrázolásával; ez a két tárgy, továbbá a görög mitológiából vett jelenetekkel és lovasokkal díszített kisebb veretek előkelő harcos lovának szerszámját ékesítették.

A szkíta művészettől élesen különböző szarmata állatstílus kiemelkedő alkotása a novocserkacski nyakék: a „Hohlaes” kurgánban talált remekműví darab jól szemléltette ennek a stílusnak sajátos absztrakciós irányát, ami a szóban forgó emléknél különösen az állatalakok fejének mintázásában szembeszökő. A szarmata művészetben kezdődött a bosporosi aranyművesség színes ékköveket használó díszítőeljárásának átvétele és alkalmazása, amely aztán az i. u. IV. század végén és az V. század első felében a hun társadalom előkelő rétegeinél is kedvelt díszítőmód lett. Ennek a későszarmata-hun aranyművészeinek egyik legjellegzetesebb emlékét, a Verhnye-Jablonsziban előkerült arany filigrándíszes függődíszet, szintén láthattuk a budapesti kiállításon. A Malaja-Peresecsináról származó arany kantárdíszek viszont a Kárpát-medence avar emlékműveinek szempontjából is különös fontosságúak, hiszen ezzel közeli rokonságot mutatnak.

A fenti futólágos szemle is elárulja, hogy a kiállítás igen gazdag képet nyújt a Fekete-tenger vidékének antik kultúrájáról, művészetéről a korai görögöségtől egészen a későantik bizánci befolyás idejéig. Természetesen mindez csak töredékét nyújthatta az utóbbi évek szovjet ásatásaiból felszínre került sokrétű anyagnak, de a magyar kutatás számára így is sokat jelent bemutatása. Annál is inkább örövendetes ez a budapesti kiállítás, hiszen ezt az anyagot a szovjet kutatók ezúttal mutatták be első ízben külföldön. Köszönet a kiállítás megrendezőinek és a szép katalógus íróinak, I. Zaszeckaja, K. Kopejkina és I. Marcsenko kandidátusoknak továbbá az anyagelőkészítésében részt vett munkatársaknak, G. Belov és A. Korovina kandidátusoknak, továbbá N. Gracs, D. Gereinger, Ju. Kalasznyik, N. Kunyina és L. Szilantjeva műzeológusoknak, az Ermitázs és a Puskin Múzeum vezetőségének, továbbá — de nem utolsósorban — a Magyar Nemzeti Múzeumnak a kiállításon részt vett szakembereinek.

Kádár Zoltán

TUNÉZIAI ANTIK MOZAIKOK ÉS MŰKINCSEK KIÁLLÍTÁSA A BUDAPESTI SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUMBAN

Ismeretes, hogy a Tunisztól 4 km-re fekvő Bardo Nemzeti Múzeum a világ összes mozaikgyűjteményei közt a leggazdagabbak egyike. Hála Tunézia Köztársaság kulturális szerveinek, továbbá *Mongi Ennaifer*-nek, a Tunéziai Múzeum Bizottság főtitkárának és a Tuniszi Bardo Nemzeti Múzeum osztályvezetőjének — a magyar—tunéziai kultúregyezmény keretében — 1974-ben néhány hónapon át gyönyörködhettek a Szépművészeti Múzeum látogatói a tunéziai múzeumok gazdag anyagának kiemelkedő darabjaiban.

Különböző okokból, melyben gazdasági, történeti s nem kis mértékben éghajlati tényezők is közrejátszottak, a római *Africa proconsularis* É-i vidékéről, a mai Tunézia területéről, maradt fenn viszonylag a legtöbb császárkori mozaik, mégpedig kitűnő állapotban.

A tunéziai mozaikok — mint a budapesti kiállítás bemutatott több mint félszáz emlék is tanúsítja — különböző stílusáramlatokat tükröznek. A pergamoni *Sósos*, „Takarítatlan szoba” (*Asarótos oikos*) ábrázolását mutató műve után készült egy uthinai (Oudna) padlómozaik. Az i. sz. II–III. század fordulójára körüli évtizedekben Észak-Afrika Ny-i része — alexandriai

hatás alá került. A könnyed, néha kissé laza kompozíciójú Nílus-jelenetek — a nagy folyó jellegzetes faunájával, továbbá a pygmeusok életének groteszk ábrázolásaival gyakori téma ez idő tájt. A kiállításon szereplő hadrumetumi Nílus-mozaik egyes motívumai nemcsak Afrikában (így pl. Leptis Magnában), hanem Pompejiben is előbukkannak s nemcsak a mozaikművészetben, de még a falfestészetben is nyomon követhetők. (Figyelemre méltó hogy ez az alexandriai hatás Itáliában már az i. u. I. század II. felében, a pompeji II. stílus mozaikművészetében, később a IV. stílus falfestészetében is kimutatható.) Am a Nílus-jelenetes mozaik lényegében véve formailag — de még inkább tartalmilag — idegen a nyugat-afrikai világtól: a mozaik mestere mintakönyv után dolgozott, nem pedig az életben megfigyelt témát dolgozott fel, ebből erednek elrajzolásai pl. a nílusi víziló feje inkább a krokodilusra emlékeztet, mintsem a *Hipopotamus amphibius*-ra. A helyi környezet ábrázolása szempontjából érdekesebb a világhírű thysdrusi (ma El Djem) dionysikus mozaik, amely ugyan szintén alexandriai mintaképet követ, ám a thiasos-menetben a pohos Szilénosz nem számaron vagy öszvéren, hanem teveháton

ül (mint ismeretes az egyiptói teve időszámításunk kezdetén terjedt el Észak-Afrikában); művészi szempontból a mozaik érdekessége, hogy mozgalmasság kompozíciója ellenére is, az alakok együttesében az *isocephalia* érvényesül.

A III. századtól kezdve — mint erre a kiállítás katalógusának írói — J. W. Salomonson utrechti professzor és M. Ennaifer is rámutatnak — megkezdődött az ábrázolások „afrikanizálódása”. A mindennapi élet, mezei munka, vadászat, hajózás, a lokális fauna ábrázolásai jelennek meg a mozaikokon. Különösen gyakoriak az amphitheatrum- és a vadászat-jelenetek, a tengeri halászat s különféle állatábrázolások. Az elsőként említett téma köréből igen jelentős az 1954-ben talált thysrusi (El Djem) mozaik az „arénában mulatozó gladiátorok” kompozíciójával. Mint ismeretes sok vitát váltott ki a gladiátorok alatti mezőny jelenetének értelmezése, amelynek feliratát *Silentiū(m) dormiant tauri* — egyes kutatók szerint — valamilyen misztériumra utal. Az utóbbi jelenet magyarázata szempontjából különösen figyelemre méltó a kiállításoson szereplő hasonló témájú uzittai (Henchir el Makhcheba) mozaik: két fa alatt egy-egy (fekete és fehér!) bika fekszik egymással szemben — feliratuk: *At dormiant tauri*.

Az agonisztikus tárgyú mozaikok közül bemutatásra került az a Hippo Diarrhytus környékén (Bizerta: Sidi Abdallah tengerparti arzenáljának területe) előkerült versenylovakat ábrázoló mozaik.

A vadászati jeleneteket ábrázoló mozaikok közt világviszonylatban kiemelkedő az a mozaik, amelyet az antik Karthágó területén 1965-ben ástak ki; a hatalmas padlózat a kiállítás közepét díszítette. Az i. sz. IV. századból származó emlék tíz különböző zónára elosztott jelenetet ábrázol. Az oroszlánfogás és a vadkanvadászat jelenetei után (a vadkanvadászatról való hazatérés ábrázolásának párja látható a szicíliai Piazza Armerina-ban talált monumentális mozaikon) egy ritka ábrázolás köti le figyelmünket: az elefántra támadó óriáskígyó kompozíciója; a drámai ábrázolás természetűsége arról tanúskodik, hogy az észak-afrikai művész a IV. században még jól ismerte az azóta e területől kihalt állatokat. Ritka téma a mindössze két mozaikról (Veji, Piazza Armerina) ismert, elefánt behajózásának jelenete. Az említett mozaik mellett számos más olyan ábrázolás is szerepelt a kiállításon, amely az egykori észak-afrikai fauna jellegzetes állatait mutatja, köztük számos olyat is, amelyek e területen már kipusztult (pl. az előcsarnokban kiállított henchir-tungari, továbbá a henchir-kasbati mozaikokon szereplő „fáslikat viselő ló” való jában a szomáli vadcsamár: *Equus asinus subspecies somalicus* — ma már Észak-Afrikában nem található. Külön figyelmet érdemelnek a rabszolgák életét ábrázoló jelenetek. Egy uthinai (Oudna) mozaikon Fructusnak, a birtok urának szolgáló két rabszolgát láthatjuk, az egyik bort tölt urának, a másik korsót tart a vállán. Egy hadrumentumi (Sousse) mozaikpadlón viszont, egy komédia-jelenet ábrázolásán már nem ilyen békés hangulat uralkodik, mert a jobboldalt álló, fájdalmasan összegörnyedett rabszolgát az ura éppen most verte meg. Ugyancsak Hadrumentumból származik az a küszöbmozaik, amelyen hajó kirakását láthatjuk, rakodómunkással, két rabszolgával s a kirakott árut mérő ellenőrrrel.

A gazdasági-társadalmi élet sokrétű bemutatása mellett Észak-Afrika antik vallási életéről is jó képet nyújtanak a kiállításos szereplő mozaikok. A gazdasági adottságokból következően *Africa proconsularis* kultusz-életében elsősorban a mezőgazdaság, a vadászat istenei

uralkodnak. A termékenységi kultuszokhoz kapcsolódó; nak az évszakokat ábrázoló mozaikok Achollillából-Thuggából, Uthinából; a legszebb vadászati és egyben mitológikus tárgyú tuniszi mozaikok egyike a kiállításon látható uticai (Henchir Bou Chateur) mozaik, ezen görbe szarvú antilopra (nem pedig „szarvastehénre”, ahogy a katalógusban olvassuk!) vadászó Dianát láthatjuk.

Tematikai és stílári szempontból egyaránt külön csoportot alkotnak a IV–V. századi sírmozaikok.

Egyeseken, mint pl. a thaenaein (Henchir Thina) vagy a gyermek *Quiriacus*-nak bizonytalanul helyhelyű mozaikján, a halott fekvő vagy álló alakját láthatjuk jellegzetes későantik viseletben; másokon viszont — pl. La Skhira, továbbá Clupes környéke Krisztus-monogram és szimbolikus állatok szerepelnek. Különleges jelentőségű a thabracai (Tabarka) sírmozaik — amelynek A. G. Luiks holland kutató külön disszertációt szentelt — ezen egy háromhajós ókeresztény bazilika vázlatos ábrázolását láthatjuk.

A kiállítás egyik legjelentősebb mozaikja (ennek a képe szerepel a kitűnő katalógus címlapján s a plakáton is) egy „glóriás” bizánci jellegű nőalakot ábrázoló a Karthágóból származó mozaik talán a császári hatalom allegóriája.

A mozaikon kívül a kiállításon szerepel néhány freskótörredék, továbbá kőemlékek és a kerámiaművészet emlékei. A kőemlékek közül különös figyelmet érdemel a líbiai és egy néger kettős — fekete mészkőből készült — hermája; az előbbi fején a sisaktaréj szerű hajfonat, talán főnőcái eredetű hajviselet (hasonlót a debreceni Déry-gyűjtemény egyik palesztinai szobrán is láthatunk).

A reliefek közül jellegzetesek az afrikai termékenység-istenek domborművei, így a Tanit-Caelestis kultuszához kapcsolódó emlék, továbbá *Saturnus Aug(ustus)* reliefe, — főként pedig egy Vaga (Beja) környékén előkerült dombormű, amelyen 7 helyi, numida istenség homlokán ábrázolt képmása látható.

Jelentős szerepet játszott *Africa proconsularis* kézműiparában és kézművészetében a kerámia, amelynek Hadrumentum volt az egyik központja. A kiállítás az i. sz. III. századból származó, helyi mesterek által készített reliefdíszes edényekből szép kis gyűjteményt mutat be. A pannóniai reliefek ikonográfiájának kutatói bizonyára felfigyeltek arra a domborműves agyagtárla, amelyen — egy aquincumi kódomborműhöz hasonlóan — Achilles és Priamos jelenete látható. A terrakotta-szobrocskák között, a főnőcái-pun eredetű kagylóformájú boltozatban álló „Venus pudica”-ábrázolás mellett egy jellegzetes afrikai zsánerszobor — nyergén amforákat vivő teve „lovásával” — köti le figyelmünket. A kerámiai anyagban néhány érdekes ókeresztény emlék is szerepel: terrakotta-lapok Ádám és Éva, Ábrahám áldozatának ábrázolásával, továbbá a kenyérszaporítás jelenetével. Jellegzetes egyiptomi szent volt Menas, az ő alakjával díszített ampullakereskedők és zarándokok révén Egyiptomból nemcsak Tunéziába, de hazánk területére is eljutott — mint erről a savariai (szombathelyi) darab is tanúskodik.

Rövid szemlénk is bizonyítja, hogy a kiállítás az észak-afrikai római műveltség számos, nemzetközi viszonylatban is kiemelkedően fontos maradványát mutatta be. A rendező szerveknek szóló hálás köszönet természetesen a Szépművészeti Múzeumot is illeti: a kiállítás magyarországi rendezése, a katalógus szerkesztése Szabó Miklós gondos munkája.

Kádár Zoltán

TANÁCSKOZÁS A RÉZ- ÉS KORABRONZKOR KÉRDÉSEIRŐL ÚJVIDÉKEN (NOVI SAD)

Az újvidéki Történeti Intézet (Institut za izučavanje istorije Vojvodine) 1974. november 4–11. között nemzetközi szimpóziumot rendezett a Duna-vidék későréz-korának és korabronz-korának kérdéseiről. Ez a szimpózium folytatása volt az előző években a Magas-Tátrá-

ban, Veronában és Krakóban megrendezett hasonló tanácskozásoknak. 11 országból 34 résztvevő volt jelen (Magyarországról Kalicz Nándor), s 28 előadás hangzott el.

Az előadások több téma köré csoportosultak, s mivel Európa különböző területein a kronológiai fogalmak el-

térők, az előadások is igen tág időhatárokat öleltek át. A mi meghatározásunk szerint a korai, illetve középső rézkortól a középső bronzkor végéig terjedő időszakot érintették az előadások. A legtöbb előadás a Hunyadi-halom-Sălcuța IV, bolerázi, badeni, Ezero kultúra, illetve csoport történeti és időrendi problémáival és új leleteinek bemutatásával foglalkozott (B. Brukner, S. Dimitrijević, G. Lazarovici, P. Roman, R. Katinčarov, V. Nemejčová-Pavuková). Kalicz Nándor előadása is a hunyadhalmi típusú leletek és a badeni kultúra időrendi helyzetének részletesebb meghatározásához szólt hozzá.

Két előadás a kurgán kultúra jugoszláviai új leleteit (B. Jovanović) és romániai kronológiai helyzetét világította meg (E. Comşa).

Néhány előadás a korabronzkor kapcsolatát első sorban a Kárpát-medence szempontjából tárgyalta (N. Tasić, M. Girić, J. Machnik). Schreiber Rózsa előadása a somogyvári és a Vinkovci csoport új kronológiai helyzetét világította meg.

A dömsödi középsőbronzkori urnatemető Groningenben őrzött sírleleteit ismertette J. Butler.

Néhány előadás a későbronzkori halomsíros kultúra megjelenése előtti időszak csehszlovákiai, ausztriai és szlavóniai emlékeit, és főleg történeti kérdéseit fejtegette. (M. Novotná, Z. Benkovský, E. Plesl, N. Majnarić-Pandzić). Az előadások lényegében egybehangzóan hangsúlyozták a helyi alapokon létrejött és sajátos fémművességgel rendelkező (a mi terminológiánk szerinti) középső bronzkori fejlődést lezáró önálló időszak jelentőségét s a halomsíros kultúra fejlődésében játszott szerepét.

Módszertani kérdések is napirendre kerültek. Az ausztriai részletek alapján (főleg a Mondsee-kultúrában) felmerült egy Alpok vidékére jellemző rézközpont elkülönítésének a lehetősége (B. Ottaway). A korabronz-kori temetkezések tájolásával kapcsolatos nagyobb területi összefüggéseket fejtegetett egy másik előadás (A. Häusler). Az abszolút kronológia stratigráfiai és C-14-es

meghatározásának problémáit két előadás ismertette (C. Strahm, E. Neustupný). Egy bulgáriai erődített rézkori település (Poljanica) feltárásának meglepő eredményeiről is értesülhettünk. A sáncal körülvett négyszögletes tell-település házait négy kapu és két derékszögű utca osztotta meg, mely így feltűnően hasonlított a római táborok szerkezetéhez (H. Todorova). A négyszögletes európai erődítések kultikus vonatkozásait tagláló előadás a napkelte és napnyugta, valamint a bejáratok kapuk összefüggéseit kísérelte megmagyarázni (E. Pleslová). A rézkor kronológiai kérdéseit a szociológia oldaláról megközelítő előadás (B. Gavela) valamint az északolaszországi sziklarajzoknak a mindennapi élettel fennállott kapcsolatát elemző beszámoló (E. Anati) zárta a tanácskozás előadássorozatát.

A tanácskozást igen élénk viták kísérték. A viták baráti hangja s a baráti légkör jellemezte az egész tanácskozást.

A Vajdaság legjelentősebb régi és új rézkori leletegyütteseiből rendezett kiállítás nyílt a szimpózium alkalmából a péterváradai várban, a Vajdasági Múzeum székhelyén. Egésznapos kirándulás keretében megtekintettük a verseci múzeumot, ahol a legújabb ásatások Cernavoda III — bolerázi leleteit mutatták be. Belgrádban pedig a Nemzeti Múzeum állandó kiállításait tanulmányozhattuk.

Több jól sikerült fogadás oldotta fel a tanácskozások feszített tempóját. A szervezés, rendezés kifogástalanul biztosította a tanácskozás programjának zavartalan lebonyolítását. Ez elsősorban B. Brukner érdeme.

A szimpózium meggyőzően bizonyította, hogy az információ szerzésére és a véleménycserére nem elegendő a publikációs fórum, hanem nélkülözhetetlen a személyes kapcsolatok rendszeres fenntartása és ápolása is.

Kalicz Nándor

BESZÁMOLÓ A FREIBURGI GLOCKENBECHER SZIMPÓZIUMRÓL

A groningeni (Hollandia) és a freiburgi (NSzK) egyetem közös nemzetközi szimpóziумot rendezett Freiburgban 1974. márc. 17–23 között a harangedény kultúra származási, kronológiai kérdéseiről és a belső tagolás lehetőségeiről. A szervezők nagy hangsúlyt adtak a harangedény népesség és a helyi lakosság kapcsolatának. Ez volt az első széles körű nemzetközi konferencia, amely kizárólag a harangedény kultúrával foglalkozott.

A tanácskozáson 9 ország mintegy 30 kutatója vett részt. Magyarországot e sorok írója képviselte.

Annak ellenére, hogy a 22 előadás a harangedény kultúra teljes problematikáját felölelte, mégis bizonyos aszimmetria nyoma rá bélyegét a tanácskozásra. A kultúra három nagy csoportja közül elsősorban a déli és nyugati terület problémái kerültek előtérbe és így kevésbé lényeges részletkérdések is jelentős teret kaptak. Ezzel szemben a másik kettővel egyenlő rangú keleti csoport kérdéseit csupán két előadás ismertette részletesen.

A tanácskozás ezúttal még nem tudott közös nevezőre jutni a harangedények származásával kapcsolatban. Többen hangoztatták most is az ibériai és a franciaországi származást. Emellett azonban felmerült a Rajna-vidéki származás lehetősége is, ahol a zsinórdíszes kerámia serlegei lettek volna a harangedények előzményei.

Fontos új szempontként több kutató is hangoztatta, hogy a harangedények és a hozzájuk kapcsolódó néhány jellegzetes lelet nem jelent önálló, csaknem egész Európát átfogó nagy kulturális egységet, hanem a harangedényes kis népes csoportok mindig a helyi népességgel alkottak egy-egy területre jellemző s ezért mindig lokális színezetű helyi kultúrát.

A magyar előadás („Die Probleme der Glockenbecherkultur in Ungarn”) is ezt a nézetet hangoztatta. Bár már több alkalommal bemutatott új kutatásaink eredményeit, mégis igen nagy meglepetést keltett leleteink gazdagsága, a harangedényekkel kapcsolatos problematika sokrétűsége.

A kronológiai kérdések megoldásában, a relatív kronológiai támpontok mellett felmerült a sorozatban végzett C¹⁴-es vizsgálatok fontossága. Igaz, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok a kronológiai elsőséget még nem döntik el, mivel igen csekély az ingadozás az egymástól legtávolabb fekvő keleti és déli csoport időhatárai között. Jelenleg úgy látszik, mintha a nyugati és déli csoport emlékei kevésbé idősebbek lennének a keletiekéi.

A szimpózium nagyon hasznos volt, mivel néhány kérdésben előre léphettünk. Az új leletek bemutatása igen fontos és gyors tájékoztatást nyújtott a további munkához. A tanácskozáson nemcsak élénk viták voltak, de az előadókhoz intézett kérdések sokasága a téma iránti érdeklődést is hangsúlyozta.

A szimpóziумot a megfelelő szervezés és a baráti légkör jellemezte. A szervezés elsősorban Ch. Strahm (Freiburg) és J. D. van der Vaals (Groningen) érdeme.

A szimpózium idejére kiállítás készült a freiburgi egyetemen, amely DNy-Németország és Svájc harangedény leleteit mutatta be. A kirándulás során Freiburg környékének néhány őskori lelőhelyét tekintettük meg.

Schreiber Rózsa

Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. XXV. kötet. *Bóna I., Dienes I., Gerevich L., Mócsy A. és Patek E.* közreműködésével szerkesztette *Castiglione L.* Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 444 lap, 50 tábla, 131 szövegközi ábra és térkép.

A tulajdonképpeni első jubileumához (25. kötetéhez) érkezett Acta az előzőnél valamivel kisebb szövegterjedelemben, viszont csaknem ugyanannyi oldallal több illusztrációval jelent meg, összesen 92 címszóval. Ezek megoszlása a következő: 15 tanulmány, 3 közlemény, 4 chronica, 19 belföldi és 51 külföldi munka ismertetése. Szakmai csoportosításban az őskorral foglalkozik (beleértve a külföldi művek ismertetéseit is) 10 cikk (3 tanulmány, 1 közlemény, 6 ismertetés), az ókorral 36 cikk (6 tanulmány, 1 közlemény, 5 hazai és 23 külföldi mű ismertetése). A népvándorláskorból egyetlen tanulmányt és 3 ismertetett külföldi könyvet találunk. A sort 4, a honfoglalás- és Árpád-korral foglalkozó tanulmány, valamint 9 könyvismertetés (6 hazai munkáról, 3 külföldiről) egészíti ki. A chronica rovat három nekrológot, továbbá az 1969–1972 közötti Pannonia-kutatók összefoglalását tartalmazza. Az illusztrációk megoszlása a következő: tényleges régészeti leleteket láthatunk 45 rajzos és 42 képes ábrán (87), ásatási látványokat, jelenségeket, metszeteket, alaprajzokat 47 rajzos és 8 képes ábrán, térképeket, grafikonokat 35 rajzos (!) és 1 fényképes ábrán. Az előző kötetben tapasztalt, túlságosan a másodrangú értékű információkat adó, jelenségeket, látványokat mutató ábrák javára billent mérleg itt tehát valamit javult. Többször kifogásolható viszont mind a rajzos, mind a fényképes táblák rossz helykihasználása, semmiféle esztétikumra nem törekvő elrendezése (96, 99, 103. oldalak, XXI, XXII, XXIV, XXXII–XXXIII, XXXV és különösen a XLIX–L. táblák). Nem tudjuk, miért kellett összehasonlító kronológiai táblázatot a fényképes táblák között elhelyezni (XX). A grafikai munkák kivitele több esetben nagyon gyenge, és általában egyetlen a kötetben belüli a rajzok minősége. Mindezek természetesen a műszaki szerkesztés rovására irandók!

Átérve az érdemi részre, vegyük először sorra az ősrégészeti munkákat! Ha csak a kötetben belüli számarányukat, terjedelmüket és illusztrációik számát nézzük, azt is mondhatnánk, hogy megfelelően reprezentálják ősrégészeti kutatásunkat. Mivel azonban a 4 munka közül az egyik alig üti meg a közölhetőség mértékét, a másik három pedig egy szűk korszak, az i.e. 8–6. századok anyagával foglalkozik, ezt mégsem állíthatjuk. Sőt, azt látjuk, hogy ősrégészetünknek az Acta hasábjain való „gyengélkedése” már szinte megszokottá vált. A legjobb és legfontosabb munkák többsége már hosszú évek óta nem az Acta-ban lát napvilágot.

Sorra véve az egyes munkákat, Fülöp J. tanulmánya a tata-kálváriai őskori kovakő-bánya feltárását ismerteti. A terjedelmes publikáció nagy részletességgel közli a nyilvánvalóan pontos és szakszerű ásatás eredményeit, amelyek elsősorban rétegtaniak és őslénytaniak. Az a körülmény, hogy a bánya pontos régészeti keltezését nem sikerült megoldani, annak a sajnálatos körülménynek tulajdonítható, hogy az ásatás során megfelelő kormeghatározásra alkalmas leletanyag nem került elő. Így csak nagyon feltételeken gondolhatunk arra, hogy a pécelibadeni kultúra kovakő-termelésére kapunk adatokat.

Párducz Mihály tanulmánya a Kárpát-medence szkítakorának kérdéseiről a körünkől nemrég eltávozott szerző pontosan 3 évtizedes szkíta-kutatásának legutolsó összefoglalása és — nyugodtan mondhatjuk — csúcspontja. Erre az összefoglalásra annak tudatában vállalkozott, hogy a — kárpát-medencei szkíta jellegű leletek származásának és etnikai hovatartozásának kérdésében nyilvánvalóan legilletékesebb — szovjet kutatás az utóbbi években tagadja e leletek keleti eredetét és szkíta etnikumát. Szerző éppen emiatt vette vizsgálat alá a Kárpát-medence olyan HD-kori leleteit, amelyek előzményei itt hiányoznak (tegezdszék, nyílcsúcsok, török, harci balták, zablák, pikkelyes páncélok, falerák, rúd-díszek, tükrök és más típusok). Szerinte e típusok tömeges fellépése a Szovjetunió területein kívül csak a Kárpát-medencében mutatható ki, és ebből arra következtet, hogy keleti eredetű népcsoportok jutottak el hozzánk hódító útjaikon. A lelettipusok elterjedése, a temetkezési szokások és a lovassírok előfordulásai alapján három Kárpát-medencei csoportot különített el. A legtöbb keleti (Párducznál egyértelműen szkíta) jellegzetességet ezek közül az Alföld (korábban Szentes-Vekerzug) csoport mutatja. A keleti típusok i. e. 560–550 körül kezdenek megjelenni, és az intenzív kapcsolatok 470–440 körülig tartottak. Ezután a kelták érkezéséig tartó asszimilációs időszak következett: az őslakossággal való egybeolvadás, amit a keltákkal való együttélés követett. Ezeket az időrendi határokat szilárdnak tekinthetjük. Az etnikai kérdéseket illetően Párducz — általános jellegű állásfoglalásán túl — újat nem tud mondani. Ennek oka talán az, hogy az elmúlt évtizedekben a főleg találgatásokkal operáló szerzők lényegében minden variációs lehetőséget kimerítettek (az agathyrszoszok mint szkíta etnikum, az Alföld-csoport népe mint az iráni szkíták, az Alföld-csoport mint az igazi sztyeppe szkíták, akiknek semmi közük a kimmerekhez stb.). És mindezt csak bonyolítja a HB kor őslakosságának valószínű vagy esetleges továbbélése, amely kérdéseket (a Koban-kultúra hatásai, a Mezőcsát-csoport kérdései) a tanulmány már csak fűtőlag érint. Úgy tűnik, hogy szerzőnek nem sikerült a fő kérdésben meggyőző bizonyítékokat felsorakoztatnia. Sajnos, a szerzőnek nem adatott meg az a lehetőség, hogy további kutatásokkal jusson el végleges vagy meggyugtató eredményekhez.

Ha a Kárpát-medence 7–5. századi történeti és etnikai kérdéseit vizsgáljuk, Jerem E. tanulmánya a beremendi késővaskori sírleletekről Párducz összefoglalása kiegészítéseként is felfogható. (Párducz öt térképén jól látható, hogy a szerinte szkíta eredetű tárgytípusok éppen a Dunántúl déli, délkeleti részéből hiányoznak.) A valószínűleg nagyobb temető kis részeként megfigyelt, talán öt sírből megmentett beremendi leletek közül a fibulák és az asztragalosz-öv emelkedik ki. Keltezésük az illír fejedelmi temetkezések és észak-itáliai venét sírok párhuzamos leletei alapján a 6. sz. vége és a 4. sz. közé tehető, szerző szerint inkább az 5. sz. második felére. A temető etnikumát illetően a dél-alpi Hallstatt-művelődés pannonnak vélhető csoportjára következtet, és a temetkezések anyagi kultúráját tekintve a délebbi illírek, a nyugatabbi venétek, de az alföldi szkíták hatásait is felfedezi.

Fekete M. tanulmányának fő érdeme, hogy az 1845-ben (!) előkerült raktárlelet végre minden részletében nyilvánosságra jutott. A kisravazdi HC kori együttesről

adott alapos tárgyleírásai, párhuzamokkal való gondos összehasonlításai leginkább egy szakdolgozatra emlékeztetnek (az egymáshoz hasonló fibulákat inkább típusonként kellett volna leírnia, és nem közölni mindegyiket rajzban és képből egyaránt stb.). Szerző rámutat, hogy az együttes nagyon széles körű párhuzamokkal rendelkezik, de többsége magyarországi eredetű lehet (itteni műhelyekben készült). Kapcsolatai közül a balkáni és a venét szálak látszanak a legerősebbnek.

T. Szőnyi E. a raetiai eredetű kerámia pannoniai elterjedését és utánzását vizsgálja. Megállapítja, hogy mindhárom alaptípusa képviselve van nálunk. Szerinte Pannoniában is voltak műhelyek, amelyek ilyen jellegű edényeket állítottak elő; Savariában egészen biztosan, és esetleg másutt is. A savariai műhely keletzése ma még nem egészen pontos: legkorábban a 2. sz. végén kezdetét vehetett. Ennek ellenére azt tartja valószínűnek, hogy az eddig ismert ilyen magyarországi töredékek főleg az anyaműhelyekből kerülhettek Pannoniába.

Tóth I. érdekes tanulmányában azt a kérdést vizsgálja, hogy a rajnai és dunai provinciák Dolichenus szentélyei (legalább 12) Alexander Severus halála (235) után 1–2 éven belül miért pusztultak el erőszakos rombolás által. A jelek szerint a hívek előre értesültek a pusztításról (értékes tárgyak elrejtése), és nincs adat egyetlen esetben sem későbbi restaurálásra. Sem keresztény, sem barbár eredetű rombolásról nem lehet szó. A szerző Herodianos adatainak alapos elemzése alapján rámutat, hogy nem az államvallás szentélyei estek áldozatul, mivel a cél a gazdag Dolichenus-szentélyek kirablása volt, de csak a Maximinus Thrax által uralt területeken. (Az itáliai, római és észak-afrikai szentélyeket az akció nem érintette.) A rombolás hátterét abban találja meg, hogy a Dolichenus-hívek elsősorban a szíriai eredetű gazdag kereskedők és pénzemberek közül kerültek ki. A rombolásban és kirablásban számítani lehetett a lakosság egyes rétegeinek támogatására. Szerző megállapítja, hogy ez az akció, amely fontos gazdasági vezető réteget semmisített meg, nagymértékben felelős a gazdasági élet bekövetkező visszaeséséért.

Tóth E., akinek máris jelentős érdemei vannak Savaria történetének kutatásában, most a Paulovics I. által a harmincas években „feltárt” ún. Quirinus-bazilika kérdéseit veszi vizsgálat alá. (Elszomorítóak azok az adatok, amelyeket egy ilyen fontos lelőhelyen végzett ásátás felületes lebonyolításával kapcsolatban ismertek!) Megállapítja, hogy a Quirinus-bazilika helyének azonosítására két lehetőség is van, de ott, ahol Paulovics felfedezni vélte (és amely már a régészeti köztudatba is átkerült), semmiképpen sem lehetett. A Paulovics által jól-rosszul feltárt épületről ugyanis tökéletesen bebizonyítja a szerző, hogy egy 4. századi uralkodói palota volt. Ezek után megkísérli megtalálni az igazi Quirinus temetkezési kápolna (majd bazilika) helyét. Reméljük, módja lesz meggyőző feltevéseit ásátásokkal is igazolni. A cikk jó példája annak, hogy sok, hagyományos, begyökerezett tudományos tételünknek csak egy, szerencsés esetben jelentős része állja meg a helyét, és már az ismert tények pusztán, de alapos átgondolása is jelentős új eredményekhez vezethet.

Gabler D. a Fertőrákos-Golgotán fekvő, főleg a 2. sz.-ban virágzott római majorban végzett ásátásainak eredményeit ismerteti, az épületmaradványok rövid és a kerámia részletes vizsgálatával. Érdekes az a valószínű feltevés, hogy a villa tulajdonosa egy carnuntumi, 2. század végi decurio lehetett. Szerző megvizsgálja a Scarbantia-környéki majorgazdaságok helyzetét az 1–3. századokban, és arra a következtetésre jut, hogy a 3. századra a birtokok jelentős koncentrációja következett be. Igen érdekesek azon megállapításai, amelyeket az egyes birtoktesteknek a közlekedési hálózattól, illetve a talajminőségtől függő méreteit illetően tesz.

Moskovszky É. a római mitológia egy kevésbé ismert legendájában szereplő (*Phalarchos* Rom. 5) *Fabula Larentia*hoz fűződő mítikus eseményeket és rítusokat vizsgálja, igen széles történeti és vallástörténeti keretbe állítva. Érdekes, de mintegy kitérőként adott fejtegetései (a kockavetés- és a jóslásról, a szent nászról, az ember-

áldozatról és a moesaráldozatokról; láthatóan egy nagyobb munka itt lerövidített és néha túlságosan zsúfolt-nak érzett részei) végül is egy nagy jelentőségű történeti kérdés vizsgálatába torkollanak: található-e összefüggés — és ha igen, milyen — Róma nagyhatalommá emelkedése és a civilizációk fejlődésében ma még nem egészen tisztázott szerepet játszó klímaváltozások között. Konkrétan arról az időjárás-változásról van szó, amely — legalábbis Itália egy részének területén — i. e. 800 körül következhetett be, és amely jelentős lehűléssel, a talajvíz-szint emelkedésével és elmocsarasodással járhatott. Ebben a moesarak elleni „küzdlemben” kapott volna szerepet 638–614 között, Aeneas Martius uralkodása alatt *Fabula Larentia* feláldozása. A tanulmány végkövetkeztetéseit illetően nem érezzük tisztázottnak a klímaváltozás (lehűlés és következményei), illetve Róma rendkívül gyors gazdasági és társadalmi fejlődése közötti konkrét összefüggéseket. A rendkívül tájékozott szerző gazdag irodalmi anyagát szeretnénk végül néhány adattal kiegészíteni. Az ostablák történetét illetően megemlítjük R. S. Ellis – B. Buchanan munkáját: *An Old Babylonian Gameboard with Sculptured Decoration*, JNES 25 (1966) 192–201. A szent nászra vonatkozó legősibb adatokat tárgyalja S. N. Kramer *The Sacred Marriage Rite. Aspects of Faith, Myth and Ritual in Ancient Sumer* című művében, Bloomington, 1969. A jóslás kérdésköréről igen részletes gyűjteményes kötet címe *La divination*, A. Caquot és M. Lebovici szerkesztésében, Paris, I–II, 1968. Megemlítjük, hogy a legrégebbi ostabláfigurák nem feltétlenül égetetlen agyagból készültek, és Halaf- és Obéid-kori rétegekből jelentős számban ránk is maradtak ilyenek. Egyik-másik készlet (amelyek valószínűleg fa játéktáblákhoz tartozhattak) éppenséggel olyan összefüggésben, amely rituális szerepüket is jelentheti (ti. sírból): A. J. Tobler: *Excavations at Tepe Gawra*, II. Philadelphia 1950, 170 skk, 205 sk, illetve B. L. Goff: *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*. New Haven, 1963, 42, 47, 74, 133, 154 etc.

G. Radan rövid tanulmányában a pannoniai zsidóság történetének egy fejezetét vizsgálja, néhány felírat alapján. Rámutat, hogy kétségtelenül zsidó etnikum jelenlétére csak Alexander Severus korától vannak adataink, és csak a 4. század elejéig. Még ezen a szűk időn belül sem lehet számolni folyamatosan itt továbbélő népességgel, hanem arra lehet következtetni, hogy a 3. sz. végén új csoportok érkeztek a provinciába. Erkezésük pedig éppen annak lehet a következménye, amit e kötetben már olvashattunk: a 235 után megtizedelt szír kereskedő és pénzügyi réteg helyét pótolta a 3. század közepén érkezett, csekély számú zsidó lakosság.

A kötet egyetlen népvándorlással foglalkozó tanulmánya Sz. Garam É. tollából a Kisköre-halastó melletti avar temetőben 1964-ben a 47. sírban talált két üvegedényről ismerteti. Elsősorban az itáliai és frank üvegelemek alapján megállapítja, hogy mindkét darab 625 után készült és még 670 előtt a sírba kerültek. Eredetüket illetően a szerző itáliai műhelyre következtet, ahonnan kereskedelem révén jutottak el avar tulajdonba, de nyitva hagyja bizánci közvetítés (műhely?) lehetőségét is. Lengyel I. vizsgálatai azt állapították meg, hogy a sírban egy 35–45 közötti nő esontváza volt. Nem egészen értjük, mit jelent a vizsgálat célja: meghatározni „a 47. sír létrejöttének történeti időpontját”. További 11, a 47. sírhoz hasonló korú és nemű vázon végzett Lengyel-féle vizsgálat azt mutatta, hogy nem volt lényeges különbség a 12 35–45 éves nő eltemetésének időpontja között. Nem tudjuk azonban, hogy a szerző hogyan magyarázza meg, hogy a 211 eltemetett egyént tartalmazó temetőben (temetőrészben?) egy igen szűk időszakban 12 csaknem hasonló korú nőt temettek volna el. Az a véleményünk, hogy vagy a használt vizsgálati módszer nem alkalmas ilyen jellegű relatív kormeghatározásra, vagy egy ilyen jelenséget (egy kislétszámú közösségen belül hirtelen 12 hasonló korú nő halálát) csak szélsőséges társadalmi eseménnyel (nők feláldozása, lemészárlása) vagy epidémiával lehetne magyarázni, nyilvánvalóan teljesen alaptalanul. A magunk részéről a vizsgálat érvényét vonjuk kétségbe.

Fülep F. egy régi kérdést, a pannóniai római lakosság továbbélésének lehetőségét vizsgálja, elsősorban Sopianae területén, főleg egy emlékesoportra, a korongos fibulákra támaszkodva. Bár ezek mutatnak bizonyos folyamatos továbbélést, mégis az őket használó lakosság pécsi lelőhelyei nem bizonyítják a római város továbbélését. A temetők ugyanis nem az egykori, akkor már romokban levő római város területén, hanem attól néhány kilométer távolságra találhatók, a lakosság pedig nem városi jellegű településen élt, hanem a hajdani városból nyugatra és délre vezető fontos közlekedési utak mentén. E népesoportok etnikai meghatározása egyelőre megoldatlan. Szerző bebizonyítja, hogy ezekkel párhuzamosan egy másik települési centrum is kialakult, mégpedig részben a római lakosság továbbélő részeiből és újonnan érkező elemekből, a romokban levő város hajdani temetője területén. Ez a település lesz annak a városnak a magva, amelyet a 9. sz. forrásai Quincque basilicae-nak neveznek, az egykori és talán még akkor is használt római kori temetőkápolnák és sírépítmények után. Ez egy nagyon valószínű új magyarázat a város középkori nevére. Szerző kutatásai nyilván tovább finomítják majd az itt csak röviden felvázolt fejlődési képet.

Kiss A. rendkívül érdekes — és olvasmányosnak is élvezetes — tanulmányban foglalkozik a már Hampel által elkülönített, J. Eisner által (szerencsétlen névvel) Bjelo Brdo-kultúrának elnevezett, inkább régészeti, mint kulturális vagy éppen népi egységet alkotó emlékesoport kérdéseivel a mai Szlavónia és Szirmium területén. Bár vizsgálatai és érvei ténylegesen csak a Dráva—Száva közének ezt a keleti részét érintik, következtetései nyilvánvalóan az egész, mesterségesen konstruált Bjelo Brdo-kultúrára, a Kárpát-medence egész nyugati felére érvényesek és alkalmazandók. Rendkívül higgadt, logikus érvekkel cáfolja elsősorban Z. Vinski dokumentumokkal kellően alá nem támasztott, helyenként a nacionalista tanokat súroló nézetét, amely szerint 1071 előtt a fenti területen magyar etnikai elemek sem a régészeti, sem a történeti források alapján nem mutathatók ki. (Feltéve ti., ha abból indulunk ki, hogy a Bjelo Brdo anyagi műveltség mögött minden esetben, mindenütt azonos etnikumot, mégpedig szlávot kell keresnünk.) Történeti, helynévanyagbeli és nem utolsósorban régészeti adatok alapján (közben az is kiderül, hogy éppen a vitatott területről nem kerültek még közlésre a régen feltárt, feltétlenül foglalkozó jellegzetességeket mutató temetkezések, sőt temetők!) Kiss A. bebizonyítja, hogy a magyar etnikum megjelenése a szóban forgó területen 970 körülre tehető. Bár a szerző még nem tartja teljesen biztosnak, úgy tűnik, hogy magát a névadó temetőt is a 970 körül itt megtelepedő erős magyar népesoport hagyatékának tekinthetjük. A végső következtetése az, hogy csak rendkívül alapos és körültekintő vizsgálatok alapján dönthető el, hogy a régészetiileg monoton Bjelo Brdo-kultúra mögött valójában milyen etnikumot is keresünk. Ez az etnikum ugyanis, ha sajátos jellegzetességek jelen vannak, akár 10—11. századi magyar lakosság is lehet. Nagy Sándor legutóbbi megjelent szép munkája (Dombó. Újvidék, 1974) már előzetes adatokat is tartalmaz a szerénsségi, legkorábbi, 10. századi magyar etnikum felbukkanásának időpontjára és mértékére. Említi a Vojka melletti 102 síros (!) honfoglaláskori temetőt, a Batajnicánál talált csontvázas sírokat. Úgy látjuk, hogy ezek az előzetes adatok is tökéletesen alátámasztják Kiss Attila eredményeit. Kiss Attila tanulmánya egyébként is példamutató abból a szempontból is, hogy a magyar történelem korai századait érintő, a történeti fejlődés következtében gyakran mindkét oldalról nem objektív körülményektől, nemzeti érzésektől befolyásolt kérdéseken hogyan lehet úrrá lenni: kizárólag a források higgadt, tárgyilagos és szakértő elemzésével.

A magunk részéről nem érezzük magunkat alkalmasnak arra, hogy Vékony G. tanulmányához (a nagyszentmiklósi kincs görög feliratának olvasatáról) megjegyzéseket fűzzünk, mivel a bizánci nyelv és palaeographia kérdéseiben, sajnos, teljesen járatlanok vagyunk. Ha beigazolható Vékony feltevése, hogy ti. a felirat utolsó szava maga Ajtony, akkor ez jelentős előrelépés

lehetne a páratlan kincs rejtélyének megfejtésében. Az mindenestre meggondolkoztató, hogy a tanulmány magyar nyelvű változatára vonatkozó reflexióval még nem találkozunk.

Kozák K. tanulmánya egy korábban magyarul két helyen is megjelent összefoglalás, jelentéktelen változtatásokkal. Szabó M. és Gáspár D. rövid tanulmányai egy saját korábbi, illetve egy újabban megjelent külföldi katalógus bővítései, kár, hogy illusztrációk nélkül. A képeknek lett volna hely az L. tábla utáni üres lapon.

A számszerűleg már ismertetett recenziós rovat azt bizonyítja, hogy az Acta fokozatosan bekapcsolódik a rohamosan növekvő számú nemzetközi irodalom nyilvánosságába és érdembeli megvitatásába. Nem kell talán hangsúlyoznunk, hogy ebből egész régészeti kutatásunkra milyen előnyök származhatnak. A kötet gazdag tartalmának egyszerű és gyors megismerését viszont továbbra is nehezíti, hogy a Kiadó nem szándékozik fontolóra venni a tartalomjegyzék ésszerű elhelyezését a borító második oldalán.

Makkay János

Folia Archaeologica XXIII. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1972. Népművelési Propaganda Iroda, 253 lap, 115 ábra

Minden fajta kutatás eljut időnként olyan holtpontokhoz, amelyekből csak újfajta felfedezések lendíthetik ki. A régészeti kutatás jellegéből adódik, hogy egy-egy történelmi korszakot a tárgyi emlékeken végzett aprólékos részletmunkák, jelentéktelennek tűnő elemzések viszik előre. A kutatók azonos módszerek ellenére sokféle változatban fogják meg a témát, ezt példázzák az alábbi tanulmányok a FA XXIII. kötetében.

Kovács T.: Askoi, Bird-Shaped vessels, Bird-Shaped Rattles In Bronze Age Hungary c. tanulmányában a magyarországi középső bronzkor egy különleges anyagcsoportját, a madár alakú edényeket és csörgőket használja segédesszközzül, s azt kutatja, hogy a péceli kultúra és a halomsíros kultúra közé tehető korszakban milyen politikai, gazdasági és társadalmi változások zajlottak le. Vázolja a madár alakú edénytípusok területi megosztását és korát (az askos például a Felső-Tisza vidékre korlátozódik, az állat alakú edények és csörgők két dunántúli központ körül csoportosulnak). Megállapítja, hogy a madárkultusz az i.e. II. évezred elején jelentkezik Magyarországon területén DK-ról érkező népességgel. A madár alakú csörgőket a mészbetétes kerámiát készítő népesoport használta, s érdekes az a megállapítás, hogy ebben az együttesben egy antropomorf és egy zoomorfov ábrázolási mód válik szét, ami tehát a mészbetétes kerámiái népességen belül is eltérő hitvilágról tudósít. A madárkultusz megjelenésének precízebb időpontjához a Tisza-vidéki és a nyugat-romániai anyag behatóbb kutatása szükséges, az már azonban ma is megállapítható, hogy a későbronzkor idején használatos formák, illetve ábrázolások különválaszthatók a tárgyalati típusoktól. Utóbbiak a Kárpát-medencéből ismert variációk, gyökereik még az urnasíros kultúrába nyúlnak vissza.

B. Sey K.: Két kelte éremlelet a Nemzeti Múzeumban (Two Celtic Coin Hoards in the Hungarian National Museum) címen Egyházasdengelegről származó hatvanhárom darabos és Vámosgyörk lelőhelyű huszonkét darabot tartalmazó kincsleletet vizsgál. Megállapítja, hogy a pénzek nagy része azonos verőtővel készült, Audoleonos feliratúak, e név három változatában szerepel. Az anyag egy része korabeli másolat. További kelte ezüst érmeket sorol a két kincslelet mellé, amelyek ugyanezeknek a verőtőeknek a használatával vagy ez érme utánzataiként készültek. Érdekes a csoport elterjedési területe, zömmel Nógrád és Heves megyében; itt lehetett tehát a pénzverő műhelye annak a népesoportnak, amely az i. e. utolsó évtizedeiben a Duna—Tisza É-i részében uralkodott. Minthogy ma a kutatás egyik legtöbbet vitatott korszaka a római hódítást megelőző néhány évtized, az Audoleonos érmecsoport fontos adatot szolgáltat ehhez a témakörhöz.

V. Koczur É.: Újabb adatok Gorsium őslakosságának háztípusaihoz. (Neure Daten zu den Haustypen der Urbbevölkerung von Gorsium) c. tanulmánya korban az előző cikkhez kapcsolódik és azt vizsgálja, hogy a Dunától É-ra élő népesség és a dunántúli helyi lakosság életmódjában milyen változás állt be az i. sz. I–II. század folyamán a római hódítást követő időkben. Összehasonlítja a legújabb gorsiumi ásatások során feltárt eraviszki település háztípusait, az azonos korú szlovákiai épületformákkal. Két lényeges megállapításra jut: alapvetően másfajta településtípusok jöttek létre a Dunától É-ra a „barbaricum”-ban és a Dunántúlon Pannoniában ugyanabban az időben. Az utóbbi területen a helyi lakosság az új városokban, az új ipari centrumokban dolgozott s annak ellenére, hogy az ősi foglalkozási ágak között az intenzíven üzött ipar és kereskedelem is szerepelt, az új gazdasági helyzetben ez a lehetőség kezdetben megszűnt. A dunántúli helyi lakosság többsége a mezőgazdaságban foglalkozott, kis tanyákon élt, háztípusa is ehhez az életmódhoz igazodott. Ugyanekkor Szlovákiában éppen ebben az időben alakulnak ki a nagy iparos és kereskedő központok. A szerzőnek egy másik érdekes megfigyelése, hogy a Dunántúlon a vizsgált területeken nincs kapcsolat az eredeti LT D települések és a II. századi „bennszülött” települések között.

Tóth E.: Figürlich verzierte Loculus-Platte aus Savaria c. tanulmánya egy már többször publikált márványtábla töredékével foglalkozik egészen új megvilágításban. Mondanivalója némi ellentétben áll a dolgozat címével. Ugyanis szellemes, de óvatossággal fogalmazásából kitűnik, hogy a tárgy lelőhelye ismeretlen, rendeltetése bizonytalan, s hiányos felirata sem egészíthető ki megnyugtatóan. Javaslata az ábrázolt alakkal kapcsolatban mégis elfogadható: a szembenálló férfialak lábtartása és szétterülő köpenyének a szegélye alapján a Jó Pásztor képtípusa meggyőzően rekonstruálható. A felirat első sorából származó hat betűből ...vixit an/N/os/ /S/ VSULP/icius/ vagy hasonló e korban használatos név kerül ki. Az ábrázolás stílusa alapján biztosan a késő-esászárkorra datálható a jó minőségű márványtábla. Ebben az időben az elhunytakat többnyire orans tartásban ábrázolták, vagy a síremléket valamilyen szimbólummal díszítették. Szerző hangsúlyozza, hogy a képtípus számtalan analógiája nem feltétlenül szól az ökeresztény rítus mellett. A tárgyalta emlékek kapcsolatban mégis valószínűnek tartja, hogy Savaria valamelyik magas rangú keresztény vallású hivatalnokának a síremlékét díszítette a IV. században.

Történetkutásunknak már nem teljesen fehér foltja, de még mindig ködös korszaka a IV. század vége és az V. század eleje. Ezért minden jól körülhatárolható lelet-csoport új lehetőséget nyújt a további kutatáshoz.

Bakóczy L.: Spätromische Glasbecher mit aufgelegten Nuppen aus Pannonien c. tanulmányával saját hagyományát folytatja, amikor az üvegedényeknek egy olyan együttesét elemzi, amelynek kora és keletkezési helye bizonytalan volt a pannoniai anyagban. A pettyekkel díszített félgömb alakú üvegpoharakat több csoportra választja szét. A kb. 320–370-es évekből való példányok kezdetben importként érkeztek Pannoniába, Egyiptom, Szíria és néhány darabnál a Rajna vidéke jön származási helyként számításba. Szerző rámutat arra, hogy rövidesen helyben is sorozatban készültek ezek a díszes edények, s többek közt Gorsiumban tételez fel üvegműhelyt.

A IV. század utolsó évtizedeiben nagy átalakulás megy végbe a pannoniai kézművességben, az üvegedények formái pl. néhány típusra csökkennek. Az edények színezése is módosul. Valószínűleg a Fekete-tenger vidékén vagy Egyiptomban készült a pannoniai import példányok egy része, bár a cikk kimutatja, hogy Észak-Itáliával is megvoltak a kapcsolatok az V. század elején. E kései csoport példányait is másolják Pannoniában. Szerző harmadik csoportban tárgyalja a szórvány leleteket.

A római provinciális gyártmányú üvegekkel azonos korú az a hun üst, amelynek kapcsán ugyancsak Kelet-Dunántúl V. századi történetéhez kapunk új adatokat.

L. Kovrig I.: Hunnische Kessel aus der Umgebung von

Várpalota. Anhang I. Zimmer K. — Járó M. Spektographische Untersuchungen von hunnischen Kesseln. Anhang II. Imre J., Über die Herstellung des hunnischen Kessels aus der Umgebung von Várpalota. Dolgozatában Kovrig az újonnan előkerült üstöt félkorong alakú díszei alapján sorolja az ismert háromféle üst-típus megfelelő csoportjába. Érdekes, hogy a várpalotai típushoz tartozó példányok majdnem kizárólag Magyarország dunántúli részén és Dél-Romániában kerültek elő. Szerző megjegyzi, hogy az összehasonlító adatok alapján arra az új véleményre, hogy a szóban forgó üstöket az V. század második negyedében használták, maguknak a hunoknak a hagyatéka, akik ebben az időben a dunántúli népeket uralták.

Az üstök félkorong alakú fűdíszeit dél-koreai sírok-ból származó halotti koronákkal, illetve dél-oroszországi arany diadémokkal veti egybe, s arra gondol, hogy az üstök dekorációja szimbolikus lehetett. Elméletével megmagyarázhatók azok az esetek, ahol csupán a félkorongokkal dekorált üstfüleket rejtették el.

A tanulmány elején részletes beszámolót kapunk az értékes lelet beszolgáltatásának és az üst lelőhelye utáni nyomozásnak a körülményeiről. Fontos minden ilyen beszámoló, hiszen még hosszú idővel a cikk megjelenése után is előkerülhetnek további tartozékok egy-egy fontos régészeti együtteshez.

Garam É.: Avar temetők Andocsan. (Avar Cemetes at Andocs.) A jól felépített tanulmány 149 sír és a környékről származó szórványleletek alapján ismerteti a helyi temetkezési szokásokat, a halotti tor és áldozat nyomait. Sorra veszi a sírba helyezett tárgyakat, a viselethez tartozó leleteket és ennek alapján kifejti a temetők időrendjét. Rekonstruálja az egyes kisebb-nagyobb közösségek részére fenntartott temetkezési helyeket, amelyek az idők folyamán sorrendben töltődtek fel. A temetkezési szokások alapján kísérletkeppen felvázolja a temetőket használó közösségek társadalmi szervezetét. A temetők-höz tartozó telep szerző szerint a VI. század végén alakult ki, de csak rövid ideig lakták, életét a 630-as évek elejére tehető kuturgur felkelés zavarta meg. A VII. század közepén a második avar néphullám egy csoportja települt meg a környéken s együtt élt a helyben maradt lakosság töredékével. A legkésőbbi sírok a IX. század elejére jellemző anyagot tartalmaznak; feltételezhető, hogy a frank hódítás idején dúlták fel a települést.

Török Gy.: Halottcsonkítás egy dunavarsányi avar sírban. (Leichenverstümmelung in einem Awarengrab von Dunavarsány) c. dolgozata az előző tanulmány népcsoportjának egyik jellemző szokását tárgyalja. Mindenkor féltek a halott visszatértétől: a zsugorított temetkezés, a kövekkel megpakolt sírok, a halottcsonkítás ennek az ősi hagyománynak a következménye. A dunavarsányi temető egyik sírjában a rítust minden részletében nyomon lehetett követni. A szerző rámutat arra, hogy a halott visszatérésétől való félelem ellenére a borzalmas eljárás igen ritka, egy-egy többszáz síros temetőben is csak a legritkább esetben fordul elő a halottcsonkítás. Valószínűleg csak kivételes egyéneknek állmazták, olyanoknak, akik még életében féltek, vagy akik még életükben rászolgáltak.

Sz. Póczy Klára

*

A kötet középkori tanulmányai élén Fülep Ferenc és Duma György dolgozata áll. A pécsi cella trichora festészi díszítésének kormeghatározása és művészettörténeti helyének pontosabb kijelölése tekintetében eddig meg lehetős bizonytalanság uralkodott. A szerzők kutatásai újabb figyelemre méltó kísérletet tesznek a megoldás felé. Duma György természetudományos módszerekkel vizsgálja meg a cella felső, tehát későbbi díszítő festésének vakolatstruktúráját. A porhanyós vakolat bőségesen tartalmaz árpaszemeket és gabonaszár maradványokat. E jellegzetes állagot a szerző megtalálta azokban a töredékekben is, amelyek alakos festésből maradtak és 1922-ben a cella ásatása során kerültek napvilágra. A mikroszkópos és a kémiai vizsgálat egyaránt arra az eredményre

vezetett, hogy az alakos töredékek vakolatanyaga azonosnak tartható a cella falán levő felső festésréteg anyagával, amely viszont világosan különbözik az alsó réteg vakolatának összetételétől. — Fülep Ferenc megállapítja, hogy a felső festésréteg vakolatának technikája meg-egyezik a görög-bizánci falképekével. A természettudományos vakolatvizsgálat eredménye alapján világos, hogy a cellát felül alakos festmények díszítették, alul pedig szokás szerint függőymotívum húzódtott. Mivel az 1922-ben előkerült töredékek között egy görög feliratos darab is található, a festés bizánci igazodása még világosabb. A függőymotívum szeldíszítésének kufita frásjeleket utánzó sávjának eredete is Bizánc felé mutat. Mivel ott a kufita ornamentika a XI–XII. században virágzott, nehéz feltételezni, hogy Pécssett a motívum annál korábban megjelent volna, ahogyan az eddigi idő-meghatározások egy csoportja javasolta. Fülep a pécsi székesegyház 1064-ben történt nagy égése utáni helyre-állításokkal hozza kapcsolatba a cella második festését, amelynek valószínű idejét a XI. század második felére teszi. Alapos érvekkel alátámasztott feltevése beigazoló-dás esetén fontos adattá válhat az ókeresztény cella trichora Árpád-korig felnyúl megléte és továbbélése mellett. E körülmény pedig nemcsak Pécssett, hanem egész Pannonia területén különleges érdeklődésre tarthat számot.

S. Lovag Zsuzsa egy Dunából nemrég előkerült románkori bronztálat ismertet. Az ornamentális díszítés és egyéb részletek alapján a tárgyat nyugatról behozott árunak tartja a XII. századból. A tál lelőhelye Ercsi és Lőrén között a Duna Csepel-sziget felőli medre volt. E körülmény nagyon valószínűvé teszi, hogy eredetileg a Tamás nádor által 1186 előtt alapított bencés kolostor tulajdonában volt, amelynek bőséges maradványai Ercsi-vel szemben a folyó szigeti partján ma is láthatók. A tál liturgikus rendeltetése e feltevést egyértelműen megerősíti.

Az 1931-ben talált bánkúti (Békés megye, eleki járás) sírt először Banner János közölte. A lovas temetkezés leleteivel egyedül áll a hazai régészeti anyagban s így mind etnikai hovatartozása, mind korának meghatározása hosszú ideig megoldhatatlan maradt. Fodor István hasonló kelet-európai és ázsiai leletek alapján sikeresen kísérlete meg a sír problematikájának feloldását. A ló-kzerszámok és a csavart nyakpereg mellett különleges selentősége van az egymást kergető két halat ábrázoló jkerek bronztükröknek, amely Kínában a Szung-korszak-ban készült. A kettős halábrázolás Kínában a házastársi boldogság és termékenység jelképe volt. A mongolok bennük a bőséget, hosszú életet látták. Az ókereszténység Krisztust jelentő halszimbóluma rokon jelentéstartalom hordozója (örök élet). A bánkúti példány jó párhuzamai szovjet távol-keleten végzett ásatásokon kerültek elő és

XIII–XIII., illetve XIII–XIV. századra keltezhetők. Fodor meggyőző párhuzamai alapján a bánkúti lelet a XIII. század második felére vall és a temetési rítus előkelő kun nő sírjára utal. Mivel a lelőhely a kunok egyik legfontosabb szálláshelyének vidékével esik egybe, nagyon valószínű, hogy a temetkezés a kunok Magyarországra való beköltözése (1246) és a hódta vi csata (1282) közötti időből való. Fodor István dolgozata a hazai kunokkal foglalkozó kutatás fontos eredménye és jó bizonyítékát nyújtja annak a helytálló törekvésnek, amely a legújabb kelet-európai és ázsiai régészeti tapasztalatokat kívánja értékesíteni a hazai történeti fejlődés megfelelő szakaszainak megvilágításában.

A XVII. század egy kevésbé ismert kolozsvári ötvös-mesteréről ír H. Kolba Judit. A magvas feldolgozásra egy 1969-i vétel adott alkalmat, amikor a Nemzeti Múzeum a korábban a Radvánszky gyűjteményben levő 1656-os évszámmal ellátott ezüst poharat megvette. A cápás pohár fenekén nyíllal átütött H betű szerepel, amelyet Kőszeghy Elemér Huszár Péter mesterjegyeként határozott meg. Ugyanettől a mestertől származik a Múzeum egy fedeles kupája is, amelyet Báthori Zsófia címere és felirata díszít. Még két munkájáról tudunk, amelyek azonban vagy elvesztek, vagy lappanganak. Huszár Péter mesterremekét a kolozsvári ötvösekh kivé-

telesen próba nélkül 1639-ben fogadta el. Az unitárius mesterről szóló utolsó adat 1685-ből maradt.

Entz Géza

*

Folia Archaeologica XXIV. kötet. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1973. Népművelési Propaganda Iroda. 250 lap, 102 ábra

A Magyar Nemzeti Múzeum 24. Évkönyvének minden régészeti témájú tanulmánya a halottkultusz vala-milyen változatával foglalkozik. A kutatók a sírba helye-zett tárgyak segítségével rekonstruálják kb. két és fél ezer évet átfogó időszakon belül a temetőt használó különböző népcsoportok történetét.

Kovács T.: Representations of Weapons on Bronze Age Pottery c. dolgozata két fontos bronzkori ember-alakos edénnyel és a körükhöz tartozó leletekkel foglal-kozik. Az egyik urnán tör, a másikon balta látszik az alakok keze mellett. A szerző végigfut az őskori ember-ábrázolás különböző stíluskorszakain és nyomon követi annak útját Kisázsia – az Égei-tenger melléke – a Balkán-félszigeten át a Kárpát-medencéig. Magyaror-szágon először a Zóki-, majd a Hatvani-kultúrában jelen-kezik ilyen ábrázolások, bár már sokkal sematikusabban. A középső bronzkorban aztán maguk az edények válnak ember, illetve állat alakúvá. Majd az ember kezében meg-jelenik a fegyver, a férfi jelképeként. A magyarországi emlékek azonos kora és jól körülhatárolt lelőhelye egyet-len népcsoportra utal. A harcok ábrázolás új társadal-mi rendet reprezentál az i. e. IV. század közepén. Szerző megállapítja, hogy az edénytípus az ősök kul-tuszával függ össze, s olyan egyének szimbóluma, akik a haláluk után is őrzik a közösséget. A magaslati erődök-ben élő társadalom művészete tárgyban és kivitelen is újat hozott az égei kultúra hatására és az anatóliai kereskedelmi kapcsolatok következtében. Harcost és fegyvert ábrázolt, plasztikus reliefszerű megfogalmazás-ban.

Parádi N.: A gyulai állatalakos agyagpecsétlő (Seal with the Figure of an Animal found at Gyula). A szkíta-kori agyagpecsétlő korát nagyjából az i. e. VI – IV. század közé teszi. A stilizált állatalakos pecsételőhöz egy érdekes példát hoz Velemszentvidről. A szkíta korban Erdély és az Alföld között az érintkezés fő útvonala a Körösök völgyén keresztül vezetett, így kerülhetett Gyulára, illetve Gyula környékére ez az egyedi, érdekes emlék.

Szabó M.: Tierkampfszene auf einer keltischen Urne címen egy lábatlani lelőhelyű, hamvasztásos LT B sír-lelet alapján érinti a kelta művészet néhány kérdését. Az urna vállát az állatküzdő jelenete díszíti. A be-karcolt körvonalakon belül bepecsételt körökkel töltötték ki a mintát. Nehézséget okozott a teljesen stilizált állatalakok meghatározása; feltehetően farkas és vad-macska özet marcangol. A mozgalmas jelenetet fém-edényről másolták, erre utal a díszítés anyagszerűtlen technikája. A kerámia már helyben készült, több lépésvel korábbi bronz edény mintaképe, amely talán a Kaukázus környékéről való. De a hatások között szerepe lehetett a Szitula-kultúra körének, illetve az orientalizáló etruszk művészetnek is. A halotti urnán szereplő állat bizonyára szimbolikus jelentőségű, a halált jelképező vadállatok megsemmisítik gyanútlan áldozatukat. Az állatalakkal díszített edény a kelták alföldi térhódítását követő idők-ből származik, kora az i. e. III. század második fele. A helyi lakosság hagyományai érződnek rajta: ilyen a halotti szimbólum témája s ezt bizonyítja maga a halott-hamvasztás rítusa is.

Pető M.: A pannoniai római katonaság lószerszámó-zási módja. (Way of Harnessing in the Roman Cavalry of Pannonia.) Pannóniai sírkőábrázolások, az ásatások-ból származó leletek és az egykori leírások alapján foglal-kozik szerző a hátsólsó szerszámzatának tárgyaival: nye-reg, zablá, patkó, sarkantyú, kantárat, díszveretek és csengő leírását adja. Hasznosan összegezi mindegyik szerszám történetét, utal keltezési idejére, s egybeveti azokat a helyi emlékekkel. (Kár, hogy a nyomdában a

2. és 3. kép feleseréldött!) A tanulmány két érdekes helyi vonatkozású nyelvi adatot idéz: az egyik a *scordiscus militaris* (nyereg) neve a pannoniai lótarató *scordiscus* néptörzs nevéből való, a másik Vegetius V. századi katonai író megjegyzése, aki az ún. pannoniai borsapokát említi.

Barkóczi L.: Beiträge zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts. A római kori kutatás régi problémája, hogy a III. század közepén elhallgatnak a feliratok, megszűnik a kőemlékek állításának a szokása, s ezáltal a régészet a legmegbízhatóbb forrásanyagát veszíti el. Szerző ezt a hiányosságot kezdi felszámolni azáltal, hogy a feliratos emlékek és a reliefek egy részét a későcsászárkorra keltezi. Kiválgat egy olyan csoportot, amely a III. század végénél nem korábbi és egy másikat, amely már biztosan a IV. századra keltezhető azoknak a területeknek az anyagából, ahol a kutatás a legmesszebbre jutott. (Brigetio és környéke, Ulcisia Castra a későbbi Castra Constantia, Aquincum, Intercisa.) A vizsgált anyag többsége sírkő, köztük csupán két építési emlék szerepel. Mind olyan darabok, amelyeket korábbi időre datáltak, s amelyek korhatározását a részletes — aprólékos epigráfiai stíluskritikai és történeti megfontolások módosítják. A szerző elemzését elsősorban a feliratok betűtípusára és a reliefek stílusára alapozza. A pannoniai anyagból helyileg jól körülhatárolható csoportokat válogat szét, s néhány kőfaragó műhely termékét is meg tudja határozni a lapos arcvonások, az éles hajkeretelés, a félg lehunyt szem, állat és ember méretbeli aránytalansága, s bizonyos merev és mégis gömbölyded vonalvezetés révén, ami fametszésre emlékeztet. A szerző által körülhatárolt csoport bizonyára bővílni fog korábbi darabokkal. Várható, hogy az alapvető tanulmány eredményei a kronológiai határok további módosulását is lehetővé teszik.

Török Gy.: VII. századi sírok Kerepesről. (Gräber aus dem 7. Jahrhundert in Kerepes.) A tárgyalt anyag nagyobb kiterjedésű temető szeléről származik, amelynek kora valamivel későbbi a centrumban levő sírkénál. Szerző a korhatározást a mellékletek aprólékos kiértékelésével végzi el. Párhuzamba állítja a sírcsoportot a magyarországi azonos korú temetőkkel és az összehasonlítások alapján érdekes etnikai vonatkozású megállapításokra jut. Véleménye szerint a kerepesi csoport az onogur-bolgár népességhez tartozott, akiket a türkök zaklatása már korán megbolygatott. Az antropológiai vizsgálatokat is figyelembe véve utal arra, hogy a kerepesi népesség a Kaspi-típus származata-alán származású csoportjához tartozik, akik a VII. század elejéig mongol-ugor és onogur-bolgár hatást is kaphattak a Káma—Kubán között megfordult néptörzsektől.

Kerecsényi E.: IX. századi sírok Letenyén. (Gräber aus dem 9. Jahrhundert in Letenye) c. cikkében arra az eredményre jut, hogy a feltárt temetőrészben az emlékeanyag szoros kapcsolatban volt a Dunántúlon és a közeli osztrák területen előkerült IX. századi ékszeranyaggal és fazekassággal. A temető egyik részében Keszthely típusú kosaras függők voltak a halottak mellett. Továbbra is kérdéses, hogyan kapcsolódik egymáshoz a korábbi és a későbbi lakosság települése, illetve temetkezése.

Kiszely I.: A letenyei VIII—IX. századi csontvázak antropológiai jellemzése (Anthropologische Charakterisierung der Skelette von Letenye aus dem 8—9. Jahrhundert) címen az előző tanulmányt egészíti ki érdekes adatokkal. Antropológiai vizsgálataiból kitűnik, hogy a tárgyalt temetőben a férfiak a taurid-pamíri típushoz tartoznak, enyhe mongolos beütéssel, míg a nők többnyire gracilis-mediterrán típust képviselnek. A két típus közt feltűnően nagy az eltérés. A férfiak az újonnan megjelenő népességet példázzák, a nők valószínűleg a helyi bennszülött lakosságból valók.

Sz. Póczy Klára

*

E kötet két fontos honfoglaláskori régészetünkkel kapcsolatos tanulmányt közöl. Az elsőnek *Fodor István* a szerzője, aki az előző kötetben megjelent dolgozatához

kapcsolódva a honfoglalók halotti szokásainak Ural-vidéki vonatkozásait vizsgálja. A Közép-Volga vidékén található a honfoglaláskori lovastemetkezések legjellemzőbb változatának, a lábhoz tett lőbőrös temetkezéseknek VIII—X. századi volgai bolgár párhuzamai. A nálunk is megfigyelhető ezüst halotti szemfedők használata viszont az Ob és főként a Káma vidékére irányítják a figyelmet, ahol az obi-ugorok VIII—X. századi temetkezései szolgáltatóknak meggyőző analógiákat. Valószínű, hogy az ezüstrrel díszített halotti szemfedők a VI—VIII. században válnak szokássá. A magyar példák leginkább az obi-ugorokéhoz hasonlítanak. Érdekes, hogy rangos sírokban jelennek meg, ami a szerző szerint arra vall, hogy az előkelők között is volt ugor réteg. — A másik tanulmányt *Dienes István* írta a budapest-farkasréti honfoglaláskori leletegyüttesről, amelynek részletes feldolgozását nyújtja. A VII. századi avar leletek rövid ismertetése után tér rá a Farkasréti temetőben talált előkelő férfi sírjára, amelyből veretes fegyveröv, díszes tarsolylemez és lószerszám került elő. A leleteket 1909-ben vették be a Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe. Legbelsőbban a tarsolylemezről foglalkozik, amelynek maradványaiból meggyőzően rekonstruálja az eredeti elrendezést. A farkasréti tarsoly sűrű díszekkel volt borítva. Ez a megoldás a teljes tarsolylemezek közvetlen előzménye. Bár a leletegyüttes hiányos, megállapítható, hogy előkelő férfi sírjához tartozott, akit a X. század elején temettek el. Honfoglaláskori régészetünk erőteljes előrehaladását bizonyítja, hogy adatait már bizonyos valószínűséggel vonatkozásba lehet hozni a történeti adatokkal. A lelőhelyből a szerző azt a következtetést vonja le, hogy az előkelő férfi Árpád kíséretéhez tartozhatott.

A koronázási palást ikonográfiai programja már többször foglalkoztatta a kutatást. Kovács Éva a Teudemmul, Horváth János a Credóval hozta összefüggésbe. *Tóth Endre* dolgozatában új megoldást javasol. A palást ábrázolásainak részletes leírása után az eddigi állásfoglalások gondos kritikájával párhuzamosan arra az eredményre jut, hogy a székesfehérvári bazilikának 1031-ben ajándékozott casula ábrázolásai a korabeli Mindenszentek litániáját követik, illetve az ábrázolás tartalma és sorrendje a litánia alapján készült. A litánia szövegét egybeveti az ábrázolásokkal, amelyek ahhoz pontosan igazodnak. A próféták és az apostolok sorrendje is megfelel a litániának. A hitvallók és szűzek hiányát találon azzal magyarázza, hogy a casulát megrövidítették és ez a legalsó sorban elhelyezkedő ábrázoláseggyüttes ezért nem található. A csontkítás egyrészt a palást alsó szélén világosan látszik, másrészt a darab hosszúságának mérete (134 cm) az akkor divatos 150—160 cm-es hosszúságtól éppen egy ábrázolással tér el. Szent István és Gizella, valamint Imre (?) ábrázolása a jelenlegi legalsó sorban nemcsak donátor mivoltukból magyarázható, hanem a litániának az uralkodóért és családjáért mondott könyörgéseivel is. *Tóth Endre* ikonográfiai magyarázatát igen gondos szövegelemzésekkel támasztja alá s tanulmánya méltán válthat ki érdeklődést és elismerést.

A kötet utolsó tanulmányát *Pálóczi Horváth András* írta, aki a kunok régészeti kutatásának jelenlegi helyzetéről nyújt összefoglaló, tömör képet. Az előkelő halottak magányos sírjai mellett rámutat a XIV. század második felétől letelepedett, már biztosan keresztény kunok temetkezésének pogány hagyományokat őrző vonásaira. Végül a kun településekkel foglalkozik.

*

Entz Géza

E. Fél—T. Hofer, Geräte der Átányer Bauern. Bp. 1974. Akadémiai Kiadó. 678 lap, 613 eszközrajz, 300 fénykép

Fél E. és *Hofer T.* könyve a magyar néprajztudomány új eredménye, amely a nagyszámú részpublikáció után az 50-es évek elejétől folytatott gyűjtés harmadik összegező kötete, amelyben a szerzők egy alföldi magyar falu eszköztanyáját dolgozzák fel.

A *Steensberg* előszava után az első részben megismerkedhetünk Átány faluval, természeti környezetével,

történetének utolsó száz évével. Ez egy nagyon mozgalmas időszak, amely magába foglalja a jobbágyfelszabadítást, a nyomásos gazdálkodás felszámolását egészen a tsz. megalakulásáig. Az eszközmonográfiák keretétől az átányi paraszti társadalom és kultúra szolgál, az eszközöket az emberekkel és az egész eszközállománnyal való kapcsolatában vizsgálják. Ez a könyv nem eszköztörténettel foglalkozik, hanem a tárgyaknak azokat a vonatkozásait elemzi (készítésének története, elsődleges és másodlagos funkciója, ill. annak változásai, helye a gazdaság eszközanyagának egészében, tárolási és munkahelye, a kereskedelmi értéken túl olyan inponderábilis értékei, amelyek érzelmi momentumokat, esztétikai értékelést, a megszokottság hatását tartalmazza), amelyet összefoglalóan egy eszköz „kulturális egyéniségének” (kulturelle Persönlichkeiten) neveznek. Éppen ezek azok a vonatkozások, amire a régészek figyelmét fel szeretnénk hívni. Egy ilyen mélyszántó vizsgálat természetesen csak a használók megszólaltatásával, elbeszélése alapján készíthető, de az ember és munkaeszköze közötti sokoldalú kapcsolat egy része a munkaeszköz vizsgálatából is kiolvasható, és éppen erre kellene jobban törekednünk, hogy leleteinket ne egyszerűen tárgyként szemléljük. Ugyanakkor a teljességre törekvő gyűjtés rávilágít az eszközök közötti szoros összefüggésekre is, amelyet a régészet is hasznosíthat nagyobb ásatások feldolgozásánál. Az anyag sok szempont alapján csoportosítható (pl. az emberi kapcsolatok, használati idejük hossza, beszerzési helyük, kölesönözhetőségük, személyes szerszámok voltak-e stb.).

Az eszközök ismerete és megfelelő használata komoly tudást igényelt. Így pl. kiemelik, hogy a szegényebbek felemelkedését a módos fogatosgazdák csoportjába az is megnehezítette, hogy az ezzel kapcsolatos eszközöket nem ismerték, nem ismerhették megfelelően. Az eszközökben nagyfokú specializáció figyelhető meg. Egy részüknél azonban ez nem elég mély. Pl. 18 féle villáról gyűjtöttek adatokat, de jószíverrel valamennyi munka elvégezhető a négyágú vasvillával is. A gazdagok és szegények felszerelése között éppen az a különbség, hogy az utóbbiak nem rendelkeznek ezekkel a munkát megkönnyítő speciális eszközökkel. Csak az alapvető eszközöknek van nagyobb jelentőségük. A dohánytermesztést csak az 50-es években kezdték el, és ezt meg tudták oldani anélkül, hogy a korábbi dohánykertészek speciális eszközeit is átvették volna. Tanulságosak az eszközök kopásával (anyagi és erkölcsi kopás) kapcsolatos megfigyelések. Nem az új eszköz az értékes, hanem a kézreálló, már „bedolgozott” példány. Ez lehet az egyik magyarázata a használt vaseszközök későközépkori elrejtésének, amikor a vas és vastárgyak ára még a jobbágyok számára sem volt túl magas. Külön alfejezet foglalkozik az eszközök „taxonómiájával”.

A második rész tartalmazza a tulajdonképpeni eszközmonográfiákat. A nagy terjedeleme miatt nem teljes az anyag. A részletesen ismertetett eszközök: koci, eke, borona, ásó, kapa, kasza, villa, kamillaszedő, csép, lapát, saroglya, szalmahordókötél, (fa)vödör, ostor. Az egyes kismonográfiák tartalmazza az eszköz és alkatrészeinek leírását, elnevezéseinek, variációinak, az anyag, a minőség, a beszerzés módjának ismertetését. A kézhez igazítás, a vele való munka, a kopás, a javítás, a használati idő mellett az eszköz és használójának kapcsolatát. Az eszköz használatának megoszlása társadalmi rétegek, nemek, életkor szerint. A feldolgozást az eszközök kapcsolatos történetek, mondások teszik hitelessé, ugyanakkor elevenné.

A harmadik rész az eszközök kulturális és szociális jelentőségét tárgyalja. Az eszközök és anyagok ismerete (főleg fa), a „belenövés” az eszközök használatába a gyermekjátékoktól az igazi munkáig. A gazdasági felszerelések típusai a béresektől a fogatosgazdáig. A gazdaságok működtetéséhez szükséges eszközök száma mellett azok összetételét is megadják bűzára átszámolva (a leggazdagabb és a legszegényebb között 195-szörös a különbség). Itt tárgyalják az eszközök beszerzésének módját is. Az emlékezősekből kiderül, hogy milyen nagy szerepet játszottak a falusiak életében a vásárok. Külön foglalkoznak az eszközök előregedésével.

A negyedik rész dokumentáció. Az előzőekben tárgyaltak statisztikába, összehasonlító táblázatokba foglalva. A nyolc különböző szinten álló család eszközeit többek között a használhatóság ideje alapján is felosztják, 17 fokozatot különböztetve meg, az egyszeri használattól a több száz évesig. Az alapvető eszközök többnyire csak egy emberöltőre szolgálnak.

Ennek a résznek a végén válogatást találunk a magyar mezőgazdasági eszközanyag irodalmából, amelynek használatát egy eszközök szerinti mutató könnyíti meg.

A Néprajzi Múzeum számára megvásárolt 1720 tárgy közül 671-nek adják meg a legfontosabb adatait: leltári szám, méret, érték (búza kg), hely a felszerelésben, használati és előállítási mód, beszerzés, milyen társadalmi osztály anyagában mennyire elterjedt. 613-ról pontos rajzot is közölnek. Ezek az ásatások során előkerülő vaseszközök és alkatrészek meghatározásában segíthetnek. Végül 300 fotó mutatja be az eszközök használatát.

Az értékes és tanulságos könyvet nagy örömmel ajánljuk régészeink figyelmébe.

Müller Róbert

Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. 1. évfolyam Szerk.: W. Janssen és H. Steuer. Köln, 1973. Rheinland Verlag, 214 lap, 55 szöveggközi kép.

A középkori régészet a régészettudomány legfiatalabb ága, amely csak az utóbbi évtizedekben nyert önálló arculatot. Ennek a fejlődésnek komoly eredménye, hogy megjelent a középkori régészet második önálló folyóirata, amely német, angol és francia nyelven minden európai országból közöl újabb eredményeket, összefoglaló tanulmányokat, ill. bibliográfiákat.

A folyóirat céljait vázoló bevezetés után következik H. Jankuhn professzor tanulmánya a középkori régészetről, amelyben összeurópai mérethez tesz kísérletet a középkori régészet időbeli határainak, metodikájának, felosztásának körvonalazására. Tekintve a kérdés alapvető fontosságát és, hogy ezzel a hazai kutatás sem foglalkozott kielégítően, a következőkben részletesebben kívánjuk ismertetni J. sok újat adó tanulmányát, igyekezve azt a magyar középkori kutatással egyeztetni (ezért azokat a részeket, amelyek kevésbé érintik a magyar régészetet, kihagytuk, pl. a vízi közlekedés és tengerhajózás).

A középkori régészet időbeli határai egyelőre nem vonhatók meg. A német terminológiában a *Vorgeschichte* a rómaiak dunai, ill. rajnai megjelenésével ér véget, a *Frühgeschichte* (amely kb. a mi római és népvándorlaskorunknak felel meg) Ny-Közép-Európában a Meroving-időszakkal, éppenséggel a korai Karoling-korral ér véget. É-Közép-Európában az Ottó-korig, K-Közép-Európában a XI–XII. századig, É-Európában a viking időszak végéig, vagyis a XI. század közepéig tart, míg Angliában pl. az *Anglosaxon Archaeology* és a *Medieval Archaeology* a VII. és XI. század között egy nagyobb időszakon keresztül átfedik egymást. Joggal állapítja meg, hogy ebben a kérdésben nem maguk a tények, hanem inkább a kialakuló konvenciók bírnak majd elhatároló hatással. A XII. századtól beszélhetünk vitathatatlanul középkori régészetről. Ez a határ felel meg a Magyarországon kialakult gyakorlatnak is. A régészet korszakolása azért van sajátos helyzetben nálunk, mert a római kort követő népvándorlaskor és a magyar középkor közé ékelődik a honfoglalaskor, amely sok szállal kötődik mindkét korszakhoz. Metodikája a népvándorlaskorhoz áll közelebb, amennyiben elsősorban temetők anyagára épít, míg a középkori régészet forrása inkább a településekből, építményekből származó leletanyag. Nem vagy csak részben húzható meg a határvonal a két kor között olyan területeken, mint a X. században induló de még a XII. században is használatos nem templom körüli temetők (*Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Bp.*

1962.) vagy a vezéri szálláshelyeknek az utóbbi évtizedben fellendült kutatásában. A J. által javasolt alsó határ elfogadhatóságát erősíti, hogy a *Banner—Jakabffy* bibliográfia is a koraközépkorral zárul és a XI. századig dolgozza fel a publikációkat.

Ugyanilyen problematikus a középkori régészet felső határa. Bár a történelem élesen megvonták a határt a későközépkor és az újkor között, felhasználhatóságát illetően a régészet mélyen benyúlik az újkorba. Példaként említi az Angliában és *Pittioni* által Ausztriában megvalósított *ipari régészetet*. A hazai kutatásban hadd hivatkozzam *Nováki Gy.* pásztói ásatására, ahol a XVIII. század második feléből tárt fel egy törkölyvermet (Magy. Mezőgazd. Múz. Közl. 1969—1970. 177—182.) vagy az általam végzett ásatásra, melyet a Göcseji Falumúzeumba szállított felsőszenterzsébeti ház helyén végeztem a XVIII—XIX. századi építési periódusok tisztázására (*Szentmihályi I.*, A felsőszenterzsébeti füstösház. Zalai Gyűjt. 2. Zalaegerszeg, 1974. 143. és 31. kép.). A régészeti módszerek felhasználhatóságának végeredményben csak az írott források helyzete szab határt. Emellett jogosnak érezzük, hogy a középkori régészetnek általánosságban a török kor végével szembesítjük határt, ameddig a régészet az élet egészére kiterjed.

Persze foglalkozni kell azzal is, hogy mi maga a régészet. Erre a források oldaláról a legegyszerűbb a válasz: minden tárgyi forrás, a leletek és tényállások (Befunde) a földben és a felszínen és a megfelelő írásos források nélküli szobrok, vagy ahogy *Gerevich L.* megfogalmazta: „A középkori régészet anyagát tekintve magába foglal szinte minden korabeli háromdimenziós tárgyat” (A középkori régészet metodikai kérdései. Középkori régészeti tudományos ülésszak. Rég. Füzet. II. 13. Bp. 1971.). De mindehhez *J.* hozzáteszi, hogy bár a határok itt elmosódnak, a két tudománynak megfelelően meg kell különböztetni egy *régészeti* és egy *művészettörténeti* interpretációs lehetőséget.

Mint már említettük, a középkor elsősorban települések és építmények feltárása révén jut leletekhez. A magyar középkori régészetet is ennek megfelelően osztották fel. Az idézett középkori régészeti tudományos ülésszak a következő témákra osztott: falvak és falusi temetők, városok, egyházi emlékek, vezéri szálláshelyek és földvárak, királyi központok és végül várak kutatása. Hasonló felosztásban tárgyalta középkori régészetünk eredményeit nagy összefoglalásában *Holl I.* (Acta Arch. Hung. 22 (1970) 365—411.), a vegyes leletanyag feldolgozását az egyes témáknál tárgyalva. — Az 1930-as évek óta a földrajzzal, talajtannal, ásványtannal, paleobotanikával, zoológiával, fizikával, kémiával, történettudománnyal, nyelvészettel, technológiával való szorosabb együttműködés által új forráscsoportokkal bővült a régészet és semmilyen temetőelemzésből nem kikövetkeztethető lehetőségek nyíltak meg előtte. Ez távolról sem jelenti, hogy a tipológia és a típusok e terjedésének vizsgálata túlhaladtott módszer, hanem azt, hogy nemcsak ezek lehetnek üdvözlendő módszerek. *J.* szerint ezeket a differenciált új metodikai lehetőségeket a középkorkutatásban is alkalmazva, az három területen járhat sikerrel, amely egyben megfelel a középkori régészet újszerű felosztásának: I. településrégészet (*Siedlungsarchäologie*); II. gazdasági régészet (*Wirtschaftsarchäologie*); III. archaeotechnológia (*Archäotechnologie*). Nézzük közelebbről, mit is ért *J.* ezen a felosztáson.

A településrégészet a településtörténettel, a településföldrajzzal és a nyelvészettel együttműködve ugyancsak három területre oszlik.

I. 1. Teljességre törekvő terepbejárások módszerével régészeti *topográfiák* készítése. Segítségükkel megrajzolható egy-egy terület betelepítésének és pusztasodásának története a természeti környezettől és az antropogén tényezőktől való függésben. A középkori lelőhelyek értékelését megkönnyítik az írásos források, ill. a helység- és dűlőnevek elemzése. Nálunk e célt szolgálja a Régészeti Kutató Intézet irányításával megindult topográfiai kutatás.

I. 2. Maguknak a településeknek a belső és külső kronológiája, tehát genesisük és topográfiájuk időbeli

változásaikkal együtt. A *településszerkezet* többnyire csak ásatással állapítható meg. A németországi feltárások is bizonyítják, hogy a későbbi forrásokból visszakovetkeztetett forma csak hipotézis és egészen eltérhet az egykori valóságtól. Az ásatási technika fejlődése, a talajtani, archaeobotanikai (*Paläobotanik*) és zoológiai vizsgálatok lehetővé teszik, hogy bepillantást nyerjünk a gazdálkodás formáiba is. De a települések belső történeti-topográfiai fejlődése majd csak akkor közelíthető meg jobban, ha a kisleletek, elsősorban a kerámia még jobban keltezhetővé válik. Példaként említi, hogy a nagy manchingi feltárás feldolgozása során az első topográfiai kötetet három kerámiával foglalkozó kötet követte. A magyar középkorkutatás előtt is még komoly feladatok állnak a kerámia-kutatás területén.

I. 3. A *házépítés* és a *telekforma* kutatása, gazdasági és társadalomtörténeti vonatkozásaival együtt. A néprajzi kutatás mutatott rá a házformák regionális különbségeire, de éppen a faluásatások révén került előtérbe, hogy az eddigi felfogással ellentétben a házformák nehezen köthetők etnikumhoz, és elsősorban a gazdaságtól függő jelenségek. Társadalomtörténeti kérdésekre adhat választ az egy településen belüli telekformák kutatása. Ehhez azonban összefüggő nagy területek feltárására lenne szükség, a mi falufeltárásainknál azonban, főleg az anyagi lehetőségek korlátozott volta miatt inkább csak házak feltárására törekszünk. Itt emeli ki a város-történeti kutatások nagy jelentőségét: „A településrégészet ezen területe a középkori történet egy gazdaságilag, alkotmányjogilag és társadalomtörténetileg is fontos jelenségét segít kézzelfoghatóvá tenni, ami pusztán az írásos források alapján nem megoldható.”

Új fogalom a *gazdasági régészet*, amely a következő területeken szolgálhat új adatokkal.

II. 1. a) Az őstermelés területén belül egyrészt az *élelmiszertermelés* kérdése emelhető ki. Az archaeobotanika és a zoológia segítségével érhet el új eredményeket a régészet. Nálunk is adva vannak a lehetőségek, elég ha *Bökönyi S.* munkáira vagy a Mezőgazd. Múz. által összeállított növényi mag corpusra utalunk. Az állati csontok vizsgálata többek között a háziasítás folyamatára, a háziállatok vágási korára és egymás közötti arányára, ill. a házi- és vadászott állatok arányára szolgálhat adatokkal. A növénytermesztés kutatásában új utat nyitott 1923-tól a „*celtic fields*” felfedezése. A szántóföldek és dűlők formájának történeti kutatására az első lépéseket nálunk is megtették már. A régészet kiegészítheti ismereteinket a gazdálkodás formájáról is. Bár az ekevasakból, csoroszlyákból és egyéb vastárgyakból következtethetünk a földművelés eszközüanyagára, ez a földművelésnek csak a technikai oldala és nem tudunk biztos választ adni pl. a földhasználat rendszerének és a vetésforgóknak a kérdéseire.

II. 1. b) Az őstermelés másik területe a *nyersanyag-termelés*. Még az olyan, szinte mindenütt megtalálható nyersanyagoknak, mint a fának a felhasználása is komoly tudást és tapasztalatot igényelt (erre mutat pl. a haitabui faépítmények vizsgálata). A magyar tudomány nagy vállalkozásának tartjuk a történet, régész, kohász-mérnöki összefogással készült munkát (*Heckenast G.*—*Nováki Gy.*—*Vastagh G.*—*Zoltay E.*: A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. Bp. 1968.), amely a kora Árpád-kori vaskohászat technológiai kérdései mellett komoly társadalom- és gazdaságtörténeti eredményeket produkált. De példaként állhatnak a középkori régészet előtt a római régészet által felkutatott kőbányák, amelyek bepillantást engedtek a kőbányászat társadalmi szervezetébe és az építőanyag elosztásának mechanizmusába. Ugyanígy nagy lehetőségek rejlenek még a malomkőipar nyersanyagának vagy pl. a kerámia- és téglagyártás alapanyagának, az agyagnak a kutatásában.

II. 2. Az *ipari termelés*. *J.* a kerámia- és üvegtermelés kutatásában elért eredményeket tartja példamutatónak. Itt is megfigyelhető a hazai kutatás lemaradása. A Pápa-környéki XVIII. századi üvegutak feltárása bizonyítja, hogy a régészeti módszerek ezen a területen is értékes adatokkal szolgálhatnak, még XVIII.

századi kérdéseket illetően is. Megemlíthetjük még a bronzöntés és a csontipar kutatását, az utóbbiban elsősorban G. Sándor M.-nak köszönhetően ért el eredményeket a magyar tudomány. Nagy lehetőségek rejlnek a textil- és bőrmaradványok vizsgálatában is, nem annyira a háziszövés, hanem műhelyek, központok felkutatásában.

II. 3. A kereskedelem és közlekedés. Régészeti módszerekkel nem állapítható meg a kereskedő személye, jogállása, a kereskedelem formája, továbbá többnyire azt sem lehet megkülönböztetni, hogy kereskedelem, ill. ajándékozás vagy rablás útján került-e egy lelet a lelőhelyére. A biztos készítmény helyű leletek esetében (érmekek, malomkövek, egyes ékszeresek) az elterjedési térképek komoly tanulságokkal járhatnak, akárcsak az export- és importtárgyak vizsgálata. Új eredményeket várhatunk a középkori úthálózat rekonstrukciójának területén is. A régészeti topográfia kötetek mutatójában, hogy Glaser összefoglaló munkája mennyire elnagyolt, és még az írásos források adta lehetőségek sincsenek teljesen kiaknázva (pl. Éri I. Veszpr. Múzeum. Közl. 8. (1969) 202.). Fontos lenne a kocsialkatrészek vizsgálata is, amelyek szinte minden középkori feltárás során nagy számban kerülnek elő.

III. Archaeotechnológia. Szintén új kifejezés, amely minden régészeti korszak technológiai kutatásainak megjelölésére szolgál. Sajnos a már említett korai vaskohászat kérdésein túl alig tud a magyar tudomány eredményeket felmutatni. Holl I. és Parádi N. kerámiakészítéssel foglalkozó munkái tartoznak még ide. Szabó Gy. munkájának (Fol. Arch. 6 (1954) 123–145.) sem akadt még folytatója, pedig a kovácsmesterség technológiájában rejlő lehetőségeket jól mutatja W. Hübener 1973-as budapesti a „mesterségek kialakulása” konferencián tartott előadása a frank fegyvergyártás bonyolult eljárásairól.

Ez a három kiemelve értékelt terület természetesen nem jelenti, hogy ezzel ki is merültek a középkori régészet lehetőségei. Példaként a pogány elképzelések továbbélésének kutatását említi J. a temetkezési szokások és az áldozatok vizsgálatával.

Összefoglalóan megállapítja J., hogy a régészeti módszerekkel történő kutatás széles területen, de csak korlátozott mértékben segítheti a történeti kutatást, mint egy valódi segédtudomány. A politikai történethez a földvár- és várásatások, a szellemi történethez, ill. az egyházi szervezeti történetéhez az egyházi régészet (Kirchenarchäologie) már régóta szolgáltat értékes adatokat, de amióta a középkori történet kutatása egyre inkább a gazdaságtörténet feltárására törekszik a középkori régészet fent említett három területének kutatása került előtérbe.

A középkori régészet főleg az építészettörténetből és a művészettörténetből nőtt ki. Bár nálunk is többször hangsúlyozták a gazdasági-technológiai kutatások szükségességét (pl. Gerevich L. im. 9.), tudományunk maig is nagyon sok szállal kapcsolódik az előbbiekhöz, még szemléletében is. Éppen ezért tartjuk fontosnak J. tanulmányát, mert a társadalmi fejlődés alapjául szolgáló gazdasági élet vizsgálatát állítja a régészeti kutatás homlokterébe.

H. Steuer a kerámiával folytatott távolsági kereskedelem É-németországi kezdeteiről írt. A korai középkorban a kerámia egyetlen funkciója itt a főzés. Jellemző a kerámia kis száma is. S. számítása szerint csak 2–3 edény jutott egy háztartásra (!). Ez a kerámia nem került kereskedelmi forgalomba. Feltételezi, hogy falvanként, sőt egyszerű kivitele alapján háztartásonként állították elő. A környező területek sokkal fejlettebbek. A VIII. századi anyag vizsgálata arra mutat, hogy két típus, egy tengerparti és a mocsárvidéktől D-re eső terület különböztethető meg, de kereskedelemről még ezeken belül sem beszélhetünk. A IX. században új kerámia jelenik meg az egész területen az ún. *kagylószalék kerámia*. A flandriai partvidéken kialakult központ látja el az egész területet. Ez a típus az összerakamia $\frac{2}{3}$ -át is elérheti, tehát nem luxuscikk. A IX. század végén visszazsúrol a távolsági kereskedelem és szűk piac körzetű műhelyek látják el a területet kerámiával.

V. Nekuda egy nagyobb tanulmányban értékeli a morvaországi elpusztult falvak kutatásának állását. (A pusztasodás általános európai jelenség. Morvaországban is már a XII. század végén, a XIII. század elején elkezdődött, mint ahogy Magyarországon sem szabad minden XIII. században elhagyott települést a tatárpusztítás rovására írni.) A települések elpusztulásának többsége a XV–XVI. századra esik. 1600 táján 3600 élő település mellett csaknem 1200 elpusztult település volt. A településekkel együtt a hozzájuk tartozó megművelt föld nagyságának meghatározására is történtek kísérletek. Egy telepesfalu teljes feltárását végezték eddig el. A falvak alaprajza halmazos, utcás vagy szalagtelkes. A IX–XII. században egymás mellett él az egyhelyiséges földbe mélyített és földfelszínre épített ház, a XIII. század után pedig a fából vagy kőből épített 2 és 3 helyiséges ház. Az állattartás és a földművelés mellett röviden értékeli a kismesterségek emlékeit is.

F. Felgenhauer a gaiselbergi „Hausberg”, egy XII–XVI. századi vár feltárásáról számol be. A kb. 30 m átmérőjű, csónakakúp alakú központi erődtornyot hármas sánc-árok rendszer veszi körül. Az erődtornyóknak három építési periódusa volt (1160, 1240, 1410 körül), és fokozatosan épült ki a rendszer. A XV. századi fénypont után a XVI. század közepétől elveszti jelentőségét. Hasonló erődtornyó ásátásáról közöl előzetes jelentést A. Eibner, amelyhez M. Mitterauer külön feldolgozta a történeti forrásokat. A gaiselbergi ásátás során került elő egy üveg pohár, amelyet három, vonalakkal övezett állat-alakos medallion díszít. Az érdekes lelet 1260–70 között készült Szíriában. S. Felgenhauer-Schmiedt régészeti, F. Sauter és K. Rosmanith kémiai dolgozta fel a tárgyat.

A bryggeri (Norvégia) ásátások során 550 runa-felirat került elő a 800 és 1400 közötti időből. A. Liestøl az 1200 és 1400 között készült darabokról ad előzetes jelentést. A legjelentősebb darabok alliterációs versformában készültek. Az ún. Edda-dalok mellett szerelmes versekkel találkozunk, pl. egy Vergilius-idézzel.

W. és B. Jannsen a Rajna-vidék középkori régészeti kutatásának állásáról számol be. A fiatal tudományra jellemző, hogy faluásatás még alig volt, bár a városmagkutatásban jelentős eredményeket értek el. Az elemzést egy részletes, nagyon jól tagolt bibliográfia egészíti ki.

A kötet végén könyvismertetéseket, konferenciabeszámolókat és a 2. kötet előzetes tartalomjegyzékét találjuk.

*

Müller Róbert

M. S. Tite, *Methods of Physica Examination in Archaeology*. London and New York 1972. Seminar Press. 389 lap, 25 tábla, 124 ábra

A humán tudományokban is egyre inkább erősödik a természettudományos kutatási módszerek segítségével nyert eredmények utáni igény. Fokozottabban érvényes ez a régészetre, amely a társadalomtudományoknak a tárgyi anyaghoz leginkább kötődő ágainak egyike. M. S. Tite könyvének bevezetőjében bevallott célja kettős. Egyrészt felhívja a régészek figyelmét az anyagban rejlő sokoldalú vizsgálati lehetősége, másrészt a fizikusok, vegyészek számára gyakorlati módszerek leírásával, minták értékelésének bemutatásával technikai tapasztalatát adás is.

A könyv három részre osztható: 1. a helyszínek kutatása; 2. kormeghatározás; 3. a leletanyag analízise.

1. A helyszínek kutatására alkalmazható módszerek: az égett objektumok megváltozott *mágnességének* mérése, az eltemetett objektumok váltakozó nedvességtartalmán alapuló *ellenállás-mérés*, *elektromágneses* fémkeresés s indukált *polarizációs* ellenállás-mérés. A technikai kivitelezés részletezése helyett inkább az alkalmazhatóságot ismertetjük. Több zárt – erődtített – vaskori telep teljes feltérképezését végezték mágneses mérésekkel, melyek eredményeként pontosan kirajzolódtak a gödrök, árkok, tűzhelyek, kemencék. Így a teljes fel-

tárás előtt már következtetni lehetett a telep lakosságának intenzitására. Római gazdasági épületek, villák összefüggő kőfalainak kutatásához ellenállás-mérés alkalmazható. Falvak, városok alaprajzát proton magnetométerrel tisztázhatjuk: normál méréssel árkok, kutak, kemencék, fordított anomáliákkal a felmenő falak, épületek érzékelhetők. Szintén mágneses méréseket alkalmaznak a temetők, elsősorban az épített sírkamrák kutatásánál. A különböző méréseken alapuló, a tényleges ásatást megelőző terepmunkálatok nagy előnye a gyorsaság. Az ásatással feltárható területek sokszorosát lehet megismerni rövid idő alatt.

2. Terjedelemben legnagyobb a kormeghatározásról szóló fejezet. A módszereket a következő csoportosításban tárgyalja: a) radioaktív, b) nem radioaktív eljárás, c) a természet ritmikus folyamatainak vizsgálata, d) növényi és állati maradványok alapján történő kormeghatározás.

a) *Radioaktív módszerek*: legismertebb a C^{14} módszer, melyet a szerző 50 ezer évig tart megbízhatónak. Vizsgálható faszén, fa, tőzeg, csont és tengeri kagyló. A potassium-argon módszer alapja a vulkáni eredetű üledékekben meghatározott arányban (0,012%) jelenlevő, radioaktív K^{40} potassium izotóp sugárzása. A régészeti korokat megelőző időszakban keletkezett kőzetek korának megállapítására is használják. Maghasadási módszer az U^{238} izotóp a természetben egyébként ritka spontán hasadási mérésére. Üveg- és cserép-mintákon is mérhető. Az O^{18}/O^{16} módszer lényege: a karib-tengeri mélytengeri üledékekben található foraminifera-héjak oxigén¹⁶ izotóp mennyisége alapján éghajlati és relatív kronológiai sort állítanak fel. A felső rétegekben C^{14} , lentebb más sugárzó anyagok felezési idejének ismeretében ezt a sorozatot beillesztik az abszolút kronológiába. A termolumineszcens jelenségek vizsgálata már a XVII. században megkezdődött. Régészeti alkalmazása: égett vagy égetett kő, agyag — cserép, paleolit telep tűzhelyének földje — minták esetén eredményes. Még nem véglegesen kidolgozott eljárás, de más úton szerzett eredményekkel korrigálható következtetések levonására alkalmas. Vonaldiszes kerámián végzett kísérletek a más természetstudományos módszerekkel megállapított „hosszú” kronológiát igazolták a történeti megfontolásokból összeállított „röviddel” szemben.

b) *Nem radioaktív módszerek*: a mágneses kormeghatározáshoz az agyagban jelenlevő vasoxid vizsgálata szükséges. Az égetés során elvesztett, majd visszanyert mágnesesség és a periodikusán vándorló mágneses pólusok jelenlegi iránya közötti különbség mérésével i. e. 7000-ig kapunk értékelhető adatokat. A csontok vegyi összetételének vizsgálata elsősorban az együtt talált leletek egykorúságának megállapítására alkalmas. 25–100 mg mintának nitrogén és fluor tartalmát mérik. A módszer diadala volt a piltawni hamisítvány leleplezése. Az obszidián törött vagy hasított felületén képződő, abszorbeáló képességű réteg vastagságának mérése a leletek relatív kronológiai besorolására ad lehetőséget, de i. e. 30 ezerig abszolút dátumot is eredményez. A 18. századtól a középkorig visszamenően üvegek korát állapítják meg az üvegek felületén levő rétegek megszámlálásával. Elég kevésbé kidolgozott a szűk időhatárok miatt nem túl gyakran alkalmazott módszer.

c) *A természet ritmikus folyamatainak* — szalagos agyagok, évgyűrűk — vizsgálatával is tudunk abszolút kronológiai sort felállítani. Mindkét módszer lényege az évszakonként vagy hosszabb periódusonként változó csapadékmennyiség. Ennek függvénye a csapadék üledékének minősége és mennyisége, valamint a fák évgyűrűit építő sejtek nagysága és falvastagsága.

d) Legrégbben és eredményesen alkalmazott kormeghatározó módszer: a lelőhelyek beillesztése a különböző *növényi és állati maradványok* alapján felépített kronológiai rendszerekbe. Az eredmények rövid összefoglalása után a könyv harmadik része:

3. az ásatásokon előkerült különböző jellegű leletanyag vizsgálata. Kőeszközök fizikai-kémiai vizsgálatával elsősorban a nyersanyag eredetét, a bányászás helyét azonosíthatjuk. A finom szerkezetű, homogén nyers-

anyagoknál a közettani vizsgálatok nem megbízhatóak ezeknél a nehézasvány- és nyomelemek kémiai analízise, spektrométeres, röntgen-diffrakciós és fluoreszcens vizsgálatok lehetnek eredményesek. Hazánkban már történetek sikeres kísérletek a Szeleta-kultúra jellegzetes nyersanyagának röntgen-diffrakciós vizsgálatára. Az agyagtárgyak vizsgálatával nemcsak az agyag összetevőinek eredetét, de az égetés körülményeit (hőmérséklet, atmoszféra) is rekonstruálhatjuk. A réz- és bronzeszközök analízisakor az ón, arzén és ólom koncentrációjának mérésével műhelyekre, időrendre következtethetünk. Az öntött- és kovácsoltvas, valamint az acél tárgyak szénttartalmának aránya technológiai megfigyelésekkel együtt az előállítás folyamatát segít megállapítani. A könyvben még rövid összefoglalást olvashatunk az ólomtárgyak, érmek, üveg, fajansz és mázas cserepek vizsgálatáról, melynek elsődleges célja a tárgyak területi és kronológiai szétválasztása.

A könyvet fejezetenként összefoglalt irodalomjegyzék, egyes módszerek gyakorlati alkalmazását illusztráló sok vizsgálati eredmény, grafikon és fényképes tábla teszi teljessé. M. S. Tite régészekhez és a természetstudományok művelőéhez egyaránt szóló könyve hasznos összefoglalása azoknak a kormeghatározó és anyag-analízis módszereknek, melyek — legyenek akár megbízhatóan kidolgozott, akár kísérleti stádiumban — a régészeti anyagban rejlő ismeretanyag mind tökéletesebb s az objektivitásra törekvő feltárását szolgálják. Sok olyan eljárást ismert, amelyek nem túl nagy műszerezettséggel is új elemzési lehetőségeket nyújtanak, s eredménnyel alkalmazhatnánk a hazai régészeti leletanyagok vizsgálatánál is.

T. Dobosi Viola

*

H. Behrens, Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet. Berlin 1973. Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle 27. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. 366 lap, 104 ábra, 13 térképmelléklet

Hermann Behrens könyve az európai őstörténet-kutatás számára igen fontos, a Kárpát-medencéhez hasonló jelentőségű terület újkőkorának első összefoglaló feldolgozása. (A szerző terminológiája alapján a középnémetországi újkőkorhoz tartoznak azok a kultúrák is, melyek a Kárpát-medencei rézkorral és korabronzkorral voltak párhuzamosak.) Ez a vidék az egész őskor folyamán „kulturális erőter” volt. Ez a jellege a neolitikumban igen feltűnően érvényesül, amit az újkőkori lelőhelyek nagy száma is jelez. Összesen mintegy öt és félezer újkőkori lelőhely ismert a területről.

A szerző kronológiai sorrendben ismerteti az egyes régészeti kultúrákat. Bevezetőjében kifejti, hogy véleménye szerint a „régészeti kultúra” nem valóságos történeti képződmény, hanem egy olyan fikció, melynek kidolgozása csupán eszköze a régészeti kutatásnak a valóságos történeti kép, illetve folyamat megközelítése érdekében. Az egyes régészeti kultúrák körülhatárolása, leírása tehát semmiképp sem lehet az őstörténeti kutatás végső célja. Kétséges szerinte a régészeti kultúra — törzs elfogadható azonosításának lehetősége. Erre vonatkozólag Childe megfogalmazásával ért egyet, mely szerint a meghatározott sajátosságai alapján összetartozó típusok egy közösség kultúrájának felelnek meg, amely a maga sajátos konvencióit elismeri és a közösségi tradíciót őrzi.

A munka első része az egyes régészeti kultúrák rövid kutatástörténetét, a kerámiák, a kőeszközök ismertetését, a ház- és településformák bemutatását, a termelési mód és gazdálkodás elemzésével együtt az eddigi paleobotanikai és paleozoológiai eredmények leírását tartalmazza. A temetkezési szokások és a kultusszal kapcsolatos leletek elemzése után a kultúra földrajzi elterjedését és kronológiai kérdéseit, az eredet és továbbélés problémáját vizsgálja. A tanulmány a legkorábbi vonaldiszes kultúráktól a korai bronzkorig öleli fel az újkőkori(-rézkori) fejlődést. Behrens felfogása szerint a bronzkor kialakulása nem

forradalmi jellegű változás, hanem az újkőkorból megindult folyamatos fejlődés eredménye. Az abszolút és relatív kronológiai kérdéseivel foglalkozva felhívja a figyelmet a szerző azokra a bizonytalansági tényezőkre, melyek az egyes kultúrák részleges egyidejűségének tisztázása során tapasztalhatók. Ennek megfelelően az általa javasolt relatív kronológiai séma a nagyobb korszakokon belül „nyitott”, és jól érzékelteti a fejlődés egyes szakaszain belül megfigyelhető kapcsolatokat, anélkül, hogy a különböző régészeti kultúrákat mereven „beskatulyázná”. Említi a „hosszú” és „rövid” kronológia ellentmondásait is, és a radiocarbon vizsgálat színvonalának javulásától várja ennek megoldását. Bár természetesen használja a C^{14} adatokat, a C^{14} kronológia jelenlegi adatainak „egyedül üdvöztető” voltát nem látszik feltételezni.

Külön fejezetben foglalkozik az őstörténeti problémákkal, előrebocsátva néhány megjegyzést az őstörténeti kutatás sajátos nehézségeiről. Az újkőkori környezet rekonstrukciójának vázlata után az élelemtermelésre vonatkozó adatokat veszi szemügyre. Ezt a vizsgálatot nagymértékben nehezíti, hogy a vonaldiszes kerámia kultúrája paleozoológiai és paleobotanikai anyagán kívül kevés ilyen jellegű leletanyag vizsgálata történt meg. Kitér a szerző a termelési eszközök fejlődésére, melynek lényeges eredményei az eke és a kocs, valamint a metallurgia. A ház- és településformákról szóló részletek között különösen érdekesek azok, melyek az erődítések és az ezek építését kiváltó tényezőkről szólnak. Valószínű, hogy a telepkek megerősítésében nemcsak ellenséges népesség nagyarányú támadásai, hanem ugyanazon kultúra csoportjainak, a szomszédos települések közösségeinek gyakori összejöttései is szerepet játszottak. Az újkőkori társadalmi struktúráról és a termelési viszonyokról megállapítja, hogy ez a paraszti társadalom igen kismértékben volt differenciált, tagjai valamennyien részt vettek a termelési folyamatban, s a javakból teljesítményüknek megfelelően részesültek. Ami a társadalmi szervezetet illeti, Behrens nem lát alapot annak feltételezésére, hogy az újkőkori önálló faluközösségei egy-egy kultúra keretein belül magasabb politikai egységekbe szerveződtek volna.

Természetesen nehéz feladat a régészeti forrásanyag alapján az őskor társadalmi viszonyaira, a társadalom szerkezeti felépítésére következtetni. Nagycsaládi szervezet, az egyes nagycsaládok együttélését feltételezi Behrens is a vonaldiszes kerámia kultúrája több tűzhelyes, nagy alapterületű házai alapján. A szerző realitásérzékét dieséri véleményünk szerint az a feltevése, mely szerint az újkőkori társadalomban a rokonságot a matrilineáris leszármazás alapján tartották számon. Könnyen belátható, hogy a társadalom irányítása férfiak kezében volt, tehát sematikusnak kell tartani azt az elképzelést, mely szerint az „anya jogú” társadalmat a patriarchátus „felváltja” a történeti fejlődés során.

A szellemi élet és a hitvilág vizsgálata során részletesen foglalkozik a szerző a neolitikus anyagban fellelhető szimbolikus jegyek és ezek feltételezhetően közelebbi eredete kérdésével, valamint az idolplasztikával. Feltételezi, hogy az újkőkori vallási szertartásai keretében hangszerek zenével és táncsal számolhatunk. A temetkezések és a kultikus emlékek alapján az a véleménye, hogy az újkőkori termékenységkultuszok nem tarthatók az egyes istenségek tisztelésén alapuló vallásnak. Ennek a termékenységkultusznak a keretében rituális eljárások alakultak ki, melyben az áldozatnak és ezzel összefüggésben az ember és egyes állatok figurális ábrázolásának lehetett jelentős szerepe.

A közép-németországi újkőkori teljes áttekintését adó munka használhatóságát emeli az egyes kultúrák lelőhelyeinek katalógusa, térképe és a teljességre törekvő irodalomjegyzék.

*

Ecsedy István

F. Rakob—W.-D. Heilmeyer, Der Rundte mpel am Tiber in Rom. Mit einer Bauaufnahme von W. Niemann und einem Beitrag von P. A. Gianfrotta. Deutsches Archäo-

logisches Institut Rom. Sonderschriften Band 2. Mainz 1973. Verl. Ph. v. Zabern, 48 oldal, 60 tábla, 23 rajzmelléklet.

A gazdagon dokumentált és elsőrendű nyomdai kiállításban megjelent kötet a praenestei Fortuna szentély publikációja óta a legjelentősebb állományát jelenti a római köztársaság építészettörténetének. Jólismert paradoxon, hogy Rómának azok az ókori épületei, amelyek csaknem teljes épségben vészték át az építésük óta eltelt csaknem kétezer esztendő, s a középkortól, de főleg a reneszánsztól kezdve az utazók, az antiquáriusok, a művészek, majd az archeologusok állandó érdeklődésének homlokterében álltak, gyakori emlegetésük, számlálhatatlan képi reprodukálásuk és történeti keretben való tárgyalásuk ellenére túlnyomó részben a mai napig publikálatlanok, nem készült róluk teljes felmérés, keletkezésük körülményeit nem tisztázták korszerű ásatással, s beható építészettörténeti analízis hiányában periódusaikat, újáépítéseiket csak megközelítően vagy kizárólag az írásos források alapján ismerjük. A legkorszerűbb követelményeknek megfelelően voltaképpen a hajdani Forum Boariumnál álló közzismert kerek templom az első, amelyet e kötetben a német kutatók minden szempontból megvizsgáltak és teljesen publikáltak. A munka egyik kiindulópontját azok — a kötetben közölt — mintaszerű felmérési rajzok alkotják, amelyeket W. Niemann, A. von Gerkan megbízásából a harmincas években készítettek. A háború miatt a tervezett publikáció elmaradt, A. v. Gerkan nem készítette el a teljes feldolgozást, Niemanntól kézirat nem maradt hátra, így a feladatot nemrégiben F. Rakob vette át, s 1969 és 1971 között ásatásokkal, részletes épületvizsgálattal és a felmérés kiegészítésével fejezte be. Az építészettörténeti értékelésben nagy szerepet kapott W.-D. Heilmeyer vizsgálata a templom kapitelljein, amely a datálás és az építkezés periódusainak meghatározása szempontjából perdöntőnek mutatkozott. Az épület alapjait tisztázó ásatás ókori rétegeiben talált kerámia anyagot P. A. Gianfrotta dolgozta fel és datálta. Végül nagyban hozzájárult a kötet szerzői által elért eredmények megszilárdításához az a mentőásatás, amelyet az érintett körzetben F. Coarelli végzett, s a nevezett (azóta megjelent), de a könyv kéziratának lezárásakor még csak kéziratban rendelkezésre bocsátott tanulmánya, amelyben a Porta Trigemina topográfiai helyzetét, s a körzetében levő épületek, így a kerek templom történeti meghatározását revideálta. Így tehát — ahogy ez napjainkban egyedül lehetséges — a jelen kötet végső eredményei olyan kollektív munkát összegeznek, amelyben több generáció, specialista és nemzet kutatói vettek részt. Természetesen elsősorban a római építészet jelenleg egyik legjobb szakértője, F. Rakob érdeme az, hogy a vizsgálatok megtörténtek, s ő összegezte és értékelte ki az idők folyamán felhalmozódott valamennyi adatot, amelyeket a legfrissebb vizsgálatokkal ellenőrzött. A kötet gazdag illusztrációs anyaga, nagy jegyzetapparátusa, leíró részei, elemző fejezetei, adatösszeállításai magukban foglalják mindazt, amit az épületről a modern archeológia megállapíthat. Magát a publikációt, a benne felhasználott és jórészt reprodukált korábbi vizsgálatokat és előmunkákat ismertetni nem lehet; ez az, amit a könyv használatával kaphat csak meg mindenki, aki a római köztársaság építésze iránt érdeklődik. Nagy jelentőségük miatt viszont feltétlenül szükségesnek látszik a ténymegállapításokból levont történeti következtetések vázlatos ismertetése.

A templom alapozása a Grotta Oscura tufának nevezett kőből épült. Ezt a kőfajtát az i. e. 2. sz. vége után Rómában már nem találjuk használatban. Az alapozás közeiben végzett ásatás során a garantáltan ókori feltöltési rétegben olyan kerámia-anyag került elő, amely az i. e. 3. sz. vége és az i. e. 2. sz. eleje közé datálható. A templom oszlopain már korábban megfigyeltek két határozottan különböző kapitell-típust; az egyik a most elvégzett rigorozus elemzések szerint pentelei (tehát Athénból importált) márványból készült, s formaadásának pontos párhuzamai a későhellenisztikus, erősen nyújtott korinthusi oszlopfők között találhatók. Ezek a korai

kapitellek a templom építését i.e. 100 és 90 közé datálják. A másik kapitell-csoport lunai márványból készült és megfelel a koracsászárkori normál korinthusi oszlopfőnek, egészen pontosan a későaugustusi–tiberiusi róma városi oszloptípusnak. Eszerint a templomot az ismert augustusi nagy renoválási akció keretében, de már Tiberius uralkodása alatt újjáépítették, és egyes elemeit kicserélték. A templom első periódusának márvány-elemeit nemcsak attikai anyagból, hanem a különösen fontos és díszes részeket, így az oszlopfőket, görög, közelebbről attikai képzettségű faragókkal készítették. Az épület metrikus vizsgálata azt mutatja, hogy annak tervét görög építész készítette, s típusa is tisztán görög–hellénisztikus jellegű volt: lépcsőzetes alépitményen (nem pódiumon!) emelkedő tholos-peripteros, kerek cellával. Ugyanakkor az alapozás részleteiben és főként a felépítményen olyan szabálytalanságok, pontatlanságok és itáliai sajátosságok (pl. az oszloptörzsek kidolgozásában) figyelhetők meg, amelyekből arra lehet következtetni, hogy bár a tervező mester görög volt és rendelkezése állt néhány képzett görög kőfaragó is, de az épületet – a Rómában szokásos módon – több különböző műhely és vállalkozó együttműködésével, részben helyi mesterekkel építették, s a vezető görög építész nem rendelkezett teljesen egységes műhellyel. A Tiberis-menti templomot arra a feltöltött talajszintre építették, amelyet az i.e. 179-ben elkezdett Pons Aemilius építésével kapcsolatos nagyarányú tereprendezezőkor alakítottak ki. Tudjuk, hogy Rómában az első márványtemplom i.e. 146-ban épült, ez azonban ez idő szerint nyomtalanul eltűntnek számít, a Tiberis-menti kerek templom tehát a legkorábbi fennmaradt márványtemplom Rómában. Kétséget kizáróan bizonyítható, hogy valamennyi elemét helyben faragták ki. A D. E. Strong és J. B. Ward-Perkins által már megközelített, F. Rakob és W.-D. Heilmeyer által most véglegesen rögzített kronológiai és stílári meghatározást az olasz archeológusok, legutóbb elsősorban F. Coarelli topográfiai vizsgálatai állítják szélesebb történeti összefüggésbe. Most már kétségtelen, hogy a templom a Porta Trigemina előtt, tehát extrapomeriális helyzetben állt, s több mint valószínű, hogy az írásos forrásokban és feliratokon szereplő Hercules templommal volt azonos. Ezt a templomot Coarelli szerint Octavius Herennus, az i.e. 2–I. sz. fordulóján élt dúsgazdag római kereskedő építtette Hercules Victorinak, a negotiatores patrónusának. Az eredményeknek ez a leegyszerűsített quintessenciája is mutatja, hogy ez az épület az újabb vizsgálatok eredményeként milyen rendkívüli művészettörténeti és kultúrtörténeti jelentőséget kapott. F. Rakob összefoglaló soraiban rendkívül szerencsés megfogalmazásban rögzítette azt, hogy itt a római művészet történetének ama korfordulójából való elsőrendű emlékről van szó, amely időszak kb. Karthago és Korinthos lerombolásával kezdődött és a szövetséges háborúval zárult le. A templom ékes bizonyítéka annak, hogy ebben az időszakban már minden kétséget kizáróan uralkodott Rómában egy olyan hellénisztikus művészeti áramlat, amelyet lényegét tekintve a görög keletről plántáltak át a városba, amely már a világ urának és a művészetek egyedül igazán hathatós foglalkoztatójának számított. De ez a művészet, amelyet az aedes Hercules Victoris ad Portam Trigeminam is képvisel, számos elemében és vonásában mégis római, más szóval azonos volt a római köztársaság második szakaszának művészetével.

Castiglione László

*

Excavaciones Arqueologicas en España. 75, 78, 79. (Madrid, é. n.)

A Comisaria General de Excavaciones Arqueologicas által kiadott újabb sorozat, amely 1968-ban indult meg és máris a hetvenedik köteten túl tart, a Spanyolországban folyó ásatások eredményeit közli. Az egyes kötetek a meghatározott területen folyt régebbi munkákat is ismertetik és a leletanyagot is közlik: szinte a teljes leletanyag kiadásra kerül jómínőségű rajzos táblákon, a

tárgyakról fényképeket alig közöl: csak ásatási felvételeket és a jelentősebb (szobor) leleteket láthatjuk. A leletanyaggal együtt, rétegenként szétválasztva közlik a kutatóhelyek metszetrajzait is.

A sorozat 75. kötete a Mallorca északi partján fekvő római város, Pollentia (ma Alcudia) jelen századi ásatásainak leletanyagát adja közre: A. Arribas – M. Tarradell – D. E. Woods, *Excavaciones en sa Portella, Alcudia (Mallorca)* 207 lap, 39 fényképes tábla (72 ábra). A kötet első részében az antik Pollentiára vonatkozó forrásokat tárgyalják röviden, majd az ingatlan leleteket ismertetik: a feltárt lakóházakat és a vízvezeték nyomait. Végül a város temetőit elsősorban a topográfiai elhelyezkedésük szerint ismertetik. A temetők területén még jelentősebb feltárás nem történt. A városhoz északon két, délen hat, keleten két temetőterület tartozott. Az északra fekvő temetők magas számát bizonyára a nagyméretű temető területén egymástól viszonylag messze előkerült sírok okozták. A temetők területén végzett kisebb feltárások eredményeit az Ampuriában (1951, 1953–4) ismertették. Az első fejezetet a római amphiteatrum kutatásáról szóló rész zárja. A kötet nem közöl alaprajzot vagy rekonstrukciót a római város területéről, beépítettéséről, csak az utóbbi évek ásatásai során feltárt kétperisztília lakóház alaprajzát közli. A kötet javarészből az ötvenes években végzett ásatások leletanyagát publikálja. Egy nagyobb összefüggő terület került csak feltárásra, ahol az említett lakóházakat tárták fel. A Casa de la Cabeza Bronzo az i. sz. 50 – és 125 között volt használatban. A Calle Porticada területén az i. e. II. századtól az i. sz. I. század végéig keltezhető a rétegsorok. A kötetet a leletanyag ismertetése zárja: 73 táblán közli a javarészből kerámialeleteket, viszonylag sok sigillatát; majd 50 számozatlan tábla fénykép következik a régi és új ásatásoknak, a márvány- és bronzszobroknak a fotóival.

A sorozat 78. kötete az Italica colonia egy kisebb területén végzett ásatásokat közli: J. M. Luzon Nogue, *Excavaciones en Italica. Estratigrafía el Pajar de Artillo* (56 lap, 75 tábla és 15 ábra). Az ásatást mindössze 25 × 15 m²-nyi terület teljes feltárása jelenti. A kutatóhelyen feltárt rétegek az i. e. III. század legvégétől a koracsászárkorig (i. sz. I. század közepe) tartanak. A legfontosabb leletet egy, az i. e. II. században használt rostélyos és boltózatall ellátott kerámiaégető-kemence feltárása jelentette. Részletes feldolgozásra kerültek a kerámialeletek: elsősorban a formák tipológiai osztályozása történt meg, de külön vizsgálták az egyes díszítési módokat is. Az ásatás alapján kitűnt, hogy az i. e. 206-ban alapított római települést korábbi, bennszülött település nem előzte meg. Az alapítás utáni kerámialeletek jól tükrözik a kelet-mediterrán területtel való kapcsolatokat.

A Casa de Velazquez által Beloban (Bolina – Cádiz) irányított és kivitelezett ásatás eredményeit a sorozat 79. kötetében publikálták. Az ásatás több kampányban 1966–71 között folyt: C. Domergue – G. Nicolini – D. Nony – A. Bourgeois – F. Mayet – J. C. Richard: *Excavaciones de la Casa de Velazquez en Belo (Bolina – Cádiz)*. Az évenkénti kampányok rövid feldolgozását más-más szerzők írták. A kötetet az ásatási terület geológiai kiértékelése vezeti be. A kutatásokat szondázásokkal vezették be: a város 28 helyén végeztek kisebb kutatást, majd az egyes, már korábbi ismert objektumok kutatása következett. Így a városfal és a (téglalap alakú külsőtornyos) városkapuk, a forum és capitoliumépület és a temető kutatását. A város központi részén, három teljesen különálló, pódiumra emelt templom áll, amelyek bizonyára a capitoliumi triász szentélyei lehettek. A középső templomépület előtt az oltárbázist lehetett megfigyelni. A kötetet ásatási felvételek zárják.

*

Tóth Endre

L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien.* II. kötet. Die heidnischen Mosaiken. Recklinghausen 1972. Aurel Bongers. 234 lap, 274 színes és egyszínű kép táblákon, térképekkel és városalaprajzokkal.

Ludwig Budde, a müncheni egyetem professzora az elmúlt évtizedek folyamán nagyarányú ásatásokat végzett Kilikiában. Kutatásainak egy részét a címben említett sorozat I. köteteként 1969-ben tette közzé (Antike Mosaiken in Kilikien, Band I, Frühchristliche Mosaiken in Misis-Mopshuestia, ism.: K. Z. Acta Hist. Artium Acad. Scient. Hung. XVII. 1971. 323 sk.). A II. kötet a klasszikus antik mozaikot tárgyalja, egyúttal képet nyújt Kilikia nagy római kori városainak (Adana, Aigeai, Anazarbos, Korykos, Tarsos és Seleukeia) fejlődéséről, építéstörténetéről.

Nincs terünk a kitűnő publikáció részletes ismertetésére, csupán néhány fontosabb eredményére s a kilikiai mozaikok bizonyos pannoniai kapcsolataira szeretnénk felhívni a figyelmet. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a kötet az eddig feltárt összes kilikiai „pogány” mozaikok teljes publikációját nyújtja, olyan emlékanyagot tesz közzé, amelyet éppen a szerző ásatásai hoztak napvilágra.

A kilikiai síkság közepén emelkedő Adana területén előkerült mozaikok közül különösen az Orpheus- és a Dirke-jelenetes padlózat jelentős. Az előbbi tér- és formaképzésében későantik vonásokat mutat, feltűnő az állatalkok aránytalansága, stílizálásuk pedig megnehezíti szisztematikai értékelésüket. A pannoniai mozaikok ikonográfiája szempontjából különös figyelmet érdemel az adanai Dirke-mozaik. Budde ezt az adanai mozaikot elsősorban a polai (pulai)-val veti egybe, amely a IV. század elején készült, az aquincumival összehasonlítva pedig hangsúlyozza, hogy a kisázsiai mozaik valamivel jobb minőségű, mint a pannoniai (26. l.); arra is rámutat a szerző, hogy a pannoniai mozaik keretelése lényegesen egyszerűbb, mint a polaié. Az aquincumi és a polai Dirke-ábrázolások kompozíciója — mint a szerző Kiss Ákos véleményére hivatkozva megemlíti — a nápolyi múzeumban őrzött ún. „Farnesei bika” csoportozat képszerkezetére megy vissza — ámbar az utóbbinak, továbbá az adanainak kompozícióját erősebb szálak fűzik a pompejibeli Casa dei Vettii-ben talált Dirke-ábrázoláshoz. Viszont a magyar kutatóval szemben Budde hangsúlyozza hogy a pannoniai mozaikművészet stílusán nyugati, nem pedig keleti orientációja. Az adanai mozaik pedig a görög előképek szabad felhasználását mutatja egy kelet-római mozaikművész kompozíciós szerkesztésmódja szerint. Budde nézetéhez csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy az aquincumi Dirke-mozaik valóban a nyugati ízlést mutatja, de az újabb aquincumi mozaikleletek (köztük a Meggyfa utcaiak) világosan mutatják, hogy Pannonia mozaikművészetében a nyugati befolyás mellett a keleti mesterek hatása is érvényesült. Egyébként éppen az adanaiak után bemutatott aigeai mozaikok közt látható egy olyan palaestra-jelenet, amelynek a pannoniai emlékekkel való egybevetése mutatja a pannoniai — közelebből az aquincumi — mozaikművészet Janus-arcát: az aigeai birkózó-mozaik alakjainak plasztikus jellegű megfogalmazása a „Herkules-villa” bokszolókat ábrázoló mozaikjával rokon — ellentétben az aquincumi fürdő palaestrájának birkózóival, amelyek vonalasabb megoldásúak.

Az anazarbusi mozaikok (halak, tengeristen) jellegzetes példák a stilizáló, merev linearitásra hajló későantik természetszemléletre, viszont ugyanott a Thethys-mozaik az antiocheiai mozaikok korábbi, klasszicizáló csoportjával rokon, elsőrangú mestermunka.

Az antik művészetnek — mint erre főként Laden-dorff utalt — a későbbi művészi fejlődés számára talán legnagyobb hatású kompozíciója a „három grácia”; az antik Korykos — a mai Marli Kuyu — területén feltárt mozaik ezt a képtípust azzal a speciális vonással egészíti ki, hogy az alakokat fürdőjelenettel kapcsolja össze; — a szóban forgó mozaik — mint az aktok formakezelése is elárulja — a későkonstantinusi időkben készülhetett. A legnagyobb szabású kilikiai mozaikok közé tartozik az ún. Tarsos-mozaik, amely ennek a városnak központjában került elő 1948-ban. A gazdag geometrikus ornamentikájú keretben három jelenet helyezkedett el: Ganymedés elrablása, a szatír és menád kettős kompozíciója, továbbá Orpheus az állatok között. Az utóbbi jelenetet

az adanai Orpheus-mozaikkal összevetve szembevetünk a tarsosi klasszikusabb jellege, az alakok háromdimenziós térbehelyezése, ez az emlék — mint Budde írja — a III. század első felében készülhetett.

Az ókori Kilikia fővárosa a Kalykadnos folyó melletti Seleukeia volt, a fővárostól nem messze a mai Asarkaya területén 1969-ben egy szőlőfürtök közé komponált állatalkokkal díszített mozaik került felszínre — ehhez a Dav-Pazariban, továbbá a Misis-Mopshuestiában feltárt ókeresztény padlómozaik nyújt jó analógiát —, mindhárom a kilikiai mozaikművészetnek az V. század első felében virágzott stílusirányzatához tartozik.

Rövid szemlénk végén hangsúlyozni szeretnénk, hogy Budde nemcsak a nagy jelentőségű kilikiai mozaikanyag publikációjával segítheti az azonos műfajba tartozó pannoniai emlékek birodalmi távlatban való értékelését — hanem egész munkamódszerével is. Nemcsak a kilikiai és az antiocheiai emlékek kapcsolatának kérdése tanulságos számunkra, hanem a szerző közlési módja — a pontos leírások, a gazdag irodalmi utalások, a kitűnő színes és egyszínű képek, a legfontosabb analógiák (köztük az aquincumi Dirke-mozaik) bemutatása. Természetesen a mű szép kiállítása nemcsak a szerző körültekintő munkájának eredménye, hanem a gondos és áldozatkész kiadó, a recklinghauseni Aurel Bongers Verlag érdeme is.

Kádár Zoltán

*

R. Bianchi-Bandinelli, Roma — La fine dell'arte antica. Milano 1970. Feltrinelli. 463 lap, 429 (részben színes) kép.

A szerző, a római egyetem volt professzora, ebben a munkájában a korábbi „L'arte romana nel centro del potere” c. művének folytatását adja. Valójában többről van szó, mint az előző történeti befejezéséről: mert attól függetlenül is egy önálló, a klasszikus és a középkori régészet és művészettörténet kutatója számára egyaránt fontos kérdés: az antikvitásból a középkorba való átmenet — újszerű megvilágításáról.

A könyv Septimius Severus uraloma jutásának évétől (193) I. Theodosius haláláig — az Imperium Romanum kettéosztásáig (395) terjedő korszak művészeti törekvéseit mutatja be. Már a bevezetés I. fejezetének címe is megdöbbent: „Az élet fájdalma”. Nem a testi fájdalom művészi kifejezése a probléma — ezt már a hellenizmus is bemutatta —, hanem a lelki, a morális indítékú szenvedés, ez a benső fájdalom természetesen főként az arcképférfiakon tükröződik, mégpedig — a II. századi hasonló szellemű alkotásokkal ellentétben — oly átható erővel, hogy már az arc plasztikai egységét is felbontja. A 2. fejezet viszont rámutat, miként fejeződik ki egyre nyersebb, határozottabb formában a „divina maiestas” kifejezése — a császárok —, főként a katonacsászárok portréiban.

A mű I. része Róma és a nyugati tartományok művészetét vizsgálja (kivéve az afrikai tartományokat); ez a mű főrésze (40–211. lapok), a valamivel rövidebbik, II. rész az afrikai és a keleti tartományok művészetét tárgyalja. A római szarkofágplasztika fejlődése nyitja meg a részletesebb tárgyalás sorát; a szerző finom elemzését nyújtja a szarkofágplasztika „ikonológiájának” és ikonográfiájának, nem feledkezvén meg a reneszánsz továbbélésekről sem.

Meggyőzőek a szerző fejtegetései ahogyan a római triumfális művészet későantik átalakulásával kapcsolatban rámutat arra a szemléleti hasonlóságra, amely a római Septimius Severus diadalív s a Konstantinus-ív domborművei között áll fenn. (Viszont a Severus-ív oldalán álló „Ősz”-ábrázolás, amelyről kitűnő képet láthatunk — a savariai elefántesonszoborral való ikonográfiai kapcsolata miatt is érdekes számunkra!) A Konstantinus-ív és a IV. századi császárportrék stílusának és eszmei tartalmának összevetése világosan utal arra, miként születik meg már a „pogány” művészet méhében az új, a középkor felé mutató keresztény stílus. Hasonlóképpen az egyrészt ókeresztény katakombafestészet formailag

a pompejibeli művészet II. stílusának folytatása, másrészt pedig szoros kapcsolatban áll a korabeli „pogány” festészettel (jellegzetes példája az orientális hellenizmus hagyományait átforgató új szemléletnek a Santa Prisca híres Sol-portréja). Újszerűek azok a nézetek, amelyekben a szerző kifejti a későantik iparművészet klasszicizáló irányzatának és az udvari ízlés megváltozásának kapcsolatát.

A II. fejezet a római birodalom európai részének művészetét tárgyalja. A provinciális művészet fogalmának rövid megvitatása után Észak-Itália, Illyricum, Noricum, Pannonia és Dacia együttes tárgyalása következik. A főhangsúly természetesen Észak-Itália helyi műhelyekben készült emlékeire tevődik, itt a monumentális és kispasztikai emlékekről egyaránt szó esik. Meglepő, hogy — a többi fejezetektől eltérően, a fenti provinciákban az építészeti egyik jellegzetes emléke is szerepel: a spalati (spliti) Diocletianus-mauzóleum. Viszont a dunai provinciák plasztikáját csak néhány példa képviseli: Pannoniát mindössze a császári stélé (Bp. M. N. Múzeum) képviseli; úgy gondoljuk: a klasszikus formákat provinciális ízlés szerint átfogalmazó apulumi Nemesis mellé egy pannoniai lokális műhelyben készült istenszobrot is be lehetett volna mutatni, pl. az ajkai Herculest. Viszont ha a külföldi mesterek provinciákban készült alkotásaira is kiter a szerző (pl. a valóban klasszikus magdalenbergi Iphigenia-freskóra), akkor szobrászati párhuzamként a savariai Iseum Mars-ábrázolását is szívesen láttuk volna (az Isis-reliefről nem is beszélve).

Gallia és a Rajna-vidék művészetének bemutatása alkalmat nyújt szerzőnknek arra, hogy a bennszülött művészet és a provinciák „plebeius” művészetének viszonyát taglalja. Megállapítja, hogy a római császárkorban az ún. művelt réteg semmilyen életképes művészi irányt nem hozott létre, ezzel szemben a „plebeius” művészet a felelős (responsabile) a nyugati provinciális művészet létrehozásában.

Külön foglalkozik Bianchi-Bandinelli a későrómai császárváros, Trier művészetével, majd az ibér félsziget és Britannia római műemlékeivel. Az utóbbiak közt eszmileg is különös figyelmet érdemel a tauntoni Low-Ham villa Aeneas-mozaikja.

A könyv II. része — mint említettük a Földközi-tenger vidékének és az Oriensnek későrómai művészetét mutatja be. Elsőként az afrikai tartományokról esik szó, mégpedig *Africa proconsularis*, majd Tripolitania és Cirenaika művészetéről. Szerzőnk kiemeli, hogy az előző tartománytól eltér Tripolitania későantik művészete, mert itt — Septimius Severus nagyarányú leptisi építkezései ellenére sem volt meg a lehetőség nagyarányú városkultúra kialakulására. A későantik egyiptomi művésztől szölv, szerzőnk főként az el-Fayyūm-ból származó festett portrékat emeli ki, továbbá Alexandria jelentőségét a hellenisztikus művészet hagyományainak megőrzése és távol-keleti exportja szempontjából. Hangsúlyozza a kopt művészet izoláltságát az antik művészet fejlődése szempontjából, jóllehet el kell ismernie a keresztény művészet kialakulásában játszott jelentőségét.

Meglepő, hogy Hellas, Trákia és Moesia későantik művészete egyazon alfejezet keretében kerül elemzésre. A klasszikus és a helyi felfogás ellentétét kitűnően szemlélteti a két bemutatott várnai sírkő (284–285. képek), a két szemlélet közti átmeneteket pedig a trák lovasisten emlékei. Nemkevéské jellemző az az ellentét, ami az adamklissibeli „Trajanus-emlék” nyers formaadása és a későhellenisztikus hatások alatt készült Constantia (Tomi) gyönyörű Tychéje közt első látásra szembeszökik.

A provinciák művészetéről szóló sorozatot Szíria és Kisázsia zárják le. Külön foglalkozik szerzőnk Constantianopolis későantik emlékeivel, rámutatván a római „popularis” és a konstantinápolyi „arisztokratikus” ízlésnek a diadalívек domborműveiben is megnyilvánuló különbségeire.

R. Bianchi-Bandinelli művének főcélja — mint vázlatos szemlélnkből is kiderülhet — nem annyira a későantik stílusfejlődés, mint inkább a későantik „ikonológia”: a művészi ábrázolások mögötti társadalmi-történeti és világnézeti erők fejlődésben való bemutatása. Ebből

az alapállásból következik, hogy a római építészet a mű kiegészítő „dokumentáció”-jában foglal helyet, a pénzek szerezplő császárpörtrék sorozatának szomszédságában. A mű legfőbb értékét a későantik művészet ideológiájának fejlődéstörténeti szemlélete adja meg. A kiadónak, a tragikus sorsú Giacomo Feltrinelli méltó utódainak érdeme a könyv nagyszerű kiállítása, a kitűnő képek, a szép dokumentáció.

Kádár Zoltán

*

S. Petru, Emonske nekropole. 1635–1960. Die Nekropolen von Emona. Nar. Mus. Ljubljana 1972. Katalogi in monografije 7. 178 lap, 119 tábla, 31 ill., 2 térképmelléklet.

Hatalmas feladatra vállalkozott a szerző, amikor Emona római temetőiben 1635–1960 között kiastott és hitelesen feltárt, nem kevesebb, mint 1567 sír még fel-lelhető anyagát egyetlen kötetbe gyűjtve közreadta. A századfordulóg kiastott sírok többségéről úgyszólván alig maradt valamiféle feljegyzés, a két világháború közötti ásatások dokumentációja is jobbára hiányos és pontatlan, a sírok leletanyaga pedig részben megsemmisült, eltűnt, vagy menthetetlenül összekeveredett. A középkori város építészeti például a Nevidunum felé vezető régi római út mellett temető csaknem teljes egészében elpusztult, de az újabkori építkezések is egész sírsoportokat semmisítettek meg. Mindezek ellenére az első világháború előtt már több száz sír anyaga talált menedékre a városi múzeumban, W. Schmid és E. Novotny pedig komolyan tervezték az anyag monografikus leközlését, de a kézirat sajnos, eltűnt az első világháború idején. Ezek után J. Šašel és a szerző próbálkoztak az anyag rendszerezésével, míg végül hallatlan munkával és türelemmel sikerült S. Petrunak a közölt másfél ezer sír anyagának legnagyobb részét azonosítania, sőt gyakran mellékletek szerint is elkülönítene.

A rövid történeti áttekintés után, melyben a szerző az 1635–1960 közötti ásatásokat ismerteti, bővebben foglalkozik a sírok rítus szerinti megoszlásával. Emona valamennyi temetőjében a hamvasztásos rítus volt túlsúlyban, leggyakoribb típusa az egyszerű, földbe mélyített gödör, melybe vagy leszórták a hamvakat, vagy urnába (faládikába) összegyűjtve helyezték el. A rövid vizsgálódásból kiderül, hogy Petru nem tesz lényegi különbséget az egyszerű szórt hamvas és urnás sírok között és nem foglalkozik a helybenégetett sírok elkülönítésével sem. Megjegyzendő egyébként, hogy ustrinum feltárásáról vagy egyáltalán előfordulásáról később sem esik szó, bár alig feltételezhető, hogy Emona valamennyi elhamvasztott polgárát saját sírgödörében égették volna el. A szerző vizsgálódása később is csupán arra irányul, hogy milyen konstrukciójú sírban helyezték el az elhunytakat, a temetés módja, mikéntje, úgy tűnik, másod-, sőt harmadrangú szempont. Nyilván ezért nem foglalkozik az elföldelés előtt rituális céllal előre kiegészített sírgödörök elkülönítésével sem, ami pedig bizonyos vallási elképzelések (libatio) meglétére, illetve gyakorlati alkalmazására mutathat. Ugyanezt a módszert követi Petru a téglalából összeállított kamrasírok, amforasírok és cinerariumok, valamint a falazott kamrasírok rövid vizsgálatánál is, amelyből kiderül, hogy csaknem kizárólag a különböző néprétegek gazdasági-társadalmi helyzetét tartja elsődleges szempontnak. A vallási és etnikai tényezők vizsgálata, mind a feltétlenül törzsi hagyományokat követő bennszülötteknél, mind pedig az e hagyományokhoz hosszú ideig ragaszkodó betelepülőknél háttérbe szorul.

Éppen az elmondottak okozzák, hogy az egyébként kitűnő horvát nyelvű katalógus egyes sírtípusokat ismeret része bővebb vizsgálódásra alig használható, nyilván azért, mert bizonyos jelenségeket az eredeti — ha volt — dokumentációban sem rögzítettek. Petrut a mellékletek lehetőleg pontos elkülönítése és kielégítő ismertetése szemmel láthatólag teljesen lekötötte és ez — tekintettel a hatalmas mennyiségű leletanyagra — értnet is. A teljes

sírányagot területi felosztásban adja és mindenkor az ásátó névével jelöli, ugyanakkor bizonyos folyamatosságot kíván teremteni a sírok folytatlagos átszámozásával. Annál kevésbé érthető, hogy néhány sír, sőt olykor sírcsoport miért nem található meg sem a katalógusban, sem a táblák anyagában. Így pl. az 1087 sz. sír egyáltalán nem létezik, és ugyancsak hiába keressük a 81–101, valamint az 569–601 sz. sírok anyagát. Nem tudjuk, hogy elsősorban nyomdai hanyagság rovására írható-e a rajzos táblák számozási hibái, de a szövegben hozott hivatkozási számok néhány esetben nem azonosak a táblán közltekkel. Zavart okoz néhány alkalommal az is, hogy a szövegben leírt tárgy semmiképpen sem azonosítható a táblán bemutatott képpel, sőt a szóban forgó sír egyik tárgyával sem. Mindezek ellenére a rajzos táblák igen szépek és többségükben jól használhatók, néhány szellemes technikai megoldással felfrissítve (méscesek, üvegek), az érmei illetően ábrázolása viszont fölöslegesen sok helyet foglal el.

A kötethez két összesítő táblázatot csatolt a szerző; egyiken a fontosabb sírtípusokat tünteti fel saját jelrendszer alkalmazásával, a másikon pedig a férfi és női sírokat próbálja elválasztani a mellékletek alapján. Az előbbi, kissé zsúfolt táblázat hosszú tanulmányozás után kétségkívül hasznosnak bizonyul néhány előremutató következtetés megköveteltetésére, melyek azonban egy jó temetőterkép alapján is megtehetők. A másik táblázat nem hat ilyen kényszerítő vonzerővel, bár a jelek sűrűsége, főképp a kés hiánya a nőknél és nagyszámú előfordulása a férfiaknál, kétségkívül bizonyító erejűnek látszik.

A szerző maga is előrebocsátja, hogy munkája csupán alapul szolgál egy későbbi, elsősorban feldolgozó jellegű monográfiához. Könyve így is rendkívül hasznos a társ-provinciák hasonló témával foglalkozó kutatói számára, heroikus vállalkozása pedig feltétlenül tiszteletre méltó. Mindenképpen illő lenne immár, hogy a hazai kutatás a nagy pannóniai temetők – elsősorban Aquincum és Intercisa – anyagának használható közlésével mihamarabb felsorakozzék S. Petru mögé.

Topál Judit

*

L. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišče. The Northern Necropolis of Emona. Katalogi in monografije 8. Ljubljana 1972. 272 lap, 225 tábla, 2 térképmelléklet.

L. Plesničar-Gec munkája S. Petru, Emonske nekropole c. könyvének mintegy folytatását képezi, amennyiben Emona északi temetőjének 1961–1968 között feltárt 977 sírját teszi közzé. Ez a temetőrész Emona városfalain kívül fekszik, az Atrans, Claudia Celeia és Poetovioa vezető út mentén, melynek irányát a jelenlegi Tito út teljes hosszán követi.

A hatalmas kiterjedésű terület és a nagyszámú feltárt sír miatt a szerző négy, jól elválasztható régióra osztja az átkutatott temetőrészt, a modern város kerületeinek elhelyezkedését követve. (A térképen A, B, C és C betűkkel jelzett szakaszok.)

A feltárás 1961 nyarán kezdődött és kisebb megszakításokkal többé-kevésbé rendszeresen 1968 őszéig tartott. A munka során jobbra a régi római utat követték, ennek ellenére, főként időhiány miatt, nem sikerült mindenütt megállapítani annak teljes szélességét, mivel az út több ízben összeszűkül olyan szakaszoknál, ahol a sírok igen közel fekszenek egymáshoz, és számos kanyarulatot tesz kelet felé, ahol nagyobb sírcsoportok akadályozták az északi irányú egyenes követését. A jelenlegi Tito út alatt húzódó régi római út megközelítőleg 1 m mélységben került elő, szerkezete semmiben sem tér el az Emonát át- meg átszelő városi utakétól. A római út alapozása döngölt, világosbarna, agyagos föld, apró kavicsokkal keverve, mintegy 60 cm vastagságban, erre a rétegre fektették a kerek, viszonylag kisméretű köveket, melyek az út járófelületét képezték.

Az egyes sírok anyagát ismertető katalógust megelőzően a szerző számszerű és százalékos arányban ki-

fejezett adatokkal érzékelteti az északi temető sírjainak rítus szerinti megoszlását, melyet a kötet végén csatolt táblázatokon (CCXI–CCXVI) igen részletesen, ennél fogva kissé bonyolult megismétel. Az egész temetőrész vonatkozásában ugyanis 68(!)-féle variációt különböztet meg, ennél fogva nem egy olyan változat akad, melyet csak egyetlenegy temetkezés képvisel. Ugyanakkor az egyszerű, szórthamvas gödörtemetkezésektől, melyek a feltárt sírok túlnyomó többségét képezik, nem választja el az urnát tartalmazó sírokat, ennél fogva a helyben-égetés (bustum, busta) mint önálló rítus, fel sem merül. Hasonlóképpen nem fektet súlyt a rituális céllal előre kiégetett (sőt agyaggal kitapasztott) sírgödörök elkülönítésére, amit más kutatók (Srejič, Babeš) igen lényegesnek tartanak. Az őskori hagyományokat követő, egyszerű gödörsírokban való temetkezéseket egyértelműen a bennszülött lakossághoz köti, és pedig annak szociális és kulturális szempontból is alsóbb rétegéhez, jöllehet – és ezt Plesničar-Gec is némi meglepetéssel állapítja meg – ezekben a sírokban, nem is ritkán, nagyszámú drága és finom kivitelű melléklet található.

A három-hat téglából összeállított kamrasírok esetében sem tesz lényegi különbséget a szórthamvas és urnás típus között. Azt az általánosan elfogadott feltevést, hogy e típus (különösen üvegurnával) itálikusok temetkezési rítusa lenne, megkérdőjelezi, mondván, hogy Emona északi temetőjében szép számmal akadnak olyan [tégla]-sírok, amelyekben a tipikusan helyi készítésű agyagurna, valamint a leletanyag teljes egésze okvetlenül bennszülöttekhez kapcsolódik. Hozzátehetjük, hogy a helyi provinciális műhelyek termelési intenzitásának növekedésével a bennszülöttek is egyre olcsóbban hozzájuthattak bizonyos, korábban drága üvegárukhoz (Aquincum). Ugyanakkor Pannonia Superior néhány temetőjének (Sopron – Deák tér, Szombathely – Háman Kató úti temető) hamvasztásos téglasíraiban számos olyan importkerámia került elő, amely támogatja azt a lehetőséget, hogy e rítust, legalábbis az i. sz. I–II. század fordulóján és az azt követő évtizedekben elsősorban itáliai bevándorlókhoz kapcsoljuk.

A szerző fenntartás nélkül elfogadja és példákkal támogatja az amforás sírok itáliai származtatását. E rítus kizárólag nagyobb városközpontok temetőiben fordul elő (Emona, Ptuj, Senj, Dukla), ahol itálikus betelepülőkkel számolni lehet (nálunk Savaria), és csak elvétve akad egy-egy példája kisebb települések temetőjéből, amint azt T. Knez kutatásai bizonyítják. (AV, 1968.) Plesničar-Gec megállapítása szerint az amforásir városi temetőkben a szegényebb népréteg temetkezési formája volt, mivel bennük rendszerint törött, hibás darabokat helyeztek el.

Falazott sírkamrák Emona északi temetőjében is meglehetősen ritkák. Mellékleteket jóformán egyik sem tartalmazott, hiszen már többszörösen kirabolták őket, némelyik belseje viszont durvább-finomabb vakolattal volt bevonva, melyet olykor stilizált növényi ornamentikájú freskó díszített (744. sír). Néhány egyedi esetet is közöl a szerző; kupolasírok, 5–6 kőlapból összeállított kőládák, falazott sírkamrák üvegurnával stb. Emona temetőjében is csak ritkán fordultak elő.

Sajátos temetkezési rítust képviselnek a feltárt északi temetőrészben a kőből faragott cineráriumok, melyek rendszerint urnát tartalmaztak. (Nálunk Savariában és környékén.) Számuk viszonylag kevés, azonkívül az a tény, hogy a kőcineráriumok előállítására meglehetősen költséges volt, bizonyítja, hogy ezt a temetkezési formát csak Emona vagyosabb polgárai engedhették meg maguknak. Plesničar-Gec véleménye szerint a típus eredete kétségkívül Itáliában keresendő és ezt ismét a cineráriumokba helyezett üvegurnák meglétével támogatja.

Az északi temető sírjainak mintegy 10%-a csontváz temetkezés volt, melyek között a leggyakoribb típus az egyszerű, földbeásott gödör, koporsó nélkül. A rendszerint ovális formájú gödört olykor kis, kerek kövekkel rakták körül. A csontváz sírok negyedrésze koporsós temetkezés volt. A feltárás folyamán három szarkofág került elő, mindegyik csontváz temetkezést tartalmazott.

A sírok tájolása túlnyomó többségben K–Ny, néhány esetben É–D irányú.

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a szerző elsősorban, sőt csaknem kizárólag az egyes sírtípusok – nem kielégítően részletezett – ismertetésével foglalkozik, mivel a hatalmas mennyiségű leletanyag pusztai közlése nem ad teret részletesebb vizsgálódásoknak, amelyek azonban igen hasznosak és szükségesek lennének. Mindez természetesen nem szorítható a jelenlegi munka keretei közé, amely így a kitűzött célnak tökéletesen megfelel. A leletanyag részletesebb vizsgálata nélkül is megállapítható, hogy Emona északi temetőjét az i. sz. I. század első évtizedeitől a IV. század végéig használták, amikor is a hamvasztásos rítus már csak elvétve fordul elő. Megállapítható továbbá, hogy a temető egészét csak az I–II. században használták, s annak csak egy részébe temetkeztek a III–IV. század folyamán. A IV. századi csontvázas temetkezések kevés számát Plesničar-Gec jelentős népesség csökkenéssel magyarázza. A sírok elhelyezkedéséből arra következtet, hogy meghatározott rendszer alapján előre felosztották a temető területét (hasonló jelenség tapasztalható Matrica-Százhalombatta temetőjében), sőt ez a felosztás a város betelepülésével párhuzamosan ment végbe.

A sírok anyagát ismertető katalógus jó. Sajnálattal állapítjuk meg, hogy a horvát nyelvű szövegrész jóval részletesebb és részletesebb, az erősen kivonatolt angol nyelvű katalógus rovására, amely így alig használható. Azonban még az anyanyelvű ismertetésből is hiányzanak lényeges közlések, így pl. az egyes sírtípusok pontos, minden szempontot figyelembevevő leírása, beleértve olyan jelenségek rögzítését, mint a sírgödör átégett-ségének foka, a talaj elszíneződésének mértéke, a csontmaradványok mennyisége stb.

A kötet érdemi részét a 225 kitűnően elkészített, világosan áttekinthető rajzos tábla adja, melyeken nemcsak a mellékletek, hanem azok síron belüli elhelyezése is tanulmányozható, a sírok sematikus metszetrájzával együtt. Mindezeket összegezve L. Plesničar-Gec munkája egy újabb, a teljes anyagot részleteiben és több szempontból vizsgáló monográfiához szolgáltat kitűnő alapot.

Topál Judit

*

I. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Budapest 1969. Akadémiai Kiadó. 602 lap.

A hazai ókortörténeti vonatkozású monográfiák közül talán még kevés váltott ki olyan vitát, mint V. L. alábbiakban ismertetésre kerülő munkája, a különböző, gyakran ellentétes vélemények heves összecsapása már eddig is tekintélyes irodalmat alakított ki (Harmatta J., *Acta Antiqua* 18 (1970) 361–369, AntTan 17 (1970) 282–86, Mócsy A., *Acta ArchHung* 23 (1971) 347–360, Nagy T., *ActaAnt* 19 (1971) 299–345, Várady L., *Acta ArchHung* 24 (1972) 261–276. Századok 106 (1972) 1086–1093). A viták forrása lényegében az a kép, melyet a szerző erről a nehéz, átmeneti időszakról rajzolt, s amely csaknem homlokegyenest ellentétes azzal, melyet fél évszázaddal ezelőtt Álföldi A. nyújtott a „Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien” (Berlin–Leipzig 1924, 1926) c. fiataalkori munkájában. Ráadásul V. L. nem új forrásanyag birtokában száll szembe a korábbi, sokszor megcsontosodott nézetekkel – ábrázolja az adott korszakot, s teszi ezt nemcsak Pannonia vonatkozásában, melynek történetéből helyenként elszakadva a nagy, birodalmi összefüggések területére tér át, hanem módszere, a „mikrophilologische und korrelativ kombinatorische Verwahrscheinlichungsmethode” segítségével próbálja kiküszöbölni a történeti fehér foltokat. A provincia utolsó évszázadának politikai története a birodalomnak egy „teljes évszázadon át tartó agóniája” keretében, a forráshelyek minuciózus elemzése, illetve azokra felépített kombinációsorozat révén bontakozik ki.

A szerző a későrómai hadügyek (I. Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. Bp. 1961, *Acta Ant* 11

(1963) 391). Uo. 9 (1961) 333.) a későrómai hadtörténet, gazdasági élet és adózás kutatója (*Acta ArchHung* 14 (1962) 403.) és alapos ismerője azonban adós maradt egy olyan szintézissel, melyet az olvasó a cím alapján várt volna: a korszak összefüggő esemény-, gazdaság- és társadalomtörténetével. A munka szerkesztileg nehézkes, az egyes fejezetek csak lazán kapcsolódnak egymáshoz, a mondanivaló kibontását a nagy terjedelem, a 138 kisebb vagy nagyobb fejezet, az 1169 lábjegyzet és a 6 excursus már önmagában is fárasztóvá teszi.

V. L. erős kritikai érzékkel használja a rendelkezésre álló forrásanyagot és számos esetben konfrontálja eredményeit a korábbi kutatásával. Polemizálása azonban sok esetben öncélúnak (52–56. o.) látszik, többször csupán árnyalatnyi formulázásbeli különbség miatt vitatkozik. Kitérő is gyakran túlságosan hosszúak (pl. *Stilicho thessaliali tartózkodása* (111–115), *Alarich „Romania” és „Gothia” programja*, illetve politikai célkitűzéseinek változása (552–561), és a szerző koncepciójának megértését akadályozzák.

V. L. 6 nagy szakaszban a következőképpen foglalja össze provinciánk későrómai történetét: egy hun csoport, mely már 200 éve elszakadt tömbjétől (a Ptolemaios által említett *Xoῖνοι*) alán és K-i gót néptöredékekkel szövetséget alkotva a tanaisi alánok támadása elől nyugat felé vonul vissza, és Moesia I. vonalán átlépi a Római Birodalom határát. E népcsoport a nyugati gótok szövetségében részt vesz a hadrianopolisi csatában (a hun részleg a Gratianus-féle segéderőket köti le), majd nem sokkal ezután Gratianus *foedust* köt velük és letelepíti őket Pannonia II, illetve Savia déli sávján (Servitium és Saldae közt). (19–37. o.)

Ez az Alatheus és Saphrac vezette gót–hun–alán konglomerátum, mint az illyricumi magisterium alá tartozó *foederati* alakulatok (egy részük *buccellarii*) ettől kezdve meghatározó szerepet játszanak a tartomány történetében – egyrészt védik a külső barbár inváziókkal szemben, másrészt a birodalmi kormányzat a belpolitikai harcok során használja fel őket (pl. Maximus usurpatioja idején vagy Theodosius Eugenius ellen a Frigidusnál lezajlott ütközetben). V. L. szerint a *ripenses* csapatok továbbra is állomáshelyeiken maradván látták el határvédelmi feladatukat (57–58.), mivel a foederati az expedíciós erőknél teljesítették szolgálatot – sok esetben római mintára szervezett egységekben. A foederati letelepedése után limes menti harcokról valóban nem hallunk – a külső népcsoportok betörésére vonatkozó adatok sok esetben félreértésből fakadnak, melyek a gót–hun–alán népcsoport (tehát a *limesen belül* élő foederati) gyakran ellenséges fellépésével függnek össze (pl. Hieronym ep. 123. 17/a. 409 „*per annos XXX fracto Danuvii limite*”). A korábban a nagy hunokra vonatkoztatott forrásadatok valójában a foederati hun részlegére értendők – általában a hunokat, gótokat, alánokat említő adatokat a szerző a Pannóniába települt népcsoporttal hozza kapcsolatba. (Ez különösen meggyőző pl. Pacatus Paneg. XII. 32.4 *quicquid atterit Gothus, quicquid rapit Hunus, quicquid aufert Alanus* esetében.)

A provincia helyzetét a gót–hun–alán foederati és a „római” lakosság együttélése, egymáshoz való viszonya határozta meg. Az új népcsoportok nehezen illeszkedtek be a provincia gazdasági-társadalmi keretei közé – az elszegényedett lakosság nem volt képes a *victualia* folyamatos biztosítására – a sarcolások, illetve a felkelés alkalmával történő pusztítások (379. Mursa és Stridon) a provinciálisok ellenszenvét váltották ki.

Ugyanakkor V. L. irodalmi toposznak (123. o.), a korabeli plangens szemlélet termékeinek tartja a pannóniai állapotokat sötét színekkel esetelődő, néha ellentmondásokba keveredő forrásadatokat (Claudianus, Hieronymus, Orosius, Pacatus *plaga Pannoniae*; *Perdidit... Pannonias, lugeo funus Illyrici; damna Illyrica* stb.), melyek háttérben az imperium virágkorával való összevetés, illetve a barbárok belterületiségének újdonsága áll. A foederati szállásterületén levő városokat a „*stille obsidio*” állapota jellemzi, ennek hátrányos következményei körzetük mezőgazdaságát, a földek megművelésének lehetőségét érintették (Claudianus). Ennek ellenére

a „római” politikai és társadalmi berendezkedés folyamatos, e városok növekvő lakosságukkal (386), az ott állomásozó római egységekkel mintegy centrumai voltak a római életnek. A vidéki lakosság helyzete nehezebb volt, mégis az általános pusztulás képét rajzoló Hieronymus 397-ben arról értesít bennünket (ep. 66.14), hogy Paulinianus Stridonba küldte, hogy „*semituras villulas quae barbarorum effugerunt manus. . . et parentum communium cineres venderet*”. A csendes *obsidio* állapota 379-től 399-ig tart – 399-ben a szerző szerint – Pannónia történetében fordulópontot jelent Stilicho pacatioja. Claudianus adata arról számol be, hogy az év végén „*obsidione solutus Pannonius, potorque Savi. . . laxatis ausus iam pandere portis*”. A pacatio mibenlétét az udvari költő nem magyarázza részletesebben – V. L. valószínűnek tartja, hogy ezalatt nem terület visszahódítására irányuló katonai akciót, hanem Stilichonak (*Rheni pacator et Histri*) olyan intézkedéssorozatát kell érteni, melyek a foederati és a provinciálisok közti békés viszony, ennek következtében a vidék gazdasági életképességének helyreállításához vezettek. A tartomány nyugalmanak helyreállítása, a helyi lakosság és a foederati közti súrlódási felületek csökkentése lehetővé tette, hogy „*Thyricis iterum ditabitur aula tributis*” (Claud. Stilic. 207), vagyis, hogy a folyamatos mezőgazdasági termelés és ennek függvénye a folyamatos adózás révén a birodalom bevétele növekedjék (140–144). Stilicho átszervezte az eddig egy egységet alkotó keleti gót – hun – alán konglomerátumot és széttelepítette az egyes népesoportokat. A keleti gót gyalogságot mint *gens foederata*-t Pannónia I ripensis vonalára, a Sarus vezette keleti gót lovasságot, mint foederati bucellarii-t Picenumba, az alánokat ismét külön foedus alapján Saul vezetésével (praefectus) Valeriába. A hunok szállásterülete továbbra is Pannónia II maradt – Marcellinus comes Chroniconja 427-ben csak őket említi ezen a területen (167). A dunai pacatio tehát a szerző szerint a ripensis vonal megerősítését jelentette – a széttelepítés után a foederati vezetői (*gemini duces* – V. L. Alatheusra és Saphrac-ra vonatkoztatja) mellett mintegy 20 éven át római politikai biztosként működő (*consilio regere*) Amantius ioviai püspök – minthogy feladatát teljesítette – „visszatérhetett” Aquileiába (169–170). A korábban gyakran ellenségesen fellépő markomnokat Ambrosius 397-ben megnyerte – így azok mint *gens* Pannóniába települhettek. A receptiora vonatkozó adatot a Notitia Dign.-ban előforduló *tribunus gentis Marcomnorum* (Pannónia I) bejegyzés is megerősíti. (122. o.)

dúló népek felsorolásának végén a „*hostes Pannonii*”-t említi (Ep. 123,16), akiket a szerző a korábban Pannonia I-be áttelepített keleti gót gens-szel azonosít (218—223). V. L. tehát határozottan tagadja azt, hogy az V. sz. első évtizede Pannonia római társadalma számára az összeomlást jelentette volna. A Radagaisus-féle invazióval kapcsolatba hozott illyricumi menekültek (408-as Cod. Theod. adat) szerinte kelet-illyricumiak voltak, akik Itáliába és talán Pannoniába menekültek Uldin és csatlósainak „*incursio*”-ja elől. V. L. az Uldin elől menekül rómaiakra vonatkozó adattal szándékozik tovább gyengíteni az idézett Orosius hely érvényességét, mely szerint Stilicho Uldin segítségével védte meg Itáliát. Alarich újabb itáliai támadása és a vele hosszasan folytatott békétárgyalások idején, 409-ben Honorius a hunokat mozgósítja — ennek során azonban még mindig a pannoniai foederatitól és nem a igényli hunoktól igényli a segítséget a ravennai udvar (256—257) (ennek kapcsán jut arra a megállapításra is, hogy Aetius valószínűleg nem ekkor kerül túlszállt a hunokhoz, hanem egy későbbi időpontban). V. L. leginkább itt kerül szembe a korábbi kutatások — elsősorban Alföldi A. eredményeivel (Bud. tört. I. 746), aki éppen ezeknek az eseményeknek kapcsán feltételezte Valeriának a hunok részére 406-ban történő átadását. Bár Mócsy A. már korábban is kétségbevetta e hipotézis helyességét (PWRE Suppl. IX, 1962. 581, 46), a kiutat többen mégis abban látták, hogy a tartomány feladását másik időponthoz köthették. A forrásadatoknak a pannoniai foederatira vonatkoztatott értelmezése, a vele párhuzamosan Uldin történeti szerepének területi és időbeli leszűkítése eleve szükségtelenné teszi a tartomány — (egy esetleges Alarich ellen nyújtott) katonai segítség fejében történő — átadásának feltételezését. Minthogy a következő évek történetéről a források vajmi keveset árulnak el (a történeti fehér foltok kiküszöbölése jegyében) V. L. feltételezi, hogy 405—6-ot követően viszonylagos nyugalom uralkodott a provinciában. A külső hunokkal V. L. szerint csupán 416-ban kötött foedust a ravennai udvar — ez az alapszerződés (Grundvertrag) —, melyről a források nem tesznek említést — csaknem 450-ig volt érvényben és ennek következményeként („Für den pannonischen Provinzkomplex folgte bis zu Attilas gallischem bzw. italichem Feldzug eine verhältnismäßig lange Zeit des Friedens”) (199) — amit többek között az bizonyít, hogy Valerius Dalmatius Lugdunensis III praeses hivatali idejének lejártá után az V. sz. 30-as, 40-es éveiben valériai birtokára vonul vissza. Korábban a provincia feladásával hozták kapcsolatba (Alföldi A.) egyes — még használható — pannoniai csapatok áthelyezését, melyek Galliában, illetve Itáliában tűnnek fel 397 táján. Ezzel szemben a szerző kimutatja, hogy egyes csapatok áthelyezése Pannoniából nem jelenti a provincia katonai erejének gyengülését és kronológiailag sem köthető a provincia feltételezett átadásának időpontjához (266—277).

A nyugat-római – hun kapcsolatok véglegesen a 449-es Honoria követséggel kezdődően romlottak meg, ezt követték a galliai – itáliai hadjáratok. A hun uralom

idején is állomáshelyükön maradnak a ripenses alakulatok, amit többek közt az bizonyítana, hogy az európai hun birodalom bukása után 458-ban Maiorianus vandál expedíciójában a Pannoniában állomásozó egykori foederati (hunok és alánok) egységei vesznek részt; a szerző a Sidonius Apollinaris felsorolásában szereplő a *Pannoniust* rájuk vonatkoztatja (342).

A Nedao menti csata után Pannonia II-ben a gótok maradnak, akikkel Markianus kelet-római császár kötött foedust (331–340) — Avitus megjelenése Pannoniában ennek a foedusnak személyes megerősítését szolgálta. A gótok egy ideig sikeresen védekeznek Pannonia II-ben, illetve támadásokat hajtanak végre a szomszédos területek ellen.

471-ben kivonulnak Pannoniából, teret adva ezáltal új foederati csoportoknak. Az szerződéseket a 457-es noricumi: a rugiakkal létrejött foedus alapján képzelem el a szerző (Favianae és egy-egy közeli város adójövedelmét mint foederati victualia a barbárok ellátását szolgálta, akiknek parancsnoka római rangban egész fegyverfogó népével a provincia római lakosságának védelmét vállalta a többi barbár népcsoporttal szemben (348–352)).

476-ban a „weströmische Donau-limes noch seiner ganzen Länge nach formell römisch”.

Fentiekben V. L.-nak a kifejezetten Pannoniára vonatkozó téziseit vázoltam és nem foglalkoztam a pannoniái foederati csapatoknak a tartományon kívüli szerepével, melyek alapján véve provinciánk helyzete, gazdasági-társadalmi viszonyai szempontjából kevésbé fontosak — ugyanakkor a birodalom történetének kutatása szempontjából feltétlenül nyereségnek kell tartanunk.

V. L. alapkonceptiója, mely szerint a provincia társadalmi-politikai szervezete, a városi élet, tehát Pannonia „római” kereteinek folyamatos fennmaradása (488-ig vagy egyes esetekben a langobardok Iustinianus kori érkezéséig) — a korábbi kutatások eredményeinek ellenpólusa. Bár Valeria 406 vagy 409-ben történt szerződészerű vagy nem hivatalos átadását már korábban is jogosan vonták kétségbe — e dátumok és a „feladás” elmélete szívósan élt tovább régészeti szakirodalmunkban; ennek vetületeként fogható fel a tartomány területén előkerülő V. sz.-i barbár jellegű leletanyag, „hun-kori”, hun–germán stb. meghatározása. [A kialakult „hunkori” terminológiát bírálta Barkóczy L. — Salamon Á., Arch Ért 95 (1968) 29.]

V. L. érdeme, hogy ezeket a merev (a régészeti kutatásban a római kort és a népvándorláskort elválasztó!) kronológiai határokat áttörte és a kutatás figyelmét a római lakosság római keretek közti továbbélésének lehetőségére irányította. Ez az áttörés persze egy másik véglethez vezetett, melynek során V. L. saját magával is ellentmondásba keveredett olyannyira, hogy a római Pannoniának utolsó évtizedei már átlépik a szerző által a címben megjelölt utolsó évszázad, sőt a birodalom történetének kereteit. V. L. szerint Pannonia I és Valeria sohasem kerül a hunok uralma alá — a limes formálisan 476-ban is római marad. Ha el is fogadjuk a formális, elméleti római limes fogalmát, amely még Bizánc hódító törekvéseinek is ideológiai forrása volt — aligha lehet kétségünk, hogy pl. Attila birodalma, tényleges hatalmi szférája Pannonia nagy részére és más tartományokra is kiterjedt. Ebből a szempontból — mint arra Mócsy A. rámutatott — teljesen közömbös, hogy pl. Pannonia II. területét a hunok mint foederati birtokolták, hogy Attila római katonai cím birtokosa; a 433-as foedus egy de facto állapotnak a limes Romanus jogi fikciójából kiinduló rendezése. Nyilvánvaló, hogy a Pannonia II-ben és másutt lakó hun foederati — Alatheus és Saphrac népével ellentétben — nem a nyugat-római központi kormányzattól függő „szövetséges” népcsoportot alkottak, hanem, mint a Rómával esetenként szembenálló hun birodalom, Attila alattvalói kellett részt venniük szükség esetén a római védelmi rendszerhez tartozó erődök vagy városok ostromában.

Ilyen körülmények között, a nyugat-római birodalommal való konfrontáció éveiben súlyos katonai baklövés lett volna Attila részéről érintetlenül hagyni a

ripenses alakulatokból álló védelmi rendszert Valeria és Pannonia II limesén — ha mégis így járt el, annak egyetlen lehetséges magyarázata: ez a limes már valóban csak formális és nem egy jelentős katonai erővel védett határszakasz.

V. L. eredményei közül így éppen azok hatnak legmeggyőzőbbnek, melyek a provincia 376–399 közötti történetére vonatkoznak. A foederati megjelenése a tartomány életében új fejezetet nyitott — nem véletlenül látták ezt így a kortársak sem (Marcellinus comes ad ann. 427). A foederati és a római lakosság sűrűlődségtől nem mentes együttélésének, a csendes *obsidio* állapotának, az ebből fakadó plangens szemléletnek és ennek az ellentmondásos időszaknak ábrázolása V. L. munkájában plasztikus — bár kétségkívül vannak gyenge pontjai. Ezek közé tartozik — mint arra már a korábbi recenziók rámutattak Valeria urbicarisatiojának problémája (527–552). Bár a kérdésnek a fő mondanivaló szempontjából nincs nagy jelentősége — legfeljebb abból a szempontból, hogy a szerző Valeria feladásának ellenérveket annak fontos gazdasági jelentőségére hívja fel a figyelmet. V. L. arról igyekszik meggyőzni olvasóit, hogy Ambrosius 383-ban II. Valentinianusnak írt levelének egyik helye („*frumentum Pannoniae, quod non severant vendiderunt*”) úgy értendő, hogy Valeria (itt már leszűkíti Pannonia fogalmát) gabonát exportál Róma ellátására. V. L. úgy tekinti a tartományt, mint Róma Egyiptomhoz hasonló élektárát, melyet éppen ezért — polgári közigazgatását tekintve — közvetlenül a *vicarius urbis Romae* felügyelete alá helyeztek. (132. o.) A szerző ezzel a hipotézissel próbálja megoldani a Not. Dign. illyricumi listájából hiányzó Valeria státusának kérdését is — vagyis a tartomány praesese azért nem szerepel az illyricumi listán, mert Valeria 384-től kezdődően mint a *provinciae suburbicae* egyike a *praefectus praetorio Italiae* dispositioja alatt áll, tehát az ott említett Valeria azonos a pannoniával. A kutatás már korábban (A. H. M. Jones: *Later Roman Empire* 3 (1964) 351) egyértelműen az itáliai Valeriára vonatkoztatta ezeket az adatokat, ez utóbbival azonosították a Flavius Lupus feliraton (A. Chastagnol, *Epigraphica* 1968 105.), említett tartományt. (A felirattörődék P[icenum et Camp]aniam helyett javasolt P[rimam Panno]niam feloldást nem látom bizonyítottnak — I. V. L. *Acta Arch Hung* 1972 11). A 399. márc. 1-én a *vicarius urbis Romaenae* szóló rendelkezés („*Pastores Valeriae provinciae vel Piceni uti equinis animalibus non iubemus*”) adatából is az derül ki, hogy Valeria mindenestre közel van Picenumhoz. (Ha az urbicarisatiót elfogadjuk, számos megoldatlan kérdés merülne fel, pl. miért nem urbicarizálják a többi gabonát exportáló provinciát? Hogyan jutnak a valeriai gabonaszállítványok foederati területen át Rómába? Hogy lehet, hogy ugyanakkor illyricumi szervezésű a pénzügyi adminisztráció?)

V. L. munkájának nagy érdeme a kronológiai kérdések alapos kidolgozása (pl. a foederati részvétele a birodalom belpolitikai kríziseiben a *hostes Pannonii* 407-es keltezése stb.). A diplomáciai manőverek, személyes kapcsolatok, koncepciók és azok megvalósítási kísérleteinek plasztikus ábrázolása (pl. II. Valentinianus és Maximus kapcsolatában egymásnak „barbár” csapatokkal való sakkbantartása, ugyanakkor a közös római érdekekre való hivatkozás), a birodalmi politika alakulásának, a politikai és gazdasági síkon egyre inkább a partikularizmus irányába haladó fejlődésnek bemutatása, Stilicho szerepének és jelentőségének e szempontú megvilágítása (101. o.) olyan eredmények, melyek mindenképpen figyelemre méltóak — akár egyetértünk a munka alapkonceptiójával, akár nem. Éppen ezek az eredmények domborodtak volna jobban ki, esetleg több előtanulmány keretében — ezáltal a nehézkes szerkezetű monográfia tematikailag is tehermentesítve lett volna.

V. L. az írásos forrásoknak és a modern történeti munkáknak kiváló ismerője — a mikrofilológia módszerével maximálisan is aknázza ki ezt a forrásanyagot. Ugyanakkor tudatosan fordul el a régészeti anyagtól, mellyel semmiképpen sem érthetünk egyet. Kétségtelen, hogy egy-egy politikai-történeti esemény, organizációs

vagy hadtörténeti kérdés esetleg nem igényli ezt a forrásanyagot — olyan problémák azonban, mint a pannoniai városok helyzete, a mezőgazdaság és ipar ebben a tartományban —, sőt a foederati telephelyek kérdése nem oldható meg a régészeti anyag nélkül. A pannoniai városok és limestáborok feltárása, sőt esetenként maga az frásos forrásanyag (Ammianus Marcellinus) nem igazolja mindig azt a képet, melyet V. L. növekvő lakosságukról vagy védelmi erejükről fest. De előfordulhat az is, hogy éppen a régészeti adatok fogják támogatni V. L. egyik vagy másik tézist (pl. Carnuntum újabb ásatásai során tett megfigyelések (M. Kandler, *Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Öster. Akad. d. Wiss.* 111 (1974) 27.) nem állnak összhangban a 395. évi teljes pusztulására vonatkozó korábbi adatokkal és nem elképzelhetetlen a városi élet kontinuitása az V. sz. elején Aquincum esetében sem). Hipotézis a császári birtokok kérdése, mely még további bizonyításra szorul. Általában V. L. egész könyve tele van hipotézissel — ez érthető, hiszen szándéka *verisimiliák* megformálása olyan esetekben, amikor a forrásadatok nem adnak félreérthetlén, exact választ valamilyen kérdésre.

Kérdés azonban, hogy két-három hipotézisre felépülhetnek-e a továbbiak, nem merítik-e ki a forrásanyag teherbíró képességét a további kiaknázási kísérletek? Néhány lehetséges ellenérv kikapcsolása sem mindig jelenti azt, hogy a megoldás csak a szerző fejtegetéseinek irányában kereshető tovább.

Mint arra a korábbi recenziók már rámutattak — míg V. L. számos forrásadat értékét és hitelét csökkentí a toposszá degradálással —, ugyanakkor teoriák sokaságát építi a panegyricus irodalom közhelyeinek tartott fordulataira.

Értekes eredmény a foederatira vonatkozó forrás-

anyag finom distinctioval történő leválasztása a limesen kívüli népekre utaló adatanyagról — a bizonyítás némely esetben itt is kétségeket hagy bennünk (ezek közé tartozik az említett Orosius adat). Stilicho *pacatio*jának V. L. által adott értelmezése érdekes és sok vonatkozásban meggyőző — bár minden probléma itt sem tisztázott. Amantius „politikai biztos”-i szerepe Iovia lokalizálásának függvénye — ha Amantius a valeriai Ioviában működött (jelentőségére I. Soproni S., *Arch Ért* 1970, 310) — V. L. elmélete újabb kérdést vet fel, ti. miért egy Valeriában működő püspök segíti tanácsaival a két vezért — a sisciai, mursai, sirmiumi vagy cibale-i helyett (V. L. nagyjából erre a területre lokalizálja a foederati telepeket)? De ha ez a kérdés egy újabb hipotézissel megoldást nyerne is — aligha bizonyítható Amantius „visszahívása” vagy visszatérése — egy Aquileiába történő *translatio* ugyancsak plausibilisnek tűnő feltételezésével szemben. Vitatott a Valerius Dalmatius felirat keltezése, a 416. évi Grundvertrag és az azokra épülő feltételezések.

Lényeges eredménynek kell tartanunk a pannoniai csapatok kivonásával, elvezénylésével szemben felsorakoztatott érveket; a Not. Dign. valeriai csapatlistájának egyidejű érvényességét azóta Soproni S. igazolta (*Acta Arch Hung* 26 (1974) 59.) a foederati megjelenése után is használatban levő erődökre vonatkozó megállapításai V. L.-t igazolják.

A nagy terjedelmű munkát térképek tehetnék volna szemléletesebbé. Vitatható tézisei ellenére V. L. munkája számos olyan eredményt mutat fel, amelyek ennek a nehéz korszaknak kutatását új alapokra helyezik. V. L. munkája vitát váltott ki, de éppen e vita nyomán juthatunk előbbre a felvetett problémák tisztázásában.

Gabler Dénes

BIBLIOGRAPHIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA
MAGYAR RÉGÉSZETI IRODALOM
1974

A felhasznált folyóiratok és gyűjteményes munkák jegyzéke. -- Abbreviationes

ActaAntHung	= Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 20(1972)
ActaAntSzeged	= Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged. 17(1973)
ActaArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. Bp. 26(1974)
ActaBiolSzeged	= Acta Universitatis Szegediensis. Acta Biologica. Szeged. 18(1972), 19(1973)
ActaClDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen. 9(1973)
ActaEthnHung	= Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Közleményei. Bp. 22(1973): 3–4., 23(1974): 1.
ActaEthnSzeged	= Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographica et Linguistica. Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged. 17–18(1973–1974)
ActaHistArtHung	= Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Közleményei. Bp. 19(1973):3–4., 20(1974):1–2.
ActaHistHung	= Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 19(1973):3–4., 20(1974):1–4.
ActaHistSzeged	= Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica. Szeged. 44–46(1973), 47–49(1974)
ActaOrHung	= Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 27(1973):3., 28(1974):1, 2.
AgtSzle	= Agrártörténeti Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának folyóirata. Bp. Suppl. 15(1973):3–4., 16(1974):1–2.
AJA	= American Journal of Archaeology. New York. 78(1974)
AlbaRegia	= Alba Regia. Az István király Múzeum Évkönyve. Annales Musei Stephani Regis. Székesfehérvár. 13(1972)
AnnELTEHist	= Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Bp. 14(1973)
AnTan	= Antik Tanulmányok. Studia Antiqua. Bp. 20(1973):1, 2.
L'AntClass	= L'Antiquité Classique. Bruxelles. 42(1973)
AnthrHung	= Anthropologia Hungarica. Studia Historico Anthropologica. Bp. 12(1973)
AnthrKözl	= Anthropológiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropológiai Szakosztályának folyóirata. Bp. 17(1973):1–2., 18(1974):1–2.
Anthropos	= Anthropos. Revue International d'Ethnologie et de Linguistique. St. Augustin. 68(1973)
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs. Wien. 55(1974)
ArchÉrt	= Archaeológiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. Bp. 101(1974)
ArchPolona	= Archaeologia Polona. Warszawa. 14(1973)
ArchRozhl	= Archeologické Rozhledy. Praha. 25(1973), 26(1974)
Arrabona	= Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve. — Les Annales du Musée de Győr (Hongrie). Győr. 15(1973), 16(1974)
Ars Decorativa	= Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. — Annuaire du Musée des Arts Décoratifs. Bp. 2(1974)
Ars Hungarica	= Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei. — Bulletin of the Institute of Art History of the Hungarian Academy of Sciences. Bp. 2(1974):1.
Balcanoslavica	= Balcanoslavica. Prilep. 1(1972)
Békési Élet	= Békési Élet. Közművelődési és Tudományos Szemle. Békéscsaba. 9(1974):1–3.
BékésMúzKözl	= A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. Békéscsaba. 2(1973)
BpR	= Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Bp. 23(1973)
Budapest	= Budapest, A főváros folyóirata. Bp. 12(1974)
BullBAHongr	= Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. Bp. 41(1973), 42(1974)
ByzZt	= Byzantinische Zeitschrift. München. 66(1973):1, 2., 67(1974):1, 2.
ClassWorld	= The Classical World. New York. 1974.
Communicationes	= Communicationes de Historia Artis Medicinae. Orvostörténeti Közlemények. Bp. 69–70(1973), 71–72(1974)
ConfInternatSzeged 1971.	= Conférence Internationale 1971. à Szeged. Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIII ^e au X ^e siècles. Session scientifique de l'Union Internat. Archéologique Slave. Szeged 27–29. Avril 1971. Bp.: MTA Rég. Int. 1972.
DebrMúzÉvk	= A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. Debrecen. 1972.
DissArch	= Dissertationes Archaeologicae. Régészeti Dolgozatok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Bp. Ser. II:2.
DunakanyarTáj	= Dunakanyar Tájékoztató. Szentendre. 10(1974):2.
Dunántúli Dolgozatok	= Dunántúli Dolgozatok. Publicationes Transdanubienses. Pécs. 7(1974)
EgriMúzÉvk	= Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis. Eger. 10(1973)

- ÉlTud = Élet és Tudomány. Bp. 29(1974)
- Építéstud = Építés-Építészettudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. Bp. 5(1973):1–4.
- Az Érem = Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének Lapja. Bp. 29(1973):2., 30(1974):1.
- Értesítő = Értesítő. A Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Kiadványa. Bp. 1974:1–4.
- Ethn = Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. Bp. 84(1973):1–3., 85(1974):1–3.
- FilolKözl = Filológiai Közlöny. A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Bizottsága és az Irodalomtörténeti Társaság világirodalmi folyóirata. Bp. 19(1973):1–4.
- FolArch = Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 25(1974)
- FolHist = Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Bp. 2(1973)
- FöldrÉrt = Földrajzi Értesítő. A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutató Intézetének folyóirata. Bp. 22(1973):1–4., 23(1974):1.
- FöldrKözl = Földrajzi Közlemények. Bp. 21/97(1973):1–4. 22/98(1974):1.
- Germania = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin. 51(1973):2., 52(1974):1.
- GiornItFil = Giornale Italiano di Filologia. Napoli. 25(1974)
- Glasul Bisericii = Glasul Bisericii. București. 31(1972)
- Gnomon = Gnomon. Kritische Zeitschrift für die Gesamte Klassische Altertumswissenschaft. München. 45(1973)
- Gymnasium = Gymnasium. Zeitschrift für Kultur der Antike und Humanistische Bildung. Heidelberg. 81(1974):4.
- Hadtközl = Hadtörténelmi Közlemények. A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum folyóirata. Bp. 21(1974)
- Jáskunság = Jáskunság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Szolnok Megyei Szervezetének folyóirata. Bp. 19(1973):4., 20(1974):1.
- JbGeschOsteuropas = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Wiesbaden. N. F. 22(1974):2.
- JbRömGermZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. 18(1971), 19(1972)
- JHS = The Journal of Hellenic Studies. London. 94(1974)
- JournAsianHist = Journal of Asian History. Bloomington. 7(1973)
- JRS = Journal of Roman Studies. London. 63(1973)
- Keletkutatás 1973 = Keletkutatás 1973. Tanulmányok az orientalisztika köréből. Bp.
- Kronika = Kronika. A Komárom Megyei Múzeumok Tájékoztatója. Tata. 3(1974)
- Külf. tanulmányok = Szemelvények a múzeumi területről 1970–1972. között külföldi tanulmányúton résztvettek jelentéseiből. Szerk.: Füzes Endre. Bp. 1973.
- Latomus = Latomus. Revue d'Études Latines. Bruxelles. 32(1973):3, 4., 33(1974):1–4.
- LevKözl = Levéltári Közlemények. Bp. 43(1972):2.
- MÉpm = Magyar Építőművészet. Bp. 1974:1–4.
- MiskolcMúzÉvk = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc. 12(1973)
- MiskolcMúzKözl = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. — Mitteilungen des Museums Herman Ottó Miskolc. 12(1973)
- MMezőgMúzKözl = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Bp. 1971–1972.
- MNyelv = Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata. Bp. 69(1973):4., 70(1974):1–4.
- MNyelvőr = Magyar Nyelvőr. Bp. 97(1973):3., 98(1974):1–3.
- MittArchInst = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Közleményei. Bp. Beiheft 1(1972) = Conférence Internationale 1971 à Szeged
- MTAOK II. = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Osztályának Közleményei. Bp. 22(1973):3., 23(1974):1–2.
- MTud = Magyar Tudomány. A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője. Bp. 81.U.f. 19(1974):1–12.
- MúzHír = Múzeumi Híradó. Békéscsaba. 1974:1–2.
- MúzKözl = Múzeumi Közlemények. Kiadja az Országos Múzeumi Tanács. Bp. 1974:2.
- MúzKurir = Múzeumi Kurir. Debrecen. 1973:11, 12.
- Múzsák = Múzsák. Múzeumi Magazin. Művészeti és tudományos folyóirat. Bp. 1974:1–4.
- Művéd = Műemlékvédelem. Bp. 17(1973):3.
- MűvÉrt = Művészettörténeti Értesítő. Bp. 22(1973):4. 23(1974):1–4.
- Művészet = Művészet. A Magyar Képzőművészek Szövetségének folyóirata. Bp. 15(1974):1–12.
- Népm = Népművelés. A Kulturális Minisztérium folyóirata. Bp. 21(1974)
- NéprÉrt = Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve. Bp. 55(1973)
- NewHungQuarterly = The New Hungarian Quarterly. Bp. 14(1973), 15(1974)
- NouvelleÉtHongr = Nouvelles Études Hongroises. Bp. 9(1974)
- NumKözl = Numizmatikai Közlöny. Bp. 72–73(1973–1974)
- NumZt = Numismatische Zeitschrift. Wien. 89(1974)
- NyelvKözl = Nyelvtudományi Közlemények. Bp. 75(1973):1, 2., 76(1974):1–2.
- PamArch = Památky Archeologické. Praha. 65(1974)
- PécsiMúzÉvk = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Annales Musei de Iano Pannonio nominati. Pécs. 14–15(1969–1970)
- ProcPrehSoc = Proceedings of the Prehistoric Society. London. 39(1973), 40(1974)
- RégFüz = Régészeti Füzetek. A Magyar Nemzeti Múzeum Kiadványa. Bp. Ser. I:26., Ser. II:16.
- RevArchCentr = Revue Archeologique du Centre. Vichy. 13(1974)
- RevÉtLat = Revue des Études Latines. Paris. 51(1973)
- RevIntDroitsAnt = Revue Internationale des Droits de l'Antiquité. Leuven (Belgium). Ser. 3. 19(1972)
- RevKartv = Revue de Kartvélogie. Paris. 32(1974)
- RivStorAnt = Rivista Storia dell'Antichità. Bologna. 2(1972), 3(1973)
- SlovArch = Slovenská Archeológia. Nitra. 21(1973), 22(1974)
- Somogy = Somogy. Kulturális, Társadalmi és Gazdasági Szemle. Kaposvár. 1974.
- SomogyMúzKözl = Somogyi Múzeumok Közleményei. Mitteilungen der Museen des Komitees Somogy. Kaposvár. 1(1973)

- SoprSzele = Soproni Szemle. Sopron. 27(1973):4., 28(1974):1–4.
 StCercIstVeche = Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie. București. 25(1974):4.
 Studi Senesi = Studi Senesi. Siena. 3. Ser. 21(1972):3.
 StudSlav = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Bp. 19(1973):4., 20(1974):1–2, 3–4.
 SzabSzatSzele = Szabolcs-Szatmári Szemle. Gazdasági, társadalmi és kulturális folyóirat. Nyíregyháza. 9(1974):1–4.
 Századok = Századok. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. Bp. 107(1973):2, 5–6., 108(1974):1–3.
 SzegediMúzÉvk = A Móra Ferenc Évkönyve. Szeged. 1971:2.
 SzolnokiMúzÉvk = Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. Szolnok. 1973.
 TanBpMúlt = Tanulmányok Budapest Múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Bp. 19(1972)
 TársSzele = Társadalmi Szemle. A Magyar Szocialista Munkáspárt elméleti és politikai folyóirata. Bp. 29(1974)
 TechnTörtSzele = Technikatörténeti Szemle. Bp. 6(1971–72)
 TermtudMúzÉvk = A Természettudományi Múzeum Évkönyve. Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici. Bp. 65(1973)
 TermVil = Természet Világa. Természettudományi Közlöny. Bp. 105(1974)
 Tiszatáj = Tiszatáj. Irodalmi és kulturális folyóirat. Szeged. 28(1974):3, 6.
 TheolQuarterly = St. Vladimir's Theological Quarterly. 17(1973)
 Tools and Tillage = Tools and Tillage. København. 2(1973), 3(1974)
 TörtSzele = Történelmi Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értéktárája. Bp. 16(1973):1–4.
 Türkiyeyiz = Türkiyeyiz. Istanbul. 1974.
 Valóság = Valóság. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat folyóirata. Bp. 17(1974)
 VasiHonismKözl = Vasi Honismereti Közlemények. Szombathely. 1(1974):1.
 VasiSzele = Vasi Szemle. Vas megye tanácsának tudományos és kulturális folyóirata. Szombathely. 28(1974):1–4.
 VeszprHonTan = Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok. Veszprém. 1(1972), 2(1973)
 Vigilia = Vigilia. Az Actio Catholica lapja. Bp. 39(1974)
 Világosság = Világosság. Materialista világnézeti folyóirat. Bp. 15(1974)
 Világtörténet = Világtörténet. Tájékoztató a külföldi történeti irodalomról. Bp. 1974:24.

I. Folyóiratok és gyűjteményes munkák — Periodica et collectanea

- Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.* A Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-Filológiai Közleményei. 20 (1972): 1–4.
 Redigit: J. Harmatta. Adiuvantibus: I. Borzsák, I. Hahn, J. Horváth, Gy. Moravcsik, Zs. Ritoók, S. Szádeczky-Kardoss. Bp.: Akadémiai Kiadó 1972 428 p. ill.
Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Közleményei. 26 (1974): 1–4. Adiuvantibus: I. Bóna, I. Dienes, I. Gerevich, A. Mócsy, E. Patek. Redigit: L. Castiglione. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 458 p. 52 t.
ActaArchHung 24 (1972) 462 p. 37 t. 232 ill. Rec.: Makay János = ArchÉrt 101 (1972): 1. p.149–151.
Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. 9 (1973) Editores: I. Borzsák et J. Sarkady. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1974. 120 p. ill.
Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. *Acta Antiqua et Archaeologica.* 17 (1973) Lakatos Pál: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Mit einem Vorwort von S. Szádeczky-Kardoss. Szeged: József Attila Tudományegyetem soksz. 1973. 135 p. 3 mell. (Opuscula Byzantina 2.)
Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis. Az István király Múzeum Évkönyve. 13 (1972) Szerkesztő: Fitz Jenő. Segédszerkesztő: Farkas Zoltán. Székesfehérvár: Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága 1974. 325 p. ill. (Az István király Múzeum Közleményei. — Bulletin du Musée roi Saint-Étienne. C. sorozat 13.)
Alba Regia 12 (1971) 299 p. ill. Rec. = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. 440. p.
Anthropologia Hungarica. *Studia Historico-Anthropologica.* 12 (1973) Redigit: T. Tóth. Bp.: Sectio Anthropologica Musei Historico-Naturalis Hungarici, 1973. 114 p. 6. t.
Anthropologiai Közlemények. A Magyar Biológiai Társaság Anthropologiai Szakosztályának folyóirata. 17 (1973): 1–2. 173 p. ill., 18 (1974): 1–2. 233 p. ill. Szerkesztő: Nemeskéri János. E kötetet szerkesztette: Eiben Ottó. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974.
Antik Tanulmányok. *Studia Antiqua.* 20 (1973): 1, 2. Felelős szerkesztő: Moravcsik Gyula. Szerk. bizottság: Falus Róbert, Harmatta János, Maróti Egon etc. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 291 p. ill.
Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tudományos folyóirata. 101 (1974) Szerkesztő: Fülep Ferenc. A szerkesztő bizottság tagjai: Barkóczi László, Holl Imre, Kalicz Nándor, Korek József, L. Kovrig Ilona. Technikai szerkesztő: B. Bónis Éva. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 345 p. ill.
Archäologische Forschungen im Jahre 1973. Herausgegeben von Alice Sz. Burger. = ArchÉrt 101 (1974): 2. p. 308–329.
Arrabona. A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve. Les Annales du Musée de Győr (Hongrie). 15 (1973) 345 p. ill., 16 (1974) 384 p. ill. Szerkesztő: Dávid Lajos. Győr: Xántus János Múzeum 1973, 1974.
Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve. 2 (1974) — Annuaire du Musée des Arts Décoratifs et du Musée d'Art d'Extrême Orient Ferenc Hopp. Szerkesztő: Jakabffy Imre. Bp.: Népműv. Prop. Iroda 1974. 243 p. ill.
A Békés megyei Múzeumok Közleményei. Publications of the Museums of the county Békés. 2 (1973) Maráz Borbála, Nagy Gyula és G. Vass István közreműködésével szerkeszti: Dér László. Technikai szerkesztő: Morvay Sándor. Békéscsaba: Békés Megyei Múz. Igazgatóság 1973. 265 p. 15 ill.
Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. 23 (1973) Szerk.: Tarjányi Sándor. Segédszerk.: Lócsy Erzsébet, Wellner István. Bp.: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 288 p. ill.
A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1972. Módy György és Újváry Zoltán közreműködésével szerkesztette: Dankó Imre. Debrecen: Déri Múzeum 1974. 664 p. ill. (A Debreceni Déri Múzeum Kiadványai 53.)
Dissertationes Archaeologicae. — Régészeti Dolgozatok az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Intézetéből. Ser. II: 2. Redigit: Gy. László, Adiuvantibus: A. Mócsy, I. Bóna. Bp.: Inst.Arch.Univ. de Rolando Eötvös nominatae. 1973. 160, XXIII p.

Dunakanyar Tájékoztató. 10 (1974): 2. Főszerk.: Oczel János. Felelős szerk.: Nagy Domokos Imre. Szentendre: Főv. Nyomdaipari Váll. 1974. 78 p. ill.

Dunántúli Dolgozatok. — Publicationes Transdanubienses. 7 (1974). *Fülep Ferenc—Sz. Burger Alice*: Pécs római kori kőemlékei. Szerkesztette: Mándoki László. Pécs: Somogy megyei Nyomdaipari Váll. 1974. 33 p. 22 t.

Az Egri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Agriensis. 10 (1973) Szerkesztő: Bakó Ferenc. Munkatársa: Korompai János. Eger: Egri Múzeum, 1973. 377 p. ill.

Az Érem. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének Lapja. 29 (1973): 2.

Fontes Archaeologici Hungariae 1974. *Banner János—Bóna István*: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. Adiantibus: L. Castiglione, L. Gerevich, L. Kovrig, Gy. László, A. Mócsy, E. Patek. Redigit: I. Holl. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 156 p. 68 t. 2 mell.

Folia Archaeologica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. Annales Musei Nationalis Hungarici. 25 (1974) Főszerkesztő: Fülep Ferenc. Szerkesztő bizottság: Kemenczei Tibor és L. Kovrig Ilona. Szerkesztő: Sárdy Judit. Bp.: Népműv. Prop. Iroda 1974. 262 p. ill.

FolArch 23 (1972) 250 p. ill. Rec. = *ActaArchHung* 26 (1974): 1–2. 232. p.

FolArch 24 (1973) 253 p. ill. Rec. = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p. 440–441.

Folia Historica. A Magyar Nemzeti Múzeum Évkönyve. 2 (1973). Szerkesztő bizottság: Bánkúti Imre, Rózsa György, Szakály Ferenc, Tamás István. Technikai szerkesztő: Martos Mária. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum 1973. 250 p. 47 ill.

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Annales Musei Miskolciensis de Herman Ottó nominati. 12 (1973) Szerkesztette Bodó Sándor közreműködésével Szabadfalvi József. Miskolc: Herman Ottó Múzeum 1973. 607 p. ill.

A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Annales Musei de Iano Pannonio nominati. 14–15 (1969–1970). Francesovits György, Hárs Éva, Kiss Attila és Vass Anna közreműködésével szerkesztette: Mándoki László. Pécs: Baranya megyei Múzeumok Igazgatósága, 1974. 376 p. 12 t. ill.

Korunk évkönyve. Tanulmányok a romániai magyar tudományosság műhelyéből. 1973. Szerk.: Ritoók János, Gál Ernő, Herédi Gusztáv etc. Kolozsvár. 1973. 284 p. ill. Rec.: *Vida Mária* = *Communications* 69–70 (1973) p. 348–351.

A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Mitteilungen des Museums Herman Ottó Miskolc. 12 (1973) Bodó Sándor közreműködésével szerk.: Szabadfalvi József. Bp. Herman Ottó Múzeum 1974. 152 p. ill.

Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 1 (1972) = *Conférence Internationale* 1971. à Szeged. Bp.: MTA Régészeti Intézet 1972. 230 p. 33 t.

MűtArchInst 2 (1971) 179 p. 50 t. 1 térk. Rec.: *Kovács Tibor* = *AnTan* 20 (1973): 2. p. 241–242.

MűtArchInst 3 (1972) 201 p. 62 t. 1 térk. Rec. = *ActaArchHung* 26 (1974): 1–2. 232. p., *Csorba Csaba* = *MTAOK* II. 22 (1973): 3. p. 319–321.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Jahrbuch des Móra Ferenc Museums, Szeged (Ungarn). 1971: 2. Szerkesztő: Trogmayer Ottó. Technikai szerkesztő: H. Kiss Judit. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 1974. 210 p. ill.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970. 264 p. ill. Rec.: *Égető Melinda* = *Etnh* 84 (1973): 4. p. 641–642.

Múzeumi Híradó. A Békés Megyei Múzeumi Szervezet Tájékoztatója. 1974: 1, 2. Szerkesztő: Beck Zoltán. Békéscsaba: Gyulai Dürer ny. 1974. 32, 30 p.

Múzeumi Kurír. 2 (1973): 11, 12. Debrecen: Déri Múzeum 1973. 60, 96 p. ill.

Néprajzi Értesítő. A Néprajzi Múzeum Évkönyve.

55 (1973). (A 100 éves Néprajzi Múzeum jubileumi ülésszakával kapcsolatban kiadott szám.) Szerkesztő Szolnoky Lajos. Bp.: Népműv. Prop. Iroda 1974. 200 p. ill.

Numizmatikai Közöny. 72–73 (1973–1974). Kiadja a Magyar Numizmatikai Társulat. Szerkesztő: Huszár Lajos. Szerkesztő bizottság: Biróné Sey Katalin és Gedai István. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 112 p. 8 t.

Régészeti Füzetek. Ser. I: 26. Az 1972. év régészeti kutatásai. 135 p. Ser. II: 16. *Fülep Ferenc*: Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs). 195 p. 26 t. 45 ill. Szerkesztő: Sz. Burger Alice. Bp.: Népműv. Prop. Iroda 1973, 1974.

Somogyi Múzeumok Közleményei. Mitteilungen der Museen des Komitates Somogy. 1 (1973) Szerkesztő: Bakay Kornél. Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1973. 412 p. 82 t. 84 ill. Rec. = *Acta ArchHung* 26 (1974): 3–4. 441. p.

Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. Jahrbuch der Museen des Komitates Szolnok. 1973. Szerk.: Balassa Iván, Kaposvári Gyula, Selmeczi László. Szolnok: Darnjanich Múzeum, 1973. 324 p.

Tanulmányok Budapest múltjából. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. 19 (1972). Szerkesztő: Tarjányi Sándor. Segéd-szerkesztő: Nagy Lajos. Bp.: Budapesti Történeti Múzeum, 1972. 479 p. ill. (Budapest Város-történeti Monográfiái, 28.)

II. Általános művek és összefoglaló ásatási jelentések — Generalia. Efffossiones

Acta Musei Napocensis. 8 (1971) 677 p., 9 (1972) 689 p. Cluj. Rec.: *Kőhegyi Mihály* = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) 104. p.

Antall József—Szebellédy Géza: Képek a gyógyítás múltjából. A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 144 p. 54 színes t. 13 ill. Rec.: *Szemkeő Endre* = *TermVil* 105 (1974): 3. p. 142–143.

Bácskai Tamás—Husztai Ernő—Simon Péterné: A pénz. Bp.: Kossuth Kiadó, 1974. 310 p. ill.

Bakay Kornél vide: *Foltiny István*

Balogh László: Földrajzi neveink komplex vizsgálatáról. — Über die komplexe Untersuchung unserer geographischen Namen. = *NyelvKözl* 75 (1973): 2. p. 407–418.

Bartha Antal vide: *The history of Hungary*

Bendefy László: A magyar földmérés 1890–1920. Bp.: MEM-OFTH kiadása 1970. 188 p. Rec.: *Vörös Károly* = *VasiSzele* 28 (1974): 2. p. 292–294.

A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. — Die Rettungsgrabungen und Freilegungen des Historischen Museums der Stadt Budapest in den Jahren 1966–1970. = *BpR* 23 (1973) p. 257–286.

Csendes László: Hadtörténelmi és katonai térképek kiállítása az Országos Hadtörténelmi Múzeumban (Gondolatok 450 esztendő térképei között.) = *HadKözl* 21 (1974): 3. p. 559–564.

Csorba Csaba: A romániai magyar társadalomtudományi kutatások. = *MTAOK* II. 22 (1973): 3. p. 241–267.

Dankó Imre: A hajdúvárosok történetének feldolgozása. = *Békési Élet* 9 (1974): 3. p. 672–675.

Dolmányos István: Finnország története. Bp.: Gondolat Kiadó 1972. 438 p. 20 t. Rec.: *Niederhauser Emil* = *Századok* 107 (1974): 4. p. 1001–1004.

Dolmányos István vide: *История Венгрии*

Előzetes beszámoló a Visontán folyó régészeti és monografikus kutatásokról (1967–1969). Eger: Heves megyei Múzeumok Igazgatósága [1973.] 16 p.

Az ember és műszerei. Az Országos Műszaki Múzeum műszertörténeti kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében. Bp.: NPI Rotaiüzem 1974. 36 p.

Ember Győző vide: *Kosáry Domokos*

Entz Géza vide: *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*

- Erdélyi István—E. Ikonnyikova, A.: Az etnikum és az etnográfia szovjet elmélete. = Világtörténet 1974: 24. p.39–46. Rec.: Bromlej, Ju. V. = Etnosz i Etnografija 1973. 281. p.
- Éremleletek. = NumKözl 72–73 (1973–1974) p.97–98.
- Az esztergomi Múzeumbarátok körének előadásai az 1974–1975-ös évadban. = Krónika 3 (1974) p.30–31.
- Évezredek hétköznapijai. Szerk.: Szombathy Viktor. Bp.: Panoráma Kiadó 1973. 381 p. ill.
- A jémpénzek neveiről. = Értésítő 1974: 3. p.6–7.
- Földes László (hrsg.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Bp.: Akadémiai Kiadó 1969. 903 p. Rec.: Huppertz, Josefina = Anthropos 68 (1973) p.641–645.
- Foltiny István: The Hungarian archeological collection of the American Museum of Natural History in New York. Bloomington: Indiana Univ. 1969. 96 p. 19 t. Rec.: Bakay Kornél = SomogyMúzKözl 1 (1975) 363. p.
- Gádor Judit—Hellebrandt Magdolna: A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései. = MiskolcMúzKözl 12 (1973) p.599–606. 6 ill.
- Gazda István vide: Korunk Évkönyve
- Gecse Gusztáv vide: Vallástörténeti kislekikon
- Győr. Városi történeti tanulmányok. Szerk.: Dávid Lajos, Lengyel Alfréd, Z. Szabó László. Győr: Megyei és Városi Tanács 1971. 603 p.
- Hadházy Ába vide: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig
- Haditörténelmi és katonai térképek kiállítása 1974. június 7–szepember 2. A kiállítást rendezték: Csentes László és Timár Eszter. A bevezetőt írta: Csentes László. Bp.: Hadtörténelmi Térképtár, 1974. 32 p.
- Hahn István—Szabó Miklós—Kulcsár Zsuzsanna: Világtörténet képekben, I. Az őskortól 1640-ig. 2. kiad. Bp.: Gondolat Kiadó, 1974. 724 p.
- H. Hajdú Margit vide: Molnár Lajos
- Haevernick, Thea Elisabeth: Trilobitenperlen. = Fol-Arch 25 (1974) p.105–129. 2 t. 1 térk.
- Hellebrandt Magdolna: Az ózdi régészeti gyűjtemény. = MiskolcMúzKözl 12 (1973) p.37–51. 16 ill.
- Hellebrandt Magdolna vide: Gádor Judit
- Henkey Gyula: Dunapataj népségének etnikai ember-tani vizsgálata. — Die ethnisch-anthropologische Untersuchung der Population von Dunapataj. = AnthrKözl 17 (1973): 1–2. p.97–116. 8 t.
- Herbenová Olga vide: Kybalová Ludmila
- A VII. (hetedik) Szegedi Régészeti Tudományos ülésszak. — VII. Archäologische Konferenz in Szeged. — SzegediMúzÉvk 1971:2. p.109–210. ill.
- Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Végh József irányításával gyűjtötte és közzétette: Pelle Béláné. Szerk.: Papp László és Végh József. Bp.: Magyar Nyelvtudományi Társ. 1970. 281 p.44 térk.
- „The history of Hungary” in three volumes. I. Moscow: Nauka, 1971. 664 p. Rec.: Bartha Antal = ActaHist Hung 19 (1973):3–4. p.409–414.
- Hofer Tamás vide: Tápé története és néprajza
- Hogyan dolgozik a régész? = Évezredek hétköznapijai. (Bp. 1973.) p.318–319.
- Horváth Béla: Hírek az esztergomi Vármúzeumból. = Krónika 3 (1974) 23. p.
- Horváth István: Régészeti hírek az esztergomi Balassa Bálint Múzeum gyűjtőterületéről. = Krónika 3 (1974) 29. p.
- Huppertz Josefina vide: Földes László
- Husztai Ernő vide: Bácskai Tamás
- Ifjúsági előadássorozat a Balassa Bálint Múzeumban 1974/75. = Krónika 3 (1974) 31. p.
- E. Ikonnyikova A. vide: Erdélyi István
- Inceffy Géza vide: Somogy megye földrajzi nevei.
- История Венгрии, 1–3 Ред.: Т. М. Исламов, Р. А. Авербух, Ю. А. Писарев, М. М. Смирнов, В. П. Шушарин. Москва: Изд. «Наука» 1971–1972. 660 p. Rec.: Dolmányos I. = StudSlav 20 (1974):3–4. p.394–395.
- Jánosi: Múzeumi hírek. = Népm 21 (1974) p.27–28. 3 ill.
- Kalkowski, Tadeusz: Tysiąc lat monety Polskiej. Kraków 1963. 261 p. Rec.: Kőhegyi Mihály = NumKözl 72–73 (1973–1974) p.101–102.
- Kálmán Béla vide: Somogy megye földrajzi nevei
- Kanyar József vide: Somogy megye múltjából
- Kara György vide: Keletkutatás 1973.
- Katona Imre: Az üveg és az ember. (Megnyitóbeszéd sárvári üvegművészeti kiállításon.) = VasiHonism Közl 1 (1974):1. p.18–20.
- Kazimír, Stefan: A régi budai gabonamérték. — The old grain measure of Buda. = AgtSzle 16 (1974): 1–2. p.56–65.
- Kázmér Miklós vide: Mező A.
- Keletkutatás 1973. Tanulmányok az orientalisztika köréből. Szerk.: Kara György és Terjek József. Bp.: Kőrösi Csoma Társ. 1974. 171 p. ill.
- Koczogh Ákos: Az üveg története. = Múzsák 1974: 3. p.9–11. 10 ill.
- Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Bp.: Tankönyvkiadó 1970. 890 p. Rec.: Ember Győző = Századok 107 (1973) 2. p.458–473.
- Korunk Évkönyve, 1974. Tanulmányok a romániai magyar sajtótörténet köréből. Szerk.: Veress Zoltán. Kolozsvár 1974. Rec.: Ifj. Gazda István = TermVil 105 (1974):6. p.287–288.
- Kőhegyi Mihályi Mihály vide: Kalkowski, Tadeusz, Mező A., Müller Róbert, Slovenská Numizmatika, Studii și Cercetări de Numismatică
- Kulcsár Zsuzsanna vide: Hahn István
- Kybalová, Ludmila—Herbenová, Olga—Lamarová, Milena: Képes divattörténet az ókortól napjainkig. Bp. Corvina Kiadó 1974. 601 p.995 ill.
- Lamarová, Milena vide: Kybalová, Ludmila
- Lengyel Imre: Paleozoológiai vizsgálatok. — Paleozoological examinations. = AnthrKözl 17 (1973): 1–2. p.41–54. 4. táblázat.
- Lengyel Imre: A véletlen befolyásának értelmezése párhuzamos (régészeti, morfológiai és kémiai) vizsgálatok esetében. — AnthrKözl 18 (1974): 1–2. p.129–133. 1 táblázat.
- A magyar és román történettudomány negyedszázados fejlődése. A Magyar és Román Történetész Vegyes-Bizottság ülésének anyaga. Bp. 1971. jún. 1–5. Szerk.: Csátsári Dániel. Bp.: Akad. Kiadó, 1974. 109 p. Rec. = MagyTud 81 (U. f. 19 (1974): 11. 745. {p.
- Magyar Kálmán: Somogy megyei régészeti kutatások 1972-ben. = SomogyMúzKözl 1 (1973) p.385–387.
- Magyar Kálmán vide: Somogy megye múltjából
- Makkay János vide: Veszprém megye régészeti topográfiája, 4.
- Matolcsy János (szerk): Domestikationsforschung und Geschichte der Haustiere. Internat. Symp. in Budapest 1971. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 402 p. 120 ill. Rec.: Jahrbuch d. Schweiz. Ges. f. Ur- u. Frühgesch. 57 (1972–73) 423. p., Püttioni, Richard = ArchAustr 55 (1974) p.133–134.
- Mesterházy Károly: A székelyek és magyarok, a székelyföldi régészeti kutatások tanulságai. — Sicules et Hongrois, les enseignements tirés des recherches archéologiques de la terre sicule. = ArchÉrt 101 (1974): 2. p.260–262.
- Mező A.—Németh Péter: Szaboles-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. — Historisch-etymologisches Ortslexikon des Komitats Szaboles-Szatmár. Nyíregyháza: Szaboles-Szatmár megyei Tanács, 1972. 158 p. 2 térk.
- Rec.: Kázmér Miklós = MNyelv 70 (1974): 1. p.119–121., Kőhegyi Mihály = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p. 230–231., Kőhegyi Mihály = ArchÉrt 101 (1974): 2. p. 337–338.
- Molnár Lajos—M. Hajdú Margit: Nagytarcsa. (Története és néprajza.) Szentendre: Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, 1974. 210 p. 88 ill. 1 térk. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 7.)
- Müller Róbert: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. — Archäologische Geländebegehungen in der „Szeg” Gegend der Göcsej-Region und ihre siedlungsgeschichtlichen Lehren. Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum, 1971. 110 p.

- Rec.: Kőhegyi Mihály* = *ActaArchHung* 26 (1974): 1–2. p. 229–230. *Kőhegyi Mihály* = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. 337. p.
- Nagy Árpád*: Régészeti kutatások. = Előzetes beszámoló a Visontán folyó régészeti és monografikus kutatásokról (1967–1969). Eger: 1973. p. 7–9. 1 ill.
- Németh Péter* vide: *Mező A.*
- M. Nepper Ibolya*: A polgári határ régészeti lelőhelyeinek katasztere. = *Polgár története*. (Eger 1974.) p. 414–416.
- Niederhauser Emil* vide: *Dolmányos István*
- Papp László* vide: *Somogy megye földrajzi nevei*
- Pelle Béláné*: Heves megye földrajzi nevei, I. Az egri járás. Bp.: Magyar Nyelvtudományi Társ. 1970. 281 p. (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 125. sz.)
- Pelle Béláné* vide: *Heves megye földrajzi nevei*
- Pittioni, Richard* vide: *Matolesi János*
- Polgár története*. Szerk.: *Bencsik János*. *Polgár*: Heves megyei ny. 1974. 543 p. ill.
- Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Begründet von Johannes Hoops. Zweite völlig neu bearb. u. stark erweiterte Auflage. Kiadják: H. Beck, Saarbrücken, H. Jankuhn, H. Kühn, K. Ranke, R. Wenskus, Göttingen. Band I. Lief. 1–2. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1973. *Rec.: Bóna István* = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p. 344–345.
- Régészeti ásatások Budapesten*. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban. [A vezetőt írták: *Schreiber Rózsa* és *Szirmai Krisztina*.] Bp.: Bp. Tört. Múz. főig. 1974. 13 p. 5 ill.
- Régészeti leletek a magyar vizek mélyéről*. = *Népm* 21 (1974) 48. p. 4 ill.
- Rockenbauer Pál*: Amiről a térkép mesél. 2. kiad. Bp. Móra Ferenc Könyvkiadó 1974. 296 p.
- Sahlins M. D.* vide: *Service E. R.*
- Salamon Ágnes* vide: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*
- Slovenská Numizmatika* 2 (1972). Bratislava. 253 p. *Rec.: Kőhegyi Mihály* = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) p. 103–104.
- Savaria nyári egyetem* 1973. Bp.: TIT Rotaüzeme 1974. 209 p.
- Schreiber Rózsa* vide: *Régészeti ásatások Budapesten*
- Service E. R.* – *Sahlins M. D.* – *Wolf E. R.*: Vadászok, törzsek, parasztok. Bp.: Kossuth Könyvkiadó 1973. 462 p.
- Simon Péterné* vide: *Bácskai Tamás*
- Sinkovits István*: Fejezetek Sárvár történetéből. = *Savaria nyári egyetem*, 1973. p. 29–32.
- Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk.: *Papp László* és *Végh József* Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 1174 p. *Rec.: Bárdosi János* = *VasiSzle* 28 (1974): 2. p. 295–298., *Incze Gyéza* = *MNyelvőr* 98 (1974): 3. p. 362–366., *Kálmán Béla* = *MNyelv* 70 (1974): 3. p. 360–364.
- Somogy megye múltjából*. Szerk.: *Kanyar József*. Kaposvár 1972. 284 p. (Levéltári Évkönyv 3 (1972)). *Rec.: Magyar Kálmán* = *SomogyMúzKözl* 1. (1973) p. 377–378.
- Studii si Cercetări de Numismatica* 5 (1971) București 482 p. *Rec.: Kőhegyi Mihály* = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) 104. p.
- Szabó Miklós*: Archéologie. = *NouvellesÉtHongr* (Bp.) 9 (1974) p. 237–240.
- Szabó Miklós* vide: *Hahn István*
- Szabolcs Ottó* vide: *Unger Mátyás*
- Szebelédy Géza* vide: *Antall József*
- Szenkeő Endre* vide: *Antall József*
- Szirmai Krisztina* vide: *Régészeti ásatások Budapesten*
- Szombathy Viktor* vide: *Évezredek hétköznapijai*
- Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Társadalomtudományi Könyvtár. Bp.: Gondolat Kiadó 1974. 670 p. *Rec.* = *MagyTud* 81/U. f. 19 (1974): 12. 813. p.
- Tápé története és néprajza*. Tápé: Községi Tanács, 1971. 912 p. *Rec.: Hofer Tamás* = *ActaEthnHung* 23 (1974): 1. p. 124–127.
- Tóth Sándor*: Régészet, műemlékvédelem, történelem. = *Építéstud* 5 (1973): 3–4. p. 617–630. 3 ill.
- Tóth Tibor*: On the morphological modification of anthropological series in Central Danubian Basin. = *TermudMúzÉvk* 65 (1973) p. 317–322. 9 ill. 6 táblázat.
- Unger Mátyás* – *Szabolcs Ottó*: Magyarország története. 3. kiad. Bp.: Gondolat Kiadó 1973. 424 p. *Rec.* = *MTud* 81/U. f. 19 (1974): 2. 134. p.
- Vadai Andrea* vide: *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*
- Vallástörténeti kislexikon*. 2. bőv. és részben átdolgozott kiadás. Összeáll.: *Gecse Gusztáv*. Bp.: Kossuth Könyvkiadó, 1973. 339 p.
- Végh József* vide: *Somogy megye földrajzi nevei*
- Veszprém megye régészeti topográfiája*. 4. rész. A pápai és zirci járás. Összeáll.: *Dax Margit*, *Éri István*, *Mithay Sándor*, *Palágyi Szilvia*, *Torma István*, Bp.: Akadémiai Kiadó 1972. 330 p. (38 t.) 55 ill. 81 térk. 4 térk. mell. (Magyarország Régészeti Topográfiája, 4.) *Rec.: Makkay János* = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p. 430–432.
- Világtörténelmi kisenciklopédia*. Szerk.: *W. Markov*, *A. Anderle*, *E. Werner* etc. Németből ford.: *Dalos György*, *Hollós Alfréd*, *Réthelyi Károlyné* etc. Bp.: Kossuth Könyvkiadó 1973. 811 p.
- Vörös Károly* vide: *Bendefy László*
- Wellner István*: Velencétől Rómaig. Bp.: Panoráma Kiadó 1974. 213 p. ill. (Panoráma „mini” útikönyvek.)
- Wolf E. R.* vide: *Service E. R.*
- III. Bibliográfiák, tudománytörténet, régészeti múzeológia – *Historia archaeologicae. Catalogi museorum*
- Adatok a Békés Megyei Múzeumok tevékenységéről* (1968/69–1972/73). = *MuzHirBékéscsaba* 1974: 1. p. 3–9.
- Állandó kiállítások* – Ständige Ausstellungen (István király Múzeum Székesfehérvár). = *Alba Regia* 13 (1972) 315. p.
- Bakay Kornél*: A Somogy Megyei Múzeumi Szervezet felépítése és tevékenysége (1972. jan. 1–1973. dec. 31.) = *SomogyiMúzKözl* 1 (1973) p. 379–381. 1 t. 3 ill.
- Bakó Ferenc*: Beszámoló a Heves Megyei Múzeumi Hálózat munkájáról 1971-ben. – *Compte rendu du travail du réseau des Musées du comitat de Heves* en 1971. = *EgriMúzÉvk* 10 (1973) p. 5–17.
- Bakó Ferenc*: Szervezési és gazdasági kérdések. = Előzetes beszámoló a Visontán folyó régészeti és monografikus kutatásokról (1967–1969). Eger 1973. p. 3–6.
- Bándi Gábor*: A megyei múzeumi szervezetek és a honismereti mozgalom. = *MúzKözl* 2 (1974) p. 66–74.
- Bándi Gábor*: Részvétel a Nemzetközi Régészeti Szimpóziumon, Olaszország (Veronában), 1972. ápr. 30–máj. 7. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 155–156.
- Bándi Gábor*: Tanulmányúton az Amerikai Egyesült Államokban, 1971. május 17–november 17. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 73–76.
- A Baranya Megyei Múzeumok 1969. évi működése*. – *Die Tätigkeiten der Museen des Komitats Baranya im Jahre 1970*. = *PécsiMúzÉvk* 14–15 (1969–1970) p. 363–376.
- A Baranya Megyei Múzeumok 1970. évi működése*. – *Die Tätigkeiten der Museen des Komitats Baranya im Jahre 1970*. = *PécsiMúzÉvk* 14–15 (1969–1970) p. 371–376.
- Beke Pál*: Játék a múzeumban. A Magyar Nemzeti Múzeum TV vetélkedője. = *Népm* 21 (1974): 10. 35. p.
- Beke Pál*: Múzeum az iskolában. A balotaszállási kísérlet. = *Népm* 21 (1974) 26. p. 2 ill.
- A Békés Megyei Múzeumbárátok Körének ügyrendje*. = *MúzHirBékéscsaba* 1974: 1. p. 29–32.
- A Békés Megyei Múzeumok 1974. évi nyári kiállítási programja*. = *MúzHirBékéscsaba* 1974: 2. p. 17–24. 2 t.

- Bendefy László vide: *Magyar geodéziai irodalom*, Ulbrich, Karl
- Bereczky Loránd: Muzeum-show a TV múzeuma. = *Művészet* 15 (1974): 1. p.5–6.
- Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1971. = *ActaHistHung* 20 (1974): 1–2. p.273–301.
- Bodó Sándor: Múzeum és honismeret. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei helyzet = *MúzKözl* 1974:2. p.75–92.
- Bökönyi Sándor: Tanulmányúton az Amerikai Egyesült Államokban, 1970. okt. 10.–1971. okt. 25. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 77–78.
- Bökönyi Sándor: Tanulmányúton Irak, Iránban, 1972. ápr. 24.–aug. 25-ig. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 98–99.
- Bökönyi Sándor: Tanulmányúton Jugoszláviában, 1970. júl. 29–szept. 1., 1972. szept. 5–19. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 20–21, 25–26.
- Csorba Csaba: A romániai magyar művelődés és a társadalomtudományi kutatások. = *Valóság* 1974: 10. p. 61–78.
- Csukás György: Régészeti kutatások. — *Archäologische Forschungen*. (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 13 (1972) p.309–313. 1 ill.
- Dalmi Kálmánné–Takács Miklós: Vas megye irodalma 1973. = *VasiSze* 28 (1974): 1. p.143–156., 299–316., *VasiSze* 3. sz. melléklete p. 1–14., p. 621–640., 4. sz. melléklet a mutatókról p. 3–18.
- Dankó Imre: Jelentés a Déri Múzeum 1972. évi munkájáról. = *DebrMúzÉvk* 1972. p. 653–664. 9 ill.
- Dávid Lajos: Jelentés a Győr-Sopron Megyei Múzeumi Szervezet 1973. évi tevékenységéről. = *Arrabona* 15 (1973) p. 357–378.
- Dávid Lajos: Jelentés a Győr-Sopron Megyei Múzeumi Szervezet 1973. évi tevékenységéről. = *Arrabona* 16 (1974) p. 329–351.
- Ditrőné Sallay Katalin: Művelődéspolitikai és a múzeumok. — *Kultúrpolitik und die Museen*. = *DebrMúzÉvk* 1972. p. 617–651.
- B. Dorner Mária: Vasi iskolatörténeti kiállítás Bozsokon. = *VasiHonismKözl* 1 (1974): 1. p.29–39.
- Dömötör Ákos: A múzeumok szerepe a honismereti tevékenységben. = *MúzKözl* 2 (1974) p.60–65.
- Duma György vide: *Stjenquist B.*
- Draveczky Balázs: Kiállítások falun. = *Népm* 21 (1974): 1. p.18–19.
- Egyéb magyar vonatkozású (numizmatikai) irodalom. = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) p.105–106.
- Egyesületi közlemények, hírek. (Magyar Éremgyűjtők Egyesülete.) = *Értesítő* 1974:1. p.1–2., 1974: 2. p. 1–2., 1974: 3. p.1–3., 1974: 4. 1. p.
- E[iben] O[tótó]: A Magyar Biológiai Társaság Embertani Szakosztályának működése az 1973. évben. = *AnthrKözl* 17 (1973): 1–2. 159. p.
- Éremkiállítás a drezdai Állami Múzeumban Fr. W. Hörlein születésének századik évfordulóján. = *Az Érem* 30 (1974): 1. 43. p.
- Éri István: A honismeret és a múzeumok. Veszprémi jegyzetek. = *Népm* 21 (1974): 3. p.30–31.
- Éri István: Részvétel az ICOM régészeti és történeti múzeumi bizottságának ülésén. Szovjetunió (Moszkva, Leningrád) 1970. szept. 9–18. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 127–128.
- Éri István–Gönyei Antal–Némethy Endre: Tanulmányúton a Vietnami Demokratikus Köztársaságban, 1972. jan. 5–22. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 65–66.
- Farkas Gyula: *Bibliographia Anthropologica* (1971–1972). = *AnthrKözl* 17 (1973): 1–2. p.135–158.
- Fehér Géza: Részvétel az I. Török Nyelvészeti Tudományos Kongresszuson, Törökország (Ankara). = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p.150–151.
- Fehér Géza: Részvétel a VI. Nemzetközi Iráni Művészeti és Régészeti Kongresszuson, Anglia (Oxford) 1972. szept. 10–12. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 150. p.
- F. Fejér Mária: *Bibliographia Archaeologica Hungarica* 1973. — Magyar régészeti irodalom 1973. = *ArchÉrt* 101 (1974): 1. p.161–183.
- F. Fejér Mária: Hírlapokban és folyóiratokban megjelent numizmatikai vonatkozású közlemények. = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) p.106–110.
- A Fejér megyei Múzeumok létszáma az 1972. évben. — *Personalstand*. = *Alba Regia* 13 (1972) p.321–322.
- A Fertő-táj bibliográfiája. — *Bibliographie des Neusiedlersee Gebietes*. Szerk.: Lászlóffy Waldemár. Győr: Megyei Tanács 1972. 294 p. *Rec.*: Hüller István = *SoprSze* 27 (1973): 4. p. 377–378.
- Fitz Jenő: Jelentés a Fejér Megyei Múzeumok helyzetéről, 1972. — *Jahresbericht über die Lage der Museen im Komitat Fejér* 1972. = *Alba Regia* 13 (1972) p. 307–309.
- Fodor István: Tanulmányúton Bulgáriában, 1972. nov. 27.–dec. 10. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 9–10.
- Fodor István: Tanulmányúton a Szovjetunióban. 1972. dec. 12–28. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 63. p.
- Földes Anna: Valódi kincsek és bizzar látványosságok. (A világ különféle múzeumairól.) = *Múzsák* 1974: 2. p. 33–36. 8 ill.
- Fülep Ferenc hozzászólása a múzeumok feladatáról az Országos Közművelődéspolitikai tanácskozáson. = *Népm* 21 (1974) p. 5–6.
- Fülep Ferenc: A Nemzeti Múzeum és a Néprajzi Múzeum tudományos kapcsolatai. — *Wissenschaftliche Beziehungen zwischen dem Nationalmuseum und dem Ethnographischen Museum*. = *NépÉrt* 55 (1973) p. 24–34.
- Fülep Ferenc: Részvétel a berlini (Német Dem. Közt.) ICOM konferencián 1972. márc. 1–3. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 144–146.
- Fülep Ferenc: Részvétel az ICOM franciaországi ülésén, 1970. július 6–10. (Párizs.) = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p.125–127.
- Fülep Ferenc: Részvétel az ICOM IX. közgyűlésén. Franciaország (Párizs), 1971. aug. 29.–szept. 10. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973) p. 135–139.
- Fülep Ferenc: Részvétel az ICOM Nevelési Bizottsága ülésén Hollandiában (Amsterdam), 1972. nov. 6–9. *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 148–149.
- Fülep Ferenc: Részvétel az ICOM párizsi értekezletén, Franciaország (Párizs) 1972. július 3–7. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p.146–148.
- Fülep Ferenc: Tanulmányúton Angliában, 1972. május 7–20-ig. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p.81–82.
- Fülep Ferenc: Tanulmányúton a Német Szövetségi Köztársaságba, 1970. ápr. 14–23. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 102. p.
- Fülep Ferenc vide: Kiss Károly
- Füzes Endre (szerk.): Szemlék a múzeumi területről 1970–1972. között külföldi tanulmányúton résztvettek jelentéséből. Bp.: Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztálya, 1973. 159 p.
- Sz. Garam Éva: Tanulmányúton a Szovjetunióban. 1972. október. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 63–64.
- Gáspár Dorottya: General Index to the volumes I–XXV. 1951–1973. = *ActaArchHung* 26 (1974): 1–2. p.5–22.
- Gedai István: Részvétel a Nemzetközi Numizmatikai Szimpóziumon, Csehszlovákiában (Prága és Liblice) 1970. szept. 14–19. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 153. p.
- Gergely András–Tóth István: Fiatal régészek és történészek munkakonferenciája Sopronban (1973. szept. 6–9.) = *SoprSze* 27 (1973): 4. p.348–352.
- Géfin Gyula (1888–1973). Nekrológ. Kádár Zoltán = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p.305–306.
- Gondolatok a miskolci vándorgyűlés után. [Magyar Éremgyűjtők Egyesülete.] = *Értesítő* 1974: 4. p.1–2.
- Gosztonyi József: Az Éremkedvelők Egyesülete (ÉKE). 2. folyt. = *Az Érem* 29 (1973):2. p.72–80. 2 t.

- G[osztonyi] J[ózsef]*: Éremkiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban. = *Az Érem* 30 (1974): 1. p.42–43.
- Gosztonyi József*: Két éremkiállítás a Történeti Múzeumban. = *Az Érem* 29 (1973): 2. p.94–95.
- Gömöri János*: Két új régészeti kiállítás Sopronban és a helyreállított várostorony. = *SoprSzele* 28 (1974): 4. p.372–379. 4. ill.
- Gönczi Antal*: Részvétel a szocialista országok minisztériumi múzeumi osztályvezetőinek konferenciáján Bulgáriában (Várna), 1971. szeptember. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p.139–140.
- Gönczi Antal* vide: *Éri István*
- G. V. I.*: Visszatekintés a múzeumi és műemléki hónapra. = *MúzHírBékéscsaba* 1974: 1. p.11–13.
- Gyűjtemények, új szerzemények.* = *Sammlungen, Neuerwerbungen.* (István király Múzeum, Székesfehérvár. = *Alba Regia* 13 (1972) 314. p.
- Hahn István* vide: *Harmatta János*
- Hall, E. T. – Metcalf, D. M.*: *Methods of chemical investigation of ancient coins.* London 1972. 447 p. 20 t. *Rec.*: *Huszár Lajos* = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) 102. p.
- Harmatta János*: *Az 1973. évi Ábel Jenő emlékérem.* = *AnTan* 20 (1973):2. p.266–267.
- Harmatta János*: *Hahn István* hatvan éves. = *AnTan* 20 (1973):2. p.211–212.
- Harmatta János*: *Szabó Árpád* hatvan éves. = *AnTan* 20 (1973):2. p.212–213.
- Harmatta János* vide: *Kardos Tibor*, *Szilágyi János György*
- Hársfalvi Péter*: Új lehetőségek előtt megyei múzeumunk és levéltárunk. = *SzabSzatSzele* 9 (1974):2. p.129–132.
- Héri Vera*: „Budapest az éremművészetben.” = *Az Érem* 29 (1973): 2. 95. p.
- Héthy Zoltán*: *A Debreceni Múzeumbarátok Körének története 1927–1949.* = *Die Geschichte des Kreises der Debrecener Museumfreunde 1927–1949.* = *DebrMúzÉvk* 1972. p.563–594.
- Hiller István*: *Sopron bibliográfiája az 1973. évre.* = *SoprSzele* 28 (1974): 1. p.88–95.
- Hiller István* vide: *Fertő-táj bibliográfiája*
- Hofer Tamás*: *A Néprajzi Múzeum tudományos és muzeológiai kapcsolatai.* = *Wissenschaftliche und museologische Beziehungen des Ethnographischen Museums.* = *NéprÉrt* 55 (1973) p.73–86.
- Hollné Gyürky Katalin*: *Tanulmányúton Csehszlovákiában, 1972. szept. 10–24.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 19–20.
- B. Horváth Jolán*: *Tanulmányúton Angliában, 1972. július 23–augusztus 27.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 82. p.
- Horváth Miklós*: *A várostörténeti muzeológia néhány főbb kérdése.* = *Budapest* 12 (1974):2. p.16–17.
- Időszaki kiállítások.* = *Sonderausstellungen.* (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 13 (1972) 315 p.
- Ifjú múzeumbarátok vetélkedője.* = *Éltud* 29 (1974): 41. 1950. p.
- Jakab Istvánné*: *Az 1972. évi zárszámadás.* = *Budget.* (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 13 (1972) 323. p.
- Janek Éva*: *Múzeumi vándorkiállítások.* = *Népm* 21 (1974): 3. p.32–33. 5 ill.
- Jászberényiné Papp Márta*: *Repertórium az Arrabona 1–15 (1959–1973) kötetéhez.* = *Arrabona* 15 (1973) p. 379–434.
- Juhász Imre*: *Hajdúszoboszló múzeumügyének alakulása (1945–1970).* = *Die Entwicklung des Museumwesens von Hajdúszoboszló (1945–1970).* = *Debr MúzÉvk* 1972. p.597–615. 16 ill.
- Kádár Zoltán* vide: *Géfin Gyula*
- Kákosi László*: *Beszámoló az idő és történelem konferenciáról.* (Marót Károly emlékkonferencia, 1973. jún. 6–8. „Idő és történelem” címmel.) = *AnTan* 20 (1973): 2. p.271–272.
- Kaposvári Gyula*: *A Szolnok megyei múzeumok tudományos munkájáról.* = *SzolnokMúzÉvk* 1973. p.309–321. 7 ill.
- Kardos Tibor* (1908. aug. 2. – 1973. dec. 20.) *Nekrológ.* *Harmatta János* = *FilolKözl* 19 (1973): 3–4.
- Károlyi Zsigmond*: *Magyar technika és ipartörténeti bibliográfia 1968–1969.* = *TechntörtSzele* 6 (1971–72) p.253–279.
- Kerényi Károly* vide: *Szilágyi János György*
- W. Kerti K.*: *A Kuny Domokos Múzeum könyvtárában.* 1974. első félév. = *Krónika* 3 (1974) p.33–35.
- Kiadványok.* = *Publikationen.* (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 13 (1972) 314. p.
- Kiss Ákos*: *Tanulmányúton Franciaországban, 1971. aug. 28.–szept. 23.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 94–95.
- Kiss Ákos*: *Tanulmányúton Jugoszláviában, 1970. jún. 19.–júl. 10.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 21. p.
- Kiss Attila*: *Tanulmányúton Bulgáriában, 1972. márc. 12–22.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 10. p.
- Kiss Attila* vide: *Papp László*
- Kiss Károly*: *Beszélgetés Fülep Ferencel a magyar régészeti kutatásról.* = *Magyar Nemzet* 1974. márc. 3. 9. p. 1–3. hasáb.
- Kiss Lajos*: *Melich János* emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából. = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 134. sz. (Bp. 1973.) 17 p.
- Kiss László*: *A múzeumi intézmények címjegyzéke.* = *A múzeumok 1972. évi munkájának adatai.* (Bp. 1973) p.193–202.
- Kiss László*: *A múzeumok 1972. évi munkájának adatai.* Bp.: Népműv. Prop. Iroda 1973. 202 p.
- Konferenciák.* = *Konferenzen.* (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 13 (1972) p.317–318.
- Körök József*: *Tanulmányúton a Német Demokratikus Köztársaságban, 1970. okt. 18–28.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 34–36.
- Körök József* vide: *Párducz Mihály*
- Kovács Péter*: *A honismereti munka és a Fehér megyei múzeumok.* = *MúzKözl* 2 (1974) p.93–99.
- Kovács Valéria*: *Tanulmányúton Törökországban, 1971. okt. 20–nov. 3.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 121–122.
- L. Kovrig Ilona*: *Részvétel a Helgö-Symposionon Svédországban (Stockholm.)* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 153. p.
- L. Kovrig Ilona*: *Tanulmányúton Jugoszláviában, 1970. okt. 19.–nov. 2.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 22. p.
- Kőhegyi Mihály*: *Tanulmányúton a Német Demokratikus Köztársaságban, 1971. nov. 9–17.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 44. p.
- Körösné Horváth Vera* vide: *Lóczy Katalin*
- Közérdekű levelek* [a Magyar Éremgyűjtők Egyesületéhez]. = *Értesítő* 1974:1. p.7–8., 1974:4. p.1–2.
- Kralovánszky, Alán*: *The early history of Alba Regia in the light of archeological excavations.* = *Alba Regia* 13 (1972) 305. p.
- Kubinyi András*: *Részvétel a Szlovák Történelmi Társulat várostörténeti konferenciáján (Csehszlovákia, Pöstyén), 1972. nov. 20–23.* = *Külf. tanulmányutak* 157. p.
- Kubinyi András*: *Tanulmányúton Csehszlovákiában, 1971. nov. 4–17.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973) p. 14–15.
- Kubinyi András*: *Tanulmányúton a Német Szövetségi Köztársaságban, 1970. máj. 24.–jún. 9., 1971. okt. 5–24.* = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 103–104., 105–106.
- Kurucz Istvánné*: *Múzeumi órák szakmunkástanulóknak.* = *Népm* 21 (1974): 5. p.34–36.
- László Emőke*–*Szabó Katalin*–*Vadászi Erzsébet*: *Az 1970. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája.* = *MűvÉrt* 22 (1973): 4. p.289–324.
- Lászlóffy Waldemár* vide: *A Fertő-táj bibliográfiája*
- Lóczy Katalin*–*Körösné Horváth Vera*: *A múzeumi kutatók szakirodalmi tevékenysége 1972. jan. 1–1974. jan. 1-ig.* = *SomogyiMúzKözl* 1 (1973) p.381–384. 2 ill.
- F. Ludányi Gabriella*: *Az egri Líceumi Múzeum és Képtár*

- megalakulása. — Gründung des Museums und der Gemäldegalerie des Lyzeums zu Eger. = *EgriMúz-Evk* 10 (1972) p.75—79. 3 ill.
- M. Lugosi Márta*: A Gyógyszerészeti Múzeum felállításának ügye Magyarországon. = *Communicationes* 71—72 (1974) p.163—171. 2 ill.
- A Magyar Éremgyűjtők Egyesülete alapszabálya*. = *Értesítő* 1974:4. p.3—5.
- A Magyar Éremgyűjtők Egyesülete kiadványainak ügye*. = *Értesítő* 1974:1. p.5—7.
- A Magyar Éremgyűjtők Egyesülete tükárságának közleményei*. = *Értesítő* 1974:1. p.2—5., 1974:2. p.2—4., 1974:3. 5. p., 1974:4. 3. p.
- Magyar geodéziai irodalom, 1—2. 1498—1960, 1961—1970. Bibliográfia*. Szerk.: *Bendefy László*. Bp.: Műszaki Könyvkiadó 1964, 1974. 396, 414 p.
- A Magyar Nemzeti Múzeum 1973. évi jelentése és 1974. évi munkaterve*. Bp.: NPI Rotaüzem 1974. 27 p.
- A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája 1705—1945*. Szerk.: *József Farkas*. Rec.: *V. Kovács Sándor* = *MTud* 81 /U. f. 19 (1974): 10. p. 676—677.
- Major Máté*: A Kuny Domokos Múzeum megnyitása. = *Kronika* 3 (1974) p.5—6.
- Makkay János*: A Régészeti Intézet jubileumi ünnepsége és 1974. évi tudományos ülésszaka. = *MTAOK* II. 23 (1974): 2. p.233—248.
- Melich János* vide: *Kiss Lajos*
- Mentőakció a világcsofákért*. = *Múzsák* 1974:1. 33. p. 3 ill.
- Metcalfe, D. M.* vide: *Hall, E. T.*
- Molnár Éva—Viniczai István—Windisch Aladárné*: Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertórium. 1971. 1—2. rész. = *HadtKözl* 21 (1974) p.165—187, 382—401. 1972: 1—2. rész = *HadtKözl* 21 (1974) p. 565—577, 746—756.
- Moravcsik Gyula* (1892—1972). *Nekrológ*. *Székely György* = *Századok* 103 (1974): 2. p.547—550.
- Múzeum Csernáttonban*. = *MúzKurir* 1973:12. 96. p.
- A múzeumi kutatók irodalmi munkássága az 1972. évben*. — Wissenschaftliche Tätigkeiten. (István király Múzeum, Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 13 (1972) p. 320—321.
- Nagy Ádám*: Az éremgyűjtők kiadványsorozata. = *NumKözl* 72—73 (1973—1974) p.102—103.
- Nagy Katalin*: A múzeum funkciója. = *Népm* 21 (1974): 10. 32. p.
- Nagy Lajos*: A Kuny Domokos Múzeum megnyitása. (1974. aug. 18.) = *Kronika* 3 (1974) p.3—4.
- Némethy Endre* vide: *Éri István*
- Nemzetközi csere* (Magyar Éremgyűjtők Egyesülete.) = *Értesítő* 1974: 3. p.3—4.
- Neukum Lea*: Ki tud róluk? Védekezés a műkincsrablók ellen. Automata riasztóberendezések. = *Magyarország* 11 (1974. dec. 8.) 49. sz. 39. p. 1 ill.
- A Numizmatikai Társulat hírei*. = *Az Érem* 1974:1. 48. p.
- Országos múzeumvezetői értekezlet Esztergomban*. = *MúzKurir* 1973:12. 49. p.
- Pálóczi-Horváth András*: Tanulmányúton Jugoszláviában. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 26. p.
- Pandúr Márta*: A Somogy megyei múzeumi hónapokról = *Somogy* 1974: 4. p.109—110.
- Papp László* (1903—1973) *Nekrológ*: *Kiss Attila* = *ActaArchHung* 26 (1974): 1—2. p.203—204. 1 ill.
- Parádi Nándor*: Tanulmányúton Jugoszláviában, 1971. máj. 12—13. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 24—25.
- Párducz Mihály* (1908—1974) *Nekrológ*: *Kerek József* = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p.304—305.
- Patay Pál*: VIII. (Nyolcadik) Nemzetközi Ős- és Korai történelmi Kongresszus Jugoszláviában (Belgrád) 1971. szept. 9—15. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 140—141.
- Patay Pál*: Tanulmányúton Algériában, 1971. okt. 13—dec. 4. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p. 71—73.
- Pávó Elemér*: Egyesületi kiadványaink. = *Az Érem* 30 (1974): 1. 46. p.
- B. Perjés Judit*: Restaurátori feladatok a régészeti fel-tárásokon. — Restaurierungsaufgaben bei archäologischen Ausgrabungen. = *SomogyiMúzKözl* 1 (1973) p. 303—311. 1 t. 2 ill.
- F. Petres Éva*: Előadások. — Vorträge. (István király Múzeum Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 13 (1972) p. 318—319.
- F. Petres Éva*: A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1973. évben. = *ArchÉrt* 101 (1974):2. 307. p.
- Sz. Póczy Klára*: Részvétel a IX. Nemzetközi Limes Kongresszuson Romániában. (Mamaiában). = *Külf. tanulmányutak*. (Bp. 1973.) p.149—150.
- Rajnai Rudolfné* vide: *Szabadváry Ferenc*
- Répertoire Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 1958—1973*. = *ActaHistHung* 19 (1973): 3—4. p. 467—481.
- Schreiber Rózsa*: „II. Internationales Seminar über Aeneolithikums und Bronzezeit” c. nemzetközi simpoziumon részvétel Csehszlovákiában (Staré Smokovec) 1972. szept. 26.—okt. 1. = *Külf. tanulmányutak*. (Bp. 1973.) 155. p.
- Soproni Sándor*: Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1972—1973. évi működéséről. = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p.306—307.
- Stjenquist, B.*: Technical analysis as a factor in archaeological documentation. *Regia societatis humaniorum litterarum Lundensis, Scripta Minora* (Studier utg. av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund). 1971—1972:3. 79. p. 5 t. 23 ill. 18 diagramm. Rec.: *Duma György* = *ActaArchHung* 26 (1974): 1—2. p.258—259.
- Szabadváry Ferenc—Rajnai Rudolfné*: Az Országos Múszaki Múzeum helyzete és további tervek. = *Techn-törtSzle* 6 (1971—72) p.145—151.
- Szabó Árpád* vide: *Harmatta János*
- Szabó Katalin* vide: *László Emőke*
- Szabó László*: A múzeumi honismereti munka Szolnok megyei tapasztalataiból. = *MúzKözl* 2 (1974) p.100—117.
- Szabó Sándor*: A Somogy megyei Múzeumok Igazgatóságának gazdasági beszámolója 1972—1973. évekről. = *SomogyiMúzKözl* 1 (1973) p.388—395.
- Szabó Sándor*: Szentendre múzeumairól. = *Dunakanyar-Táj* 10 (1974): 2. p.43—45.
- Székely György* vide: *Moravcsik Gyula*
- Szelestei N. László* vide: *V. Windisch Éva*
- Személyi hírek*. — Personalnachrichten. (István király Múzeum Székesfehérvár.) = *Alba Regia* 13 (1972) 321. p.
- A Szépművészeti Múzeum 1972-ben*. — Le Musée des Beaux-Arts en 1972. = *BullBAHongr* 42 (1974) p.157—158., 103—106.
- Szilágyi János György—Harmatta János*: Révay-díj. (Az Ókortudományi Társ. 1973. máj. 18-iki ülésén, fennállása óta másodszor írta ki a Révay-díjat.) = *AnTan* 20 (1973):2. 276. p.
- Szilágyi János György*: *Kerényi Károly* emlékezete. = *AnTan* 20 (1973): 2. p.200—210.
- Szilágyi János György*: Az Ókortudományi Társaság tizenötödik éve. = *AnTan* 20 (1973):2. p.265—266.
- Szőke Mátyás*: Tanulmányúton Csehszlovákiában, 1971. szept. 15—okt. 15. = *Külf. tanulmányutak*. (Bp. 1973.) p.15—16.
- Takács Miklós* vide: *Dalmi Kálmán*
- Tamás István*: Tanulmányúton Angliában, 1972. szept. 12—16. = *Külf. tanulmányutak*. (Bp. 1973.) p.82—84.
- Tardy Lajos*: Tanulmányúton Ausztriában, 1972. jan. 3—febr. 27. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) 85. p.
- Társulati élet*. (Magyar Numizmatikai Társulat.) = *NumKözl* 72—73 (1973—1974) p.111—112.
- Tavas Imre* (restaurátor): Tanulmányúton Lengyelországban. 1971. nov. 16—26. = *Külf. tanulmányutak*. (Bp. 1973.) 30. p.
- B. Thomas Edű*: Tanulmányúton Norvégiában, 1970. nov. 17—28. = *Külf. tanulmányutak* (Bp. 1973.) p.110—111.

Tomka Péter: Tanulmányúton Szlovákiában, 1970. szept. 7.–okt. 7. = Külf. tanulmányutak. (Bp. 1973.) p. 12–13.

Tóth Dezső: Bibliográfia a kéziratos honismereti, helytörténeti művekről, 1–2. = Veszprém-Hon-Tan 1 (1972) p. 96–114., 2 (1973) p. 137–146.

Triznyai Sándor: Érmék, érmek másolása. = Az Érem 29 (1973): 2. p. 93–94.

Trogmayer Ottó: Tanulmányúton a Német Szövetségi Köztársaságban, 1971. máj. 3.–szept. 25. = Külf. tanulmányutak (Bp. 1973.) 107. p.

Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII. Teil: Karten und Pläne. Eisenstadt: Burg. Landesarchiv und Landesbibl. 1970. 44, 994 p. Rec.: Bendeffy László = VasiSzle 28 (1974): 1. p. 141–156.

Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII. Teil: Karten und Pläne. 2. Halbband: Pläne und Register. Eisenstadt 1972. p. 995–2095. Rec.: Bendeffy László = LevKözl 43 (1972): 2. p. 427–430.

Ulbrich, Karl: Allgemeine Bibliographie des Burgenlandes. VIII. Teil: Karten und Pläne und Register. (Abgeschlossen Ende 1968.) Eisenstadt: Amt der Burgenl. Landesregierung, Landesarchiv, 1972. Rec.: Bendeffy László = VasiSzle 28 (1974): 2. p. 287–291.

Ürögdi György vide: Ziegler, Konrad

Vadászi Erzsébet vide: László Emőke

V. I.: Az elmúlt év számokban. = MúzhírBékéscsaba 1974: 2. p. 1–4.

Verő Gábor: Múzeum és honismeret. = Múzközl 2 (1974) p. 15–35.

Viniczai István vide: Windisch Aladárné

Virág Lajosné: Faanyagú leletek konzerválása és restaurálása. = TechntörtSzle 6 (1971–72) p. 41–54. 6 t.

Wellner István: Tanulmányúton Olaszországban, 1970. szept. 4. – okt. 5-ig. = Külf. tanulmányutak (Bp. 1973.) p. 112–113.

Wessetzky Vilmos: Tanulmányúton Lengyelországban, 1972. jún. 12–17. = Külf. tanulmányutak (Bp. 1973.) 23. p.

V. Windisch Éva – Szelestei N. László: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. (1972. jan. 1 – dec. 31.) = Századok 107 (1973): 5–6. p. 1334–1416.

Ziegler, Konrad (1884–1974.) Nekrológ: Ürögdi György = ArchÉrt 101 (1974): 2. 306. p.

IV. Őskor — Præhistorica

Ágh Attila: Az őstörténet aktualitása. A marxista őstörténet-elmélet fejlődéséhez. Bp.: Kossuth Könyvkiadó 1973. 309 p. Rec.: Várnai András = TársSzle 29 (1974): 3. p. 100–102.

Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik. — A vonaldíszes kerámia időszerű kérdései. Székesfehérvár: Fejérmegyei Múzeumok Igazgatósága 1972. 235 p. ill. (Az István király Múzeum Közleményei, A sorozat 19. sz.) Rec.: Korek József = ArchÉrt 101 (1974): 2. p. 330–331.

Albániában a maliqi mocsarak lecsapolásánál vaskori sziklafestményeket találtak. = Éltud 29 (1974): 24. p. 1146–1147. 3 ill.

Amerikát már 50 000 éve elszelgett lakták emberek (J. L. Bada prof. Kaliforniában talált csontok alapján állapította meg.) = Éltud 29 (1974): 40. 1916. p.

Die Anfänge des Neolithikums von Orient bis Nordeuropa. VI. Frankreich. Köln: Böhlau Verl. 1971. 255 p. 154 t. VII. Westliches Mittelmeergebiet und Britische Inseln. Köln, 1972. 247 p. 86 t. Rec.: Vékony Gábor = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p. 240–244.

Az Azerbajdzsáni Tudományos Akadémia régészeti expedíciója Gadrut vidékén 250 ezer éves ősember leleteket találtak. = Éltud 29 (1974): 24. 1148. p.

Bakay Kornél: Rokonsáink-e a szkíták? = Évezredek hétköznapijai. (Bp. 1973.) p. 64–95. ill.

Bándi Gábor – Kovács Tibor: Adatok Dél-Magyarország

bronzkorának történetéhez. (A Szeremle-csoport.) — Beiträge zur Geschichte der Bronzezeit in Südungarn. (Szeremle-Gruppe.) — PécsiMúzevk 14–15 (1969–1970) p. 97–111. 16 t. 3 ill.

Banner János – Bóna István: Mittelbronzezeitliche Tellsiedlung bei Békés. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 156 p. ill. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Rec.: MTud 81/U. f. 19 (1974): 10. 683. p.

Banner János vide: Bognár-Kutzián Ida

Bodrogi Tibor: Ausztrália őslakói, 2. Művészetiük. (Sziklarajzok.) = Éltud 29 (1974): 32. p. 1520–1526. 10 ill.

Boev P.: Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der ostägäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. Sofia: Akad. 1972. 272 p. 33 ill. 109 térk. Rec.: Kiszely István = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p. 455–456.

Bognár-Kutzián Ida: The Early Copper Age Tiszapolgár culture in the Carpathian basin. Bp.: Akadémiai Kiadó 1972. 253 p. 74 t. 36 ill. 2 mell. (ArchHung 48.) Rec.: Kalicz Nándor = ArchÉrt 101 (1971): 1. p. 151–153., Renfrew C.: = ProcPrehSoc 39 (1973) p. 474–475.

Bognár-Kutzián Ida: János Bannern Forschungen auf dem Gebiet der Badener Kultur. = Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. (Bratislava 1973.) p. 13–21. 1 ill.

Bognár-Kutzián Ida: The relationship between the Bodrogkeresztúr and the Baden Cultures. = Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. (Bratislava 1973.) p. 31–50. 5 ill.

Bóna István: Vitatézisek Magyarország korai bronzkoráról. = A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései. (Bp. 1873.) p. 4–6.

Bóna István vide: Banner János

B. Bónis Éva vide: Szabó Miklós

Bökönyi Sándor: Earliest animal domestication dated? = Scienc (Washington) 182 (1973): 4117. sz. 1161. p.

Bökönyi Sándor: A házasítás kérdései a legújabb kutatások fényében. — Die Fragen der Domestikation im Lichte der neuesten Forschungen. (Material des Vortrags, gehalten in der Sitzung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft am 30. Oktober 1968.) Rec.: ActaEthnHung 22 (1973): 3–4. 447. p.

Bökönyi Sándor: History of domestic mammals in Central and Eastern Europa. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 597 p. 150 ill.

Bökönyi Sándor: The przewalsky horse. Ford.: Halápy Lili. London: Souvenir Press 1974. 140 p. 38 ill.

Bökönyi Sándor: Stock breeding. = Theocharis B. R.: Neolithic Greece. (Athen: Nat. Bank 1973.) p. 165–178. 2. ill. 10 színes ill.

Bretz-Mahler D.: La civilisation de La Tène I en Champagne (Le faciès marnien) XXIIIe supplément à „Gallia”. Paris: Edition du Centre National de la Recherche Scientifique, 1971. 295 p. 183 t. 1 térk. Rec.: Jerem Erzsébet = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p. 251–252.

Bronzkori papi síremlékek a Türkmen SzSzK-ban az Altyn-szeppek ásátásoknál. = Éltud 29 (1974): 1. 44. p.

Bronzszerszámok bulgáriai központja. (Bolgár régészek több mint száz kő- és bronzkori rézbányát fedeztek fel Közép-Bulgáriában Aji-Bunar bányáiban és táróiban.) = Éltud 29 (1974): 40. 1916. p.

Casteln, Carel: Bemerkungen zum Schatzfund von Šilindia 1967. = NumKözl 72–73 (1973–1974) p. 3–5.

Čujanová-Jilková, Eva vide: Mozsolics Amália

Csalog József: Barangolás Tüzköves körül. = Évezredek hétköznapijai. (Bp. 1973.) p. 35–63. 4 ill.

Dancza János: A predmosti rejtély. = Éltud 29 (1974): 41. p. 1955–1958. 4 ill.

Deákné Füzessy Anikó: Adatok Tiszafüred környéke történetéhez. (Jósa András levelei Tariczky Endréhez.) = Jászkunság 20 (1974): 1. p. 40–41.

Dembksi Günther: Die keltischen Fundmünzen Österreichs. = Numismatische Zeitschrift 1972. p. 37–73. Rec.: Kőhegyi Mihály = NumKözl 72–73 (1973–1974. 100. p.

- T. Dobosi Viola: Adatok a Bodrog-völgy őskorához. Függelék I. Jánosy Dénes: Tarcál-Citrombánya őskőkori lelőhely gerinces faunája. Függelék II. Krolopp Endre: Tarcál-Citrombánya őskőkori lelőhely mollusca-faunája. Függelék III. Stieber József: Tarcál-Citrombánya őskőkori lelőhely faszeneinek anthrakotómiai vizsgálata. — Contributions to the Palaeolithic Age of the Bodrog valley. = *FoArch* 25 (1974) p.9–32. 12 ill.
- T. Dobosi Viola: Miskolc és a magyar őskor-kutatás, (1891–1945). = *MiskolcMúzMűKözl* 12 (1973) p.13–17.
- T. Dobosi Viola vide: *Frühe Menschheit um Umwelt. Dunavecseán talált bronzkori arany kartekecs került a Magyar Nemzeti Múzeum birtokába.* = *Múzsák* 1974:1. 47. p. 1 ill.
- Duval P. M.: Le décor du vase celtique de Kálóz-Nagyhörsök (Musée de Székesfehérvár). = *ActaArchHung* 26 (1974): 1–2. p.105–112. t.9–10. 8 ill.
- Ecsedy István: Korai bronzkorunk sztyepei eredetű elemeinek néhány problémája. = A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései. (Bp. 1973.) p. 3–4.
- Ecsedy István: A Lengyeli-kultúra leletei Somogyvároth. — Finds of Lengyeli-culture in the village of Somogyvár. = *Somogyi MúzMűKözl* 1 (1973) p. 277–280. 1 t.
- Ecsedy István: A new item relating the with the east in the Hungarian connections Copper Age (a Maros-déce-type grave in Csongrád). = *SzegediMúzÉvk* 1971: 2. p.9–17. 4 ill.
- Ecsedy István: Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez. — New data on the history of the Copper Age in the region beyond the Tisza. = *BékésMúzMűKözl* 2 (1973) p.3–40. 15 t. 22 ill.
- Ecsedy István vide: *Wheatley P.*
- Falvak, amelyek megelőzték a földművelést. Az i. e. 9. ezredből származó izraeli Ain Malaha falu feltárásával az ún. Natufi-civilizáció több ezer évvel megelőzte a földművelés születését. = *Éltud* 29 (1974): 44 2108. p. 1 ill.
- Farkas Gyula: Neolitikus leletek Vésztő-Mágori-halom lelőhelyről. — Neolithische Funde von Fundort Vésztő-Mágori-halom. = *AnthrKözl* 18 (1974): 1–2. p. 55–64. 4 ill.
- Farkas Gyula: Rézkori (Bodrogkeresztúr) antropológiai leletek Nosza-Gyöngypart (Jugoszlávia) lelőhelyről — Kupferzeitliche Anthropologische Funde (Kultur von Bodrogkeresztúr) von Fundort Nosza-Gyöngypart (Jugoslawien). = *AnthrKözl* 17 (1973): 1–2. p. 21–28. 4 t.
- Farkas Gyula vide: *Kleibl J., Munka és emberréválás*
- Iff. Fehér Géza: A Hettita-kutatás újabb monográfiája Törökországban. = *Művészet* 15 (1974): 3. p.45–46. 3 ill.
- Fettich Nándor: Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében. — Neue Beiträge zum prähistorischen Wagen im Karpatenbecken. = *Ethn* 80 (1969): 1–4. p.30–72. Rec. = *ActaEtnHung* 22 (1973): 3–4. p.443–444.
- Frühe Menschheit und Umwelt. Teil I. Fundamenta.* Köln—Wien: Böhlau Verl. 1970. 457 p. 172 t. 96 ill. (Monographien zur Vorgeschichte. A sorozat 2. köt.) Rec.: T. Dobosi Viola = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p. 338–339.
- Gábori Miklós: Az ősemlék hétköznapijai. = *Évezredek hétköznapijai.* (Bp. 1973.) p.7–34. ill.
- Gábori Miklós: Az ősemlék útjain. Bp.: Táncsics Könyvkiadó 1974. 313 p. ill.
- Gadut vidékén (Azerbajdzsánban) 250 000 éves ősemlék leleteket találtak. = *Éltud* 29 (1974): 24. 1148. p.
- Goldman György: Késő La Tène-kori település Csongrád határában. — Eine spätlatenzeitliche Siedlung in der Stadtumgebung Csongrád. = *SzegediMúzÉvk* 1971: 2. p.53–61. 3 t. 6 ill.
- Hahn István—Szabó Miklós: Ős- és ókor. = *Világtörténet képekben.* 1. kötet: Az őskortól 1640-ig. 2. kiad. Bp. 1974. p.7–251. ill.
- P. Hartyányi Borbála—Nováki Gyula: Gabonalenyomatok a Körös-csoport edényein. — Getreideabdrucke auf den Gefäßen der Körös-Gruppe. = *SzegediMúzÉvk.* 1971: 2. p.5–8. 7 ill.
- Hédervári Péter: Ciprus őstörténete. = *Éltud* 29 (1974): 38. p.1785–1790. 6 ill.
- Hellebrandt Magdolna: A halmajugrai kelta lelet. — Der keltische Fund von Halmajugra. = *EgriMúzÉvk* 10 (1972) p.107–117. 7 ill.
- Hellebrandt Magdolna: A Kyjatice-kultúra újabb lelőhelye. — Eine Fundstelle des Kyjatice-Kultes. = *MiskolcMúzMűKözl* 12 (1973) p.589–593. 5 t.
- Horváth István: Őskori temető Nyergesújfalun. = *Krónika* 3 (1974) 32. p.
- Horváth László: Kelta sírok Sávolyon. — Celtic graves in Sávoly (Somogy county). = *SomogyMúzMűKözl* 1 (1973) p.281–288. 3 t. ill.
- Horváth László: Őskori hordó alakú edény Szigligetről. — A prehistoric barrelshaped vessel from Szigliget. = *ArchÉrt* 101 (1974): 1. p.55–63. 5 ill.
- Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Wien 1972. (Veröff. aus dem Naturhist. Mus. N. F. 7.) Rec.: J. Pavúk = *ArchRozhl* 25 (1973) 558. p.
- Jánosy Dénes vide: T. Dobosi Viola
- Járainé Komlódi Magda: Pollenstatisztikai vizsgálatok a vértesszöllősi őstelepeülés mésztufa rétegeiből. — Pollenstatistical examinations of the travertine layers of the paleolithic site at Vértesszöllős. = *FöldrKözl* 21 /97 (1973):2. p.120–140. 4 t. 8 ill.
- Jerem Erzsébet vide: *Bretz-Mahler D., Mansfeld G.*
- Jósa András vide: *Deákné Füzesy Anikó*
- Kalicz Nándor: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. — Funde der Balaton-Gruppe in Südtransdanubien = *PécsiMúzÉvk* 14–15 (1969–1970) p.75–96. 12 t. 7 ill.
- Kalicz Nándor—Makkay János: A méhtekei ásítások jelentősége. = *SzabSzatSzle* 9 (1974): 1. p.78–84. 4 ill.
- Kalicz Nándor—Makkay János: A méhtekei újkőkori leletek. Egy váratlan régészeti felfedezés. = *Éltud* 29 (1974): 18. p.838–843. 7 ill.
- Kalicz Nándor vide: *Bognár-Kutzián Ida, Müller-Karpe, Hermann, Tringham R.*
- Katona Ferenc: Emberré válás. Bp.: Gondolat Kiadó 1974. 495 p. 76 t. 140 ill. Rec. = *MTud* 81/U. f. 19 (1974): 11. p.742–743.
- Kemenczei Tibor: A bronzkor végének történeti, időrendi kérdései Kelet-Magyarországon. = A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései. (Bp. 1973.) p. 10–11.
- Kemenczei Tibor: Előzetes jelentés a Nagybereki-Szalacsán végzett halomfeltárásról. — Vorläufiger Bericht über die Erschliessung von Hügelgräbern in Nagybereki-Szalacska. = *SomogyiMúzMűKözl* 1 (1973) p. 329–333. 1 t. 2 ill.
- Kemenczei Tibor: Újabb leletek a Nagyberki-szalacska koravaskori halomsírokból. — Neuere Funde aus den frühbronzezeitlichen Hügelgräbern von Nagyberki-Szalacska. = *ArchÉrt* 101 (1974): 1. p.3–16. 8 ill.
- Kemenczei Tibor: Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos. = *FoArch* 25 (1974) p. 49–70. 3 ill.
- Kiszely István vide: *Boev P., Ullrich H.*
- Kleibl J.: Ádám nyomában. Bp.: Móra Kiadó 1973. 223 p. Rec.: Farkas Gyula = *AnthrKözl* 17 (1973): 1–2. p. 168–169.
- Körök József: Archäologische Forschungsberichte aus dem Bereich der zweiten Theiß-Staustufe. = *FoArch* 25 (1974) p.247–262. 1 térk.
- Körök József vide: *Die Aktuellen Fragen der Bandkeramik*
- Kovács Tibor: Bronzkori urnatemető Törtelen. — A Bronze Age urn cemetery at Törtel. = *FoArch* 25 (1974) p. 33–44. 3 ill.
- Kovács Tibor: A középső és késő bronzkor korszakváltásának kronológiai, etnikai kérdései. = A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései. (Bp. 1973.) p. 6–8.
- Kovács Tibor vide: *Bándi Gábor, Kühn H.*

- Kőhegyi Mihály* vide: *Dembski, Günther, Kőszegi Frigyes, Müller Róbert, Mező A.*
- Kőszegi Frigyes*: Adatok Zuglói őskori településtörténetéhez. (Későbronzkori település a Budapest XIV. ker. Vizakna utcában.) — Data to the history of Prehistoric Settlements in Zuglói. = BpR 23 (1973) p. 9–37.
- Kőszegi Frigyes*: Das Leben in vorgeschichtlicher Zeit. Bp.: Gondolat Kiadó, 1971. 158 p. Rec.: *Kőhegyi Mihály* = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. 229. p.
- Kőszegi Frigyes*: A nyugat-magyarországi késő bronzkor etnikai kérdései. A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései. (Bp. 1973.) p. 9–10.
- Kretzói Miklós*: Az emberreválás útján. — Towards hominization. = AnthrKözl 18 (1974): 1–2. p. 121–128.
- Krolopp Endre* vide: *T. Dobosi Viola*
- Kühn H.*: Die Felsbilder Europas. Stuttgart 1971. 227 p. 80 t. 61 ill. 13 térk. Rec.: *Kovács Tibor* = ArchÉrt 101 (1974): 2. 340. p.
- Iffj. Kürti Béla*: Újabb adatok a Dél-Alföld kora-bronzkorához. — Neuere Angaben zur Frühbronzezeit der Süd-Tiefebene. = SzegediMúzÉvk 1971: 2. p. 29–51. 54 ill. 1 mell.
- Lázár István*: Barlangok. = Budapest 12. (1974): 1. p. 18–19.
- Lengyel Imre* vide: *Nemeskéri János*
- Lengyel L.*: Le secret des Celtes. Paris: 1969. 387 p. 164 t. Rec.: *Ürögdi György* = Alba Regia 13 (1972) 287. p.
- A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései.* Bp.: Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1973. 11 p.
- Makkay János*: „Das Frühe Neolithikum auf der Oztaki Magula” und die Körös-Starčevo-Kultur. = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p. 131–154. 3 ill.
- Makkay János*: A tiszai kultúra agyag isteneiről. = Művészet 15 (1974): 3. p. 6–8. 3 ill.
- Makkay János* vide: *Kalicz Nándor*
- Mansfeld G.*: Die Fibeln der Heuneburg 1950–1966. Ein Beitrag zur Geschichte der Späthallstatt-fibel. (Heuneburgstudien 2., Römisch-Germ. Forsch. 33.) Berlin: W. de Gruyter 1973. 299 p. 21 t. 13 térk. 29 táblázat, 2 mell. Rec.: *Jerem Erzsébet* = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p. 445–447.
- Maráz Borbála*: La Tène-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldről. — La Tène-age isolated graves and small cemeteries on the South Hungarian Plain. = BékésmúzKözl 2 (1973) p. 41–62. 5 t. 5 ill.
- Marsik Antónia*: Data of the Copper Age anthropological find of Bárdos-farmstead at Csongrád-Kettőshalom. = SzegediMúzÉvk 1971: 2. p. 19–27.
- Sz. Máthé Márta*: Újabb adatok a korai rézkor időrendjéhez. — On the chronology of the Copper-Age. (Early Copper age cemetery in Hajdúszoboszló.) = DebrMúzÉvk 1972. p. 141–148. 1 térk. ill.
- Millió évek órája.* A kenyai Rudolf-tó mellett 2,8 millió éves ősember koponyát találtak. = Múzsák 1974: 3. 37. p. 2 ill.
- Mozsolics Amália*: Adatok Magyarország késő bronzkori időrendjéhez. = A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései. (Bp. 1973.) p. 8–9.
- Mozsolics Amália*: Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depothorizonte von Forró und Ópályi. Mit einem Beitrag von E. Sangmeister: Die Bronze der Hortfundhorizontes von Ópályi. Ergebnisse des spektralanalytischen Untersuchung. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 249 p. 112 t. 9. térk. 18 ill. Rec.: *Újjanová-Jilková, Eva* = Památky Archeologické 65 (1974): 2. p. 466–469., *Furmányek, Václav* = SlovArch 22 (1974) p. 210–214., *Harding A.* = ProcPrehSoc 40 (1974) p. 214–216., *Hawkes C.F.C.* = u. a. p. 113–117., *Párducz Mihály* = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p. 433–435., *Pittioni R.* = ArchAustr 55 (1974) p. 135–136.
- Moucha V.* vide: *Schreiber Rózsa*
- Munka és emberreválás.* Engels hipotézise ma. Szerk.: *Bence György és Kis János.* Ford.: Józsa Péter. Szakmailag ellenőrizte: *Eiben Ottó.* Bp.: Kossuth
- Könyvkiadó 1972. 370 p. 1 táblázat 10 ill. Rec.: *Farkas Gyula és Végh Gyula.* = AnthrKözl 17 (1973): 1–2. p. 166–167.
- Müller-Karpe Hermann*: Handbuch der Vorgeschichte. II. Jungsteinzeit. Text und Tafeln. München: Beck, 1968. 612 p. 327 t. 6 táblázat 6 térk. Rec.: *Kalicz Nándor* = ActaArchHung 26 (1974) p. 233–235.
- De Navarro, J. M.*: Scabbards and the swords found in them. The finds from the site of La Tène. Vol. I. Part I. = Text; Part II. = Catalogue and plates. London: Oxford Univ. 1972. 354, 118 p. 158 t. 39 ill. Rec.: *Szabó Miklós* = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p. 246–251.
- Necrasov, O.*: Originea și evoluția omului. — Az ember származása és evolúciója. București: Acad. 1971. 276 p. Rec.: *Wenger Sándor* = AnthrKözl 17 (1973): 1–2. p. 167–168.
- Nemeskéri János–Lengyel Imre*: Isendorf (Alsó-Szászország) lelőhelyen feltárt, hamvasztásos rítusú temető 471. urnasír koponyatető töredékének paleopatológiai vizsgálata. — Paleopathological examination of two bone fragments of a sinciput from the Isendorf (Lower Saxony) urn cemetery. = AnthrKözl 17 (1973): 1–2. p. 71–74. 1 ill.
- M. Nepper Iolya*: Данные к распространению ямной культуры в Венгрии (Предварительное сведение о раскопках 1969–70 годов Пюшпекладань-кинчешдомб) = SzegediMúzÉvk 1971: 2. p. 109–115. 2 ill. 1 mell.
- M. Nepper Iolya*: Polgár és környéke a népvándorlás koráig. = Polgár története. (Heves megyei ny. 1974.) p. 13–22. 1 térk.
- Newell, R R.—Vroomans, P. J.*: Automatic artifact registration and systems for archeological analysis with the Philips P 1100 Computer: A Mesolithic Test-Case. Anthropological publications Oosterhout. — The Netherlands 1972. 103 p. 25 ill. Rec.: *T. Dobosi Viola* = ArchÉrt 101 (1974): 2. p. 339–340.
- Obszidián pattintott kőeszközök kereskedelme a kőkorszakban* = Éltud 29 (1974): 21. 1003. p. 1 ill.
- Okladnyikov, Alekszej*: A kőkorszak emberének művésze. = Éltud 29 (1974): 42. p. 1975–1980. 7 ill
- Palkó István*: Vas megye neve a Borsmonostoron feltárt kelta vaskohókkal összefüggésben. = VasiSzle 28 (1974): 4. p. 602–606.
- Párducz Mihály*: Ergebnisse der Urgeschichtsforschung in Ungarn 1953–1968. = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p. 205–228.
- Párducz Mihály* vide: *Mozsolics Amália*
- Pataj Pál*: Probleme der Beziehungen der Bodrogkeresztúr und der Badener Kultur. = Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. (Bratislava 1973.) p. 353–365.
- Patek Erzsébet*: Ásatások Várhelyen (Burgstall) 1973-ban. (Előzetes jelentés). = Soprszle 28 (1974): 1. p. 55–65. 5 ill. 1 térk.
- Patek Erzsébet*: Őskori emlékek Sopronban. = Művészet 15 (1974): 7. p. 12–13. 2 ill.
- Patek Erzsébet* vide: *Typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte der DDR.*
- Pavúk, J.* vide: *Idole*
- Pécsi Márton*: A vértesszöllősi ópaleolit ősember telep-helyének geomorfológiai helyzete és abszolút kora. = FöldrKözl 21/97 (1973): 2. p. 115–119.
- Penninger E.*: Der Dürrnberg bei Hallein. Katalog der Grabfunde aus der Hallstatt- und Latènezeit, I. München: Beck 1972. 128 p. 16 ill. 136 t. 2 térk. mell. Rec.: *Szabó Miklós* = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p. 245–246.
- F. Petres Éva*: Kelta művészet Kelet-Európában. = Művészet 15 (1974): 6. p. 32–33. 4 ill.
- F. Petres Éva–Szabó Miklós*: A keleti kelta művészet. — Eastern Celtic art. (Kiállítás.) A bevezetőt és a tanulmányt írta: *Szabó Miklós*, a katalógust összeállította és szerkesztette: *F. Petres Éva.* Székesfehérvár: István király Múzeum 1974. 82 p. 221 ill. + 4 lap melléklet. (Az István király Múzeum Közleményei D. sorozat 93.)
- Pittioni, Richard* vide: *Mozsolics Amália*

- Pula mellett Jugoszláviában emberi csontmaradványokat és kőszerszámokat fedeztek fel.* = Éltud 29 (1974): 30. 1437. p.
- Raczky Pál:* A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. — Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn. = ArchÉrt 101 (1974): 2. p.185—210. 17 ill.
- Redő Ferenc:* Numismatical sources of the Illyr soldier emperors' religious policy. Bp.: ELTE soksz. 1973. 16, XXII p.(DissArch II: 2.)
- Renfrew C.* vide: *Bognár-Kutzián Ida*
- Rivista di Scienze Preistoriche.* Firenze. 17 (1972): 2. p.211—522. Rec. = ActaArchHung 26 (1974): 1—2. 260. p.
- Schreiber Rózsa:* Beszámoló a Krakkóban tartott korabronz kori konferenciáról. = ArchÉrt 101 (1974): 1—2. p.147—148.
- Schreiber Rózsa:* A harangedények népe Budapesten. — Die Glockenbecherkultur in Budapest. Bp.: Budapesti Történeti Múzeum 1973. 44 p. 28 t. Rec.: *Moucha V.* = ArchRozhl 26 (1974): 1. p.84—85.
- Schreiber Rózsa:* A korai bronzkor kronológiai problémái Budapesten és Dunántúlon. = A magyarországi bronzkor etnikai és kronológiai kérdései. (Bp. 1973.) 6. p.
- Stieber József* vide: *T. Dobosi Viola*
- Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur.* Bratislava: Verl. der Slowakischen Akademie der Wiss. 1973. 537 p.
- Szabó Miklós:* Contribution à l'étude de l'art et de la chronologie de La Tène ancienne en Hongrie. = FolArch 25 (1974) p.71—86. 9 ill.
- Szabó Miklós:* A fényűző kelták. = Múzsák 1974: 2. p.17—18. 7 ill.
- Szabó Miklós:* A kelták nyomában Magyarországon. Bp.: Corvina Kiadó 1971. 87 p. 75 t. 28 ill. Rec.: *B. Bónis Éva* = ArchÉrt 101 (1974): 2. p.331—332.
- Szabó Miklós:* Sur les traces des Celtes en Hongrie. Bp.: Corvina Kiadó 1971. 95 p. 45 t. 28 ill. Rec. = Revue Arch. du Centre 12 (1973) 150. p.
- Szabó Miklós* vide: *Hahn István, De Navarro J. M., Penninger E., F. Petres Éva*
- Tabakova-Canova, Gergana:* Nézzük meg együtt a kanzanliki trák síremléket. = Művészet 15 (1974: 3. p.27—29. 7 ill.
- Tariczky Endre* vide: *Deákné Füzessy Anikó*
- Theocharis D. R.* vide: *Bökönyi S.*
- Torma István:* Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. = Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. (Bratislava 1973.) p.493—512. 12 ill.
- Tóth Lajos:* Mezolit-telep Sajóbábonban. = Miskolci Múzközl 12 (1973) p.17—25. 3 t.
- Travaux de l'Institut d'Art Préhistorique.* Université de Toulouse-le Mirail 14. 436 p. Rec.: *N. K.* = ActaArchHung 26 (1974): 1—2. 260. p.
- Tringham, R.:* Hunters, fishers and farmers of Eastern Europe, 6000—3000 B. C. London: Hutchinson Univ. Press 1971. 240 p. Rec.: *Kalicz Nándor* = ActaArchHung 26 (1974): 1—2. p.236—240.
- Typentafeln zur Ur- und Frühgeschichte der DDR.* Hg. vom Zentralen Fachausschuß Ur- und Frühgeschichte des Dt. Kulturbundes und von den Museen für Ur- und Frühgeschichte in Dresden, Halle, Potsdam etc. Bearb. von S. Barthel, D.-W. Buck, R. Feustel etc. Herausgeber: Kulturbund der Deutschen Demokratischen Republik, Zentrale Komm. Natur- und Heimat des Präsidialrates Museen für Ur- und Frühgeschichte Dresden, Halle, Potsdam etc. Weimar: 1972. Rec.: *Patek Erzsébet* = ActaArchHung 26 (1974): 3—4. p. 444—445.
- Ulrich, H.:* Das Aunjetitzer Gräberfeld von Großbrembach. I.: Anthropologische Untersuchungen zur Frage nach Entstehung und Verwandtschaft der thüringischen, böhmischen und mährischen Aunjetitzer. Mit einem Beitrag von G. Hensel: Stomatologische Untersuchungen. Weimar: Böhlau Nachfolger 1972. 170 p. 51 t. Rec.: *Kiszely István* = ActaArchHung 26 (1974): 1—2. p.244—246.
- Uzsoki András:* Győr településtörténete az őskorban. = Győr. Várostartörténeti tanulmányok. (Győr, 1971.) p. 8—18.
- Ürögdi György* vide: *Lengyel L.*
- Vámos Rezső:* Több ezer éves ép tetemek a tőzegben. = Éltud 29 (1974): 39. p.1858—1862. 7 ill.
- Várnai András* vide: *Munka és emberréválás*
- Vékony Gábor* vide: *Die Anfänge des Neolithikums von Orient bis Nordeuropa.*
- Vroomans, P. J.* vide: *Newell, R. R.*
- Wenger Sándor:* Anatómiai variációk magyarországi paleoantropológiai leleteken. — Anatomical variations in some paleoanthropological finds from Hungary. = AnthrKözl 18 (1974): 1—2. p. 229—233. 1 táblázat.
- Wenger Sándor* vide: *Necrasov O.*
- Wheatley, P.:* The pivot of the four quarters. A preliminary inquiry into the origins and character of the ancient Chinese city. Chicago: Aldine publishing company, 1971. XIX + 602 p. Rec.: *Ecsedy István* = ActaArchHung 26 (1974): 3—4. p. 456—457.
- K. Zoffmann Zs.:* Anthropological analysis of the cemetery at Zengővárkony and the Neolithic Lengyel culture in SW-Hungary. — A zengővárkonyi temető és a lengyeli kultúra népességének embertani vizsgálata. — Антропологическое исследование популяции Лендьельской культуры кладбища около древний Зенгёварконь = PécsiMúzevk 14—15 (1969—1970) p. 53—73. 11 t. 14 táblázat.
- V. Klasszikus és keleti régészet — Archeologia classica et orientalis*
- Antiquités Nationales.* Bulletin publié par le Musée des Antiquités Nationales et par la Société des Amis du Musée et du Château de Saint-Germain-en-Laye. 2 (1970) 77 p., 3 (1971) 96 p., 4 (1972) 96 p. Rec. = ActaArchHung 26 (1974): 1—2. 259. p.
- Apuleius:* A mágiáról. Virágoskert. Ford.: Détsy Mihály Bp.: Magyar Helikon Kiadó 1974. 209 p. (Az ókori irodalom kiskönyvtára.)
- Badian, E.:* Roman imperialism in the late republic. Ithaca, New York: 1968. Rec.: *Kertész István* = AnTan 20 (1973): 2. p.248—254.
- Bálint Gábor keleti levelei.* Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a mandsuk szertartásos könyvéről. Bevezetővel újra közreadja: *Kara György.* Bp.: Kőrösi Csoma Társ. 1973. 15, 19, 16 p. + 11 szílen p.
- Barkóczi László—Salamon Ágnes:* Abdallah Nirqi 1961. Archaeological investigation of the settlement town "A". — ActaArchHung 26 (1974): 3—4. p.290—337. 25 t. (t. 19—44.) 56 ill.
- Beomlás veszélyezteteti az Akropoliszt.* = Éltud 29 (1974): 20. 956. p.
- Biróné Sey Katalin* vide: *Boehringer, Christof, Sylloge Nummorum Graecorum*
- M. Bodoky Márta:* A napkultusz országa. = Múzsák 1974: 1. p.29—32. 23 ill.
- M. Bodoky Márta:* Oszlopos Simeon hazája. (Kisázsia belsejében.) = Múzsák 1974: 2. p.13—16. 13 ill.
- Boehringer, Christof:* Zur Chronologie mittelhellenistischer Münzserien 220—160 v. Chr. Berlin: 1972. 228 p. 40 t. 7 mell. Rec.: *Biróné Sey Katalin* = NumKözl 72—73 (1973—1974) 99. p.
- Boronkai Iván:* Beszámoló az Újabbkori latin tudományok II. Nemzetközi kongresszusáról. = AnTan 20 (1973): 2. p.273—274.
- Borzsák István:* Horatiana. = AnTan 20 (1973): 1. p.57—60.
- Borzsák István:* A római manierizmus kérdéséhez. = AnTan 20 (1973): 2. p.146—157.
- Borzsák István:* Spectaculum. Ein Motiv der „tragischen Geschichtsschreibung“ bei Livius und Tacitus. = ActaClDebr 9 (1963) p.57—67.

- Carter, J. M.: Die Schlacht bei Aktium. Aufstieg und Triumph des Kaisers Augustus. Übersetzung aus dem Englischen von Fed und Jessica Schmitz Wiesbaden: 1972. 302 p. 5 térk. 8 ill. *Rec.*: *Ürögdi György* = *Alba Regia* 13 (1972) p.287–288.
- Castiglione László: Abdallah Nirqi 1964. Introduction. *Török László*: Abbreviations. Index of the find objects according to sites. = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p.277–287. 1 táblázat.
- Castiglione László: Az i. e. 2. sz. jelentősége a római művészet történetében. = *MTAOK II.* 22₁ (1973): 3. p.269–289.
- Castiglione László: Az ókor nagyjai. Bp.: Akadémiai Kiadó 1971. 441 p. 162 t. 1 térk. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *AnTan* 20 (1973): 2. p.238–239.
- Castiglione László: Polybios és a római művészet. = *AnTan* 20 (1973): 2. p.111–127.
- Castiglione László: A római művészet világa az ősidóktól Augustusig. Összeállította, az előszót, a magyarázatokat és a jegyzeteket írta: Castiglione László. Bp.: Gondolat Kiadó 1974. 329 p. 29 t. 16 ill. (Európai antológia, Róma.) *Rec.* = *Műzsák* 1974: 3. 40. p.
- Castiglione László vide: *Nock A. D.*
- Comfort, H. vide: *Océ, A.*
- Czuth Béla: A bagauda mozgalom történetének forrásai. Bevezette, ford. és jegyzetekkel ellátta: Czuth Béla. = *AnTan* 20 (1973): 1. p.90–109.
- Eirene. *Studia Graeca et Latina*. Praha: Academie. Vol. 9 (1971). 10 (1972). 11 (1973). *Rec.* = *ActaArchHung* 26 (1974) p.259–260.
- Etruszk sírfeliratok *Tarquiniából*. = *ÉlTud* 29 (1974): 8. p. 380–381. 3 ill.
- Fröhlich Ida: Bibliai legendák a hellénisztikus zsidó történetírásban. Pseudo-Philon latin nyelvű történeti műve. Kézirat gyanánt. Bp.: ELTE soksz. 1973. 160. p. (Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai, 6.)
- Fröhlich Ida: A vízözön-mítosz – a Biblia előtt és után. = *Világosság* 15 (1974): 12. p.753–757.
- Gaál Ernő: Az egri Dobó István Vármúzeum egyiptomi tárgyai. = *EgriMűzsvk* 10 (1972) p.215–226. 13 ill.
- Gabler Dénes vide: *Océ A.*
- García y Bellido, A.: Iberische Kunst in Spanien. Mainz: Kupferberg Verl. 1971. 95. p. 132 t. *Rec.*: *Szilágyi János György* = *ArchÉrt* 101 (1974): 1. p.153–154.
- Gecse Gusztáv: Vallástörténeti kislexikon. Szerk.: Lakatos György. 2. bőv. kiad. Bp.: Kossuth Könyvkiadó 1973. 339 p.
- Georgiev, V. I.: Deutung und Übersetzung der 1972. publizierten etruskischen Inschriften. = *ActaAntHung* 20 (1972): 3–4. p.283–289.
- Gesztegyi Tamás: Mercury and Augustus. = *ActaClDebr* 9 (1973) p.77–81.
- Görög vallás, görög istenek. Összeállította, az előszót, magyarázatokat és jegyzeteket írta: *Sarkady János*. Bp.: Gondolat Kiadó 1974. 301 p. (Európai antológia, Görögország.)
- Hahn István: Az antik rabszolgatartó társadalmak kialakulásának három útja. = *Világosság* 15 (1974): 10. p.593–602.
- Hahn István: Appian und Hannibal. = *ActaAntHung* 20 (1972): 1–2. p.95–121.
- Hahn István–Máté György: Karthágó. Bp.: Corvina Kiadó 1972. 132 p. 64 t. *Rec.*: *Szilágyi János György* = *AnTan* 20 (1973): 2. p.233–235.
- Hahn István vide: *Lukács József*
- Hajnóczy Gyula: Abdallah Nirqi 1964. Architectural Characteristics of the settlement and building. = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p.339–368. 11 ill.
- Harmatta János: Az elámi ékírás történetéhez. = *AnTan* 20 (1973): 2. p.184–186.
- Harmatta János: Elámi, óperzsa, pártus és középperzsa feliratok. = *AnTan* 20 (1973): 2. p.213–227.
- Harmatta János: Sasanida edényfeliratok. = *AnTan* 20 (1973): 2. p.169–183.
- Havas László: Notes sur la candidature de Catilina en 66 avant notre ère. = *ActaClDebr* 9 (1973) p.33–40.
- Hédervári Péter: A görög Pompeji. (Egy vulkán régészete) Bp.: Gondolat Kiadó 1972. 332 p. 16 színes, 48 fekete-fehér t. *Rec.*: *Szabó Miklós* = *AnTan* 20 (1973): 2. p.244–245.
- Hegyi Dolores: Médizsmosz. Perzsabarát irányzat Görögországban, i. e. 508–479. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 103 p.
- Heilmeyer W. D.: Frühe olympische Tonfiguren. Berlin: W. de Gruyter 1972. 138 p. 40 t. 16 ill. (Olympische Forschungen 7.) *Rec.*: *Szabó Miklós*: *ActaArchHung* 23 (1974): 1–2. p.253–254.
- Hering, Wolfgang: Die Monobiblos als Gedichtbuch. = *ActaClDebr* 9 (1973) p. 69–75.
- Horn, R.: Hellenistische Bildwerke auf Samos. Bonn: Habelt 1972. 240 p. 96 t. 27 mell. (Samos 12. kötet.) *Rec.*: *Szabó Miklós* = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p.340–341.
- Hunya István: Földmunkásköri beszélgetések az ókori vallásokról. = *Békési Élet* 9 (1974): 2. p.299–307.
- Hunya István: Az istenek sokasága. = *Békési Élet* 9 (1974): 3. p.586–598.
- Idő és történelem. Marót Károly emlékkonferencia előadásai. Szerk.: Kákossy László és Gaál Ernő. Bp.: ELTE Soksz. 1974. 217 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai, 7.)
- Irmscher Johannes: Heinrich Schliemann und die klassische Altertumswissenschaft Heute. = *ActaClDebr* 9 (1973) p.111–119.
- János Ferenc: Antik művészet. Kiállítás a Szépművészeti Múzeumban, a Debreceni Déri Múzeumban stb. = *Népm* 21 (1974): 11. p.24–25. 8 ill.
- Johansen, F.: Reliefs en bronze d'Etrurie. Trad. du danois par G. Merad. *Rec.*: *Szilágyi János György* = *Gnomon* 45 (1973): 8. 834. p.
- Kádár Zoltán: Anfänge der zoologischen Buchillustration. = *Das Altertum* 19 (1973) p.88–95. 5 ill. *Rec.*: *V. T.* = *ByzZt* 67 (1974): 2. 441. p.
- Kádár Zoltán: Some problems concerning the scientific authenticity of classical authors on Libyan fauna. = *ActaClDebr* 9 (1973) p. 25–31.
- Kákossy László: Beszámoló a párizsi Orientalista Kongresszus egyiptológiai szekciójának munkájáról. = *AnTan* 20 (1973): 2. p.274–276.
- Kara György vide: *Bálint Gábor*
- Karsai Orsolya: Aristoteles Graecus. = *AnTan* 20 (1973): 2. p.270–271.
- Karydi, E. Walter: Samische Gefäße des 6. Jahrhunderts v. Chr., Landschaftsstile ostgriechischer Gefäße (Samos, Band VI, 1.) Bonn: Habelt Verl. in Komm. 1973. XII + 157 p. 140 t. *Rec.*: *Szilágyi János György* = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p.442–444.
- Kétezer éves leletek a Kínai Népköztársaságban (a Handinasztia i. e. 206–i. sz. 24. korából.) = *Műzsák* 1974: 2. 44. p. 3 ill.
- Kolumbia ősi szobrai. (Időszámításunk kezdete körül élt San Agustin népéről.) = *ÉlTud* 29 (1974): 3. p.140–141. 4 ill.
- Komoróczy Géza: A biblia és az ókori kelet. 3. rész.: Az Eden mítosza. = *Világosság* 15 (1974) p.267–275. 4. rész: Nimród = *Világosság* 15 (1974) p.512–519.
- Komoróczy Géza: Istenek munkája és sztrájkja. A sumerakád mitológia társadalomképe, új megvilágításban. = *AnTan* 20 (1973): 1. p.1–28.
- Komoróczy Géza: A sumer hősi epika. (Az epikus költészet korszakai Mezopotámiában. 1–3. rész.) = *Ethn* 84 (1973) p.274–300.
- Közép-Egyiptomban Fayoum vidékén a Középső Birodalom korából származó fáraósírt fedeztek fel. = *ÉlTud* 29 (1974): 44. 2108. p.
- Kramer E. Er.: Ein Skyphos der Triptolemosmalers. 125. Winkelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin. Berlin: W. de Gruyter 1973. 33. p. 23 ill. *Rec.*: *Szilágyi János György* = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. 341. p.
- Livius Titus: A római nép története a város alapításától. 3. 5. köt. Fordította és a jegyzetanyagot összeállította: *Muraközy Gyula*. Bp.: Európa Könyvkiadó 1970. 428, 388 p.

- Lukács József: Igent mondani az emberre. Valláselméleti, valláskritikai tanulmányok, esszék. Bp.: Magvető Kiadó, 1973. 555 p.
- Lukács József: Istenek útjai. A kereszténység előzményeinek tipológiájához. Bp. Kossuth Könyvkiadó 1973. 350 p. Rec.: Hahn István = MTAOK II. 23 (1974): 2. 173–178.
- Mapy antického světa. Praha: Academia 1972. 6 térk. 1 regiszter. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p.252–253.
- Marcus Aurelius elmékedése. Ford.: Huszti József. Bp.: Európa Könyvkiadó 1974. 204 p.
- Maron Ferenc: Kamik, démonok, istenek. = Műzsák 1974: 1. p.23–25. 10 ill.
- Marót Károly vide: Idő és történelem
- Máté György vide: Hahn István
- A Memnon-szobrok eredete. (III. Amen-hotep fáraót ábrázolják és a római idők óta Memnon-koloszuszoknak nevezik őket. = Éltud 29 (1974): 20. 956. p.
- Merzagora, Lucia: I vasi a vernice nera della collezione H. A. Milano: Amilcare Pizzi Ed. 1971. V + 24 p. 70 t. 38 ill. Rec.: Szilágyi J. Gy. = AJA 78 (1974): 2. p.202–23.
- Muraközy Gyula vide: Livius Titus
- Németh Béla: Further notes on Catullan poetry. = ActaClDebr 9 (1973) p.41–56.
- A New York-i Metropolitan Museum of Art egyik új darabja az i. e. 2420-ból származó gizehi mészkőszobor, mely az egyiptomi Meni-Szabu tisztartót és feleségét ábrázolja. = Műzsák 1974: 1. 45. p. 1 ill.
- Nock, A. D.: Essays on religion and the ancient world. Selected and edited, with an introduction, bibliography of Nock's writings and indexes by Z. Stewart. Vol. 1–2. Cambridge, Mass.: Harvard UP. 1972. XVII + 1029 p. Rec.: Castiglione László = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p.441–442.
- Ó-görög színház fenntartott ülésekkel. (Az athéni légikikötő közelében folyó ásatások során az i. e. 3. századból való színházat tártak fel.) = Éltud 29 (1974): 40. 1916. p.
- Ókori fodráskellékek. (Lengyel régészek találták, akik Egyiptomban Deir-el Baharinál végeztek ásatásokat.) = Éltud 29 (1974): 40. 1916. p.
- Olajos Teréz: Theophylaktos Simokattes és a Baján-dinasztia kronológiája. = AnTan 20 (1973): 1. p.60–64.
- Oxé, A. — Comfort, H.: Corpus Vasorum Arretinorum. A catalogue of the signatures, shapes and chronology of Italian sigillata. Compiled by A. Oxé, edited by H. Comfort. (Antiquitas 4.) Bonn: Habelt 1968. XXXI+616 p. 12 t. Rec.: Gabler Dénes = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p.254–256.
- Panagl, Oswald: Eine Wortstellungsopposition im Mykenischen. = ActaClDebr 9 (1973) p.3–14.
- R. Pető Mária vide: Varro, Marcus Terentius, White K. D.
- Polányi Imre: Az ókori világ története. Bp.: Tankönyvkiadó 1973. 368 p. (Tanárképző főiskolai tankönyvek)
- B. Révész Mária: Az Ókortudományi Társaság 1973. évi országos középiskolai latin versenye. = AnTan 20 (1973): 2. p.267–270.
- Rütoók Zsigmond: Beszámoló „A hellenizmus és a római birodalom társadalmi problémái” c. ókortörténeti konferenciáról. (Liblice 1972. okt. 10–13.) = AnTan 20 (1973): 1. p.87–89.
- Rütoók Zsigmond: Beszámoló a XII. Nemzetközi Klasszika-filológiai Kongresszusról. (Kolozsvár, 1972. okt. 2–7.) = AnTan 20 (1973): 1. p.86–87.
- Rütoók Zsigmond: A görög énekmondók. Bp.: Akadémiai Kiadó, 1973. 163 p. (Apollo Könyvtár 2.)
- Rivista di Archeologia Cristiana 49 (1973): 1–4. Miscellanea in Onore di L. De Bruyne, A. Ferrua S. I. II. 418. p. Rec. = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. 457. p.
- Rómától 35 km-rel északra olasz régészek megtalálták az etruszkok haláldémonát. = Éltud 29 (1974): 52. 2486. p.
- Roullet, A.: The Egyptian and Egyptianizing monuments of Imperial Rome. Leiden: Brill 1972. 184 p. 230 t. 346 ill. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain. 20. kötet.) Rec.: Wessetzky Vilmos = ArchÉrt 101 (1974): 1. p.157–158.
- Salamon Ágnes vide: Barkóczi László
- Sarkady János: Reise in das alte Athen. Bp.: Corvina Verl. 1974. 390 p.134 ill.
- Sarkady János: Zur politischen Karte Griechenlands im mykenischen Zeitalter. = ActaClDebr 9 (1973) p. 15–24. 4 térk.
- Sarkady János vide: Görög vallás, görög istenek
- Schindler, Wolfgang: Römischer Porträtkopf im Museum der Bildenden Künste. — Újonnan szerzett római portréfej a Szépművészeti Múzeumban. = BullBa-Hongr 42 (1974) p.13–26., 111–116. 16 ill.
- Schliemann, H. vide: Irmscher, Johannes
- Surányi Dezső: A kereszténység növényei. = Vigilia 39 (1974) p.442–447.
- Sylloge Nummorum Graecorum. The Collection of the American Numismatic Society. Part 2. Luciana. New York 1972. Rec.: Biróné Sey Katalin = Num-Közl 72–73 (1973–1974) 99. p.
- Szabó György: Mediterrán mítoszok és mondák. Mitológiai kislexikon. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1973. 349 p. 100 ill.
- Szabó Miklós (szerk.): Antik mozaikok és műkincsek Tunéziából. (Kiállítás.) Budapest, Szépművészeti Múzeum (1974. júl. 19–szept. 20.) Rendezte a Kulturális Kapcsolatok Intézete és a Szépművészeti Múzeum. Bp.: Interpress soksz. 1974. 32 lev. ill.
- Szabó Miklós: Contribution à la question de la coroplastie béotienne du VIIe siècle av. n. è. — Az i. e. VII. századi boiótiai anyagszobrászat kérdéséhez. = BullBa-Hongr 41 (1973) p.3–19, 125–132. 16 ill.
- Szabó Miklós: Levél a szerkesztőséghez. (Cs. Tompos Erzsébet: Görögország építésze c. könyvének Szabó Miklós által írt ismertetésének viszontválasza.) = AnTan 20 (1973): 2. p.279–280.
- Szabó Miklós vide: Castiglione László, Hédervári Péter, Heilmeyer W. D., Horn R., Merzagora, Lucia
- Szádeczky-Kardoss Samu: Egy figyelmen kívül hagyott forráshely a Gracchusok apjának és a keltiber-romai kapcsolatoknak a történetéhez. Polybios in s. v. ΠΕΡΙΑΙΠΕΙΝ. = AnTan 20 (1973): 2. p.187–190.
- Szilágyi János György: Antik művészet. Kiállítás a Déri Múzeum és más gyűjtemények anyagából (a Szépművészeti Múzeumban.) = Budapest 12 (1974): 10. p.24–27. 9 ill.
- Szilágyi János György: Zur Praxias-Gruppe. = ArchPolona 14 (1973) p.95–114.
- Szilágyi János György vide: Garcia y Bellido A., Hahn István, Johansen F., Karydi E. W., Kramer E. Er., Merzagora, Lucia
- Cs. Tompos Erzsébet: Néhány megjegyzés Szabó Miklós könyvbírálatához, amelyet „Görögország építésze” c. könyvről (Bp. 1970.) közreadott. = AnTan 20 (1973): 2. p.278–279.
- Tóth István: Ornamenta Iovis Dolicheni. = ActaClDebr 9 (1973) p.105–109.
- Török László: Abdallah Nirqi 1964. Finds with inscriptions. = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p.369–393.
- Török László: Abdallah Nirqi 1964. Fragments of wall-paintings. = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p.395–403. 8 ill. 4 t. (t. 45–48.)
- Török László: Ein christianisiertes Tempelgebäude in Musawwarat es Sufra (Sudan). Vorläufiger Bericht über die Bearbeitung des Objekts III. A. = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p.71–103. t.1–8. 25 ill.
- Török László vide: Castiglione László
- Újjáépítik Babilont. = Éltud 29 (1974): 42. p.2010–2011 5 ill.
- Ürögdi György vide: Carter J. M.
- Varga Edűth: Egyiptomi kiállítás. Vezető. Bp.: Népműv. Prop. Iroda 1974. 88 p. 59 ill. (A kiállítást a Szépművészeti Múzeumban rendezték.)
- Varro, Marcus Terentius: Rerum rusticarum libri 1–3. A mezőgazdaságról. Latinul és magyarul. Fordította és a jegyzeteket írta: Kun József. A bevezető tanulmányt írta: Maróti Egon. Bp.: Akadémiai Kiadó

1971. 520 p. (Görög és latin írók. Scriptores Graeci et Latini, 14.) *Rec.*: R. Pető Mária = AgtSzle 15 (1974): 3–4. 591. p.
- Visky Károly*: Az antik római felelősségi rendszer Marton Géza tanításában. = AnTan 20 (1973): 1. p.65–74.
- Visky Károly*: Bemerkungen zur Entwicklung des kontraktuellen Haftungssystems im antiken römischen Recht. = ActaAntHung 20 (1972): 3–4. p.371–387.
- Visky Károly*: La lesione enorme nel pensiero di Bartolo. = Studi Senesi 21 (1972) p.402–426.
- Visky Károly*: Quelques remarques sur la thèse "ipsam rem condemnare" et ses rapports économiques. = RevIntDroitsAnt 19 (1972) p.496–494.
- Wessetzky Vilmos*: Données relatives à l'interprétation des représentations égyptiennes de poissons. — Adatok az egyiptomi halábrázolások értelmezéséhez. = BullBAHongr 42 (1974) p.3–12., 107–110. 7 ill.
- Wessetzky Vilmos* vide: Roullet A.
- White, K. D.*: Roman farming. London: 1970. 536 p. *Rec.*: R. Pető Mária = AgtSzle 15 (1973): 3–4. 592 p
- Wojtilla Gyula*: Két tisztségnév a Dasakumaracaritában. = AnTan 20 (1973): 1. p.54–57.
- VI. Provinciális régészet és „Barbaricum” — *Saecula imperii romani et „Barbaricum”*
- Actes du IXe Congrès International d'Études Frontières Romaines*. Mamaia, 6–13 septembre 1972. București: Acad., Köln—Wien: Böhlau Verl. 1974.
- Alföldi Géza*: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. Mit einem Beitrag von András Mócsy. Bp.: Akadémiai Kiadó 1965. 233 p. 3 térk. *Rec.*: Vittinghoff, Friedrich = Germania 51 (1973): 2. p.613–614.
- B. Angyal Katalin—Balla Lajos*: Studia Dacia. = Debr. MúzÉvk 1972. p.149–175. 3 térk.
- Antik kultúra és művészet a Fekete-tenger északi partvidékén* (i. e. VII. — i. sz. VII. század). Az Ermitázs és a Puskin Szépművészeti Múzeum kiállítása a Magyar Nemzeti Múzeumban. A vezetőit írták: I. Zsuzsanna, L. Kopejkina és I. Marcsenko. A kiállítást rendezték: G. Belov, N. Gracs, D. Gercinger etc. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum 1974. 14 p. 17 t. 1 térk.
- Die Ausgrabungen in Manching, I–4*. Szerk.: W. Krämer. I. kötet: W. Krämer—F. Schubert: Die Ausgrabungen in Manching 1955–1961., II. kötet: I. Kappel: Die Graphittonkeramik von Manching. III. kötet: F. Maier: Die bemalte Spätlatène-Keramik von Manching. IV. kötet: V. Pingel: Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. *Rec.*: B. Bónis Éva = ArchÉrt 101 (1974): 1. p.153–157.
- Bautz, D.*: Kastell Hesselbach und andere Forschungen am Odenwaldlimes. Berlin: Gebr. Mann Verl. 1973. 134 p. 34 t. 48 ill. *Rec.*: Soproni Sándor = ArchÉrt 101 (1974): 2 p.341–342.
- Bailien, H.* vide: Smeesters J.
- Balla Lajos*: Prosopographia Dacica II. = ActaClDebr 9 (1973) p.95–103.
- Balla Lajos* vide: B. Angyal Katalin, Barkóczi László
- Bánki Zsuzsanna*: Az István király Múzeum gyűjteménye. Római figurális bronz, ezüst és ólom tárgyak. Székesfehérvár: Révai ny. 1972. 89 p. 68 ill. (Az István király Múzeum Közleményei B. sorozat 30.) *Rec.*: if. = ArchRozhl 26 (1974): 1. 73. p.
- Barkóczi László*: Das Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert und die frühmittelalterlichen Bevölkerungsverhältnisse am Plattensee. Mit einem Beitrag von I. Lengyel: Die Laboratoriumsuntersuchung des Gräberfeldes von Keszthely-Fenekpuszta aus dem 6. Jahrhundert. = JbRömGermZM 18 (1971) p.179–199. 2 térk. 2 ill.
- Barkóczi László—Mócsy András*: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU). 1. Lieferung. Savaria, Scarbantia und Limes-Strecke Ad Flexum — Arrabona. Bp.: Akadémiai Kiadó 1972. 300 p. 132 ill. (képestábla) 3 térk. *Rec.*: Balla Lajos—Farkas Zoltán = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p.435–438., Claus, Manfred = Gymnasium 81 (1974): 4. p.340–342.
- Bázel közelében római kori, 8 kg súlyú bronz vízköpő del-finre bukkantak. = Múzsák 1974: 3. 43. p. 1 ill.
- Beckel, L.* vide: Vorbeck, E.
- Bešerliev V.*: Untersuchungen über die Personennamen den Thrakern. Amsterdam, 1970. 144 p. *Rec.*: Fitz Jenő = Alba Regia 13 (1972) 292. p.
- Biró Mária*: Roman villas in Pannonia. = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p.23–57. 29 ill.
- Biróné Sey Katalin*: Balatonboglári éremlelet. = NumKözl 72–73 (1973–1974) 97. p.
- Biróné Sey Katalin*: Esztergom-környéki éremlelet. = NumKözl 72–73 (1973–1974) 97. p.
- Biróné Sey Katalin*: A find of centeniales from Brigetio. = FolArch 25 (1974) p.147–160.
- Biróné Sey Katalin* vide: Pekáry Tamás
- Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología 38* (1972) Valladolid: Universidad de Valladolid, Facultad de Filosofía y Letras. 592 p. *Rec.* = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. 457. p.
- B. Bónis Éva*: Egy pannóniai atléta hagyatéka. = Éltud 29 (1974): 19. p.898–902. 7 ill.
- B. Bónis Éva*: A Rei Cretariae Romanae Fautores konferenciája Ljubljánban 1973-ban. = ArchÉrt 101 (1974): 1–2. 148. p.
- B. Bónis Éva*: Ritzzeichnungen auf Frühkaiserzeitlichen Gefäßfragmenten aus Tokod. = FolArch 25 (1974) p. 87–98. 6 ill.
- B. Bónis Éva* vide: Die Ausgrabungen in Manching
- Borzsák Erzsébet*: Földmérés a rómaiaknál. = AnTan 20 (1973): 2. p.281–291. 4 ill.
- Borzsák István* vide: Timpe D.
- Sz. Burger Alice*: Rómaikori temető Somodor-Pusztán (Komárom megye). — Ein römerzeitliches Gräberfeld in Somodor-pusztá (Szomor, kom. Komárom) = ArchÉrt 101 (1974): 1–2. p.64–101. 21 + 9 ill. 7 táblázat
- Sz. Burger Alice* vide: Füleper Ferenc
- Burian, J.* vide: Váradi László
- Buschhausen H.*: Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare. I. Katalog. Wiener Byzantinische Studien 9 (1971) 344 p. 199 t. 14 ill. *Rec.*: Fitz Jenő = Alba Regia 13 (1972) 293. p.
- Castritius H.* vide: Várady László
- Chirilă E.—Chidiosan N.*—Ordentlich I.—Kiss N.: Der Münzhort von Șilindia. Oradea 1972. 72 p. 36 t. 1 térk. *Rec.*: Kőhegyi Mihály = NumKözl 72–73 (1973–1974) p.100–101.
- Claus, Manfred* vide: Barkóczi László
- Clastra Alpium Iuliarum*, I. Fontes. Redigiert von J. Šašel und P. Petru. Ljubljana 1971. 100 p. 20 t. *Rec.*: Fitz Jenő = Alba Regia 13 (1972) 292. p.
- Czurda-Ruth, B.*: Der Schatzfund von Jabling, 1934. (313–375 n. Chr.) Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich, Burgenland, I. 1970. 34 p. *Rec.*: Fitz Jenő = Alba Regia 13 (1972) p.291–292.
- Daicoviciu, C.*: Dacica. Bibliotheca Musei Napocensis, 1 (1969) 610 p. *Rec.*: Fitz Jenő = Alba Regia 13 (1972) 292. p.
- Dobó Árpád*: Gouverneurs de Dacie à l'époque de Trajan (106–117). = ActaClDebr 9 (1973) p.91–93.
- Dunasköcsön, víztároló építése közben került felszínre Marcus Aurelius bronzból öntött portréja, melyet a pécsi Janus Pannonius Múzeum őriz.* = Múzsák 1974: 4. 47. p. 1 ill.
- Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 208 p. 204 ill. (Apollo Könyvtár 5.)
- K. Éry Kinga*: Anthropological data to the Late-Roman population at Pécs. — Embertani adatok Pécs késő-rómaikori népességéhez. = AnthHung 12 (1973) p. 63–114.
- Farkas Zoltán* vide: Barkóczi László
- Fekete Mária* vide: Peškař I.
- Ferenčí István* vide: B. Thomas Edit
- Fischer, Ch.*: Die Terra-Sigillata-Manufaktur von Sinzig am Rhein. Rheinische Ausgrabungen, Bd. 5. Herausgegeben von Landschaftsverband Rheinland, Düsseldorf, Rheinland-Verlag, 1969. VIII+188 p. 19+51 t.

- 28 ill. *Rec.: Gabler Dénes* = *Germania* 51 (1973) p. 629–632.
- Füz Jenő*: Adatok Pannonia pénzforgalmának alakulásához Vespasianus trónra léptéig. — Contribution to money circulation in Pannonia until the age of Vespasian. = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) p.15–25.
- Füz Jenő*: *Epigraphica* VI. = *Alba Regia* 13 (1972) p.295–296.
- Füz Jenő*: Gorsium-Herculia-Tác. Bp.: Corvina Kiadó 1973. 52 p. ill. (Műemlékeink.) *Rec.: Chevallier R.* = *Latomus* 32 (1973) 940. p.
- Füz Jenő*: Notes. = *Alba Regia* 13 (1972) p.297–298.
- Füz Jenő*: Römische Lager in Gorsium. = *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines*. Mamaia, 6–13 septembre 1972. (Bucuresti: Acad., Köln–Wien: Böhlau Verl. 1974.) p. 187–191.
- Füz Jenő*: Les Syriens à Intercisa. Bruxelles: Latomus Verl. 1972. 264 p. 2 t. (Collection Latomus 122.) *Rec.: Chevallier, R.* = *RevÉtLat* (Paris) 51 (1973) p. 460–464., *Cummings J. T.*: *ClassWorld* 1974. 409. p., *Licordari A.*: *Giornale Italiano di Filologia*, 4 (25) p.339–344., *Nagy T.* = *ArchÉrt* 101 (1972): 2. p.334–336., *Raepsaet-Charlier, M. T.*: *L'AntClass* (Bruxelles) 42 (1973) p.699–700.
- Füz Jenő*: Taifali, Tapae, Taulantii, Tauris, Taurisci, Teurnia (címszavak). = *Der Kleine Pauly* 5. München 1974.
- Füz Jenő*: Valerius Valerianus. = *Pauly Realencyclopädie der Classischen Altertumswiss.* Suppl. 13. München: 1973. p.1415–1417.
- Füz Jenő*–*Bánki Zsuzsanna*: Kutatások Gorsiumban 1972-ben. — Forschungen in Gorsium im Jahre 1972. = *Alba Regia* 13 (1972) p.195–243. 13 t. 21 ill.
- Füz Jenő* vide: *Bánki Zsuzsanna, Beševliev V., Buchsen H., Chevallier R., Claustera Alpium Iuliarum, Czarda-Ruth B., Cummings J. T., Daicovicu D. Keller E., Krüger M. L. Licordari A., Nagy Tibor, Neumann A., Pahić S., Raepsaet-Charlier M. T., Reitzenstein W. A., Sirmium, Spätrömische Gardehelme, Syme, Roland, B. Thomas Edit, Wielowiejski J.*
- Franke, P. R.*: Kleinasien zur Römerzeit. Griechisches Leben im Spiegel der Münzen. München 1968. 73 p. 32 t. *Rec.: Ürögdi György* = *Alba Regia* 13 (1972) 288. p.
- Fülep Ferenc*: Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs). Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum 1974. 195 p. 27 t. (RégFüz Ser. II: 16.)
- Fülep Ferenc*–*Sz. Borogy Alice*: Pécs római kori emlékei. Pécs: Somogy megyei Nyomdaipari Váll. 1974. 33 p. 22 t. (Dunántúli Dolgozatok 7.)
- Gabler Dénes*: Győr a rómaiak korában. = *Győr. Város-történeti tanulmányok*. (Győr, 1971.) p. 20–47.
- Gabler Dénes*: Sigillaten auf dem Gebiet des Palatiums von Gorsium. = *Alba Regia* 13 (1974) p.9–68. 166 ill. = *Gorsium Forschungen I* (1974) p.9–68. 166 ill.
- Gabler Dénes* vide: *Fischer Ch., Lutz M., Mócsy András Gáspár Dorottya*: The concept „in numeros referri” in the Roman army. = *ActaArchHung* 26 (1974): 1–2. p. 113–116.
- Gáspár Dorottya*: Neuere pannonische Kästchenbeschläge. = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p.405–411.
- Gáspár Dorottya*: Spätrömische Kästchenbeschläge in Pannonien. Mit einem Vorwort von A. Mócsy. Redigunt: S. Szádeczky-Kardoss et E. Maróti. Szeged: 1971. 57 p. 68 t. (*ActaAntSzeged* 15 (1971): 1–2. *Rec.: Tóth István* = *AnTan* 20 (1973): 2. p. 242–244.
- Gáspár Dorottya* vide: *Neumann A.*
- Gorsium Forschungen I* (1974) Szerkesztő: *Füz Jenő*, segédzerk.: *Farkas Zoltán*. Székesfehérvár: Fejér megyei Múzeumok Igazgatósága 1974. 161 p. ill. (Az István király Múzeum Közleményei – Bulletin du Musée roi Saint-Etienne. A sorozat 19.)
- Gömöri János*: Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztó műhely Sopronban. — Frühkaiserzeitliche und arpadenzeitliche Siedlung, Eisen-schmelzwerkstatt aus dem 10. Jahrhundert in Sopron. = *Arrabona* 15 (1973) p.69–119.
- Haalebos, J. K.* vide: *B. Thomas Edit*
- Hajóczy Gyula*: Pannóniai amphiteátrumok. = *Építéstud* 5 (1973) p.127–150. 1 ill.
- Halsberghe, G. H.*: The cult of Sol Invictus. Leiden: Brill 1972. 175 p. *Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain*. Publ. par M. J. Vermaseren. Tome 23. *Rec.: Tóth István* = *ActaArch Hung* 26 (1974) p.447–450.
- Harmatta János*: Landed property in early Roman Pannonia. = *ActaAntHung* 20 (1972): 1–2. p.123–132.
- Harmatta János*: Landed property in late Roman Pannonia. = *ActaAntHung* 20 (1972): 3–4. p.389–393.
- Harmatta János*: Two inscriptions scratched on fragments of pottery from Pannonia. = *FolArch* 25 (1974) p. 99–103.
- Huld-Zetsche, I.*: Trierer Reliefsigillata, Werkstatt I. Bonn: Habelt 1972. 232 p. 69 t. 14 ill. 1 mell. (Materialen zur Römisch-Germanischen Keramik 9.) *Rec.: Visy Zsolt* = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p.342–343.
- Jobst, Werner* vide: *Kiss Ákos*
- Kádár Zoltán* vide: *Kiss Ákos*
- Keller, E.*: Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. Veröffentlichungen der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätrömischen Raetien, 8 (1971) 270 p. 57 t. *Rec.: Füz Jenő* = *Alba Regia* 13 (1972) 293. p.
- Kiss Ákos*: Roman mosaics in Hungary. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 72 p. 24 t. 22 ill. (*Fontes Archaeologici Hungariae*.) *Rec.* = *AJA* 78 (1974): 3. 318. p., *Jobst, Werner* = *ArchAustr* 55 (1974) p.139–140., *Kádár Zoltán* = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p.438–440., *M. V. et P. V.* = *RevArchCentr* 13 (1974): 51–52. 339. p., *Toynbee J.M.C.* = *JHS* 94 (1974) p.245–246.
- Kiss N.* vide: *Chirilă E.*
- V. Koczur Éva*: Ausgrabungen im südlichen Stadtviertel von Gorsium (Tác-Margittelep). = *Alba Regia* 13 (1972) p.69–148. 10 t. 62 ill. = *Gorsium Forschungen I* (1974) p.69–148. 10 t. 62 ill.
- Kopejkina, L.* vide: *Antik kultúra és művészet a Fekete-tenger északi partvidékén.*
- Kőhegyi Mihály*: Római pénzforgalom és kereskedelem Lugio-Szeged közötti útvonalon. — Römischer Geldverkehr und Handel auf dem Weg Lugio–Szeged. = *PécsiMúzÉvk* 14–15 (1969–1970) p.113–118. 1 térk. 1 táblázat.
- Kőhegyi Mihály*–*Marsik Antónia*: Das sarmatische und awarische Gräberfeld von Mélykút. = *Szegedi MúzÉvk* 1971: 2. p.117–126. 8 ill.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Chirilă E., Kraft Konrad*
- Kraft, Konrad*: Das System der kaiserlichen Münzprägung in Kleinasien. Berlin 1972. 221 p. 117 t. 24 térk. *Rec.: Kőhegyi Mihály* = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) p. 99–100.
- Krämer, W.* vide: *Die Ausgrabungen in Manching*
- Krüger, M. L.*: Die Reliefs des Stadtgebietes von Carnuntum. I. Die figürlichen Reliefs. *Corpus Signorum Imperii Romani* – *Corpus der Skulpturen der römischen Welt*: Österreich 1/3. Wien–Köln–Graz: 1970. 79 p. 83 t. *Rec.: Füz Jenő* = *Alba Regia* 13 (1972) 291. p.
- Lányi Vera*: Zum spätantiken Geldverkehr innerhalb und ausserhalb der Langwälle im donauländischen Barbaricum. = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p. 261–267. 5 ill.
- Lőrincz Barnabás* vide: *Neumann A.*
- Lutz, M.*: L'atelier de Saturnius et de Satto à Mittelbronn/Moselle. XXIIe suppl. à Gallia. Ed. du Centre National de la Recherche Scientifique. Paris 1970. 338 p. 63 t. 48 ill. *Rec.: Gabler Dénes* = *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum* 14–15 (1972–1973) p. 146–147.
- Marsenko, I.* vide: *Antik kultúra és művészet a Fekete-tenger északi partvidékén.*
- Marsik Antónia* vide: *Kőhegyi Mihály*

- Megmentett római vízvezeték.* = Éltud 29 (1974): 49. 2346. p.
- Mócsy András:* Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior. Bp.: Akadémiai Kiadó 1970. 284 p. 56 ill. *Rec.: Gabler Dénes* = ArchÉrt 101 (1974): 2. p.332–334., *Swoboda R. M.* = Gnomon 45 (1973): 8. p.788–793., *Szilágyi Mária* = AnnELTEHist 14 (1973) p.343–346.
- Mócsy András* levelező tag „A pannon vezérszerep okai és következményei” címmel 1974. jan. 31-én akadémiai székfoglalót tartott. = MTAOK II. 23 (1974): 1. p.67–83. 1 ill.
- Mócsy András:* Pannonia a korai császárság idején. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 202 p. ill. (Apollo Könyvtár 3.)
- Mócsy András:* Pannonia a késői császárkorban. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 212 p. ill. (Apollo Könyvtár 4.)
- Mócsy András:* Das Problem der militärischen Territorien im Donauraum. = ActaAntHung 20 (1972) p.133–168. 3 ill.
- Mócsy András:* Róma alattvalója. = Évezredek hétköznapijai. (Bp. 1973) p.96–140. ill.
- Mócsy András:* Zu Theopompos Frg. 39–40. = Riv-StorAnt 2 (1972) p.13–16.
- Mócsy András* vide: *Alföldi Géza, Barkóczi László, Vorbeck E.*
- Nagy Tibor:* Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. = Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines. Maimaia 6–13. septembre 1972. (București: Acad., Köln–Wien: Böhlau Verl. 1974.) p. 27–37.
- Nagy Tibor:* Uleisia Castra. = BpR 23 (1973) p.39–57.
- Németh Margit:* Újonnan összeállított falfestmény Aquincumból. — Neu zusammengestelltes Wandgemälde aus Aquincum. = BpR 23 (1973) p.115–120. 1 t.
- Neumann, A.:* Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens. Geschichte, Erforschung, Funde. Wien–Köln–Graz, 1972. 190 p. *Rec.: Füz Jenő* = Alba Regia 13 (1972) 291. p., *Gáspár Dorottya* = Acta ArchHung 26 (1974): 3–4. p.450–451.
- Neumann, A.:* Ziegel aus Vindobona. Wien: Verl. d. Öst. Akad. d. Wiss. 1973. 130 p. 75 t. (Der römische Limes in Österreich, 26.) *Rec.: Lőrincz Barnabás* = Acta ArchHung 26 (1974): 3–4. p.451–452.
- Ordentlich, I.* vide: *Chirila E.*
- Pahič, S.:* Nov seznam Norisko-Panonskih gomil. Neues Verzeichnis der norisch – pannonischen Hügelgräber. Razprave – Dissertationes, 7 (1972): 2. 104. p. *Rec.: Füz Jenő* = Alba Regia 13 (1972) 291. p.
- Pál Imre:* A római császárkor görög koloniális vereteinek ismertetése. 18. folyt. = Az Érem 29 (1973): 2. p.49–55.
- Pekáry Tamás:* Die Fundmünzen von Vindonissa. Brugg 1971. 137 p. 10 t. 1 térk. (Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa 6.) *Rec.: Biróné Sey Katalin* = NumKözl 72–73 (1973–1974) 100. p., *Reece, Richard* = JRS 63 (1973) p.276–277.
- Paškař, J.* Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren. Praha: Academia 1972. 154 p. 55 t. 1 térk. *Rec.: Fekete Mária* = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p.452–453.
- R. Pethő Mária:* Adatok a római kori aratóeszközök történetéhez. (A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum anyaga alapján.) = Ethn 84 (1973): 3. p.301–307. 6 ill.
- R. Pethő Mária:* A ló fogatolása Pannoniában. — The harnessing of horses in Pannonia. = AgtSzle 16 (1974): 1–2. p.72–78. 8 ill.
- R. Pethő Mária:* Rákoscabai római kori fémlelet. — Römerzeitlicher Metallfund aus Rákoscabai. = BpR 23 (1973) p.121–127. 2 ill.
- Póczy Klára:* Városepítés Pannóniában. = Építéstud 5 (1973) p.151–165. 8 ill.
- Popović, Petar:* Hoard of imitations of the Roman republican denars from the Belgrade National Museum. = NumKözl 72–73 (1973–1974) p.7–14. 1 t. 1 grafikon.
- Radan, T. G.:* Angaben zur Frage der sogenannten „Leuchttürme”. = Alba Regia 13 (1972) p.149–161. 4 t. 3 ill. = Gorsium Forschungen 1 (1974) p.149–161. 4 t. 3 ill.
- Reece, Richard* vide: *Pekáry Tamás*
- Reitzenstein, W. A.:* Untersuchungen zur römischen Ortsnamengebung. Inaugural-Dissertation. München 1970. 248 p. *Rec.: Füz Jenő* = Alba Regia 13 (1972) 293. p.
- Russu, I. I.:* Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123. București: Acad. 1973. 123 p. 19. ill.
- Sági Károly:* Római téglasír Balatonberényben és ökeresztény kapcsolatai. — Ein Ziegelgrab in Balatonberény und seine alt-christlichen Zusammenhänge. = SomogyiMúzKözl 1 (1973) p.289–297. 6 ill. 1 t.
- Salamon Ágnes* vide: *Salo, Unto*
- Salo, Unto:* Die frühromische Zeit in Finnland. Helsinki 1968. 249 p. 50 t. 119 ill. (Soumen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Finska Fornminnesförenings Tidskrift 67.) *Rec.: Salamon Ágnes* = ArchÉrt 101 (1974): 2. p.343–344.
- Schleiermacher, W.:* Cambodunum-Kempton. Eine Römerstadt in Allgau. Bonn: Habelt 1972. 164 p. 68 t. 1 mell. 83 ill. *Rec.: Tóth Endre* = ArchÉrt 101 (1974): 1. p.158–159.
- Sellye Ilona:* Az aquincumi áttört díszítésű kard- és törhüvelyborítások. — Die Aquincumer Schwert- und Dolchscheidenbeschläge mit durchbrochener Verzierung. = BpR 23 (1973) p.129–146. 3 t.
- Sirmium.* Archaeological investigations in Syrmian Pannonia. Beograd, 1971. I–II. *Rec.: Füz Jenő* = Alba Regia 13 (1972) 292. p.
- Smeesters, J. — Vanderhoeven, M. — Bailien, H.:* Atuatuca Tungrorum, Belgium legrégibb városa. (Kiállításai vezető.) Bp.: Kiadja a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója, 1974. 15 p. 12 ill.
- Sonnevend György:* Az első tetrarchia follisai. = Az Érem 30 (1974): 1. p.1–5. 12 ill.
- Sonnevend György:* Leletstatisztikai adatok az I. Valentinianus korabeli kisbronzokhoz. — Fundstatische Angaben betreffs die Centeniales von Siscia aus der Zeit des Valentinianus I. = NumKözl 72–73 (1973–1974) p.27–33. 4 táblázat.
- Soproni Sándor:* Angaben zur spätromischen Geschichte Pannoniens. Tagung der Ungarischen Gesellschaft für Archäologie und Kunstgeschichte. = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. 228. p.
- Soproni Sándor:* Beiträge zur Frage der Liste von Valeria der Notitia Dignitatum. = ActaArchHung 26 (1974) p. 58–70.
- Soproni Sándor:* Die spätromische Festung von Iovia (Alsóhetény). = Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines. Mamaia, 6–13. septembre 1972. (București: Acad., Köln–Wien: Böhlau Verl. 1974.) p.181–186.
- Soproni Sándor* vide: *Baatz D.*
- Spätromische Gardehelme.* Hg. von Hans Klumbach. (Münchener Beiträge 15.) 1973. 117 p. 65 t. *Rec.: Füz Jenő* = Alba Regia 13 (1972) p.289–290.
- Storno Miksa:* Szakvélemény a soproni „Liszt Ferenc” Múzeumban átvett néhány vasérc- és salakmintáról. 1. sz. függelék, *Gömöri János:* Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztó műhely Sopronban című cikkéhez. = Arrabona 15 (1973) p.119–120.
- Storno Miksa:* Római vízvezeték nyomai Sopronban. 2. sz. függelék, *Gömöri János:* Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztó műhely Sopronban című cikkéhez. = Arrabona 15 (1973) p.120–122. 2 ill.
- Swoboda R. M.* vide: *Mócsy András*
- Syme, Ronald:* Danubian papers. Bukarest 1971. 253 p. *Rec.: Füz Jenő* = Alba Regia 13 (1972) p.292–293.
- Szabó Miklós:* Római művészet Tunéziából = Művészet 15 (1974): 12. p.10–12. 5 ill.
- Szakai Ernő:* Scarbantia — a kapitóliumi templom istenszobrai. = Művészet 15 (1974): 7. 14, 48. p.2 ill.

- Szentlélek Tihamér*: Savaria római kori települése. = Savaria nyári egyetem 1973. p.19–28.
- Szilágyi János*: Kérdések köfeliratok Aquincumból. — Problematische Steinaltarschriften aus Aquincum. = BpR 23 (1973) p.159–169. 11 ill.
- Szilágyi János*: Közöletlen köfeliratok Aquincumból. — Unveröffentlichte Steininschriften aus Aquincum. = BpR 23 (1973) p.147–158. 10 ill.
- Szilágyi János György*: Szerkesztőségi megjegyzés. (Várad László: Das letzte Jahrhundert Pannoniens e. könyvének vitaanyagához. Megjelent: Századok 1972. p.1086–1093.) = AnTan 20 (1973): 2. 277. p.
- Szilágyi Mária* vide: *Mócsy András*
- Szirmai Krisztina*: Die Bildtypen auf den Denkmälern des Kaiserkults in Aquincum und ihr Ursprung. = ActaClDebr 9 (1973) p.83–89. 1 ill.
- Szirmai Krisztina*: Az idősebb Faustina portrétípusai az aquincumi kőemlékeken. — Die Porträttypen des Faustina (Major) auf den Aquincumer Steindenkmälern. = BpR 23 (1973) p.171–178. 9 ill.
- Szirmai Krisztina*: Újabb adat a pannóniai Liber Pater és Libera kultuszhoz. = AnTan 20 (1973): 2. p.191–196. 3 ill.
- Szőnyi Eszter*: A győri Kálvária utcai római temető csontvázas sírjai. — Die Skelettgräber des römischen Gräberfeldes in der Raaber Kalvarienstrasse. = Arrabona 16 (1974) p.5–44. 13 t. 8 ill.
- Szőnyi Eszter*: A győri Kálvária utcai római temető hamvasztásos sírjai. — Die römischen Brandgräber des Gräberfeldes in der Győrer Kálvária Strasse. = Arrabona 15 (1973) p.5–67. 22 t. 18 ill.
- B. Thomas Edit*: Helme, Schilde, Dolche. Studien über römisch-pannonische Waffenfunde. Bp.: Akadémiai Kiadó — Amsterdam: Hackert Verl. 1971. 150 p. 80 t. 4 színes t. Rec.: *Ferenčí István* = ActaMusNap 10 (1973) p.795–796., *Fitz Jenő* = Alba Regia 13 (1972) p.293–294., *Fitz Jenő* AnTan 20 (1973) p.235–238., *Haalebos, J. K.* = Helinium 12 (1972) p.300–301., *Vanderhoeven, M.* = Latomus 32 (1973) p.694–695.
- B. Thomas Edit*: Korakeresztény mártírok emléke Brigetióból. = Vigilia 39 (1974) p.299–306.
- B. Thomas Edit*: Martyres Pannoniae. = FolArch 25 (1974) p.131–146. 5 ill.
- Timpe, D.*: Arminius-Studien. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverl. 1970. 146 p. Rec.: *Borzsák István* = AnTan 20 (1973): 2. p.254–256.
- Tóth Endre*: Epigraphisches aus Savaria. = Alba Regia 13 (1972) p.299–301.
- Tóth Endre*: Szent Márton pannonthalmi születéshely-legendájának kialakulása = Vigilia 39 (1974) 306–312.
- Tóth Endre*: Zur Entwicklung der Bezeichnung consularis der Statthalter. = Alba Regia 13 (1972) p.163–165.
- Tóth Endre*: Vigilius episcopus Scaravaciensis. = Acta ArchHung 26 (1974): 3–4. p.269–275.
- Tóth Endre* vide: *Schleiermacher W.*
- Tóth István*: A hamisítványtól az eredetiig. Egy elvesztett Mithras-relief emléke egy szőnyi hamisítványon. = Tiszatáj 28 (1974): 6. p.18–25. 5 ill.
- Tóth István*: Pierres gravées romaines du comitat Fejér dans le lapidaire du Musée d'Eger. = Alba Regia 13 (1972) p.265–272. 4 ill. 3 t.
- Tóth István*: Studia Savariensia, I. Zur Publikation des Steindenkmäler von Savaria. = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p.155–185. 6 ill.
- Tóth István* vide: *Gáspár Dorottya, Halsberghe G. H.*
- Ürögdi György* vide: *Franko P. R.*
- Vanderhoeven, M.* vide: *Smeesters J., B. Thomas Edit*
- Várad László*: Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376–476). Bp.: Akadémiai Kiadó 1969. 600 p. Rec.: *Burián J.* = Gymnasium 80 (1973) p. 561–562., *Castritius H.* = ByzZt 66 (1973): 2. p.393–396. *Wilkes J. J.* = JournRomStud 63 (1973) p.260–262.
- Visy Zsolt*: Előzetes jelentés Intercisa 1970–1972. évi feltárájáról. — Ausgrabungen in Intercisa (1970–1972). = Alba Regia 13 (1972) p.245–263. 6 t. 8 ill.
- Visy Zsolt* vide: *Huld-Zetsche I.*
- Vittingshoff, Friedrich* vide: *Alföldi Géza*
- Vorbeck, E.* — *Beckel, L.*: Carnuntum. Rom an der Donau Salzburg: Müller Verl. 1973. 114. p.75 ill. Rec.: *Mócsy András* = ActaArchHung 26 (1974) 459. p.
- Wellner István*: Az aquincumi katonaváros nyugat–keleti irányú vízvezetékrendszere. — Das WO-orientierte Wasserleitungssystem der Aquincumer Militärstadt. = BpR 23 (1973) p.179–185. 4 ill.
- Wellner István*: Egy aquincumi Terra Mater és Liber Paternek dedikált oltárkő feliratahoz. — Zur Inschrift eines der Terra Mater und dem Liber Pater dedizierten Aquincumer Altarsteines. = BpR 23 (1973) p.187–188. 1 ill.
- Wellner István*: A római kor leletei az újjáépülő Óbudán. Éltud 29 (1974): 29. p.1366–1371. 8 ill.
- Wielowiejski J.*: Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi. Die Beziehungen Noricums und Pannoniens zu den nördlichen Völkern. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970. 355 p. 6 térk. Rec.: *Fitz Jenő* = Alba Regia 13 (1972) 292. p.
- Wilkes J. J.* vide: *Várad László*,
- Zaszeckaja, I.* vide: Antik kultúra és művészet a Fekete-tenger északi partvidékén
- VII. Népvándorlaskor, Kora középkor, Magyar őstörténet. — Aetas migrationom, Origines Hungarorum
- Aglarov, M.*: Les Avars du Caucase, quelques aspects de leur histoire ethnique et politique. (Résumé) = ConfInternatSzeged 1972. p.151–152.
- Bach, H.* — *Dušek, S.*: Slaven in Thüringen. Geschichte, Kultur und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Weimar: Böhlau Verl. 1971. 265 p.47 t. Rec.: *Erdélyi István* — *Kiszely István* = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p.257–258., *Kiszely István*: SomogyiMúzKözl 1 (1973) p.369–370.
- Bakay Kornél*: Az avar kor időrendjéről. — Újabb avar temetők a Balaton környékén. — Zur Chronologie der Awarenzeit. Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgegend des Plattensees. = SomogyiMúzKözl 1 (1973) p.5–86. 36 ill.
- Bakay Kornél* — *Kiszely István*: Újabb adatok Békés megye honfoglaláskori történetéhez. — New data on the history of the county of Békés in the period of the Hungarian conquest. Függelék: *Matolcsi János*: A gerendási honfoglaláskori lécsont leletekre vonatkozó megállapítások. = BékésMúzKözl 2 (1973) p.63–97. 16 t. 8 táblázat.
- Bakay Kornél* vide: *Dumas-Dubourg, Françoise, Erdélyi István, Korenczy Éva, Točík Anton, Vaňa Z.*
- Bálint Csanád*: A gádorosi honfoglaláskori nyereg. — La selle de l'époque de la conquête hongroise trouvée à Gádoros. = ArchÉrt 101 (1974):1. p.17–44. 26 ill.
- Bálint Csanád*: Honfoglaláskori lovastemetkezések. — Les tombes à ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe–XIe siècles = SzegediMúzÉvk 1971: 2. p.85–198. 2 mell.
- Bálint Csanád*: A honfoglaló magyarok elődei tatár-földön. = Éltud 29 (1974): 46. 2204 p.
- Bálint Csanád* vide: *Müller-Wille M.*
- Baráth Tibor*: A magyar népek őstörténete. 3. köt. Montréal: Szerző kiadása, 1974. 189 p. ill. Rec.: *Fodor István* = Tiszatáj 28 (1974): 2. p.59–62.
- Bartha Antal* vide: *Moravcsik Gyula, Vlasto A. P.*
- Bialeková, D.*: Influence carolingienne sur l'art de la Slovaquie du sud-ouest sous le jour des recherches effectuées à Pödehim — distr. Trenčín. = ConfInternatSzeged 1971. p. 103–110.
- A bizánci irodalom kistükré. Válogatta, a bevezetést, az ismertető szövegeket és a jegyzeteket írta, a képanyagot összeállította: *Hadzisz, Dimitriosz*. „A bizánciak a magyarokról” című részt összeállította: *Kapitányffy István*. Bp.: Európa Könyvkiadó 1974. 843 p. ill.
- Boba, I.*: Ethnogenesis of the Hungarians and their settlement in the Danubian basin in the late ninth century. = ConfInternatSzeged 1971. p.167–171.

- Bóna István**: L'agglomération avare de Dunaújváros, les différentes périodes. = ConfInternatSzeged 1971. p. 25–33. 1 t.
- Bóna István**: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 162 p. 42 t. 16 ill. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Rec.: Popa, Radu = StCercIstVeché 25 (1974): 4. p.608–610.
- Bóna István**: A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Bp.: Corvina Kiadó, 1974. 105 p. 48 képestábla 31 ill. (Hereditas sorozat.)
- Bóna István**: Longobárdok nyomában. (Egy régész életrajzából.) = Évezredek hétköznapijai. (Bp. 1973.) p. 320–380. ill.
- Bóna István**: Nagy Károly nyomdokain. = Évezredek hétköznapijai. (Bp. 1973.) p.141–163. 2 ill.
- Bóna István** vide: Párducz Mihály
- L. Bottyán Olga**: A csontos szájpád (palatum) vizsgálatának eredményei. — Results of examinations of the bony palate. = AnthrKözl 18 (1974): 1–2. p.29–34.
- Chropovský, B.**: Évolution et état du peuplement de la Slovaquie aux VIIIe–Xe siècles. = ConfInternatSzeged 1971. p. 57–69.
- Čižinská, Z.**: Critères de datation de l'industrie à ferrures moulées dans les nécropoles du VIe au VIIIe siècle. = ConfInternatSzeged 1971. p. 71–76.
- Comşa, M.**: Quelques considérations sur l'origine et l'appartenance ethniques complexes à fibules digitées de type Gimbaş-Coşoveni. = ConfInternatSzeged 1971. p.35–43. 8t. (t. 2–9.)
- Czeplédy Károly**: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál.) = MNyelv 70 (1974): 1. p.11–17.
- Dienes István**: A honfoglaló magyarok. Bp.: Corvina Kiadó 1972. 88 p. 73+27 ill. (Hereditas sorozat.) Rec.: Mesterházy Károly = SomogyiMúzKözl 1 (1973) p. 367–369.
- Dienes István**: Die Ungarn um die Zeit der Landnahme. Bp.: Corvina Kiadó, 1972. 103 p. 73 ill. (képestábla) 27 szövegközi ill. Rec.: Zn = ArchRozhl 26 (1974): 3. 292. p.
- Domonkos Péter**: Szöveggyűjtemény. A finnugorság ismertetése című gyakorlatok tárgyköréből. Rec.: Pusztay János = NyelvKözl 76 (1974): 1–2. p.443–444.
- Dumas-Dubourg, Françoise**: Le trésor de Fécamp (Xe siècle). Paris: 1971. 303 p. 30 t. (Mémoires de la Section d'Archéologie I.) Rec.: Bakay Kornél = SomogyMúzKözl 1 (1973) p.370–371.
- Dušek, S.** vide: Bach, H.
- Erdélyi István**: Előzetes jelentés az 1971. évi mongóliai régészeti kutatásainkról. = ArchÉrt 101 (1974): 1–2 p. 139–146. 16 ill.
- Erdélyi István**: Parallèles orientales des sépultures équestres de l'époque avare dans le bassin des Carpathes. = ConfInternatSzeged 1971. p.51–55.
- Erdélyi István**: Préface. = ConfInternatSzeged 1971. 7. p.
- Erdélyi István**: A „szarvasok népe” nyomában. = Éltud 29 (1974): 47. p.2217–2222, 8 ill.
- Erdélyi István**—Ojtozi Eszter—Gening Wladimir F.: Das Gräberfeld von Nevolino. Ausgrabungen von A. F. Schmidt und der archäologischen Kama-Expedition. Bp.: Akadémiai Kiadó 1969. 93 p. 101 t. 26 ill. 3 térk. (ArchHung 46.) Rec.: Bakay Kornél = SomogyMúzKözl 1 (1973) p.366–367.
- Erdélyi István**—Pataky László: Die Belohnung der Finder des Attila-Schatzes von Nagyszentmiklós. = SzegediMúzÉvk 1971: 2. p.141–153. 3 ill.
- Erdélyi István** vide: Bach H., Neuffer E. M., Salamon Ágnes
- Erdődi József**: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. Bp. Magyar Nyelvtudományi Társaság 1970. 178 p. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 124. sz.)
- K. Éry Kinga**: A spondylolisthesis gyakorisága egy avar kori populációban. — Frequency of spondylolisthesis in a 6th century population from Yugoslavia. = AnthrKözl 18 (1974): 1–2. p.49–54.
- Farkas Gyula**: Macrocephalic and „Avar period” mongoloid anthropological finds from Woiwodina. = ActaBiolSzeged 19 (1973) p.203–211. 5 ill.
- Fettich Nándor**: Vestiges archéologiques slaves de l'époque des grandes migration dans le basin des Carpathes — Relations koutougoures. = ConfInternatSzeged 1971. p. 85–97. 9 t. (t. 11–19.)
- Fingerlin, G.**: Die alamannischen Gräberfelder von Güttingen und Merdingen in Südbaden. 1–2. Berlin: De Gruyter 1971. IX, 308 p. 126 t. 12 ill. 2 mell. (Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Ser. A: 12.) Rec.: Salamon Ágnes = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p.453–454.
- Fodor István**: Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte. — SzegediMúzÉvk 1971: 2. p.155–179. 1 ill.
- Fodor István**: Néhány szó „sumér eleink”-ről. = Tiszatáj 28 (1974): 3. p.59–62.
- Fodor István**: La question des rapports de l'art hongrois et de l'art de l'Iran à l'époque de la conquête du pays. (Résumé). ConfInternatSzeged 1971. p. 173–175. 1 t. (t. 33.)
- Fodor István**: Út a Kárpátokig. Östörténeti jegyzetek az újabb eredményekről. = Tiszatáj 28 (1974): 6. p. 8–17. 1 térk.
- Fodor István**: Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Bp.: Magyar Nemzeti Múzeum 1973. 121 p. (RégFüz. Ser. II: 15.) Rec.: Sinor D. = JournAsianHist (Bloomington) 7 (1973): 2. p.205–206.
- Fodor István** vide: Baráth Tibor
- Gening, Wladimir F.** vide: Erdélyi István
- Gerevich László**: Discours inaugural. = ConfInternatSzeged 1971. p. 8–9.
- Germanus Gyula** vide: The muslim east studies in honour of Julius Germanus
- Gresz Gyula**: Die Probleme der ungarischen Königskrone. — A magyar királyi korona problémái. = Festschrift für Michael de Ferdinandy. p.400–427.
- Hadzisz, Dimitriosz** vide: A bizánci irodalom kis tükre
- K. Hankó Ildikó**: A káptalanóti avar temető embertani anyagának rövid jellemzése. = SomogyMúzKözl 1 (1973) p.107–115. 4 t.
- Heckenast Gusztáv**: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp.: Akadémiai Kiadó 1970. 132 p. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53.) Rec.: Kristó Gyula = Századok 107 (1973): 3. p.742–746.
- Hermán I.**: Gyula Moravcsik ca bizantinist. = Glasul Bisericii 31 (1972) p.798–804. Rec.: P. S. N. = ByzZt 67 (1974): 2. 447. p.
- Howells, W. W.**: The population of Zalavár: a problem in cranial variation. — Zalavár népessége: a kraniális variáció egy problémája. = AnthrKözl 18 (1974): 1–2. p.91–96. 2 ill.
- T. Juhász Irén**: Néhány Békés megyei avarkori leletről. — Some Avar-age finds in the county of Békés. = BékésMúzKözl 2 (1973) p.99–115. 11 ill.
- Kádár Zoltán**: Die älteste Darstellung des Okapis in Europa. = Festschrift Claus Nissen. p. 415–422.
- Kapitánffy István** vide: A bizánci irodalom kis tükre
- Khalikova, E. A.**: Composant ethnique commun dans le Bulgarie de la Volga et de la Hongrie du Xe siècle. = ConfInternatSzeged 1971. p. 177–194.
- Király Péter**: A magyarok említése a Konstantin-legendában. I. rész. = MNyelv 70 (1974): 1. p.1–11., II. rész = 70 (1974): 2. p.157–173.
- Király Péter**: A magyarok említése a Metód-legendában. I. rész = MNyelv 70 (1974): 3. p.269–285., II. rész = 70 (1974): 4. p.406–430.
- Kiss Attila**: Unpublished finds from the V. century originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs. — [Közöletlen V. századi leletek a Dunántúlról a British Museum-ban és a pécsi Janus Pannonius Múzeumban.] = PécsiMúzÉvk 14–15 (1969–1970) p.119–123. 2 t. 7 ill.
- Kiszely István**: A Fehérvári úti avar kori temető rövid embertani jellemzése. = The short descriptive the

- main anthropological characteristics of the Avar cemetery of Budapest, Fehérvári út. = BpR 23 (1973) p.89–98. 3 ill. 1 táblázat.
- Kiszely István*: Torzított koponyájú sírlelet rekonstruált arca. = SomogyMúzközl 1 (1973) p.299–301. 1 t. 1 ill.
- Kiszely István* vide: *Bach H., Bakay Kornél, Neuffer E.M.*
- Ij. Kodolányi János*: A finnugor őshaza nyomában. Válogatta és szerk.: ifj. Kodolányi János. Bp.: Gondolat Kiadó 1973. 449 p. (A magyar néprajz klasszikusai.) *Rec.*: MTud 81 (1974): 2. 134. p., *Papp László* = MNyelv 70 (1974): 2. p.241–245.
- Kollautz, A.*–*Miyakawa, H.*: Geschichte und Kultur eines völkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa. I. Die Geschichte. II.: Die Kultur. Klagenfurt: Geschichtsverein f. Kärnten, Bonn: Habelt 1970. 772 p. 107 ill. (Aus Forschung und Kunst 10, 11.) *Rec.*: Cs. Sós Ágnes = ByzZt 66 (1973): 1. p.176–179.
- Kollautz, A.* vide: *Salamon Ágnes*
- Korenczy Éva*: Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. Bp.: Akadémiai Kiadó 1972. 11 p. *Rec.*: *Bakay Kornél* = SomogyMúzközl 1 (1973) p. 365–366.
- Kőhegyi Mihály* – *Marsik Antónia*: Das sarmatische und awarische Gräberfeld von Mélykút. = SzegediMúzÉvk 1971: 2. p.117–127.
- Kralovánszky Alán*: Honfoglaláskori emberfej formájú hangszer. = Művészet 15 (1974): 12. p.5–6. 7 ill.
- Kraskovská, Ludmilla*: Les portes de Bratislava aux VIIe–Xe siècles. = ConfInternatSzeged 1971. p. 77–83. 1 t. (10. t.)
- Kristó Gyula* vide: *Heckenast Gusztáv*
- Lakatos Pál*: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Mit einem Vorwort von S. Szádeczky-Kardoss. Szeged: József Attila Tudományegyetem soksz. 1973. 135 p. 3 mell. (Opuscula Byzantina 2.) ActaAntSzeged 17 (1973).
- László Gyula*: Emlékezzünk régiekkel, az Szythiából kijutottakkal... (Magánbeszéd a honfoglalókról és a kettős honfoglalásról.) = Évezredek hétköznapijai. (Bp. 1973.) p.164–197. ill.
- László Gyula*: Les Onogours en Europe Centrale. = Balcanoslav 1 (1972) p.113–119.
- László Gyula*: Terra Avarorum. = ConfInternatSzeged 1971. p. 13–23., SzegediMúzÉvk 1971: 2. p.63–70.
- Lesko, D.S.* vide: *Moravcsik Gyula*
- Lewiczki, Tadeusz*: Die Namen der slawischen Völker in den Werken der frühmittelalterlichen arabischen Schriftsteller. = The muslim east studies in honour of Julius Germanus. (Bp. 1974.) p. 39–51.
- Lippert, A.*: À propos de la continuité du peuple avar en Autriche occidentale. = ConfInternatSzeged 1971 p. 99–101.
- Lipták Pál*–*Varga Imre*: Charakterisierung des anthropologischen Materials des awarischen Gräberfeldes von Kunszállás. = SzegediMúzÉvk 1971: 2. p.71–83. 4 t.
- Lotterhof Edit*: The anthropological investigation of the tenth century population excavated at Nagytarcsa. — A nagytarcsai X. századi populáció antropológiai vizsgálata. = AnthrHung 12 (1973) p.41–61. 4 táblázat.
- Lőrincz László*: A honfoglalás előtti magyar eposz kérdése. = Kelet-kutatás 1973. Tanulmányok az orientalisztika köréből. (Bp. 1974.) p.27–35.
- Marsik Antónia*: Újabb adatok a honfoglaló magyarok embertanához. — Recent data to the anthropology of the conquering Hungarians. = AnthrKözl 18 (1974): 1–2. p.141–148. 2 t. 1 táblázat.
- Marsik Antónia* vide: *Kőhegyi Mihály*
- Matolcsi János*: Állattani következtetés Fenékpusztá V. századi pusztulásának közelebbi időpontjára. — Zoological conclusions for a more precise dating of destruction of Fenékpusztá in the 5th century. ArchÉrt 101 (1974): 1–2. p.102–111. 6 ill. 3 táblázat.
- Matolcsi János*: Balaton környéki avar lovak. — Awarenzeitliche Pferde am Plattensee. = SomogyMúzközl 1 (1973) p. 87–106. 38 ill.
- Matolcsi János* vide: *Bakay Kornél*
- Mesterházy Károly*: Ismaélites, Busrumans, Bulgares de la Volga. = ConfInternatSzeged 1971. p.195–211.
- Mesterházy Károly*: Polgár története a népvándorlás és honfoglalás korában (germánok, avarok, honfoglaló magyarok). = Polgár története. (Eger 1973.) p. 23–40.
- Mesterházy Károly* vide: *Dienes István*
- Miyakawa H.* vide: *Kollautz A.*
- Moravcsik Gyula*: Byzantium and the Magyars. Bp.: Akadémiai Kiadó 1970. 147 p. 16 ill. 1 táblázat. *Rec.*: *Bartha Antal* = Századok 107 (1973): 3. p. 740–742., *Lesko D.S.* = Theological Quarterly 17 (1973) p.253–254.
- Moravcsik Gyula* vide: *Hermán I.*
- The muslim east studies in honour of Julius Germanus*. Ed. Gy. Káldy-Nagy. Bp. Eötvös Loránd Tudományegyetem 1974. 284 p. ill.
- Müller-Wille, M.*: Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. Függelek: H. Vierck: Pferdegräber im angelsächsischen England. = Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 20–21 (1970–71) p.119–248. *Rec.*: *Bálint Csanád* = ArchÉrt 101 (1974): 1. 159. p.
- Nagy Árpád*: X–XI. századi emlékeink bizánci rétegeinek tagolódásáról. — Die Gliederung der byzantinischen Schichten von Denkmälern des X–XI. Jh. in Ungarn. = Studium. Acta Juvenum Universitatis Debreceniensis 2 (1971) p. 47–52. *Rec.*: *O.K.* = ByzZt 67 (1974): 2. 505. p.
- Nagy Katalin*: Nézzük meg együtt a székkutasi festett avar edényeket. = Művészet 15 (1974) p.30–31. 6 ill.
- Nagy Margit*: A Fehérvári úti avar temető. — The Avar cemetery of Budapest, Fehérvári út. = BpR 23 (1973) p.59–87. 27 ill.
- Nagy Sándor*: Le cimetière de Vrbas de l'époque avare et ses rapports avec le trésor de Nagyszentmiklós et la tasse en argent d'Ada = ConfInternatSzeged 1971. p.111–114. 5 t. (t. 20–24.)
- Németh Péter*: Újabb eredmények a honfoglaló magyarság települési rendjének kutatásában. = SzabSzat-Szle 8 (1973): 4. p.67–69.
- Neuffer, E. M.*: Der Reihengräberfriedhof von Donzdorf (Kreis Göppingen). Mit Beiträgen H. J. Hundt, A. Kleinschmidt, B. U. Adels, H. Gabele und P. Schröter. Stuttgart: Verl. Müller u. Gräff 1972. 131 p. 85 t. 16 ill. (Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg. Bd. 2.) *Rec.*: *Erdélyi István*–*Kiszely István* = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p.257–258.
- Ojtozi Eszter* vide: *Erdélyi István*
- Papp László* vide: *Kodolányi János*
- Párducz Mihály*: Tscherniachow-Sintana de Mureş- und frühgepidische Kulturen in Ungarn. (Beitrag zur Abhandlung von I. Bóna über den Stand der völkerungszeitlichen Forschung in Ungarn.) = Acta ArchHung 26 (1974): 1–2. p.187–201.
- Pataky László* vide: *Erdélyi István*
- Piskowski, J.*: Metallkundliche Untersuchungen an Eisengegenständen aus dem Gräberfeld von Környe. = ActaArchHung 26 (1974): 1–2. p.117–130. 8 t. (t. 11–18.) 3 ill.
- Pusztai Rezső*: Jelentés a Darnózseliben talált szláv település próbaásatásáról. — Bericht über die Probeausgrabung der slavischen Siedlung in Darnózseli. = Arrabona 16 (1974) p.45–62. 10 t. 2 ill.
- Rosner Gyula*: La céramique grise des VIe–VIIe siècles et ses problèmes ethniques dans le bassin des Carpathes. = ConfInternatSzeged 1971. p. 45–50.
- Salamon Ágnes*–*Erdélyi István*: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. Mit Beiträgen von Imre Lengyel und Tibor Tóth. Bp.: Akad. 1971. 184 p. 84 t. 5 ill. 2 térk. mell. (Studia Arch. 5.) *Rec.*:

- Kollautz, A. = ByzZt 67 (1974):1. p.179–181., Cs. Sós Ágnes = ArchÉrt 101(1974):1. p.336–337. Salamon Ágnes vide: Fingerlin, G.
- Simonova, E.: Nouveaux cimetières de l'époque avar mis au jour sur le territoire du comitat de Somogy. = ConfInternatSzeged 1971. p.129–132.
- Sinor, D. vide: Fodor István
- Cs. Sós Ágnes: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München: Beck 1973. 210 p. 32 t. 61 ill. (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 22.) Rec.: Filip, Jan = ArchRozhl 26 (1974): 5. p. 528–529., Šolle, Miloš = PamArch 65 (1974):2. p. 478–480.
- Cs. Sós Ágnes: Zur Problematik der Awarenzeit in der neueren ungarischen Forschung. = Bericht über den II. Internationalen Kongress für Slavische Archäologie, II. (Berlin 1973) p.85–102.
- Cs. Sós Ágnes vide: Kollautz A., Salamon Ágnes
- Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. Bp.: ELTE Soks. 1971. 106 p. (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Dolgozatok 3.)
- Szabédy László: A magyar nyelv őstörténete. A finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének bizonyítékai. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1974. 540 p.
- Szádeczky-Kardoss Samu: Über etliche Quellen der awarischen Geschichte des neunten Jahrhunderts. = ConfInternatSzeged 1971. p.115–123.
- Székelgy György: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. = The muslim east studies in honour of Julius Germanus. (Bp. 1974.) p. 53–74.
- Székelgy Zoltán: L'Aspect de la culture matérielle des VIIIe–Xe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie. = ConfInternatSzeged 1971. p. 125–128. 3 t. (t. 25–27.)
- Točík, Anton: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava: Akad. 1968. 64 p. 69 t. 26 ill. (Archaeologica Slovaca – Catalogi 3.) Rec.: Bakay Kornél = SomogyMúzKözl 1 (1973) 369. p.
- Tomka Péter: A környei avar kori temető történeti értékeléséhez. (Salamon Ágnes – Erdélyi István: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe, mit Beiträgen von I. Lengyel und T. Tóth c. munka értékelése.) = AnTan 20 (1972): 2. p.227–231.
- Tomka Péter: Quelques problèmes de l'histoire du Kisalföld (Petite Plaine) aux VIIIe–IXe siècles. = ConfInternatSzeged 1971. p. 133–141.
- H. Tóth Elvira: Honfoglaláskori sír Kiskunfélegyházán. – Могила эпохи завоевания родины из Кишкун-Феледьхазы. = Ein Landnahmezeitliches Grab in Kiskunfélegyháza. = ArchÉrt 101 (1974): 1–2. p.112–126. 17 ill.
- Tóth Endre: Korabizánci kőfaragvány Felsődörgicséről. – An early Byzantine stone sculpture from Felsődörgics. = FolArch 25 (1974) p.161–177. 8 ill.
- Tóth Tibor: Korai periódusok a magyar nép származásában. – Early periods in the ethnogenesis of Hungarians. = AnthrHung 12 (1973) p. 5–12.
- Török Gyula: Quelques réflexions sur certains groupes de sépultures avars. = ConfInternatSzeged 1971. p.143–149. 5 t. (t. 28–32.)
- Török Gyula: Sopronkőhida IX. századi temetője. – The cemetery of Sopronkőhida in the 9th century. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 130 p. 36 t. 37 ill.
- Bökönyi Sándor: A temető állatcsontanyagának vizsgálata. p. 117–130. 6 ill. (Fontes Archaeologici Hungariae.) Rec.: Viga Gyula = Soprszle 28 (1974): 3. 282. p.
- Váczy Péter: Der fränkische Krieg und Volk der Awaren. = ActaAnthHung 20 (1972): 3–4. p.395–420.
- Váczy Péter: Helm und Diadem (Numismatische Beiträge zur Entstehung der byzantinischen Kaiserkrone). = ActaAnthHung 20 (1972): 1–2. p. 169–208. 29 ill.
- Váczy Péter: A város az ókor és a középkor fordulóján. = Győr. Várostörténeti tanulmányok. (Győr, 1971.) p.51–78.
- Vámos Károly: „Szeged-Makkoserdő” avar kori népeségének embertani vizsgálata. – Die anthropologische Untersuchung der awarenzeitlichen Bevölkerung von „Szeged-Makkoserdő”. = AnthrKözl 17 (1973): 1–2. p.29–39. 6 t.
- Vaňa Z.: Přemyslovský Libuřín. Praha: Academia 1973. 99 p. 42 t. Rec.: Bakay Kornél = ActaArchHung 26 (1974): 3–4. p.454–455.
- Varga Imre: Die biologische Altersbestimmung der anthropologischen Funde des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Kunszállás. = SzegediMúzÉvk 1971:2. p. 127–139. 5 ill. 5 táblázat.
- Varga Imre vide: Lipták Pál
- Vékony Gábor: A koraavarkori kerámiatípusok történeti topográfiájához. – К исторической топографии типов керамики раннеаварского времени. – Zur geschichtlichen Topographie der frühawarenzeitlichen Keramiktypen. = ArchÉrt 101 (1974): 2. p. 211–234. 6 ill.
- Veres P.: Le rôle de facteurs écologiques et économiques dans la conquête du bassin des Carpathes par les Hongrois en 896. = ConfInternatSzeged 1971. p.213–230.
- Viga Gyula vide: Török Gyula
- Vlasto, A. P.: The entry of the Slavs into Christendom. An introduction to the medieval history of the Slavs. Cambridge: Univ. Press 1970. XII, 435 p. 1 térk. Rec.: Bartha Antal = ActaHistHung 19 (1973): 3–4. p.419–426.
- Zagiba, F.: Die Anfänge der abendländischen Kulturbewegungen bei den Völkern im Karpathenraum (Slawen, Awaren, Ungarn) im 8. bis 12. Jhdt. in sprachlich-literarischer Sicht. = ConfInternatSzeged 1971. p.153–164.

VIII. Középkor. Műemlékek – Antiquitates et monumenta mediæ ævi

- Altmann Julia: Előzetes jelentés a nyéki faluásatásról – Vorbereicht über die Ausgrabung des Dorfes Nyék. = BpR 23 (1973) p.219–228. 18 ill.
- Anghel, Gheorghe: Középkori várak Erdélyben. Bukarest: Meridiane Könyvkiadó, 1973. 138 p. 123 ill. Rec.: Marosi Endre = HadtKözl 21 (1974): 3.
- Angyal László: Műemlékvédelem Hajdú-Bihar megyében. = Művéd 17 (1973): 3. p.129–134. 5 ill.
- Ágh Bíró Béla: A 900 éves Vác. = TermVil 105 (1974): 12. p. 530–533.
- A bagdadi Abdasid-palota a XIII. századi muzulmán építészet egyik remeke. = Műsák 1974: 3. 45. p. 1 ill.
- Bak, J. M. vide: Gerevich László
- Bakács István: Hont vármegye Mohács előtt. Bp.: Akadémiai Kiadó 1971. 479 p. 1 térk. mell. Rec.: Szakály Ferenc = ActaHistHung 20 (1974):1–2. p.242–246.
- Bakay Kornél: Előzetes jelentés a somogyvári bencés apátság 1972–73. évi feltárásáról. – Rapport préliminaire sur les fouilles de l'abbaye bénédictine de Somogyvár. = SomogyMúzKözl 1 (1973) p.341–348.
- Bakay Kornél vide: Borkovskiy Iván
- Bakó Ferenc: Anyag, szerkezet és forma történeti változásai a népi építészetben. A Heves megyei példa. Bp.: MTA Kesz soksz. 1973. 19 p.
- Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon. Bp. 1973. 630 p. Rec.: = Tools and Tillage 3 (1974) 192. p.
- Balassa Iván (hrsg.) Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Bp.: Akadémiai Kiadó 1972. Rec.: Steensberg, Axel = Tools and Tillage 2 (1973) 126. p.
- Balogh Jolán: Későreneszánsz kőfaragóműhelyek, I. Közlemény. Az előzmények. – Steinmetzwerkstätten der Spätrenaissance, I. Die Präliminarien. = Ars Hungarica 1974: 1. p.57–58.
- Bardon Alfréd: Spanyolország építőművészetéről. = MÉpm 1974: 1. p.59–61. 16 ill.
- Barta Gábor – Fekete-Nagy Antal: Parasztháború 1514-

- ben. Bp.: Gondolat Kiadó 1973. 354 p. 16 t. *Rec.*: *Rázsó Gyula* = *HadtKözl* 21 (1974): 2. p.359–361.
- Benczédi László*: Egy végvár gondjai. A kálloi „zenebona” = *Éltud* 29 (1974): 27. p.1251–1255. 3 ill.
- Bendefy László*: A Máriaasszony-szigeti templomrom és a Balaton középkori magas vízállása. = *FöldrÉrt* 22 (1973): 1. p.143–151.
- Bendefy László*: Szatmár vára 1664-ben. = *SzabSzatSzle* 9 (1974): 1. p.65–77.
- Bertalan Vilmosné*: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. — Angaben zum mittelterlichen Topographie von Óbuda. = *BpR* 23 (1973) p.99–112. 16 ill.
- Bertényi Iván* vide: *Bónis György*
- Bibó István*: Egy sajátos későbarokk építészeti emléksoport az Alföldön. = *Építéstud* 5 (1973): 3–4. p. 509–515.
- Bibó István*: Klasszicista épületegyüttes a Belvárosban. — Klassizistisches Ensemble in der Innenstadt. = *TanBpMúlt* 19 (1972) p.221–237. 10 ill.
- Bíró Endre*: Egy vár újjászületik. (A tatai vár és kiállítása.) = *Műzsák* 1974: 3. p.15–16. 6 ill.
- Bodor Imre*: Hidegség (Győr-Sopron m., soproni járás) r. k. templomának építéstörténete. — Zur Baugeschichte der Kirche in Hidegség (Komitat Győr-Sopron). = *ArchÉrt* 101 (1972): 2. p.263–274. 11 ill.
- Bodrogh György*: A jobbágyság kismemesi szövetségesei az 1514. évi parasztfelkelésben. = *Alba Regia* 13 (1972) p. 185–194.
- Bogdán István*: Régi magyar mesterségek. Bp., Magvető Kiadó 1973. 407 p. ill.
- Bolla Ilona*: A közszabadság a XI–XII. században. (A libertas-fogalom az Árpád-korban.) I. rész. = *TörtSzle* 16 (1973) p.1–29.
- Bónis György*: The adventures of the Hungarian crown. = *NewHungQuarterly* 14 (1973) p.117–129.
- Bónis György*: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat-és Közép-Európában. Bp.: Akadémiai Kiadó 1972. 180. p. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, 63.) *Rec.*: *Bertényi István* = *Századok* 108 (1974): 1. p. 272–273.
- Borkovský, Ivan*: Die Prager Burg zur Zeit der Premyslidenfürsten. Praha 1972. 190 p. 62 ill. *Rec.*: *Bakay Kornél* = *SomogyMúzKözl* 1 (1973) p.372–373.
- Borosy András*: XI–XII. századi harcosrétegünk néhány kérdéséről. — Über einige Fragen der Kriegerschicht Ungarns im 11–21., Jahrhundert. = *HadtKözl* 21 (1974): 1. p.3–27.
- Borosy András* vide: *Göckenjan, Hansgerd*
- Borsos László*: Budavár erődítéseinek pusztulása. = *Művéd* 17 (1973): 3. p. 145–152. 7 ill.
- Borsos László*: Régi budai házösszeírások. — Alte Hausenverzeichnisse von Buda. = *TanBpMúlt* 19 (1972) p. 37–67. 1 táblázat
- Borsos László*: A régi budai Országháza = *Építéstud* 5 (1973) p.55–93. 20 ill.
- L. Bottyán Olga*: The correlation of mandibular and cranial capacity. = *TermitudMúzÉvk* 65 (1973) p.317–322. 8. ill.
- L. Bottyán Olga*: Mosonmagyaróvár X–XII. századi temetőjének antropológiai értékelése. — An anthropological assessment of the X–XII. century cemetery at Mosonmagyaróvár = *AnthrHung* 12 (1973) p. 13–40. 9 táblázat.
- Bödey József*: Egy ismeretlen Rákóczi-emlék (a cseryenavodai templom homlokzatának részlete.) = *Éltud* 29 (1974): 10. 434., 464–465. p. 3 ill.
- Buresš, J.*: Zur Urheberschaft der Pressburger Dreifaltigkeitskirche. = *ActaHistArtHung* 19 (1973): 3–4. p. 261–287. 22 ill.
- Csák Máté*: Műemléki ház. Budapest, I. Tárnok u. 14. Építés: Dragonits Tamás. = *MÉpm* 1974: 4. p. 50–53. 9 ill.
- Csorba Csaba*: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődítményekről. Burgen, Kastelle und Festungen in der ungarischen Tiefebene in den 10–17. Jahrhunderten. = *DebrMúzÉvk* 1972. p. 177–233.
- Csorba Csaba*: Budai polgári pecsétek és címerek a középkorban. = Budapest 12 (1974): 3. p.39–41. 9 ill.
- Csorba Csaba*: Középkori budai mesterjegyek. I.: Fizekások, kovácsok, esztergályosok, kőfaragók. II.: Ötvösök, önművesek, könyvkiadók. = Budapest 12 (1974): 1. p.39–41. 6 ill., 12 (1974): 2. p.39–41. 6 ill.
- Csorba Csaba*: Középkori budai polgárok síremlékei. = Budapest 12 (1974): 4. p.39–41. 7 ill.
- Csorba Csaba*: A magyarországi várkutatás története. = *MTAOK* II. 23 (1974): 2. p.289–310.
- S. Cserey Éva*: Adatok a beszteceebányai (Banská Bystrica) kályhacsempékhez. — Zu den Ofenkacheln von Beszteceebánya (Banská Bystrica). = *FolArch* 25 (1974) p.205–216. 9 ill.
- S. Cserey Éva*: Erörterung über einige Ofenkacheln des späten Mittelalters. = *Ars Decorativa* 2 (1974) p. 33–44. 7 ill.
- Czagány István*: Egy budavári középkori épülettömb története, II. A Tárnok utca 14. számú épület. — Die Geschichte eines Gebäudeblocks der Burg Buda II. Das Gebäude Tárnok-Gasse Nr. 14. = *BpR* 23 (1973) p. 229–244. 19 ill.
- Czegledy Ilona*: Gyűrűvár a diófás ligetben. = *Évezredek hétköznapjai*. (Bp. 1973.) p.198–216. ill.
- Dán Róbert*: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és héber nyelv Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 272 p. (Humanizmus és reformáció, 2. Szerk.: Klaniczay Tibor.)
- Dankó Imre*: A magyar középkorkutatás új szintézise felé. = *MúzKurir* 1973: 11. p.17–31.
- Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 74 p. 39 t. (Művészettörténeti Füzetek 7.) *Rec.* = *MTud* 81/U. f. 19 (1974): 12. 812. p.
- Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiájának rekonstrukciója. Bp.: MTA Kesz. soksz. 1973. 13 p. (Kandidátusi értekezés tézisei.) Vita. *Györffy György* és *Zádor Mihály* opponensi véleménye. Dávid Katalin válasza. = *MűvÉrt* 23 (1974): 4. p.333–340.
- Dénes György*: A királyi halászárvíz Árpád-kor végi felügyelői, a vízóvók. — Die Wasserhüter, die Aufseher der königlichen Fischereigewässer am Ende der Zeit der Árpáden. = *MiskolcMúzÉvk* 12 (1973) p. 121–123.
- Dénes György*: Szalonna, feudális főúri szálláshely és kerek temploma. — Die feudalfürstliche Residenz Szalonna und ihre Rundkirche. = *MiskolcMúzKözl* 12 (1973) p.65–86. 15 ill.
- Dénes György*: Szalonna: A forrás és a település. (Észak-Borsodban a Bódva folyócska völgyében terül el.) = *Éltud* 29 (1974): 15. p.702–707. 5 ill.
- Dénes György*: A teresztényei Baksa-híd. = *MiskolcMúzKözl* 12 (1973) p.59–61.
- Dercsényi Dezső*: A barokk Vác. = *TermVil* 105 (1974): 12. p. 533–534. 4 ill.
- Dercsényi Dezső*: Vorromanische Kirchentypen in Ungarn. = *ActaHistArtHung* 20 (1974): 1–2. p.1–12. 16 ill.
- Dienes Erzsébet*: Földrajzi nevek az Érdy-kódexből. — Geographische Namen im Érdy-Kodex. = *Acta EnthnSzeged* 17–18 (1973–1974) p. 221–229.
- Cs. Dobrovits Dorottya*: A csatka volt pálos templom építéstörténeti problémái. = *Építéstud* 5 (1973): 3–4. p.305–313. 17 ill.
- Dümmerling Ödön*: A Dunakanyar műemlékei. (5. közlemény.) = *DunakanyarTáj* 10 (1974):2. p.6–20. 1 ill.
- Dümmerth Dezső*: Barokk fények és árnyak. = *Évezredek hétköznapjai*. (Bp. 1973.) p.290–317.
- Entz Géza*: A gótika művészete. Bp.: Corvina Kiadó 1973. 254 p. 206 ill.
- Entz Géza*: Gótikus építészet Magyarországon. Bp.: Magyar Helikon — Corvina Könyvkiadó 1974. 239 p. ill.
- Entz Géza*: A magyar középkori város kibontakozása a műemléki kutatások nyomán. = *MűvÉrt* 23 (1974): 1. p.1–4. 4 ill.

- Entz Géza*: A műemlékvédelem néhány elvi és gyakorlati problémája. = MTAOK II. 23 (1974): 2. p.188–198.
- Gerevich László* hozzászólása p.199–208., *Mócsy András* hozzászólása p. 212–216., *Fülep Ferenc* hozzászólása p.218–220., *Entz Géza* válasza p.228–229.
- Entz Géza* vide: *Ionesco, Grigore*
- Erdélyi Zoltánné–Sisa Béla*: A szarvasi szárazmalom műemléki helyreállítása. – Restoration of the horse-driven mill at Szarvas as an ancient monument. = *BékésMúzKözl* 2 (1973) p.127–162. 33 ill.
- Erdész Sándor*: A szatmári Tiszahát. = *Éltud* 29 (1974): 29. p.1379–1383. 7 ill.
- Etiópiában az északi Tigris vidékén számtalan kopt sziklatemplom található.* = *Éltud* 29 (1974): 36. p.1722–1723. 5 ill.
- Európa és Közel-Kelet IV–XV. század.* Egyetemes történeti szöveggyűjtemény, *Középkor* I: 1–2. Szerk.: Sz. Jónás Ilona. Egyetemi segédkönyv. Bp.: Tankönyvkiadó 1971. 836 p.
- Farkas Gyula*: Anthropologische Fund von der Woiwodina. = *Szegedi Múzevm* 1971: 2. p.207–210.
- Farkas Gyula–Lengyel Imre*: Skeleton of a medieval dwarf from Ludaš-Csurgó (Yugoslavia). = *Szegedi Múzevm* 1971: 2. p.199–207. 4 t.
- Iffj. Fehér Géza*: Adatok Eger török anyagművességéhez. (A múzeumi régi raktár-anyag alapján.) – Turkish pottery at Eger. = *EgriMúzevm* 10 (1972) p.191–214. 12 t.
- Iffj. Fehér Géza*: Az 1543. évi hadjárat XVI. századi török forrása: Matrakesi Nászuhané krónikája. = *TörtSzle* 16 (1973): 1–2. p.148–150.
- Iffj. Fehér Géza*: Hungarian history in Islamic miniature-painting. = The muslim east studies in honour of Julius Germanus. (Bp. 1974.) p.175–187. 1–13 t.
- Iffj. Fehér Géza*: Magyarország régészeti emlékei. = *Türkieyemiz* 12 (1974): febr. p.5–9.
- Iffj. Fehér Géza*: Oszmán-török kaftán a Magyar Nemzeti Múzeumban. = *Türkieyemiz* 14 (1974): okt. p.22–25.
- Iffj. Fehér Géza*: Szigetvár a török krónikákban. = *Türkieyemiz* 13 (1974): jun. p.10–14.
- Fekete Gábor*: A Várkerület – ma. = (Fővárosi Örkjrat 22.) = Budapest 12 (1974): 3. p.10–13. 11 ill.
- Fekete-Nagy Antal* vide: *Barta Gábor*
- Feuérné Tóth Rózsa*: A budai „schola”. Mátyás király és Chimenti Camicia reneszánsz ideál-városnegyed terve. = *Építéstud* 5. (1973): 3–4. p.373–385. 6 ill.
- Fleck, A.* vide: *Poronyi Z.*
- Fodor István* vide: *Kýzlasov L. R.*
- Fodor S.* vide: *Róna-Tas A.*
- Fügedi Erik*: Győr városának 1271. évi kiváltságlevele. = Győr. Várostörténeti Tanulmányok. (Győr, 1971.) p.110–117.
- Fügedi Erik*: Medieval topography of Székesfehérvár. (The Meeting of the Commission for Urban History. Székesfehérvár, 26 March 1972.) = *Alba Regia* 13 (1972) p. 303–304.
- Fügedi Erik*: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilítása. Bp.: Közp. Statisztikai Hivatal Könyvtára – Magyar Orsz. Levéltár 1970. 234 p. (Történeti Statisztikai Kötetek.) *Rec.*: *Kubinyi András* = *Századok* 107 (1973): 3. p.753–757.
- Fügedi Erik*: Uram, királyom... A XV. sz.-i Magyarország hatalmasai. Bp.: Gondolat Kiadó 1974. 254 p. 6 színes t. 47 fekete-fehér t.
- Fügedi Erik*: Várak – törökök. 1. Középkori váraink. = *Éltud* 29 (1974): 47. p.2242–2246. 6 ill.
- Fügedi Erik* vide: *Maksay Ferenc*
- Fülep Ferenc* vide: *Entz Géza*
- Gádor Judit*: Középkori templom és temető az edelényi Csebi-dűlőben. = *MiskolcMúzKözl* 12 (1973) p.26–27. 18 ill.
- Galavics Géza*: Egy efemer építészeti műfaj hazai történetéhez. = *Építéstud* 5 (1973): 3–4. p.497–508. 4 ill.
- Gedai István*: Bavarian influence on the early coinage of the states of Middle-East Europe. *SAN* = Journal of the Society for Ancient Numismatics. Los Angeles. 5 (1973–1974): 2. p.28–30.
- Gedai István*: Három ismeretlen éremlelet feldolgozása. = *NumKözl* 72–73 (1974) p.97–98.
- Gedai István*: Das ungarische Münzwesen vom 10. bis 13. Jahrhundert und seine Beziehungen zu den westlichen Nachbarländern. = *NumZt* 89 (1974) p.41–49. 2 ill. 2 térk.
- Gedai István* vide: *Suchodolski, Stanislaw*
- Gerevich László* akadémikus „A kora-gótika kezdetei Magyarországon” címmel 1974. április 26-én akadémiai székfoglalót tartott. = MTAOK II. 23 (1974): 1. p.145–169. 26 ill. 3 mell.
- Gerevich László*: The art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp.: Akadémiai Kiadó 1971. 146 p. 30 t. *Rec.*: *Bak Janos M.* = *JbGeschOsteuropas* 22 (1974): 2. p.300–302., *Bakay Kornél* = *Somogy-MúzKözl* 1 (1973) p.371–372.
- Gerevich László* vide: *Entz Géza*
- Gergelyffy András*: Középkori lakóházak Ráckeven. = *Építéstud* 5 (1973): 3–4. p.405–411. 4 ill.
- Gerő Győző*: The question of school and master in the study of the history of Islamic architecture in Hungary. = The muslim east studies in honour of Julius Germanus. (Bp. 1974.) p.189–199.
- Gerő Győző*: Szekeres séta Budun várából Siklósig. = *Évezredek hétköznapijai*. (Bp. 1973.) p. 246–289. ill.
- Gerő Győző*: Tojgun pasa budai dzsámija. = *Éltud* 29 (1974): 3. p.128–130. 3 ill. (Szép hazánkat járva.)
- Gervers-Molnár Vera*: A középkori Magyarország rotundái. Bp.: 1972. 93 p. 67 ill. (Művészettörténeti füzetek 4.) *Rec.*: *Nagy Emese* = *ArchÉrt* 101 (1974): 1. p.159–160.
- Gonda György*: Szombathely építésének időszerű kérdései. = *Savaria nyári egyetem* 1973. p.5–18.
- Göckenjan, Hansgerd*: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972. 261 p. (Quellen und Studien zur Geschichte des Östlichen Europa 5.) *Rec.*: *Borosy András* = *HadtKözl* 21 (1974): 1. p.133–134.
- Györffy György*: Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars. = *ActaAntHung* 20 (1972): 1–2. p.209–229. 1 térk.
- Györffy György*: A magyar pénzverés kezdeteihez. – Data to the beginnings of coinage in Hungary. = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) p.35–41. 2 ill.
- Györffy György*: Megemlékezés István királyról születésének ezredik évfordulóján. – Commémoration du roi Étienne au millièrne anniversaire de sa naissance. – Тысячелетне с рождения короля Иштвана PécsiMúzÉvk 14–15 (1969–70) p.127–132. 1 ill.
- Györffy György* vide: *Dávid Katalin*
- Györffy Lajos*: A Nagykunság településhálózata a török alatt. = *Paraszi társadalom és műveltség* a 18–20. században, I. Fálvak. (Bp. – Szoinok, 1974.) p.59–69.
- H. Gyürky Katalin*: Venezianische und türkische Import-artikel im Fundmaterial von Buda aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. = *ActaArchHung* 26 (1974): 3–4. p.413–423. 4 t. (t. 49–52.) 7 ill.
- A hadművészet középkori és újkori klasszikusai.* Bp.: Katonai Kiadó, 1974. 692 p. *Rec.*: *Sztana Béla* = *HadtKözl* 21 (1974): 4. p.717–719.
- Hajdú-bihari kéziratok térképek.* Szerk.: Komoróczy György. Debrecen: Déri Múzeum, 1972. 341 p. 1 térk. *Rec.*: *Solymosi L.* = *ActaHistHung* 20 (1974): 3–4. p.463–465.
- Halasi Mária*: Cipőhistória. = *Múzsák* 1974: 1. p.24–25. 2 ill.
- Haraszthy Gyula*: Műemlék könyvtárak. = *Múzsák* 1974: 3. p.28–29. 4 ill.
- Hársfalvi Péter* vide: *Németh Péter*
- Házi Jenő*: Vas megyei középkori oklevelek, 21–22. közlemény. = *VasiSzle* 28 (1974): 1. p.124–128., 29 (1974): 2. p.257–261.

- Heltai Gáspár*: Chronica az magyaroknak dolgairól. (Kolozsvár, 1575.) Faksimile kiadás. A kísérő tanulmányt írta: Kulcsár Péter. A faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 424 p.+23 p. mell. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 8.)
- Hofer Tamás* vide: *Kiss Ákos*
- Horler Miklós*: A szabadtéri néprajzi múzeumok és a műemlékvédelem. = *MÉpm* 1974:1. p.50–53. 13 ill.
- Horváth István*: Dömös és környéke. = *Krónika* 3 (1974) p.16–18.
- Ionesco, Grigore*: Histoire de l'architecture en Roumanie. București 1972. 589 p. 25 ill. *Rec.*: *Entz Géza* = *ActaHistArtHung* 20 (1974): 1–2. 152. p.
- Irásné Melis Katalin*: A budai várnegyed XIV–XV. századi faanyagú régészeti leletei. = *TechntörtSzle* 6 (1971–72) p.29–39. 5 ill.
- Irásné Melis Katalin*: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. = *BpR* 23 (1973) p.195–210. 27 ill.
- Irásné Melis Katalin*: Régészeti adatok a középkori lábbeliviselet kutatásához. — Sur les trouvailles archéologiques de la recherche des chaussures à la fin du Moyen Âge. = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p.275–289. 12 ill.
- Jankovich Júlia*: Budavári kapuk, falak. Bp.: Magvető Könyvkiadó, 1973. 175 p. 73 ill.
- Jenei Ferenc*: A középkori Győr. = Győr. Vároستörténeti tanulmányok. (Győr, 1971.) p.120–164.
- Jóó Tibor*: A füzérradványi Károlyi-kastély. = *Miskolc-Múzközl* 12 (1973) p.62–69. 5 ill.
- Jóó Tibor*: *Sólyom Dezső*: A diósgyőri pálos kolostor. — Die Diósgyőrer Paulinerklöster. = *Miskolc-Múzközl* 12 (1973) p.87–120. 18 ill.
- T. Juhász Irén*: Freilegung der arpadenzeitlichen Kirche in Dombegyház-Vizesmonostor. = *SzegediMúzÉvk* 1971: 2. p.181–186.
- T. Juhász Irén*: A vésztői Csolt-monostor faragott kövei. — Carved stones of the Csolt monastery at Vésztő. = *BékésMúzközl* 2 (1973) p. 117–125. 12 ill.
- Káldy-Nagy Gyula*: Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546–1562). Ankara: Üniversitesi Basımevi, 1971. 374 p. *Rec.*: *Mészáros L.* = *ActaArchHung* 20 (1974): 1–2. p.234–237.
- Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Bp.: Gondolat Kiadó 1974. 219 p. 16 t. *Rec.*: *Mészáros László* = *HadtKözl* 21 (1974): 4. p.728–731.
- Kathona Géza*: Fejezetek a török hódoltság reformáció történetéből. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 251 p. (Humanizmus és reformáció 4.)
- Kincses István*: Egy 500 éves velencei dekrétum. A szabaddalmi jog születése. = *ÉlTud* 29 (1973): 13. p.610–614. 3 ill.
- Király Péter*: István király erszénye? = *ÉlTud* 28 (1973): 16. p.350–354. 3 ill. *Rec.*: *O. K.* = *ByzZt* 67 (1974): 560. p.
- Kiss Ákos*: Tinnye. Uny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században. Bp.: Komárom Megyei Múz. 1971. 191 p. 13 ill. 7 térk. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 5.) *Rec.*: *Hofer Tamás* = *ActaEthnHung* 23 (1974): 1. p.123–124.
- Koczogh Ákos*: Tokbéli eszközök. (Az evőeszköz története) = *Múzsák* 1974: 2. p.38–39. 7 ill.
- Komárik Dénes*: Az 1844-es pesti országháza. Tervpályázat. = *Das Ständehaus*. = *TanBpMúlt* 18 (1972) p.251–281.
- Komjáthy Miklós* vide: *Mályusz Elemér*
- Koppány Tibor*: A castellumtól a kastélyig. = *MűvÉrt* 23 (1974): 4. p.285–299. 10 ill.
- Sz. Koroknay Éva*: Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 125 p. 64 t. (Művészettörténeti Füzetek 6.)
- Kovács Béla*: A gyöngyöspatai vár ásatai. — Die Ausgrabungen in Gyöngyöspata-vár. = *ArchÉrt* 101 (1974):2. p.235–243. 12 ill.
- Kovács Béla*: A község (Visonta) középkori birtoklástörténete. = *Előzetes beszámoló a Visontán folyó régészeti és monografikus kutatásokról* (1967–1969). Eger: Heves megyei Múzeumok Igazgatósága é. n. p. 10–12.
- Kovács Béla*: Nagytálya középkori templomának feltárása. Mise à découvert de l'église médiévale de Nagytálya. = *EgriMúzÉvk* 10 (1972) p.119–143. 9 t.
- Kovács Éva*: Árpád-kori ötvösség. Bp.: Corvina Kiadó 1974. 51 p. 48 ill.
- Kovács Valéria*: Török hódoltsági épület Szigetváron. — Turkish building in Szigetvár of the era of occupation. = *PécsiMúzÉvk* 14–15 (1969–1970) p.155–182. 24 ill.
- Kozák Károly*: Az egri várszékesegyház feltárása I. — Mise à jour de la cathédrale du château d'Eger, I. = *EgriMúzÉvk* 10 (1972) p.159–190. 52 ill.
- Kozák Károly*: A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéről. — Zur Entwicklungsgeschichte der Hakenbüchsen in Ungarn. = *ArchÉrt* 101 (1974): 2. p.290–303. 23 ill.
- Kozák Károly*: A premonstratensiek építkezései Győr-Sopron megyében a XII–XIII. században. — Die Bauwerke der Prämonstratenser im Komitat Győr-Sopron im 12. und 13. Jahrhundert. = *Arrabona* 15 (1973) p.125–148. 19 ill.
- Kőhegyi Mihály* vide: *Pohl Artur*
- Középkori bronz lovasszobrokat találtak Észak-Jütland partjainál*. = *Múzsák* 1974: 4. 45. p. 1 ill.
- Középkori francia üvegablakok. „Szent Márton irgalmasága”* (13. század). = *ÉlTud* 29 (1974):18. 860. p.
- Kristó Gyula*: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 252 p.
- Kristó Gyula*: Legitimítás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz.) — La légitimité et l'apptitude. (Supplément à notre histoire des idées d'époque Arpadienne.) = *Századok* 108 (1974): 3. p.585–621.
- Kristó Gyula*: A XI. századi herecegség története Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 134 p. ill.
- Kristó Gyula*—*Makk Ferenc*—*Szekfü László*: Adatok a „korai” helyneveink ismeretéhez. 1–2. Szeged: József Attila Tudományegyetem 1973–1974. = *ActaHistSzeged* 44 (1973) 96 p. 1 térk., 48 (1974) 55 p. 1 térk. *Rec.*: *Rákos István* = *Békési Élet* 9 (1974):3. p.669–671.
- Kubinyi András*: Bicellus. Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához. — Bicellus. Beiträge zur Bestimmung einer mittelalterlichen Waffe. = *BpR* 23 (1973) p.189–193. 4 ill.
- Kubinyi András*: A magyarországi városhálózat XIV–XV. századi fejlődésének néhány kérdése. — Einige Fragen zur Entwicklung des Städtetetzes von Ungarn im 14. und 15. Jahrhundert. = *TanBpMúlt* 19 (1972) p.39–56.
- Kubinyi András* vide: *Fügedi Erik*, *Mályusz Elemér*
- Kulcsár Zsuzsanna*: Középkor. = *Világtörténet képekben*, I. kötet: Az őskortól 1640-ig. 2. kiad. Bp. 1974. p.255–724. ill.
- Kumorovitz L. Bernát*: Adatok Budapest főváros Árpád-kori történetéhez. — Beiträge zur Geschichte der Hauptstadt Budapest im Zeitalter der Arpaden. = *TanBpMúlt* 19 (1972) p.7–27.
- Kyzlasov, L. R.*: The history of Tuva in the Middle Ages. Moskva: Moskovskogo Univ. 1969. 211 p. *Rec.*: *Fodor István* = *ActaHistHung* 19 (1973): 3–4. p. 426–430.
- László Gyula*: Lehel kürtje. 4. kiad. Jászberény: Múzeumi Baráti Kör, 1973. 23 p. 9 ill. (Jászszági Füzetek.) *Rec.*: *O. K.* = *ByzZt* 67 (1974): 2. 558. p.
- László Gyula*: Nézzük meg együtt a győri székesegyház Szent László hermáját. = *Művészet* 15 (1974): 7. 11. p. 1 ill.
- Lengyel Alfréd*: A középkori Győr. = Győr. Vároستörténeti tanulmányok. (Győr, 1971.) p.80–108.
- Lengyel Imre* vide: *Farkas Gyula*
- Lócsy Erzsébet*: Előzetes jelentés a simontornyai várban végzett építéstörténeti kutatásról, (1960, 1964–1966.)—Vorläufige Mitteilung über die Baugeschicht-

- lichen Forschungen (1960, 1964–1966) in der Burg von Simontornya (Kom. Tolna). = ArchErt 101 (1974): 1–2. p.127–138.
- Lotterhof Edit*: Megjegyzések az Árpád-kor antropológiájához. — Comments on the anthropology of the Arpadian age. = AnthrKözl 18 (1974): 1–2. p. 135–139. 2 táblázat.
- S. Lovag Zsuzsa*–*T. Németh Annamária*: A tolnai XVI. századi kincslelet. — Die Schatzfund von Tolna aus dem 16. Jahrhundert. = FolArch 25 (1974) p. 219–246. 14 ill.
- Lőrincz László*: Dzsingisz kán. Bp.: Gondolat Kiadó 1972. 269 p.
- Magyar Kálmán*: A Báthoriak sárkányölő hagyománya. — La tradition d'assommeur de dragon des Báthori. = SomogyMúzKözl 1 (1973) p.117–131. 6 ill.
- Magyar Kálmán*: Előzetes jelentés a baresi bődönhajó feltárásáról. — Rapport préliminaire sur les fouilles à Bares d'une barque faite d'un tronc d'arbre creusé. = SomogyMúzKözl 1 (1973) p.357–362.
- Magyar Kálmán*: Előzetes jelentés az ötvöskónyi reneszánsz várkastély feltárásáról (1966–1972). — Rapport préliminaire sur les fouilles du château-fort renaissance d'Ötvöskónyi village. = SomogyMúzKözl 1 (1973) p. 349–356. 3 t. 2 ill.
- Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma Sárospatak*. Vezető. Sárospatak: Kiadja a Rákóczi Múzeum Baráti Köre, 1974. 21 t. (A táblák alatt leírás.)
- Magyar-izsidó oklevéltár*. — Monumenta Hungariae Judaica, 15 (1408–1770) Házi Jenő közreműködésével szerk. és kiadta: *Schreiber Sándor*. Bp.: Magyar Izraeliták Orsz. Képv. 1972. 499 p.
- Major Máté*: Az építéset sajtószertűsége. Bp.: Akadémiai Kiadó 1967. 112 p. (Korunk tudománya.)
- Makk Ferenc* vide: *Kristó Gyula*
- Maksay Ferenc*: A magyar falu középkori településrendje. Bp.: Akadémiai Kiadó 1971. 237 p. *Rec.*: *Fügedi Erik* = Századok 107 (1973): 4. p.983–987., *Török Katalin* = AgtSzle 15 (1973): 3–4. p.597–598.
- Marscsik Antónia*: Data to the palaeoanthropology of the environs of Nagybaracska. = ActaBiolSzeged 18 (1972): 1–4. p.269–277.
- Marinova, Canka*: Kelet kapuja: Plovdiv. = Éltud 29 (1974):36. p.1702–1707. 9 ill.
- Marjai Imre*–*Pataky Dénes*: A hajó története. A vitorlás hajózás korszaka. Bp.: Corvina Kiadó, 1973. 371 p. 56 képes t. 354 ill. *Rec.*: = Múzsák 1974: 1. 37. p. 1 ill.
- Marosi Endre*: Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végyárrendszer kiépítésében, 1541–1592. között. — Участие итальянских Военных зодчих в создании системы окранных крепостей Венгрии с период 1541–1592. = HadtKözl 21 (1974): 1. p.28–74. 5 ill.
- Marosi Endre* vide: *Anghel Gh., B. Nagy Margit*
- Marosi Ernő*: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. = Építéstud 5 (1973): 3–4. p.296–313. 17 ill.
- Mályusz Elemér*: Az V. István-kori Gesta. Bp.: Akadémiai Kiadó 1971. 151 p. 4 ill. (Értekezések a tört. tud. köréből. Új. sor. 58.) *Rec.*: *Komjáthy M.* = Acta HistHung 19 (1973): 3–4. p.441–444., u. a. = Századok 107 (1973): 2. p.448–451.
- Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp.: Akadémiai Kiadó 1967. 207 p. (Tudománytörténeti Tanulmányok 5.) *Rec.*: *Kubinyi András* = MTAOK II. 22 (1973): 3. p.173–176.
- Mándoky István*: A kun miatyánk. — Das kumanische Vaterunser. — „оте нам” команов = Szolnok MúzÉvk 1973. p.117–125.
- Merényi Ferenc*: A magyar építéset 1867–1967. Bp.: Múzsák Kiadó 1970. 180 p. *Rec.*: *Vörös Károly* = Századok 107 (1973): 4. p.997–1001.
- Mészáros L.* vide: *Káldy-Nagy Gyula*
- Mészáros Ottó*: Az ember malmai. = Múzsák 1974: 1. p. 10–12. 9 ill.
- Mező András* vide: *Németh Péter*
- Michna, J. Pavel*: Archäologische Nachweise der mährisch-ungarischen Beziehungen im 15. Jahrhundert. = FolArch 25 (1974) p.179–203. 19 ill.
- Mócsy András* vide: *Entz Géza*
- Módy György*: Polgár és vidéke a tatárjárástól a hajdúk letelepedéséig. = Polgár története. (Eger 1974.) p. 41–86.
- Mollay Károly* vide: *H. Takács Marianna*
- Müller Róbert*: Vaseszközök Gyirmót-Sebes-tagról. = Arrabona 16 (1974) p. 63–73. 3 t.
- Nagy Árpád*: Origine et iconographie du sarcophage de Székesfehérvár. = Alba Regia 13 (1972) p.167–184. 6 ill.
- Nagy Emese*: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apát-ság feltárásáról. — Rapport préliminaire sur les fouilles de l'abbaye de Kaposszentjakab. = Somogy MúzKözl 1 (1973) p. 325–329. 2 t.
- Nagy Emese*: Mesterségek kialakulása és fejlődése Európában az V–XIV. századig. Nemzetközi régészeti konferencia és kiállítás. = ArchErt 101 (1974): 1–2. p. 146–147. 1 ill.
- Nagy Emese* vide: *Gervers-Molnár Vera*
- Nagy Lóránt*: Adatok a késő Árpád-kori pénzek kormeghatározásához. = NumKözl 72–73 (1973–1974) p. 43–47.
- B. Nagy Margit*: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. (XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak.) Bukarest: Kriterion Könyvkiadó 1973. 410 p. 165 ill. *Rec.*: *Marosi Endre* = HadtKözl 21 (1974): 2. p.364–366.
- Nagy Sándor*: Dombó. Újvidék: Forum Könyvkiadó 1974. 26 p. 67 ill.
- Nemeskürty István*: Elfelejtett évtized. 1542–1552: Tíz esztendő magyar krónikája. Bp.: Magvető Könyvkiadó 1974. 272 p. ill.
- Nemeskürty István*: Krónika Dózsa György tetteiről. Híradás a Mohács előtti időkről. 2. kiad. Bp.: Kosuth Kiadó 1974. 224 p. ill.
- T. Németh Annamária* vide: *S. Lovag Zsuzsa*
- Németh Péter*: Egy kő „tudományos” pályáve. (A margitszigeti rovársíras köről.) = MNyelv 69 (1973): 4. p. 469–470.
- Németh Péter*–*Mező András*: A régi Nyíregyháza. *Németh Péter*: Nyíregyháza földjének régészeti leletei az őskortól a magyar középkorig. *Mező András*: Nyíregyháza története 1753-ig. Nyíregyháza: Nyírségi ny. 1973. 74 p. ill. (Nyíregyházi Kiskönyvtár 7.) *Rec.*: *Hársfalvi Péter* = SzabSzatSzle 9 (1974): 1. p. 99–102.
- Pálóczi-Horváth András*: A kunok megtelepedése Magyarországon. — L'établissement des Cumans en Hongrie. = ArchErt 101 (1974): 2. p.244–259. 4 ill.
- Pándár József*: A Kapos-hegyi kápolna (Somogy m.) = Művéd 17 (1973): 3. p.183–186. 4 ill.
- Parádi Nándor*: Tata várbrázolása Matrakcsi Nászhuh krónikájában. = TörtSzle 16 (1973): 1–2. p.141–147.
- Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században, I. Fülke*. A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése Szolnokon. Bp.: Magyar Néprajzi Társ., Szolnok: Damjanich Múzeum 1974. 222 p.
- Pásztory Tibor*: A magyar pénzveretek feliratairól. = Az Érem 30 (1974): 1. p.21–23.
- Pataky Dénes* vide: *Marjai Imre*
- Pekár Zsuzsa*: Gedanken über die Probleme der wappenhaltenden Engel. = Ars Decorativa 2 (1974) p. 17–31. 1 t. 7 ill.
- Perehazy Károly*: Évszázadok változó formái az épületeken. = Éltud 29 (1974): 4. p.164–170. 14 ill.
- Perehazy Károly*: Védett lakóépületek restaurálása és célszerűbb felhasználásuk. = Művéd 17 (1973): 3. p. 153–163. 15 ill.
- Pogačnik Albin*: Újabb friesachi denárlelet Boszniában. = Az Érem 29 (1973): 2. p.58–59
- Pohl Artúr*: Die Grenzlandprägung. Münzprägung im Österreich und Ungarn im fünfzehnten Jahrhundert. Graz: 1972. 188 p. 8 t. *Rec.*: *Kőhegyi Mihály* = NumKözl 72–73 (1973–1974) 101. p.

- Pohl Artúr*: Hozzájárulás középkori rézpénzeink kérdéséhez. I. rész. = *Az Érem* 29 (1973): 2. p.56 – 57 2. ill.
- Pohl Artúr*: A középkori magyar verdejegyrendszer kialakulásának kora. = *Az Érem* 30 (1974): 1. p.6 – 7.
- Pohl Artur*: I. Ulászló király pénzverése. — *Die Münzprägung des Jagellonenkönigs Wladislaus I.* = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) p. 49–60. 1 t.
- Pohl Artúr*: Ungarische Goldgulden des Mittelalters (1325–1540). Graz: Akad. Verl. 1974. 50 p. 2 t.
- Poronyi Z. — Fleck A.*: Pühler geometria practicaája 1563-ból. Pécs: Geodéziai és Térképészeti Váll. 1974. 271 p. 49 t.
- Püspöki Nagy Péter*: A felsőszemerédi rovásemlék. Bp.: Magyar Nyelvtudományi Társ 1971. 22 p. 19 ill.
- Radocsay Dénes*: Egységből született művészet. (A gótikus művészet.) = *Műzák* 1974: 3. p.4 – 6. 10 ill.
- Radocsay Dénes* vide: *A terművészetek határai, I.*
- Rádóczy Gyula*: Az első évszámos magyar pénzek. = *Az Érem* 30 (1974): 1. p.12 – 20. 35 ill.
- Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Szeged: József Attila Tudományegyetem 1974. 32 p. = *ActaHistSzeged* 47 (1974)
- Rákos István* vide: *Kristó Gyula*
- Ráczó Gyula* vide: *Barta Gábor*
- Reuter Camillo*: Gyűjtés Baranya középkori településtörténetének adattárához. — *Sammlung zur Datenmaterial der Siedlungsgeschichte des Komitats Baranya im Mittelalter.* — *Собираание к документации истории средневековых поселений в комитате Баранья*—*PécsiMúzÉvk* 14–15 (1969–1970.) p.133–153.
- Román kori falusi templomok.* = *ÉlTud* 29 (1974): 10. 476 p. 1 ill.
- Róna-Tas A. — Fodor S.*: *Epigraphica Bulgarica.* A volgai bolgár-török feliratok. Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1973. 190 p. (Studia Uralo-Altaica I.)
- Pom, A. M.*: Венгерско-восточнославянские языковые контакты. Bp.: Akadémiai Kiadó 1973. 573 p.
- G. Sándor Mária*: Szép hazánkat járva: A geszties vár. = *ÉlTud* 29 (1974): 25. p.1164–1166. 4. ill.
- Sas Andor*: A koronázó város (Pozsony). A bécsi kongresszustól a nagy márciusig (1818–1848). Bratislava—Budapest: Madách Könyvkiadó 1973. *Rec.*: *Sopr.* Szle 28 (1974): 4. p.379–380.
- Schreiber Sándor*: A héber betűjeles Árpád-házi pénzekhez. = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) 91. p.
- Schreiber Sándor* vide: *Magyar-zsidó oklevéltár.*
- Sedlmayr János*: A győri székesegyház Héderváry-kápolnájának helyreállítása. = *Művéd* 17 (1973): 3. p. 135–154. 10 ill.
- Sedlmayr Jánosné*: Kastély-helyreállítás, Bük. Tervező: Sándyné Wolf Katalin. = *MEpm* 1974:3. p.38–41. 15 ill.
- Selmeczi László*: Abgaben und Gesichtspunkte zur archäologischen Forschung nach den Kumanen im Komitat Szolnok. = *SzegediMúzÉvk* 1971: 2. p.185–195 2 t.
- Selmeczi László*: Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. — *Angaben und Standpunkte zur Forschung der Archäologie der Kumanen im Komitat Szolnok.* — *Данные относительно археологических исследований народностей команов в области Сольнок.* = *SzolnokMúzÉvk* 1973. p. 105–115. 1 t.
- Selmeczi László*: Nomád települési struktúra a Nagykunságban (Orgondaszentmiklós 14–16. sz. település ásatásának eredményei.) = *Paraszti társadalom és műveltség* a 18–20. században. I. Faltak. (Bp.—Szolnok 1973.) p. 47–58. ill.
- Sisa Béla* vide: *Erdélyi Zoltánné*
- Śnieżyńska-Stolot, Ewa*: Queen Elizabeth as a patron of architecture. = *ActaHistArtHung* 20 (1974): 1–2. p. 13–36. 12 ill.
- Solymosi László*: Középkori végrendeleteink forrásértékéről. = *Tiszatáj* 28 (1974): 6. p.26–29.
- Solymosi L.* vide: *Hajdú-bihari kéziratok térképek*
- Sólyom Dezső* vide: *Joó Tibor*
- Steensberg, Axel* vide: *Balassa Iván*
- Suchodolski, Stanisław*: Początki mennictwa w Europie Środkowej Wschodniej i Poloncznej. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1971. 272 p. 14 t. *Rec.*: *Gedai István* = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) 101. p.
- Sugár István*: Adatok Polgár, Szentmargita, Csősz, Kékes és Szentmiklós történetéhez. = *Polgár története* (Eger 1974.) p. 417–502. 1 térk.
- Sugár István*: Dobó István sírja és síremlékének története. — *Die Geschichte des Grabes und des Grabdenkmals von István Dobó.* = *EgriMúzÉvk* 10 (1972) p.227–246. 7 ill.
- Szabó Gabriella*: A magyar kultúra és tudomány épülő központja a budai Várpalota. = *Budapest* 12 (1974): 4. p.8–11. 10 ill.
- Szabó János Győző*: Adatok Dobó István élettörténetéhez. A családi keretek és hagyományok kialakulása a XIII–XV. században. — *Очерки по биографии Иштвана Добо. Образования фамильных замков и традиций в XIII–XIV веках.* = *EgriMúzÉvk* 10 (1972) p. 19–64. 1 térk.
- Szabó József*: Nagykönyi község földrajzi nevei. — *Географические названия деревни Надькони* = *ActaEthnSzeged* 17–18 (1973–1974) p.197–219. 1 térk.
- Szabó József*: Ali koppányi bég sarca. — *Die Ranzion von Ali, Beg in Koppány.* (Angaben zur spezifischen Problematik des ungarischen Handels unter der Türkenherrschaft.) = *FolHist* 2 (1973) p. 35–56.
- Szakály Ferenc*: Várak - törökök. 2. Török világ Magyarországon. = *ÉlTud* 29 (1974): 48. p.2289–2294. 6 ill.
- Szakály Ferenc* vide: *Bakács István*
- Salai Ágnes*: Vizsoly. = *ÉlTud* 29 (1974): 9. p.398–401. 7 ill. (Szép hazánkat járva.)
- B. Szatmári Sarolta*: Előzetes jelentés a tatai vár ásatásáról. — *Vorläufige Mitteilung über die Ausgrabungen in der Burg von Tata.* = *ArchÉrt* 101 (1974): 1. p.45–63. 12 ill.
- Szeffü László* vide: *Kristó Gyula*
- Székelgyörgy*: Bizán és a nyugat érintkezései. A lovagrendi és tengeri köztársasági kézre jutott szigetek társadalma és művelődése tükrében. = *AnTan* 20 (1973): 1. p.44–53.
- Szombathy Viktor*: A Felső-Sajó völgye. = *ÉlTud* 29 (1974): 6. p.270–275. 8 ill.
- Szőke Béla Miklós*: Leletmentő ásatás az ún. Teleklaktanya udvarán. = *Arrabona* 16 (1974) p.75–99. 9 t. 1 ill.
- Sztana Béla* vide: *A hadművészet középkori és újkori klaszszikusai.*
- Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. — *Францисканцы-обсерваты и крестьянская война в Венгрии в 1514 г.* = *L'observance franciscaine et la guerre des paysans de 1514.* = *LevKözl* 43 (1972): 2. p. 213–263.
- Takács Lajos*: Die Hakensichel in Ungarn. = *MMezőg-MúzKözl* 1971–1972. p.83–90. 6 ill.
- H. Takács Marianna*: Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század). Bp.: Akadémiai Kiadó 1970. 285 p. 202 ill. *Rec.*: *Mollay Károly* = *SoprSzle* 28 (1974): 3. p.283–285.
- Tardy Lajos*: Félévezredesek a magyar–iráni kapcsolatok. = *Magyar Nemzet* 1974. május 22. 5. p.
- Tardy Lajos*: Johannes Schöner és követőinek magyar tárgyú térképei a 16. század első negyedében. — *Die Landkarten von Johannes Schöner und seinen Nachfolgern mit ungarischen Beziehungen aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts.* = *FolHist* 2 (1973) p.23–33. 14–18. ill.
- Tardy Lajos*: Le roi Simon Ier à lumière des sources d'Europe Centrale contemporaines de son époque. II. = *RevKartv* 32 (1974) p. 147–174.
- Tardy Lajos*: XVI. századi Grúzia belső problémái Verancsics Antal titkárnak jelentésében. = *Kelet-kutatás* 1973. Tanulmányok az orientálistika köréből. (Bp.: Kőrösi Csoma Társ.) p. 15–24. 1 ill.
- Tardy Lajos — Vásáry István*: Andrzej Taranowskis

- Bericht über seine Gesandtschaftsreise in der Tareit (1969). = *ActaOrHung* 28 (1974): 2. p.213–252
- A terművészetek határai, I. Gótika.* A kiállítást rendezte és a katalógust írta: *Vadászi Erzsébet*. Az előszót írta: *Radocsay Dénes*. Bp.: Népműv. Prop. Iroda 1974. 52 p. (A kiállítást az Iparművészeti Múzeumban rendezték 1974-ben.)
- Tomaj F.*: Győr utcái és terei (Szabadhegy) — Raaber Strassen und Plätze (Szabadhegy). = *Arrabona* 16 (1974) p. 243–266.
- Tompos Ernő*: A soproniak középkori pecsétjei. — *Mittelalterliche Siegel der Ödenburger*. = *SoprSzele* 27 (1973):4. p.289–306. 21 ill.
- Cs. Tompos Erzsébet*: A hatkaréjú, hármass lánc-csillag politikai tartalma a keleti kereszténység és az iszlám építészetiében. = *Építéstud* 5 (1973) p.95–125. 37 ill.
- Tóth Melinda*: Árpád-kori falfestészet. Bp.: Akadémiai Kiadó 1974. 191 p. 78 ill. (Művészettörténeti Füzetek 9.)
- Tóth Sándor*: Még egyszer a ludaspusztai keresztéről. = *Művészet* 15 (1974): 9. p.44–45. 3 ill.
- Tóth Sándor*: Nézzük meg jól a múlt emlékeit. = *Művészet* 15 (1974): 12. 45. p. — (A ludaspusztai keresztéről.)
- Török Katalin* vide: *Maksay Ferenc*
- Unger Emil*: Mária királynő obulusa? = *NumKözl* 72–73 (1973–1974) p.91–93. 1 t.
- Vadászi Erzsébet* vide: *A terművészetek határai, I.*
- Valter Ilona*: A Bodroghköz honfoglalás kori és középkori településtörténete. — The settlement history of Bodroghköz at the time of the Hungarian conquest of Pannonia and in the Middle Ages. = *AgtSzele* 16 (1974): 1–2. p.1–55. 5 t. 1 térk.
- Valter Ilona*: A Bodroghköz a középkorban. Új módszerek a települések történetének kutatásában. = *ÉlTud* 29 (1974): 6. p.243–248. 5 ill.
- Valter Ilona*: Szép hazánkat járva: A szerencsi Rákóczi-vár. = *ÉlTud* 29 (1974): 42. p.1991–1996. 9 ill.
- Vásáry István* vide: *Tardy Lajos*
- Vass Előd*: Török adatok Rákoscseba és Rákoskeresztúr hódoltságkori történetéhez. — Türkische Angaben zur Geschichte von Rákoskeresztúr aus der Zeit der Türkenherrschaft. = *TanBpMúlt* 19 (1972) p. 87–111.
- Vénessy György*: Fehéregyháza kérdése. (1. sz. közlemény.) = *DunakanyarTáj* 10 (1974):2. p.46–63. 9 ill.
- Vértesy Miklós*: Az Országúttól a Mártírok útjáig. Egy budai utca múltja és jelene. = *Budapest* 12 (1974): 11. p.16–19. 6 ill.
- Virág Lajosné*: Bőr- és faleletek konzerválása és restaurálása. Konservierung und Restaurierung von Leder- und Holzfinden. = *BpR* 23 (1973) p. 211–218. 18 ill.
- Vörös Károly* vide: *Merényi Ferenc*
- Winkler Gábor*: Széchenyi-kastély főépületének helyreállítása, Nagycenk. Építész: Varga István. = *MEpm* 1974: 4. p.54–57. 12 ill.
- Zádor Mihály* vide: *Dávid Katalin*
- Zákonyi Ferenc*: A hédervári várkastély. = *ÉlTud* 29 (1974): 1. p.12–15. 4 ill.
- Zákonyi Ferenc*: Szép hazánkat járva. A Szent György-hegy. = *ÉlTud* 29 (1974): 33. p.1559–1563. 5 ill.
- Zolnay László*: Bolyongás Esztergom körül. = *Budapest* 12 (1974): 1. p.22–25. 12 ill.
- Zolnay László*: Börzsönyi vándorutak. = *Budapest* 12 (1974): 9. p.24–27. 13 ill.
- Zolnay László*: Budai „szép napok” budai „jó éjszakák” a középkorban. (Jagelló Zsigmond herceg sáfárkönyvéből 1500–1505.) = *Évezredek hétköznapijai*. (Bp. 1973.) p. 217–245. ill.
- Zolnay László*: A budavári gótikus szoborcsoport feltárásáról. = *Kortárs* 18 (1974): 5. p.776–785. 5 ill.
- Zolnay László*: Excavating Gothic sculpture at Buda Castle. = *NewHungQuart* 15 (1974): 55. p.92–104. 4 t.
- Zolnay László*: Hatszáz esztendő budavári szobrok feltárása. = *Budapest* 12 (1974): 5. p.40–43. 10 ill.
- Zolnay László*: A kilenc százados Garamszentbenedeken. = *Vigilia* 39 (1974): 5. p.313–315.
- Zolnay László*: A kisbényi mirákulum. = *Vigilia* 39 (1974) p. 450–453.
- Zolnay László*: Középkori díszutak Budán. — Mittelalterliche Zierbrunnen in Buda. = *MűvÉrt* 22 (1973): 4. p.254–261. 13 ill.
- Zolnay László*: Kutatások a Tárnok utca 9–13. számú telkeken. — Forschungen auf den Grundstücken Tárnok-Gasse Nr. 9–13. = *BpR* 23 (1973) p.245–254. 15 ill.
- Zolnay László*: A Lukács-fürdő múltja és jövője. = *Budapest* 12 (1974): 12. p.33–35. 7 ill.
- Zolnay László*: A nő a budai jogkönyvben. = *Budapest* 12 (1974): 11. p.42–53. 2 ill.
- Zolnay László*: A vár alatt. = *Múzsák* 1974 1. 7 ill.

F. Fejér Mária

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. II. 21. Terjedelem: 24 (A/5) ív
75.1488 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Можолитч: Мечи бронзового века, найденные в руслах рек	3
Э. Тот: История постройки императорского дворца в Саварии	25
И. Тот: Остатки места для жертвоприношений IV. в. у Изеума в Саварии	46
Ч. Балинт: К вопросу о связях салтово-маяцкой культуры с аварами и древними венграми	52

СООБЩЕНИЯ

В. Т. Добоши: Археологическая карта палеолитических и мезолитических местонахождений Венгрии	64
К. Сирмаи: Погребение на улице Вихар	77
Л. Сабо: Этнографические данные о назначении рвов в венгерских деревнях эпохи Арпадов	84
И. Валтер: Предварительное сообщение о раскопках монастыря цистерцианцев в Сентготхарде	88
М. Кёхеди—К. Козак: Раскопки И. Хэнслманна в Калоче	101
К. Мадьяр: Изразцы с изображением гербов в Замке Батори в Нирбаторе	117

ОБОЗРЕНИЕ

М. Ф. Фэхер: Эндре Немет	133
И. Фодор: Алексей Петрович Смирнов	134
З. Кадар: Выставка памятников античной культуры и искусства Северного Причерноморья в Венгерском Национальном Музее	135
З. Кадар: Выставка античных мозаик и памятников искусства Тунезии в Музее изящных искусств в Будапеште	136
Н. Калиц: Заседание по вопросам энеолита и ранней бронзы в г. Уйвидек (Нови Сад)	137
Р. Шрейбер: Заседание по вопросам культуры колоколовидных кубков в Фрейбурге	138

РЕЦЕНЗИЯ И КРИТИКА

Я. Маккаи: Acta Archaeologica ASH. том XXV	139
Г. Энц—К. Поци: Folia Archaeologica том XXIII. и XXIV. — Ежегодник Венгерского Национального Музея	141
Р. Мюллер: E. Fél—T. Hofer, Geräte der Átányer Bauern	144
Р. Мюллер: Zeitschrift für Archaeologie des Mittelalters. I.	145
В. Т. Добоши: M. S. Tite, Methods of Physical Examination in Archaeology	147
И. Эчеди: H. Behrens, Die Jungsteinzeit in Mittelbe-Saale-Gebiet	148
Л. Кастильоне: F. Rakob—W.-D. Heilmeyer, Der Rundtempel am Tiber in Rom	149
Э. Тот: Excavaciones Arqueologicas en España 75, 78, 79	150
З. Кадар: L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien II.	150
З. Кадар: R. Bianchi-Bandinelli, Roma, La fine dell'arte antica	151
Ю. Топал: S. Petru, Emonske nekropole 1635—1960	152
Ю. Топал: L. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišče. The Northern Necropolis of Emona	153
Д. Габлер: L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)	154
М. Ф. Фэхер: Венгерская археологическая литература 1974 г.	158

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>A. Mozsolics</i> : Épées de l'âge de bronze trouvées dans les rivières	3
<i>E. Tóth</i> : Histoire de la construction du palais impérial de Savaria	25
<i>I. Tóth</i> : Vestiges du lieu de sacrifice du IV ^e siècle près de l'Iseum de Savaria	46
<i>Cs. Bálint</i> : Relations avars-hongroises de la civilisation de Saltovo-Mayak	52

NOTES ET INFORMATIONS

<i>V. T. Dobosi</i> : Plan parcellaire des sites paléolithiques et méolithiques de Hongrie	64
<i>K. Szirmai</i> : La trouvaille funéraire de la rue Vihar	77
<i>L. Szabó</i> : Parallèle ethnographique concernant la destination des fossés de villages de l'époque arpadienne	84
<i>I. Vátek</i> : Compte rendu préliminaire des fouilles du monastère cistercien à Szentgotthárd	88
<i>M. Kőhegyi—K. Kozák</i> : Les fouilles de Imre Henszlmann à Kalocsa	101
<i>K. Magyar</i> : Poèles à carreaux armoirés du château Báthori à Nyírbátor	117

CHRONIQUE

<i>M. F. Fejér</i> : Endre Németh	133
<i>J. Fodor</i> : Aleksej Petrovich Smirnov	134
<i>Z. Kádár</i> : Exposition des trésors de la culture antique et de l'art de la région de la Mer Noire au Musée National Hongrois	135
<i>Z. Kádár</i> : Expositions des mosaïques antiques et des trésors artistiques de Tunisie au Musée des Beaux Arts de Budapest	136
<i>N. Kalicz</i> : Colloque à Novi Sad sur les problèmes de l'âge du Cuivre et du Bronze Ancien	137
<i>R. Schreiber</i> : Compte rendu du symposium Glockenbecher à Freiburg	138

LIVRES

<i>J. Makkay</i> : Acta Archaeologica ASH. Tome XXV.	139
<i>G. Entz—K. Póczy</i> : Folia Archaeologica, Annuaire du Musée National Hongrois. Tomes XXIII. et XXIV.	141
<i>R. Müller</i> : E. Fél—T. Hofer, Geräte der Atányer Bauern	144
<i>R. Müller</i> : Zeitschrift für Archeologie des Mittelalters I.	145
<i>V. T. Dobosi</i> : M. S. Tite, Methods of Physical Examination in Archaeology	147
<i>I. Ecsedy</i> : H. Behrens, Die Jungsteinzeit in Mittelbe-Saale-Gebiet	148
<i>L. Castiglione</i> : F. Rakob—W.-D. Heilmayer, Der Rundtempel am Tiber in Rom	149
<i>E. Tóth</i> : Excavaciones Arqueológicas en España 75, 78, 79.	150
<i>Z. Kádár</i> : L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien II.	150
<i>Z. Kádár</i> : R. Bianchi—Bandinelli, Roma, La fine dell'arte antica	151
<i>J. Topál</i> : S. Petru, Emonske nekropole 1635—1960	152
<i>J. Topál</i> : L. Plesničar-Gec, Severno emonsko grobišče. The Northern Necropolis of Emona	153
<i>D. Gabler</i> : L. Várady, Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)	154
<i>M. F. Fehér</i> : Bibliographie de l'archéologie hongroise en 1974	158

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1. sz.)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára,

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL. 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111-010,

pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 50 Ft.

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárúsítóhelyen

vagy az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32 Ft.

50007

419

ARCHAEO LOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Megjelenik Budapesten félévenként

102. kötet (teljes sorozatban)

Megindításának éve: 1868

Előfizetési díj egy évre 50 Ft

Szerkesztő:

FÜLEP FERENC

A Szerkesztőbizottság tagjai:

BARKÓCZI LÁSZLÓ, HOLL IMRE, KALICZ NÁNDOR, KOREK JÓZSEF, KOVRIG ILONA

Technikai szerkesztő:

B. BÓNIS ÉVA

Felelős kiadó:

AKADÉMIAI KIADÓ

Szerkesztőség: 1088 Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. (Nemzeti Múzeum) Távb. 130–678

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Távb.: 111–010

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók
az Akadémiai Kiadó (V. Alkotmány u. 21.) Terjesztési Osztályán

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Schreiber Rózsa</i> : A tököli korabronzkori temetők	187
<i>Kovalovszki Júlia</i> : Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról. 1962–1974	204
<i>Irásné Melis Katalin</i> : Középkori falvak Pest határában	224

KÖZLEMÉNYEK

<i>B. Bónis Éva</i> : A noricum-pannóniai halomsíros temetkezés korhatározásának kérdése. A Fejér megyei tumulusok jellegzetes emlékéanyaga	244
<i>Fodor István</i> : Cserépüstjeink származása	250
<i>J. Dankó Katalin</i> : Előzetes jelentés a sárospataki ferences templom kutatásáról	266

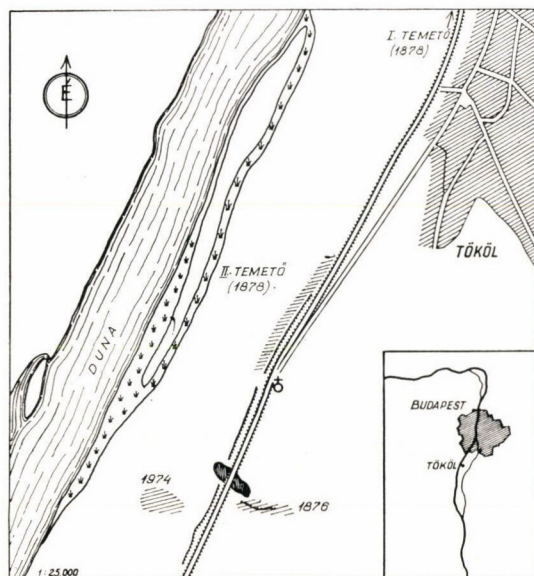
SZEMLE

<i>H. W. Dämmer—Jerem Erzsébet</i> : Mechanikus adatfeldolgozás a régészetben. Fénylyukkártya rendszer alkalmazása ősrégészeti adatok tárolására	27
<i>Bartha Antal</i> : Nyugat-Szibéria és az ugor őstörténet	2
<i>Soproni Sándor</i> : Beszámoló a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1974. évi működéséről	2
<i>F. Petres Éva</i> : A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1974. évben	2
<i>Archäologische Forschungen im Jahre 1974</i>	

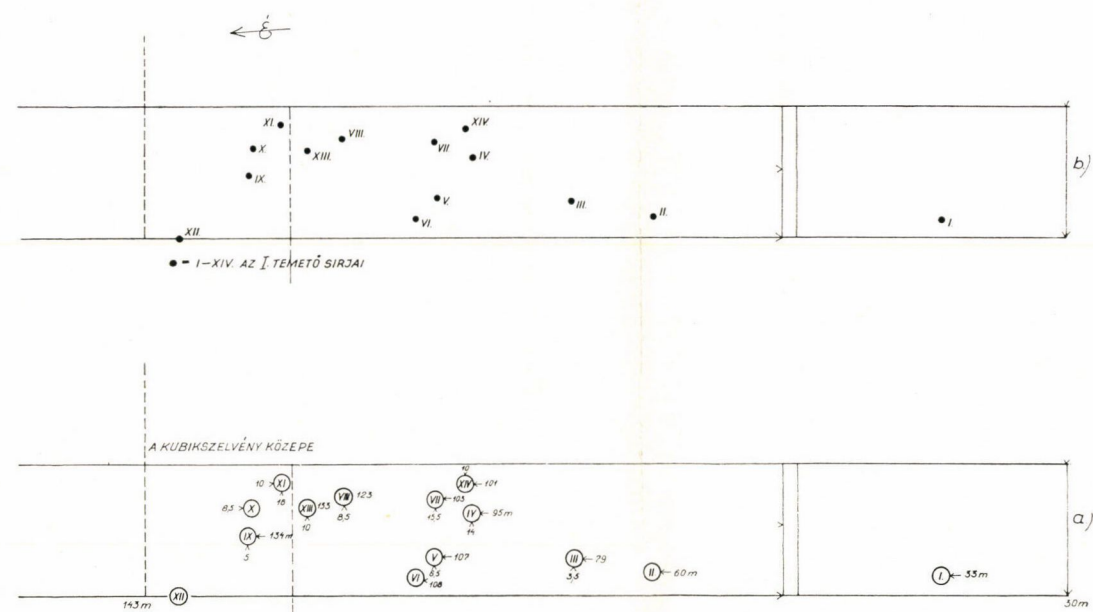
IRODALOM

<i>Korek József</i> : Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa	
<i>Lőrincz Barnabás</i> : Fülep F.—Sz. Burger A., Pécs római kori kőemlékei	
<i>Garam Éva</i> : Bóna I., VII. századi avar települések és Árpádkori magyar falu Dunaújvárosban	3
<i>Pálóczi-Horváth András</i> : Magyar Anjou Legendárium	31
<i>Ecsedy István</i> : A., Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr	317
<i>Mozsolics Amália</i> : A. Hartmann, Prähistorische Goldfunde aus Europa	318
<i>Kemenczei Tibor</i> : G. Mansfeld, Die Fibeln der Heuneburg 1950–70.	319
<i>Biróné Sey Katalin</i> : C. Preda, Monedele Geto-Dacilor	320
<i>Biróné Sey Katalin</i> : Alföldi A., Die Penaten, Aeneas und Latinus. Mitt. Bd. 78. 1971.	321
<i>B. Thomas Edit</i> : Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Rom. Abt. Bd. 79. 1972. 2.; Bd. 80. 1973. 1–2.	321
<i>Tóth Endre</i> : A., Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes	323
<i>B. Bónis Éva</i> : Ph. Filtzinger, Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium ..	323
<i>Kádár Zoltán</i> : S. Dumitraşcu, Tezaurul de la Tăuteni-Bihor	324
<i>Kádár Zoltán</i> : S. Bökönyi, The Przewaslki Horse	325
<i>Kovács Tibor</i> : Archaeological Theory and Practice. D. E. Strong	326

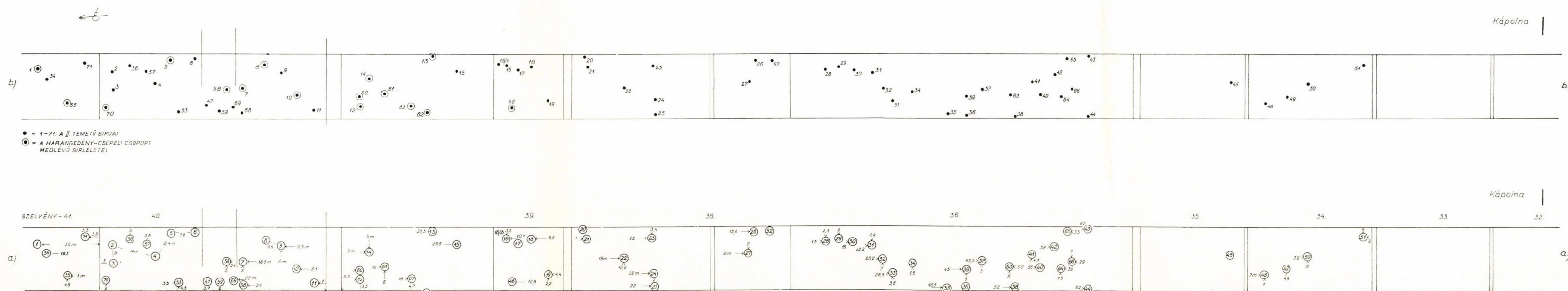

1. kép A tököli temetők helyszínrajza
Рис. 1. План могильников в д. Токөл
Fig. 1. Levé de plan des nécropoles de Tököl

2. kép. Tököl. Az I. temető helyszínrajza. a) Csetneki vázlata. — b) A vázlat alapján készített rekonstrukció
Рис. 2. Токөл. План могильника № 1. a) Зарисовка Четнеки. — b) Реконструкция, сделанная по зарисовке
Fig. 2. Tököl. Levé de plan de la nécropole I. a) Esquisse par Csetneki. — b) Reconstitution faite d'après l'esquisse

3. kép. Tököl. A II. temető helyszínrajza. a) Csetneki vázlata. — b) A vázlat alapján készített rekonstrukció
Рис. 3. Токөл. План могильника № II. a) Зарисовка Четнеки. — b) Реконструкция, сделанная по зарисовке.
Fig. 3. Tököl. Levé de plan de la nécropole II. a) Esquisse par Csetneki. — b) Reconstitution faite d'après l'esquisse

A TÖKÖLI KORABRONZKORI TEMETŐK

1976-ban száz éve lesz, hogy előkerültek az első magyarországi harangedények és valamivel később Csetneki Jelenik Elek világszerte ismertté tette a tököli harangedények temetőit. Egykori leletmenésének részletes eredményeit azonban mind ez ideig nem ismerhette meg a kutatás, mivel leleteinek csak töredéke került közlésre. Így is évtizedek óta Európa-szerte idézik a tököli leleteket.

A hatvanas évekig Magyarországon nem került feltárássra a tökölit felülmúló hasonló korú temető. 1960 óta folyik a békásmegyéri temető korszerű ásatása, ahol eddig ennek a korszaknak 95 sírját találtuk meg. Ennek ellenére is szükségét érezzük, hogy a tököli temetők teljes meglevő leletanyagát végre közreadjuk és ezzel Csetneki Jelenik Elek munkásságának emléket állítsunk.

Csetneki 1879-ben csak négy edény képével illusztrált rövid beszámolót adott Tökölön végzett kutatásai eredményeiről.¹ A lelőhely és a sírok leg-részletesebb leírását Csetneki feljegyzései alapján Nagy Géza végezte el 1904-ben, sajnos a leletek képét ő sem közölte.² Patay Pál 6 díszítetlen edény képét közli s egy díszített urnát is bemutatott.³ Ismertette a tököli lelőhelyek és a különböző múzeumokba szétszóródott leletek adatait. Tompa Ferenc 1942-ben a díszített és ép harangedények túlnyomó részét közreadta — összefüggéseik nélkül — s csupán két díszítetlen edényt közölt.⁴

Nagy Géza nagyon alaposan és pontosan kiértékelte Csetneki kéziratos naplóját s magam is az eredeti naplóra⁵ és a Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvének korabeli bejegyzéseire alapozom összefoglalómat.

1876 tavaszán, a Duna Tököl községtől délre áttörve a gátat, új medret vágott magának s ez alkalommal igen nagy mennyiségű régészeti leletanyag került felszínre. A leletek egy részét — valószínűleg csak kis részét — a Nemzeti Múzeum szerezte meg. Csaknem az összes edény a harangedény-csepeli csoport körébe sorolható. Mivel az edények túlnyomó része ép, igen valószínű, hogy

sírokból származnak. Sajnos pontos lelőhelyüket nem ismerjük s így ennek a temetőnek a helyét csak hozzávetőleg tudjuk rögzíteni. Valószínűleg a még ma is látható gátszakadás környékén a Szt. Anna kápolna közelében lehetett. Csetneki szerint ezeket a leleteket az ő II. temetőjétől DK-re 1 km-re találták (1. kép). A Nemzeti Múzeumban őrzött (76/1876 ltsz.) leletek egy részét az 1876-os régészeti kongresszus alkalmával rendezett kiállításon és ennek képes katalógusában mutatták be.⁶ A Nemzeti Múzeumban ezekből a leletekből még megtalálható három ép és egy töredékes, zónásdíszű harangedény (9. kép 2), egy kerek és egy négyszögletes talpú hasonló technikával díszített tál (9. kép 1a-c, 3a-b), számos egyfülű bögre és korsó (10. kép 4—13, 11. kép 2—3, 6—12), két kis tálka (11. kép 13—14), füles csésze (11. kép 5), kétfülű kis edény (11. kép 4), egy hengeres edény vízszintes nyílású füllel, függőleges plasztikus bordával (11. kép 1a-b), töredékes gömbtestű nagyobb urna (11. kép 15) és cserepek. Az utóbbi évek hiteles ásatásai során talált leletegyüttesek alapján nem kétséges, hogy a díszített és díszítetlen edények egykorúak s valószínűleg egy temetőnek a leletei (9—11. kép). Az 1876-ban előkerült leletek egy része elkallódott, szétszóródott különböző hazai és külföldi gyűjteményekbe. Valószínű, hogy a nyíregyházi múzeum dömsödi lelőhellyel megnevezett két harangedénye,⁷ a debreceni múzeum füles harangedénye⁸ is erről a lelőhelyről származik. Kétségtelen, hogy a székesfehérvári múzeum két harangedénye, kis bögréi és nyeles réztőre (16. kép) 1876-ban a tököli gátszakadaskor kerültek felszínre, majd a leletek egyik összegyűjtője révén jutottak a székesfehérvári múzeumba.⁹ Ugyancsak Tököl lehetett a lelőhelye a British Múzeum Érd megjelölésű harangedényének.¹⁰ Berlinben is őriznek két díszített harangedényt Tökölről.¹¹ A bécsi Naturhistorisches Museumban urnák, korsók vannak Lakihegy megjelöléssel.¹²

1878-ban Tököl község északi szélétől kb. 8 km hosszú védőgátat építettek a Dunával párhuzamo-

¹ Csetneki Jelenik E., ArchÉrt 13 (1879) 47—59.

² Nagy G., BpR 8 (1904) 90—96.

³ Patay P., DissPann Ser. II. 13 (1938) 18—19.

⁴ Tompa F., BpTört I. (Bp. 1942) 44—46.

⁵ MNM Adattára 27. Cs. I.

⁶ Hampel J., Catalogue de l'exposition préhistorique. (Bp. 1876) 88.

⁷ Roska M., Dolg 5 (1914) 437—449.

⁸ Sőregi J., A Déri Múzeum Vezetője. (Debrecen 1939) 8. kép.

⁹ Marosi A., MKÉ 6 (1912) 15, 3—4 kép.

¹⁰ A. W. Frank ajándéka. Ltsz. 76. 10—12. 14.

¹¹ Staatliche Museen zu Berlin. Museum f. Ur- und Frühgeschichte. Csak a leltárkönyvet őrzik itt. (IVd/2914. IVd/2915. Berliner Jahrbücher für Vorge-schichte 8/1968). A leletek Ny-Berlinben találhatók.

¹² Leltári számuk 36.643—50.

4. kép. Tököl. I. temető. A X. sír rajza Csetneki vázlatára alapján

Рис. 4. Токол. Могильник № I. Могила № X. по зарисовке Четнеки

Fig. 4. Tököl. Nécropole I. Dessin de la tombe n° X, d'après l'esquisse de Csetneki

san, a folyótól kb. 600–1000 m távolságra. Közvetlenül a gát nyugati oldalán levő kubikgödörökből termelték ki a földet s ez alkalommal több helyen is leletekre bukkantak. A Nemzeti Múzeum a leletmentő munka elvégzésére Csetneki Jelenik Eleket küldte ki, aki 1878. november 19–23 között öt napot töltött a munkák megfigyelésével, az előkerült leletek összegyűjtésével s a sírok helyének a bejelölésével. Feljegyzése szerint a töltés mellett 100 m hosszú és 15–30 m széles szelvényekből történt a föld kitermelése. Naplójában megörököltette a szelvények számát és vázlatát s ezekbe jelölte be a sírok helyét és számát. Sajnos jegyzetében a szelvények rajza különböző méretű és bár minden sírnak megadta a helyzetét a szelvény falától és a végétől, nem lehet mindig világosan következtetni a torzulás mértékére. A 2a. és a 3a. képen változtatás nélkül mutatom be Csetneki alapján a szelvényrajzokat és a bejelölt sírokat az összes adattal. A 2b. és a 3b. képen ugyanezeket az adatokat az áttekinthetőség megkönnyítésére leegyszerűsítve és lekicsinyítve, pontokkal jelölöm. Ezek — a torzulást is figyelembe véve — bizonyos fokú tájékoztatást nyújtanak a sírok elhelyezkedéséről és csoportosulásukról.

Csetneki öt nap alatt három temetőt figyelt meg, amelyek közül a szelvényszámokat figyelembe véve a legészakibb és a legdélibb, több mint 5 km távolságra feküdt egymástól. Az első két temető a harangedény csepei csoport sírjait tartalmazta, míg a legdélebben fekvő harmadik, a vatyai kultúra körébe tartozott.

Az I. temető (2. kép a-b)

Az első temető Csetneki szerint Tököl községtől északra 1,5 km-re kezdődött s csaknem kilométernyi hosszúságban, majdnem a faluig terjedt. Csetneki a leletmentés utolsó napján jutott ide s térkép-vázlatába az 51. kubikszelvény déli felében mintegy 80 m hosszúságban 14 sírt jelölt be római számokkal. Kissé távolabb, délre, talán az 50. kubikszelvényben volt az első sír. Így az első temető két szélső sírjának a távolsága 110 m volt. Ma már ellenőrizhetetlen, hogy ezek a sírok milyen hányadát tet-

ték ki az első temetőnek, sőt még az sem valószínű, hogy az itt előkerült minden sír megfigyelésére lehetősége volt. A térkép-vázlaton két kis sírcsoport figyelhető meg. Egyikben hat sírt (VIII–XIII-ig), a másikban öt sírt lehet elkülöníteni (IV–VII, XIV.), további három sír egymástól távolabb feküdt. A sírok leírását Csetneki jegyzetei alapján adom.

I. sír. 0,4 m mélységben 1 db egyliteres edény.

II–III. sír. Nem említ leletet.

IV. sír. Összetört edény.

V–VI. sír. Nincs leírás.

VII. sír. Egész edény csontokkal. Ez valószínűleg urnasír volt. Megnyúlt díszítetlen, tagolt hengeres nyakú csöbör MNM ltsz. 143/1878/42 (12. kép 10).

VIII. sír. Sírmélység 1 m. Csetneki jegyzetében csupán egy kis gödör metszetrajza van, benne egy edényprofilal, melynek pontos alakja nem állapítható meg.

IX. sír. Urnasír, sírmélység 0,75 m. Kétfülű öblös-hasú urna, tagolt nyakkal, vállán körbefutó bordával. MNM ltsz. 143/1878/41 (12. kép 9).

X. sír. Csontvázas sír. Csetneki szerint guggoló helyzetben találta a csontvázat 1 m mélységben, a váz irányítása É–D, fejjel É-nak (4. kép). A vélemények egy része kétségbe vonja a csontváz guggoló helyzetét és inkább zsugorított helyzetre gondolhatunk. A csontváz jobb lábfeje melletti tálban füles bögre feküdt és a tál mellett is füles bögre volt eldőlve. A tál pereme vízszintesen kihajlik, s a perem alatt kétszeresen átlukasztott vízszintes fogantyú ül. MNM ltsz. 143/1878/35–36, 46 (12. kép 1–3).

XI. sír. Hamvasztásos temetkezést említ a jelentés. Leletanyag nincs.

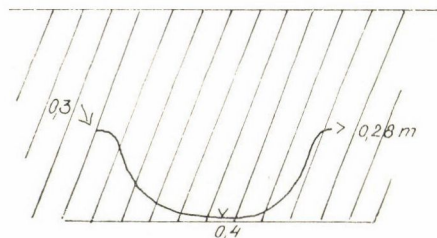
XII. sír. Nincs említve. Csak a sírgödör metszetét rajzolta le Csetneki (5. kép).

XIII. sír. Kis edényke. Nincs meg.

XIV. sír. Csupán kis bögrét említ a leírás. Letört fülű bögre MNM ltsz. 143/1878/34 (12. kép 5.).

II. temető (3. kép a-b)

A második temető Csetneki leírása szerint az első temetőtől D-re 1 km-re kezdődött és a töltés mentén 700 m hosszán húzódott dél felé (1. kép).

5. kép. Tököl. I. temető. A XII. sír metszete Csetneki vázlatára alapján

Рис. 5. Токол. Могильник № I. Разрез могилы № XII. по зарисовке Четнеки

Fig. 5. Tököl. Nécropole I. Section de la tombe n° XII, d'après l'esquisse de Csetneki

Csetneki nov. 21—23-át jelöli meg e temető feltárá-
sának. Ebben a temetőben 71 sírt talált. A temető-
térkép torzulására ennél a temetőnél volt a leg-
nagyobb lehetőség, mivel a kubikszelvények mérete
a térkép vázlatán igen változó. A legdélibb sírt a
34. szelvényben találta az Anna kápolnától kb.
150 m-re É-ra. A 35. szelvényben csak egy sírt
talált. Ezzel szemben a 36. szelvényt jóval hosz-
szabbnak tüntette fel, mint a 34. és 35. szelvényt
együttesen, s 21 sírt figyelt meg benne. A 37. szel-
vény hiányzik. Eredeti vázlatán a 38. szelvény
egyik fele 37. a másik fele 38. számmal volt meg-
jelölve, de ezt áthúzta és az egészre a 38. számot
adta meg. Ebben 9 sírt tüntet fel, igaz, hogy a szel-
vény közepén elválasztó vonalat jelöl meg. A 39.
szelvényben 13 sírt tüntet fel. A 40. szelvényt kb.
hasonló méretűnek jelöli 19 sírral. A 41. ároknak
csak a 20 m-es déli végében talált 4 sírt.

Ha a szelvények hosszúságát 100 métereseknek
vesszük és az áthúzott 37. szelvényt is beleszámít-
juk, akkor Csetneki adatával egyezően kb. 720 m
hosszúságban fordultak elő a sírok. A térkép torzu-
lását figyelembe véve is, több sírcsoport figyelhető
meg, bár ezek nem különülnek el olyan élesen, mint
az 1. temetőben. 1973 decemberében helyszíni
szemlén megállapítottam, hogy az egykori kubik-
gödöröknek a Szt. Anna kápolna közelében levő
részét faültetés céljából megfordították. Néhány
cserepet találtam, köztük zónás díszű töredéket is,
melyek bizonyítják, hogy azon a helyen volt a
temető, ahol Csetneki leírta. Együttal azt is jelzik
ezek a cserepek, hogy sok töredék szórodhatott szét
a helyszínen is.

A sírok számozása nem fejezi ki a síroknak a
szelvényekben elfoglalt helyét, hanem csak a feltá-
rás, megtalálás sorrendjét mutatja.

1. *sír.* Csupán egy metszetet közöl rajzban Csetneki
szöveg nélkül, ami egyaránt lehet egy ívelt falu kis
gödör vagy egy nagy edény profilja. M: 0,35 m,
átm.: 0,32 m. A MNM egy kis füles bögrét őriz az
1. sír megjelölésével ltsz. 143/1878/23 (12. kép 6).
2—6. *sír.* A sírhelyek bejelölésén kívül semmiféle
bejegyzés nincs a naplóban. A MNM kis füles bögrét
őriz az 5. sz. sír megjelöléssel. ltsz. 143/1878/26
(12. kép 8).

7. *sír.* A napló szerint: vörös, nagyobb edény egye-
dül. A MNM nagyméretű zónás díszű harangedényt
őriz ebből a sírből. ltsz. 143/1878/4 (12. kép 11).

8. *sír.* A jegyzőkönyvben nincs említve. A MNM
őriz egy zónás díszű töredékes harangedényt 8. sz.
sír megjelöléssel. ltsz. 143/1878/7 (12. kép 7).

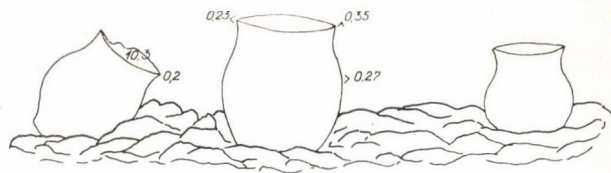
9. *sír.* Csetneki leírása vörös töredéket említ egy
fekete mellett. Nincs nyoma a leletnek.

10. *sír.* Magányos vörös edényt említ a leírás.
A MNM füles bögrét őriz ebből a sírből. ltsz.
143/1878/30 (12. kép 4).

7—10. síroknál a helyük bejelölésén kívül 30—50
cm mélységet említ Csetneki.

11. *sír.* Ebből a sírből kicsiny fekete edény került
elő. A leletnek nincs nyoma.

12. *sír.* Magányos vörös edény 0,65 m mélységben,
töredékes harangedény. ltsz. 143/1878/9. Az edény

6. kép. Tökök. II. temető. A 16—18. sírok rajza Csetneki
vázlata alapján

Рис. 6. Токөл, могили № 2. Могила № 16—18 по
зарисовке Четнеки

Fig. 6. Tököl. Nécropole II. Dessin des tombes n° 16—18,
d'après l'esquisse de Csetneki

a MNM ajándékként 1920-ban Groningenbe ke-
rült.¹³

13. *sír.* Nincs külön említése, a MNM azonban őriz
egy kis füles bögrét ebből a sírből. ltsz. 143/1878/28
(13. kép 1). A leltárkönyv későbbi bejegyzése sze-
rint valószínűleg a 43. sírből származik. Ez azonban
nem lehet, mivel a 43. sír vatyai temetkezés volt.
14. *sír.* 0,45 m mélyen egy tálat és egy korsócskát,
bennük egy kisebb edényt és mellette csontokat
talált. Az edények megvannak. Erősen kihajló pe-
remű, ívelt nyakú tál, lapos fogantyúval. ltsz.
143/1878/48 (13. kép 4), két füles korsó, mindkettő
sérült. ltsz. 143/1878/19—20 (13. kép 2—3).
15. *sír* Nincs említése.

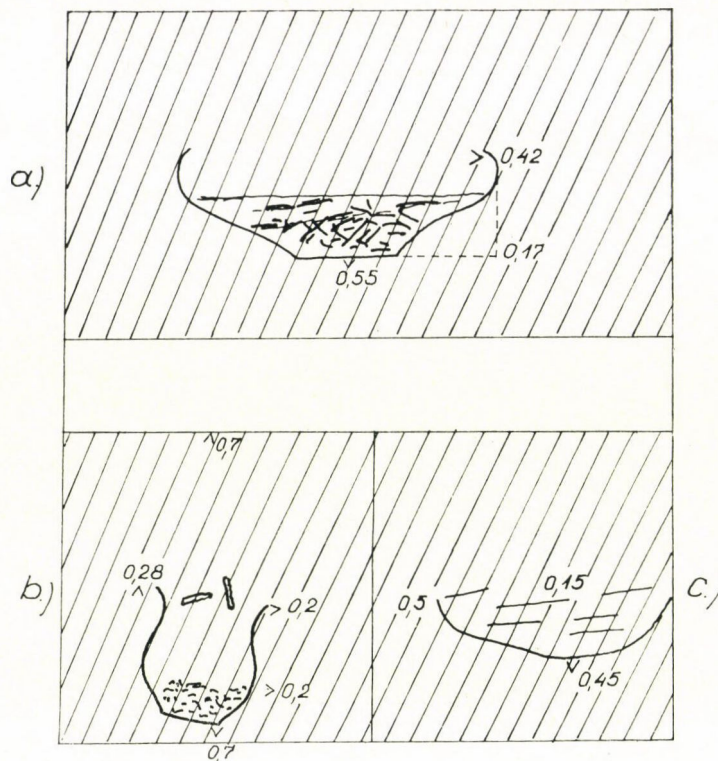
16—18. *sírok.* Egymás közelében fekvő három
hamvasztásos sír. A két szélső távolsága 2,20 m.
A három sír rajzát Csetneki külön is bemutatja
(6. kép). A 16. sírban álló helyzetű csuprot talált,
aljában égett csontmaradványokkal, sírmélység:
0,50 m. A 17. sírban valamivel nagyobb csupor
volt ugyancsak álló helyzetben, sírmélység: 0,60 m.
A 18. sírban nagyobb füles korsót talált oldalra
dőlv, benne földdel. Csak az utóbbi van meg.
MNM ltsz. 143/1878/43 (13. kép 5). Sírmélység:
0,50 m.

19—34. *sírok.* A jelölésen kívül nincsenek említve.
35. *sír.* Metszetét szöveg nélkül közölte az ásató
(7. kép b). Csöbörszerű 28 cm magas edény alján
égett csontokat jelez a rajz. A sír alja 0,70 m mély-
ségben volt. A lelet nincs meg.

36. *sír.* Valószínűleg hamvasztásos temetkezés
0,45 m mélységben. Csetneki nem említi, de napló-
jának 63. oldalán három sírről készített metszet-
rajzot (7. kép a-c), amelyek csak az agyagkitermelő
gödör profiljában voltak láthatók. A 36. szelvény-
ben a profilban négy elvágott sírt jelölt be egymás
mellett. A 35, 36. egymás mellett, kissé távolabb a
38. sír, legtávolabb a 44. sír helyezkedett el. A 35.
sír rajzához közvetlenül csatlakozott annak a sír-
nak a rajza, amelynek Csetneki nem jelölte a sír
számát. A szelvényben elfoglalt helyzete miatt
azonban igen valószínű, hogy a 36. sírt rajzolta be.
Vázlatos rajzán vagy egy sírgödört vagy egy urna
alsó részét jelölte. Valószínű, hogy hamvasztásos
temetkezés lehetett.

¹³ Groningen Biol.-Arch. Instituut Lelt. sz. 1920/5.
46.

7. kép. Tököl. II. temető. A 35–36. és a 38. sírok metszete Csetneki vázlatára alapján
 Рис. 7. Токол, могильник № II. Разрез могил 35–36 и 38. по зарисовке Четнеки
 Fig. 7. Tököl. Nécropole II. Coupe des tombes n° 35–36 et 38, d'après l'esquisse de Csetneki

37. sír. Három edényt említett csontokkal és bronzdarabokkal. A leleteknek nincs nyoma.

38. sír. Nincs említve, csak a sír metszetrajza látható a naplóban (7. kép a), 42 cm átm. öblös urna alsó részében voltak az égett csontok. Sírmélység: 0,55 m, a leletnek nincs nyoma.

39. sír. Csak a mélységet tünteti fel, 0,80 m. A leletnek nincs nyoma.

40–42. sír. Nincsenek említve, leleteik is hiányoznak.

43. sír. Bronzok és edények egy nagyobb edényben. A MNM őriz egy kis bögrét ebből a sírból. Ltsz. 143/1878/24. Ez a vatyai kultúra körébe tartozik. Ebből a sírból származtak a MNM-ban meglevő bronzok is. Ltsz. 143/1878/53–59.

44. sír. Nincs említése.

45. sír. Vörös cserép — valószínűleg harang-edény — 0,30 m mélységben. A leletnek nincs nyoma.

46. sír. Csontvázas sír, külön rajz mutatja be a sír metszetét az edényekkel (8. kép). 0,70 m mélyen, teknőszerű sírgödörben voltak az edények. A leletektől fejjel keletnek feküdt a csontváz, melyből csupán a lábszárak üreges csontjai maradtak meg. Négy edény van ebből a sírből a MNM-ban. Egy fületlen és egy füles zónás díszű kis harang-edény, Ltsz. 143/1878/11–12, (13. kép 7–8), kis füles bögre. Ltsz. 143/1878/21, (13. kép 9) és vízszintesen kihajló peremű tál. Ltsz. 143/1878/50 (13. kép 10).

47. sír. 0,70 m mélységben állt a legnagyobb edény szájjal felfelé. A leletnek nincs nyoma.

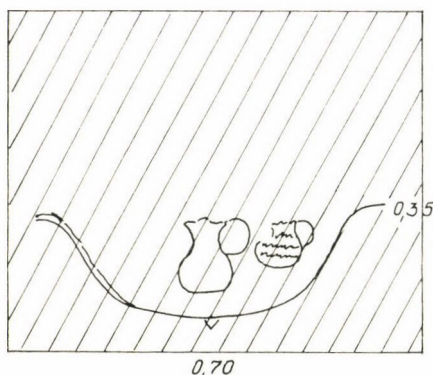
48. sír. Nagy edényben kis bögre csontokkal. A leletnek nincs nyoma.

49. sír. Ugyanaz, mint a 48. sír.

50. sír. 0,40 m mélyen magányos bögre. A MNM ebből a sírből egy 9 cm magas edény aljtöredékét őrizte. Ltsz. 143/1878/38.

51. sír. Csak a sír 0,30 m-es mélységét adta meg Csetneki.

52. sír. Nincs említése.

8. kép. Tököl. II. temető. A 46. sír metszete Csetneki vázlatára alapján

Рис. 8. Токол, могильник № II. Разрез могилы № 46 по зарисовке Четнеки

Fig. 8. Tököl. Nécropole II. Coupe de la tombe n° 46, d'après l'esquisse de Csetneki

53. *sír.* Csontvázas temetkezés, koponyatöredék melléklet nélkül. Sírmélység: 0,60 m.
54. *sír.* Csontvázas sír, 0,75 m mélyen. Leletről nincs említés.
55. *sír.* A leírás alapján szórtamvas temetkezésre gondolhatunk. „Égett csontok rakásra rakva 0,60 m mélyen s rajta két bögréske, egyik ép”. A MNM ebből a sírból egy talpas tál díszített, kerek talptöredékét őrzi. Ltsz. 143/1878/15 (13. kép 6), a másik lelet nincs meg.
56. *sír.* A napló csak kis edénykét említ 0,70 m mélységben. A lelet nincs meg.
57. *sír.* A napló szerint két tál volt egymás mellett, 0,60 m mélységben. A leletek nincsenek meg.
58. *sír.* Edényke, valószínűleg csontvázas sír mellől. Jellegtelen edényalj a MNM-ban. Ltsz. 143/1878/37.
59. *sír.* Nincs említése.
60. *sír.* Két lábastálka volt egymásra borítva. Ezek közül csak az egyik található meg a MNM-ban, egy négylábú tál, pereme csaknem vízszintes és szakaszosan díszített, ívelt nyaka alatt kétszer átfúrt lapos fogantyúval. A hengeres lábak üregesek. Ltsz. 143/1878/17 (14. kép la-b). A 16. sz. alatt beletárolt hasonló tálnak a töredéke hiányzik. Valószínűleg tévesen szerepel a 60. sír leleteként a leltárkönyvben a 143/1878/10 sz. zónás díszű harangedény (14. kép 6).
61. *sír.* Egyfülű bögrét említ a napló 0,40 m mélységben. Ltsz. 143/1878/27 (14. kép 3).
62. *sír.* Kis bögre 0,70 m mélységben. Ltsz. 143/1878/32 (14. kép 2).
63. *sír.* Nagy urna égett csontokkal. A lelet nincs meg.
64. *sír.* Igen nagy urna egy másikkal együtt. A leletek nincsenek meg.
65. *sír.* Egy igen nagy urnát említ a napló égett csontokkal és egy kis edényt. Az urna nincs meg. Az egyfülű kis csészét a MNM őrzi. Ltsz. 143/1878/29 (14. kép 4).
66. *sír.* Igen nagy urna csontokkal, 0,70 m mélységben. A lelet nincs meg.
67. *sír.* Nagy urna, benne kisebb bögre és csontok, 0,80 m mélyen. Az urna nincs meg, az egyfülű korsót a MNM őrzi. Ltsz. 143/1878/18 (14. kép 5).
68. *sír.* A napló tálat említ, benne két kis fekete bögrét 0,80 m mélyen. A leletek nincsenek meg.
69. *sír.* Vörös bögrét — valószínűleg harangedényt — említ a napló 1,00 m mélyen. A lelet nincs meg.
70. *sír.* Ün. guggoló csontváz. Egy fekete, két vörös edénnyel (az utóbbiak harangedények lehettek) s átfúrt csuklóvédőlemezzel. Csetneki publikációjában megemlíti, hogy a lemezt a csontváz mellrészén a „szegycsont irányában” találta. A leletek közül egy zónás díszű harangedényt, Ltsz. 143/1878/3 (14. kép 8) és csuklóvédőlemezt Ltsz. 143/1878/52 (14. kép 9) őrzi a MNM.
71. *sír.* Csetneki két edényt talált egymásban 0,70 m mélyen. A leletek nincsenek meg.

Az ásatás anyagából több harangedényt, harangedénytöredéket, füles bögréket, kis tálat őrzi a MNM sírmegjelölés nélkül. Valószínű, hogy adataik elkallódtak és a feltárt sírok valamelyiké-

hez tartoztak, de már Csetneki sem tudta őket azonosítani, (14. kép 7,10) Ltsz. 143/1878/51, 5, (15. kép 1—3, 5—11) Ltsz. 143/1878/1, 2, 6, 8, 13, 14, 22, 25, 31, 39.

1913-ban is szerzett a MNM egy Tökölről származó csuklóvédőt. Valószínűleg ez is a temető valamelyik sírjából került elő. Ltsz. 9/1913 (15. kép 4).

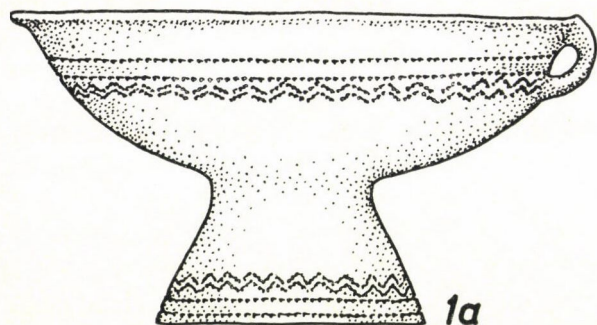
Csetneki megemlíti publikációjában, hogy 1876-ban is került a MNM-ba ilyen csuklóvédőlemezt s több csontvázon is találtak hasonlókat.¹⁴ Kézirat naplójában nov. 19—20-i dátummal lerajzolt Csetneki egy füles harangedényt, két fülesedényt. Ezeket még leletmentése előtt láthatta és az egyiknél megjegyezte, hogy Jankovich Miklós kormánybiztosnál maradt, aki a gátépítés során előkerült leletekről értesítette a MNM-ot.

Csetneki feljegyzése szerint a II. temető mintegy 700 m hosszan húzódott a kubikszelvényekben, ahol 71 sír helyét jelölte be. A sírokban semmiféle rendszert nem lehet megállapítani. Úgy látszik, hogy a sírok kisebb-nagyobb csoportokat alkottak. A szelvények északi részén az 1—6, 54—57, 70—71. sír alkotott egy csoportot. A 7—11, 47, 53, 58—59, 68—69. sír alkothatta a másik csoportot. A 12, 14, 60—62, 67. sír lehetett egy következő csoport része. A 13, 15—18. és esetleg a 19. és 46. sír tartozhatott egy újabb sírcsoportba. A 20—25. sír is csoportban helyezkedik el, de lehetséges, hogy ez összefügg az előző sírok csoportjával. A 26, 27. és 52. sír vagy önálló sírcsoport része, vagy hozzátartozik ahhoz a nagy félköríves csoporthoz, amelyhez a 28—44, 63—66. sírok tartoznak. A legdélibb részen teljesen különálló csoportot alkotnak a 45, 48—51. sírok.

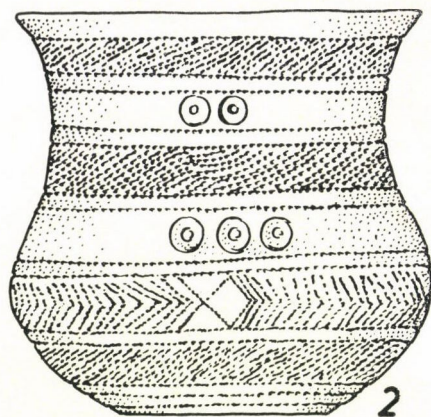
A temetőterképet tanulmányozva arra a meglepő felfedezésre jutunk, hogy a harangedény-csepeli csoport körébe tartozó összes beletárolt, ill. meglevő sírlelet északon a 39. 40 és a 41. szelvényekből, került elő. A 34—38. szelvényekből, amelyekben összesen 36 sír helye van bejelölve, csupán három sírből kerültek leletek a Nemzeti Múzeumba. Ezek közül is egy azonosíthatatlan (50. sír), a 43. sír a vatyai kultúra körébe tartozott, a 65. sír pedig a korabronzkor több fázisában is általános kis füles csészét tartalmazott (14. kép 4). Felmerülhet a kérdés, hogy az itt jelzett sok sírból hová lehettek a leletek. Ezen a részen Csetneki 11 sírt (35—38, 43, 48—49, 63—66) határozottan hamvasztásosnak mond, sőt az északon ezekhez közvetlenül csatlakozó 39. szelvény déli felében is négy hamvasztás sírt említ (16—19). A jegyzőkönyvben készített sírvázlatok közül a 16, 17, 18. sír (6. kép) továbbá a 35, 36, 38 (7a-c kép), sír mind hamvasztásos urnasír volt és jellegük még a vázlatos rajz alapján is eltér a harangedény-csepeli csoport már helyeken megismert temetkezési módjától. Különösen figyelemreméltó a 16, 17. és 18. sír urnáinak egy sorban, egymás közelében való elhelyezkedése, amely a nagyrévi kultúra kulcsi

¹⁴ Csetneki Jelenik E., ArchÉrt (1879) 51.

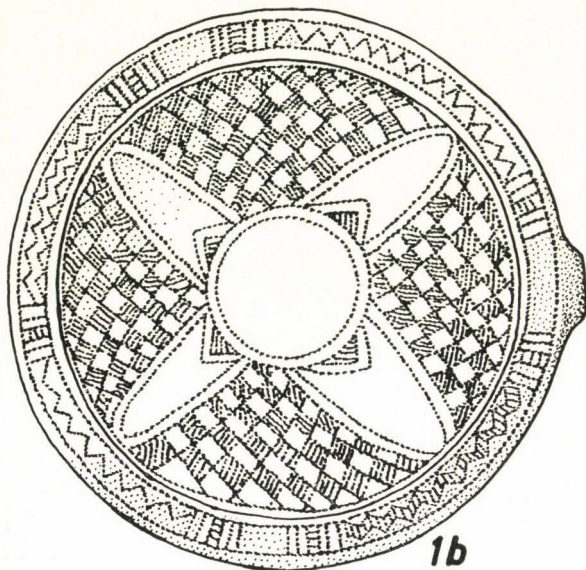

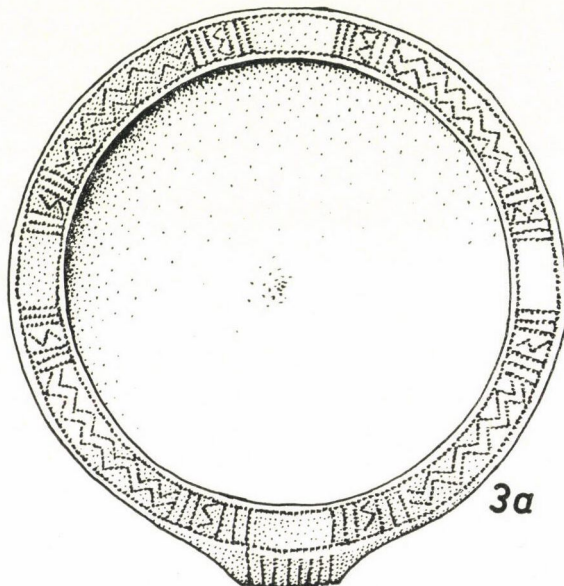
1a

2

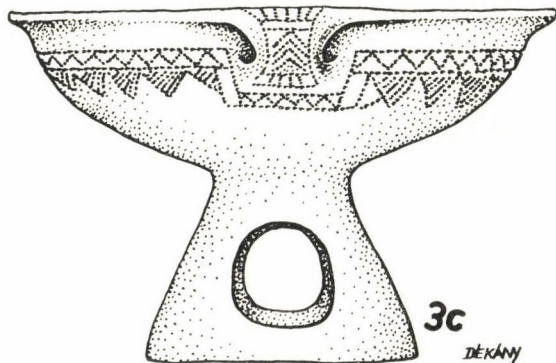
1b

3a

3b

3c

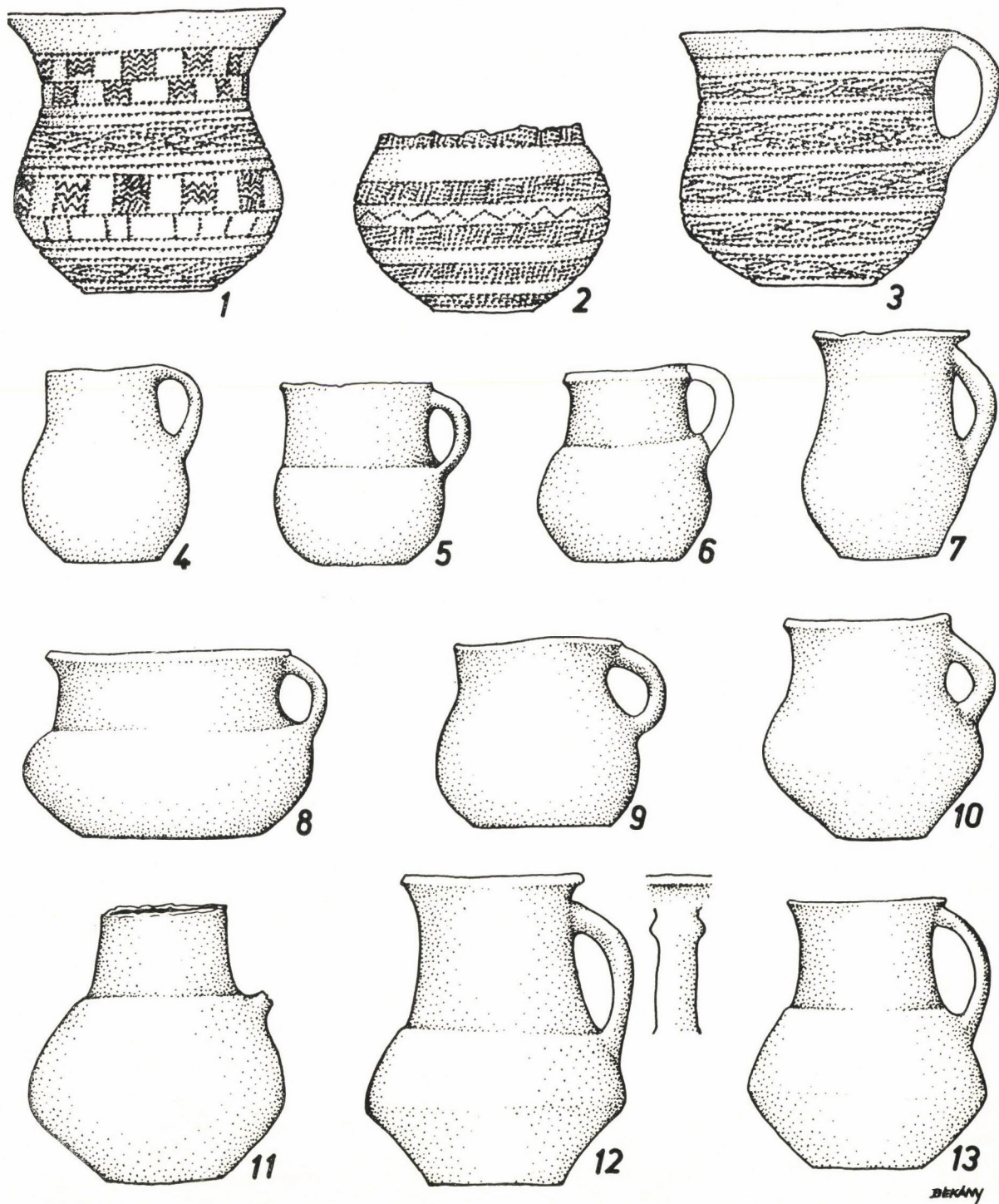
DEKÁNY

9. kép. Tököl. Edények az 1876-os gátszakadás helyéről. MNM. 1-3 = 2 : 5

Рис. 9. Токол. Сосуды из размыва плотины в 1876 г. ВНМ. 1-3 = 2 : 5

Fig. 9. Tököl. Vases trouvés à l'endroit de la rupture de la digue 1876. Musée Nat. Hongrois. 1-3 = 2 : 5

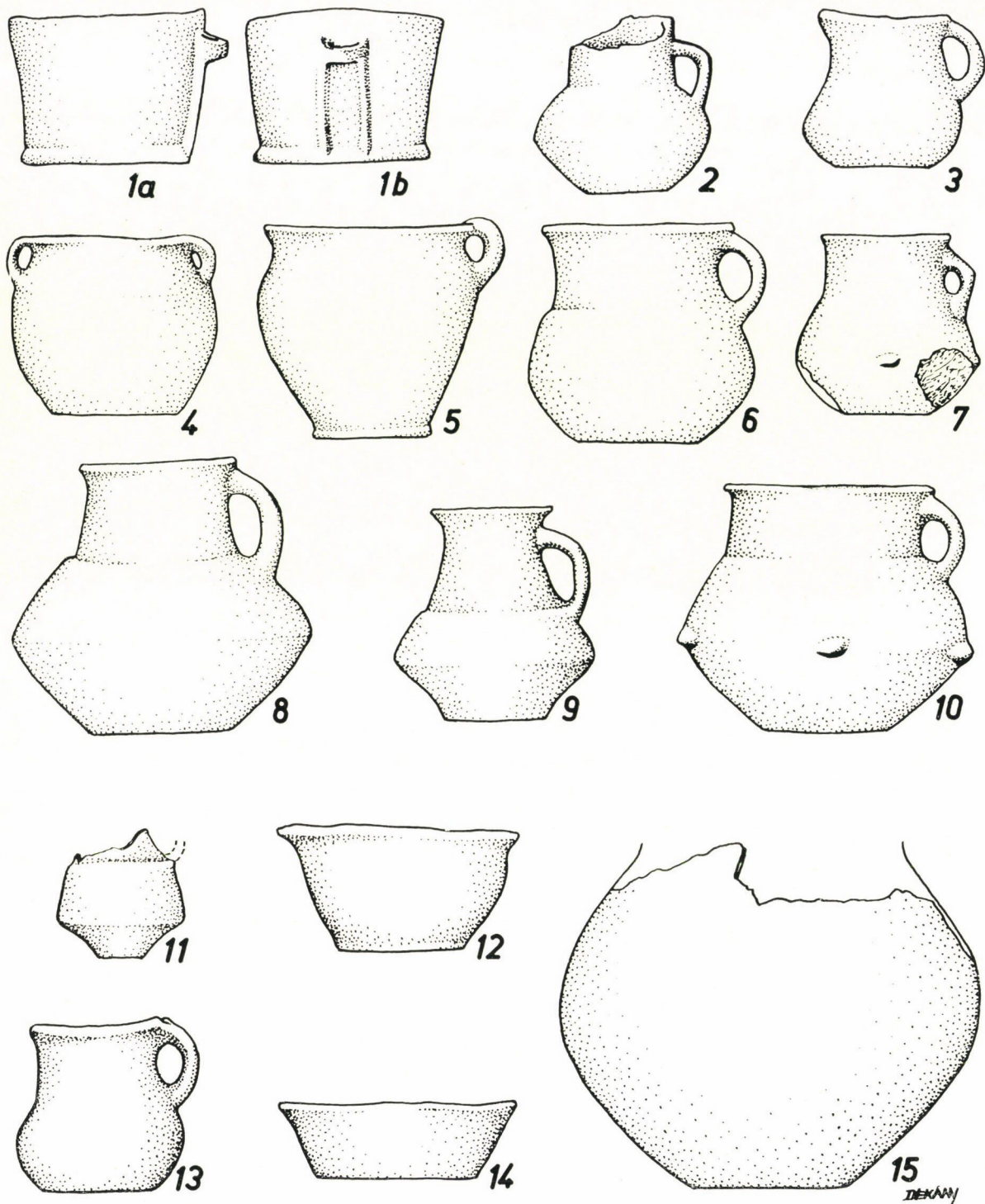

10. kép. Tököl. Edények az 1876-os gátszakadás helyéről. MNM. 1–12 = 1 : 3, 13 = 1 : 4

Рис. 10. Токөл. Сосуды из размыва плотины в 1876 г. ВМН. 1–12 = 1 : 3, 13 = 1 : 4

Fig. 10. Tököl. Vases trouvés à l'endroit de la rupture de la digue 1876. Musée Nat. Hongrois. 1–12 = 1 : 3, 13 = 1 : 4

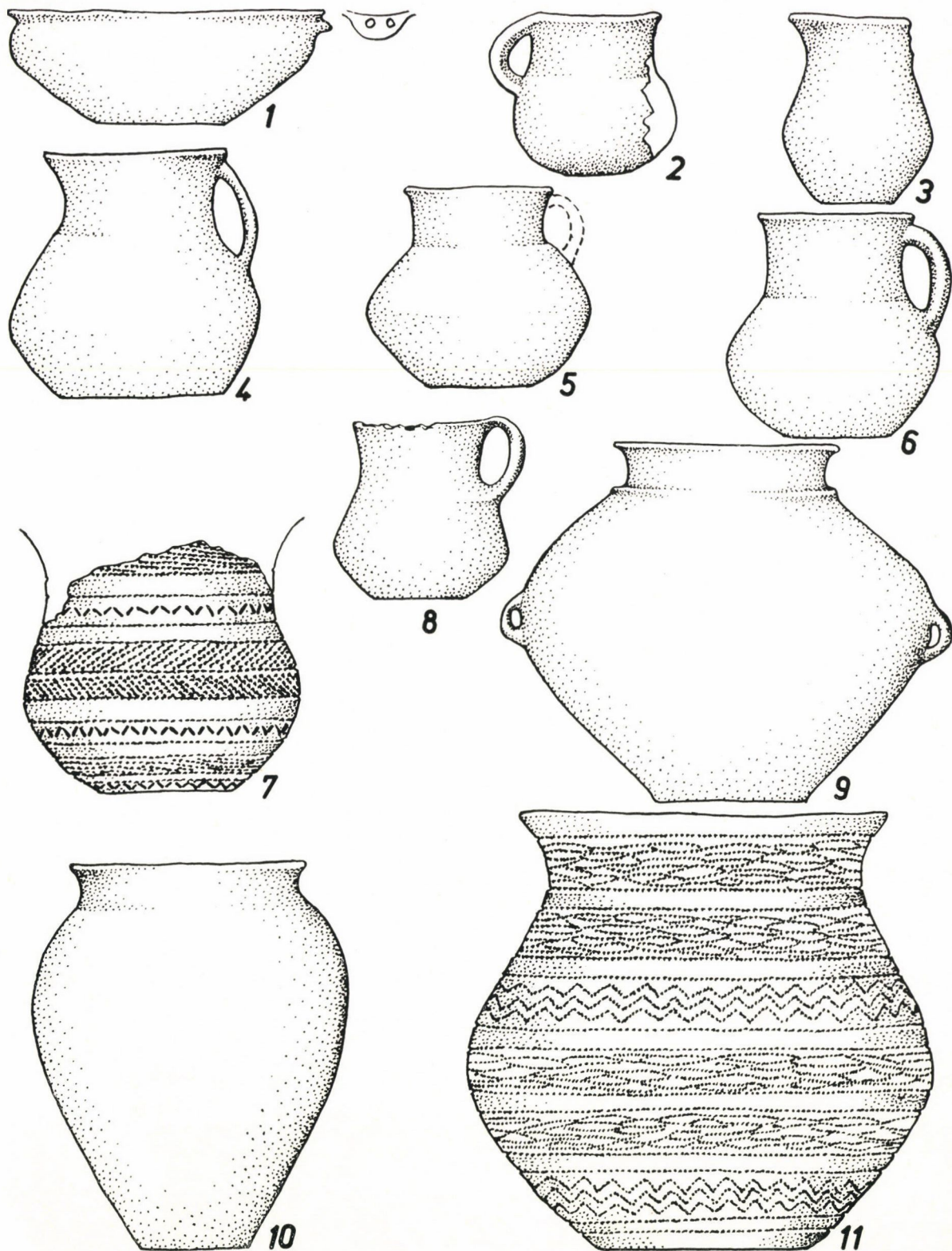

11. kép. Tököl. Edények az 1876-os gátszakadás helyéről. MNM. 1—14 = 1 : 3, 15 = 1 : 4

Рис. 11. Токөл. Сосуды из размыва плотины в 1876. ВНМ. 1—14 = 1 : 3, 15 = 1 : 4

Fig. 11. Tököl. Vases trouvés à l'endroit de la rupture de la digue en 1876. Musée Nat. Hongrois. 1—14 = 1 : 3, 15 = 1 : 4

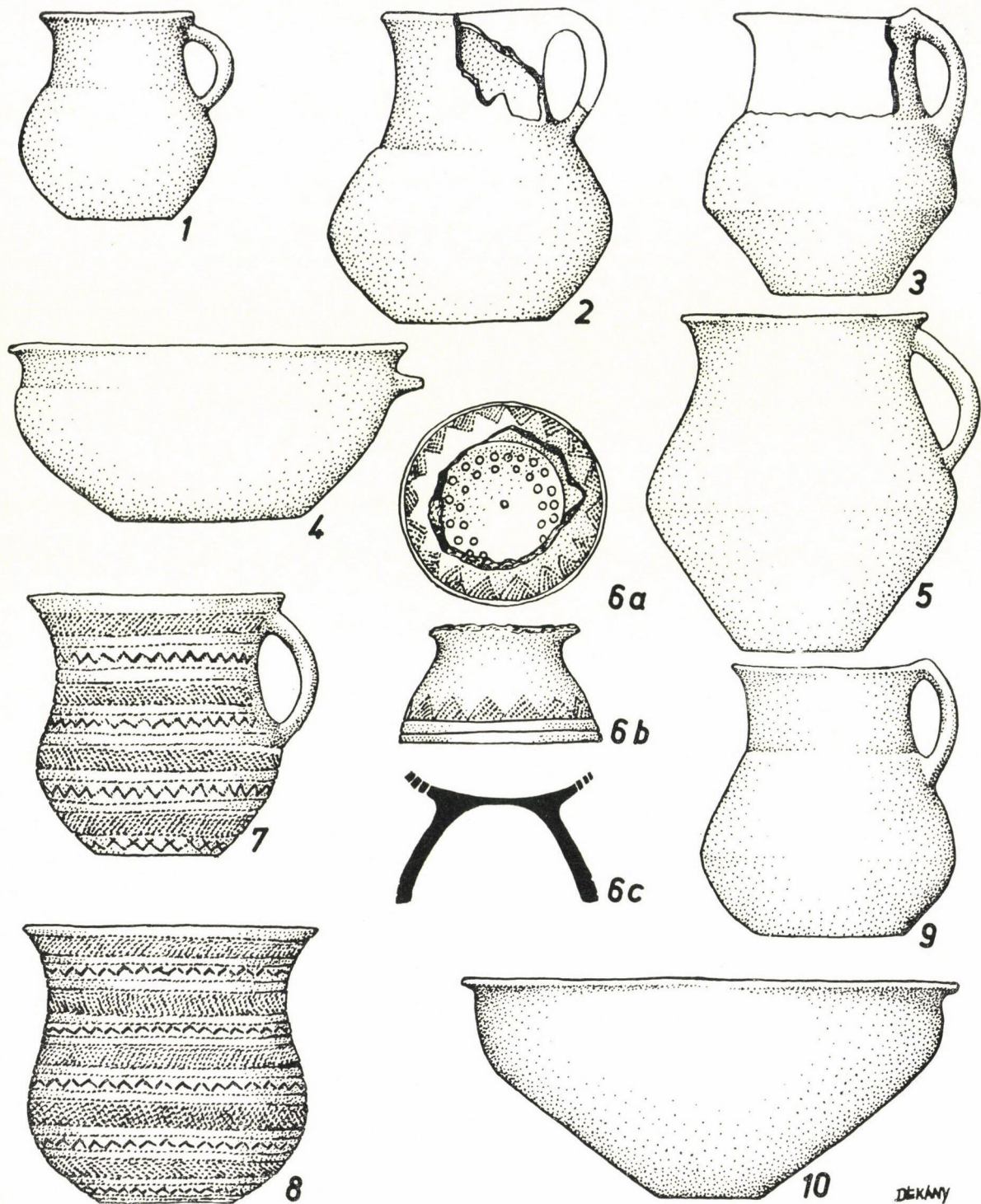
DEKÁNY

12. kép. Tököl. Edények a I. és II. temetőből. 10: I. temető, VII. sír; 9: I. temető, IX. sír; 1–3: I. temető, X. sír; 5: I. temető, XIV. sír; 6: II. temető, 1. sír; 8: II. temető, 5. sír; 11: II. temető, 7. sír; 7: II. temető, 8. sír; 4: II. temető, 10. sír. MNM. 2–8, 11 = 1 : 3, 1 = 1 : 4, 9–10 = 1 : 5

Рис. 12. Токөл. Сосуды из могильников № I и № II. 10: могильник № I, погр. VII; 9: могильник № I, погр. IX; 1–3: могильник № I, погр. X; 5: могильник № I, погр. XIV; 6: могильник № II погр. 1; 8: могильник № II, погр. 5; 11: могильник № II, погр. 7; 7: могильник № II, погр. 8; 4: могильник № II, погр. 10. ВНМ. 2–8, 11 = 1 : 3, 1 = 1 : 4, 9–10 = 1 : 5

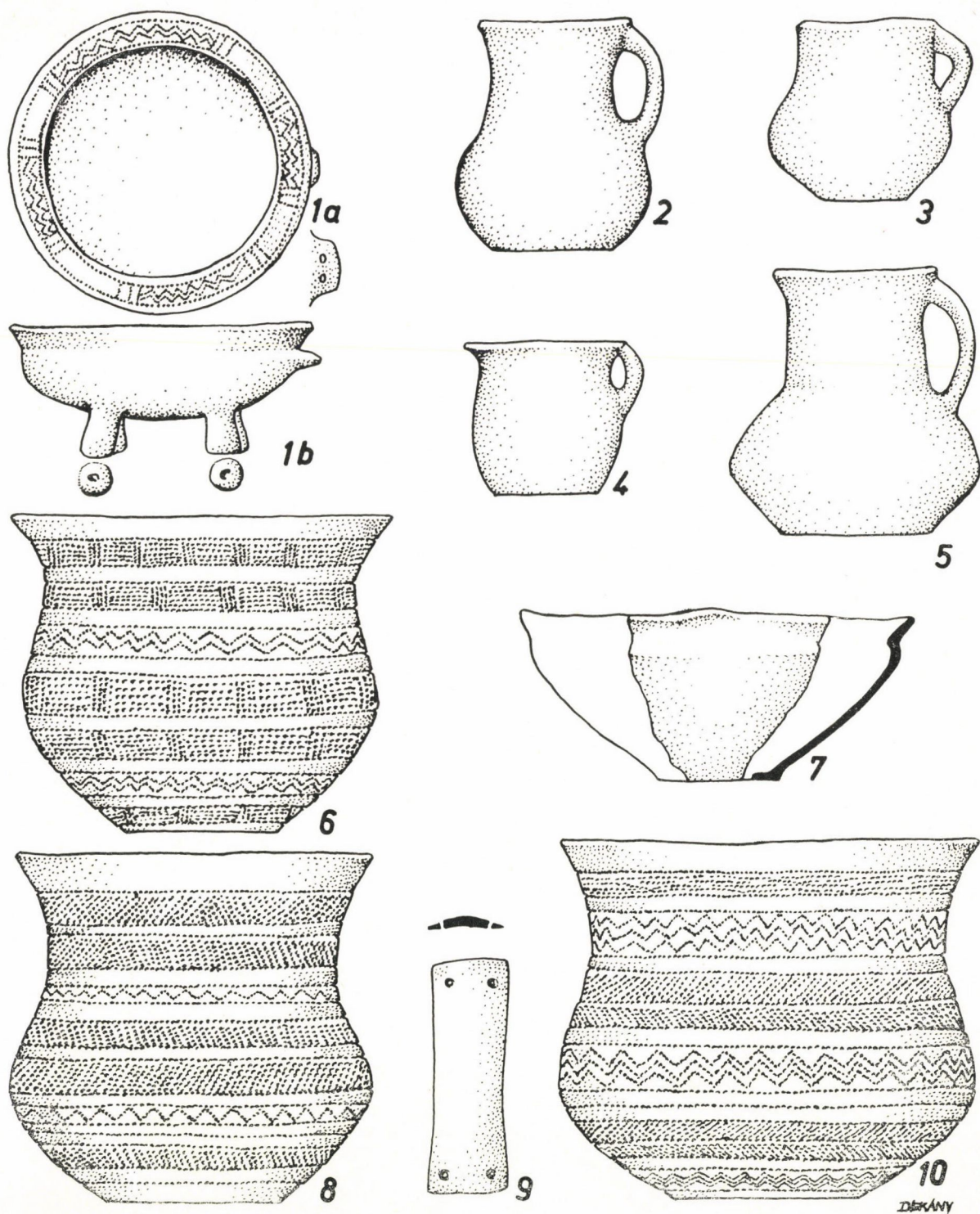
Fig. 12. Tököl. Vases trouvés dans les nécropoles I et II. 10: nécropole I, tombe n° VII; 9: nécropole I, tombe n° IX; 1–3: nécropole I, tombe n° X; 5: nécropole I, tombe n° XIV; 6: nécropole II, tombe n° 1; 8: nécropole II, tombe n° 5; 11: nécropole II, tombe n° 7; 7: nécropole II, tombe n° 8; 4: nécropole II, tombe n° 10. Musée Nat. Hongrois, 2–8, 11 = 1 : 3, 1 = 1 : 4, 9–10 = 1 : 5

13. Kép. Tököl. Edények a II. temetőből. 1: 13. sír, 2-4: 14. sír; 5: 18. sír. 6: 55. sír; 7-10: 46. sír.
 MNM. 1-4, 6-9 = 1:3, 10 = 1:4, 5 = 1:5
 Рис. 13. Токөл. Сосуды из могильника № II. 1: погр. 13; 2-4; погр. 14; 5: погр. 18.; 6: погр. 55; 7-10: погр. 46.
 ВМ. 1-4, 6-9 = 1:3, 10 = 1:4, 5 = 1:5
 Fig. 13. Tököl. Vases trouvés dans la nécropole II. 1: tombe n° 13; 2-4: tombe n° 14; 5: tombe n° 18; 6:
 tombe n° 55; 7-10: tombe n° 46. Musée Nat. Hongrois. 1-4, 6-9 = 1:3, 10 = 1:4, 5 = 1:5

14. kép. Tököl. Edények és csuklóvédő a II. temetőből. 1, 6: 60. sír; 2: 62. sír; 3: 61. sír; 4: 65. sír; 5: 67. sír; 8—9: 70. sír; 7, 10: sírszám nélkül az 1878. évi ásatásból. MNM. 1—6, 8—10 = 1 : 3, 7 = 1 : 4
 Рис. 14. Токол. Сосуды и костяная пластинка из могильника № II. 1, 6: погр. 60; 2: погр. 63; 3: погр. 61; 4: погр. 65; 5: погр. 67; 8—9: погр. 70; 7, 10: без номеров погр., раскопки 1878 г. ВНМ. 1—6; 8—10 = 1,3, 7 = 1 : 4
 Fig. 14. Tököl. Vases et protecteur de poignet trouvé dans la nécropole II. 1, 6: tombe n° 60; 2: tombe n° 62; 3: tombe n° 61; 4: tombe n° 64; 5: tombe n° 67; 8—9: tombe n° 70; 7—10: tombe sans numéro dégagée lors des fouilles de 1878. Musée Nat. Hongrois. 1—6, 8—10 = 1 : 3, 7 = 1 : 4

15. kép. Tököl. 1—3, 5—11: Edények sírszám nélkül az 1878. évi ásatásból, 4: csuklóvédő lemez. Szórvány.
MNM. 1—11 = 1 : 3.
Рис. 15. Токол. 1—3, 5—11: сосуды без номеров погребений, раскопки 1878 г.; 4: Костяная пластинка. Случ.
находка. ВНМ. 1—11 = 1 : 3
Fig. 15. Tököl. 1—3, 5—11: Vases livrés par une tombe sans numéro, dégagée lors des fouilles de 1878. 4: pla-
que de protecteur de poignet. Trouvaille isolée. Musée Nat. Hongrois, 1—11 = 1 : 3

csoportjában figyelhető meg.¹⁵ A 18. sír megmaradt füles edénye (13. kép 5) és a 65. sír kis csészéje (14. kép 4) szintén a nagyrévi kultúra fiatalabb fázisába tartozhat. A 43. sír füles korsója jellegzetesen középsőbronzkori és ennek megfelelően a vatyai kultúra bronzait tartalmazza.¹⁶ A 35. sír metszetráján látható fazékszerű urna (7b. kép) ugyancsak jellegzetes a nagyrévi kultúra fiatalabb szakaszában.¹⁷ A 38. sír metszetén látható öblös urna alsó része (7a. kép) inkább a vatyai kultúrára utal. A 37. sír is ebbe a sírcsoportba tartozott, amelyből három edényt, égett csontokat és bronzdarabokat említ Csetneki. Ugyancsak ebbe a sírcsoportba tartozott a 63–66. sír, amelyekben a feljegyzés szerint nagy urnák voltak égett csontokkal. Mindezek a megfigyzések, a vázlatos sírrajzok, és a megmaradt kevés lelet arra a feltevésre enged következtetni, hogy a temető déli felén megfigyelt sírok vagy legalábbis ezek túlnyomó része nem tartozott a harangedény-csepeli csoport körébe, hanem itt részben a későnagyrévi, és részben a vatyai kultúra sírjai helyezkedtek el. Talán a nagy urnák szokásos töredékes állapota magyarázza a leletek hiányát ezen a részen, mivel ebben az időben a töredékeket még ritkán szállították be a múzeumokba. Biztonsággal csak azt mondhatjuk, hogy a 39. 40. és 41. szelvény sírjai tartozhattak a harangedény-csepeli csoport körébe. Ez legfeljebb 32 sírt jelenthet.

Mivel a harangedény-csepeli csoport sírjai általában nem összefüggő nagy temetőben, hanem inkább kisebb-nagyobb sírcsoportokban helyezkednek el, lehetséges, hogy a 34–38. szelvényekben is előfordulhatott egy-egy ilyen sír, de ez csak kivételes eset lehetett.

A harangedények sírjai, mint láttuk, három kisebb csoportban helyezkedtek el a II. temetőben. A szelvények, mint Csetneki is megjegyezte, kb. 600–1000 m távolságban húzódnak párhuzamosan a Dunával. A Duna-partján közvetlenül, települési jelenségek figyelhetők meg a partomlásban. Ezek a települési jelenségek — kisebb nagyobb gödrök — szinte összefüggő láncolatban húzódnak a vízhez közel eső parti sávnak, több kilométer hosszan. Ezekben megtalálhatjuk a harangedény-csepeli csoport leleteit, a későnagyrévi és a vatyai kultúra emlékeit is.¹⁸ Amint sok más lelőhelyen is szinte szabályszerűen lehetett megfigyelni, hogy a parti sávon helyezkedett el a telep, a parttól távolabb pedig a temető vagy sírcsoport, Tökölön is ugyanez a szabályosság jelentkezett.¹⁹ Valószínű, hogy a települési jelenségek hosszú vonulatához a parttól kissé távolabb mindenütt sírok, sírcsoportok kap-

csolódtak. Ezeknek lehetett a része Csetneki I. és II. temetője és az 1876-os gátszakadáskor felszínre hozott temető is.

A Szt. Anna kápolnától kb. 1 km-re D-re 1973-ban is bolygatott meg sírokat a mélyszántás, amelyekből helyszíni szemle során urnát, táltöredékeket és kis edényt gyűjtöttem össze.²⁰ Ezek a leletek, amelyek fészekszerűen jelentkeztek a felszínen, egy negyedik temető, ill. sírcsoport helyét jelzik.

Az elmúlt két évtized feltárásai alapján komoly kételyek merülnek fel a Csetneki által jelzett temetkezési rítussal kapcsolatban. A II. temető 71 sírjából 34-t említ csontvázasnak és 37-t hamvasztásosnak.²¹ A csontvázas sírok ilyen aránya Tökölön kívül eddig sehol sem fordult elő Magyarországon. A hamvasztásos sírok száma mindenütt sokszorosan felülmúlja a csontvázas sírok számát. Mivel azt állapítottuk meg, hogy a 71 sír közül hitelt érdemlően legfeljebb 32 sír tartozhat a harangedény-csepeli csoport körébe, a Csetneki szerint feltételezett arány máris bizonytalanná válik. A II. temető harangedényes sírjai közül 6 sírt említ csontvázal. Ha az összes többi sír hamvasztásos volt, még ez a csökkentett szám is a csontvázas temetkezéseknek a szokásosnál nagyobb mérvű előfordulására utal. Az I. temetőben a 14 sírből egy csontvázas sírra következtethetünk. Ahol a rítust leírja, urnás temetkezésekre gondolhatunk.

A tököli temetők rítusával kapcsolatos megállapításokat ma már nem fogadhatjuk el mérvadónak, mivel az újabb ásatások sok helyen tették lehetővé a hiteles megfigyeléseket.²² (Jóval nagyobb sírszámú temetőben is.) Ezekből az következtethető, hogy a sírok 1/8–1/10 része tartalmazott csontvázas temetkezést. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Csetnekinek tulajdonképpen csak öt nap állott a kb. 7 km hosszú munkaterületen, két korabronzkori és egy középsőbronzkori temető sírjainak a megfigyelésére. Elképzelhetetlen, hogy ilyen rövid idő alatt minden előkerülő sírt, ill. leleteit meg tudta volna menteni. Igen valószínű, hogy a kubikszelvények ásásakor sok sír teljesen elpusztult, sok sírnak csak a maradványát találta meg Csetneki. Így a sírok nagy részénél a rítus pontos megállapítására nem is volt módja.

Két sírban (I. temető X. sírja, II. temető 70. sírja), szerinte guggoló helyzetű csontvázat talált. Az egyiket le is rajzolta jegyzőkönyvében (4. kép). A rajzból azonban inkább egy hátton fekvő, felhúzott lábú csontváza következtethetünk, melynek jobb oldalán voltak az edénymellékletek. A másiktól azt írja jegyzőkönyvében, hogy ugyanilyen hely-

kultur in Budapest). Emlékek Budapest Múltjából 19 (1973) 16, 32.

²⁰ Vö. I. a szigetszemetmisklői helytörténeti gyűjtemény vezetőjének és Gyuricza M. jelentése alapján 1974-ben helyszíni szemlén a parttól kissé távolabb az 1. képen megjelölt helyen figyeltem meg a megbolygatott sírok nyomát.

²¹ Csetneki Jelenik E., ArchÉrt 13 (1879) 56.

²² Kabicz N., FA 7 (1955) 45–60, 230–232.; Schreiber R., MFME 1966–67, 66.; Ua., EBM 19 (1973) 16–18, 33–34.; Ua., ArchÉrt 99 (1972) 153.

¹⁵ Bóna I., Alba Regia 1 (1960) 2–3. kép.

¹⁶ MNM lelt. szám: 143/1878.24: (edény) és 143/1878.53–56: (bronzok)

¹⁷ Bóna I., Alba Regia 1 (1960) 2. t. 1., 3., 5., 8., 18. 3. t. 1., 6., 8. stb.; Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 8. kép 4., 6., 7., 9. és a 9. képen több edény.

¹⁸ Helyszíni szemle során 1972–73-ban a Duna partszakadásában települési gödröket figyeltem meg.

¹⁹ Schreiber R., MFME 1966–67, 64–66.; Uö., A harangedények népe Budapesten (Die Glockenbecher-

zetben találta, csupán az edények a csontváz bal oldalán helyezkedtek el. Eddig még sehol sem találunk guggoló helyzetű csontvázakat és ezekben az esetekben is inkább hátonfekvő, erősen zsugorított helyzetű metetkezésekre kell gondolnunk. Csetneki szerint a II. temető 70. sírjában a csontváz mellrészén találta a csuklóvédő lemezt. Békásmegyeren saját ásatásom során a 221. csontvázas sírban az áll elé húzott bal alkar (csukló) mellett találtam a csuklóvédő lemezt.

Tökölön is meg lehetett figyelni, hogy a zónás díszű harangedények nem egy esetben párosával helyezkedtek el a sírban.²³ Két zónás díszű harangedény került elő a II. temető 46. sírjából (13. kép 7–8), és erre lehet következtetni a 70. sír esetében is. Az utóbbi sír egyik harangedénye elveszett, vagy nem azonosítható (14. kép 8). Több más temetőben azt is megfigyelhettük, hogy a zónás díszű harangedényekkel együtt volt a csuklóvédő lemez is, a tököli 70. sírhoz hasonlóan (14. kép 9). Amikor más temetőkben párosával kerültek elő a harangedények — csuklóvédő lemezzel is — ezek kizárólag csontváz vagy szórthamvas metetkezésekhez tartoztak.²⁴ Tökölön a 46. és a 70. sír két-két zónás díszű harangedénye csontváz metetkezéshez tartozott. Mindezekből azt következtethetjük, hogy a tököli temetőkben is érvényesültek azok a metetkezési szabályok, amelyek minden más hazai, sőt még a külföldi temetőknél is megfigyelhetők. Már csak ezért is fenntartással kell fogadnunk Csetneki olyan megállapításait, amelyek a szabályosságtól nagy mértékben eltérnek. Tökölön is fel kell tételeznünk szórthamvas metetkezéseket és sokkal több urnás metetkezést, mint amiről Csetneki megemlíkezik. Elképzelhető, hogy a csontváz és a hamvasztásos sírok aránya Tökölön is hasonló lehetett, mint a kultúra más Budapest környéki temetőiben.

Az urnák hiányát azzal magyarázhatjuk, mint amit a II. temető későnagyrévi és vatyai kultúrába sorolt sírjainál feltételeztünk: ezek többnyire töredékes állapotban voltak és cserepeiket nem gyűjtötte össze Csetneki.

Nagy a valószínűsége, hogy a II. temető sírjai három korszakot képviseltek:

- a) a harangedény-csepeli csoport,
- b) a későnagyrévi és
- c) a vatyai kultúra sírjait bolygatta meg a gátépítés.

* * *

A tököli két temetőből és az 1876-os árvíz idején megbolygatott temetőből olyan leletek kerültek elő, amelyekben mindazok a típusok előfordulnak, amelyek a harangedény-csepeli csoportra máshol is

jellemzők. Különösen jellegzetesek a zónás, pecsételt díszű harangedények füllel vagy fül nélkül (9. kép 2, 10. kép 1–3, 12. kép 7, 11, 13. kép 7–8, 14. kép 6, 8, 10, 15. kép 1–3, 5, 7–8 stb.). Ezek az edények hívták fel elsősorban a nemzeti kutatás figyelmét a harangedény kultúra magyarországi jelenlétére. A vörös festésű zónás, pecsételt díszű harangedények voltak a Budapest környékére újonnan megérkezett népesség legjellegzetesebb leletei.

Tökölön kívül sehol sem kerültek elő talpas tálak félgömb alakú tálrésszel, vízszintes peremmel s kis füllel a perem alatt. Talprészük vagy csonkakúp, vagy csonkagúla alakú, ez utóbbi nagy lyukkal áttörve. Külsejüket a díszítés nem borítja el. A tál felső részén és a talp alsó részén van az 1–2 vízszintes vonalból, 1–2 zezzug vonalból és kitöltött háromszögekből álló bepecsételt minta (9. kép la, 3b-c, 13. kép 6.). A tálak vízszintes peremét is ugyanolyan pecsételt minta díszíti, mint ami máshol is jellemző a harangedény-csepeli csoportra (9. kép 1b, 3a). Az egyik tál belsején a díszítetlen részek alkotják a csillagmintát, a közbe eső nagy háromszögeket pedig sakktáblaszerűen elrendezett kitöltött, és üres kis négyzetek díszítik (9. kép 1b). Ezek az edények azért nagyon fontosak, mert világosan mutatnak arra a kapcsolatra, amit a díszítetlen kerámiával összefüggésben többször is kifejtettem,²⁵ vagyis, hogy a megelőző helyi népesség milyen nagy szerepet játszott az új kultúra létrejöttében. A csonkakúp és csonkagúla alakú talp, a külső díszítés mintája, elsősorban azonban az egyik tál belső csillagmintája a zóki kultúra makói csoportjának legjellegzetesebb formái és díszítő motívumai közé tartozik. Ugyanakkor a széles vízszintes díszített tálperem, ennek mintája s a díszítés technikája — a bepecsételés — a harangedény kultúra kizárólagos jellegzetessége egész Közép-Európában. Ezek az edények egyesítik magukban a helyi népesség és az újonnan érkezett népesség edényművességének néhány jellegzetes vonását.

Előfordul Tökölön a kissé ferde peremű tál, négy hengeres lábbal. A perem alatt kétszer átfúrt lapos, vízszintes fogantyú helyezkedik el. A széles peremet zónás, pecsételt minta díszíti (14. kép la-b). A hengeres lábú tálak Dél-Németorszáig a harangedény kultúra egyik legjelentősebb edénytípusát alkotják.²⁶

Megvannak a tököli temetőkben a vízszintes vagy ferdén tagolt peremű, kissé behúzott vállú, díszítetlen tálak is, olykor kétszeresen átfúrt lapos, vízszintes fogantyúval. Az ilyenek igen jellegzetesek Magyarországon, Ausztriában és Cseh—Morvaországban (12. kép 1, 13. kép 4, 10, 14. kép 7).²⁷

²³ Magyarországon szinte minden hasonló korú temetőben előforduló jelenség és Közép-Európában is jellemző. Schreiber R., MFMÉ 1966–67, 66., irodalom: 11. j.

²⁴ Schreiber R., EBM 19 (1973) 18, 33–34. A 21. képen egy ilyen szórthamvas sír leletegyüttese látható.

²⁵ Schreiber R., MFMÉ 1966–67, 64, 67–68, 70.; Ua., ArchÉrt 99 (1972) 152–153.; Ua. EBM 19 (1973) 11–12, 25–27.

²⁶ Kalicz N., FA 7 (1955) 11. t. 3, 55, 60–61. j. irodalommal; Hájek, L., PA 48 (1957) 4. kép 1–2, Ua., ASM (Praha) 5 (1968) 4. t. 1., 3., 8.; Patay P., ArchÉrt 87 (1960) 1. t. 1.; Sangmeister E., JRGZ (Mainz) 11 (1964) 1. kép 13, 2. kép 8., 13, 4. kép 11, 7. kép 11, 8. kép 8.

²⁷ Kalicz N., FA 7 (1955) 55, 62–64. j.

A fordított csónkakúp alakú alacsonyabb és magasabb tálak is a temető jellegzetes leletei közé tartoznak (11. kép 12, 14, 15, kép 11). Ez a típus is általános a kultúra elterjedési területén.²⁸

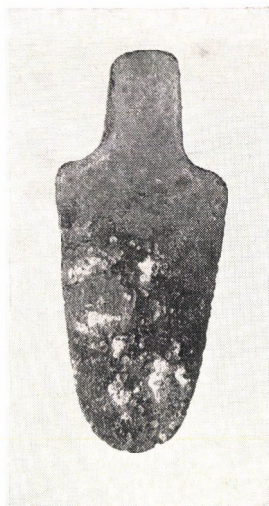
A csaknem hengeres csésze vízszintes állású füllel, enyhén profilált aljjal és a fül tövéből lefutó két függőleges bordával egyetlen példányban fordul elő Tökölön (11. kép 1). Hasonló alakú, csak borda nélküli edény nemcsak az alsónémedi temetőből ismeretes, de a kultúra közép-európai területén is otthonos forma.²⁹

A tojástestű csésze, enyhén kihajló szájperemmel, peremből induló rövid füllel (11. kép 5), egy példányban fordul elő Tökölön. Bár nem gyakori formája a kultúrának, Csehorszáig megtalálható.³⁰

Ugyancsak ritka forma a gömbtestű, kihajló peremű kétfülű kis csupor (11. kép 4), amelynek különböző változatai Magyarországon és Közép-Európában is megvannak.³¹

Az egyfülű bögrék és korsók igen sokféle változata található meg a tököli temetőekben is, miként ezek jellemzők a harangedény-csepeli csoport összes magyarországi lelőhelyeire, de nagy részük megtalálható a harangedény kultúra cseh—morvaországi leletanyagában is.³² Megvannak a széles szájú, nyomott gömbhasú, vagy körte alakú bögrék, zömök vagy megnyúltabb kettős kónikus és tagoltan illeszkedő, magas nyakú korsók stb. A szalagfűl leggyakrabban a perem alól, néhány esetben a peremből indul (10. kép 4—13, 11. kép 2—3, 6—11, 13, 12. kép 2—7, 13. kép 1—3 stb.).

A korsók közül egy nagyméretű kettőskónikus formát kell kiemelnünk, amely valószínűleg nem tartozik a harangedény csepeli csoportba. Mint már fentebb is megemlítettük, a II. temető 18. sírjából került elő, amely rítusa alapján s az edényforma alapján is valószínűleg a nagyrévi kultúra késői szakaszába tartozik (13. kép 5).³³ Lehetséges, hogy a nagyrévi kultúra késői fázisába tartozik a 65. sír egyfülű kis csészéje is (14. kép 4), amely a II. temetőnek azon a részén került elő, ahonnan kiányoznak a harangedény leletek és ahol a későnagyrévi, valamint a vatyai kultúrába tartozó sírokat tételeztük fel.

16. kép. Tököl. Réztőr az 1876-os gátszakadás helyéről. IKM Székesfehérvár 1 : 2

Рис. 16. Токөл. Медный кинжал из размыва плотины в 1876 г. Музей г. Сэкешфехервара 1 : 2

Fig. 16. Tököl. Épée de cuivre trouvée à l'endroit de la rupture de la digue. Székesfehérvár, Musée István Király, 1 : 2

Egy példányban került elő Tökölön a fazék alakú urna (12. kép 10), amely nemcsak Magyarországon, de Közép-Európában is a harangedény kultúra jellegzetes leletei közé tartozik.³⁴ Ez az előzménye a későnagyrévi kultúra fazék-urnáinak.³⁵

Egyetlen öblös hasú urna maradt meg a tököli leletek között. Rövid hengeres nyaka és két szalagfűle van az öblén. Nyakát a vállától körbefutó borda választja el (12. kép 9.). Ez az edényforma is a harangedény-csepeli csoport, ill. a harangedény kultúra legáltalánosabb típusa Magyarországon és Cseh—Morvaországban.³⁶

Tökölön egy sírban találta meg Csetneki a téglalap alakú, négy lyukkal átfúrt, ívelt keresztmetszetű csuklóvédő lemezt (14. kép 9), de szórványként is eljutott az Nemzeti Múzeumba (15. kép 4). Csetneki publikációjában azt említi, hogy 1876-ban is került csuklóvédő lemez a Nemzeti Múzeumba,

Pittioni E., Urgeschichte des österreichischen Raumes. (Wien 1954) 187. kép alul 1—2.; Kalousek, F., ČMM (Brno) 41 (1956) 3. t. 4, 4. t. 1., 3., 5. t. 1, 8. t. 5., 10. t. 1—3, 11. t. 4, 6 stb.; Sangmeister E., JRGZ 11 (1964) 1. kép 6—7, 2. kép 2., 4., 6., 10—11., 17, 3. kép 10.; Schreiber R., MFMÉ 1966—67. 1. kép alul 3—5 sor, Ua., ArchÉrt 99 (1972) 4. kép 3—13, Hájek L., ASM (Prah) 5 (1968) 4. t. 2—4., 6—7., 9.

²⁸ Kalicz N., FA 7 (1955) 8. t. 2—3, 9. t. 5, 10. t. 2, Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 4. kép 1.

²⁹ Kalicz N., Acta ArchHung 9 (1958) 1. t. 2—3., 9—10, 2. t. 1 (46—48. jegyzetben bőséges irodalom); Sangmeister E., JRGZ 11 (1964) 4. kép 8, Hájek L., ASM 5 (1968) 8. t. 2., 4., 8.

³⁰ Kalicz N., FA 7 (1955) 11. t. 4.; Hájek L., ASM 5 (1968) 8. t. 5., 6.; Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 2. kép 11.

³¹ Kalicz N., Acta ArchHung 9 (1958) 1. t. 13.; Hájek L., ASM 5 (1968) 7. t. 1, 8. t. 3.

³² Kalicz N., FA 7 (1955) 53—54., 39—55. jegyzet

lényegesebb irodalommal; Ua., Acta ArchHung 9 (1958) 1. t. 1., 6—7., 12., 15—16., 2. t. 4.; Kalousek, F., ČMM 41 (1956) 3. t. 2—3, 4. t. 4—6, 5. t. 3, 6. t. 2, stb.

Sangmeister, E., JRGZ 11 (1964) 1. kép 1—2., 4—5., 9., 12., 14, 2. kép 1., 3., 5., 7., 14—16, 4. kép 10, 8. kép 10., 12., 15.; Hájek, L., ASM 5 (1968) 3. t. 1—8, 5. t. 1—10, stb.; Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 2. kép 1—10., 12—19.

³³ Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 8. kép 3, 9. kép 7.

³⁴ Kalousek, F., ČMM 41 (1956) 13. t. 3, 16. t. 3, 23. t. 1, 24. t. 3.; Hájek, L., PA 48 (1957); Ua., ASM 5 (1968) 8. t. 7.; Schreiber R., MFMÉ 1966—67, 2. kép, Ua., ArchÉrt 99 (1972) 3. kép 5—9.

³⁵ Schreiber R., ArchÉrt 99 (1972) 8. kép 4., 6., 7., 9 és 9. kép.

³⁶ Kalicz N., FA 7 (1955) 9. t. 6, 11. t. 7, 52—53., 29—37. jegyzetben bőséges irodalommal., Hájek, L., ASM 5 (1968) 7. t. 6.; Schreiber R., MFMÉ 1966—67, 2. kép 4., 6—7, Ua., ArchÉrt 99 (1972) 5. kép 1—5.

³⁷ Csetneki Jelenik E., ArchÉrt 13 (1879) 51.

s több csontvázon is találtak hasonlókat.³⁷ Mivel a csuklóvédő lemez nem nagyon gyakori lelet, ez is arra mutat, hogy jóval több temetkezést kell feltételezni, mint amennyiről Csetneki beszámolt.

Egyetlen nyeles lapos réztör ismeretes Tökölről, amely 1876-ban a gátszakadás során került elő és ajándékként jutott a székesfehérvári múzeumba (16. kép). A tör hegye lekerekített. Ez a törforma is jellegzetes a harangedény kultúrában.³⁸ A leggyakrabban azonban a végük nem ennyire lekerekített, hanem hegyesebb. Megnyúlt vagy zömökebb formában a kultúra egész elterjedési területén otthonos.³⁹

A tököli temetők leletei teljes mértékben beilleszkednek a harangedény-csepeli csoport körébe. A Budapest környéki korabronzkor 2. szakaszát képviselik. Ez a nagyrévi kultúra kialakulásának az időszaka. Mint már máshol is kifejtettem,⁴⁰ a harangedény kultúra kisebb népcsoportjainak a behatolása Budapest környékére, indította el a nagyrévi kultúra fejlődését. Az új kultúrában azonban az itt talált helyi népesség hagyományai még erőteljesen tovább éltek. A továbbélést nemcsak a díszítetlen kerámia több formája bizonyítja, de hangsúlyozottan erre mutat a Tökölön talált két talpas tál, melyek egyesítik a makói csoport és a harangedény kultúra edényművességének formai és stílusjegyeit.

A harangedényes népesség Budapest környékén sem alkotott önálló kultúrát, hanem a kialakuló korai nagyrévi kultúra komplexumában sajátos csoport — a harangedény-csepeli-csoport — létre-

jöttét idézte elő. A nagyrévi kultúra létrejöttét előidéző változások egyik oka — legalább is Budapest környékén — a harangedényes népesség megjelenése volt. Az új népelemek önállóságukat nem tudták megtartani és igen gyorsan összeolvadtak a helyi népességgel. Jellegzetes leletanyagukat ebben a kevert kultúrában egy ideig megőrizték, de önálló saját telepeik és temetőik sehol sem találhatók meg Magyarországon.

A tököli temetők leletmentési megfigyeléseinek és leletanyagának átvizsgálása is ugyanezt a folyamatot tükrözi. A jellegzetes harangedényekhez nagyszámú díszítetlen kerámia kapcsolódik és a temetkezési rítus is azonos volt mint a harangedény-csepeli csoport más lelőhelyein.

Amikor a harangedények és a jellegzetes kísérő leleteik, a török, csuklóvédők, V-fúrású csontgombok eltűnnek, akkor veszi kezdetét a korabronzkor 3. fázisa, a nagyrévi kultúra késői szakasza.

A magyar régészeti kutatás régi adósságát törlesztjük azzal, hogy közreadjuk Csetneki Jelenik Elek 100 évvel ezelőtti kutatásának eredményeit. Bár mostoha körülmények között végzett leletmentési megfigyelései és leletei hiányosak, mégis értékesnek ítéltjük, mert a sírokról helyszíni vázlatot készített és igen jelentős leletanyagot gyűjtött össze. Néhány részletesebb megfigyelése ma is korszerű. Félrevezető volt azonban, hogy mind ezideig ebből a nagy leletanyagból — egy-két edénytől eltekintve — csak a díszített harangedényeket közölték és így a tököli temetők leleteiről nem a valóságnak megfelelő kép alakult ki.

Schreiber Rózsa

FRÜHBRONZEZEITLICHE GRÄBERFELDER VON TÖKÖL

Auszug

Im Jahre 1876 kamen in Tököl die ersten Glockenbecher in Ungarn zum Vorschein und ebendort führte E. Csetneki Jelenik 1878 seine Fundrettung durch. Seine ausführlichen Ergebnisse standen jedoch der Forschung bis jetzt nicht zur Verfügung, da bloß ein Bruchteil seiner Funde veröffentlicht wurde. Erst seit den 60er Jahren unseres Jahrhunderts kam ein auch das von Tököl übertreffendes Gräberfeld aus demselben Zeitalter zur Freilegung. Wir erachten es jedoch trotzdem für notwendig, das vollständige Fundmaterial der Gräberfelder von Tököl zu publizieren.

Im Jahre 1876 brachte die Überschwemmung der Donau — wahrscheinlich aus einem Gräberfeld — Fundmaterial in großer Menge ans Tageslicht. Ein Teil der Funde wurde vom Nationalmuseum erworben (Abb. 9—11). Ein anderer Teil der Funde kam in verschiedene heimische und ausländische Sammlungen.^{7—12} Die Stelle der zum Vorschein gekommenen Grabfunde kann nur annähernd bestimmt werden (Abb. 1). 1878 wurde vom nördlichen Rand der Ortschaft Tököl ausgehend ein Schutzdamm parallel mit der Donau, in etwa 600—1000 m-Entfernung vom Fluß gebaut. E. Csetneki Jelenik

verbrachte etwa fünf Tage mit der Beobachtung der Arbeiten, dem Einsammeln der Funde und der Einzeichnung der Grabstätten.^{1—5} In sein Tagebuch hat er die Zahl und die Skizze der Arbeitsgruben festgelegt. In diese Skizzen trug er auch die Stellen und die Zahl der Gräber ein (Abb. 2—3). Csetneki beobachtete drei Gräberfelder. Die ersten zwei Gräberfelder enthielten die Gräber der Glockenbecher—Csepel-Gruppe, während die am südlichsten gelegene dritte zum Kreis der mittelbronzezeitlichen Vátya-Kultur gehörte. Das I. Gräberfeld (Abb. 2) lag etwa 1,5 km nördlich der Ortschaft Tököl. Csetneki hat auf ein Gebiet von etwa 80 m-Länge die Stelle von 14 Gräbern eingetragen. Auf der Kartenskizze sind zwei kleine Gräbergruppen zu beobachten, drei Gräber lagen etwas weiter. Das II. Gräberfeld, wo er die Stelle von 71 Gräbern vermerkt hat, verlief etwa in einer Länge von 700 m südlich von Tököl (Abb. 3). Dem Anschein nach haben die Gräber kleinere oder größere Gruppen gebildet. Auf dem Gräberfeldplan ist auffallend, daß sämtliche, zum Kreis der Glockenbecher—Csepel-Gruppe gehörende Grabfunde aus den Arbeitsgruben Nr. 39—41 im nördlichen Teil des II. Gräberfeldes zum Vorschein gekommen sind.

³⁸ Hájek, L., PA 48 (1957) 9. t. 8.

³⁹ Schreiber R., EBM 19 (1973) 11. kép.; Hájek, L., ASM 5 (1968) 9. t. 8.

⁴⁰ Schreiber R., MFMÉ 1966—67., 63—70.; Ua.,

ArchÉrt 99 (1972) 151—164., 165—166.; Ua., EBM 19 (1973), Ua., Die Probleme der Glockenbecher-Kultur in Ungarn. Actes du VIIIe Congrès Internat. des Sciences Preh. et Protohist. III. kötet (Beograd 1973) 141—148.

Die Zahl der dort gefundenen Gräber dürfte höchstens 32 gewesen sein. Die Anmerkungen von Csetneki, die skizzenhaften Grabzeichnungen und die wenigen erhalten gebliebenen Funde lassen darauf schließen, daß die in der südlichen Hälfte des II. Gräberfeldes beobachteten Gräber — oder zumindest ihre überwiegende Mehrheit — nicht zum Kreis der Glockenbecher—Csepel-Gruppe gehört haben, sondern dort zum Teil die Gräber der Spätphase der Nagyrév- (Abb. 6, Abb. 7b)¹⁵⁻¹⁷ und zum Teil der Vátya-Kultur (Abb. 7a)¹⁶ lagen. So wie es in der Umgebung von Budapest die Regel war,¹⁹ befand sich auch in Tököl die Siedlung am schmalen Streifen des Donauufers¹⁸ und die Gräber, Grabgruppen lagen, wie z. B. das I.—II. Gräberfeld von Csetneki und das mit der Überschwemmung des Jahres 1876 gestörte Gräberfeld vom Ufer weiter ab. Auch in 1974 habe ich in dieser Gegend die Funde eines durch Tiefpflügen gestörten vierten Gräberfeldes beobachtet.²⁰

Csetneki erwähnt aus dem II. Gräberfeld 34 Skelett- und 37 Brandgräber.²¹ In Ungarn ist aber ein solcher großer Prozentsatz von Skelettgräbern nirgends vorgekommen. Da ganz zuverlässig nur 32 Gräber in den Kreis der Glockenbecher—Csepel-Gruppe gehört haben dürften, ist der von Csetneki voraus gesetzte Prozentsatz schon zu bezweifeln. Die neueren Ausgrabungen haben an vielen Stellen auch in einem über viel mehr Gräber verfügenden Gräberfeld die Beobachtungen des Ritus ermöglicht.²² Aus diesen kann darauf geschlossen werden, daß 1/8—1/10 Teil der Gräber Körperbestattungen enthalten haben. Es ist sehr wahrscheinlich, daß bei den Ausheben der Arbeitsgruben Csetneki nur die Reste vieler Gräber gefunden hat, viele Gräber aber völlig zugrunde gegangen sind und so bestand bei einen bedeutenden Teil der Gräber gar keine Möglichkeit zur genauen Feststellung des Ritus. In zwei Gräbern fand er sitzende Skelette mit hochgezogenen Knien (Abb. 4). Bisher wurden in Ungarn noch keine Skelette in dieser Lage gefunden und auch bei diesen müssen wir vielmehr an auf dem Rücken liegende Hockerskelette denken.

Auch in Tököl waren die echten Glockenbecher mehrmals paarweise im Skelettgrab untergebracht (Grab 46, 70). Fand man in anderen Gräberfeldern die Glockenbecher paarweise — auch mit einem Kupferdolch oder einer Armschutzplatte zusammen — so gehörten diese ausschließlich zu Skelett- oder Brandschüttungsgräbern. Daraus folgern wir, daß auch in den Gräberfeldern von Tököl die Bestattungsregeln geltend waren, welche man in jedem anderen heimischen oder sogar ausländischen Gräberfeld beobachten konnte. Deshalb ist auch vorstellbar, daß auch in Tököl zwischen den Skelett- und Brandschüttungsgräbern ein ebensolcher Prozentsatz bestanden haben dürfte, wie in den anderen in der Umgebung von Budapest liegenden Gräberfeldern dieser Kultur.²³⁻²⁴

Wahrscheinlich vertraten die Gräber des II. Gräberfeldes die folgenden drei Perioden: a) die Glockenbecher—Csepel-Gruppe, b) die Spätphase der Nagyrév-Kultur und c) die Vátya-Kultur.

Aus den beiden Gräberfeldern von Tököl und aus dem durch die Überschwemmung des Jahres 1876 gestörten Gräberfeld kamen solche Funde zum Vorschein, die all diejenigen Typen vertreten, welche für die Glockenbecher—Csepel-Gruppe auch anderswo charakteristisch sind (Abb. 9—16), ja auch in Mitteleuropa als charakteristische Funde der Glockenbecherkultur gelten. Auch hier sind die zonenverzierten Glockenbecher, verzierte Fußschüsseln, Schüsseln mit waagrecht oder schrägem breitem Rand, konische Schüsseln, verschiedene Varianten von Näpfen, einhenkelige Krüge, Henkel-schalen, große Töpfe, kugelförmig gebauchte Urnen, Armschutzplatten, Kupferdolche vorhanden.^{26-32, 34-38} Die Funde der Gräberfelder von Tököl fügen sich also vollständig in den Kreis der Glockenbecher—Csepel-Gruppe ein. In der Umgebung von Budapest vertreten sie den 2. Abschnitt der Frühbronzezeit. Dies ist die Entstehungsphase der Nagyrév-Kultur. Das Eindringen kleinerer Volksgruppen der Glockenbecherkultur in die Umgebung von Budapest führte die Entwicklung der Nagyrév-Kultur herbei.⁴⁰ Die Traditionen der hier ange-troffenen einheimischen Bevölkerung lebten in der neuen Kultur kräftig fort bzw. entwickelten sich weiter. Das Fortleben wird nicht nur durch den Bestattungsritus und mehrere Formen der unverzierten Keramik bewiesen, sondern auch die bisher nur in Tököl gefundenen Fußschüsseln, die die Form- und Stilzeichen der Keramik der Makó-Gruppe (I. Phase der Frühbronzezeit) und der Glockenbecherkultur in sich vereinigen, deuten darauf hin (Abb. 9 1a—b, 3a—c).

Das Volk der Glockenbecherkultur bildete in der Umgebung von Budapest keine selbständige Kultur, sondern bot im Komplex der sich ausgestalteten Frühphase der Nagyrév-Kultur die Grundlage zum Entstehen einer eigenartigen Gruppe: der Glockenbecher—Csepel-Gruppe. Die neuen Volkselemente verschmolzen sich sehr bald mit der örtlichen Bevölkerung. Sie haben ihr typisches Fundmaterial und ihre gewisse Traditionen in dieser vermischten Kultur eine Zeit lang noch bewahrt, jedoch sind ihre eigenen Siedlungen und Gräberfelder in Ungarn nirgends vorzufinden. Als die Glockenbecher und ihre charakteristischen Begleitfunde: die Dolche, Armschutzplatten, Knochenköpfe mit V-Bohrung verschwinden, nimmt die 3. Phase der Frühbronzezeit (die Spätphase der Nagyrév-Kultur) ihren Anfang.

Aus den jüngeren Gräbern des II. Gräberfeldes kam der größere Henkelkrug zum Vorschein, den man mit großer Wahrscheinlichkeit in die späte Phase der Nagyrév-Kultur einreihen kann (Abb. 13, 5).³³

Wir tilgen damit, daß wir die hundertjährigen Forschungsergebnisse von E. Csetneki Jelenik publizieren, eine alte Schuld der ungarischen archäologischen Forschung. Es war sehr irreführend, daß bisher aus diesem großen Fundmaterial — von ein — zwei Gefäßen abgesehen — nur die verzierten Glockenbecher mitgeteilt worden sind, demzufolge sich über die Funde der Gräberfelder von Tököl ein nicht wahrheitsgetreues Bild ausgebildet hat.

R. Schreiber

ELŐZETES JELENTÉS A DOBOZI ÁRPÁD KORI FALUÁSATÁSRÓL. 1962–1974.¹

A dobozi (Békés m.) Árpád-kori falu feltárása beletartozott abba a nagy átfogó témába, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia az 1950-es évek elején tűzött ki. A téma célja alföldi X–XIII. századi magyar köznépi temetők és települések felkutatása és feltárása volt. Az előre is hosszú évekig tartónak ígérkező munka részletes tervét a Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának falukutató munkaközössége dolgozta ki Méri István irányításával. A munkát területileg a honfoglaláskori kutatásokkal egyeztetették, remélve, hogy a magyarság korai szálláshelyein, — amelyeket a temetők jeleztek vagy korai írott források említettek — sikerül a megtelepedés legkorábbi emlékeit megtalálni. A feladatok megoldását a munkaközösség tagjai terepbejárásokkal kezdték meg, majd a megfelelőnek látszó helyeken a falvak teljes feltárására törekvő folyamatos ásatásokat is megindították.

A viszonylag nagy költségeket és kitartó munkát igénylő településásatások közül jelenleg is folytatódik az 1955-ben Felgyő, és az 1962-ben Doboz határában megkezdett ásatás. A kezdettől fogva egyre gazdagabban kibontakozó, sokrétűen eredményesnek ígérkező bashalmi faluásatás folytatásáról 5 éves munka után a Nemzeti Múzeum lemondott.²

A dobozi kora-Árpád-kori település környezetéről, a feltárással való kiválasztásának indokairól és az első ásatási év biztató eredményeiről már beszámoltam.³ A feltárt terület nagysága 1962 óta több mint 8000 m²-re növekedett és bár ez a falu területének még mindig csak töredék része, így is tanulságos, összefüggő településképet mutat.

Amint már az első beszámolóban is említettem, a település a felszíni nyomok alapján két elkülönülő részre tagolódik (1. kép). A területét kettéosztó és a Fekete-Körösbe torkolló ér, ill. ennek folytatásában a Körös DNY-i partján, hosszan húzódó, mintegy 150 m széles sávban 20–40 m átmérőjű hamus foltok rajzolódtak ki a szántásban. Jó néhány ilyen hamus területet kutatóárokkaival vagy kisebb szelvényekkel vizsgáltunk át. Néhány helyen elszántott felületű tűzhelymaradványokat, vagy kissé még a szántás alá mélyedő kiégett gödröket találtunk, de sehol sem bukkantunk más Árpád-kori falvainkból ismert településjelenségekre. A foltokban mutat-

kozó településnyomok, tűzhelymaradványok, a felső, kevert földben található leletek kétségtelenül arra vallanak, hogy a falunak e külső szegélyén is lakóépítmények voltak, mégpedig olyanok, amelyek csak igen kevéssé, vagy egyáltalán nem mélyedtek a földbe. Sajnos az építmények részleteit a mélyszántás miatt már nem tudtuk megfigyelni. Az innen előkerült leletanyag ismertetésére még visszatérek.

A falunak a Körös-kanyar és az ér által három oldalról határolt területén — amelytől mintegy 400 m-re K-re a Körös jobb partján egy kis földvár (Sámszon vára) is van — ismert Árpád-kori településmaradványok: árok, földbeásott házak, gödrök stb. kerültek elő.

A falu középső részére eső I. munkahely ásatási alaprajzán (2. kép) a különböző árok csíkjai vonják magukra első pillanatban a figyelmet. Szinte uralkodik a településrészlet képén az a többszörös tagolással földbe mélyedő, hosszú szakaszokon egyenesen futó és szögletes megtörésekkel irányt változtató nagy árok (2. kép A), amely közvetlenül a szántás alatt közel 3 m széles, mélysége pedig egyes szakaszain a 180 cm-t is eléri. A hozzá csatlakozó 70–80 cm mélységű tagolatlan keskeny árokkal (2. kép A¹) együtt mintegy 60 m széles területet fog közre. Az árok egyenes szakaszainak iránya nagyjából a fő égtájakat követi. Láthatólag e rendszerhez igazodik a nagy árok D-i szárnyától D-re 30 m-re, vele párhuzamosan futó árok (2. kép B), és talán az ásatási terület É-i részén kanyargósan húzódó nagy árok (2. kép C), valamint a 15. háztól É-ra megtalált árokrészlet (2. kép D) is.

Feltártunk olyan sekélyebb árkokat is, amelyek lezáródnak szelvényeinkben. Az egyik mintegy 15 m átmérőjű — talán a D-i oldalon nyitott — kissé szabálytalan körbe hajlik (2. kép E), a másik félkörív alakú, két vége mintegy 20 m-re távolodik el egymástól (2. kép F). A nyitott szakasz előtt 25 m hosszú, egyenes árok húzódik, szinte lezárja a félkörívet (2. kép G). Az ívelt árkok a szántás alatt mintegy 80–100 cm szélességűek és a felszíntől 80–90 cm mélyek. Talán ilyen árok részleteire bukkantunk a 15. ház közelében ásott kutatóárkokban is (2. kép H).

A település területe csaknem teljesen sík, az

¹ Elhangzott a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1973. évi békéscsabai vándorgyűlésén.

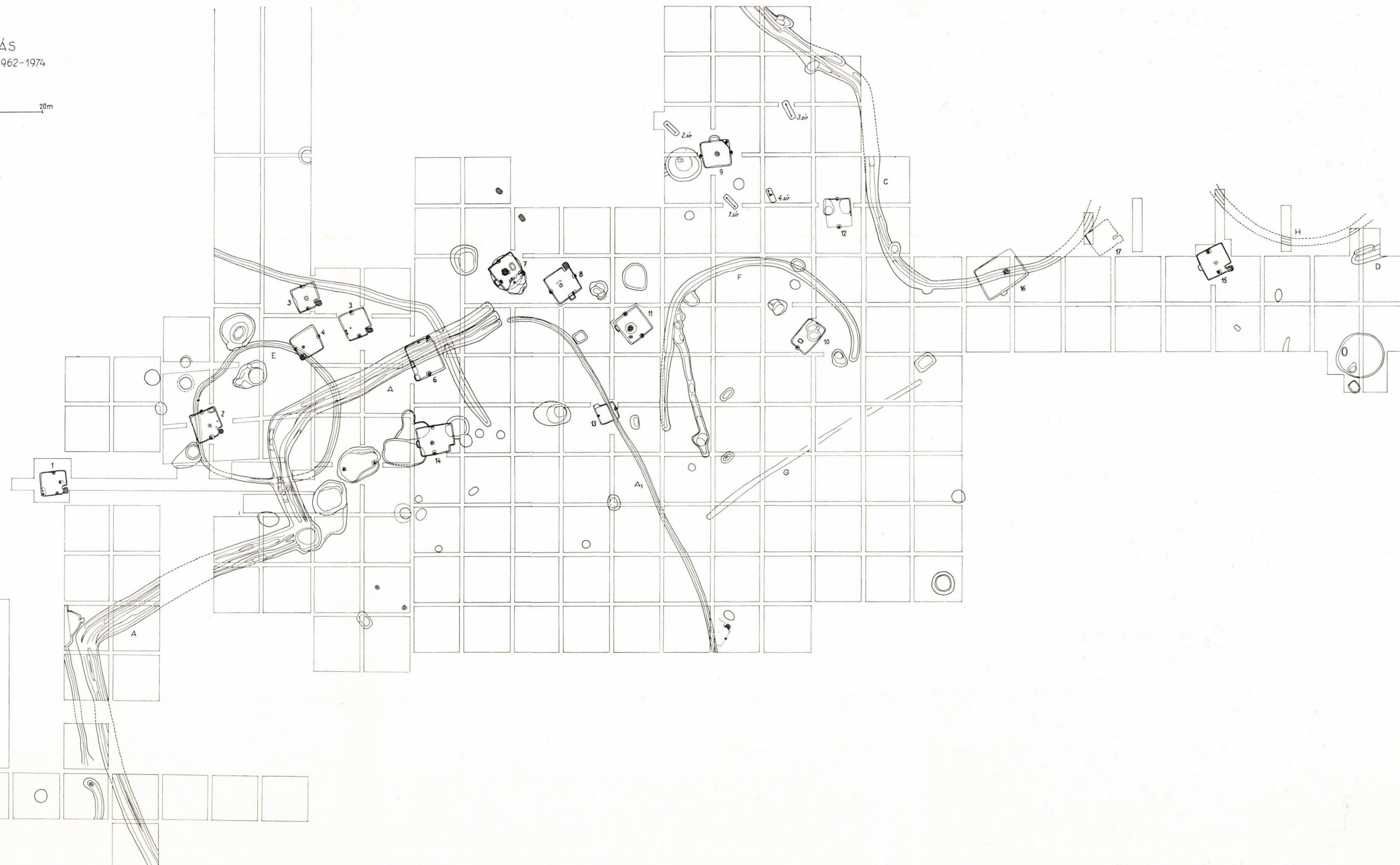
² Feldolgozása előkészületben. Megjelenik a *Fontes ArchHung* sorozatban.

³ Kovalovszki J., FA 16 (1964) 125–135.

DOBOZ-HAJDÚIRTÁS
 ÁRPÁD-KORI FALUÁSATÁS 1962-1974
 I. MUNKAHELY

0 5 10 15 20m

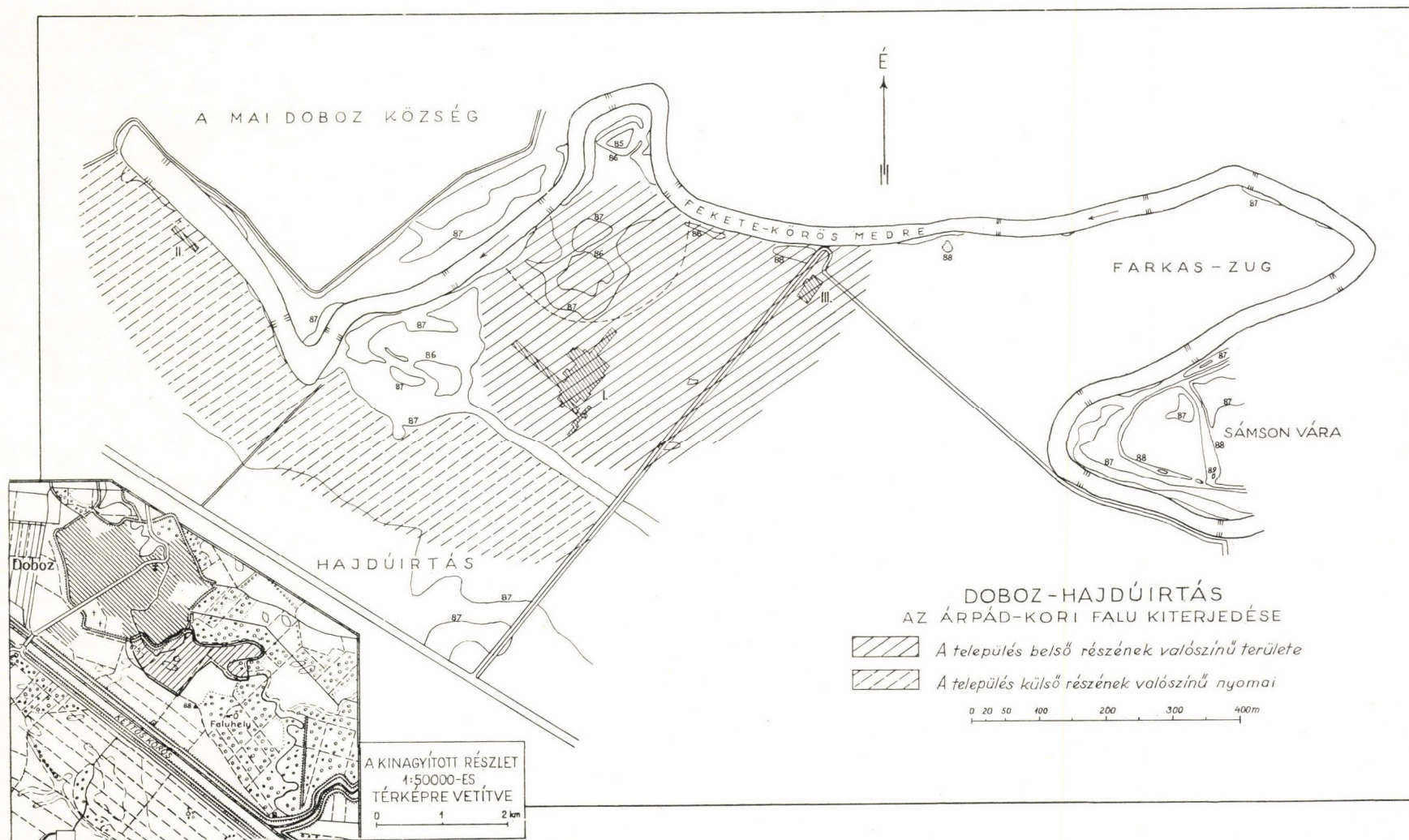

2. kép. Doboz-Hajdúirtás (Békés m). Az I. munkahely ásatási alaprajza
 Рис. 2. Добоз-Хайдуирташ (ком. Бекеш). План раскопа I.
 Fig. 2. Doboz-Hajdúirtás (comitat de Békés). Levé de plan des fouilles du 1er chantier de travail.

1. kép. Doboz-Hajdúirtás (Békés m.). Az Árpád-kori település helyszínrajza

Рис. 1. Добоз-Хайдуиртас (ком. Бекеш). План поселения эпохи Арпадов

Fig. 1. Doboz-Hajdúirtás (comitat de Békés). Levé de plan de l'habitat de l'époque arpadienne

3. kép. Doboz-Hajdúirtás. I. munkahely. 1—3: az A-árok részletei; 4: az F-árok részlete
Рис. 3. Добоз-Хайдуиртас. Раскоп I. 1—3: части рва А.; 4: часть рва F.
Fig. 3. Doboz-Hajdúirtás. 1re chantier de travail. 1—3: détails du fossé A; 4: détail du fossé F

árkok pedig — főleg a nagyok — szabálytalanul változó mélységűek. Aljuk helyenként igen mélyre sülyed. A többszörös tagolású árok egymás mellett futó, különböző mélységű árkolásait helyenként magasan megmaradt keskeny gerinc választja el egymástól (3. kép 1—3). E sajátosságok azt bizonyítják, hogy az árkokat nem egyszerűen vízelvezetőnek készítették. Ezek legfeljebb az időnként összefutó esővizet gyűjtötték össze, de mivel nem voltak egy irányban lejtősek, nem tudták azt elvezetni. Erre vall pl. az A. árok É—D-i irányú szakaszának középső részén a sarokban képződött mély

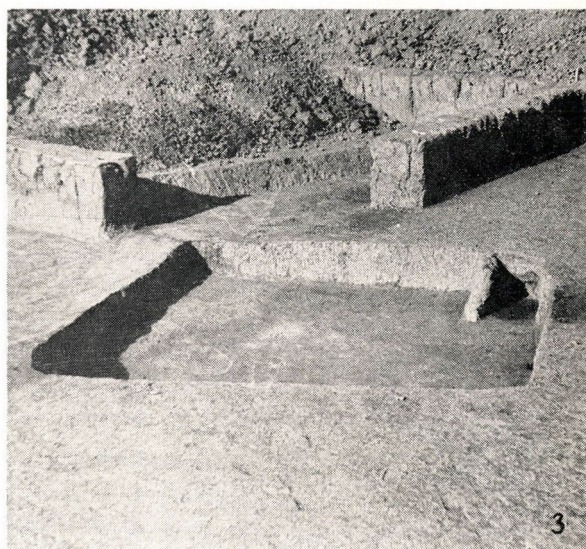
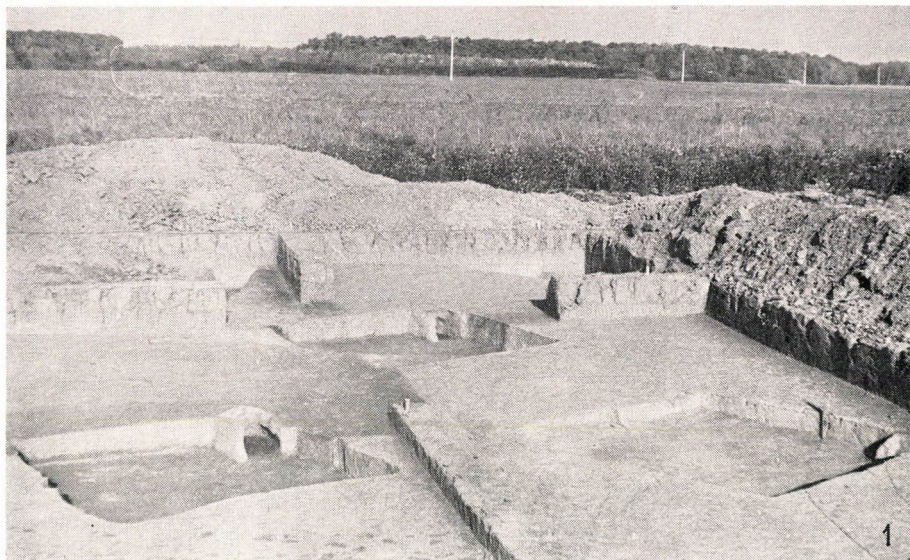
kerek gödör is, amelyet láthatólag a megrekedt víz mosott ki. Az árkok alján különben mindenütt iszaprétegeket találtunk.

A különböző méretű és alakú árkoknak bizonyára más-más rendeltetése volt.⁴ Természetesen mindegyikhez hozzá kell számítanunk a belőlük kidobott földet is. A mélyszántás sajnos eltüntette azokat a nyomokat, amelyekből megállapíthattuk volna, hogy az árkoknak melyik oldalára került a föld. Így csak feltételezzük, hogy pl. a nagy ároknak a mélyebb, meredekfalú szakasza mellett emelkedett a sánc. A nagy árkok — amint arra már

⁴ Az Árpád-kori árkok sokrétű alkalmazására és a településképet is meghatározó jelentőségére Méri István hívta fel a figyelmet. *Méri I. ArchÉrt* 88 (1962) 211. — Az írott források adatait az ásatási megfigyelések még sok irányban bővíthetik, de a különböző kiképzésű,

mélységű és elrendezésű árkok rendeltetésének felismerése ill. tisztázása is bővítheti eddigi ismereteinket. Pl. a temetőárkok: *Szabó J. Gy., ArchÉrt* 97 (1970) 264.

4. kép. Doboz-Hajdúirtás. I. munkahely. 1 : 3—5. ház; 2 : 7—8. ház az A-árok É-i lezáródó végével; 3 : 3. ház
Рис. 4. Добоз-Хайдуирташ. Раскоп I. 1: полуземлянки № 3—5.; 2: полуземлянки № 7—8 и северный конец
рва А.

Fig. 4. Doboz-Hajdúirtás. Ier chantier de travail. 1: 3—5e maison; 2: 7—8e maison avec le bout nord du
fossé A; 3: 3e maison

hazai példáink is vannak⁵ — valószínűleg bizonyos területeket elkülönítettek, közrefogták, esetleg körülzárták. Úgy látszik, hogy ezek nagy összefüggő rendszert, vagy egymáshoz igazodó rendszereket

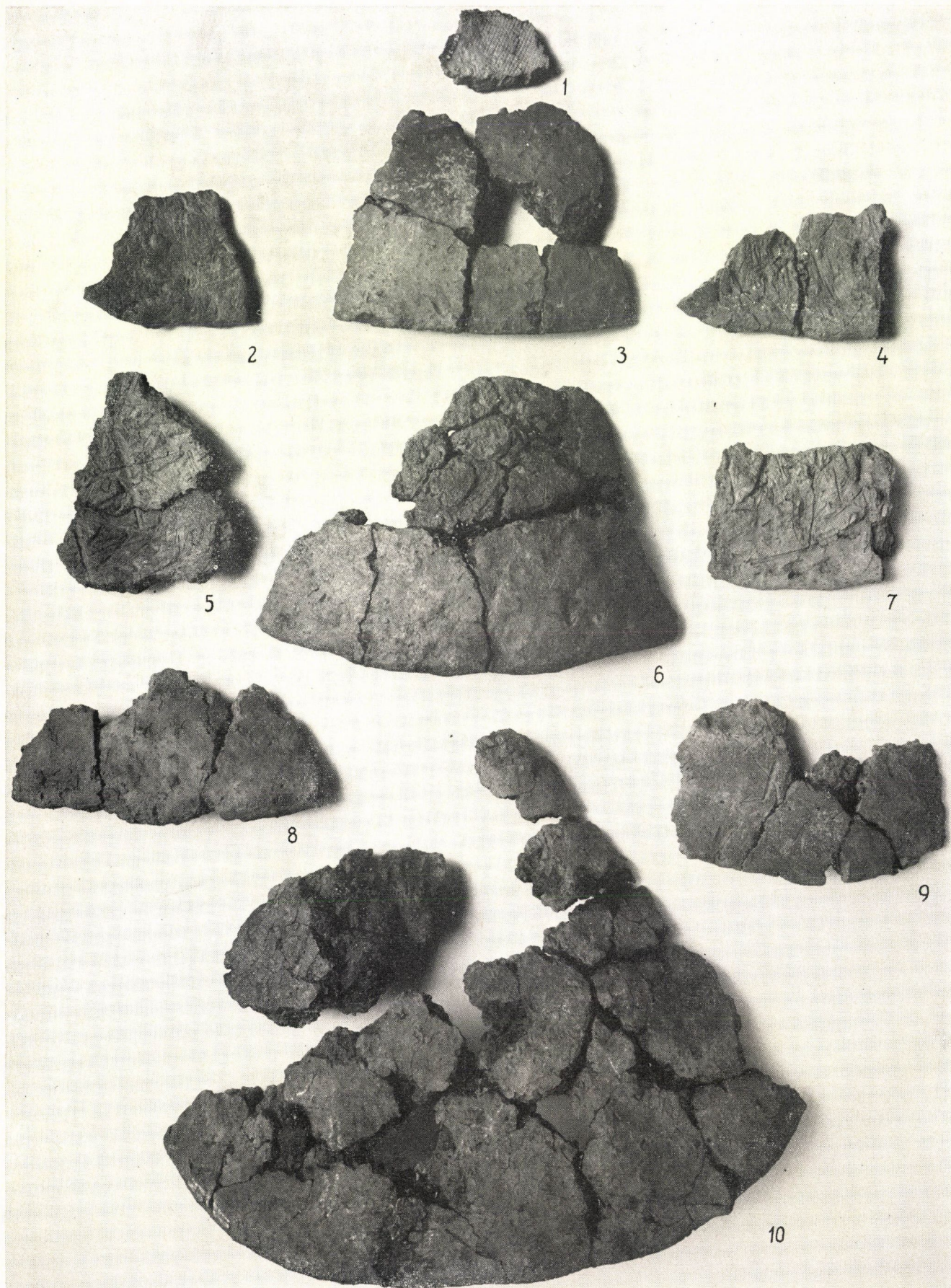
alkottak, amelyeknek a feltárt, viszonylag nagy-méretű szakaszok is egyelőre csupán kis részletei.

A kör alakú és félköríves árokról — méretüket és mélységüket tekintve — feltételezhetnénk, hogy

⁵ A dunaújvárosi avarkori és Árpád-kori településen kétféle keresztmetszetű árkot figyeltek meg. [Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes ArchHung (Bp. 1973.) 54., I—IV. térkép] Ám az átvágásokból leletek nem kerültek elő, s így a szerző a különböző korú ház- és egyéb településmaradványok csoportjai szerint különíti el az árkokat (Uo.). Szerinte az egyszerű kiképzésű, tagolatlan, keskenyebb árkok avarkoriak, a rendszerint kettős-, vagy többszörös tagolású szélesebb árkok pedig Árpád-koriak (Uo. 64). Egyes Árpád-kori településeken — Tiszalök, Kardoskút, Bashalom stb. — azonban egyszerű kiképzésű, keskenyebb árkokat találtak. Az árkok

fenti módon való elkülönítése — s így koruk meghatározása — tehát ma még sok bizonytalanságot rejt. Mindez az árokrendszerekkel kapcsolatos messzemenő következtetések levonásában nagyobb óvatosságra kell, hogy intsen. Így pl. a kisebb-nagyobb szögletes területeket körülvevő — helyenként láthatólag egymást metsző — avarkorinak meghatározott árkokból merészség a tulajdonviszonyokra következtetni. Ezeknek az árkoknak a foltja megszakadó, hosszabb-rövidebb árokszakaszokból — amilyeneket ásatásokból ismerünk — is összemosódhatott, vagyis folyamatosságuk — kibontás nélkül — látszólagos is lehet.

5. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1—10: sütőharang-töredékek. 1 : 4.

Рис. 5. Добоз-Хайдуирташ. 1—10: обломки пекарного колокола. М: 1 : 4

Fig. 5. Doboz-Hajdúirtás. 1—10: fragments de la cloche en argile pour la cuisson. 1 : 4

valamilyen felszíni építményt öleltek körül. Erre utaló nyomokat azonban egyiknél sem találtunk. A félkörös árok belső területén előkerült 10. ház és a környezetében levő gödrök kétségtelenül későbbiek az ároknál. Talán arra gondolhatunk, hogy ezek az árok a belőlük kidobott földdel — és esetleg ennek tetején húzódó sövénykerítéssel együtt — állatok védelmére szolgálták a kedvezőtlen időjárás, elsősorban az uralkodó ÉNY-i szél ellen.

Az árok, éppúgy mint a feltárt egyéb település-maradványok, nem közvetlenül egykorúak. A nagy árok pl. átvágja a körárkot és egy földházat (6. ház), két földház (2,4) pedig a körárokra települt. A példákat lehetne még sorolni, ám így is látható, hogy — bár sok egymásra rétegződésről nincs szó, — a településen számolnunk kell a belső rend módosulásával.

Mindenestre úgy látszik — a leletek tanúsága szerint — hogy az árok a település legkorábbi szakaszától kezdve jellemzőek voltak a falu képeére és láthatólag meghatározták a lakóházak helyét is. Az árok környezetében ugyanis földbeásott házakat találtunk, amelyeknek helyzete igazodik az árokhoz, elsősorban a nagyokhoz (4. kép 1–3). A kis földházak egyik csoportja szinte szabályos sorban követi az A. árok Ny-i szélét (2. kép 1–5, 7–8, 11. ház).⁶ Másik csoportja pedig (2. kép 9–10, 12, 15, 17. ház) a kanyargós C. árok irányához igazodik.⁷

Különlegesnek látszik a 14. ház helyzete, amelyet szinte szabályos távolságban ölel körül — egyelőre három oldalról — az A-A₁ árok. A szögletesen zárt területen belül egyelőre ez az egyetlen lakóház.⁸ Csak további ásatás döntheti el, hogy az árok és a ház összetartozása nem csupán látszólagos-e. Annyit azonban már most is figyelembe kell vennünk, hogy ez emlékeztet legjobban a kisalföldi hetényi Árpád-kori település árkainak és házainak összefüggésére.⁹

A földházak — mint említettem — más Árpád-kori faluásatásainkról is jól ismert alakúak és szerkezetűek voltak, ám az itteniek a legkisebbek közé tartoztak. Alapterületük 240×240–280×360 cm, mélységük 60–100 cm között változott. A szelementartó ágasfák gödrét minden házban megtaláltuk, a legtöbbször a D-i vagy a K-i oldal közepe táján kibonthattuk a bejárat

lépcsőjének maradványát is. Egyik-másiknál a ház belsejében a bejárat mellett cölöplyukra akadtunk, amely talán a bejárat fölött megemelt eresszel függött össze.

A házak kemencéit igen egyszerű módon készítették: a bejárat mellett levő egyik — általában a jobb oldali — sarokban meghagyott bolygatlan agyagtömbbe vájták be a szokatlanul kis méretű kemence tüzelőterét, amelynek fenekét sem tapasztották le. Csaknem minden ház kemencéje igen gyengén égett ki, láthatólag nagyon keveset használták ezeket. A 14. házban a kemence készítéséhez meghagyott agyagkockát nem vájták ki, nem készült el a tervezett kemence, noha egyéb nyomok azt mutatták, hogy a házat használták. A 11. házban egyáltalán nem volt kemence. Minden ház közepén találtunk viszont tűzhelymaradványokat. A III. munkahelyen feltárt egyik ház közepén kissé lemerülő gödörben a gondosan letapasztott, domború felületű tűzhelyre omolva sütőharang-töredékek tömege került elő. Hasonló töredékeket — elég nagy számban — csaknem minden házban találtunk a tűzhely vagy a kemence környezetében. Az ősi sütőalkalmatosság szinte a kemencéhez hasonlóan szükséges, elmaradhatatlan felszerelése lehetett a házaknak (5. kép 1–10, 6. kép 2).¹⁰

Érdekes módon, más Árpád-kori falvainkra olyan jellemző szabadban levő kemencéket Dobozon egyelőre nem találtunk. A házi hulladékkal tele agyagkitermelő gödrök egyik-másikának betöltéséből azonban előkerültek nagyon erősen kiégett, vastag kemencefenék-tapasztás töredékek, amelyek szétrombolt szabadban levő kemencéből származhattak. Ha tehát a településnek eddig ismert részén még nem is találtunk ilyeneket, szinte biztos, hogy a még fel nem tárt részekben vannak földbeasott, gondosan letapasztott fenekeű szabadban levő kemencék is.

A földházak viszonylag kis méretei, a kevésbé használt kemencék arra vallanak, hogy a falu lakói csak a legszükségesebb esetben — talán csak rossz időjárás esetén — húzódtak meg a földházakban, esetleg csak bizonyos munkákat végeztek bennük. Életük nagyrészt a házakon kívül zajlott.¹¹

A földbe ásott házak környezetében csak kevés-

⁶ Az árokkal átvágott 6. ház a leletanyag tanúsága szerint is a legkorábbiak közé tartozik.

⁷ A 16. házból szarmatakori leletek kerültek elő, de a ház mérete, szerkezete is eltér az Árpád-kori földházakétól.

⁸ A 13. épület igen kicsiny méretei miatt nem tekinthető lakóháznak, egyébként pedig biztosan későbbi az ároknál.

⁹ Paulík. J. — Rejholec, E., SA 6 (1958) 1. kép; Habovštiak, A., SA 9 (1961) 8. kép

¹⁰ Sütőharangtöredékek elég nagy számban kerültek elő a Szarvas-rózsási igen korai Árpád-kori településen. Kovalovszki J., ArchÉrt 86 (1960) 37, XII. t. — Valószínűleg sütőharanghoz tartozott a Tápérol előkerült vastagfalú, legömbölyített szélű töredék is, amelyet az ásató VIII–IX. századi tárolóedény-töredéknek határozott meg és rajzban rekonstruált is [Erdélyi, I.,

I. Miedzynarodowy Kongres Archeologii Slowanskiej. (Warszawa 1965) I. III. (Warszawa 1969) 165, 1. kép.] Lehetséges, hogy a Gergelyugornyán feltárt IX–X. századi településen talált, tárolóedénynek meghatározott töredékek szintén sütőharangokhoz tartoztak. Erdélyi, I., Gergelyugornya. In: Zehn Jahre Archäologische Forschung (1958–1968) MittArch Inst I (Bp. 1970.) 154. Tiszavalk-Tetesen őskori település feltárássán Árpád-kori földbeasott házban, ill. veremben többek között szabadkézzel készült agyagüst töredékekkel együtt sütőharangtöredékeket is talált az ásató Patay Pál. A leletek közlésre való átengedésért fogadja köszönetemet.

¹¹ A jóval nagyobb méretű kardoskúti házzal kapcsolatban is ezt feltételezi Méri István. [Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. RégFüz II. (Bp. 1964) 15.]

6. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1: szabadkézzel készült csésze, 2: sütőharang fogója a 9. ház betöltéséből. 1 : 2
Рис. 6. Добоз-Хайдуирташ. 1: ручной горшок, 2: ручка пекарного колокола из заполнения полуземлянки № 9.
М: 1 : 2

Fig. 6. Doboz-Hajdúirtás. 1: tasse faite à la main, 2: manche de la cloche en argile trouvé dans le remplissage de la 9e maison. 1 : 2

sé a földbe mélyített építmények maradványaira is rábukkantunk. A III. munkahelyen pl. alig 40 cm mélységben letapasztott felületű tűzhelyek szántással részben szétrombolt maradványait találtuk meg. Az I. munkahelyen a 7. házban pedig kör alakú építmény részleteit figyeltük meg, amelyet a ház elhagyása után készítettek. A ház félig betöltődött gödrét — amelynek falai már bizonyára kissé leszakadoztak — kör alakúra bővítették és közepére a ház padlójánál mintegy 40 cm-rel magasabban (a felszíntől 60 cm mélyen) kissé domború felületű tűzhelyet tapasztottak. A felfelé menetelesen bővülő kör alakú építmény a felszínnél mintegy 3,5–4 m átmérőjű lehetett. Hasonló méretű kerekedő föltban és hasonlóan 60 cm mélységben hamuval borított, keményre taposott padlószintre bukkantunk a 18. ház közelében is. A padlóba kisebb, szabálytalan alakú gödrök mélyedtek, tűzhely nyomaira azonban itt nem akadtunk. Cölöp- vagy karólyukakat egyik építménynél sem tudtunk megfigyelni.¹² Valószínűleg kúp alakú tetőzetük volt, amelynek széle a föld felszínére támaszkodott.

Az ásatáson számos gödör is előkerült. Ezek nagyrésze szabálytalan alakú, különböző mélységű agyagkitermelő gödör volt. Feltűnő, hogy csak alig néhány szabályos alakúra kiképzett gabonás-vermet találtunk. Különlegesen a függőleges falú, csak felső szakaszukon tölcésesen kiszélesedő 3,5–4 m mély, kerek gödrök. Négy ilyen bontot-

tunk eddig ki. Ezek talán kutak voltak, amelyek a vízparti településen meglehetősen érthetetlenek.

A településen — ahogy arra már az első beszámolóban is utaltam¹³ — nem csak Árpád-kori emlékek kerültek elő. Koravaskori és szarmatakori településmaradványokon — földbeásott házakon, szabadban elvő kemencéken, árkokon, gödrökön stb. — kívül négy sírra is rábukkantunk (2. kép 1–4. sír). A nagyjából Ny-K-i tájolású sírok közül háromban voltak egyszerű mellékletek (7. kép 1–5, 8. kép 1–2). A temetkezéseket a 2. sírből előkerült, szabadkézzel, de igen gondosan megformált magas, karsú — a fémedényekre emlékeztető alakú — edény a korai avar korra (VII. század első fele) határozza meg (8. kép 1).¹⁴

Ami a településen előkerült leletanyagot illeti, összetételében megegyezik az Árpád-kori falvak szokásos leleteivel: zömét az állatsontokon kívül edénytöredékek teszik ki. Kevés számban csontból, vasból, kőből, agyagból készült eszközök és szerszámok egészítik ki a leletek sorát (9–10. kép).

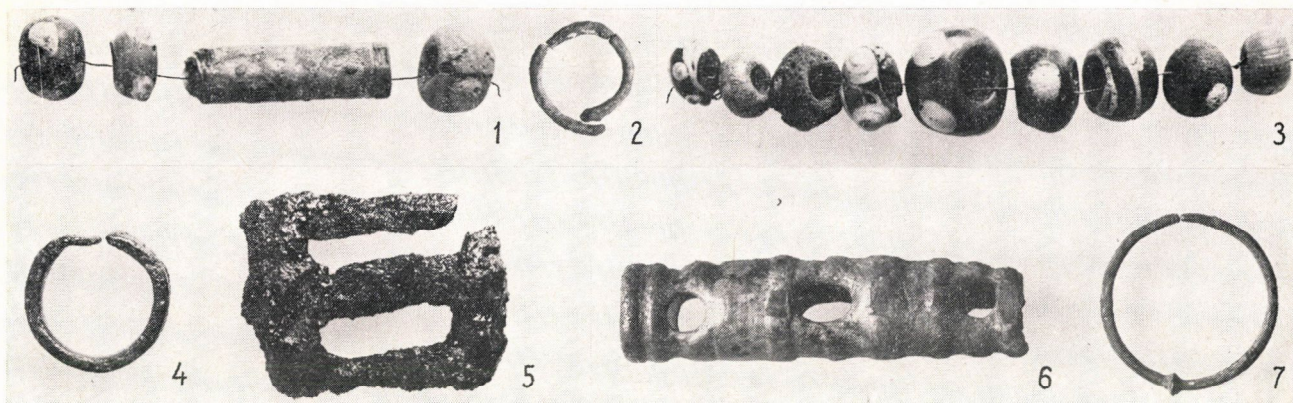
A leletek jellege azonban eltér eddig ismert Árpád-kori falvaink leleteitől. A település DNy-i külső sávja és belső zárt területe — mint említettem — eltérő településjelenségeket mutat. Az eltérés a leletanyag különbségében is megnyilvánul. A felszíni településnyomok területéről ugyanis Árpád-kori faluásatásainkból közismert, kézikorongon készült cserépüstök és velük egyező anyagból és hasonló módon készült, nagyrészt díszí-

¹² Hasonló építményt — tűzhely nélkül — Kardoskúton tárt fel Méri István és ilyen — középtájon tűzhellyel — a bashalmi Árpád-kori faluásatáson is előkerült.

¹³ Kovalovszki J., FA 16 (1964) 130.

¹⁴ Csallány D., Kora-avarkori edények Magyarországon. (Szeged, 1940). 11, I. lt. 5–6; 16, XVIII. t. 1–2.

7. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1–2: 1. sír; 3: 2. sír; 4–5: 3. sír; 6–7: szórványok a település területéről. 1 : 1
Рис. 7. Добоз-Хайдуиртас. 1–2: погр. 1.; 3: погр. 2.; 4–5: погр. 3.; 6–7: случайные находки на поселении. М: 1 : 1

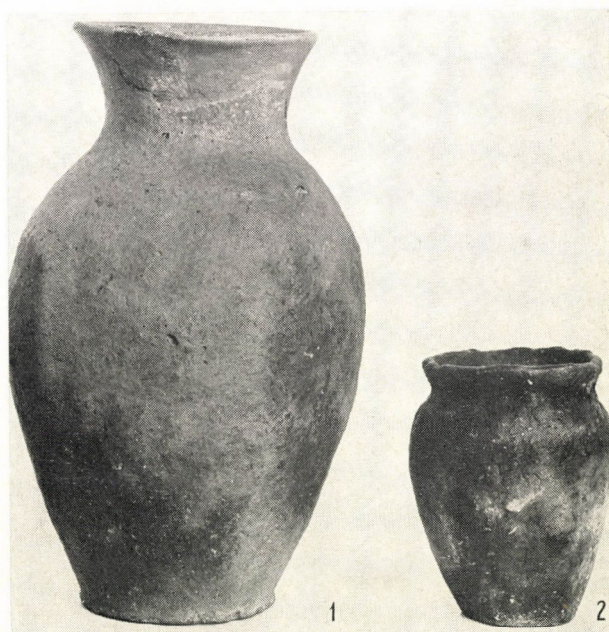
Fig. 7. Doboz-Hajdúirtás. 1–2: tombe 1; 3: tombe 2; 4–5: tombe 3; 6–7: trouvailles isolées du territoire de l'habitat. 1 : 1

tetlen zömök fazekak töredékei kerültek elő (11. kép 1–10, 12. kép 1–10, 13. kép 13–20, 14. kép 22–29). Ilyen leleteket a település belső részén csak egy-két ház- és néhány gödör betöltésében találtunk. A házak, gödrök, árkok többségében túlnyomórészt szintén kézikorongon készült, de főleg bekarcolt hullám- és vízszintes vonalszalagokkal díszített fazéktöredékek voltak (15. kép 1–6, 9, 16. kép 2). Ám ezekkel együtt nagy számban kerültek elő szabadkézzel készült edények töredékei is. A kisebb-nagyobb fazekak, bögrék (14. kép 1–7, 16. kép 1, 17. kép 1–7, 9–12), széles, lapos tálak (14. kép 9–10) töredékei mellett csipkézett szélű ép csésze (6. kép 1; 14. kép 11), tányér alakú, benyomott szélű méces-töredék (11. kép 8, 14. kép 8) is akadt. Leginkább figyelemre méltóak azonban a szintén szabadkézzel készült cserépüstök töredékei (18. kép 1–8). — Igen sok jellegzetes darab került eddig elő, de sajnos egyetlen teljes példányt sem tudtunk eddig hitelesen összeállítani. Annyit azonban a töredékekből is megállapíthattunk, hogy a kézikorongon készültekétől némiképpen eltérő alakjuk lehetett: széles szájú alacsony, talán lapos fenekű fazekakra emlékeztettek. Peremük — a kézikorongon készültekétől szintén eltérő módon — kissé elvékonyodott és néha kihajlott, a felfüggesztésre szolgáló, két helyen függőlegesen átfúrt belső fülük pedig rendszerint szokatlanul vaskos, nagyméretű volt (13. kép 4–12). Az üst-töredékek között az edény felfüggesztésének másika, hazai anyagunkban eddig ismeretlen módjára utaló darabok is akadtak. Ezeknél az edény falát a perem közelében egy helyen keresztben — tehát vízszintesen — fúrták át és a lyuk elé az edény külső oldalához kagyló-alakúra kiképzett agyagdarabot símitottak, ez védte meg az edény falában levő lyukon átfűzött zsinórt vagy szíjat a felcsapódó lángoktól (18. kép 9–11, 13. kép 1–3).

A szabadkézzel készült üst- és egyéb edénytöredékek — mint említettem — a kézikorongon

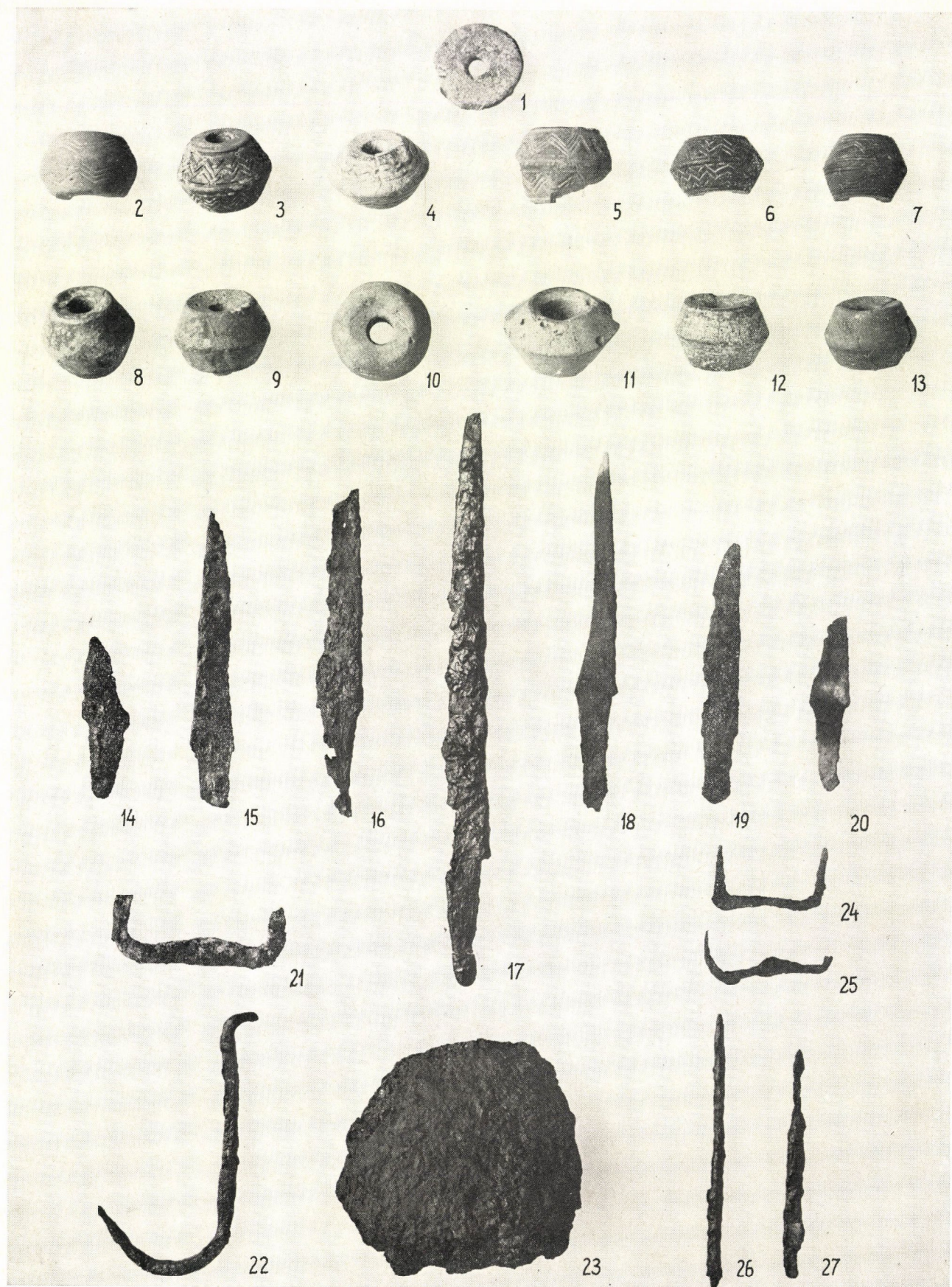
készült, bekarcolt díszű fazekakkal nagyrészt együtt kerültek elő, de sohasem találtuk együtt ezeket a kézikorongon készült üstökkel. A házak stb. egy részében viszont kizárólag szabadkézzel készült edénytöredékek voltak. Valószínű, hogy a leletanyag különbözősége időrendi különbséget is jelent. Az már eddig is bizonyosnak látszik, hogy a szabadkézzel készült edények a település korai rétegeit jelzik. A leletanyag részletes elemzése talán módot ad majd település egyes objektumainak pontosabb időrendi elkülönítésére is.

A településkép párhuzamokkal való összevetésére a rövid ásatási beszámolóban nem térhetek ki. Közvetlen hazai párhuzamanyagra nem is hivatkozhatom, mert ilyenek — ha voltak is

8. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1–2: 2. sír. 1 : 4
Рис. 8. Добоз-Хайдуиртас. 1–2: погр. 2. М: 1 : 4
Fig. 8. Doboz-Hajdúirtás. 1–2: tombe 2. 1 : 4

9. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1: ólom orsókarika; 2–13: agyag orsógombok; 14–20: vaskések, 21: tűzcsiholó; 22: vashorog; 23: vascipó; 26–27: vas árak. 1 : 2.
 Рис. 9. Добоз-Хайдунртас. 1: пряслица из олова; 2–13: глиняные пряслицы; 14–20: железные ножи; 21: кресало 22: железный крючок; 23: крица; 26–27: железные шила. М: 1 : 2
 Fig. 9. Doboz-Hajdúirtás. 1: anneau de fuseau en plomb; 2–13: pesons de fuseau en argile; 14–20: couteaux de fer; 21: briquet; 22: crampon de fer; 23: loupe de fer; 26–27: alènes de fer. 1 : 2

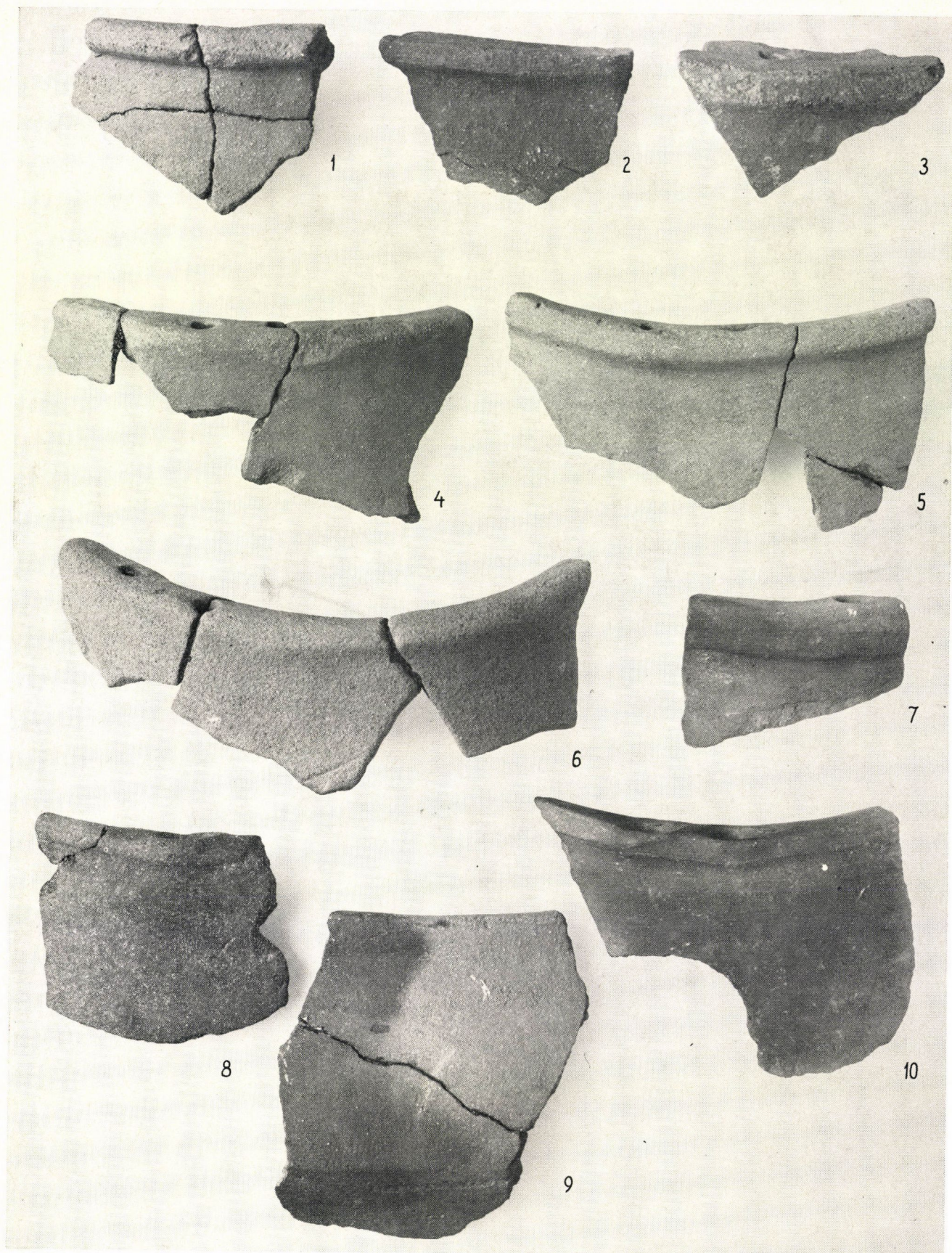

10. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1—7: fenőkövek; 8: csont tű; 9, 17: csont zablalóoldalpálcák(?); 10—16: csont árák és lyukasztók; 18—22: csontkoresolyák. 1 : 2.

Рис. 10. Добоз-Хайдуирташ. 1—7: точила; 8: костяная игла; 9, 17: косвяные псалии (?); 10—16: костяные шила и проколы; 18—22: костяные коньки. М: 1 : 2

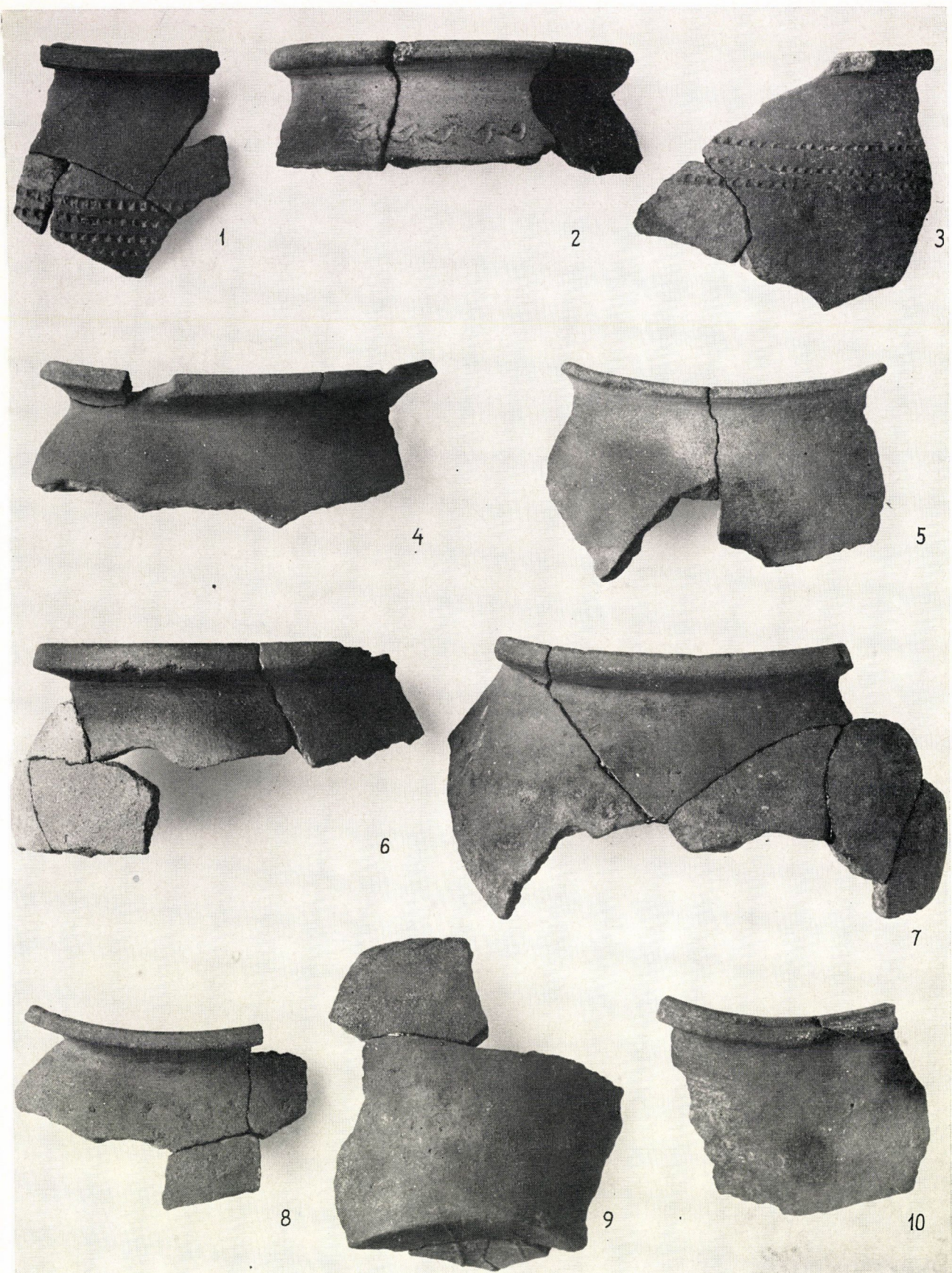
Fig. 10. Doboz-Hajdúirtás. 1—7: pierres à aiguiser; 8: aiguille en os; 9, 17: branches latérales de mors (?); alènes en os et forêts; 18—22: patins en os. 1 : 2

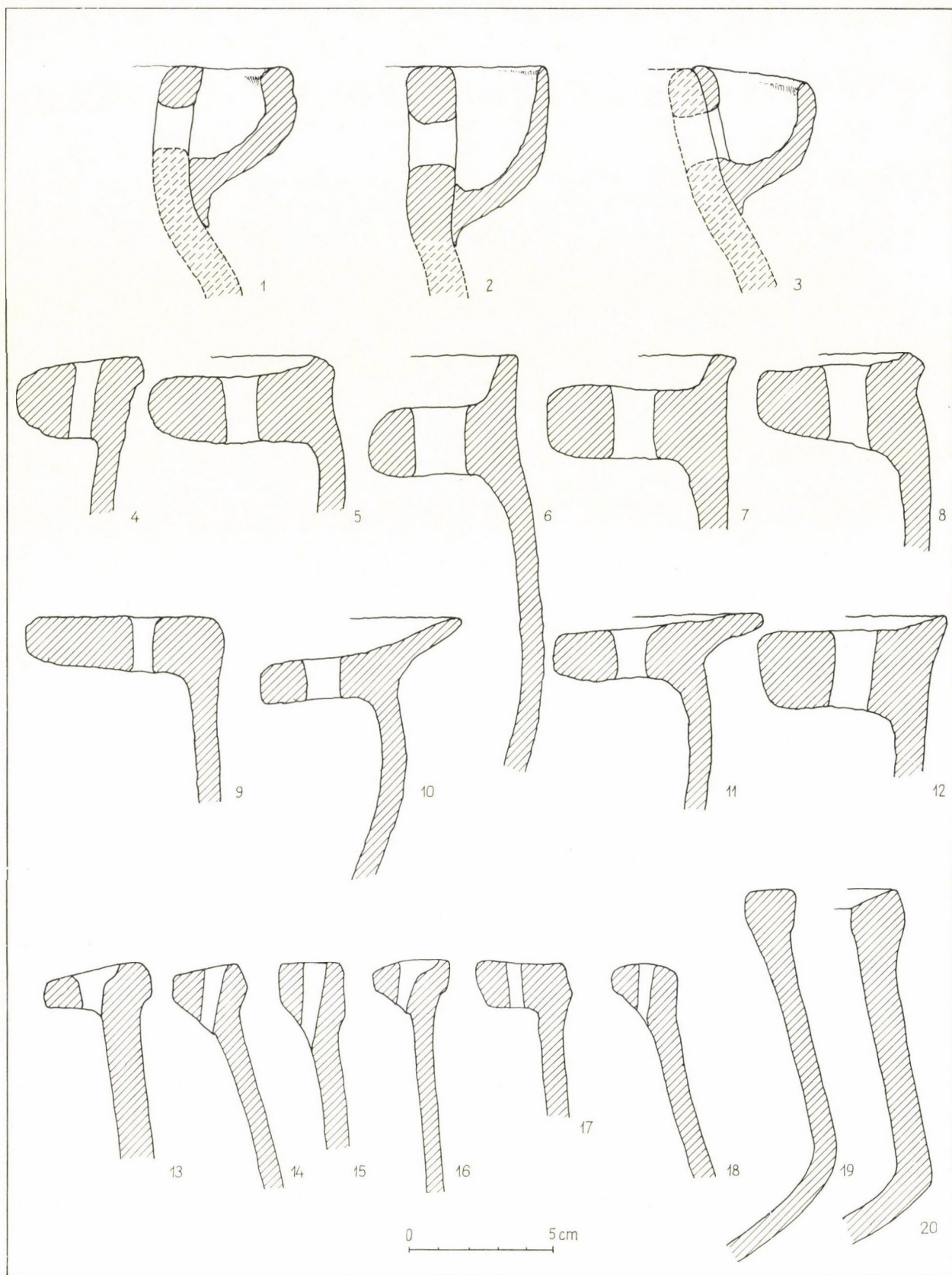
11. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1—9: kézikorongon készült cserépüst töredékek. 1 : 2.
 Рис. 11. Добоз-Хайдуиртас. 1—9: обломки глиняных котлов, сделанных на ручном лончарном круге. М: 1 : 2
 Fig. 11. Doboz-Hajdúirtás. 1—9: fragments de chaudrons de terre, faits au tour. 1 : 2

12. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1—10: kézikorongon készült fazéktöredékek. 1 : 2.
 Рис. 12. Добоз-Хайдуиртас. 1—10: обломки горшков, сделанных на ручном гончарном круге. М : 1 : 2
 Fig. 12. Doboz-Hajdúirtás. 1—10: fragments de pots faits au tour. 1 : 2

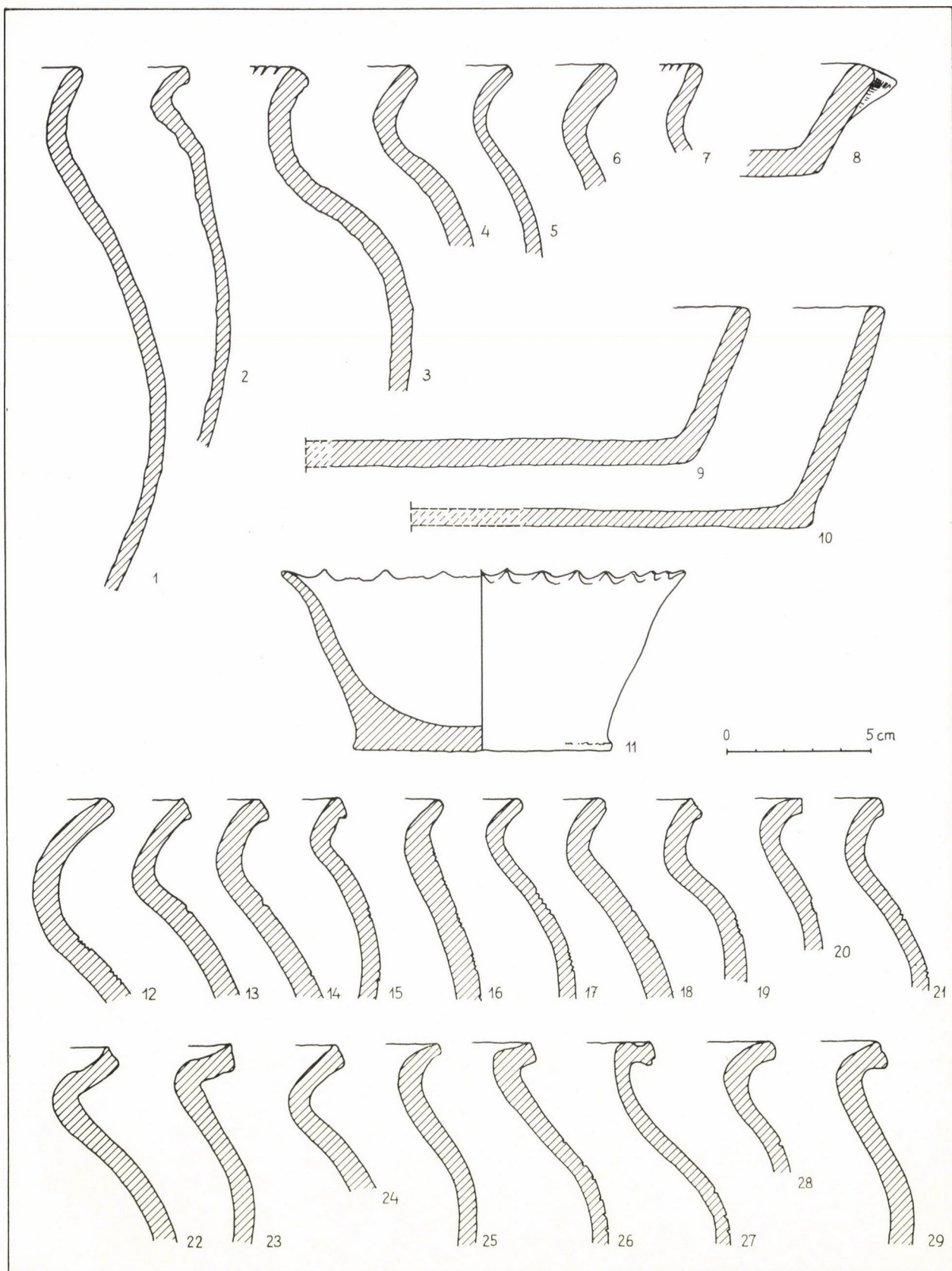

13. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1–12: szabadkézzel készült agyagüstök peremének metszetei; 13–20: kézikorongon készült agyagüstök peremének metszetei.

Рис. 13. Добоз-Хайдуирташ. 1–12: разрезы краев ручных котлов; 13–20: разрезы краев котлов, сделанных на ручном гончарном круге

Fig. 13. Doboz-Hajdúirtás. 1–12: coupes des rebords de chaudrons de terre faits à la main; 13–20: coupes des rebords de chaudrons de terre faits au tour

14. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1–11: szabadkézzel készült edények metszetei; 12–29: kézikorongon készült fazekak peremének metszetei.

Рис. 14. Добоз-Хайдуирташ. 1–11: разрезы сосудов, сделанных от руки; 12–29: разрезы горшков, сделанных на ручном гончарном круге

Fig. 14. Doboz-Hajdúirtás. 1–11: coupes de pots faits à la main; 12–29; coupes de marmites faites au tour

15. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1—11: kézikorongon készült edények töredékei. 1 : 2.
 Рис. 15. Добоз-Х. 1—11: обломки сосудов, сделанных на ручном гончарном круге. М: 1 : 2
 Fig. 15. Doboz-Hajdúirtás. 1—11: fragments de pots faits au tour. 1 : 2

16. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1: szabadkézzel készült fazék a 9. ház betöltéséből; 2: kézikorongon készült fazék az A-árok betöltéséből. 1 : 4.

Рис. 16. Добоз-Хайдуирташ. 1: ручной горшок из заполнения полуземлянки № 9.; 2: горшок, сделанный на ручном гончарном круге из заполнения рва «А». М: 1 : 4

Fig. 16. Doboz-Hajdúirtás. 1: marmite faite à la main, livrée par le remplissage de la 9e maison; 2: marmite faite au tour, livrée par le remplissage du fossé A. 1 : 4

kisebb-nagyobb ásatások — a dunaújvárosi falurészlet kivételével még nincsenek közölve.¹⁵ Az árokrendszerek nagy méretei, az árkok kiképzése szempontjából a dobozhoz igen közel áll a felgyői település is. Az árkok hasonlóságával szemben viszont a doboziaktól merőben elütő lakóépületekről értesülünk. A nagyrészt csak utalásokból ismert eredményekből ugyanis az derül ki, hogy e falu területén azonos időben többféle módon és anyagból, de csak a föld felszínére építkeztek: nemezsátrakat, boronaházakat, vertfalú és téglaházakat emeltek.¹⁶ Ezek a maguk nemében nálunk túlságosan egyedülállóak ahhoz, hogy meggyőző bizonyítvány nélkül komolyan értékelhetőek lehetnének.

A dobozi település zárt részét összehasonlítva a Tiszalök-rázómi, bashalmi, kardoskúti Árpád-kori faluval, most csupán azt emelem ki, hogy éppúgy mint ezekben, Dobozon is egy-egy kisebb körzetben csoportosultak a lakóházak, közöttük

nagy térségek maradtak látszólag üresen. Ez a jelenség Dobozon az előbbieknél szembetűnőbben nyilvánult meg, mert itt nem nagyon zsúfolódtak egymásra a különböző objektumok. A földházak közötti „szabad” térségeken itt is felszíni építményekkel: talán sátrakkal, gazdasági épületekkel kell számolnunk — akár körül voltak árkolva, akár nem. A tágas, látszólag laza szerkezetű településnek legközvetlenebb párhuzamait a Don-vidéken a szaltovói kultúra területén feltárt településekben találjuk meg.¹⁷

Közvetlenül ide kapcsolódnak a Dobozon előkerült leletek is. A szaltovói kisebb-nagyobb folyóparti településeknek, de a szarkeli vár egykorú rétegeinek is jellegzetes leletei — egyebek mellett — a homokkal soványított agyagból kézikorongon készült kisebb-nagyobb fazekak, alacsonyfalú széles tálak, mécsesek és a zömök, fazékalakú üstök.¹⁸ Amint láttuk, valamennyi edényfajta megvan a dobozi anyagban, részben a kézi-

¹⁵ Pl. Erdélyi, I., Gergelyiugornya; Karos. Zehn Jahre . . . 153–154.

¹⁶ Legrészletesebben: László Gy., MFMÉ 1964–1965. II. (Szeged, 1966). 213–221. Legutóbb pl. Ua, ArchÉrt 97 (1970) 183.

¹⁷ Árpád-kori falvaink és a Közép-Don-vidéki IX–X. századi települések belső rendjének rokon vonásait

Méri István ismerte fel. Ua., Árpád-kori népi építkezésünk . . . 47–49, 102–108 j.

¹⁸ Ляпушкин, И. И., Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА 62 (Москва—Ленинград 1958). 108, 6. kép. Ua., Археологические памятники зоны затопления Цимлянского водохранилища. У. о. 240, 12. kép. Ua., Карнауховское поселение. У. о. 306, 52. kép

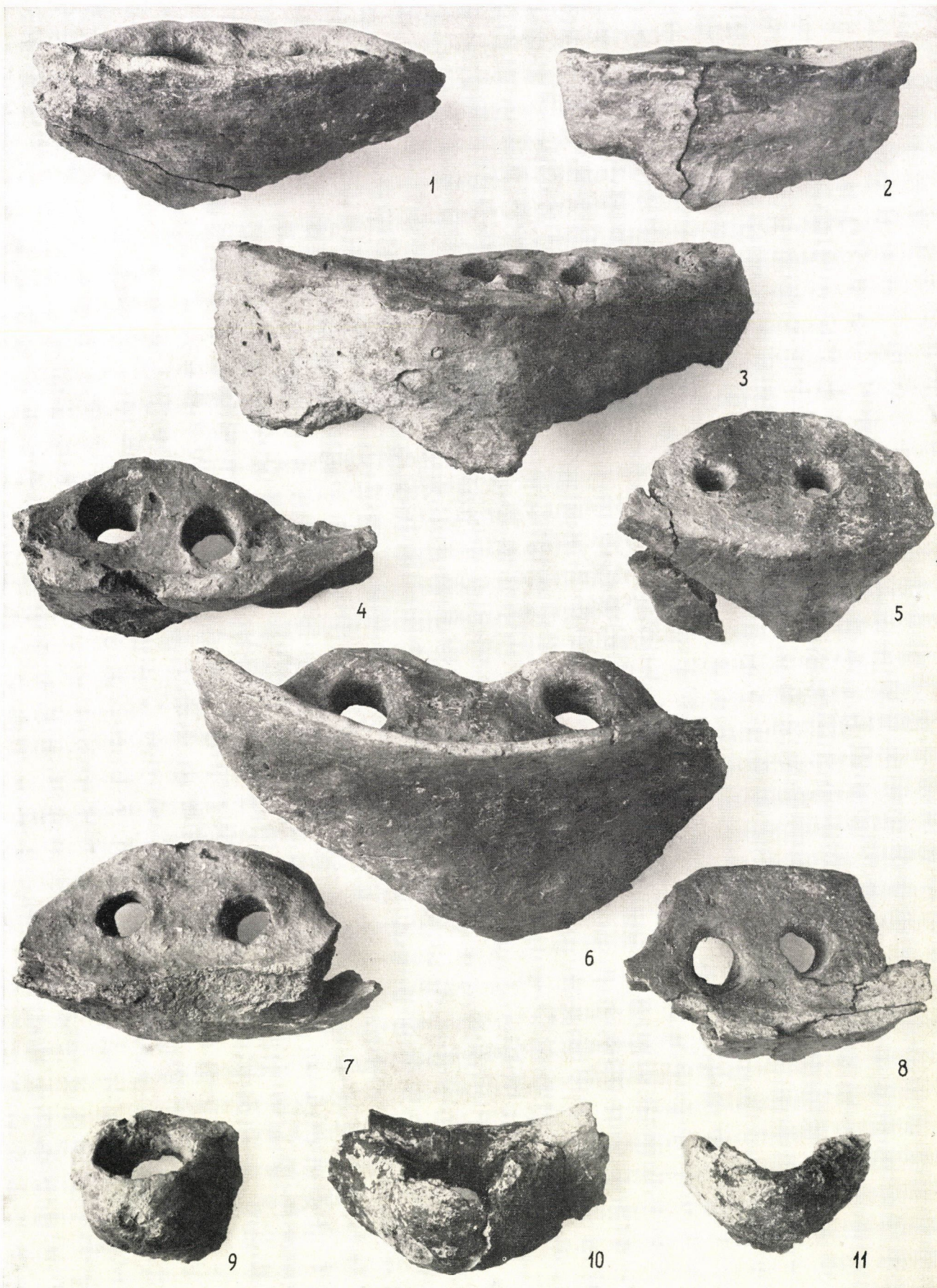

17. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1–12: szabadkézzel készült edények töredékei. 1 : 2

Рис. 17. Добоз-Хайдуирташ. 1–12: обломки ручных сосудов. М: 1 : 2

Fig. 17. Doboz-Hajdúirtás. 1–12: fragments de pots faits à la main. 1 : 2

18. kép. Doboz-Hajdúirtás. 1–11: szabadkézzel készült agyagüstök peremtöredékei. 1 : 2
 Рис. 18. Добоз-Хайдуирташ. 1–11: обломки краев ручных котлов. М: 1 : 2
 Fig. 18. Doboz-Hajdúirtás. 1–11: fragments de rebords de chaudrons faits à la main. 1 : 2

korongon-, részben a szabadkézzel készült edények között. Az edények díszítése is nagyon hasonló. Az általánosabban elterjedt bekarcolt hullám- és vízszintes vonalszalag-díszítés egyezése mellett Dobozon is vannak pl. egymásra keresztben — vízszintesen és függőlegesen — bekarcolt vonalszalagokkal díszített edénytöredékek (17. kép 6).¹⁹

A szabadkézzel készült dobozi üstök pedig — készítmódjukat, felfüggesztésüknek kétféle változatát tekintve is — teljesen megegyeznek a szarkeli vár azon edényeivel, amelyeket a feldolgozó Sz. A. Pletneva az ún. nomád-kerámia csoportjába sorol. Ezt a leletcsoportot az etnikailag el nem különíthető, de véleménye szerint török nyelvű nomád- vagy félnomád népek IX—XI. századi emlékeinek határozza meg.²⁰

A dobozi leletek, ill. szovjetföldi közvetlen párhuzamaik alapján kétségtelennek látszik, hogy az Árpád-kori település korai rétege a magyarság megjelenésével egyidős. A település korának felső határát pedig szintén a leletek — benyomott pontsorokkal, bekarcolt csigavonallal díszített edénytöredékek (12. kép 1, 3, 15. kép 10—11) alapján a XI—XII. századra tehetjük.²¹ A legkésőbbinek meghatározható leletek száma elenyészően kevés. Feltehető, hogy a falu lakóinak nagyrésze igen korán a közeli — a későközépkort is megérő, sőt tovább is élő — falvakba települt.²² — Talán pontosabban meghatározhatnánk a település korát, ha ismernénk a temetőjét, amelyet — mivel valószínűleg nem volt temploma — a falun kívül kell keresnünk.

Az Árpád-kori leleteken kívül a település különböző részein szórva is késő avarkori leletekre is rábukkantunk. A temetkezésekből ismert esztergályozott csont tarsolyzáró,²³ a gömbös bronz fülbevalókarika, a csont zablarészek(?) (7. kép 6—7, 10. kép 9, 17) mellett ilyen korú lehet az elég nagy számban talált kettős csonkakúp alakú, díszített agyag orsógombok (9. kép 2—13) egy része és talán egyik-másik kevésbé jellegzetes durva edénytöredék is. — Mindezek arra utalnak, hogy a település a magyar honfoglalást közvetlenül megelőző időben is létezett. Korábbi időktől azonban — a feltárt koravaskori és szarmatakorai településmaradványok ellenére — nem lehet szó a település életének folyamatosságáról. Ezt igazolják a házak között talált korai avar temetkezések is.

Sámson-vára

A feltárás alatt levő település és a szintén Árpád-kori eredetű, de a későközépkorban elpusztult templomos falu — Felső-Doboz — között

középtájon, szinte a két falu közé beékelődő éles folyókanyarulatban, a Fekete-Körösnek a falvakkal szemben levő partján egy kis földvár épült. Mint már említettem, a neve: Sámson vára. Egész területét több évtizedes erdő borította a legutóbbi évekig; a fák kitermelése után újra facsemetékkel ültették be.

A mintegy 100 m átmérőjű, nagyjából háromszög alaprajzú sánc átlagosan 1 m magasán emelkedik ki a környezetéből. Keleti szakaszát a legújabb korban belefoglalták a Körös gátjába (1. kép). A sáncon — és vonulata mentén kívül-belül — vörösre égett rögöket lehet találni a felszínen.

A település feltárásával egyidőben — a lehetőségek szerint — megkezdtük a földvár kutatását is. A sánc ÉNy-i részét két helyen átvágtuk és a földvár belsejében néhány kutatóárkot ástunk. Az egyik átvágásban sikerült egy kis szakaszt megfigyelni a sánc szerkezetéből: a sánc gerincét sövényfalak közé döngölt, mintegy 4 m széles földfal alkotta. A sövényt egymástól 50—80 cm-re álló 20—22 cm vastag cölöpökre fonták. A másik sáncátvágásban egy építmény — torony? — részletére bukkantunk, amely megszakította a döngölt földfalat. A mintegy 4 m széles, csak kis részben feltárt építmény falai mentén cölöplyukak sorakoztak. A helyiségnek a sánc alapjával azonos szintű padlóját hamu és faszén borította, belsejét égett rögök töltötték ki.

A földvár belsejében elsősorban a sánc ÉNy-i része mentén dolgoztunk. A felszíni nyomok ugyanis arról tanúskodnak, hogy a sáncnak e szakaszához simuló szélvédett sávban lehettek a lakóépítmények. Kutatóárkainkban olyan jelenségeket figyeltünk meg, mint a falutelepülés külső sávjában: a felső kevert rétegben felszaggatott tűzhely-darabokat, elég sok kézikorongon készült agyagüst- és kevesebb fazéktöredéket találtunk. Földbe mélyedő objektum egyelőre nem került elő. A földvár egész területén — ellentétben a külső településsel — Árpád-korinál korábbi leletek nem voltak. A sánc döngölt földfalából is kézikorongon készült, hullámvonalszalaggal díszített X—XI. századnak meghatározható edénytöredék került elő. A leletek és a megfigyelt jelenségek alapján a földvár egykorúnak látszik a településsel, mégpedig annak nem a legkorábbi szakaszával. A magyarországi X—XI. századi földvárakhoz hasonló fekvésű, folyóvízzel csaknem körülölelt földvár és a közeli települések közötti gazdasági, társadalmi összefüggések tisztázásához talán — a további ásatások után — a párhuzamanyaggal való részletes összevetésük vezet közelebb.²⁴

Kovalovszki Júlia

¹⁹ Плетнева, С. А., Керамика Саркела-Белой Вежи. МИА 75 (Moszkva—Leningrád 1959). 9. kép 7—8.

²⁰ Уо. 235—239., 24. kép 4., 8. Уа. От кочевий к городам. МИА 142. (Moszkva 1967). 108—110.

²¹ Parádi N., ArchÉrt 89 (1963) 207, 1. kép 1., 3.

²² Kovalovszki J., FA 16 (1964) 127

²³ László Gy., Adatok az avarság néprajzához IV. Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik évfordulójára. (Bp. 1942) 18—22., 3. kép.

²⁴ Összinté köszönetemet fejezem ki Méri Istvánnak, aki a dobozi ásatást kezdeményezte és munkámat mindvégig ösztönző figyelemmel kísérte.

Раскопки селища X—XII. вв. в д. Добоз (комитат Бекеш) были начаты в рамках плановой работы по изучению древневенгерских могильников и поселений X—XIII. вв., разработанной Академией наук Венгрии в начале 50-ых годов. От раскопок селищ ожидалось открытие самых ранних древневенгерских поселений.

Раскопки на поселении, расположенном на берегу реки Кёрёш, начались в 1962 г. О результатах первого года раскопок автор уже сделал сообщение. (Folia Arch. 16/1964. pp. 125—135). Селище сухим руслом разделяется на две части: в внешней полосе мы могли наблюдать следы наземных построек, а во внутренней, окруженной с трех сторон, были найдены остатки объектов, углублённых в землю. (рис. 1.) На внутренней территории (рис. 2.) были найдены рвы различной формы, полужемлянки и ямы. Среди рвов мы находим и весьма широкие и также двойные и тройные. (рис. 3., 1—3.) Ими были окружены большие пространства. Рвы полукруглой и круглой формы вероятно служили для охраны стада. Расположение групп полужемлянок небольшого размера приравнено к направлению больших рвов. (рис. 4., 1—3.) Полужемлянки имеют простую конструкцию, почти во всех мы находим печь и открытый очаг в середине. Вблизи очагов было найдено большое количество обломков печкарных колоколов. (рис. 5., 1—10; рис. 6., 2.) Рядом с полужемлянками были найдены остатки построек круглой формы, лишь немного углублённых в землю.

Керамика составляет преобладающую часть находок на средневековом поселении. Причем сосуды, найденные в двух отмеченных частях селища, также отличаются

друг от друга. На внешней территории были найдены глиняные котлы и в большей части неукрашенные горшки, изготовленные на гончарном круге. (рис. 11., 10.; рис. 12., 1—10.; рис. 13., 13—20.; рис. 14., 22—29.) На внутренней территории найдены также гончарные горшки, но они украшены прочерченным волнистым орнаментом (рис. 15., 1—6., 9.; рис. 16., 2.), и обломки сосудов, сделанных от руки (рис. 6., 1.; рис. 16., 1.; рис. 17.), среди них и обломки ручных глиняных котлов. Кроме этого были найдены предметы и орудия из глины, железа, камня и кости. (рис. 9—10.)

Ближайшие аналогии планировки поселения и материала мы можем найти в Подонье, в соседстве древней родины венгров, на территории салтовской культуры.

Судя по найденному материалу, поселение у д. Добоз существовало со времени поселения здесь венгров, т. е. с X. в., до XII. в. Однако попавшие некоторые вещи позднеаварского времени (рис. 7., 6—7.) доказывают, что жизнь поселения имеет здесь и более древние этапы. Хотя здесь были найдены остатки поселений железного века и сарматского времени, раннеаварские погребения, открытие между полужемлянками (рис. 7., 1—5.; рис. 8.) противоречат непрерывности поселения с тех времен.

Данное поселение — вместе с другими в его окрестности — в экономическом и политическом отношении были связаны с находящимся в близости городищем (рис. 1.: «крепость Шампона»), имеющим т. н. «обоженные валы» и построенным — как и все подобные укрепления в Венгрии — в XI. в.

Ю. Коваловски

VORBERICHT ÜBER DIE AUSGRABUNG DES ÁRPÁDENZEITLICHEN DORFES DOBOZ. 1962—1974

Auszug

Mit der Erschließung der Siedlung Doboz (Kom. Békés) aus dem 10.—12. Jahrhundert wurde im Rahmen des zu Beginn der 50er Jahre von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften ausgesteckten umfassenden Themas begonnen. Zielsetzung des Themas war, die Gräberfelder und Siedlungen des ungarischen gemeinen Volkes des 10.—13. Jahrhunderts zu erforschen und erschliessen. Von den Siedlungsforschungen war das Erkennen der ersten Stammesgebiete des Ungartums zu erwarten.

Die Arbeit begann an der Stelle der am Ufer der Schwarzen Kreisch (Körös) gelegenen und vernichteten Siedlung. Über die erste Ausgrabungssaison hat Verfasserin bereits berichtet [FA 16 (1964) 125—135]. Die Siedlung wird von einem heute schon ausgetrockneten Bachbett in zwei sich absondernde Teile geteilt: im äußeren Streifen sind verschwommene Spuren von Gebäuden der Oberfläche wahrzunehmen, in den inneren, von drei Seiten abgeschlossenen Gebieten kamen in die Erde eingetiefte Objekte zum Vorschein (Abb. 1). Auf dem Ausgrabungsplan des inneren Gebietes (Abb. 2) sind verschiedene Gräben, in die Erde gebaute Behausungen, Gruben zu sehen. Bei den Gräben gab es auch sehr breite, mehrfach gegliederte (Abb. 3. 1—3). Diese haben große Gebiete umgrenzt. Die halbkreis- und kreisförmigen Gräben dienten wahrscheinlich zum Zusammenhalten und Schutz des Viehes. Die Lage der kleinen, in die Erde eingetieften Häusergruppen richtete sich nach der Lage der großen Gräben (Abb. 4. 1—3). Die Häuser waren einfach ausgebildet, fast ein jedes verfügte über einen Backofen und in der Mitte des Hauses über eine freie Feuerstelle. In der Umgebung der Feuerstellen kamen sehr viele Backglockenfragmente zum Vorschein (Abb. 5. 1—10, Abb. 6. 2). Neben den in die Erde eingetieften Häusern gab es auch Reste von runden, etwas in die Erde eingetieften Bauten.

Der überwiegende Teil der auf der mittelalterlichen

Siedlung zutage geförderten Funde ist Keramik, die sich den beiden alleinstehenden Teilen der Siedlung entsprechend gleichfalls in zwei Gruppen absondern läßt. Im Außengebiet kamen scheibengedrehte Tonkessel und überwiegend unverzierte Töpfe zum Vorschein (Abb. 11. 1—10, Abb. 12. 1—10, Abb. 13. 13—20, Abb. 14. 22—29). Im Innengebiet gab es größtenteils ebenfalls scheibengedrehte, jedoch mit eingeritzten wellenförmigen und waagerechten Linienbändern verzierte Topffragmente (Abb. 15. 1—6, 9, Abb. 16. 2), mit diesen zusammen wurden auch Fragmente von mit der freien Hand hergestellten Gefäßen (Abb. 6. 1, Abb. 16. 1., Abb. 17.), unter ihnen Tonkesselfragmente gefunden. Außer diesen sind auch aus Ton, Eisen, Stein, Knochen gefertigte Werkzeuge und Geräte ans Tageslicht gekommen (Abb. 9—10).

Die allernächsten Parallelen der Struktur und des Fundmaterials der Siedlung sind in der Dongegend, in der Nachbarschaft der früheren Stammesgebiete des Ungartums, im Gebiete der Saltowo-Kultur des 9.—10. Jahrhunderts anzutreffen.

Die Siedlung von Doboz bestand den Funden nach von der Niederlassung des Ungartums (10. Jh.) bis zum 12. Jahrhundert, jedoch beweisen spätaWARENZEITLICHE Streufunde (Abb. 7. 6—7), daß das Leben des Dorfes auch auf ältere Zeiten zurückreicht. Obwohl auch früh-eisen- und sarmatenzeitliche Siedlungsreste zum Vorschein gekommen sind, widersprechen jedoch die zwischen den Häusern freigelegten frühawarenzeitlichen (7. Jh.) Gräber (Abb. 7. 1—5., Abb. 8) der Kontinuität der Siedlung.

Die Siedlung dürfte — mit den benachbarten Dörfern ähnlichen Alters — mit dem nahen Burgwall (Abb. 1. Die Sámson-Burg), der mit den sog. „gebrannten Wällen“ Ungarns zusammen im 11. Jahrhundert erbaut worden ist, in wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Verbindung gestanden haben,

J. Kovalovszki

KÖZÉPKORI FALVAK PEST HATÁRÁBAN

Fővárosunk területén az egyre nagyobb építkezések a Pest körüli falvak régészeti emlékeit is felszínre hozzák. A leletmentések és terepjárások eddigi eredményei kiegészítve a már korábban ismert adatokkal, lehetővé teszik, hogy nagy vonalakban megrajzoljuk területünk középkori településhálózatának kialakulását és fejlődését.¹ Falvaink egy kisebb, önálló, földrajzi tájegységen, a pesti síkságon helyezkedtek el, létrejöttükben a természetföldrajzi tényezők jelentős szerepet játszottak. A Duna mentén a vízrajzi kép változásai, a Duna és mellékvizeinek áradásai miatt csak a mocsaras, vizenyős rétekből kiemelkedő, futóhomokkal borított dombosorokon és a pesti síkság ÉK-i, K-i határán húzódó, magasabb dombvidéken alakulhattak ki a középkori falvak is. Másik jelentős földrajzi tényező volt a Duna gázlóihoz vezető útvonalak elhelyezkedése a patak völgyekben.²

Területünkön a középkori településtörténet legkorábbi periódusában a dunai gázlókhoz vezető útvonalak közül a Szentendrei-sziget D-i csúcsához és a Csepel-sziget É-i csúcsához tartó útvonalak látszanak a legjelentősebbeknek. Ezek mentén helyezkedik el a Pest térségében előkerült honfoglaláskori leletek túlnyomó többsége. A le-

letek között gazdag mellékletű, magányos sír is volt, de általában magányos férfisírokból és kisebb temetők feldúlt sírjaiból származó szórványleletekkel rendelkezünk.³ Az útvonalak jelentősebb állomásai lehettek a szigetesúcsok, amint ezt az eddig előkerült leletek sejtetik.⁴ A korszakra jellemző leletek területünk X–XI. sz.-i sűrűbb lakottságát tanúsítják, de mivel nem hiteles régészeti feltárásokból származnak, általános érvényű következtetések levonását nem teszik lehetővé, még akkor sem, ha kiegészítjük azokat a XI. sz.-ból való, vagy a századra utaló történeti források adataival. A kora-Árpád-kori településhálózat Anonymus által is kiemelt helyein, a Csepel szigeten és a Megyeri rév pesti oldalán a jelenkori építkezésekkel megsemmisítették a régészeti lelőhelyeket s csak közvetett adatok, vagy néhány szórvány alapján hangsúlyozhatjuk az itt kialakult korai települések jelentőségét.⁵ Különösen nagy veszteség, hogy ma már nem rekonstruálhatjuk a Duna gázlójánál kialakult iker-települések fejlődését, konkrét régészeti megfigyelésekkel nem ábrázolhatjuk azt a folyamatot, amely még az Árpád-korban a korai településhálózat felbomlását és átalakulását eredményezte.⁶ Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a Pesttől 8–10 km távolság-

¹ Az ÉK-i határ legjelentősebb falvai, Káposztás-megyer, Rákospalota, Cinkota, Rákosesaba, Rákoskeresztúr, Fót, Alag stb. az Árpád-kori helyükön fejlődtek tovább, mind a mai napig a főváros peremkerületeiben is megőrizték a középkorban kialakult alaprajzukat. A II. József-féle katonai térképen ugyanolyan jól elkülöníthetőek a falu telkei a házakkal, mint az egyes községekről, határresekről készített XVIII–XIX. sz.-i kisebb felméréseken. A legáttekinthetőbb, legtöbb adatot tartalmazó, legpontosabb térképet Balla Antal készítette 1793-ban; *Kosáry D.*, Pest megye a kuruckorban. Pest megye múltjából. (Bp. 1965) Melléklet. A múlt század 2. felében keletkezett térképen mindenütt megtaláltuk az Arányi által felsorolt templomokat is; *Arányi L.*, AK (1877) 5–6. A Pest megyei-térképanyag és a középkori okleveles adatok segítségével Gárdonyi készítette el a pesti határ középkori településhálózatát. *Gárdonyi A.*, TBM 8 (1940) 14–27. A Gárdonyi által meghatározott területek közül néhány helyen hitelesítő kutatást végeztünk, s ezek eredményei alapján kerestük a településrendszer újabb egységeinek régészeti emlékeit.

² Területünk földrajzi adatait *Pécsi M.*, Budapest természeti földrajza (Bp. 1959) tartalmazza.

³ *Fehér G.*, *Éry K.*, *Kralovánszky A.*, A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan II. (Bp. 1962) 25–26.

⁴ A Csepel sziget É-i csúcsa közelében több helyről kerültek elő X–XI. sz.-i leletek, amelyek a szigeten

elő, letelepült lakosság kisebb-nagyobb temetőiből származnak. L. 3. jegyzet. A szabadkikötő építésénél újabb sírokat dúltak fel, úgy látszik ezen a területen volt a kora Árpád-kori nagykitérjedésű, több száz síros temető. A sok melléklet nélküli, keletelt csontváz a nagyobb kikötő medence déli partján feküdt. *Póczy Klára* szíves szóbeli közlése. 1967-ben a darupálya bővítésénél szét-dúlt sírok mellékleteiből 2 bronz, S-végű hajkarika, 1 nagy méretű ezüst S-végű hajkarika és 2 átlukasztott I. István pénz került a múzeumba. *Zolnay L.*, RégFüz 21 (1958) 56.

⁵ A X. században, a honfoglalást közvetlenül megelőző időszakban a megyeri rév jobb partján letelepült lakosság félig földbemélyített gödörházakban élt. A békásmegyeri vízmű építésekor itt egy edényégető kemencét is feltártak. Valószínűleg a rév használatával a Duna bal partján is hasonló település jött létre, amely a honfoglalás után is továbbélt. A honfoglaláskori dunai átkelőhelyek között a „magyar-rév” lehetett a legjelentősebb, Anonymus elbeszéli hogyan kelt át a Dunán Árpád vezér a Csepel sziget elhagyása után a Dunán-túl elfoglalására. *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. BpTört (Bp. 1942) 794–796., 803. *Györffy Gy.*, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Bp. 1958) 128.

⁶ A megyeri rév jelentősége még az Árpád-korban csökkent, helyette más Duna-szakaszon, elsősorban Óbudánál, a Margithídnál és a Pestnél levő révek bonyolították le a dunai átkeléseket. 1148-ban II. Géza az

1—2. kép. Budapest XVI. Cinkota, evangélikus templom. Kereszthajójában feltárt Árpád-kori körtemplom maradványai

Рис. 1—2. Будапешт, XVI. Цинкота, кирка. Ротонда эпохи Арпадов, найденная в поперечном нефе кирки
Fig. 1—2. Budapest XVI, Cinkota, église luthérienne. Les restes de l'église circulaire de l'époque arpadienne, dégagée dans le transept de l'église

ban levő, a várost körülvevő középkori falvak a kora-Árpád-kori településhelyeken fejlődtek tovább s mind addig jelentős falvak maradtak míg a fővároshoz nem csatolták őket.

*

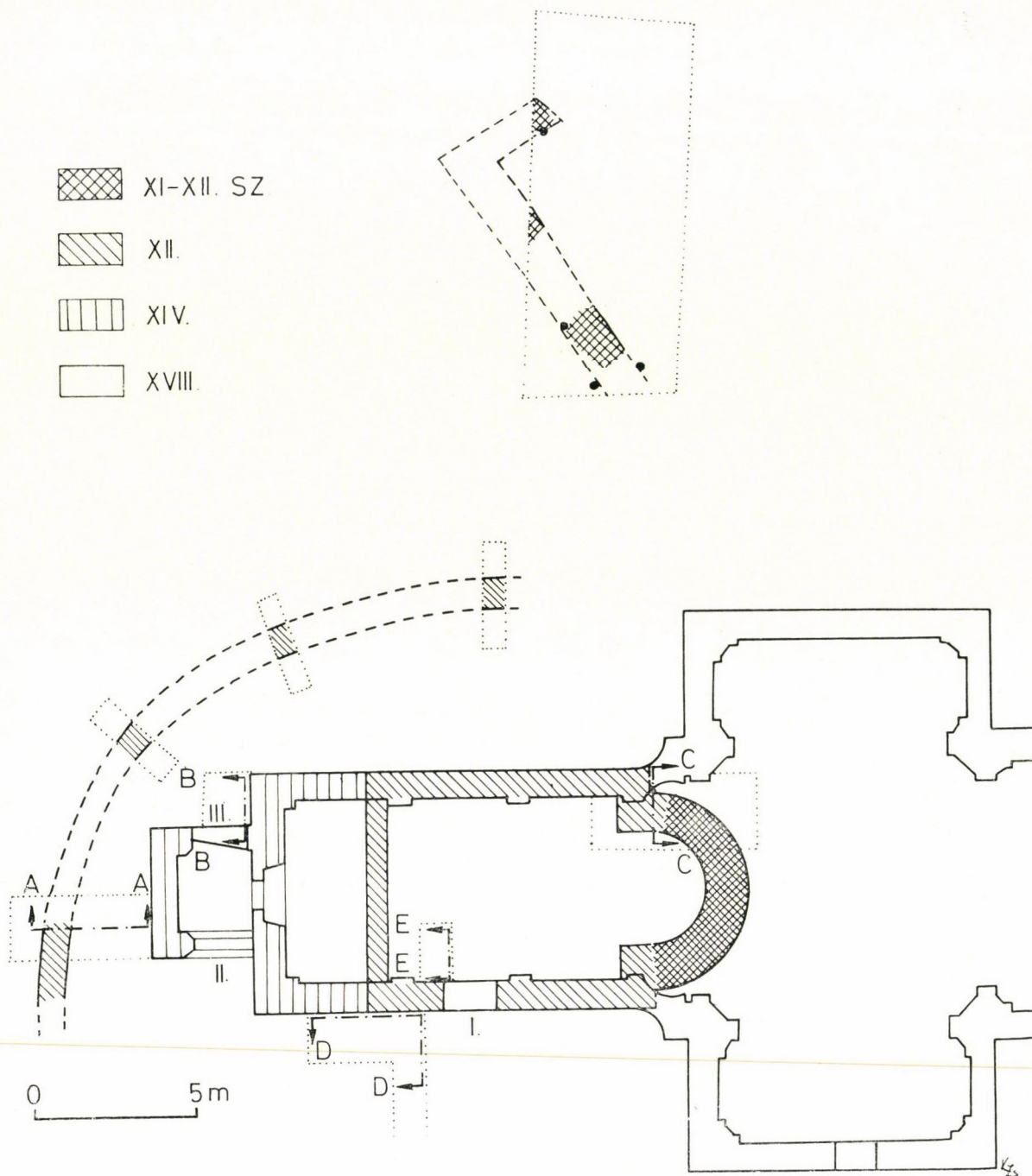
1973-ban Budapest XVI. kerületében, a cinkotai evangélikus templom környékén megkezdett régészeti feltárás jelentős eredményekkel járt.⁷ A templom belsejében, a jelenlegi kereszthajóban előkerült a középkori templom szentélye. Az alapfal 160 cm széles volt, a szabálytalan alakú kövekből épített alapfalon két sorban a kváderborítású, törtköves felmenő fal részlete is megmaradt (1—2. kép). A kutatott területen az alapfalat a bolygatatlan homokba rakták, szürke, laza szerkezetű habarccsal. Az Árpád-kori szentély É-i felében szabályos negyedkörülvben jelentkezett a 160 cm széles fal, a déli oldalon, a diadalív alatt is előkerültek további részletei. Az így rekonstruált szabályos félkör alaprajzú falrészlet belső átmérője 3,8 m volt. A XII. sz.-i templomhajó I. sz. kapuja két oldalán nyitott kutatóárokban

a korábbi épületből semmit sem találtunk, a XII. sz.-i alapfalakat bolygatatlan, homokos talajba építették. A templomhajó külső oldalán kiásott 4 árokban ugyanazon fal 1—1 szakaszát kutattuk, amelyek a nyújtott félköríves záródású szentély kialakításával egyszerre épültek. Az eddigi megfigyelések alapján feltételezzük, hogy a kora-Árpádkorban ezen a területen kerek templom állhatott, amelyet a XII. sz. 2. felében alakítottak át. A feltárt falrészlettől ÉNy-ra, a mai templom hajójára merőlegesen kitűzőtt árokban 30 cm mélységben a kutatóárokban ferdén áthaladó, sárga agyagból döngölt sánc húzódott. Külső széle a nagyfokú bolygatás miatt elmosódott, belső oldalán egymástól 80 cm távolságban négy, 25—30 cm átmérőjű cölöplyukat találtunk. A bolygatatlan talajba ásott lyuk aljába sárga agyagot tettek, majd a gerendát a lyukba öntött habarcsba helyezték. A sánc szélessége 100 cm mélységben 130 cm volt, lekerekített aljú „v” alakban jelentkezett a metszetben, alját 140 cm mélységben találtuk meg (4. kép). A kutatóárok tanúfalai egy négyszögletes tér ÉNy-i sarkát keretező sánc részleteit vágta át. A jelenleg derékszögletesre

Óbudai prépostságnak adományozta az óbudai rév vámját, ez a rév a római korban épített, de még a római uralom idején elpusztult aquincumi híd környékén volt. Fügedi E., TBM 13 (1959) 11.

⁷ Cinkotán a XI. században hercegi udvarház lehetett, amelyben a mogyoródi csata idején 1074-ben Géza és László hercegek is megszállottak. Györffy Gy., Budapest története az Árpád-korban. BpTört (Bp. 1973) 266.

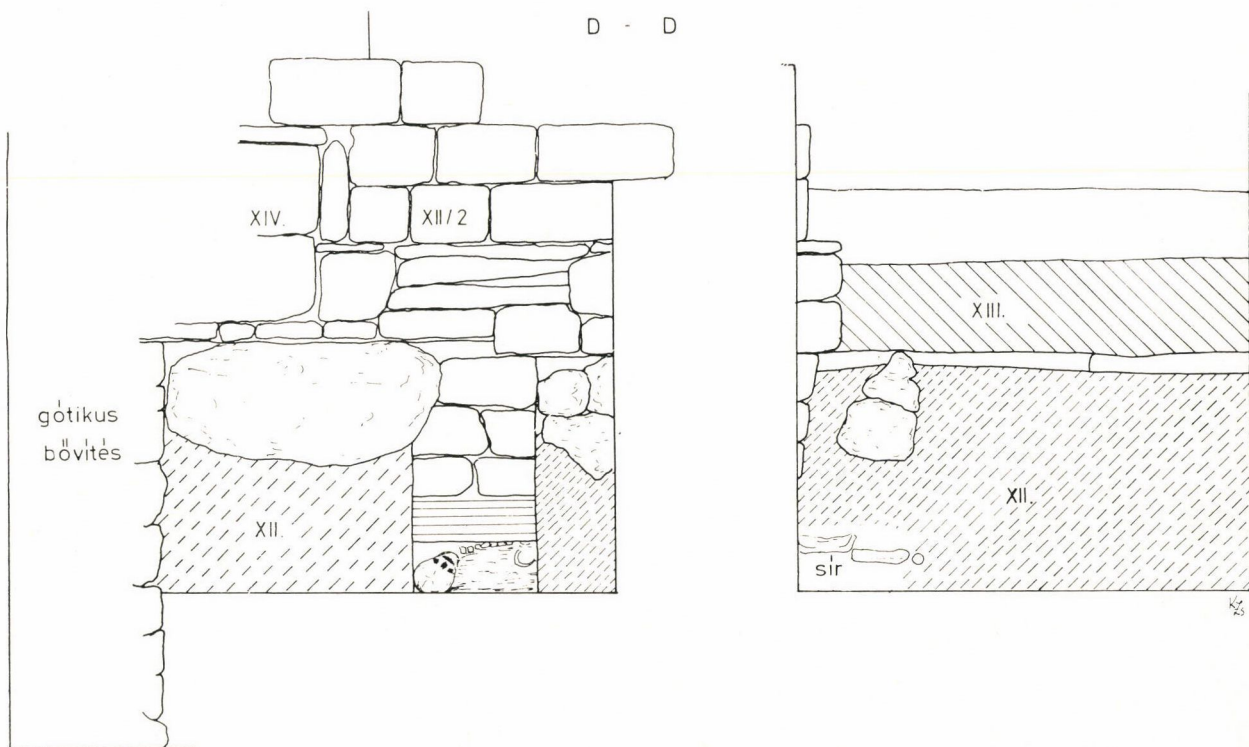
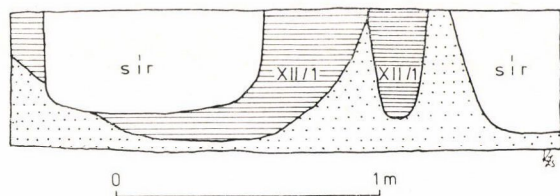

3. kép. Bp. XVI. Cinkota. Az 1973-ban feltárt középkori templom építési periódusai
 Рис. 3. Будапешт, XVI. Цинкота. Строительные ярусы средновековой церкви, открытой в 1973 г.
 Fig. 3. Budapest XVI, Cinkota. Les périodes de construction de l'église médiévale, dégagée en 1973

rekonstruált sarokban több középkori építmény, ház, kemence stb. maradványai is előkerültek, de ezek pontos kiterjedését, a hozzájuk tartozó karó és cölöplyukakat, padlókat, tűzhelyeket a közöttük levő számtalan újkori gyermeksír miatt nem tudtuk meghatározni. A kutatóárok közepén megmaradt tanúfal elbontása után a dőngölt sánccal egykorúnak látszó építmény nagyobbik

felét feltártuk, de sajnos a nagymértékű bolygatás miatt rendeltetését, alaprajzát nem sikerült meghatározni. Padlója alatt 55 cm mélységben fél törött fazék volt elásva. A feltárt építmény felett egy későbbi kemence átégett padlóján a paticsok között XII–XIII. sz.-i edényeket találtunk. A jellegzetes, galléros szájrémű, bekarcolt vonalköteggel díszített fazekak, kóni-

4–5. kép. Bp. XVI. Cinkota. A kora Árpád-kori sánc metszete. A középkori templom D-i oldala
 Рис. 4–5. Будапешт, XVI. Цинкота Разрез вала эпохи Арпадов. Южная стена средневековой церкви
 Fig. 4–5. Budapest XVI, Cinkota. Section du rempart de la haute époque arpadienne. Le côté sud de l'église médiévale

kus fedők stb. töredékei között szembetűnő mind formáját, mind nyersanyagát tekintve, egy kis, kiöntőcsöves korsó⁸ (25. kép 1–3).

A próbaásatás során a templom XII. sz.-i hajófala alatt két, keletelt, bolygatatlan csontváz is előbukkant (5. kép). A kerek templom, a sánccal körülvett építmények és a sírok közötti összefüggések ma még bizonytalanok. Annyi azonban már ma is egyértelmű, hogy ezek a XII. sz.

második felében egyszerre vesztették el a jelentőségüket és az ebben az időben végrehajtott nagyobb-szabású templom építkezéssel és tereprendezéssel pusztultak el.

A cinkotai határ közelében volt a pesti határ legkorábban felismert rotundája az Alagi-majorban. Ma már ennek csak a lábázatából látszik néhány részlet.⁹ A DK-i határban is felleltünk kerek templom körüli kora-Árpád-kori település-

⁸ Az Árpád-kori kerámia együttesekben lassan körvonalazódik egy újabb csoport, a budapesti leletegyüttesekben a magyar és osztrák típusok mellett azoktól nyersanyagban és bizonyos formai jegyekben eltérő darabok is vannak. A fenékbélyeges, redukált égetésű, morva területek felé mutató fazekak mellett két korsó fajta is előkerült. *Iránsné Melis K.*, BpR 23 (1973) 200. Az egyikből általában csak az edény alsó része maradt meg, a korsó öblös hasa talpánál összeszűkül, a talpgyűrű külső oldalán kicsi, négyágú csillagszerű fenékbélyeggel. A budai királyi palota 40. gödrében, és a nagyudvari lelőhelyekről ismerünk idesorolható darabokat és XX. Pesterzsébet-Tatárdombról (BTM Vármúzeum ltsz.: 51.3160, 52., 87., 52.107.). A másik típusba

ugyancsak gömbtestű korsók tartoznak. Ezeknél a lapos, szalagperemmel övezett szájnnyílást vagy kengyelfül hidalja át, (Bp. XVI. Cinkota) vagy a kiöntőcsöveskére merőlegesen a peremből kis hurkafül indul, amely az edény vállán fejeződik be. Ilyen töredékek a budai királyi palotából a királypince lelőhelyről és a XX. Tatárdombról ismertek. (BTM Vármúzeum ltsz.: 72.109. l.). A XIII. sz.-i osztrák és magyar edényektől technikai jegyekben is eltérnek, jól iszapoltak, szürkésbarna, vagy vörösesbarna kerámiák. Az osztrák edényekhez hasonló korongolási technikával készültek.

⁹ *Gervers Molnár V.*, A középkori Magyarország rotundái. (Bp. 1972) 40.

nyomokat. A XX. Soroksár határában, a Gyáli patak mentén terepjárás során cserepeket, közöttük bográcsstöredékeket is gyűjtöttünk. Úgy tűnik mintha a szántóföldön egy rotunda kváderköveit hordaná szét az eke. A területre azonosíthatjuk a XIV. sz.-i oklevelekben feltűnő Kerekegyháza nevű falut.¹⁰

Nagyobb kiterjedésű, XI–XIII. sz.-i falu temetőjét ismerjük XV. Rákospalotáról, a Sín utcából. A többszáz síros temetőből Pósta Béla 171 sírt tárt fel 1892-ben. A legnagyobbbrészt keletelt sírok egymás alatt 3 sorban helyezkedtek el, sok sírban koporsódeszkanyomokat, szögeket, vasalásokat is találtak, de az ásató megfigyelései szerint koporsófedélnyomok egyik sírban sem voltak. A legtöbb csontváz mellett köveket is találtak, általában a fejnél, de előfordultak a derék táján és a lábnál is. 33 sírban voltak mellékletek, „mindig a fej hátulján ezüst és bronz halántékgyűrűkarikák,” gyűrűk, üveggyöngyök, kagylógyöngyök, érmek. 2 db I. László, 2 db III. Béla, 3 db Imre korából való ezüst érmek. A temető és a közelében levő falu területéről minden földmunka során kerültek elő régészeti leletek, közöttük kiemelkedő egyedi darabok is, mint egy aranyozott rézboglár és egy ereklyetartó mellkereszt.¹¹

XI. sz.-i oklevél, a százdi monostor alapítólevele említi a pesti határ egymástól távol eső 3 faluját, Csaba Rákost, Gubacsot és Nevegyet.¹² A XVII. Rákoscaba, Csabai úton levő református templom mellett előkerült a falu Árpád-kori templomának szentélye, de a középkori falu emlékeit nem találtuk meg. A XX. Pesterzsébeten levő Tatárdombra helyezett Gubacs falu területéről csak felszíni gyűjtésből ismerünk korai cserepeket, az 1953-as hitelesítő ásatás már nem hozott felszínre kora-Árpád-kori leleteket¹³ (26. kép 1).

A XII. sz.-ban lejátszódó gazdasági és társadalmi események eredményeképpen a század utolsó harmadában megváltozott a pesti határ képe is. A patak völgyekben, a beépítetlen és a beépített területeken mindenütt megtaláltuk az elpusztult Árpád-kori falvak nyomait, kisebb leletmentésekkel megvizsgálhattuk a templomromokat is. A templomok körüli falvak szinte teljesen elpusztultak, mert a vízrajzi kép megváltoz-

tatása a mocsaras területek lecsapolásával, feltöltésével, a patakok többszöri mederváltoztatásával járt. Az ezekkel kapcsolatos földmunkák a dombok tetején megmaradt templomromokat sem kímélték, s így nem egy, a múlt század közepén, vagy a századfordulón még leírt templomrom pusztult el véglegesen.¹⁴ A megvizsgált és azonosított templomok viszont szolgáltattak annyi adatot, hogy feltételezhetjük, hogy az egész pesti határban zömmel azonos típusba tartozó falusi templomok állhattak. Ezek a nyújtott félköríves szentélyzáródású templomok a szentélynégyeszsögegekkel a román stílusú falusi templomok késői csoportját alkotják.

1. *Fót-Sikátorpuszta.* Ásatás még nem volt a területen, de jól megfigyelhetjük a jelenlegi romos szentély belső oldalán a nyújtott félköríves szentélyzáródás egyenletes vonulatát.¹⁵

2. *Bp. XIX. Kispest, Hungária utca.* Az 1908–9-ben Lux által kiásott falakat a bérház építésével elhordták, a hitelesítő ásatás csak bolygatott, melléklet nélküli, keletelt csontvázzrészleteket eredményezett. A fennmaradt alaprajzon jól kivehető a templom félköríves szentélyzáródása¹⁶ (16. kép 1).

3. *Bp. XVII. Rákoscaba, Csabai út.* Az 1904-ben épített református templom főbejárata előtt kábelfektetés során felszínre került a középkori templom Árpád-kori, nyújtott félköríves záródású szentélyének 2/3-ad része. A szentélyzáródás köralakú ívének alapozását hatalmas, 1 méternél nagyobb átmérőjű, szabálytalan alakú, lekopott felszínű kőtömbökből készítették, (5 tömb volt) a további alapfal a szokásos módon készült, 30–40 cm átmérőjű, szabálytalan alakú kövekből állt. A szentélyzáródás körívének felmenő falai is eltértek az É-i szentélyfaltól, ahol a falat egyenletes, 24–28 cm-res kváderekből építették. A köríves lezáródás felmenő falából 3 sor kváder maradt meg, a legfelső sorban levők megegyeztek az É-i szentélyfalban levőkkel, a középső sorban attól nagyobb, a legalsó sorban pedig sokkal nagyobb, 60–70 cm-res kváderek voltak. A 24–28 cm-res kövekből kialakított szentélyfal szélessége egyenletesen 80 cm volt. A szentély belső tere 4 m széles és 5,7 m hosszú volt. A mai templom alapfala alatt az É-i diadalív maradványait is feltártuk, a szentélyfaltól mért

¹⁰ *Iránsné Melis K.*, A XX. kerület régészeti emlékei. Pesterzsébet, Soroksár Budapest XX. kerületének múltja és jelene. (Bp. 1972) 22.

¹¹ *Pósta-B.*, Beszámoló a rákospalotai Árpád-kori temető feltárájáról. Kézirat. Történeti Múzeum Adattár 5/34/4. Az aranyozott, drágakövekkel díszített réz mellboglár 1896-ban került a Nemzeti Múzeumba. *Hampel J.*, ArchÉrt 6 (1896) 181. Az ereklyetartó mellkereszt lapjáról: *S. Lovag Zs.*, FA 22 (1971) 158., 5. t. 3.

¹² *Wenczel G.*, Árpád-kori Új Okmánytár I. (Pest 1860) 24–27.

¹³ *Gerő Gy.*, Ásatási napló a Pesterzsébet-Tatárdombon végzett ásatásról. 1953. BTM. Adattár XX/1. Ezúton mondok köszönetet Gerő Győzőnek, hogy a feltárás eredményeit rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁴ A Pestúj hely határában álló pusztatemplomromot, amelyből római kőfaragványok is előkerültek, nem

találtuk meg. — *Kuzsinszky B.*, BpR 12 (1937) 95., a Soroksár határában levő templomrom is elpusztult *Chobot F.*, A váci egyházmegye történeti névtára (Vác 1915) 17.; a rákosszentmihályi templom maradványai is eltűntek. *Chobot F.*, i. m.; Az 1960-as évek közepén a káposztásmegyeri vízmű építésével ez lett a sorsa az ottani templomromnak is, de erről legalább Rómer Flóris leírása és Arányi felmérése megmaradt. *Arányi L.*, i. m. 5. *Rómer F.*, ArchKözl X (1876) II. 25.

¹⁵ *Dercsényi D.*, Pest megye műemlékei I. (Bp. 1958) 370.

¹⁶ 1960-ban hitelesítő ásatást végeztünk a XIX. Hungária u. 5. sz. ház előtti téren, de csak a rendkívüli módon feldult középkori temető bolygatott, melléklet nélküli csontváz részletei kerültek elő. — A templom alaprajza Lux Kálmántól. Országos Műemléki Felügye-
léség. 1909. 903. sz. irat.

6—7. kép. Bp. XVI. Cinkota. A középkori templom D-i oldalán előkerült kapu és ablakok. A középkori templom É-i oldala

Рис. 6—7. Будапешт, XVI. Цинкота. Вход и окна в южной стене средневековой церкви. Северная стена средневековой церкви

Fig. 6—7. Budapest XVI. Cinkota. Portail et fenêtres dégagés sur le côté sud de l'église médiévale. Le côté nord de l'église médiévale

hosszúsága 60 cm volt. A középkori templom többi részlete feltehetően megsemmisült 1904-ben¹⁷ (17. kép).

4. Bp. XVII. Rákoskeresztúr, Pesti út 110 előtt. 1969-ben szentélynégyszöges alaprajzú templom maradványai kerültek feltárássra.¹⁸

5. Bp. XV. Rákospalota, Kossuth Lajos u. 39—41. 1972-ben lehetőségünk nyílt a területen álló, római katolikus templom környékének a kutatására. A szentély É-i oldalán nyitott kutató-árokban a szabálytalan alakú, nagyméretű kövek-ből, homokos, laza szerkezetű habarccsal épített Árpád-kori szentélyfalnak az a részlete került elő, amelyben a köríves záródás kezdődik. A templom alaprajzi felméréséből kiderült, hogy az É-i oldalon a 80 cm-res falvastagság milyen összefüggő szakaszban maradt meg. A szentélyfal alapozás és a jelenlegi falvastagságok alapján ezt a templomot is a nyújtott félköríves szentély-záródású templomok közé soroltuk (18. kép). A mai templom körül kitűzött körblokkban 11 szelvénnel átvágtuk a 26,7 m legnagyobb átmé-rőjű kerítőfalat. Szélessége 70—80 cm között

változott. A D-i és a K-i oldalon helyenként a felmenő fal néhány kváderkő-sora is megmaradt. Az É-i oldalon a kiszedett fal helyét sem találtuk meg, a Ny-i oldalon általában a legalsó kő-sorok maradtak meg. A templom ÉK-i oldalán talál-tunk olyan kerítőfal szakaszt, amelyen kapu volt. A felmenőfalban egymástól 210 cm távolság-ban 1—1, az egész falat keresztülérő, nagyméretű lapos kötőmb volt, a közöttük levő járószintet elegyengették. A belső oldalon levő metszetben a kapu járószintjén a bolygatatlan homokon, lejárt, kemény fekete föld volt, amelyben néhány, kora-Árpád-korinak tűnő kerámiatöredék is elő-fordult. Ezt a réteget a kerítőfal belső oldalán több helyen is észleltük. A templom és kerítőfal viszonyát a X. blokk feltárása közben vizsgál-tuk. A szentélyfal alapozásának alja 15 cm-rel volt mélyebben, mint a kerítőfalé. Mindkét falat azonos anyagokból építették, a legalsó kő-sorokat változó vastagságú habarcsba rakták. A templom a kerítőfallyal körülvett térség ÉK-i harmadában helyezkedett el, a templom körül Árpád-kori sírokat nem találtunk. A XIII. sz.-ban a templom

¹⁷ Az 1904-ben lebontott templom újkori építéstör-téneti adatai a lelkési hivatal irattárában fellelhetők.

¹⁸ Irásné Melis K., ArchÉrt 99 (1972) 106—111.

és a kerítőfal megrongálódott, a szentély É-i oldalán levő, összefüggő omladékréteg a templomból és a kerítőfalból származó épülettörmelékből állt¹⁹ (19. kép).

6. Bp. XVI. Cinkota, Evangélikus templom. A XII. sz.-ban a korábbi templomot elbontották, illetve falaiból alakították ki az új, nagyobb templom nyújtott félköríves szentélyét. Az új rendelkezésnek megfelelően elbontott falrészhez hozzáépítették a diadalívet, a pótlás alapozását lapos kövekből készítették, döngölt, sárga, agyagos homokra öntött habarcsba rakták (8. kép). A XII. sz.-i szentély belső oldalán a felmenő fal síkját a feltárt területen nem határozhattuk meg. A hajó kutatása során az É-i és a D-i oldalon a szentélyfal toldásához hasonló alapozást találtunk, a hajó DNy-i sarkát viszont hatalmas kőtömbre alapozták (5. és 15. kép). A 70 cm-es falak kváderrel borítottak, amelyek nagy, összefüggő felületekben megmaradtak, különösen a D-i oldalon (6. kép). A kváderfal magassága az É-i oldalon 440, a D-i oldalon 400 cm volt. Az É-i oldalon román stílusú műforma nem került elő (7. kép). A hajó É-i válla külső oldalán, amelyet a XVIII. sz.-i kereszthajó pilléréből bontottunk ki, az alulról számított 2. kváderkövön lábázat kiképzését figyeltük meg. A lábazati kő profilja: alig érzékelhető horony alatt 6 cm átmérőjű félhengertag, alatta a felület rézsűsen kiképezve (2. kép). A déli oldalon az egyenletes falfelületen szembetűnő a lábázat lefaragása. A falkutatás után a déli hajófalán 284 cm magasságban befalazott ablakok kerültek elő. A kváderfalszakaszra eső 3 ablak közül a középső megőrizte románkori formáját, a félköríves záródású ablak befelé szűkülő, keretkövei a felső, felköríves záródástól eltekintve a helyükön maradtak (6. kép). A Ny-i zárófalat a templom gótikus bővítése előtt elbontották, a falban a lábázat profilja ugyanolyan, mint az É-i oldalon. A hajó belsejében a szabályos kváder borítás csak helyenként maradt meg. A D-i oldalon a diadalív közelében előkerült egy 165 cm magas, félköríves záródású fulke, lábazata meghatározta a XII. sz.-i belső szintet.

Az Árpád-kori templomot 80 cm széles kerítőfal vette körül, amely a templom Ny-i oldalán összefüggő nagyobb szakaszban megmaradt (3. és 9. kép). Az É-i oldalon a fal helyét dokumentálhattuk, a D-i oldalon nyomaira sem bukkantunk. A templom a kerítőfallyal övezett térség ÉK-i részében helyezkedett el. Közvetlenül a templom mellett a már korábban említetteten kívül nem találtunk sírokat.

* * *

¹⁹ A keletelt, középkori falusi templom méreteivel rendelkező épületre Zakariás G. Sándor hívta fel a figyelmünket.

²⁰ A pestújhelyi ma már egészen elpusztult pusztatemplomokból származó római köveket Kuzsinszky B. publikálta — 14. j. — A rákospalotai templom déli hajófalában egymás fölött két nagyméretű római faragott kő látható az alapozásban. — A XIX. Hungária u. 5. sz. alatt épített bérházba befalazták a középkori templomból Lux által kiemelt római követ, felette a

A pesti határ falusi templomainak hasonlóságára már Arányi is felfigyelt. Az azóta eltelt 100 év kutatási eredményei az ismert építészeti jegyek mellé a hasonló régészeti körülményeket is feltárták. A nyújtott félköríves szentélyzáródású templomokat függetlenül attól, hogy volt-e a területen korábbi épület, vagy bármilyen más településnyom, megközelítőleg azonos elrendezésben építették, a szabálytalan köralakban épített kerítőfalak által határolt térség ÉK-i harmadában. A kerítőfalak rekonstruált átmérőit is hasonlóak. Cinkotán, Rákoscabán, Rákoskeresztúron, Rákospalotán a vastag kerítőfallyal körülvett templomoknak még a közelében sem kerültek elő sírok, illetve csak későközépkori, XV—XVI. sz.-i, vagy még fiatalabb újkori sírokat találtunk. A templomok építésénél igen sok kőfaragványt felhasználtak²⁰, ezzel szemben nem lehet egészen véletlen, hogy egyetlen díszesebb Árpád-kori faragott töredék sem került elő, még másodlagos helyen sem (20. kép). Feltételezzük, hogy az azonos időszakban, közvetlenül egymás után, vagy egyszerre, épített kis templomok díszítés nélküli, egészen szerény külsővel rendelkeztek, de mégis valamilyen formában kiemelt helyzetben lehettek. Kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy a XII. sz.-ban a bemutatott 6 falu ugyanazon földesúr birtokában volt, vagy pedig a különböző megrendelők számára ugyanazok építették fel a gyakorlatukból jól ismert alaprajzú épületeket. A középkori Pest megye területén mindegyik gyakori falusi templomtípus előfordul, jelenlegi ismereteink szerint a nyújtott félköríves szentélyzáródásúakat ismerjük a legnagyobb számban. A Dunántúl középső részén végzett vizsgálatok eredményeképpen megállapították, hogy a területen épített egyenes szentélyzáródású falusi templomok bencés hatásra a birtokos egyházi testület egységes útmutatásai alapján készültek, az íves szentélyzáródásúakat pedig világi földesurak építették a XII. sz. végén, vagy a XIII. sz. elején.²¹

A XIII. sz. elején az ÉK-i pesti határban az óbudai prépostságnak volt földje, a XVII. Pesti úti, legkésőbbben a XIII. sz. elején épített templom Posa Rákosa falué volt, amely ekkor a budafelhévízi keresztes konventé volt.²² Területünkön a cinkotai rotundát nyújtott félköríves szentélyzáródású templommá építik át, mint például a karcasai kerek templomot, amelyik ebben az időben esztergomi keresztes konvent birtokában volt.²³ Ma már nem lehet eldönteni, hogy a pesti templomok szentélynégyszögesek voltak-e, de mint a rákoskeresztúri s egyes szlovákiai analógiák

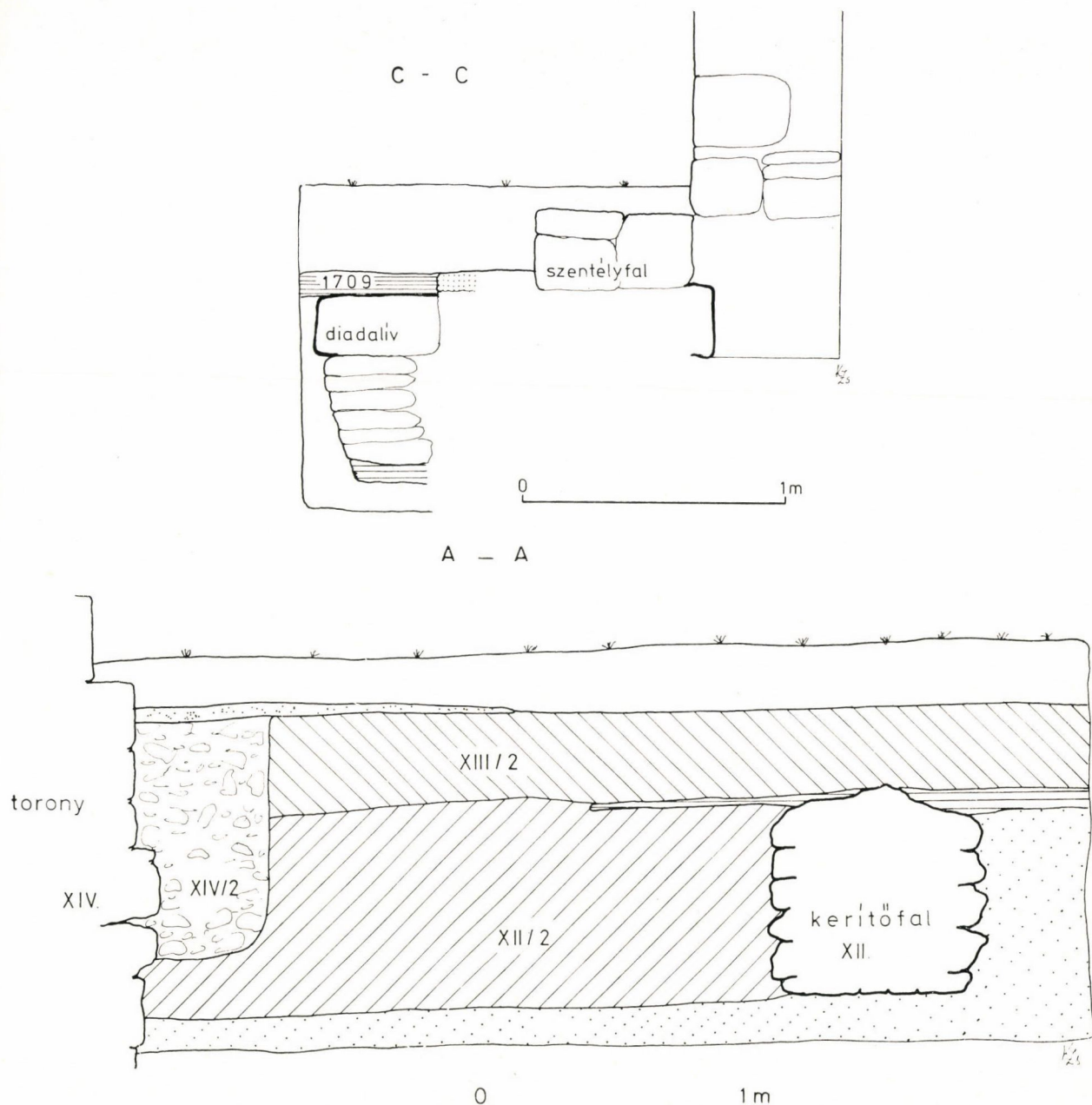
középkori templom emléktáblájával. A cinkotai templom gótikus részében, az É-i hajófalban és a torony DNy-i sarkában is jól láthatóak a római kövek.

²¹ Sz. Czeglédy I., — Koppány T., VMMK 2 (1964) 153. Éri I., VMMK 6 (1967) 194.

²² Gárdonyi A., Budapest történetének okleveles emlékei I. (Bp. 1936) 85—86.

²³ Reiszig E., A jeruzsálemi Szent János-lovagrend Magyarországon. II. (Bp. 1928) 51.

8—9. kép. Bp. XVI. Cinkota. A középkori templom É-i szentélyfala és diadalíve. Az Árpád-kori kerítőfal és XIV. századi torony
 Рис. 8—9. Будапешт, XVI. Цинкота. Северная стена апсиды и триумфальная арка средневековой церкви. Окружная стена эпохи Арпадов и башня XIV. в.
 Fig. 8—9. Budapest XVI, Cinkota. Le mur méridional du choeur et l'arc triomphal de l'église médiévale. Le mur de clôture de l'époque arpadienne et la tour du XIV siècle

bizonyítják, konzolos megoldással is kialakíthaták a szentélynégyszöget.²⁴ Mind addig, amíg újabb, nagyobb hitelt érdemlő adatok elő nem kerülnek, a pesti, falusi templomok építésében az esztergomi, s talán közelebb, a budafelhévízi keresztes konvent közreműködését látjuk. A budafelhévíziek, mint birtokosok jelen voltak a pesti határban, falujukban és közvetlen szomszédság-

ban az esztergomi rendház templomának egészen leegyszerűsített, kisméretű, immár falusi templommá alakított változatát építették.²⁵

A pesti határ Árpád-kori településhálózatát a tatárjárást közvetlenül megelőző időszakból ismerjük a legjobban. A bemutatottakon kívül ismerünk még további templomromokat is, de ezek annyira elpusztultak, hogy régészeti kutatás nélkül alap-

²⁴ Mencl, V., Stredoveká architektúra na Slovensku. (Praha 1937) 312. és 345.

²⁵ Dercsényi D.,—Zolnay L., Esztergom (Bp. 1956) 22.

10–11. kép. Bp. XVI. Cinkota. A torony XIV. századi D-i és É-i kapuja
Рис. 10–11. Будапешт, XVI. Цинкота. Южный и северный входы башни XIV. в.

Fig. 10–11. Budapest XVI, Cinkota. Les portes méridionale et septentrionale du XIVe siècle de la tour

rajzukat már nem rekonstruálhatjuk. A határ ÉK-i részében a káposztásmegyeri és a Régi Fóti út melletti romok voltak még néhány évvel ezelőtt is láthatók. A káposztásmegyeri vízmű folyamatos építkezéseivel a Duna partján megsemmisült a középkori templomrom, vele együtt a körülötte levő falu valamennyi régészeti emléke is. A múlt században előkerült ékszerek a terület kora-Árpád-kori, az 1970-ben összeszedett kerámia-töredékek a későbbi, XIII.–XVI. sz.-i faluból származnak.²⁶ A Szilas patak É-i oldalán a Régi Fóti út mentén kisebb leletmentés keretében feltártunk 7 melléklet nélküli, keletelt csontvázat. Néhány méterrel távolabb előkerültek a csaknem teljes mértékben elpusztult templom részletei is. A pusztulás olyan mértékű volt, hogy sem a templom, sem a kerítőfal alaprajzát nem rekonstruálhattuk. A tatárjárás alatt elpusztított falu területe később is lakatlan maradt, mert a domb felszínén csak Árpád-kori, főként XII–XIII. sz.-i cserepeket találtunk.²⁷

A DK-i határ legjelentősebb faluja a XI. sz.-i alapítólevélben említett Gubacs lehetett. A pest-erzsébeti Tatárdomb Duna felé eső oldalán helyez-

kedett el a falu temploma, a falu az egész domb felszínére kiterjedt. Azok a kemencék, amelyek még 1953-ban feltárássra kerültek XIII. századiak. A téglagyár által végzett földkitermeléssel egy több száz méteres metszet keletkezett, a hitelesítő ásatás ennek kitisztításával kezdődött. A 60–80 cm-es kultúrrétegben egymás alatt 5 kemence helyezkedett el 3 méter hosszúságban. A legfelső kivételével előkerültek a kemencék félkörben felhajló szélei is. Az egyes kemencék között sárga, erősen égett agyagrétegek voltak, sok faszén maradvánnyal.

1. *kemence.* Lesározott padozata 130 cm széles volt, az erősen átégett, felpattogzott felület pontos határait nem lehetett megállapítani, a szélek beolvadtak a környező, faszenes agyagos rétegbe. A Ny-i sarokban egy edény alja került elő, belső részét nem töltötte ki az agyag. A 10–15 cm vastag sározásban, azaz az átégett sárga agyagban egy soros rétegben elhelyezve sok XIII. sz.-i cserép volt, főként fehér kerámia. Kevés darab volt kormos, vagy égett.

2. *kemence.* A padozat fölött 10 cm vastag, átégett és faszénnel kevert, sárga agyagréteg volt.

²⁶ Egy Árpád-kori bronzgyűrű és spirál töredéke került a Nemzeti Múzeumba. *Hampel J.*, i. m. 282. Az újpesti Megyeri úti iskola hívta fel figyelmünket a földmunkálatokra, a szórványként összegyűjtött kerá-

miatöredékek a helytörténeti gyűjteményben találhatók.

²⁷ A leletmentés dokumentációját Holl Imréné besátotta rendelkezésemre, szívességet ezúton köszönöm.

A kemence aljának mérhető átmérője 76 cm és 60–65 cm. Kerületén körben jól megfigyelhető volt a félkörös felhajló rész. A padozat fölött igen sok, XIII. sz.-i fehér kerámiatöredék volt, amelyeket vastag koromréteg borított. Az alapozásból egy majdnem teljesen ép, összeállítható edény töredékei kerültek elő (26. kép 3). Padozatát 5 cm vastag, jó megtartású erősen kormos agyagréteg alkotta. Közepén egy nagyobb területen kitört a sározás. Az átégett padozat alatt a kemence alapozását 1–2 cm-es agyagréteg, alatta 5–8 cm-es kavicsos réteg, ez alatt 2–3 cm-es edénycserép réteg, végül 2 cm sárga, faszenes agyagréteg képezte

3. kemence. Mérhető szélessége 126 cm volt, a padozat mindkét vége félkörben felhajló volt. Nagy tömegű, XIII. sz.-i leletanyag került elő, amely peremformákban, nyersanyagban a 2. sz. kemencéből kikerültekével majdnem azonos darabokból állt. (22. kép).

4. kemence. Hozzávetőleges méretei 160–180 cm és 74 cm voltak. A lesározott és jól átégett padozat tisztítását nem lehetett elvégezni. Alapozása hasonló volt az előzőekéhez, azzal a különbséggel, hogy ebben sokkal kevesebb cserép volt.

5. kemence. A 4. és 5. kemence közötti 40 cm vastag alapozásban egy 5–10 cm vastag, mintegy, 2 m hosszúságú, erősen égett, faszenes réteg mutatkozott. Kiterjedését nem lehetett meghatározni. Lezáródása, mint az előző, 4. sz. kemencéé, ovális volt. Ez a kemence a metszetben 158 cm szélességben jelentkezett, 78 cm szélességben jött elő a ráblookolásban. Alapozása az előzőekétől eltért, a lesározott padozat erősebb, vörösré és feketére égett agyagból készült, amelyben kevés, mindössze 2–3 cserép volt (21. kép). Az öt teljesen, vagy részben egymás fölé épült kemence egységes, XIII. sz.-i leletanyagot tartalmazott. Eltérés a kemencék formájában adódott, az alsó kettő, a 4. és 5. ovális lezáródású volt. A kemencék tüzelőnyílásait nem sikerült megtalálni, az elhordott partszakaszban lehettek. Ezek a kemencék a házak közötti szabad térségben felépített sütőházak lehettek, 1–1 kemence használati ideje meglehetősen rövid lehetett, hiszen mind az ötből ugyanazzal a jelleggel bír, XIII. sz.-i kerámia került ki. A kemencéktől Ny-ra, 5 m távolságban egy 135 cm átmérőjű szemétködör mutatkozott. Betöltése fekete földdel kevert barnás homok volt.

Nagyon kevés XIII. sz.-i kerámia, állatesont volt benne. A gödör fenekétől számított 90 cm magasságban erősen égett csik mutatkozott amely az 5. kemence alá futó égett nivó beszakadt részlete volt. Az Árpád-kori pusztulási réteg felett, amely a XIII. sz.-i tatárjáráshoz köthető, XIV–XV. sz.-i leletanyagot tartalmazó rétegek voltak (23. kép).

A XIII. sz.-i pusztulási rétegek minden kutató területen nagymértékben előkerültek. Azonban még a század közepén megkezdődött a határ újra benépesedése. A Pestet távolabbi körzetben övező falvak szinte mind megjelentek a XIII. sz. közepén, vagy a század második felében keletkezett oklevelekben (24. kép)²⁸. Az ezekből az adatokból megrajzolható településhálózat a valóságban sokkal egyszerűbb képet mutatott. A XIII. sz.-i tragikus események után csak a XIV. sz. első felében, vagy a közepén indult újra meg a folyamatos falusi élet és mezőgazdasági gazdálkodás. A régészeti metszetekben az Árpád-kort lezáró pusztulási réteg felett szinte mindenütt előfordult a leletek nélküli steril homokcsík, s csak ez felett találtuk az újabb építkezések, tereprendezések nyomait. A pesti, középkori településhálózat kibontakozásának 2. erőteljes korszaka a XIV. sz. s hamarosan minden jelentősebb Árpád-kori faluból kialakult a végleges elrendeződésű középkori falu. A templomokat nemcsak kijavítják, hanem jelentős mértékben bővítik is, a kerítőfalakat mindenütt elbontották, és megnyitották a templom körüli, nagy kiterjedésű későközépkori temetőket.

A XIV. sz.-ban a legnagyobb földterülettel a margitsziget domonkos apácák rendelkeztek, birtokközpontjuk a királytól 1259-ben megkapott *Cinkota* volt.²⁹ A falu tatárjárás alatt megrongálódott templomát a XIII. sz. végén feltehetően már kijavították, majd hamarosan nagyobb, díszesebb templom építésébe kezdtek. A XIV. sz. közepén elkezdett építkezéssel egyidőben nagyszabású tereprendezésre is sor került, az Árpád-kori kerítőfal elbontása után a felhasználható kőanyagot újra beépítették.

A gótikus templom szentélyéről szinte alig tudunk valamit, mert az 1775–76-os építkezéssel az alapokig lebontották. A kutató területen az Árpád-kori falakon egy kis területen más kőanyagú falcsontot találtunk, ez arra mutat, hogy a templom nagy átalakítása idején a szentélyt is átépítették.

²⁸ A határkijelölést, bejárást tartalmazó oklevelek szolgáltatják a legtöbb topográfiai adatot.

1245: a margitszigeti premontreieknek adományozott *Párdi*-ban levő birtok határa a *besenyői* népek, az óbudai káptalan és a felhézsi keresztesek földje. *Gárdonyi A.*, i. m. 44–45.

1259: a király a margitszigeti domonkos apácakolostornak adományozta *Cinkotát*, *Nemes* és *Nagyos* földeket. *Gárdonyi A.*, i. m. 66–68.

1265: Bökény által adományozott birtok határai *Pósa Rákosa*, *Kőér*, az óbudai prépostság földje stb. *Gárdonyi A.*, i. m. 85–86.

1276: V. Ince pápa megerősíti a margitszigeti apácákat *Jenő*, *Újbécs*, *Cinkota*, *Nemes*, *Nagyos*, stb. birtokaikban. *Gárdonyi A.*, i. m. 152–156.

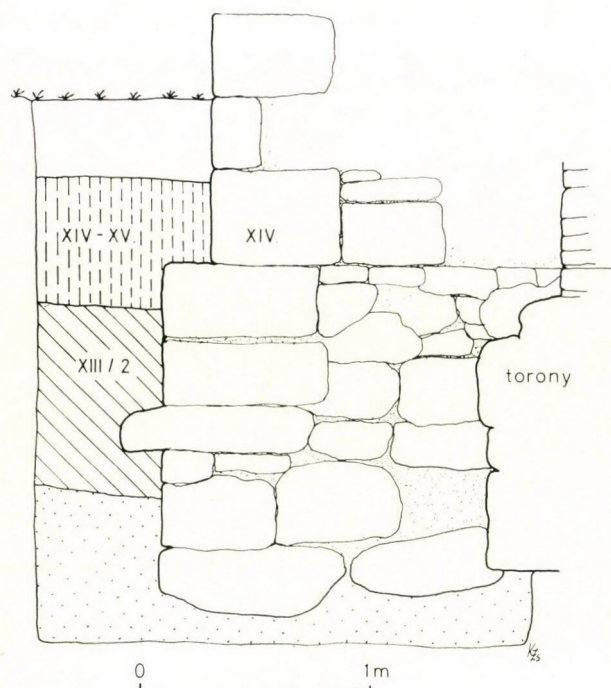
1281: a pesti polgárok és a margitszigeti apácák megegyeztek a közöttük vita tárgyát képező *Jenő* birtok határaiban. A határjelek felsorolásánál említik *Jenőt*, *Újbécset*, *Párdut*, *Nyírt* és a pesti határ sok más legelőjét, dombját stb. *Gárdonyi A.*, i. m. 199–200.

1291: a *Cinkotával* határos 6 ekényi *bökényföldi* földjét Fekete Miklós a margitszigeti apácákra hagyta. *Gárdonyi A.*, i. m. 277–278.

1300: a Zoych birtok körüli pereskedésben szerepelnek szomszédos települések is, *Nevegy Csepel* szigeti *Ráda*, *Szent Dénes* falva, *Szigetszentmiklós*, *Taksony*. *Gárdonyi A.*, i. m. 346–347.

²⁹ *Gárdonyi A.*, i. m. 66–68.

12. kép. Bp. XVI. Cinkota. A XIV. századi templom ÉNy-i sarka

Рис 12. Будапешт, XVI. Цинкота. Северо-западный угол церкви XIV. в.

Fig. 12. Budapest XVI, Cinkota. L'angle nord-ouest de l'église du XIVe siècle

ték, feltehetően ellátták a gótikus stílus jellemző jegyeivel is. A *hajó* falkutatásával tisztázódott a templom megnagyobbításának mértéke. Az Árpád-kori Ny-i zárófal elbontása után a hajó belső terét 230 cm-rel meghosszabbították, a szélessége változatlan maradt. A hajófalak magasságát 70 cm-rel megemelték. A falazási technika eltér a korábbiától, az Árpád-kori kváderfalat tört kövekből, kemény, kavicsos habarccsal épített fallal toldották meg. Az É-i hajófal belső oldalán gótikus műforma nem került elő. A D-i oldalon jól látható a kváderfalba vágott számárhátíves ajtó kiképzése. A lábazati részekben összefüggően megmaradt vakolat beborította a csatlakozó falfelületeket és a kapu bélletét. A belső, középkori szintek megállapítására kiásott kutatóárokban néhány cm-es különbségeket mérünk (15. kép). A hajófalak meghosszabbításainak falvastagsága a kváderfalakéval azonos, 70–80 cm. Ettől a Ny-i zárófal 20 cm-rel vastagabb, mert egyben az eléje épített négyzetes alaprajzú torony K-i falát is magában foglalja. A falak külső sarkain kiemelkedő a sarok szabályos armirozása, a falak magassága 480 cm volt. A törtköves fal tetején az É-i és a D-i oldalon is egymástól szabályos távolságban jól látható a gótikus templom síkfödemes szerkezetéhez tartozó 3 négyszögletes keresztgerenda helye. A D-i oldalon a XII. és XIV. sz.-i falak elválásánál kiásott kutatóárokban a külső járószinteket határoztuk meg. A gótikus bővítés

alapfalát szabályosan rakott, elnagyoltan megmunkált kövekből készítették. A két fal összekötését az alapozásban egy 1 m átmérőjű kötőmb behelyezésével készítették el (5. kép). A vakolat leverése után a D-i oldalon egy számárhátíves kapu került elő (I. sz.), keretét két sorba egymásra rakott lapos kövekből képezték ki, az egyenetlenségeket vastag vakolattal fedték be. A befelé szűkülő 277 cm magas kapu külső szélessége 168 cm, belső szélessége 156 cm volt. Járószintje a XII. sz.-i templom járószintjével volt azonos. A kapu mindkét oldalán befalazott ablakok vannak, egyelőre nem tudjuk milyen gótikus műformákat tartalmaznak. A *torony* belső méretei 220 × 235 cm. Falai a középkori járószinttől mérve 1013 cm magasságban maradtak meg. ÉNy-i és DNy-i sarkokon a hajófalával megegyező armirozás volt. A Ny-i hajófal és a torony közötti összefüggések vizsgálatára kiásott árokban kiderült, hogy a torony, a toronyban levő kapuk és a hajó járószintjei azonosak (12. kép). A torony földszintjén egymással szemben azonos méretű kapuk helyezkednek el. Eltérő profillal rendelkeznek, de azonos építési technikával készültek. Mindkét kapu Ny-i oldalát gondosan faragott bellet és lábazati kövekből képezték ki, a K-i oldalon a vállkövet a Ny-i hajófalba építették, a keret többi részét a Ny-i hajófal egyenes síkja képezte, lábazat nélkül. A II.

13. kép. Bp. XVI. Cinkota. A templom XV. századi téglapadlójának részlete a IV. sz. kapu előtt

Рис 13. Будапешт, XVI. Цинкота. Часть кирпичного пола церкви XV. в. перед входом № 4.

Fig. 13. Budapest XVI, Cinkota. Détail du plancher de brique du XVe siècle de l'église, devant le portail n° IV

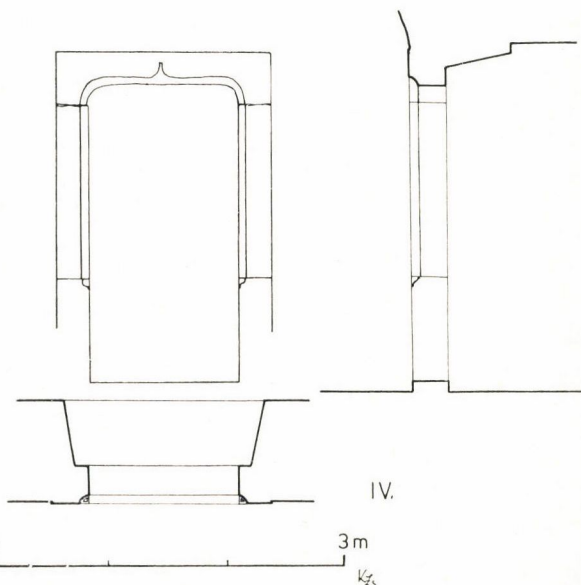
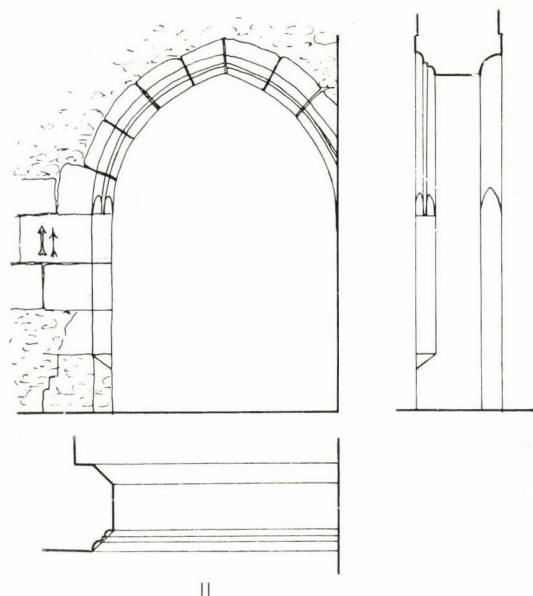
sz. D-i kapu 304 cm magas, 190 cm széles volt. A csúcsíves záródású kapukeret profilja egyszerű, az élszedett felületeket a vállkőről indulva horony, lemeztág, horony profilú faragással képezték ki. A kapu Ny-i oldalán a vállkő alatti kövön két kőfaragójel helyezkedik el (10. kép és 14. kép 1).³⁰ A torony É-i oldalán levő III. sz., enyhén csúcsíves záródású, élszedett kapu az ún. „budai grafikus stílusú” kapuk és fülkék csoportjába tartozik.³¹ Méretei az előző, II. sz. kapuéval megegyeznek. Az egymással szemben levő É-i és D-i földszinti kapukkal épített tornyok Magyarországon ritkán fordulnak elő, a torony földszintjén szabad átjárás volt. A cinkotai kapukon nem találtunk eddig ajtószárny behelyezésére utaló középkori csapolásnyomokat³² (11. kép). A torony belsejét emeletekre osztó boltozatok nem középkoriak, az 1775–76 építkezés idején készültek. Az így keletkezett jelenlegi első emeleten a torony három oldalán keskeny, kifelé szűkülő csúcsíves ablak van. Az ablakkeret alja 573 cm magasan helyezkedik el. Ilyen ablakok voltak a második emeleten is, mind a négy oldalon.³³

A régészeti metszetek tanúsága szerint a XIV. sz.-i tereprendezéssel elegyengették a templom közvetlen környékének a felszínét. A domb természetes, viszonylag meredeken emelkedő Ny-i oldalát lankásabbra alakították, a domb tetején pedig elhordták a korábbi kerítőfal és más épületek romos maradványait. Az eddig kutatott területen újabb kerítőfal, vagy temető nyomaival nem találkoztunk.

A XV. sz. végén kisebb átalakítást végeztek a középkori templomon. Befalazták a templom eddig használt D-i számárhátíves kapuját, és a belső oldalon levő XII. sz.-i fülke alsó felét. Átvágták a Ny-i hajófalat, s itt alakították ki a templom IV. sz. későgótikus kapuját. A lapos, számárhátíves ajtó belső oldalán kiásott kutatóárokban előkerült a templom későközépkori járószintjét jelentő küszöb, előtte a téglapadló részletével (13. és 14–15. kép).

A többi templom XIV–XV. sz.-i átépítéséről alig van adatunk. A káposztásmegyeri,³⁴ az alagi,³⁵ a Sikátor pusztai,³⁶ a Rákospalota Kossuth Lajos utcai templomok szentélyei a ma látható formájukban egyforma kiképzésűek, csak a méretük eltérő. Mindegyik a XIV–XV. sz.-i gótikus templomokra jellemző sokszögű szentélyzáródással épült.

A XV. Rákospalota, Kossuth Lajos utcai templom szentélyfalánál kiásott kutatóárokban a szen-

14. kép. Bp. XVI. Cinkota. A XIV. századi II. sz. kapu és a XV. századi IV. sz. kapu

Рис. 14. Будапешт, XVI. Цинкота. Вход № II. XIV в. и вход № IV. XV. в.

Fig. 14. Budapest XVI, Cinkota. Le portail n° II du XIVe siècle et le portail n° IV du XVe siècle

³⁰ A kapu analógiáit a budai Várnegyedben találjuk, a grafikus stílus emlékei között. *Czagány I.*, BpR 19 (1959) 35–53.

³¹ A kapukeret teljes profilját az újkori befalazás kibontása után ismerjük meg, de valószínűleg a II. sz. ajtóval megegyező stílus körben helyezhető el.

³² A kapukereteken festésnyomok is előkerültek. A fehér meszelés a templom XVIII. sz. eleji javításából való, megegyezik a déli oldalon levő ablakok és az északi oldalon levő kerek ablak meszelésével. A meszelés alatt is találtunk világosszínű festéket.

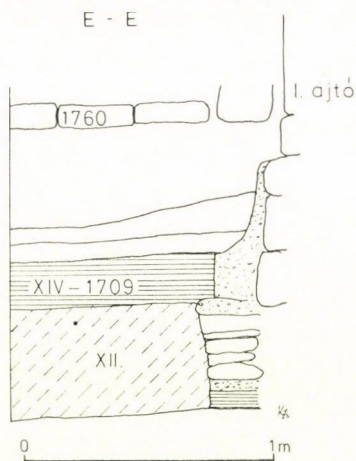
³³ A torony keleti oldalán a gótikus ablak kiszélesítésével képezték ki a XVIII. sz.-i templom fedélszékebe vezető átjárót. Megmaradt az ablak É-i keretköve és a lábazat egy része.

³⁴ Rómer szerint az időközben elpusztult templom sokszög 3 oldalával záródó szentélyzáródású volt, amely „három oldalán kívülről 1 métert mért”. A kapu a déli oldalon volt. *Rómer F.*, AK X (1876) II. 25.

³⁵ *Dercsényi D.*, i. m. 346.

³⁶ *Dercsényi D.*, i. m. 370.

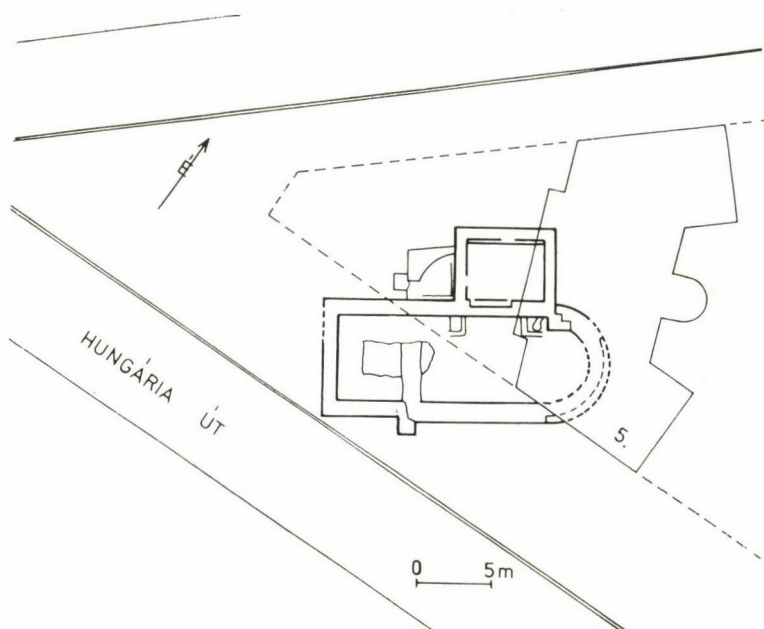
15. kép. Bp. XVI. Cinkota. A középkori templomhajó padlószintjei az I. sz. kapunál
 Рис. 15. Будапешт, XVI. Цинкота. Ярусы пола нефа средневековой церкви у входа № 1
 Fig. 15. Budapest XVI, Cinkota. Les niveaux de plancher intérieurs de la nef de l'église médiévale, devant le portail n° 1

tély többszöri átépítését figyeltük meg. A XIII. sz.-ban megrongálódott falakat úgy építették át, hogy az új szentély az ötszög három oldalával záródott. Majd később ez is elbontásra került, az újabb periódusban a nyolcszög 3 oldalával záródó szentély építésére került sor (18. kép). A temp-

lom környékén ezzel egyidőben tereprendezés is volt, ezzel magyarázható, hogy a kiásott 1–3. árkokban levő 109 sír feltárása közben igen nagy mennyiségben kerültek elő XIV–XV. sz.-i edénytöredékek, vasszerszámok, olyan leletek, amelyek a közelben levő házakból, vagy szemétdödrökből származnak³⁷ (20. kép).

A középkori Palota falu Árpád-kori temetőjét nem ismerjük. A templom mellett feltárt sírok XV–XVIII. századiak. A középkori sírok egymás felett szabályos rendben 3–5 szintben helyezkedtek el, s ezért teljes, bolygatatlan csontvázat a legkritkább esetben találtunk. Az egyes szintek között pontosan mérhető különbség nem volt, illetve a legfelső szintben csak kisgyermek, a feleülről számított 2. szintben kisgyermek és fiatalabb korúak csontvázai voltak. A keletelt középkori sírok szabályos rendben helyezkedtek el, egymástól 30–50 cm-re, a sírsorok közötti távolság is kb. ennyi lehetett. A középkori sírokban melléklet alig volt.

1. sír. A lekerekített sarkú sírgödörben kislány csontváza feküdt. A karok a mellkason egymáson keresztben voltak, ugyanolyan helyzetben, mint a többi sírban. Gótikus, bronz kapocspár került elő a nyakban (26. kép 5), a tarkón egy csomóban sötét, kékszürke pasztagyöngyök, a homlokcsonton oxidált fémnyomok (párta nyomai) voltak.
 2. sír. Bolygatott női sír volt. A tarkón bronzoxid nyomok és egy pártakapocs töredékei kerültek elő.
 20. sír. Fiatal lány bolygatatlan sírja. A karok

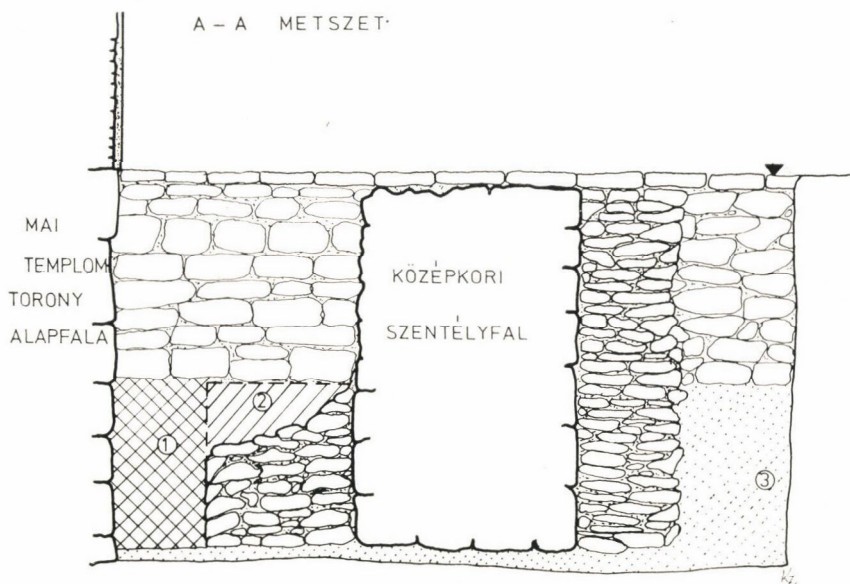
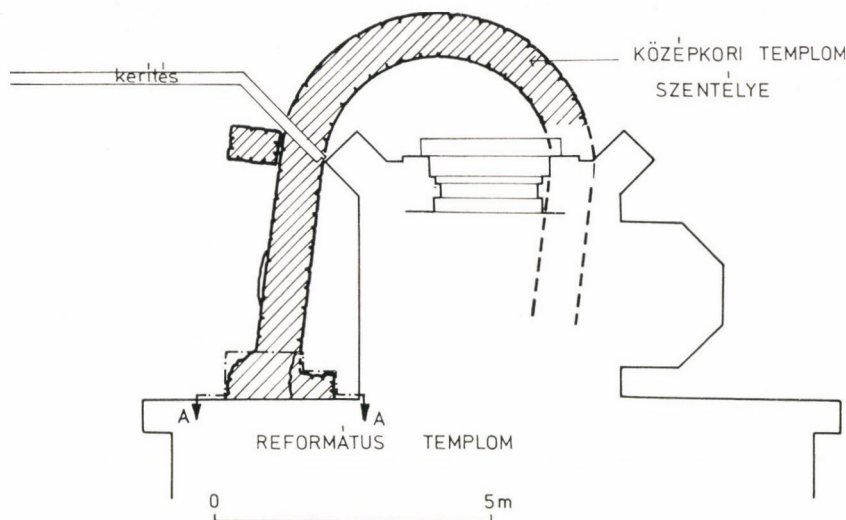

16. kép. Bp. XIX. Kispest, Hungária u. A középkori templom alaprajza
 Рис. 16. Будапешт, XIX. Кишпешт, ул. Хунгария. План средневековой церкви
 Fig. 16. Budapest XIX, Kispest, rue Hungária. Plan de l'église médiévale

³⁷ A XII–XIV. sz.-i fazék- és pohártöredékek között bécsi bélyeges peremek, pecsételt díszítésű kancsó és bögre töredékei, valamint igen sok tálalakú, háromszög-

letes és négyzetes kályhaszemtöredék is volt. (BTM Középkori Ósztály ltsz: 72.21.1–28.4) A vasszerszámok közül egy olló, szőlőmetező, sarló a kiemelkedőbbek.

1. épülettörmelék
2. épülettörmelékes barna föld
3. bolygatatlan homok

0 1m

17. kép. Bp. XVII. Rákosszentmihály, Csabai-út. Az Árpád-kori templom szentélye és diadalíve

Рис. 17. Будапешт, XVII. Ракошсента, ул. Чабай. Апсида и триумфальная арка церкви эпохи Арпадов

Fig. 17. Budapest XVII, Rákosszentmihály, rue Csabai. Le chœur et l'arc triomphal de l'église de l'époque arpadienne

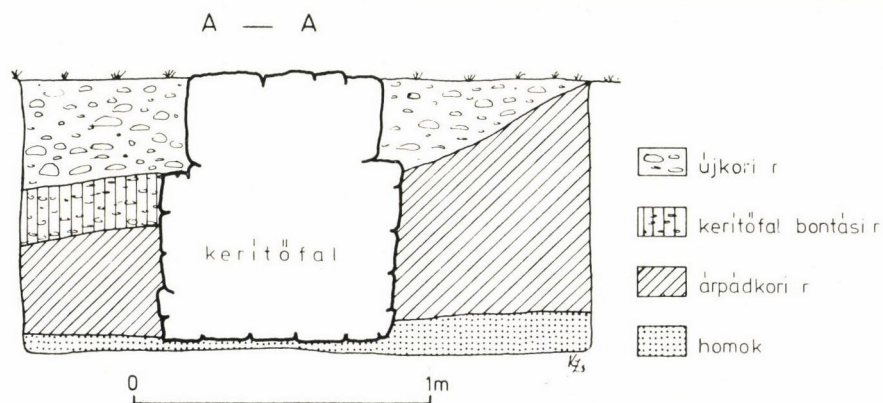
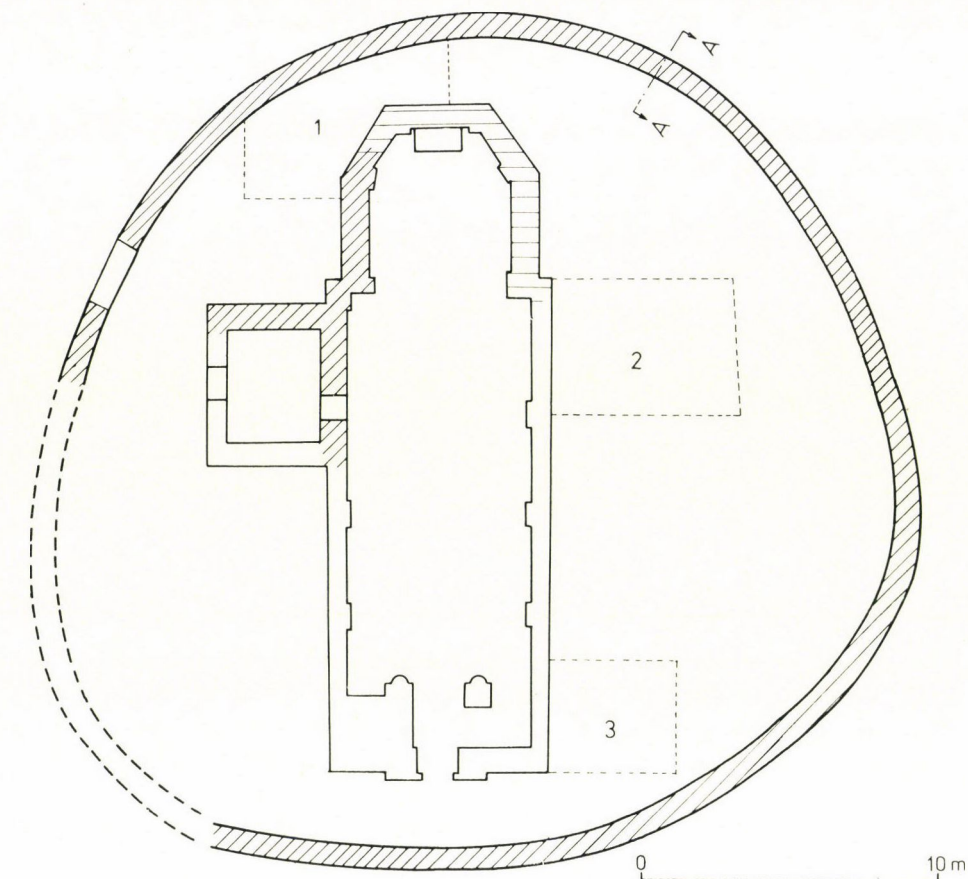
a mellkason keresztben, kezek összekulcsolva nyugodtak (19. kép). A koponyán kettős vonalban megmaradt a pártá bronzspirálja. A két szál között nagyon vékony, keskeny, rossz ezüsből nyomott lemezek voltak. A lemezek között apró, kerek átfúrt gyöngyöket találtunk. A halántékon az üveggyöngyök között a pártához tartozó hánctöröredékből is megmaradt egy kevés. A nyakban az áll alatt egyszerű, bronz, akasztós kapocspár volt. A bal váll fölött és a keresztcsonton nagyobb, alakatlan vasdarab, esetleg koporsóvasalás, vagy zármaradványait találtuk.

³⁸ Ilyen csontgyöngyöket Budapest térségéből a pesti Belvárosi templom melletti sírokból ismerünk.

26. sír. Bolygatott női sír volt, koponyája hiányzott. Karok a mellkason keresztben, kezek összekulcsolva nyugodtak. A kezek fölött 16–18 cm átmérőjű, 1,5–2 cm vastag, alakatlan vasdarab, koporsózár maradványa volt. A rozsdás kézesonatok között csontból faragott votív tárgyakat találtunk, amelyek esetleg a jobb csuklót övezték (25. kép 7–10). A fésűre emlékeztető darab mellett bajuszos, szakállas férfifej helyezkedett el, fején stilizált koronával. Ezt a gondosan faragott kézfej követte, majd a kettős kónikus gyöngy következett.³⁸ Mindegyik darabot vízszintesen átfúrták,

Nagy Lajos és Bertalan Vilmos ásatásai.

18. kép. Bp. XV. Rákospalota, Kossuth Lajos u. 39–41. A középkori templom építési periodusai
 Рис. 18. Будапешт, XV. Ракошпалота, ул. Л. Косшута, 39–41. Строительные ярусы средневековой церкви
 Fig. 18. Budapest XV, Rákospalota, 39–41, rue Kossuth Lajos. Les périodes de construction de l'église médiévale

ebből következik, hogy valószínűleg más darabokkal együtt olvasó részei lehetnek. Ezt a meghatározást erősíteni látszik a leletegyüttes 5. darabja, a jobb combcsont felső részénél előkerült gyöngyház lapocskája, amelyen elég jól kivehető a bekarcolt corpustest.

³⁹ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Bp. 1938) 313., 318. kép.

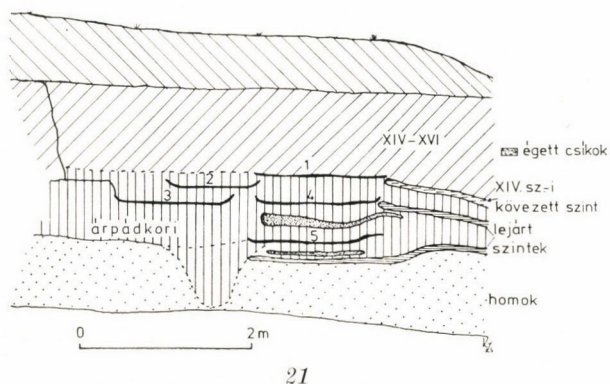
27. sír. Fiatal nő csontváza. Itt figyelhettük meg legjobban a koporsó szerkezetét. A sarkokban felül 1–1 szög vízszintesen helyezkedett el, az alsó sarkokban 1–1 vízszintesen, és 1–1 függőlegesen állt. A koporsó fedelének közepe táján előkerült a kerek koporsózár is³⁹ (25. kép 6). 98–99. bolygatott, kettős gyermek sír. A 98. sírban az áll alatt a nyakban bronz huzalból készített akasztós kapocspár volt, a mellkason pártavörsat (25. kép 4). A másik sírban ugyanolyan

19—20. kép. Bp. XV. Rákospalota, Kossuth Lajos -u. Az Árpád-kori szentély és kerítőfal között feltárt XV. századi sírok. A templom D-i oldalán feltárt középkori gyermeksírok, az alapozásban levő római kőfaragványok előtt. Рис. 19—20. Будапешт, XV. Ракошпалота, ул. Л. Косшута. Погребения XV. в., открытие между окружающей стеной и апсидой эпохи Арпадов. Средневековые детские погребения у южной стены и римские фигурные камни, найденные в фундаменте

Fig. 19—20. Budapest XV, Rákospalota, rue Kossuth Lajos. Tombes du XVe siècle, dégagées entre le chœur et le mur de clôture de l'époque arpadienne. Tombes d'enfants médiévaux dégagées au côté sud de l'église, devant les pierres sculptées romaines se trouvant dans les fondations

21

23

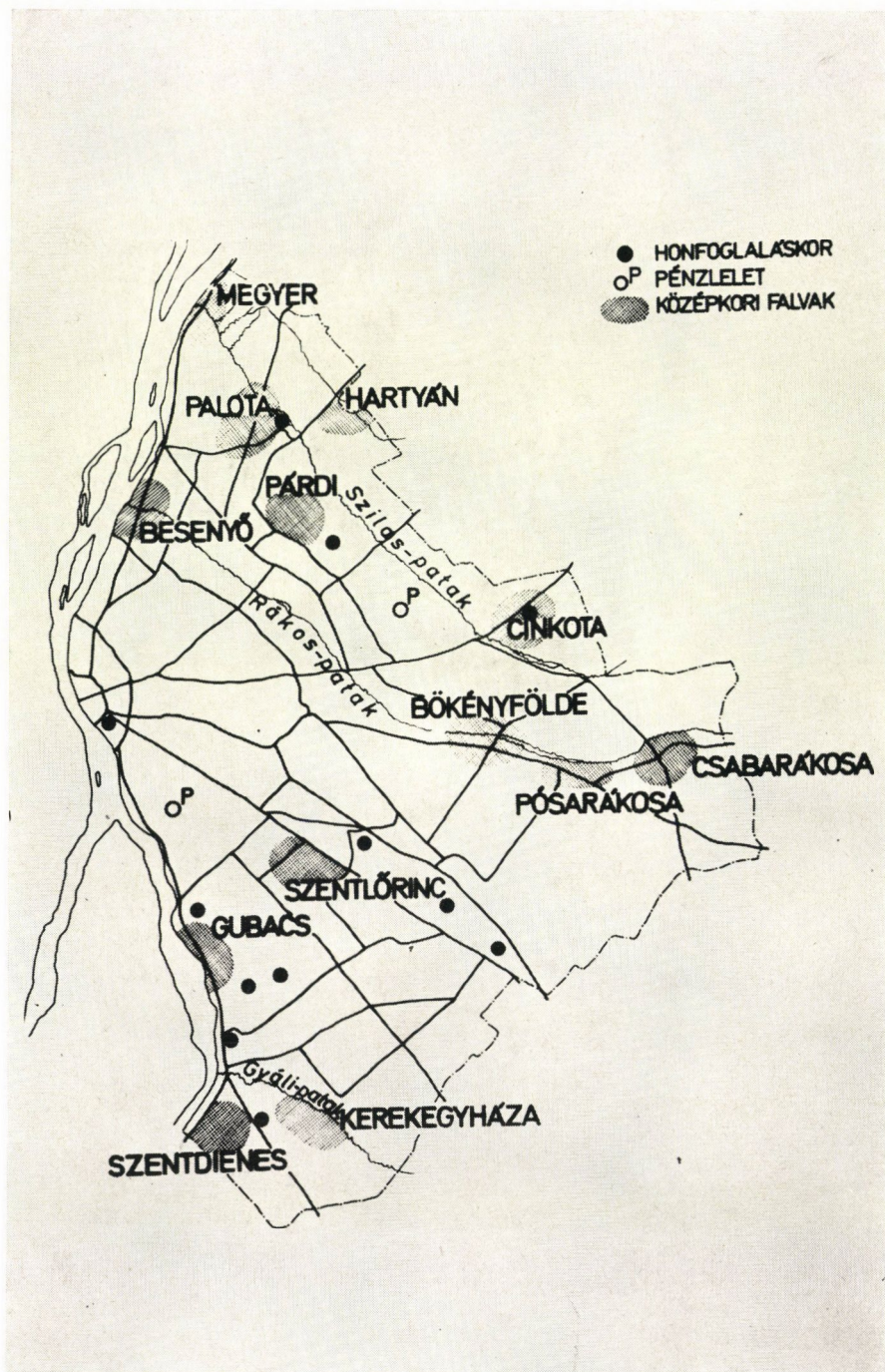
22

21—23. kép. Bp. XX. Pesterzsébet-Tatárdomb. Az 1953. évi leletmentés metszetrájának részlete a kemencékkel. A 2. és 3. sz. kemence feltárás közben és XIV. századi lejárt szintek a metszetben

Рис. 21—23. Будапешт, XX. Пештержебет-Татардomb. Профиль раскопок 1953 г. с печами. В профиле видны печи № 2 и 3. в процессе раскопок и дневной уровень XIV. в.

Fig. 21—23. Budapest XX, Pesterzsébet-Tatárdomb. Détail du dessin de la coupe, de 1953, avec les fours. Les fours n°s 2 et 3 en cours de dégagement, et les niveaux du XIVe siècle dans la coupe

24. kép. A középkori falvak elhelyezkedése Pest határában
 Рис. 24. Расположение средневековых сельских поселений в окрестности Пешта
 Fig. 24. La situation des villages médiévaux dans les confins de Pest

kapocspárat találtunk, a mellkason rossz minőségű, vékony ezüst lemezből kialakított korong töredékei voltak.

A felsoroltakon kívül még több sírban előkerültek akasztós kapesok, egyenként, vagy párosával, bronz és vas csatok, pártá nyomai. Hasonló későközépkori temető övezte a XX. kerületi, tatárdombi templomot is. A feltárt 45 sír két,

közvetlenül egymás felett levő sírrétegben volt, ezért itt is a rátemetkezésekkel nagyon megbolygatták a sírokat. A sírok nagyon szegényesek voltak, általában koporsószegeket, 1–2 vascsatot, vaskést tartalmaztak. Két sírban voltak jellegzetes, XIV. sz.-i leletek.

38. sír. A koponyán körben préselt lemezek helyezkedtek el, a lemezek a halántékok mögött kezdőd-

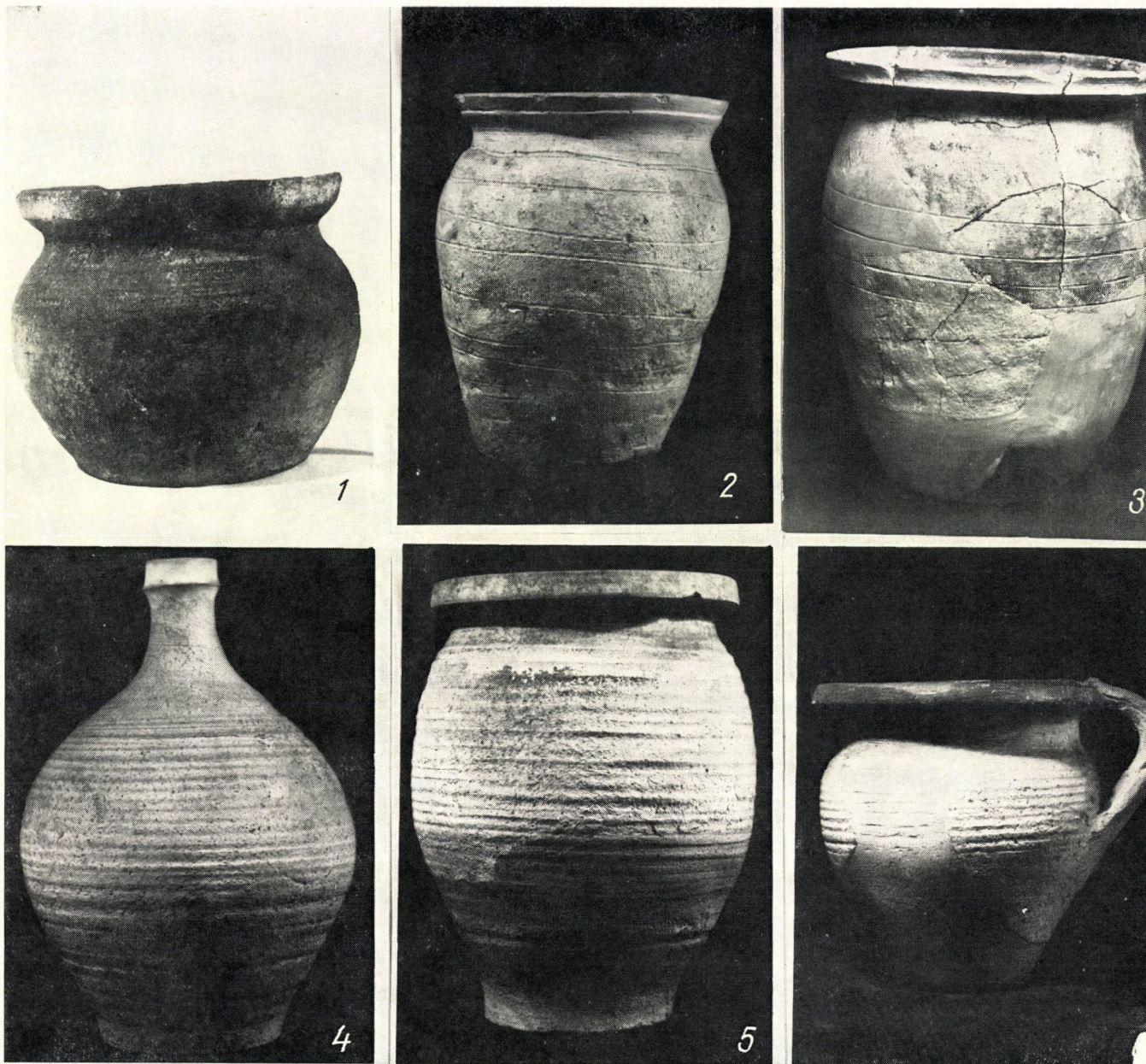

25. kép. 1—3. Bp. XVI. Cinkota, XII—XIII. századi edények. — 4—10. Bp. XV. Rákospalota, Kossuth Lajos u. 39—41. XV—XVI. századi leletek a temetőből

Рис. 25. 1—3. Будапешт, XVI. Цинкота, сосуды XII—XIII. вв. — 4—10. Будапешт, XV. Ракошпалота, ул. Л. Кошута 39—41. Вещи XV—XVI. вв. из могильника

Fig. 25. 1—3. Budapest XVI, Cinkota, poterie des XIIe et XIIIe siècles. — 4—10. Budapest XV, Rákospalota, 39—41, rue Kossuth Lajos. Trouvailles des XVe et XVIe siècles mises au jour dans le cimetière

26. kép. Bp. XX. Pesterzsébet. Tatárdomb. 1–6. Középkori edények
 Рис. 26. Будапешт, XX. Пештержебет-Татардомб. 1–6. средневековые сосуды
 Fig. 26. Budapest XX, Pesterzsébet-Tatárdomb. 1–6. Poterie du moyen âge

tek, a homlok szabadon maradt. Derékon apró, sűrű tagokból kivet öv volt, nagy szíjvéggel.

39. sír. Gyermeksír. Koponyáján 4 gomb volt, a 4. gomb a koponyán „a 3. mögött egy kicsit hátrébb” került elő.⁴⁰

A XIX. *Kispest Hungária úti* templom közelében, a XX. *Milleniumi telepen* feltárt sírok ugyan-

csak az ott levő faluk — Szentlőrinc és Szentdi-
 enes — későközépkori temetőiből származnak
 (24. kép).⁴¹ A XVII. kerületben *Rákoscabán* és
Rákoskeresztúron is megtaláltuk a templomok
 későközépkori bővítésének a nyomait, de *Cinko-
 tához* hasonlóan a templomok közvetlen közelében
 sírok nem voltak.⁴²

⁴⁰ Gallus Sándor ásatása 1934-ben. Történeti Múzeum Adattár. 119. P. II.

⁴¹ *Gárdonyi A.*, i. m. 1940. 14–27. Az 1969-ben végzett leletmentések dokumentációja a BTM Adattárában van. A Bp. XIX. *Kispest Hungária u. 5.* környékén semmi figyelemreméltó régészeti lelet sem került

elő. A soroksári Dugattyúgyűrű gyár udvarán levő csatornaárokban előkerültek a templom alapfalai, a 11 csontváz a templom külső oldalán helyezkedett el. A gyárudvar melletti dombról sok középkori, XII–XVI. sz.-i cserepet gyűjtöttünk.

⁴² A keresztúri templom tatárjárás utáni újjáépí-

A későközépkori falvak életének rekonstruálására az eddig bemutatottakon kívül más régészeti adattal nem rendelkezünk.

Az Árpád-korral szemben a XIV–XVI. sz. közötti időszakból elég sok, fontos adatot tartalmazó oklevelet ismerünk. A településtörténet későközépkori eseményeit, a pesti határ birtokviszonyainak változásait, egyes egyházi és világi földesurak minél nagyobb, összfüggő birtoktest kialakítására irányuló törekvéseit jól láthatjuk.

A falvak külső képe eléggé egyforma lehetett, a leggyakoribb alaprajzi típus a szalagtelkes út menti falu volt. A lélekszám alacsony volt, mint általában a középkori falvaké, de a főváros kör-

nyékén ezek között több, népesebb falut is feltételezhetünk. Egészen nagy falvak is voltak, a XV–XVI. sz. fordulóján Cinkotán pl. 50 háztartással is számolhatunk. A törpe, egy-tíz háztartású helységek, amelyek valamennyi magyar falu 40,1 százalékát tették ki, Budapest környékén nem alakultak ki.⁴³ A falvak külső képének pontosabb megrajzolásához nem elegendőek csak a történeti források adatai. Feltétlenül szükség lenne régészeti feltárásokra is, hogy az alaprajzi problémák tisztázása mellett tárgyi emlékekkel is bemutathassuk a falusi életmódot, ugyanakkor még jobban megrajzolhassuk területünk középkori településhálózatának sajátos jellemvonásait.

Írásné Melis Katalin

MITTELALTERLICHE DÖRFER IN DER GEMARKUNG VON PEST

Auszug

Am linken Ufer der Donau gestalteten sich entlang der Nebenbäche auf den sich aus dem Überschwemmungsgebiet und den Sumpfwiesen hervorhebenden Sandhügeln auch die frühesten ungarischen Siedlungen aus. Diese lagen in ihrer Mehrheit an den natürlichen Straßenlinien, die zur südlichen Spitze der Insel von Szentendre und der Nordspitze der Insel Csepel führten. Die aus den Einzelgräbern und kleineren Gräberfeldabschnitten bekannten, meist sporadisch zum Vorschein gekommenen Gegenstände liefern zur Erforschung der Gemarkung des 10–11. Jahrhunderts von Pest nur sehr wenige Daten. An den Donauübergangsstellen sind die archäologischen Fundorte fast überall zugrunde gegangen und so können wir nicht verfolgen, wie sich die frühungarischen Siedlungen z. B. an beiden Seiten der Fähre von Megyer – Békásmegyer, Káposztásmegyer – ausgebildet haben, wie diese Übergangsstelle später, jedoch noch zur Árpádenzeit ihre Bedeutung verloren hat und wie mit ihr zusammen die ersten Stammesquartiere in den Hintergrund geraten sind.

In den aus dem 11. Jahrhundert stammenden oder auf dieses Jahrhundert verweisenden Urkunden, historischen Quellenarbeiten gibt es nur sehr wenige topographische Angaben. In der Gemarkung von Pest lagen zu dieser Zeit sehr bedeutende Besitze des Königs, der Königin und der Fürsten. Eines der königlichen Gebäude dürfte in Cinkota (Budapest, XVI. Bezirk) gestanden haben. Die Ergebnisse der in der Umgebung der dortigen evangelischen Kirche begonnenen Ausgrabungen scheinen diese Annahme zu bestätigen. Im Laufe der Probeausgrabung kam ein Teil des beinahe 150 cm breiten, mit Balken verstärkten und aus gestampfter Erde aufgeführten Walles zum Vorschein. Innerhalb dieses Verteidigungssystems oder in der Nähe der vom Wall umnommenen Fläche stand eine Rotunde, die zur Mitte des 12. Jahrhunderts abgerissen wurde. Von den stark gestörten Gebäuderesten innerhalb des Walles kamen Gefäße aus dem 12–13. Jahrhundert zum Vorschein.

Am Ende des 12. Jahrhunderts wurden nacheinander die von einer Umfassungsmauer umnommenen, mit gestreckt-halbkreisförmigen Chor abgeschlossenen Kirchen der Gemarkung von Pest erbaut. (Fót-Sikátor

Puszta, Rákoscaba, Rákoskeresztúr, Rákospalota, Kispeszt, Cinkota).

Während des Mongolensturmes wurden alle Dörfer in der Gemarkung von Pest vernichtet, jedoch begann man noch am Ende des 13. Jahrhunderts mit dem Wiederaufbau und der Neubesiedlung der Dörfer. Zu diesem Zeitpunkt wurden die über die größten Besitztümer verfügenden Gutsherren der Gemarkung von Pest die Dominikanernonnen der Margaretheninsel, die auch im Zentrum ihrer Gutsbesitze, in dem vom König 1259 ihnen geschenkten Cinkota die beschädigte Kirche ausbessern ließen.

Die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts ist die zweite Blütezeit der mittelalterlichen Siedlungsgeschichte der Gemarkung von Pest. Die mittelalterlichen Dörfer, die ihrem Grundrisse nach in die Gruppe der Reihendörfer gehört haben, erhielten ihre endgültige Form. Die Urkunden des 14–16. Jahrhunderts enthalten sehr viele, gut auswertbare topographische Angaben. Die Lage der im Spätmittelalter blühenden Dörfer führt Abb. 24 vor. Die größten dürften Cinkota, Gubaes und Palota gewesen sein.

Ein hervorragendes Baudenkmal dieser Periode stellt die Kirche von Cinkota dar. Auf den Abb. 1–15 führen wir außer den erhalten gebliebenen árpádenzeitlichen Teilen der Kirche auch die im Laufe der umfangreichen Umbautätigkeit des 14. Jahrhunderts zustande gekommenen gotischen Kunstformen sowie die Tore und Türme der Kirche aus dem 14–16. Jahrhundert vor. Von den mit drei Seiten des Veelecks schließenden Apsiden gebauten Kirchen sind bedeutende Details auch in Rákospalota erhalten geblieben. Von den Gräbern des aus dem 15–18. Jahrhundert stammenden Kirchhofes haben wir gleichfalls einige freigelegt. Auch die übrigen Kirchen der Gemarkung wurden in ähnlicher Weise umgebaut, wie z. B. die Kirchen von Káposztásmegyer, Sikátor Puszta usw.

Die eigenartigen Charakterzüge des Siedlungsnetzes unseres Gebietes und ihr neueres archäologisches Denkmalmaterial müßten auf dem Wege planmäßiger Ausgrabungsarbeiten erforscht werden, bevor die archäologischen Fundstätten durch die große Bautätigkeit unserer Zeit endgültig zerstört werden.

K. Írás-Melis

tésének, bővítésének mértékét 1969-ben feltártuk. — 18. j. — A rákoscabai templom É-i szentélyfalánál az apszis közelében támpillér alapozása volt. Az Árpád-kori szentélyfaltól eltérő anyagú és technikájú támpillér feltehetően még a középkorban elbontásra került, mert a lelkészi hivatalban található, a templom legkésőbbi

középkori formájára utaló feljegyzések, vázlatrajzok között nyoma sincs.

⁴³ *Kubinyi A.*, Budapest története a későbbi közepkorban Buda elestéig (1541-ig). BpTört II. (Bp. 1973) 29–39.

A NORICUM-PANNÓNIAI HALOMSÍROS TEMETKEZÉS KORHATÁROZÁSÁNAK KÉRDÉSE. A FEJÉR MEGYEI TUMULUSOK JELLEGZETES EMLÉKANYAGA*

A noricum-pannóniai halomsírok kutatásában csak az anyag részletes feldolgozása hozhat előrelépést. Az osztrák kutatás külön kiadványsorozatot indított erre a célra,¹ a jugoszláv kollégák rendszeresen ismertetik a tumulus-feltárásokat.² A magyar kutatás is arra törekszik, hogy az újonnan feltárt halmokat minél előbb ismertesse³ a régebbi tumulusfeltárások közlésével párhuzamosan. Alábbiakban a Fejér megyei halomsírok feldolgozása közben felmerülő problémákról és néhány jellegzetes, vagy eddig nem ismert leletről szeretnék röviden beszámolni.

A noricum-pannóniai halomsírok temetkezési szokásának eredete az egyik legvitatottabb kérdés. Vajon a helyi koravaskori hagyományok ébredtek e fel, vagy pedig a római terjeszkedés kulturális hatására emelik e a tumulusokat. A kutatás folyamán néha egy kutató mind a két álláspont felé hajlott.⁴ Ez indokolt is, hiszen a rómaiak halomsír emelési szokása is az Adria északi medencéje környéki prehisztórikus hagyományokban gyökerezik. A noricum és különösen a pannóniai térségben azonban többszázéves hiatus van a hallstattkori halmok és a császárkoriak között. Ezért a kutatás egyre határozottabban amellett foglalt állást, hogy a császárkorban a rómaiak voltak a tumulustemetkezési szokás terjesztői.⁵ Befogadói pedig, a főleg vidéken lakó őslakosság, ennek tehetősebb rétege.

Már régebben rámutattunk arra, hogy a romanizá-

ció hullámával terjedt a tumulustemetkezés egyre keletebbre egészen Dáciáig.⁶ E temetkezési rítus Kelet-Pannónia felé tolódásával egyre vesztett romanizációs intenzitásából, s egyre ritkább is lett. Az eddigi kutatással szemben a legkorábbi koracászárkori halomsíros temetkezéseket a noricum királyság területén a magdalensbergi római telep (Karinthia) temetőjében ismer-tem fel. Ennek a temetőnek a tumulusai képezik az összekötő láncszemet az itáliai és a legkorábbi noricum halmos temetkezés között. A közismert kelta-római kereskedelmi központ („Grosshandelsplatz”)⁷ lakosait temették tumulusok alá⁸ egészen addig míg Claudius császár i. sz. 45 körül meg nem alapította Virunum⁹ városát, amely a hegyi telep utóda lett. A kincskeresők által feldúlt magdalensbergi temetőből nincsenek sír-együttesek, de a magdalensbergi múzeum sírkövei között ott állanak a tipikus fekvő téglalap alakú sírtáblák („titulus”),¹⁰ amelyekhez hasonlókat más noricum-i lelőhelyek tumulusai mellett helyben találtak.¹¹

Ha Sági Károly alapvető összefoglalásában a halomsírok elterjedési térképét megnézzük,¹² látjuk, hogy a tumulustemetkezés a noricum-pannóniai határsávbán a Rába vonaláig a legsűrűbb. A halomsírokban az erősebb itáliai jellegek mint: kőből épített sírkamra,¹³ dromos,¹⁴ kőossuárium,¹⁵ festett sírkamrák,¹⁶ sok üveg-edénylelet,¹⁷ téglából épített sírkamrák¹⁸ (a Zala vidéken a Balatontól Ny-ra) a Rába – Balaton vonaltól keletre

* Előadás formájában elhangzott 1972-ben a Malé Vozokanyban (Kisvezekény) a Szlovák Akadémiai Régészeti Intézet rendezésében tartott szimpóziumon.

¹ Beiträge zur Kenntnis der norisch-pannonischen Hügelgräberkultur. I. *Felgenhauer, F.* – *Alzinger, W.* – *Kloiber, A.*, Das Gräberfeld Kapfenstein in der Steiermark. AAU Beiheft 7. (Wien 1965).; *Kerchler, H.*, Die römerzeitlichen Brandbestattungen unter Hügeln in Niederösterreich (norisch-pannonische Hügelgräber) AAU Beiheft 8. (Wien 1967).

² *Pahič, S.*, AV 11–12 (1960–1961) 88–

³ *Müller R.*, ArchÉrt 98 (1971) 3–,

⁴ *Menghin, O.*, JbL N 21 (1928) 30, 33–.; *Sági K.*, ArchÉrt 1943 115.; *Ua.*, SSz 9 (1955) 3–4, 44.

⁵ Összefoglalólag: *Kerchler, H.*, i. m. 50–.

⁶ *B. Bónis É.*, FA 9 (1957) 77.; *Horedt, K.*, Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. (Bukarest 1958) 31–34, 7. kép.

⁷ *Egger, R.*, Die Stadt auf Magdalensberg ein Grosshandelsplatz. Wien 1961.; *Vetters H.*, JÖAI 46 (1961–1963) 219.; Korai kerámia: *Mossler, G.*, Sinnzeichen auf einheimischer Keramik. Bericht, V. Intern. Kongr. für Vor- und Frühgeschichte. Hamburg 1958. (Berlin 1961) 557–.; *Ua.*, Carinthia I 153 (1963) 72–.; *Fibulák: Grabsch, J.*, Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. (München 1965) 87., 121., 125 stb.

⁸ Ezen a helyen is köszönetet mondok Hedwig Kenner professzornak, hogy kérésre személyesen végigvezetett a magdalensbergi „Gräberstrasse”-n. Az alább idézett műben látható térképen csak a sírkamrák alaprajzát tüntették fel. A valóságban a sírok útja mindkét oldalon kb. 2–5 m magas tumulusokkal sze-

gélyezett. A halomsírok közepén a szürke palából épített sírkamrák most is jól láthatók. Felépítésükre nézve azonosak a burgenlandiakkal (pl. Oberkohlstätten).; Helyszínrajz: *Jabornegg-Altenfels M.*, Kärntens römische Alterthümer. (Klagenfurt 1870) III. t.; *Praschniker, C.*, Carinthia I 139 (1949) 1. kép.; *Dolenz, H.*, Carinthia I 139 (1949) 157–. *Kenner, H.*, Carinthia I 139 (1949) 169–.

⁹ *Egger, R.*, *Dolenz, H.*, *Picottini, G.*, *Vetters, H.*, Führer durch die Ausgrabungen und das Museum auf dem Magdalensberg. (Klagenfurt 1972) 13.

¹⁰ Pl. CIL III 4915 a, 4962 a, 6495, 11565, 11576, 11577.; *Vetters, H.*, Die Personennamen vom Magdalensberg. Festschrift für R. Egger. III. (Klagenfurt 1954) 32–.

¹¹ *Weber, E.*, Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark. (Graz 1969) 103–, 45. szám.; u. n. „Titulus” lásd: *Schober, A.*, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien 1923. 4, 16., 1. kép.; Pannoniából: *Samuc(onia) Respecta* sírköve: *Sági K.*, SSz 9 (1955) 45.; *Mócsy, A.*, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Budapest 1959) 22., 97/1; *P. Buocz T.*, A szombathelyi Múzeum kőtára. (Szombathely 1961) 267, képpel.

¹² *Sági K.*, ArchÉrt 1943. 133.

¹³ *Barb A. A.*, BHb 22 (1960) 166–.

¹⁴ *Felgenhauer, F.* – *Alzinger, W.* – *Kloiber, A.*, i. m. 29.

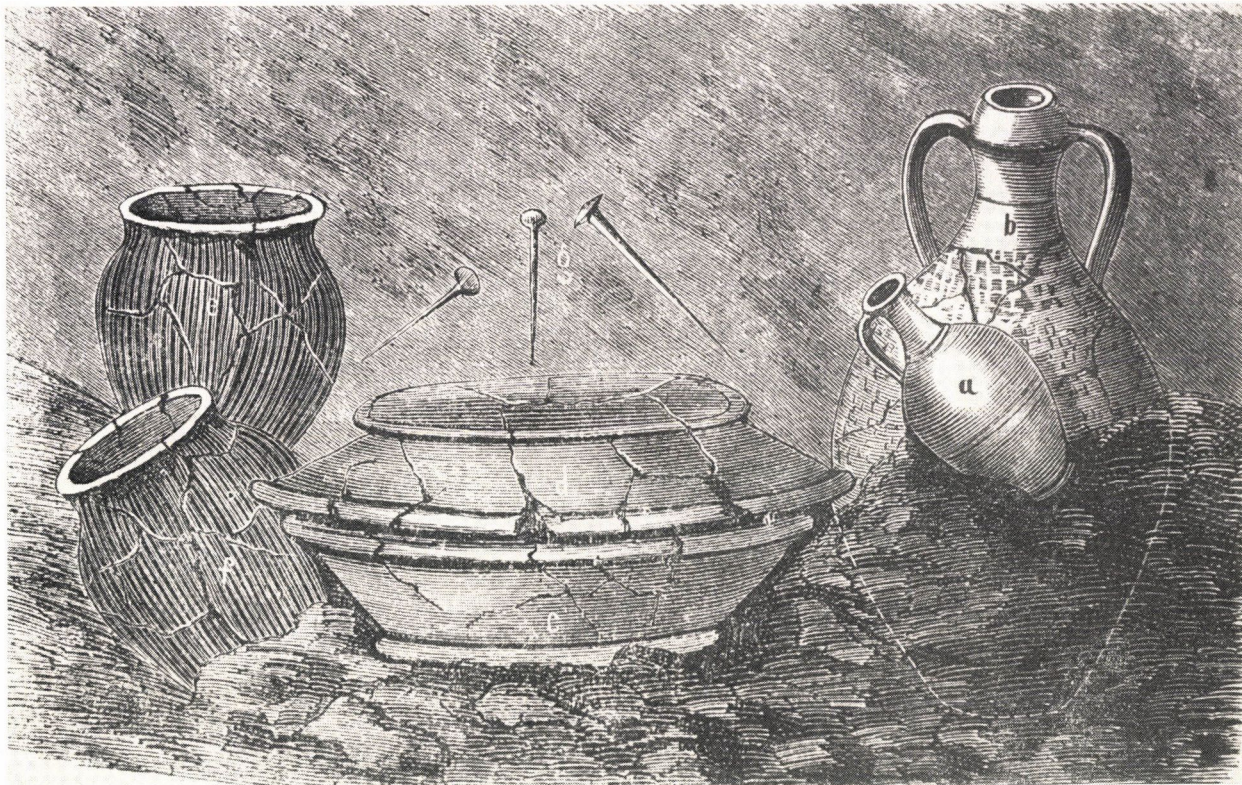
¹⁵ *Kerchler, H.*, i. m. 11.

¹⁶ *Barb, A. A.*, i. m. 2. kép.

¹⁷ *B. Bónis É.*, FA 9 (1957) 73.

¹⁸ *Müller R.*, ArchÉrt 98 (1971) 4–.

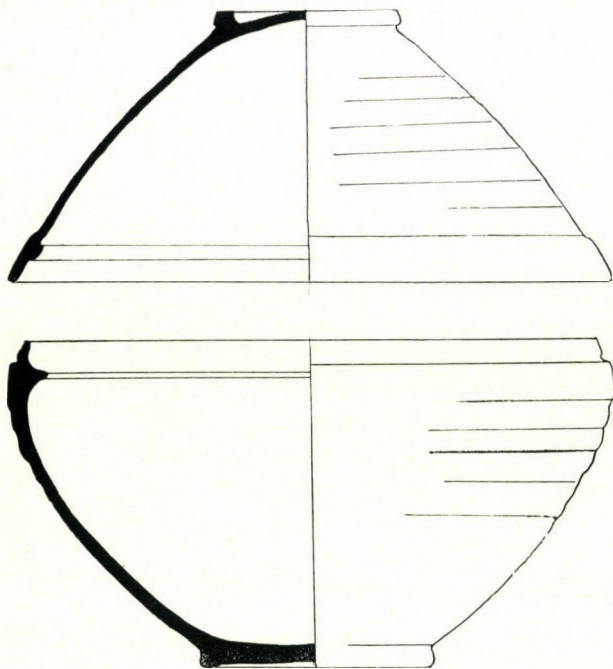

1. kép. Pátka. Halomsír feltárás közben. Rómer Flóris rajza
 Рис. 1. Патка. Курган в процессе раскопок. Рисунок Ф. Ромера
 Fig. 1. Pátka. Tumulus en cours de dégagement. Dessin de Flóris Rómer

2. kép. Pátka. 1. Fazék az 58. halomból. — 2. Tál az 54. halomból
 Рис. 2. Патка. 1. Горшок из кургана 58. — 2. Блюдо из кургана 54.
 Fig. 2. Pátka. 1. Pot livré par la tombe n° 58. — 2. Plat trouvé dans le tumulus n° 54

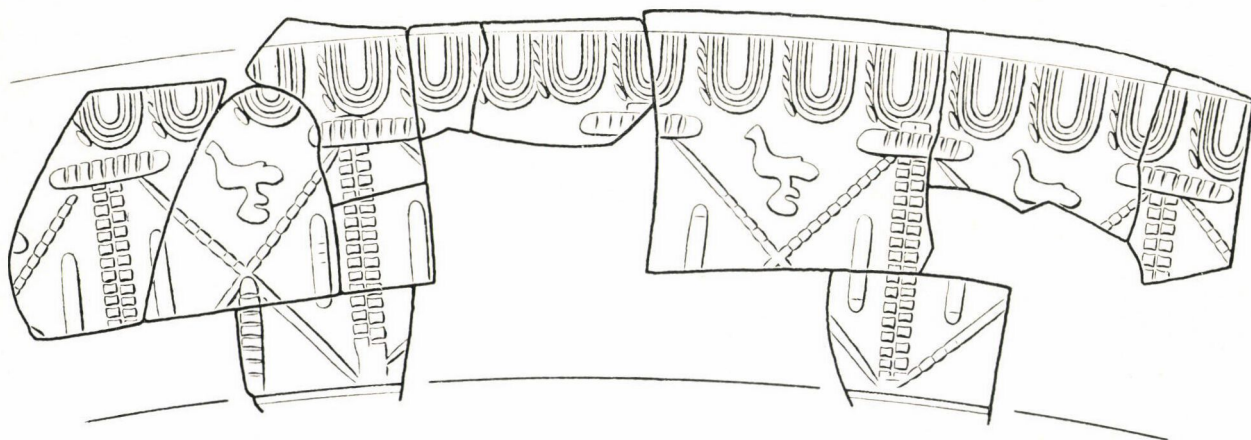

3. kép. Pusztaszabolcs-Felsőcükola. Fedős tál a VII. halomból

Рис. 3. Пустасаболч-Фелшюцикола. Блюдо с крышкой из кургана № VII.

Fig. 3. Pusztaszabolcs-Felsőcükola. Plat à couvercle mis au jour dans le tumulus VII

4. kép. Pula (Veszprém m.). Westerndorfi sigillata halomsírból

Рис. 4. Пула (ком. Веспрем). Сигиллата вестерндорфского типа из кургана

Fig. 4. Pula (comitat de Veszprém). Terre sigillée de Westerndorf trouvée dans un tumulus

nem találhatók. Az utóbbi évek kutatásai alapján egy korai első századi megerősített védelmi rendszer kezd ezen a vonalon kibontakozni.¹⁹ Arra gondolhatunk, hogy a Noricumhoz csatlakozó Nyugat-Pannónia romanizációjának egy korábbi periódusát jelzik az itáliai jellegben gazdagabb halomsírok is. A tumulustemetkezés leggazdagabb területe az Alpok keleti nyúlványai s a Fertő tó vidéke. Csatlakozhatunk Mócsy András véleményéhez, hogy itt ez a rómaiakhoz hű és a Carnuntum felé irányuló kereskedelemben érdekelt boi arisztokrácia előkelő temetkezése.²⁰

Kelet-Pannóniában lényegében a II. században teljeseedik ki a tumulustemetkezés. Fitz Jenő a tumulustemetőknek a római utak mellett való elhelyezkedésére mutatott rá.²¹ Bizonyos, hogy csak a megbízható bennszülött vezető réteg települhetett az utak mellé, de nem beszélhetünk a „tumulustemetők népéről”,²² mert mint látni fogjuk a sírok leletinventárja teljesen azonos a környező őslakosság ismert hagyatékával.

Alábbiakban fentiek alátámasztására a Rómer Flóris által a múlt században kiásott fejmegyei pátkai halomsírok eddig nem ismertett anyagából és a pusztaszabolcs-felsőcükolai²³ halmok leleteiből mutatunk be egy két jellemző tárgyat. A Rómer féle régi rajz (1. kép) egy pátkai halom feltárását mutatja,²⁴ a mellékleteket a földre helyezték, sírkamrát nem találták, a szögek és vasveretek alapján nagyobb faládák sírbahelyezésére következtethetünk. A hamvakat tartalmazó urnák teljesen őskori jellegűek (2. kép 1). A pannóniai kutatás ezekről nevezte el a „pátkai fazék” típust.²⁵ A „pátkai tál” a szürke, függőleges falú tál (2. kép 2), vastos peremszéllal. Ez a típus Pannóniától északra többszázéves virágzást ért el és „Ringschüssel” néven szerepel az irodalomban.²⁶ A erősen vastagított peremű, talpas szürke tál pedig teljesen azonos a gellérthegy-i telep hanyatló periódusából származó szürke tálakkal.²⁷

¹⁹ Tóth, E.—Vékony, G., Acta ArchHung 22 (1970) 158.; P. Buocz T.—Károlyi M., ArchÉrt 98 (1971) 272.

²⁰ Mócsy A., i. m. 47.

²¹ Fitz J., Zur Frage der kaiserzeitlichen Hügelgräber in Pannonia Inferior. Székesfehérvár 1958. 13.

²² Fitz, J., i. m. 12.; Barkóczi, L., FA 8 (1956) 80.

²³ Barkóczi L., Bónis É., Mócsy A. ásatása.; Említve: Fitz J., ArchÉrt 84 (1957) 146.

²⁴ Rómer, Fl., Compte Rendu de la huitième sessi-

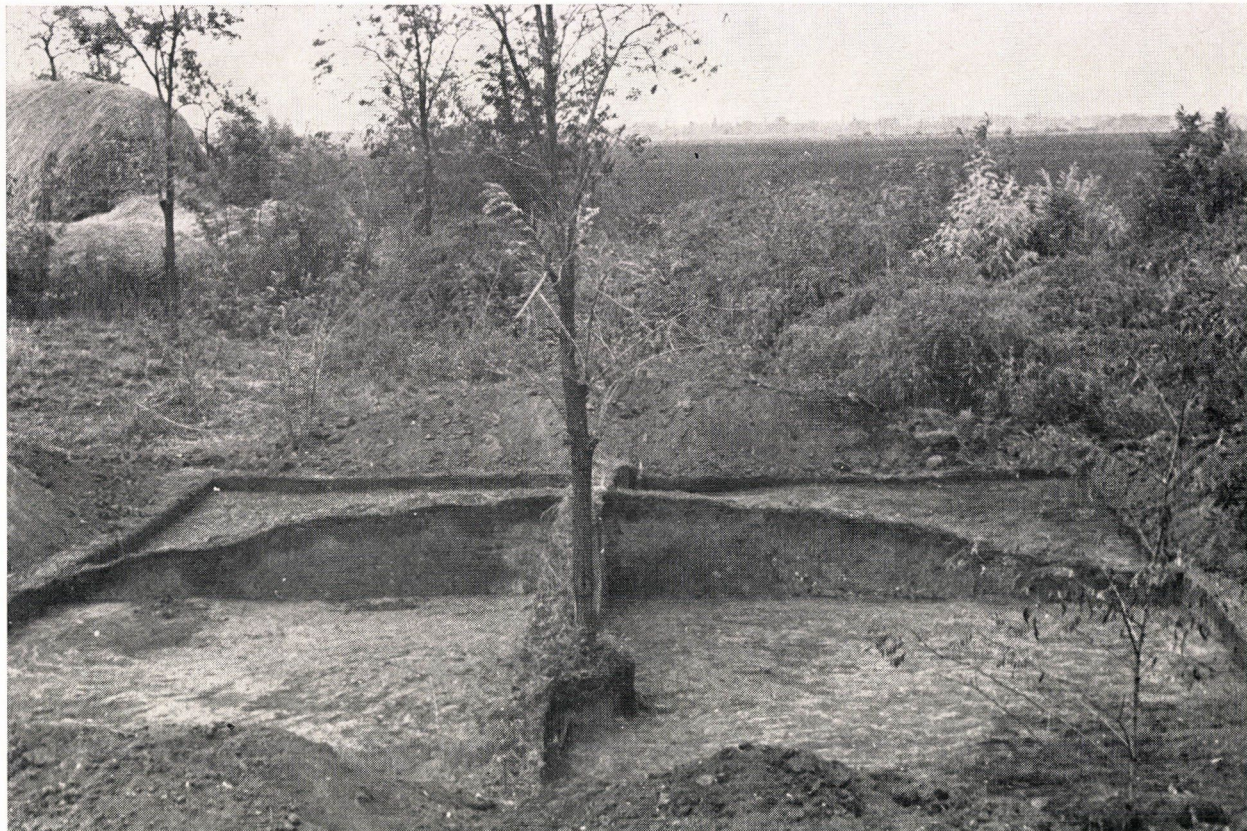
on... à Budapest. 1876. II. 1. (Budapest 1878. 144., 76. kép.

²⁵ Barkóczi, L.,—Bónis, É., Acta ArchHung 4 (1954) 150.; B. Bónis É., FA 14 (1962) 26.

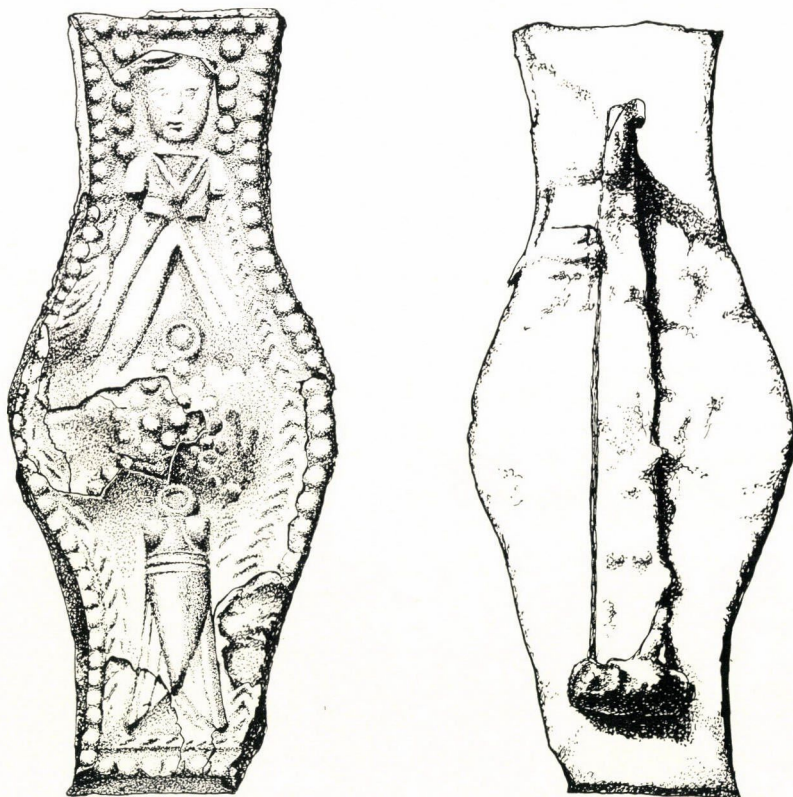
²⁶ Pernička, R. M., Zur Verbreitung und Typologie der römnerzeitlichen Ringschüsseln. Sbornik prací filozofické fakulty Brněnské University. E. 3. (Brno 1958).

²⁷ B. Bónis, É., Spätkeltische Siedlung... 180. 6. kép 9., 7. kép 10.

5. kép. Pusztaszabolcs-Felsőcikola. Az I. sz. halom metszete
 Рис. 5. Пустасаболч-Фелшюцикола. Разрез кургана № I
 Fig. 5. Pusztaszabolcs-Felsőcikola. Coupe du tumulus n° I

6. kép. a-b. Pusztaszabolcs-Felsőcikola. Lemezfibula elő- és hátlapja az I. sz. halomból
 Рис. 6. а-б. Пустасаболч-Фелшюцикола. Передняя и задняя сторона пластичатой фибулы из кургана № I.
 Fig. 6. a-b. Pusztaszabolcs-Felsőcikola. Avers et revers d'une fibule de plaque, trouvée dans le tumulus n° I

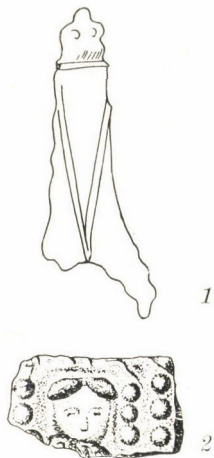

Régi latène formát idéz a nagy fedős tál Felsőcikoláról (3. kép), amely néha a hamvak befogadására is szolgált. Előformáját már Manchingban is megtalálták,²⁸ s a tabáni késő LT fazekastelepen is gyártották.²⁹ A vörös sávok, hordóalakú edények a tumulus sírokban is gyakran feltűnnek. Virágkoruk a II. század.

A terra sigillata anyag igen szegényes a keletpannóniai halomsírokban. Pátkán Hadrianus és Marcus Aurelius-kori lezouxi töredékeket találtak.³⁰ [Megjegyzendő, hogy ezzel szemben sikerült azonosítani a Nemzeti Múzeum raktárában halomsírban eddig talált legkésőbbi D-Ny-pannóniai terra sigillatát. A 4. képen bemutatott Severus-kori, westerndorfi töredékes sigillata tálegy pulai (Veszprém m.) halomsírból származik.³¹]

A Fejér megyei halomsírokban nagyon kevés a fémanyag. A pusztaszabolcs-felsőcikolai I. sz. halomban (5. kép) egy lemezfibulát találtunk (más néven: csokorfibula), amely az eraviszkusz viselet jellegzetes tartozéka (6. kép a-b). Egyszerű égetett sírból F. Petres Éva közölt ilyen fibulát és a II. század első felére határozta meg.³² A felsőcikolai lemezfibulán gyöngysorkereten felül női alak — úgy tűnik bennszülött viseletben — alul egy cikáda domborított képe látható. A fibula teste vasból készült, rugós tűszerkezettel. Az ábrázolást már a vaslemezen kidomborították, ezt vonták be a bronzlemezzel, amely kissé elnagyoltan követi az alap mintáját. A cikádát, főleg fibulaformában eddig csak az i. sz. V. századtól kezdve tartják nyilván területünkön. Z. Vinski rámutatott³³ a cikáda ábrázolásának görög-szkíta gyökereire, de ezek a példák tőlünk messze fekvő területekre vonatkoznak.

A pátkai anyag részletes feldolgozásánál az egyik bronztárgyban felismerhettünk egy cikádafibulát (7.

7. kép. Pátka. 1. Cikádafibula az 54. halomból. — 2. Lemezfibula töredéke az 56. halomból.
Рис. 7. Патка. 1. Фибула «цикада» из кургана 54. — 2. Обломок пластичатой фибулы из кургана 56.
Fig. 7. Pátka. 1. Fibule en forme de cigale livrée par le tumulus n° 54. — 2. Fragment d'une fibule de plaque livrée par le tumulus n° 56

²⁸ Pingel, V., Die glatte Drehscheiben-Keramik von Manching. Die Ausgrabungen von Manching Bd. 4. (Wiesbaden 1971) 176., Taf. 117: 1.

²⁹ B. Bónis, É., Spätkeltische Siedlung . . 180. Abb. 6: 9, 7: 10.

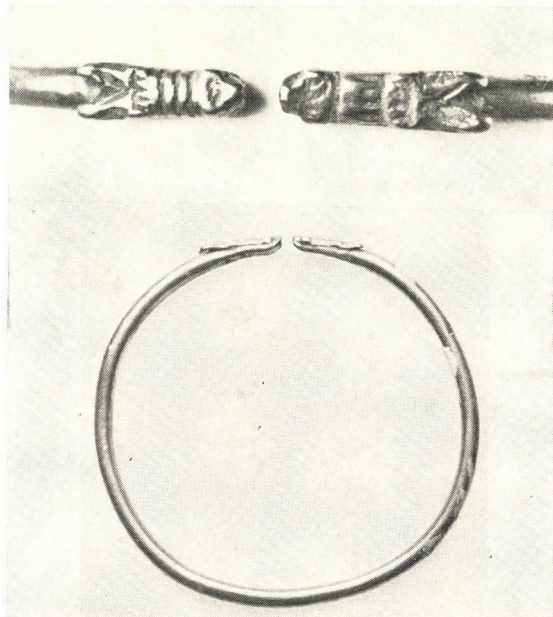
³⁰ Gabler Dénes meghatározása. 69. halom. Ltsz.: 310.1876.325.

³¹ MNM. Ltsz.: 174.1877. 5—10. (római gyűjt.); Kiss K., ArchÉrt 1946—1948 XXV. t. 1. Lelőhely nélkül.; Korhatározásra: Kellner, H.-J., BVbl 26 (1961) 178.

³² F. Petres É., FA 17 (1965) 87., 26, 33 képek.

kép 1). Ezek szerint a cikáda — mely a túlvilági megújulást jelentő jelkép — a tumulustemetkezéseknél kedvelt volt. A felsőcikolai lemezfibula párját is sikerült megtalálni a pátkai anyagban, sajnos csak kis töredékben (7. kép 2). A cikádaábrázolást a tumulustemetkezés egyik korábbi fokozatában a Fertő-vidéki Samersdorf egyik tumulusából származó aranykarperecen³⁴ is felismerhetjük (8. kép). A klagenfurti múzeum a karinthiai Gurinából bronzpléhből készített cikádát őriz. Aquileiából római sírokból régen ismertek a hegyikristályból készített méhek (nem cikádák).³⁵ E szimbólumsorozat eredetét a mi területünkre nézve a Mediterraneumban kell keresnünk.

Már Fitz Jenő rámutatott, hogy a lemezfibulákat (csokorfibulák) megtaláljuk a II. századi sírkő ábrázolásokon.³⁶ Egyik intercisai kővön a töredékes női alak vállára tűzött lemezfibulán még az ábrázolás domborítása is látszik.³⁷ A lemezfibulákat az őslakos asszonyok egyidőben hordták a noricum-pannóniai fibulákkal. Egy négyalakos intercisai sírkövön jól látható együtt ez a kétféle fibulatípus.³⁸ A pátkai halomsírok egyikéből való a közismert noricum-pannóniai típusú ezüst fibulapár,³⁹ melyet már a római ékszerekre jellemző karneol kővel is díszítettek. Újabb kutatások szerint az ezüst fibulapárok használatának divatja eredetileg Itáliából származik.⁴⁰

8. kép. Samersdorf (Ausztria) Aranykarperec cikádákkal
Рис. 8. Самерсдорф (Австрия). Золотой браслет с цикад-
дами из кургана
Fig. 8. Samersdorf (Autriche). Bracelet en or se terminant en cigales, trouvé dans un tumulus

³³ Vinski, Z., JRGZ 4 (1957) 136—.

³⁴ Lh.: Samersdorf. MNM ltsz.: 24.1877 (római gyűjt).

³⁵ Führer durch das Staatsmuseum in Aquileia. (Wien 1910) 71.

³⁶ Fitz J., ArchÉrt 84 (1957) 141—.

³⁷ Erdélyi, G., — Fülep, F., Intercisa II. AH 33 (Budapest 1954) Kat. 61., XXXII. t. 4.

³⁸ Uo. Kat. 172. LX. t. 1.

³⁹ Kovrig I., A császárkori fibulák főformái Pannóniában. DissPann II. 4. (Budapest 1937) 10., XXII. t. 1 a-b.

⁴⁰ Krämer, W., Germania 49 (1971) 129.

Fentiek szerint tehát a noricum-pannóniai halomsírok emelése fél évszázaddal előbb kezdődött meg (I. sz. első fele, Magdalensberg), mint azt eddig a kutatás megállapította (I. sz. közepétől). Viszont a halomsíros temetkezés elvéte gyakorlatban volt egészen a Severusok koráig (Pula, Veszprém m.). A tumulusok leletanyaga koronként és régióként változik, Kelet-Pannóniában erős őslakos jelleggel, lényegében azonos mellékleteket

találunk a tumulusokban mint az egyéb égetett sírokban. Itt a II. században meglehetősen egységesen kialakult őslakosság egyik tehetősebb csoportjának a temetkezése lehetett a halomsíros temetkezés.⁴¹ Az utak melletti elhelyezkedésük alapján inkább a gazdasági életben betöltött szerepükre gondolnánk, mint azt a boi tumulusokba temetkezők esetében is láthattuk.

B. Bónis Éva

DIE DATIERUNGSFRAGE DER NORISCH-PANNONISCHEN HÜGELGRÄBER. EINIGE CHARAKTERISTISCHEN GEGENSTÄNDE AUS DEN OST-PANNONISCHEN TUMULI

Bei der Erforschung der norisch-pannonischen Hügelgräber ist ein weiterer Fortschritt nur durch die eingehende Bearbeitung des Materials möglich.¹⁻³ Eine der meist umstrittenen Fragen ist in bezug der norisch-pannonischen Hügelgräber der Ursprung der Bestattungssitten. Lebten vielleicht die örtlichen früheisenzeitlichen Traditionen auf oder zeigen die Tumuli den kulturellen Einfluß der römischen Expansion? Im Laufe der Forschung gab es hie und da einzelne Forscher, die zu beiden Standpunkten neigten.⁴ Und dies hat es seinen Grund, da ja die Hügelgräbersitte der Römer in den prähistorischen Traditionen des nördlichen Beckens an der Adria wurzelt. Im norischem und besonders im pannonischen Raum besteht jedoch zwischen der Hügelgräbern der Hallstatt — und der Kaiserzeit eine nicht überbrückte, mehrhundertjährige Lücke. Deshalb tritt die Forschung immer entschiedener dafür ein, daß die Verbreiter des kaiserzeitlichen Tumulusbestattungsbrauches die Römer waren.⁵ Wir haben bereits früher darauf hingewiesen, daß sich die Tumulusbestattung mit der Romanisationswelle stets weiter nach Osten zu ganz bis Dazien verbreitet,⁶ und immer mehr an ihrer Romanisationsintensität eingebüßt hat.

Die ältesten frühkaiserzeitlichen Hügelgräber — bestattungen konnte ich im Gebiete des Norischen Königreiches im Gräberfeld des Magdalensberges (Kärnten) feststellen. Die Tumuli dieses Gräberfeldes bilden das Verbindungsglied zwischen den italischen und den ältesten norischen Hügelgräberbestattungen. Die Bewohner des bekannten keltisch-römischen Großhandelsplatzes⁷ wurden unter Tumuli⁸ begraben, bis zur Zeit als Kaiser Claudius um 45 u. Z. die Stadt Virunum (am Zollfeld) gegründet hat.⁹ Aus dem von Schatzsuchern aufgewühlten Gräberfeld verfügen wir über keine Grabkomplexe, jedoch stehen unter den Grabsteinen des Museums von Magdalensberg die typischen, liegend-oblongen Grabtafeln,¹⁰ deren ähnliche man neben den Tumuli anderer norischer Fundorte an Ort und Stelle gefunden hat.¹¹

Betrachten wir die Verbreitungskarte von K. Sági,¹² so können wir sehen, daß im norisch-pannonischen Grenzstreifen die Tumulusbestattung bis zur Linie des Raabflusses am dichtesten vorkommt. In den Hügelgräbern, östlich der Linie Raab-Plattensee sind die italischen Merkmale¹³⁻¹⁸ am stärksten wahrzunehmen. Aufgrund der Forschungen der letzteren Jahre kann festgestellt werden, daß sich ein frühes Befestigungssystem des 1. Jahrhunderts an dieser Linie zu umreißen beginnt.¹⁹ Man kann daran denken, daß auch die an italischen Merkmalen reicheren Hügelgräber eine Periode der Romanisation des sich an Noricum anschließenden Westpannoniens ankünden. In Ostpannonien wird die Tumulusbestattung eigentlich im 2. Jahrhundert allgemein. J. Fitz wies auf die Lage der Tumulusgräberfelder entlang der römischen Straßen hin.²¹

Im weiteren führen wir einige charakteristischen Gegenstände aus dem bisher nicht bekannten Material

der von Fl. Römer im vergangenen Jahrhundert ausgegrabenen Hügelgräber der Ortschaft Pátka (Komitat Fejér) und aus den Funden der Hügel von Pusztaszabolcs-Felsőcikola vor. Die Ausgrabung von Felsőcikola haben wir mit L. Barkóczi und A. Mócsy gemeinsam durchgeführt.²³ Die alte Zeichnung von Römer (Abb. 1) zeigt den Querschnitt eines Hügels von Pátka,²⁴ die Beigaben wurden auf die Erde gestellt, Grabkammern waren nicht zu finden. Die Urnen mit Asche sind völlig prähistorischen Charakters, die pannonische Forschung hat den „Topftyp von Pátka“ (Abb. 2/1) nach diesen benannt.²⁵ Der „Pátkaer Schüsseltyp“ ist eine graue Schüssel (Abb. 2/2) mit senkrechter Wand und wulstigem Randsaum. Eine alte LT-Form zeigt die große Schüssel mit Deckel aus Felsőcikola (Abb. 3), die in den ostpannonischen Tumuli zuweilen auch zur Aufnahme von Leichenbrandresten gedient hat. Ihre Vorform wurde bereits in Manching angetroffen,²⁸ und auch von der spätlatenezeitlichen Töpferwerkstätte in Tabán hergestellt.²⁹

Das Terra Sigillata-Material ist in den ostpannonischen Hügelgräbern sehr armselig. In Pátka wurden Fragmente aus der Zeit der Kaiser Hadrian und Mark Aurel gefunden.³⁰ [Die Datierung des spätesten pannonischen Tumulus, konnte mit einer Westerndorfer Terra Sigillata (Abb. 4) auf die Zeit der Severer bestimmt werden.³¹] In ostpannonischen Hügelgräbern kommt nur wenig Metallmaterial vor. Im Hügelgrab Nr. 1. von Felsőcikola (Abb. 5) fanden wir eine Plattenfibel [auch Maschenfibel genannt] (Abb. 6 a-b), die ein charakteristischer Bestandteil der eraviskischen Tracht ist. Aus einem einfachen Brandgrab teilte unlängst Éva F. Petres eine solche Fibel mit und bestimmte sie auf die erste Hälfte des 2. Jahrhunderts. Auf unserer Plattenfibel ist in einem Perlenrahmen oben eine weibliche Figur, unten eine Zikade in Relief zu sehen. Die Zikade wird — vor allem in Fibelform — in unserem Gebiet bisher nur vom 5. Jahrhundert u. Z. an registriert.³³

Bei der ausführlichen Bearbeitung des Materials von Pátka konnten wir in dem einen Bronzegegenstand eine Zikadenfibel erkennen (Abb. 7/1), was im Kreise der Tumulusbestattungen die beliebteste Anwendung dieses, die Erneuerung im Jenseits bedeutenden Symbols bedeutet. Es gelang auch ein kleines Fragment im Pátkaer Material, das Gegenstück der Plattenfibel von Felsőcikola zu finden (Abb. 7/2). Die Zikadendarstellung ist auch in einer älteren Stufe der Tumulusbestattungen an einem Goldarmband, das aus einem Tumulus von Samersdorf (Neusiedlersee-Gegend) stammt (Abb. 8) zu erkennen. Darauf daß wir die Plattenfibeln (Maschenfibeln) auf den Grabsteindarstellungen des 2. Jahrhunderts vorfinden, hat schon J. Fitz hingewiesen.³⁶⁻³⁸ Aus den Hügelgräbern von Pátka stammt auch seit ein langem bekanntes silbernes Fibelpaar.³⁹ Der Gebrauch der silbernen Fibelpaare stammt ursprünglich aus Italien.⁴⁰

É. B. Bónis

⁴¹ Mócsy, A., Pannonia and Upper Moesia. The History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. (London—Boston 1974) 148—. Szerző szerint a

halmok alá való temetkezés társadalmilag kevésbé volt kötött, mint a kocsival való temetkezés.

Árpád-kori régészeti emléanyagunknak alighanem legjellemzőbb tárgyai a peremen belüli füllel rendelkező agyagüstök. Húsz évvel ezelőtt mégis joggal állapította meg Szőke Béla, hogy „... a leletek nagy számához és jelentőségéhez mérten tudományunk keveset foglalkozott velük.”¹ A helyzet azóta sem sokat változott, máig hiányzik lelőhelytérképük és egységes szemléletű formai osztályozásuk, amely pedig nagyon komoly segítséget nyújthatna jelenlegi időrendjük finomításához. E dolgozatban nem kísérelhetjük meg az említett hiányosságok felszámolását, csupán cserépüstjeink származásának sokat vitatott kérdését tekinthetjük át, az újabb régészeti adatok vallomását is figyelembe véve.

XI–XIII. századi edényműveltségünket vizsgálva először Höllrigl József szentelt komoly figyelmet a cserépüstöknek. Korukat a XIII. századra tette, s úgy vélte, hogy a nomadizáló pásztornép használta őket. Származásuk helyét valahol keleten sejtette.² Későbbben, a Kecskeméti környéken végzett középkori faluásatásain Szabó Kálmán figyelt fel erre az edényfajtára, s rámutatott, hogy ez „... a XII–XIII. századbeli lakóhelyek legjellemzőbb és mindenütt megtalálható tárgya.”³ Származásáról úgy vélekedett, hogy „... a magyarság hozta magával keletről, vagy pedig első Árpád-házi királyaink uralkodása alatt, keleti kapcsolatok útján terjedt el nálunk. Az Alföldön élő, jószágtenyésztéssel foglalkozó népünknek az üstforma főzőedény általános és nélkülözhetetlen felszereléséhez tartozott.”⁴ 1952-ben írott, közöletlen szakdolgozatában Szabó György vitette először térképre a cserépüstök hazai lelőhelyeit. Származásukat illetően arra az eredményre jutott, hogy a magyarság hozta őket magával a délorosz területekről.⁵

Az üstök elterjedéséből Szőke Béla arra következtetett, hogy a nomád és félnomád lakosság szórt településeinek volt jellemző edénytípusa, és XIV. századi eltűnésük is a „... köztulajdon végleges felszámolásával, a földművelés mind nagyobb térhódításával és a falutelepülések végleges kialakulásával...” lehetett kapcsolatban.⁶ Mivel pedig ezek az edények nem ismeretesek a szlovákok, csehek és morvák lakta vidékekről, sem Ausztriából, „... a Kárpát-medencében a magyar etnikum velejárói...”⁷ és „... a magyarsággal együtt jelentek meg a Duna-melléki síkságon.”⁸ Ezért osztályozásuk és pontosabb keltezésük nagy segítségünkre lehet X. századi településeink felkutatásában is. Egyelőre a legkorábbi üstök korát a XI. századra tette. Felhívta a figyelmet Don-vidéki és bulgáriai előfordulásukra, mint a mi üstjeink valószínű forrásvidékeire.⁹

Parádi Nándor véleménye szerint a cserépüstök formája hazánk területén alakult ki a szabadban folytatott életmóddal kapcsolatban.¹⁰ Méri István a falutelepülések feltárásakor észlelt jelenségek alapján újabb megfigyelésekkel gazdagította az üstök felhasználásáról kialakított korábbi elképzelést. Származásukat illetően Szabó György és Szőke Béla elgondolását további adatokkal támasztotta alá. Rámutatott, hogy nem csak a Don-melléki cserépüstök formája, hanem az ottani települések szerkezete és azok lakóinak életmódja is nagyon közeli volt a miénkhez.¹¹

Mivel hasonló edények az egész Kárpát-medencében, sőt Moldvában, Dobrudzsában és Bulgáriában is előkerültek, származásuk kérdése a szomszédos országok kutatóit is foglalkoztatta. Az erdélyi leletek kapcsán K. Horedt szláv készítménynek tartotta az üstöket,¹² s nyomában R. Veselinović, A. Jurišić, O. Šafarik, M. Šulman és Nagy Sándor a Bácskában és Bánátban előkerültek.¹³ M. Chişvasi-Comşa viszont Szőke Béla érvelését fogadta el: szerinte a bolgár-törökök és a magyarok révén kerültek ezek az edények a délorosz síkságról a Duna menti tájakra.¹⁴ Vele teljesen azonos álláspontra jutott korábbi dolgozatában a felvidéki leleteket vizsgáló A. Habovštiak is.¹⁵

A román kutatók körében vetődött fel az a gondolat, hogy a Kárpát-medencei és romániai cserépüstök valamelyik középkori nomád nép emléanyagához tartoznak. Dan Gh. Teodor a moldvai Huşi környékén lelt üstöket a XI–XII. századi kunok hagyatékának határozta meg.¹⁶ P. Diaconu ezzel szemben az összes Duna-vidéki cserépüstöt a besenyők jellegzetes edényeinek tartja. Véleménye szerint ők hozták magukkal ezt az edényfajta, valamely keleti, pontosabban nem körvonalazható területről, előbb (a X. század végén) Dobrudzsába, Észak-Bulgáriába és Moldvába, majd a XI. században a Kárpát-medencébe, ahová ekkor szerinte „tömegesen” települtek be besenyők.¹⁷ Megállapítása szerint az üstök túlnyomó többsége ott került elő, ahol a források vagy a helynevek alapján besenyő lakosságot sejtünk, bár megjegyzi, hogy nem minden besenyők által alkott vidéken lelték ilyen edényeket.¹⁸ A moldvai üstöket pedig egyelőre csupán feltételelesen tartja besenyőnek, mivel ott sem a források, sem a helynevek nem igazolják e népcsoport jelenlétét.¹⁹

P. Diaconu elgondolásához az utóbbi időben többen is csatlakoztak. Sz. A. Pletnyova szerint a IX. sz. végén és X. sz. elején a Sarkel vidékén élő besenyők tanulták el a bolgár-török lakosságtól a cserépüstök készítését,

* Elhangzott a Régészeti és Művészettörténeti Társulat békéscsabai vándorgyűlésén, 1973. május 31-én.

¹ Szőke B., ArchÉrt 82 (1955) 86.

² Höllrigl J., ArchÉrt 46 (1932–1933) 87–93.

³ Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica, III. (Bp. 1938) 13–14.

⁴ Uo. 25.

⁵ Szabó Gy., Árpád-kori cserépüstök. Egyetemi szakdolgozat. Bp. 1952. — Mivel a kéziratnak nem akadtam nyomára, Méri István (ld. 11. j. 74.) és Parádi Nándor (ld. 10. j. 27, 54.) dolgozata alapján hivatkozom rá.

⁶ Szőke B., i. m. 77–89.

⁷ Uo. 90.

⁸ Uo. 89.

⁹ Uo. 90.

¹⁰ Parádi N., Technikai vizsgálatok népvándorlás-kori és Árpád-kori edényeken. RégFüz Ser. I. No. 12. (Bp. 1959) 27.

¹¹ Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. RégFüz Ser. II. No. 12. (Bp. 1964) 46, 54 (18. j.), 73–74 (143–146. j.).

¹² Horedt, K., Ceramica slavă din Transilvania. SCIV 2 (1951): I. 213.

¹³ Veselinović, R. L., Starosrpsko naselje na Bostanište kod Mošorina u Bačkoj. RVM 2 (1953) 25. II. t. 38., 56.; Jurišić, A., Rimsko-sarmatski i slovenski nalazi u Kovačici. RVM 2 (1953) 145. IV. t. 3.; Šafarik, O., Šulman, M., Hinga. Srednjovekovna nekropola kod Subotice. RVM 3 (1954) 50., 54. X. t.; Nagy S., Slovenske posude iz Čortanova. RVM 5 (1956) 163. I–II. t.

¹⁴ Кишвасу-Комша, М., Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI–XII. вв. на территории PHP. Dacia 1 (1957) 318–319.

¹⁵ Habovštiak, A., Prísvetok k poznaniu našej nížinej dediny v XI–XIII. storočí. SA 9 (1961) 477–478. (Dolgozatának magyar fordítása: SzR 21 [1965] 97–156.)

¹⁶ Teodor, Gh. D., Cîteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite la Răducăneni (r. Huşi, reg. Iaşi). SCIV 14 (1963) 202.

¹⁷ Diaconu, P., Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X–XII.). SCIV 7 (1956) 421–439.; Ua., К вопросу о глиняных котлах на территории PHP. Dacia 8 (1964) 250–263.

¹⁸ Ua., К вопросу ... 257, 263.

¹⁹ Uo. 259.

de itt még csak kézzel formált üstöket állítottak elő. Korongolt üstöket csak a Duna-vidékre való átköltözésük után kezdtek el készíteni, ezek alakját azonban már nem a szaltovói hasonló edényekéhez, hanem a náluk általános fémüstökhöz igazították.²⁰ *L. Donceva-Petkova* a Bulgáriában lelt agyagüstöket két csoportba osztotta. Az egyikbe a fazekakra emlékeztető formájúakat sorolta, melyek igen közel állnak a szaltovói korongolt üstökhöz. Ezek korát a X–XI. századra teszi s a bolgártörök lakossággal hozza kapcsolatba. A másik csoportba tartozó széles, hengeres falú üstöket, melyeket a pliszikai lelet alapján a XI. századra keltezhetünk, véleménye szerint valószínűleg a besenyő fazekasok készítették, csakúgy, mint a Romániában és a Kárpát-medencében előkerült példányokat.²¹ Nemrég megjelent tanulmányában *A. Habovštiak* is megváltoztatta korábbi nézetét. Óvatos megfogalmazásban besenyő eredetű edényeknek tartja a kárpát-medencei cserépüstöket.²² Magyar eredetük ellen szerinte az szól, hogy a X. században nem fordulnak elő, pedig a magyarság körében még ekkor volt legerősebb a nomád-félnomád életforma, amellyel ezeket az edényeket kapcsolatba szokás hozni.²³ Legutóbb a Belgrádban előkerült üstöket — *P. Diaconu* elméletéhez csatlakozva — *G. Marjanović-Vujović* besenyő készítménynek határozta meg.²⁴

A Kárpát-medencei agyagüstöket tehát szláv, magyar, kun és besenyő készítménynek tartja a kutatás. A továbbiakban azonban a szlávokat és a kunokat kirekeszthetjük a vizsgálatból, mivel ilyen edényeket sehol sem találtak a szlávok által lakott vidékeken,²⁵ sem pedig a kelet-európai kun szállásokon.²⁶ Így tehát a népi hovatarozás szempontjából egyetlen kérdést kell megvizsgálunk: lehet-e besenyő hagyatéka ez az edényfajta az Árpád-kori Magyarország területén, vagy pedig a magyar fazekasság jellemző emlékeit láthatjuk benne.

A „besenyő-elmélet” hívei azokra az írásos és helynévi adatokra alapozzák elgondolásaikat, amelyek a magyarországi besenyő telepekről tudósítanak. Feltévesüknek azonban egyetlen pontját sem tarthatjuk szí-

lárdnak. A Kárpát-medencében előkerült cserépüstök lelőhelyeinek nagy száma eleve kizárta teszi, hogy besenyő hagyatéknak ítélhessük meg őket. A X. és főként a XI. században beköltöző besenyők lélekszámáról ugyan nincsenek megbízható adataink, az semmiképp nem vonható kétségbe, hogy számuk eltörpült a magyarsághoz képest és nagy részük meglehetősen rövid idő alatt asszimilálódott. Minden bizonnyal ennek tudható be, hogy mindeddig nem sikerült elkülöníteni régészeti hagyatékukat a magyarságtól,²⁷ pedig a kelet-európai szállásaikon előkerült emléanyagukat már meglehetősen jól ismerjük.²⁸ Az írott kútfők és a helynevek alapján *Kniezsa István* a következőket írja a magyarországi besenyő telepekről: „Okleveles adataink tanúsága szerint nagyobb területet magában foglaló besenyő szállások csak a következő vidékeken voltak: a) Fejér és Tolna megyéknek a Sárvíz balpartján húzódtó homokos területén; b) Győr megye nyugati és Sopron megye keleti részén Kajár és Árpás között; c) Moson megyének nyugati részén, még pedig a Fertő tó észak-keleti partján és a német határon a Lajta partján. A többi besenyő telep kivétel nélkül mindenütt csak elszigetelt szóróványt alkotott a magyar lakosság tengerében.”²⁹ A „besenyő” népvételt rejtő helynevekkel kapcsolatban pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy ezek egy-egy Besenyő nevű birtokosról is kaphatták nevüket, így lakóiknak „... nem kellett okvetlenül besenyőnek lenniük.”³⁰ E megállapításokat *Győrffy György* dolgozata is megerősítette.³¹ Ő mutatott rá, hogy a besenyők főként azokat a mocsaras, rétes területeket szállták meg, amelyeket a magyarság addig nem telepített be, s amelyek nomád életmódjuknak megfeleltek.³² Az írott források alapján a besenyők zömének korai beolvadását látta igazoltnak.³³

A cserépüstök magyarországi lelőhelyei azonban nem a besenyők által lakott területeken csoportosulnak, hanem úgyszólván mindenütt megtalálhatók az alföldi és dombos vidékeken. Hazai lelőhelyeinket ugyan Szabó György óta senki nem vitte térféltre, a fenti — még Szőke Béla által világosan megfogalmazott — megállá-

²⁰ *Плетнева, С. А.*, От кочевий к городам. (Салтовоямаякая культура.) МИА 142 (Москва 1967) 110.

²¹ *Дончева-Петкова, Л.*, Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. Археология 13 (1971): 4. 32–38. — Újabban hasonló véleményre jutott; *Димитров, Д. И.*, Номадска керамика в североизточна България. ИИМВ 11 (1975) 37–42, 50–55.

²² *Habovštiak, A.*, Nálezy stredovekých hlinených kotlíkov na Slovensku. Zb. SNM (História) 14 (1974) 123–155.

²³ *Uo.* 146.

²⁴ *Marjanović-Vujović, G.*, Archeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town. Balcanoslavica 3 (1974) 183–188. 2–6. kép. (E tanulmányról László Gyula szíves közléséből szereztem tudomány.)

²⁵ Erre először *Szőke Béla* mutatott rá (i. m. 90.). Későbbben a külföldi szakirodalom is végképp elvetette a szláv-elméletet. Ld.: *Кузнецов, В. А.* Глиняные котлы Северного Кавказа. КСИИ 99 (1964) 37.

²⁶ Vö.: *Федоров-Давыдов, Г. А.*, Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. (Москва 1966) 89–91, 197–198.

²⁷ *Nagy Árpád* kísérletét a Heves megyei besenyő hagyatéka elkülönítésére egyelőre nem tarthatjuk sikeresnek. (EgriME 1969. 129–157.) Az erdőtelki lelet ugyanis későbbi, talán kun sírból származik (ld.: *Fodor I.*, Cumania 4 [1975] s. a.), a füzesabonyi sírban lelt edény pedig semmitmondó a népi hovatarozás szempontjából. Végezetül a tiszaburai temető kétségtelenül honfoglaláskori magyar, nem pedig bolgár vagy besenyő hagyatéka. (Uo. 28. j.) — Ugyancsak komoly fenntartással kell fogadnunk azt az elgondolást, amely szerint a X. századi „kitömött lóboros” temetkezéseinket a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott besenyők hagyták volna ránk. (*Bálint Cs.*, MFMÉ 1971/2. 97–105.) Úgy vélem, a kérdés túlzott leegyszerűsítése a magyar lovastemetkezések két formáját („lábhoz tett”

és „kitömött lóboros”) onogur és besenyő hatásnak tulajdonítani. Az ősmagyar lovastemetkezés kialakulása megdőlt valószínűleg jóval bonyolultabb folyamatot sejtethetünk. — A temetkezési szokásoknak a magyarságnál eddig nem észlelt elemei alapján (pl. borjú- és lósr) az egykori besenyő szállások vidékén levő X. századi sárbogárdi temetőről sejtethető csupán, hogy a honfoglaló magyarokhoz csatlakozott türk-besenyő népesség nyugóhelye. Ld.: *Kralovánszky A.*, Alba Regia 6–7 (1966) 89–96.; *Éry K.*, Alba Regia 8–9 (1968) 93–147. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy *Kniezsa István* a Fejér és Tolna megyei besenyő telepeket X. századnak tarotta: Magyarország népei a XI. században. SzIEmk. II. 438. Ha Sárobgárdon valóban besenyők temetkeztek, úgy bennük csak a Volgán túli néprészekről feltehetően a IX. sz. első felében elszakadt és nyugatabbra költözött ún. „kazár besenyőket” láthatjuk. Ezeknek a magyarokhoz való csatlakozását *Győrffy György* is lehetségesnek tartotta: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. (Bp. 1959) 60–61. Újabban *Bálint Cs.* vitte tovább ezt a gondolatot. (i. m. 99–103.)

²⁸ *Плетнева, С. А.*, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. МИА 62 (Москва—Ленинград 1958) 151–172. (E dolgozat magyar fordítása: SzR 16 [1960] 101–162.; 19 [1962] 134–190.); *Ua.*, Древности черных клобуков. САИ, вып. Е1–19. Москва 1973.; *Федоров-Давыдов, Г. А.*, i. m. 134–145.

²⁹ *Kniezsa I.*, i. m. 437.

³⁰ *Kniezsa I.*, i. m. 437. — A besenyők nevéből képzett helynevek legújabb számbavétele: *Kristó Gy.*, *Makk F.*, *Szegfű L.*, Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I. Acta Hist 44 (1973) 18–21.

³¹ *Győrffy Gy.*, Besenyők és magyarok. Kőrösi Csoma Archivum, I. kieg. köt. (Bp. 1940) 397–500.

³² *Uo.* 495–496.

³³ *Uo.* 433.

pítást azonban az eddig közölt adatok is egyértelműen igazolják. Az említett földrajzi környezetben ugyanis szinte minden olyan Árpád-kori falutelepülésen kerültek elő üstök, ahol feltárásokat folytattak. (Tiszalök—Rázom,³⁴ Csongrád—Felgyő,³⁵ Kardoskút,³⁶ Csátalja,³⁷ Szarvas—Rózsás,³⁸ Bashalom,³⁹ Doboz,⁴⁰ Tiszaörvény,⁴¹ Kecskemét környéki falvak,⁴² Szabolcs—Kisfalud,⁴³ Ti-, szafüred,⁴⁴ Visegrád,⁴⁵ Dunaújváros,⁴⁶ Sümeg—Sarvaly^{46a}) de másutt is, ahol Árpád-kori objektumokra (templom, ház, gödör, stb.) bukkantak. (Pl. Hajdúhadház,⁴⁷ Hács—Béndekpuszta,^{47a} Letenye,⁴⁸ Békés—Ditér,^{48a} Jánosszállás,⁴⁹ Esztergom—Széchenyi tér,⁵⁰ stb.) A terepbejárások általános tanulsága, hogy a sík és dombos vidékeken a cserépüst-töredékek szinte csalhatatlan jelei a X—XIII. századi településeknek.⁵¹ E lelőhelyek felsorolása önmagában is elegendő bizonyítékát adja annak, hogy az általuk körvonalazott területek semmiképp nem lehettek

mind besenyő szállások (1. kép).^{51a} (Pedig a fenti térkép összeállításánál korántsem törekedtem teljességre, lényegében csupán a közölt leleteket és a Nemzeti Múzeum anyagát vehettem figyelembe. Ezért e térkép semmiképpen nem helyettesítheti a teljes anyaggyűjtést, s nem is tükrözi a való helyzetet, hiszen ennél jóval több helyen lettek cserépüstök, amelyeket a vidéki múzeumokban őriznek. Ezenkívül a legtöbb esetben egy község határon belül csak egy lelőhelyet tüntethettem fel abban az esetben is, ha ott több helyről kerültek elő üstök.)

Ugyanezt elmondhatjuk a mai határainkon kívül eső felvidéki, erdélyi és délvidéki lelőhelyekről is. A Felvidéken a Kisalföld északi részén találjuk a cserépüst-leletek túlnyomó többségét,⁵² tehát azon a területen, ahol X. századi, honfoglaláskori lelőhelyeink kétséget kizáróan igazolják a magyarság korai tömeges megtelepedését.⁵³ Ugyanezt bizonyítják a helynevek is. Ha

³⁴ Méri I., ArchÉrt 79 (1952) XVII. t. 5.

³⁵ László Gy., Hunor és Magyar nyomában. (Bp. 1967) 112.

³⁶ Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk... IX—X. t.; Kovalovszki J., Orosháza és környéke a magyar középkorban. Orosháza története és néprajza. Szerk.

Nagy Gy. I. köt. (Orosháza 1965) VIII. t.

³⁷ Parádi N., FA 22 (1971) 9. kép, 18., 23, 10. kép, 11—13., 11. kép, 13—14.

³⁸ Kovalovszki J., ArchÉrt 87 (1960) XI. t. 14—21.

³⁹ Közöletlen, az ásató Kovalovszki Júlia szíves szóbeli közlése.

⁴⁰ Ua., ArchÉrt 102 (1975) s. s.

⁴¹ Közöletlen, Horváth Béla ásatása.

⁴² Szabó K., i. m. 15. 1—2. kép.; 17. 20. kép.; 19. 25., 34., 35. kép.; 22. 37. kép.

⁴³ Közöletlen, a szerző ásatása.

⁴⁴ Közöletlen, Garam Éva és Kovács Tibor ásatása.

A leletekről az ő szíves szóbeli közlésükből tudok.

⁴⁵ Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk... 46.

⁴⁶ Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes ArchHung (Bp. 1973) 13. t. 1., 2., 4., 5., 7., 11., 12., 13.; 14. t. 1—3., 6., 7., 9.; 15. t. 1—2.; 16. t. 3., 9.; 17. t. 1.; 18. t. 1. — Meg kell azonban említeni, hogy néhány településünkön igen kevés cserépüst-töredék került elő, amelynek egyelőre még nem tudjuk magyarázatát adni. Kovalovszki Júliától tudom, hogy ő Bashalmon, magam pedig Szabolcs—Kisfaludon tapasztaltam ezt a jelenséget.

^{46a} Az ásató Parádi Nándor szíves szóbeli közlése.

⁴⁷ Mesterházy K., DMÉ 1968. 15. kép.

^{47a} Parádi N., ArchÉrt 94 (1967) 8. kép, 2., 7., 11.; 11. kép, 6.; 12. kép, 10.

⁴⁸ Ua., A Nagykanizsai Thury György Múzeum Emlékkönyve. (Nagykanizsa, 1972) 250. 7. kép, 8.

^{48a} Az ásató Parádi Nándor szíves szóbeli közlése.

⁴⁹ Bálint Cs., MFMÉ 1971/1. 299. 4. kép.

⁵⁰ Parádi N., ArchÉrt 100 (1973) 236. 3. kép.

⁵¹ Vö.: Kovalovszki J., Régészeti adatok Szentes környékének településtörténetéhez. RégFüz. Ser. I. No. 5. (Bp. 1957) 70—73. (Ld. 1. kép, 34—40.); Magyarország régészeti topográfiája, I—IV. Veszprém megye. Bp. 1966—1972. (A továbbiakban: MRT.); Bakay K., BMMK 1 (1971) II. t. 6., 20., 22. (Ld. 1. kép, 32.); Juhász I., BMMK 1 (1971) III. t. 5. (Ld. 1. kép, 33.); Mesterházy K., DMÉ 1973. 95—174. (Ld. 1. kép, 18—27.); Méri István nagykunsági és Kiskunhalas környéki (Ld. 1. kép, 81—85, 87, 101—104.), valamint Éri István sárközi terepbejárásai. (Ld. 1. kép, 71—74.) — Legújabbban a Bükkábrány környéki terepbejárásokon kerültek elő cserépüstök, 1975 áprilisában. (MNM Adattára, ltsz.: III. 16/1976.)

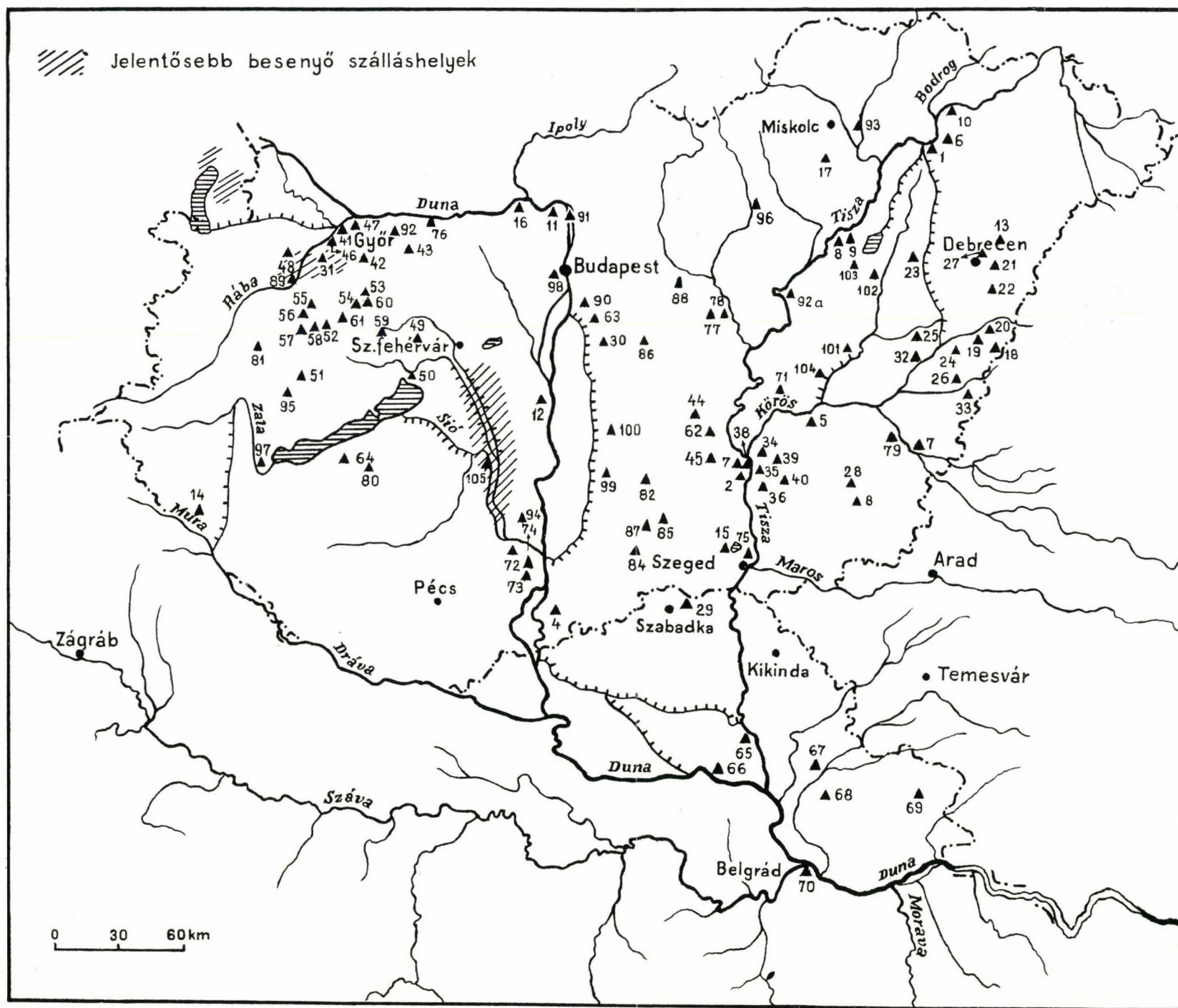
^{51a} Az 1—27., 34—40., 64., 79., 95. számú lelőhelyekről ld.: 34—51. j.; 29., 65—70. lh.: 13., 24. j.; 31., 46—48. lh.: 1. j.; 28. lh.: 36. j. (Kovalovszki J. 54.); 30. lh.: 125. j.; 35., 41—43., 62. lh.: 2. j.; 44—45. lh.: 5. j.; 49—50. lh.: MRT, II. 317.; 51. lh.: MRT, III. 43.; 52—53. lh.: MRT, IV. 308.; 54. lh.: MRT, IV. 62.; 55—61. lh.:

MRT, IV. 310.; 63. lh.: 5. kép. — A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő cserépüstök leltári számai: 71. lh.: 59.13.1. B.; 72. lh.: 61. 2105. 1. C.; 61. 2107. 2. C.; 61. 2100. 1. C.; 73. lh.: 61. 2108. 1—3. C.; 61. 2101. 1. C.; 74. lh.: 61. 2109. 8. C.; 61. 2110. 1. C.; 75. lh.: 56. 20. 1—8. B.; 76. lh.: 57. 115. B.; 77. lh.: 57. 92. 1. B.; 57. 94. 1. B.; 78. lh.: 57. 89. 1—3. B.; 79. lh.: 57. 80. 1. B.; 80. lh.: 57. 77. 1—4. B.; 81. lh.: 59. 17. 1. C.; 82—83. lh.: 57. 76. 1—2. B.; 84. lh.: 57. 73. 1—2. B.; 85. lh.: 57. 71. 1—3. C.; 86. lh.: 65. 83. 9—10. B. (Parádi Nándor ásatása); 87. lh.: 57. 68. 1. B.; 88. lh.: 57. 60. 1—2. B.; 89. lh.: 57. 56. 1—2. B.; 90. lh.: 57. 38. 4. B.; 91. lh.: 59. 7. B.; 92. lh.: 59. 11. 1—4. B.; 92a. lh.: 57. 35. 1—2. B.; 93. lh.: 59. 20. B.; 94. lh.: 61. 53. 1—2. B.; 97. lh.: 55. 48. 96. C.; 98. lh.: 56. 55. 33. C.; 56. 55. 38—39. C.; 57. 22. 17. C.; 57. 34. 4. C.; 99. lh.: 74/1932. 1.; 17/1938. 48. Nvk.; 101. lh.: 57. 1077. 1—2, 4. C.; 57. 1078. 1. C.; 57. 1080. 1. C.; 57. 1081. 1. C.; 57. 1082. C.; 102. lh.: 57. 1085. 2. C.; 57. 1087. 1—9. C.; 57. 1089. 1—3. C.; 57. 1090. 1—2. C.; 103. lh.: 57. 1093. 1. C.; 57. 1094. 1. C.; 104. lh.: 145/1877. 5.; 105. lh.: 66. 10. 1. C. — A 96. lh. Kovalovszki Júlia terepbejárási adata, a 100. lh.-ról ld.: Parádi N., FA 26 (1975) 128. — A fenti lelőhelytérkép összeállításában igen nagy segítséget nyújtottak e cikk lektorai, Kovalovszki Júlia és Parádi Nándor, akiknek ezúton is köszönetemet fejezem ki.

⁵² Habovštiak, A., Nálezy... 139. Obr. 8. A térkép lelőhelyei a szerző számozásának sorrendjében: 1. Andód (Andovce). 2. Bajcs (Bajč). 3. Batizfalva (Batizovce). 4. Zsitvabesenyő (Bešenov). 5. Kisbény (Biňa). 6. Bagota (Bohatá). 7. Pozsony (Bratislava). 8. Dévény (Devín). 9. Imreg (Brehov). 10. Vágsezentpéter (Dolný Peter). 11. Csúz (Dubník). 12. Udvard (Dvory nad Žitavou). 13. Kőbölktű (Gbelce). 14. Galgóc (Hlohovec). 15. Alsógellér (Holiare). 16. Felsőszeli (Horné Saliby). 17. Ógyalla (Hurbanovo). 18. Hetény (Chotín). 19. Imely (Imeľ). 20. Izsa (Iza). 21. Kamocsa (Komoča). 22. Léva (Levice). 23. Kismácséd (Malá Mača). 24. Martos (Martovce). 25. Naszvad (Nesvady). 26. Nyitra (Nitra). 27. Kisvárad (Nitrianský Hrádok). 28. Alsólánc (Nižný Lánec). 29. Ipolypásztó (Pastovce). 30. Patpuszta (Patince). 31. Dunaradvány (Radvaň nad Dunajom). 32. Komáromszemere (Semerovo). 33. Szenc (Senec). 34. Nagysáros (Veľký Šariš). 35. Valkász (Vlkaš). — A Habovštiak térképének aláírásából kimaradt a 22. és 23. számú lelőhely.

⁵³ Vö.: Točík, A., Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov 3 (Bratislava 1968) 7. Abb. 1.; Nevizánszky G., A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának kutatása Szlovákiában. Irodalmi Szemle (Pozsony) 1973: 7. 605. — Anton Točík véleménye szerint ezt a területet két nagy hullámban szállták meg a magyarság katonáskodó közösségei, nagyjából 920 és 950 körül. E két időpont közé esik a magyar köznépi itteni tömeges megtelepedése, akiknek szegényes mellékletű, nagy sírszámú (ún. Bjelo-Brdo-i típusú) temetői közül jónéhány már részben vagy egészében feltárássra került. (Nyitra-Zobor [Nitra-Zobor], Cser-

1. kép. A cserépüstök lelőhelyei Magyarországon és a Vajdaságban. (A közölt leletek és a Nemzeti Múzeum gyűjteménye alapján.)
 Рис. 1. Находки глиняных котлов в Венгрии и Воеводине. (По публикациям и материалам Венгерского Национального Музея.) — //// Области расселения значительных групп печенегов.)

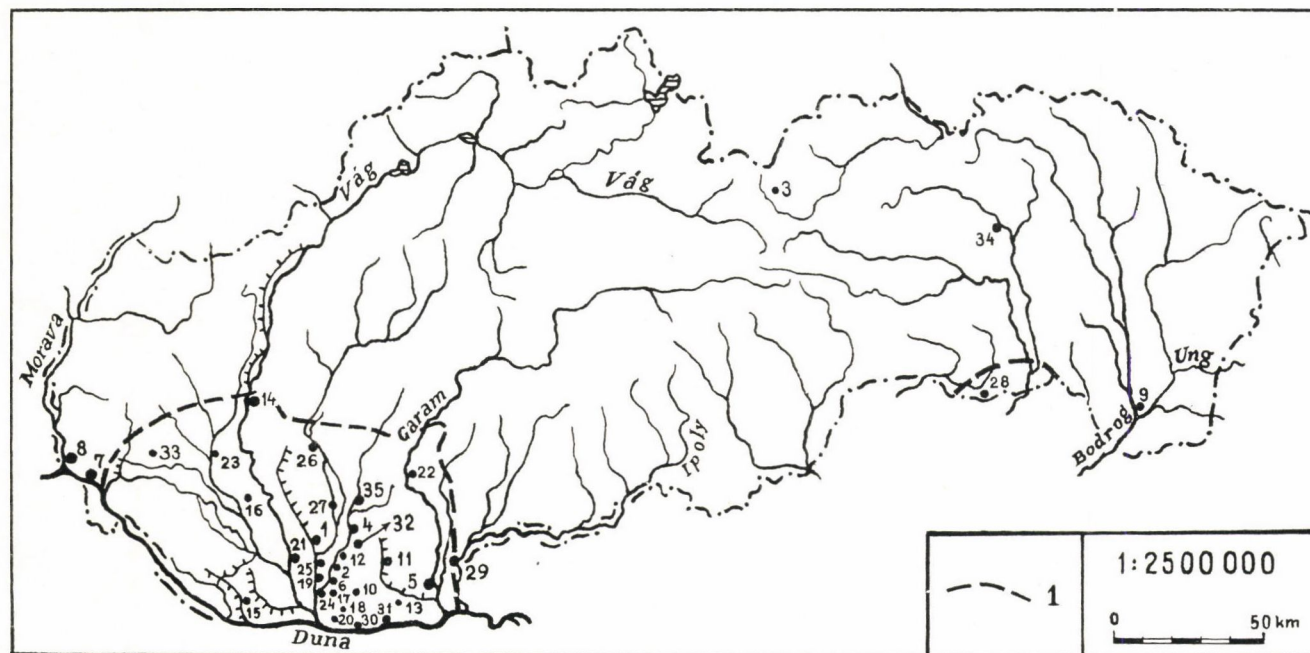
Fig. 1. Les sites des chaudrons de terre en Hongrie et dans la Voïvodine (d'après les trouvailles publiées et la collection du Musée National Hongrois) //// Quartiers importants péchénegues

1. Tiszalök. 2. Csongrád-Felgyő. 3. Kardoskút. 4. Csátalja. 5. Szarvas. 6. Bashalom. 7. Doboz. 8. Tiszaörvény. 9. Tiszafüred. 10. Szabolcs-Kisfalud. 11. Visegrád. 12. Dunaujváros. 13. Hajdúhadház. 14. Letenye. 15. Jánosszállás. 16. Esztergom. 17. Bükkábrány. 18. Ártánd. 19. Mezőpeterd. 20. Bojt. 21. Debrecen. 22. Derecske. 23. Hortobágy. 24. Furta. 25. Szerep. 26. Komádi. 27. Hajdúböszörmény. 28. Orosháza. 29. Szabadka-Hingahalom. 30. Dabas. 31. Koroncó. 32. Füzesgyarmat. 33. Biharugra. 34. Kistőke-Dánháza. 35. Szentés. 36. Sáp. 37. Csongrád-Szántómajor. 38. Csongrád-Böld. 39. Szentés-Szentlászló. 40. Szentés-Dónát. 41. Győr. 42. Mezőörs. 43. Szentmihálypuszta. 44. Kecskemét. 45. Alsómonostor. 46. Gyirmót. 47. Győrszentiván. 48. Dör. 49. Várpalota. 50. Papkeszi. 51. Borszörcsök. 52. Adásztevel. 53. Bakonypéterd. 54. Bakonytamási. 55. Malomsok. 56. Marcaltó. 57. Mezőlak. 58. Pápa. 59. Olaszfalu. 60. Románd. 61. Ugod. 62. Félegyházi út. 63. Ócsa. 64. Hács-Béndekpuszta. 65. Mozsor (Mošorin). 66. Csorbanovci. 67. Orlód (Orlovat). 68. Antalalva (Kovačica). 69. Versec (Vršac). 70. Belgrád. 71. Mezőtúr. 72. Szekszárd-Csatár. 73. Decs. 74. Ócsény-Kesztölc. 75. Lebő. 76. Szőny. 77. Jászboldogháza. 78. Jászalsószentgyörgy. 79. Békés. 80. Kérpuszta. 81. Intapuszta. 82—83. Bócsa. 84. Balotaszállás. 85. Bodoglár. 86. Nyáregyháza. 87. Kötönypuszta. 88. Táborfalva. 89. Árpás. 90. Alsónémedi. 91. Tahitótfalva. 92. Bana. 92a. Tiszaroff. 93. Bócs. 94. Mőzs. 95. Sümeg-Sarvaly. 96. Aldebrő. 97. Zalavár. 98. Nagytétény. 99. Kiskőrös. 100. Solt-szentimre. 101. Túrkeve. 102. Karcag. 103. Kunmadaras. 104. Mezőtúr. 105. Pálfa.

2. kép. A cseréipüstkök lelőhelyei Szlovákiában, A. Habovštiak nyomán. (1 — A túlnyomórészt magyarlakta vidékek északi határa a XI. században Kniezsa I. térképe alapján.)

Рис. 2. Находки глиняных котлов на территории Словакии по А. Хабовштяку. (1—Северная граница территории, заселенной преимущественно венграми в XI. в. по карте И. Книежи.)

Fig. 2. Les sites des chaudrons de terre en Slovaquie, d'après A. Habovštiak. (1 — La limite nord des régions habitées, au XIe siècle, en partie prépondérante par des Hongrois d'après la carte de I. Kniezsa)

A. Habovštiak lelőhelytérképére rávetítjük Kniezsa István X–XII. századi nemzeti térképét, azt tapasztaljuk, hogy e lelőhelyek szinte kivétel nélkül színmagyar területeken fekszenek⁵⁴ (2. kép). Egyedül Zsitva-besenyőn sejtethünk besenyő lakosságot.⁵⁵ Egy rég elosztott tévhiten alapul A. Habovštiaknak az a feltevése is, hogy a Felvidék nyugati részén azért számolhatunk nagy tömegű besenyő lakossággal, mert oda határvédő céllal telepítették őket királyaink.⁵⁶ Ezzel szemben a besenyő települések elterjedéséből jól kiolvasható, hogy e népségeknek csupán kis hányada végzett határvédelmi feladatokat,⁵⁷ nincs tehát semmi okunk a történeti Magyarország határaihoz közel eső vidékeken mindenütt az ő szállásaikat sejtenuk.

Az Erdélyben és az Alföld Romániához tartozó részén lelt üstöket sem tarthatjuk besenyő hagyatéknak, hiszen e lelőhelyek sem egy-egy göcban helyezkednek el, amelyet esetleg e népcsoport lakhelyének tarthatnánk, hanem közel egyenlő sűrűségben, ráadásul a folyómenti, alacsonyabban fekvő vidékeken, ahol a legkorábban telepedett meg a magyarság.⁵⁸ Ha az erdélyi és bánáti besenyő nyomokat rávetítjük a P. Diaconu által összeállított lelőhelytérképre (kiegészítve a közölt újabb adatokkal), azonnal szembeötlő, hogy alig néhány lelőhelyről gyanítható, hogy esetleg besenyő településről került elő (3. kép). Több-kevesebb biztonsággal ezt csak a Beszterce melletti besenyői (heidendorfi) lelőhelyről állíthatjuk, ahol a szászok megtelepedésekor még min-

den bizonytalansággal pogány besenyők éltek.⁵⁹ A perjámosi és nagycsanádi lelőhely ugyan közel esik a Harangod (Aranka) vidéki besenyők szállásaihoz, a rájuk utaló helynevek azonban — Nagybesenyő (Bešenova Veche), Válcány (Vălceni), Kocsa (valószínűleg Kocsegyház) — innen délnyugatra helyezkednek el, egy Besenyő nevű, XIII–XIV. században említett település pedig nagyjából félúton fekszik Nagycsanád és Perjámos között.⁶⁰ Így tehát valószínűleg egyik lelet sem hozható kapcsolatba a besenyőkkel.

A Kükküllő Marosba szakadásának vidékén is élhettek besenyők.⁶¹ A környező lelőhelyek közül azonban egy sem őrzi nevében e népcsoport emlékét, ezek mind magyar (Szászsebes, Bencenc, Várfalva, Maroscsüged, esetleg Nagypold) vagy szláv (Berve, Mezőszopor) eredetűek.⁶² Ezenkívül Seeben vidékét, a későbbi Szászföldet, a XI. század elején a székelyek szállták meg, akik innen csak később, a XII. század közepe után húzódtak keletebbre, a mai Székelyföldre.⁶³ Ezt az írott kútfőkön kívül a régészeti adatai is megerősítik: a szászsebesi és medgyesi templom körül műemléki helyreállításuk alkalmával a német sírok alatt jellegzetes magyar köznépi sírokat találtak.⁶⁴ (Ekkor tehát a székelység már sem nyelvén — amiről a helynevek tanúskodnak⁶⁵ — sem kultúrájában nem különbözött a magyarság nagy tömegeitől.) A várfalvi település magyarságát pedig perdöntően igazolja a Roska Márton által részben feltárt nagy sírszámú, X–XI. századi köznépi temető.⁶⁶

mend [Nitra-Čermán], Tornóc [Trnovec nad Váhom], Érsekújvár stb.) Ld.: *Točik, A.*, Zur Frage der slawisch-magyarischen Kontakte an der mittleren Donau im 10. und 11. Jahrhundert. In: *Berichte über den II. Internationalen Kongress für slawische Archäologie*. II. (Berlin 1973) 353–355.

⁵⁴ *Kniezsa I.*, i. m. térképmelléklet.; *Ua.*, Zur Geschichte der ungarisch-slowakischen ethnischen Grenze. *Archivum Europae Centro-orientalis* 7 (1941) Térképek: Ia., IIa.

⁵⁵ *Ua.*, Zur Geschichte... Ia. térkép.

⁵⁶ *Habovštiak, A.*, Nálezy... 150–151.

⁵⁷ *Kniezsa I.*, Magyarország népei... 438.; *Györffy Gy.*, Besenyők... 496.

⁵⁸ *P. Diaconu* térképén az általa közölt erdélyi lelőhelyek mellett az újabbakat is bejelöltük a 34–39-es sorszám alatt. A számozás sorrendjében az erdélyi lelőhelyek: 19. Bencenc (Aurel Vlaicu). 20. Berve (Berghin). 21. Maroscsüged (Ciugud). 22. Szászsebes (Sebes). 23. Nagypold (Apoldul de Sus). 24. Maroskelence (Lechința de Mureș). 25. Malomfalva (Morești). 26. Magyarköblös (Cubleş Someșan). 27. Várfalva (Moldovenești). 28. Mezőszopor (Soporul de Cîmpie). 29. Besenyő — Heiden-dorf (Beșineu). 30. Csíkszentkirály (Sîncrăeni). 31. Biharszentjános (Sîntion). 32. Perjámos (Periam). 33. Nagycsanád (Cenad). 34. Monospetri (Petreu). 35. Radnót (Iernut). 36. Magyarózd (Ozd). 37. Nagymedesér (Medișorul Mare). 38. Csernát (Cernat). 39. Sepsiszentgyörgy (Sf. George). 40. Ópálos (Pauliș). — A közleményben P. Diaconu Perjámos és Nagycsanád helyét felcserélte, itt a tévedést kijavítottuk. Ld.: *Дуа-кону, П.*, К вопросу... 255. — Az újabb leletekről ld.: Csernát, Nagymedesér, Sepsiszentgyörgy — Bedeháza: *Székely Z.*, Contribuții la problema stabilirii Secuilor în sud-estul Transilvaniei. *Crisia* 1974. Fig. 3.; Monospetri: *Blăjan, M.*, Cercetări arheologice pe teritoriul satelor Petreu (jud. Bihor) și Ady Endre (jud. Satu-Mare). *Crisia* 1973. 27. Fig. 1., 7.; Radnót: *Vlassa, N.*, Săpăturile de salvare de la Iernut (jud. Mureș). *MCA* 9 (1970) 167., 170–171. Fig. 4., 5., 7.; 5., 3. A magyarózdai lelőhelyről *László Gyula* szíves szóbeli közléséből tudok. Az ópálosi lelet a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében van. (Ltsz.: 171/1876. 65.) — Nem jelöltem meg a térképen a dolgozat mondanivalója szempontjából kevésbé fontos al-dunai és moldvai lelőhelyeket, mivel az elterjedésükről kialakított eddigi képet lényegesen nem módosítják.

Az általam ismert, újabban közölt leleteket az alábbi dolgozatokban találjuk: *Al-Duna (Dobruddza)*: *Stefan, Gh.*, *Barnea, I.*, *Comșa, M.*, *Comșa, E.*, *Dinogetia, I.* (București 1967) Fig. 85., 4., 9., 14.; 93., 4.; *Baraschi, S.*, Un cuptor de ars oale de la Păcuil lui Soare. *SCIV* 25 (1974) 466. Fig. 6., 2–4. *Moldva: Coman, G.*, Cercetări arheologice cu privire la secolele V–XI. în sudul Moldovei. *ArhMold* 6 (1969) 308. Fig. 18., 3.; *Ua.*, Cercetări arheologice în sudul Moldovei cu privire la secolele V–XI. *SCIV* 20 (1969) Fig. 11., 9., 15.; *Spinei, V.*, Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea până în prima jumătate a secolului a XIV-lea. *SCIV* 21 (1970) 603. Fig. 4., 3., 5., 8.; 5., 6., 11. *Szovjet Moldva: Рукман, Э. А.*, *Рафалович, И. А.*, *Хынку, И. Г.*, Очерки истории культуры Молдавии. (Кишинев 1971) 153. рис. 50.; *Хынку, И. Г.*, Раскопки на поселении X–XIV. вв. у села Ханска. »Археологические исследования в Молдавии (1972 г.)«. (Кишинев 1974) 170. рис. 12., 6. *Havasalföld: Zaharia, E.*, Săpăturile de la Dridu. (București 1967) XXV. t. 7., VII. t. 1. — Az erdélyi folyóvölgyek honfoglaláskori magyar megszállásáról ld.: *László Gy.*, Erdélyi településtörténetének vázlata Szent István koráig. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 167 (Kolozsvár 1943) 17, 20.

⁵⁹ *Györffy Gy.*, Besenyők... 494.; *Ua.*, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I². (Bp. 1966) 557. — A Besenyőtől DNY-ra fekvő Szamos-parti magyarköblői lelőhely helyneve már magyar eredetű. Ld.: *Kniezsa I.*, Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok. Szerk. *Deér J.*, *Gáldi L. I.* (Bp. 1943) 225.

⁶⁰ *Györffy Gy.*, Besenyők... 494.; *Ua.*, Az Árpád-kori Magyarország... 848–849., 861., 875–876.

⁶¹ *Ua.*, Besenyők... 494.

⁶² *Kniezsa I.*, Keletmagyarország... 182–183., 213., 230., 251–252., 283.

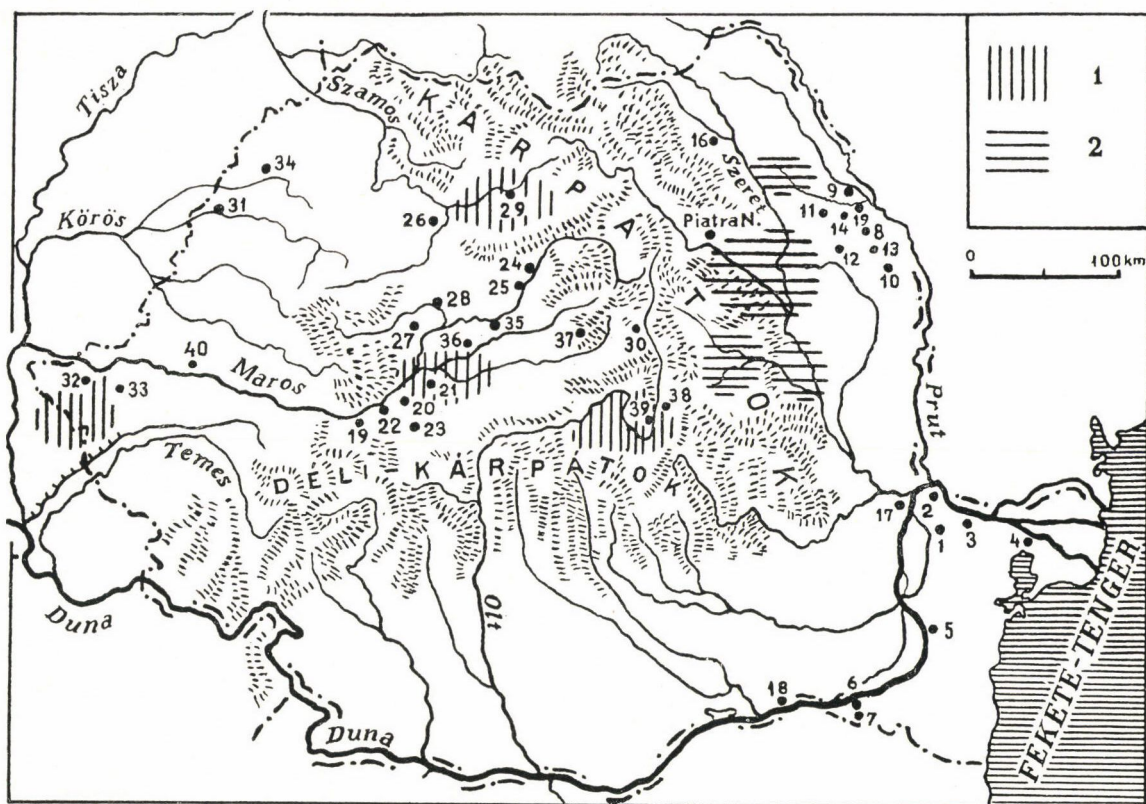
⁶³ *Györffy Gy.*, A székelyek eredete és településük története. Erdély és népei. Szerk. *Mályusz E.* (Bp. 1941) 65–67.; *Makkai L.*, Erdély népei a középkorban. Magyarok és románok, I. 342.

⁶⁴ *Székely Z.*, Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. *Korunk Évkönyve* 1973. 225.

⁶⁵ *Kniezsa I.*, Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. Erdély és népei. 26–27.

⁶⁶ *Roska M.*, *Dolg* 5 (1914) 125–168.

3. kép. A cserépüstök lelőhelyei Romániában. (1–33: P. Diaconu után, 34–40: újabb erdélyi leletek.) (1 – Feltehetően besenyő szállások Györffy Gy. nyomán.; 2 – A moldvai csángó-magyarok településtömbjei Mikecs L. nyomán.)

Рис. 3. Находки глиняных котлов на территории Румынии. (1–33: по П. Дякону, 34–40: новые находки в Трансильвании.) (1—Предполагаемые печенежские поселения по Дь. Дёрфи.; 2—Области расселения молдавских венгров по Л. Микечу.)

Fig. 3. Les sites des chaudrons de terre en Roumanie (1–33: d'après P. Diaconu; 34–40: trouvailles récentes en Transylvanie) (1—Quartiers probablement péchénegues, d'après Gy. Györffy; 2— Les blocs d'habitat des Hongrois-Tchango de la Moldavie, d'après L. Mikecs)

A sepsiszentgyörgyi, csernátoni és nagymedéséri lelőhelyek igen közel esnek a nagy Olt-kanyar és a Persányi hegység vidékén élt besenyők feltehető szállásaihoz.⁶⁷ A korábbi általános feltevessel szemben azonban, amely szerint a magyarság a XII. század közepe előtt nem telepedett meg a Háromszéki medencében,⁶⁸ Székely Zoltán régészeti kutatásai kétséget kizáróan beigazolták, hogy itt a székelységet megelőzően a XI. században már jelentős számú magyarság élt.⁶⁹ Így az említett cserépüstök is minden bizonnyal zömmel magyar, illetve székelyi településekről származnak.

Az erdélyi lelőhelyek és az egykori besenyő szállások egymáshoz való viszonyának e futólagos áttekintése is elegendő ahhoz, hogy megítélhessük P. Diaconu alábbi következtetéseinek alaposságát: „Cserépüstök az esetek túlnyomó többségében ott kerülnek elő, ahol a

besenyők megtelepedtek.”⁷⁰ „Az agyagüstök Erdélyben és a Bánátban a XI. században jelennek meg, a besenyők e területre való tömeges betelepülésének idején, s csak a XIII. század közepén tűnnek el, valószínűleg az 1241-es tatárjárás idején, amely a besenyők nagy részét széjjelszórta.”⁷¹ Meglehetősen magabiztos kijelentéseit arra alapozza, hogy az egyes lelőhelyek környékén „előhalászik” valamilyen besenyőkre utaló helynevet, s azon nyomban megállapítja, hogy az illető vidéken besenyők éltek.⁷² Csakhogy ezzel a módszerrel egész Árpád-kori régészeti emlékanyagunkat besenyő hagyatéknak ítélnénk, s a magyarság számára nemigen maradna egy talpalatnyi hely sem az Árpádok országában. (Mint említettük, a besenyő, vagy annak vélt helyneveket nagy területen szétszórva találjuk az országban.) Ezzel szemben a lelkiismeretes tudományos

⁶⁷ Györffy Gy., Besenyők... 494–495.

⁶⁸ Knieszsa I., Erdély a honfoglalás korában... 26.

⁶⁹ Zabolán és Petőfalván XII. századi nagy sírszámú temetőket tártak fel, Sepsiszentgyörgyről, Csernátonból és Angyalosról pedig X–XI. századi nyílscsok kerültek elő: Székely Z., Korunk Évk. 219–228.; Ua., Contribuții... 89–95.; Ua., Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1967–1970). MCA 10 (1973) 223–224. Fig. 3., 5–6. — A székelyföldi X–XII. századi leletek teljes számbavétele: Ua., A kezdeti hűbérkor kutatásának néhány kérdése Erdély délkeleti

részében. Aluta 1971. 141–165. Ld. még: Ferenczi G., Ferenczi I., Régészeti-helyrajzi kutatások a Nagy-Küküllő völgyének felső részében 1955–1956-ban. Studia Univ. Babeş-Bolyai 3 (1958): 8. 28.

⁷⁰ Diaconu, P., К вопросу... 257.

⁷¹ Uo. 261.

⁷² Uo. 260–261. — P. Diaconu elszettett következtetéseinek jellemző példája amikor a nagycsanádi és perjámosi besenyőnek vélt üstök alapján igazolva látja a közelben előkerült nagyszentmiklósi kincs besenyő eredetét is. (Uo. 261. 80. j.)

vizsgálat alapvető követelménye, hogy egy-egy vidék vagy település népi jellegének meghatározásakor alaposan mérlegeljünk minden számbajöhető adatot, ne csupán azokat, amelyek előre megalkotott elképzelésünknek megfelelnek.

A cserépüstök Kárpát-medencei előkerülésének még egy területén kell megvizsgálunk a népi hovatartozás kérdését: a jugoszláviai Bácska és Bánát vidékein. Sajnos, mind az okleveleket, mind a helyneveket illetően itt áll a legkevesebb forrásadat rendelkezésünkre, mivel a török hódoltság alatt mindkettő jelentős része elpusztult, s ezért a besenyők itteni szállásait nem tudjuk megjelölni.⁷³ Az írott kútfők, a helynevek és a régészeti leletanyag tanúsága szerint a délvideki területeket még a X. században megszállta a magyarság.⁷⁴ Terjeszkedésük déli határát a közel száz síros XI. századi, Zimonytól északra fekvő batajncai temető szemléleti, amelyben két lovastemetkezés és három lószerszámos sír is volt, s a temetőt hátrahagyó lakosság — vagy legalábbis zömének — magyar eredetében aligha kételkedhetünk. (Ezenkívül Zimonyban honfoglaláskori magyar ruhadíszek készítésére szolgáló bronz verőfő is előkerült.)⁷⁵ Magyarország határa Zimonytól keletre a Duna vonala volt, s a Berzava völgyétől északra már jelentős magyar lakosságot találunk a X—XI. századtól.⁷⁶ Előttük Bulgáriához tartozott ez a terület és zömmel szlávok lakták.⁷⁷ Egy részük bizonyára a magyarok betelepítése után is régi lakóhelyén maradt, akik közül későbbben sokan átvették a jövevények nyelvét. A cserépüstök lelőhelyeit általában azokon a területeken találjuk, ahol már a XI. században bizonyos magyar többségű lakosság élt.⁷⁸

Magyarország X—XIII. századi népiségi viszonyainak és a szóban forgó lelőhelyek elhelyezkedésének rövid áttekintése után kétségtelennek tűnik, hogy a cserép-

üstök semmiképpen nem tekinthetők besenyő hagyatéknak mivel túlnyomó többségük igazolhatóan magyarulakta vidéken került elő.⁷⁹ Figyelmünk kívül hagyhatjuk továbbá azt a másik felmerült lehetőséget is, hogy a magyarsághoz csatlakozott kazárok (kabarok), székelyek vagy kunok jellegzetes emlékeanyagához tartoznának.⁸⁰ A székelyek és kabarok tárgyi hagyatéka ugyanis jelenlegi ismereteink szerint semmiben — de legalábbis lényegi — vonásokban már a X. században sem különbözött a magyarságtól, amit honfoglaláskori emlékeanyagunk egysége igazol.⁸¹ A kunok hazánkban való megtelepedése pedig már lényegében kívül esik a cserépüstök használatának időrendi határain (X—XIII. sz.). (A kelet-európai nomád besenyők és kunok edénművelése egyébként rendkívül fejletlen volt, régészeti emlékeanyagukban alig találunk kerámiát.⁸²)

Az elmondottak természetesen nem jelentik azt, hogy a cserépüstök elterjedési területén a Kárpát-medencében mindenütt színmagyar lakossággal kell számolnunk a X—XIII. században. Azt tarthatjuk csupán kétséget kizárónak, hogy ezek az edények zömmel a magyarok által lakott településeken kerültek elő, tehát a magyar edénművelés jellegzetes termékeinek tarthatjuk őket, s az Árpád-kori Magyarország területén élt egyéb nemzetiségek (szlávok, besenyők stb.) a magyar fazekasoktól tanulták el készítésüket.⁸³

A továbbiakban arra a kérdésre igyekeztünk választ adni, hogy mikor és hol alakulhatott ki ez az edénfajta, s hol tanulhatták annak készítését a mi fazekasaink. A megoldást kulcsát — amint azt Szőke Béla óta a magyar kutatók többsége vallja⁸⁴ — a kelet-európai leletek adják a kezünkbe.

A régészet jelenleg rendelkezésre álló adatai alapján kétségtelennek tűnik, hogy a legkorábbi cserépüstök a Kazár Kaganátushoz tartozó Don-vidéki ún.

⁷³ Györffy Gy., *Besenyők* ... 495.

⁷⁴ *Ua.*, *Az Árpád-kori Magyarország* ... 202., 696 — 697.

⁷⁵ *Bálint Cs.*, *Tiszatáj* 26 (1972): 8. 46.

⁷⁶ *Moravcsik Gy.*, (Éd.) *Bíborban született Konstantin: A birodalom kormányzása*. (Bp. 1950) 183. (A továbbiakban: DAI.); *Kniezsa I.*, *Magyarország népei* ... 387—388, 395.

⁷⁷ Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország* ... 202.

⁷⁸ *Ld.*: *Kniezsa I.*, *Magyarország népei* ... Térkép-melléklet. — *Kniezsa István* eredményeit a régészeti kutatások tanulságai is támogatják. A fentebb említett délvideki lelőhelyek egészen bizonyosan magyar lakosságot volt Szabadka vidéke, ahol jónéhány honfoglaláskori — X. századi — lelet került elő. (*Ld.*: *Fehér G.*, *Éry K.*, *Kralovicsky A.*, *A Közép-Duna-medence magyar honfoglaláskori és kora Árpád-kori sírleletei*. Rég. Tan 2 [Bp. 1962] 67., 70.) A várostól keletre levő Hingahalmon (Ludaspuszta ÉK-i részén) XI—XV. századi temetőt tártak fel. (*Szafarik, O.*, *Šulman, M.*, i. m. 5—55.) Az üst az innen 160 méternyire keletre levő halmon (Jankovo-brdo) került elő. Alighanem itt volt annak a lakosságnak a települése, amely a Hingahalmon temetkezett. Talán azonos lehet ez az egykori Ludasegyházzal. (*Györffy Gy.*, *Az Árpád-kori Magyarország* ... 723—724.) A magyar királyok pénzeivel keltezett temető és a település semmiben sem különbözik a többi hasonló középkori objektumainktól, és semmiféle szláv vonás nem figyelhető meg emlékeanyagukban, amint azt az ásatók vélik. Szabadka és Zenta környéke igen sűrűn lakott volt az Árpád-korban. *Ld.*: *Szekeres L.*, *Múzeumi vezető*. (Szabadka 1972) 17. tárló; *Ua.*, *Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében*. (Senta 1971) 95—104. — A Titeltől északra levő mozsori (Mošorin), valamint a Pétervárad melletti csortanovci lelőhely az Árpád-korban zömmel magyarulakta vidékre esik. (*Kniezsa I.*, *Magyarország népei* ... térkép; *Györffy Gy.*, *Az Árpád-kori Magyarország* ... 201—208, 230—231, 240—242.). — A nagybecskereki (Zrenjanin) mú-

zeumban levő orlódi (Orlovat), valamint az antalfalvi (Kovačica) töredék lelőhelye szintén magyarulakta vidék volt a XI—XIII. században, a verseci (Vršac) múzeum szórványleletei származhatnak csupán vegyes magyar—szláv, vagy szlávok lakta területeiről, bár Versecről X. századi magyar sírt ismerünk. (*Fehér G.*, *Éry K.*, *Kralovicsky A.*, i. m. 84.) — A Belgrádban előkerült üstöket is sokkal inkább magyar hatásnak tulajdoníthatjuk, mintsem besenyő edényeknek. A várost 1071-ben Salamon, 1127-ben II. István, 1183-ban pedig III. Béla foglalta el, s ekkor ott hosszabb-rövidebb ideig magyar helyőrség tartózkodott. (*Ld.*: *Moravcsik Gy.*, *Bizánc és a magyarság*. [Bp. 1953] 67., 76., 90.) Nem hisszük, hogy Belgrád 1071-es ostrománál a szorongatott helyzetben levő bizánci helyőrség besenyő harcsoai a cserépüstök formázásának szentelték volna idejüket. (*Marjanović-Vujović, G.*, i. m. 187.) Kizárja ezt az a körülmény is, hogy a szerbiai besenyők szállásterületén (a mai Gruzsa és Leskovac vidékén) egyetlen üst sem került elő. — (A fentiekben említett délvideki leleteket *ld.*: 13., 24. j.)

⁷⁹ A „besenyő elmélet” ellen legutóbb *László Gyula* emelt szót: „... az egész X. századi magyar szállásterületre jellemzőek a cserépbográcsok. Ezeket például a román régészek besenyő hagyatéknak határozzák meg, nem véve tekintetbe a magyarországi lelőhelyek tanulságát.” (*Élet és Irodalom*, 1975. márc. 22. 1.)

⁸⁰ *Habovštiak, A.*, *Nálezy* ... 151., 154.

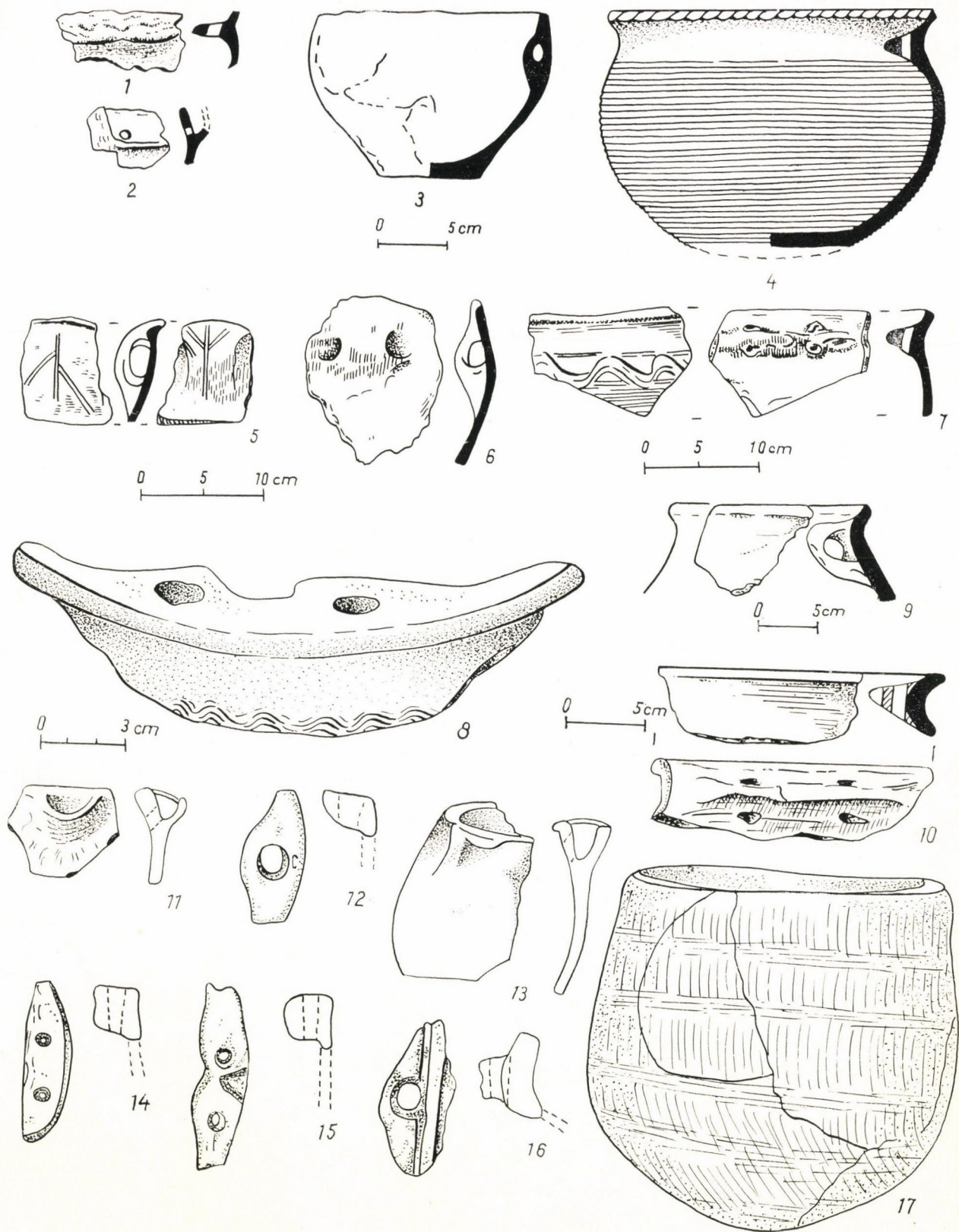
⁸¹ *László Gy.*, *Etn* 85 (1974) 595—596.; *Dienes I.*, *A honfoglaló magyarok*. (Bp. 1972) 56. — A székelyek korai elmagyarosodásáról *ld.*: 65. j.; *Makkai L.*, i. m. 336.

⁸² *Ld.*: 25. j.

⁸³ Ez nyilvánvalóan összefüggött az Árpád-kori Magyarország népeinek kulturális és nyelvi integrálódásával. Erről *ld.*: *Györffy Gy.*, *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*. *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. *Kovácsics J.* (Bp. 1963) 48.

⁸⁴ *Ld.* 9., 11. j.

4. kép. Cserépüstök a szaltovói műveltség területéről és az Észak-Kaukázusból. (I. I. Ljápuskin, Sz. A. Pletnyova és A. V. Kuznyecov nyomán.) 1–7: Sarkel; 8: Cimljánszki-víztároló; 9: Tmutarakan (Tamány); 10: Karnauhovi település; 11–17: Kiszlovodszk környéke.

Рис. 4. Глиняные котлы с территории салтовской культуры и Северного Кавказа. (По И. И. Ляпушкину, С. А. Плетневой и В. А. Кузнецову.) 1–7: Саркел; 8: Цимлянское водохранилище; 9: Тмутаракан (Тамань); 10: Карнауховское поселение; 11–17: Район Кисловодска

Fig. 4. Chaudrons de terre du territoire de la civilisation de Saltovo et du Caucase Septentrional (d'après I. I. Ljapuschkine, S. A. Pletnéva et A. V. Kuznietzof). 1–7: Sarkel; 8: réservoir d'eau Tzimliansk; 9: Tmutarakan (Taman); 10: habitat de Karnaukhov; 11–17: des environs de Kislovodsk

szaltovói (vagy szaltovo-majaki⁸⁵) műveltség területén készültek. A bizonyíthatóan legkorábbiak Sarkel nagyjából 840 és 890 közé keltezhető rétegéből kerültek elő.⁸⁶ Egy részük kézikorongon készült, s alakjuk nagyon közel áll a szaltovói fazekakéhoz: peremük enyhén kihajló, melynek belső oldalán (a perem szélétől lejjebb) találjuk azt a megvastagodást, ahol a felfüggesztésre szolgáló két lyukat fúrták. Testük gömbölyded, aljuk lapos vagy enyhén gömbölyű. Felületüket gyakran ugyanúgy díszítették, mint a fazekakét: egyenes vonalakkal, hullámvonal-köteggel, stb. (4. kép 4., 7.).⁸⁷ Kézzel formált üstök töredékei is előkerültek, főként a sarkeli citadella területén, melyek között kiegészítható példány is akadt (4. kép 3.).⁸⁸ Ezek pereme egyenes vagy enyhén kifelé hajló. A kiegészített edény alja lapos. Belül levő fülük kialakítása igen változatos: egy részüké a korongoltakéhoz hasonló (4. kép 1), más példányokon a kívül levőkhöz közeli formájú, függőleges füleket találunk (4. kép 3., 5., 6), harmadik csoportjuknál pedig az edényfalat a perem alatt vízszintesen átfúrták, s ott az edény külső oldalához kagyló alakúra formált agyagdarabot simítottak, hogy a felfüggesztésre használt szíjat vagy zsinórt megóvják a felesapó lángoktól (4. kép 2),⁸⁹ Sz. A. Pletnyova véleménye szerint a cserépüstök a sarkeli fazekasok leleményének köszönhetik megszületését, majd a X. században ezeket a korongolt edényeket utánozták kézzel formált készítményeikkel a Sarkelbe beköltözött nomád (talán besenyő) katonai helyőrség tagjai.⁹⁰

A Sarkeltől nem messze levő karnauhovi településen csak korongolt üst-töredékeket leltek (4. kép 10). E telepet csak igen rövid ideig lakták, valószínűleg a IX–X. század fordulóján.⁹¹ Ezenkívül korongolt üstök kerültek még elő a Don folyó jobb partján levő cimljánszki várban, az Azovi-tenger északkeleti partvidékén, a tamányi és a keresi félszigeten,⁹² valamint a cimljánszki víztároló területén végzett terepbejárások alkalmával (4. kép 8).⁹³ Az egykori Tmutarakan feltárásakor nagy számú kézzel formált és néhány korongolt üst

töredékére bukkantak.⁹⁴ Kézzel formált üstöket ismerünk a Kerestől délre fekvő VIII–IX. századi gerojev-kai telepről.⁹⁵

A szaltovói műveltség és a közvetlen szomszédságában levő területeken kívül igen sok cserépüstöt leltek az Észak-Kaukázus Kiszlovodszk környéki vidékein. Köztük korongoltak is vannak, legtöbbjük azonban kézzel formált (4. kép 11–17).⁹⁶ Ez utóbbiak — a sarkeliekkel ellentétben — nem a fazekak alakját utánozzák, hanem a később általánosan elterjedt üstformához állnak igen közel. Figyelemre méltó, hogy köztük is előfordul a „kagyló alakú” fül (4. kép 11., 13.). V. A. Kuznyecov a szaltovói párhuzamok alapján korukat a VIII–IX. századra tette, s bennük a VII. sz. végén és a VIII. sz. elején a Kaukázusba húzódott bolgár-törökség emlékanyagát látta, akik ennek az edényfajának a készítését még a szaltovói műveltség területén sajátították el.⁹⁷ Később a néhány újabb észak-kaukázusi leletet közlő E. P. Alekszejeva is erre az álláspontra helyezkedett.⁹⁸

A cserépüstök kialakulásának körülményeit illetően meglehetősen egységes a kutatók álláspontja. Eszerint ezt az eredeti formájú edényfaját a szaltovói műveltség letelepülő nomádjai hívták életre, akiknek — gyakran a jurtokra emlékeztető, kőralakú — házaikban egyszerű szabad tűzhelyek voltak, amelyeken a felfüggeszthető üstökben jóval célszerűbb volt főzni, mint a fazekakban. A cserépüstök tehát a letelepült szilajpásztorok találfelhasználását dicsérik, akik a pusztákban használt fémüstöket helyettesítették velük.⁹⁹

Mivel a szaltovói műveltség megtelepedő lakosságában a kutatók többsége ma bolgár-török népességet lát (a doni vagy mésképpen fekete bolgárokat), az a feltevés is általánossá vált, hogy a cserépüstök első készítői a Don-vidéki bolgár-törökök voltak.¹⁰⁰ E véleményt a lelőhelyek elhelyezkedése is alátámasztja: mindeddig csak a szaltovói műveltség déli, steppei vidékein kerültek elő üstök, ahol túlnyomórészt a nomadizmusból a tartós megtelepedés felé haladó bolgár-törökök éltek.¹⁰¹ Nem kétséges azonban, hogy az új fajta edény hamarosan

⁸⁵ E régészeti műveltség szakirodalmunkban a „szaltovo-majacki” elnevezést kapta. A műveltségnek nevet adó lelőhelyek — a szaltovói temető és a majaki (és nem majacki!) földvár — után azonban a helyes magyar elnevezés mindenképpen „szaltovo-majaki” (vagy a régi terminológia szerint „szaltovói”). A majaki földvár helyéről és megnevezéséről ld.: Милотин, А. И., Раскопки 1906 г. на Маяцком городище. (Fouilles faites en 1906 au gorodische de Mayak.) ИАК 29 (Санкт-Петербург 1909) 153–163.

⁸⁶ Плетнева, С. А., От кочевий... 109.

⁸⁷ Уо. рис. 25, 11.; Уа., Керамика Саркела-Белой Вежи. МИА 75 (Москва-Ленинград 1959) 222–224. рис. 10.

⁸⁸ Fényképe: Уа., Керамика... 238. рис. 24, 1.

⁸⁹ Уо.; 235, 238. рис. 24.

⁹⁰ Уа., От кочевий... 109–110.; Уа., Средневековая керамика Таманского городища. «Керамика и стекло древней Тмутаракани.» Ред. Б. А. Рыбаков. (Москва 1963) 16. — A szaltovói üstök töredékeire először М. И. Артамонов hívta fel a figyelmet, s ezek alapján jól sejtette meg alakjukat és rendeltetésüket is: Артамонов, М. И., Средневековые поселения на Нижнем Дону. Изв. ГАИМК, вып. 131. (Ленинград 1935) 35, 48–50. рис. 16, 2; 17, 3.; 29–30.

⁹¹ Ляпушкин, И. И., Карнауховское поселение. МИА 62 (Москва-Ленинград 1958) 306–307, 314. рис. 52, 3–6.

⁹² Плетнева, С. А., От кочевий... 109.

⁹³ Ляпушкин, И. И., Археологические памятники зоны затопления Цимлянского водохранилища. МИА 62 (1958) 240. рис. 12.

⁹⁴ Плетнева, С. А., Средневековая керамика... 16–17. рис. 8, 8.; 28.

⁹⁵ Гадло, А. В., Раннесредневековое селище на берегу Керченского пролива (по материалам раскопок 1963 г.). КСИА 113 (1968) 83–84. рис. 22.

⁹⁶ Кузнецов, В. А., i. m. 35–36. рис. 15, 16.

⁹⁷ Уо. 38–39.; Уа., Археологические разведки в Кабардино-Балкарии и в районе Кисловодска. «Сборник статей по истории Кабардино-Балкарии», вып. 9. (Нальчик 1961) 214–216. (Ez utóbbi dolgozatra E. P. Alekszejeva munkája alapján hivatkozom. Ld.: 98 j. 101.)

⁹⁸ Алексеева, Е. П., Древняя и средневековая история Карачаево-Черкесии. (Вопросы этнического и социально-экономического развития.) (Москва 1971) 100–101.

⁹⁹ Плетнева, С. А., От кочевий... 109.; Диакону, П., К вопросу... 257.; Дончева-Петкова, Л., i. m. 36.; Навоштиак, А., Nálezý... 151.

¹⁰⁰ Ляпушкин, И. И., Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. МИА 62. 146–147.; Мерперт, Н. Я., Древнейшие болгарские племена в Причерноморье. «Очерки истории СССР. III–IX. вв.» (Москва 1958) 611–612.; Артамонов, М. И., История хазар. (Ленинград 1962) 315.; Плетнева, С. А., От кочевий... 109.

¹⁰¹ Ld. Ляпушкин, И. И., Памятники... 147.; Артамонов, М. И., История хазар. 315.; Алексеева, Е. П., i. m. 100. — Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül Ljapuskint megjegyzését, amely szerint a régi ásatásokon nem szenteltek kellő figyelmet az előkerülő edénytöredékeknek. Mivel pedig a műveltség északi vidékein levő majaki és szaltovói nagy településeken a század elején folytak feltárások, feltehető, hogy az ott előkerült üst-töredékek elkerülték az ásatók figyelmét. (Ляпушкин, И. И., Памятники... 110.) Ljapuskint gyanúja márcsak azért sem lehet alaptalan, mert a műveltség alán és bolgár-török eredetű lakossága területileg nem különült el teljesen egymástól. Például a híres verhnye-szaltovói katakombasíros (alán) temető közvetlen szomszédságában ugyancsak nagy sírszámú gödörsíros (bolgár) temetőt tárt fel D. T. Berezovec. (Березовец, Д. Т., Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1960 гг. КСИА УССР 12 [1962] 18–22.) E kérdésre majd a majaki földvár 1975-ben kezdődő feltárásai adhatnak feleletet.

san népszerű lett a bolgárokkal szomszédos népeknek is. Ezt példázza az idegen eredetű sarkeli kazár helyőrség esete is, akik — mivel a fazekaskorongot nem használták — kézzel formálták ezeket az edényeket. Az észak-kaukázusi üstöket is inkább a gyártási eljárás elterjedésének, mintsem a steppéről ideköltözött bolgár fazekasok szerepének tulajdoníthatjuk.¹⁰² (Az ellenkezőjét bizonygató E. P. Alekszejeva munkájából is kiderül, hogy a bolgár-törökség — legalábbis tömeges — VIII–X. századi észak-kaukázusi jelenlétét a nyelvészeti, régészeti és embertani adatok nem igazolják. Egyedül a cserépüstök elterjedésével igazolja a szerző a bolgár bevándorlást,¹⁰³ ami pedig az elmondottak értelmében korántsem meggyőző.)

A dél-oroszsországi agyagüstök formai változásainak kérdése még meglehetősen kidolgozatlan. Úgy véljük azonban, hogy a legkorábbi csoportba azokat sorolhatjuk, amelyeknek alakja alig tér el a szaltovói fazekakétól, s aljuk is egyenes. Valamivel későbbben alakulhattak ki a gömbölyű aljú üstök. Lassanként a peremek kiképzése is megváltozott: a függeszőlőkuk számára kialakított megvastagodás egyre közelebb kerül a perem szélehez vagy eléri annak magasságát. (Ilyen töredék került elő a címljánszki víztároló területen¹⁰⁴ és az Észak-Kaukázusban:¹⁰⁵ (4. kép 8., 12., 14., 15). Alighanem ezen az úton haladt a kézzel formált üstök formai változása is: a minden jel szerint egyik legkorábbi sarkeli üst (4. kép 3) a belül elhelyezett füleken kívül még szinte semmiben sem különbözik az egyszerű taláktól. A bizonyára későbbi gerojevka már gömbölyű aljú,¹⁰⁶ az észak-kaukázusi példányoknak pedig már jellegzetes üstformájuk van (4. kép 17).

Sz. A. Pletnyova a korongolt és kézzel formált üstök származását elválasztja egymástól. Úgy véli, hogy a korongon dolgozó doni fazekasok csak a IX–X. század fordulójáig készítettek ilyen edényeket, s későbbben ezeket vették mintául kézzel formált üstjeikhez a Sarkelben lakó nomád helyőrség tagjai. A kézzel formált üstöket tehát későbbieknek tartja. Feltevése szerint ezzel magyarázható, hogy néhány településen (Karnauhov tanyája mellett, jobbparti címljánszki vár, Phanagoreia) csak korongolt üstök kerültek elő. Ezek a településeken ugyanis a IX. század végén megszűnt az élet, még a kézzel formált üstök széles körű elterjedése előtt. Véleménye szerint ez az üstfajta is csak a X. század közepéig élt a Don vidéken, az észak-kaukázusiak pedig csupán felfüggesztésük módjában emlékeztetnek a szaltovóiakra, alakjukban a fémüstöket utánozzák, így származásukat nem kereshetjük a szaltovói területeken.¹⁰⁷

Úgy véljük azonban, hogy a fenti elgondolás koránt-

sem a legvalószínűbb magyarázata a cserépüstök kialakulásának és elterjedésének. A korongolt és a kézzel formált edények bizonyára hosszú ideig együtt fordultak elő. Erre utal a telepeken való együttes feltűnésük (Sarkel, Tmutarakan, Észak-Kaukázus).¹⁰⁸ A kézzel formáltak késői keltezésére felhozott bizonyítékokban (hogy ti. a korai telepeken nem fordulnak elő) erősen megintgatja hitünket az említett karnauhovi település, ahol a falazásból kiszedett, habarcsos sarkeli téglák kerültek elő, amelyeket a 900. körüli éveknek sokkal korábban aligha hozhattak ide, hiszen Sarkelt 830 körül építették. Éppen ezért az ásató *Ljapuskina* a települést a szaltovói műveltség legkésőbbi emlékei közé sorolja, s ezzel az időrendi helyzettel magyarázza például azt is, hogy itt teljességgel hiányzik az egész szaltovói területen általános kézzel formált kerámia.¹⁰⁹ Úgy tűnik tehát, hogy a korongolt és kézzel formált üstök nagyjából egyidőben alakulhattak ki a szaltovói műveltség steppei területein, megközelítően a VIII. század vége és a IX. század eleje körül, hiszen Sarkel korai rétegében már előfordulnak.¹¹⁰ Ha a korongoltak kialakulása meg is előzte a kézzel formáltakét, az időbeli távolság nem lehetett túlságosan nagy. Mint említettük, formai fejlődésük is párhuzamosan haladt: a lapos aljúaktól a tulajdonképpeni üst-alakúak felé. Azt, hogy valamely szaltovói közösség melyik üstfajta készítette, alighanem kizárólag edényműveltségük fejlettsége szabta meg. (Jól példázza ezt Sarkel lakóinak esete.)

Az üstök használatának a doni steppéken a X. sz. közepén a kazár uralom bukásával szakadt vége (Sarkelt 965-ben foglalták el Szvjatoszláv csapatai), amikor a szaltovói telepek túlnyomó többségét lakóik kénytelenek voltak elhagyni, s helyüket a nomád besenyők, úzok, majd később a kunok foglalták el, akiknél ismeretlen volt a fazekasipar. E területen tehát ekkor megszűnt az a korábbi két évszázadban oly jellemző gazdasági folyamat (a nomád állattartók megtelepedése), amely életre hívta ezt az edényfajta. A helyüket gyakran változtató nomádoknak nem volt szükségük a törékeny holmira, helyette fából, fémből és bőrből készült edényeket használtak.

A szaltovóiak találmánya azonban ezzel nem merült feledésbe, hanem tovább élt a szomszédos Kaukázus északi lejtőin és a Duna-vidéken. Az észak-kaukázusi üstök V. A. Kuznyecov által javasolt VIII–IX. századi keltezését túlságosan korainak véljük. Az említett, üstformájú edények aligha lehetnek korábbiak a IX–X. század fordulójánál.¹¹¹ Így feltehető, hogy a steppéről a biztonságosabb hegyvidékre menekült szaltovóiak (bolgár-törökök) honosították meg őket.¹¹²

bolgár temetőket (Bolsie-Tarhani) a VIII. század első felében nyitották, a bolgár népcsoport tehát nagyjából ebben az időben vonultatott a Don vidékéről a Központi Volgához. (Gennin, B. F., Halikov, A. X., i. m. 65–66.) Ha ekkor már készültek volna üstök, akkor bizonyára ezek előállítását is folytatták volna új hazájukban, csak úgy mint a többi jellegzetes szaltovói edényfajta, amelyek tömegesen kerülnek elő temetőikben. (Az üstök hiánya a volgai bolgároknál talán még egy jelenségre figyelmeztet, nevezetesen arra, hogy ők doni testvéreinkkel elköltözésük után nem tartottak fenn olyan erős kapcsolatokat, mint a dunai bolgárok, akiknél elterjedtek ezek az edények.)

¹¹¹ Ugyancsak A. V. Gadlo hívta fel a figyelmemet arra is, hogy újabban A. V. Kuznyecov megváltoztatta a kaukázusi üstök keltezéséről alkotott korábbi véleményét, s korukat a X–XIII. századra tette, e nézetét azonban még írásban nem közölte. — A kaukázusi üstök későbbi keltezésére utal az a körülmény is, hogy az oroszországi Verhnyij Dzsulát nevű X–XII. századi alán településen is került elő néhány töredék. (Kuznyecov, B. A., Глиняные котлы... 36. 9. j.)

¹¹² Azok a bolgár-törökök, akik a kubáni onogur birodalom leverése, azaz nagyjából a 650-es évek után a kazárok elől húzódtak a Kaukázusba, aligha hozhatták magukkal a cserépüstöket és azok gyártási hagyó-

¹⁰² Így: Плетнева, С. А., От кочевий... 110.

¹⁰³ Алексеева, Е. П., i. m. 169.

¹⁰⁴ Ляпушкин, И. И., Археологические памятники... 240. рис. 12.

¹⁰⁵ Кузнецов, В. А., Глиняные котлы... рис. 15., 2, 4, 5.

¹⁰⁶ Гадло, А. В., i. m. 83. рис. 22а.

¹⁰⁷ Плетнева, С. А., От кочевий... 109–110.

¹⁰⁸ A. V. Gadlo szóbeli közlésben arról tájékoztatót, hogy az említettek közül még jónéhány helyen megfigyelték a kétféle cserépüst együttes előfordulását, így ő maga is még közvetlen ásatásain.

¹⁰⁹ Ляпушкин, И. И., Карнауховское поселение... 297, 314.

¹¹⁰ Azt a feltevést, hogy a szaltovói cserépüstök nem alakulhattak ki sokkal korábban, mint a VIII. század vége, megerősíti az a tény is, hogy a volgai bolgárok szállásterületéről mindaddig nem ismerünk ilyen edényeket. (A Bartha Antal által említett volgai bolgár cserépüst félreértés szüleménye, az általa üstnek vélt tyetyusi edény ugyanis valójában egy kézzel formált, kb. 4,5 cm magas és 7,3 cm átmérőjű bögre. Ld.: Bartha A., A IX–X. századi magyar társadalom. [Bp. 1968] 135., 137. Az edény közlése: Генинг, В. Ф., Халиков, А. X., Ранние болгары на Волге. [Москва 1964] 88–89. рис. 22., 11.) Mint ismeretes, a legkorábbi volgai

5. kép. A lapos aljú ócsai cserépfüst.
Рис. 5. Глиняный котел с плоским дном из д. Оча
Fig. 5. Le chaudron de terre à fond plat d'Ócsa

Kétségtől a szaltovóiaktól származtathatók a Bulgária északi részein előkerült üstök is,¹¹³ melyek közül a legkorábbiak (IX–X. sz.) alakja a fazekakéhoz áll közel. (1969-ben a Várnához közeli Reka Devnja határában levő középkori településen egy teljesen ép példány került elő.¹¹⁴) A kutatók többsége úgy véli, hogy a dunai bolgár-törökök használták ezeket az edényeket, hiszen lelőhelyeiket ott találjuk, ahol az ő szállásaik voltak, Bulgária északi és északkeleti részén. Általános vélemény az is, hogy a doni bolgár-törökség révén ismerték meg előállításuk fortélyait.¹¹⁵ (Bulgáriában kizárólag korongon készült üstök kerültek elő.) Ezzel kapcsolatban azonban Donceva-Petkova joggal tette fel a kérdést, hogy milyen úton-módon juthattak ezek az edények a bolgár-törökökhöz a IX. században, hiszen ők már mintegy kétszáz esztendővel korábban elszakadtak doni rokonaiktól és onnan messze nyugatra vándoroltak.¹¹⁶ Aligha tévedünk azonban abban, hogy a két testvérnép kapcsolatai elszakadásuk után is igen élénkek lehettek. Az azovi partvidékre, Krímre és a fekete-tengeri partvidék nagy részére kiterjedő szal-

tovói műveltség bolgár lakóit nem választotta el nagy távolság az al-dunai törzsektől, s az is a nyílt steppe vidéke volt. Zavartalan lehetett ez a kapcsolat a magyarok Etelközbe való költözése után is, annál is inkább, mivel köztük a csatlakozott népek sorában vitathatatlanul voltak bolgár-törökök. (A cserépfüstökön kívül egyébként a szaltovói műveltség még jónéhány olyan eleme terjedt el a dunai bolgároknál, amelyeket már csak a Dontól való elköltözésük után ismerhettek meg.)

A másik terület, ahol a szaltovói üstök továbbélését megfigyelhetjük: Magyarország. Mint említettük, kutatóink körében ez már rég megérett elgondolás, eddig csupán az átmenetet bizonyító leletanyagunk nem volt. *Méri István* ugyan figyelmeztetett arra, hogy a gömbölyded testű és lapos aljú ócsai szórványlelet (5. kép) és a tiszalöc-rázosi üstök egy része nagyjából egyezik a szaltovóiakkal,¹¹⁷ bizonyíthatóan X. századi, a doniakkal megegyező formájú cserépfüstjeink nem voltak. (Mivel eddig nem voltak feltárt X. századi falutelepüléseink.)¹¹⁸ Nemrég azonban *Kovalovszki Júlia* dobozi ásatásai pótolták a hiányzó láncszemet: e település X. századi részén olyan kézzel formált üst-törödékek kerültek elő, amelyek pontos mását kizárólag a szaltovói területről ismerjük.¹¹⁹ Alakjuk ugyancsak a fazekakéra emlékeztet és felfüggesztési módjuk is (két lyukkal és „kagyló alakú” füllel) a Don-melléki üstökével azonos.¹²⁰

A dobozi leletek kétségtelen bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy az új hazába költöző magyarság már a legkorábbi időszakból kezdődően használta ezeket az edényeket. *Kovalovszki Júlia* azt figyelte meg Dobozon, hogy a kézzel formált üstök nem fordulnak elő a korongokkal együtt és korábbi rétegből származnak az utóbbiaknál.¹²¹ A település lakossága tehát az első időben csupán kézzel formált üstöket használt s csak később térte át azok kézikorongon való előállítására. E megfigyelés azt sugallja, hogy a magyarság a Don-vidéken csak az előbbi edényfajtának a készítmódját sajátította el, s később, a Kárpát-medencében tért át a korongon való előállításukra, amely fazekasságának fejlődésével, nevezetesen a kézikorong elterjedésével lehetett kapcsolatban. E feltevésnek azonban két igen fontos adatunk is ellene szól. Egyrészt a honfoglalóink sírjaiból ismert edények egy-két kivételtől eltekintve mind kézikorongon készültek,¹²² a magyar fazekasok tehát új hazájukban kezdetől fogva korongon dolgoztak, ezen készültek többek között a keleti formákra erősen emlékeztető edényeik is.¹²³ Másrészt pedig korongolt üstjének egy része is igen közel áll a szaltovói korongolt példányokhoz.¹²⁴ Joggal gondolhatunk tehát arra, hogy a dobozi példával ellentétben X. századi településeink

mányait (*Кузнецов, В. А., Глиняные котлы . . . 38*), hiszen ekkor még a Don-Kubán vidéki steppén sem készítettek üstöket. (Ld. 106 j.)

¹¹³ A lelőhelyek felsorolása: *Дончева-Петкова, Л., i. m. 33., 36. 8. kép.* Újabb említés: *Въжарова, Ж., Селища и некрополи (края на VI–XI. в.) Археология 16 (1974): 3. 5. Обр. 4ж.*

¹¹⁴ *Дончева-Петкова, Л., i. m. 33. Димитров, Д. Ил., i. m. 39. I. t. 1–3.*

¹¹⁵ *Въжарова, Ж., Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI. век. (София 1965) 175.; Плетнева, С. А., От кочевий . . . 101.*

¹¹⁶ *Дончева-Петкова, Л., i. m. 34.*

¹¹⁷ *Méri I., Árpád-kori népi építkezésünk . . . 74. 144. j.*

¹¹⁸ Erre már *Szőke Béla* is hivatkozott (i. m. 90.), *P. Diaconu* azonban ezzel szemben azt állította, hogy „... ez a magyarázat alaptalan: Magyarországon már ismeretesek X. századi települések, csak hogy azokon egyáltalán nem kerültek elő cserépfüstök.” (К вопросу . . . 254.) Csak sajnálhatjuk, hogy az igen élesen bíráló szerző egyetlen ilyen települést sem nevezett meg.

¹¹⁹ *Kovalovszki J., ArchÉrt 102 (1975) 216, 221.*

¹²⁰ Uo.

¹²¹ Uo. 211.

¹²² *Parádi N., Technikai vizsgálatok . . . 22.* — A Nemzeti Múzeum honfoglaláskori edényeinek feldolgozását végző *Parádi Nándor* szíves közléséből tudom, hogy ezek közül az edények közül csupán a miklapusztai 3. sírból származó bögre (ltsz.: 14/1929. 6.) bizonyosan kézzel formált, és ez gyanítható a visznek-kecskehegyi 35. sírból származó fazékról is. (ltsz.: 21/1939. 136.) A többi edény mind kézi korongon készült. — A sírokból előkerült edények lelőhelyeit ld.: *Kiss A., MFMÉ 1969/2. 175–182.; Točík, A., Altmagyarische Gräberfelder . . . I. t. 3., III. t. 23., V. t. 22., XXVII. t. 1, 35., XXIX. t. 17., XLVII. t. 30.; Bóna I., ArchÉrt 98 (1971) 172. 2. kép.; K. Végh K., HOMÉ 1970. V. t. 1–4., VI. t. 10–11.; Pálóczi-Horváth A., BMMK 1 (1971) 12, 15. II. t. 11.; Fodor I., SzabSzatSzle 7 (1972): 1. 90. 1. kép.; Ua., FA 24 (1973) 164.*

¹²³ Vö.: *Mesterházy K., FA 26 (1975) 101–115.* — A kolozsvári és bihari sírból származó edények alapján *M. Chigvasi-Comşa* is felhívta a figyelmet honfoglaláskori kerámiánk szaltovói kapcsolataira. (i. m. 317.)

¹²⁴ Ld. 117. j.

jó részén korongon is állítottak elő üstöket. A fentiekén kívül erre utal még az a körülmény is, hogy néhány ismert leletünk valószínűleg igen korai időre — a X–XI. századra — keltezhető.¹²⁵ Az viszont már az eddigi adatokból is levezethető, hogy kézzel formált üstöket a magyarság csak a honfoglalást követő időszakban — alighanem csak a X. században — készített, akkor is csupán egyes települések lakói.

Az említett területeken azonban sehol sem lett olyan közkedvelt ez az edényfajta, mint az Árpád-kori Magyarországon, ahol az alföldiken és a dombvidékeken élő lakosság körében tömegcikké vált. Ezt a jelenséget aligha tarthatjuk véletlennek. Magyaroztatát minden bizonnyal az adja, hogy a mi korai falutelepüléseink szerkezete és lakosságuk életmódja hasonlított leginkább a VIII–IX. századi Don-vidékihez, amit Árpád-kori falvaink régészeti kutatása nagyszorúan igazol. A cserépüstök használata ugyanis a letelepült életmódnak egy meghatározott formájához kötődött, amelynek jellemző vonása volt a laza, vagy „szórt” településszerkezet és a nomád életmód jónéhány elemének továbbélése. Ez utóbbiak közül valószínűleg azt tarthatjuk a legfontosabbnak, hogy e települések lakóinak élete, a hideg téli időszakot kivéve, a kis földházakon kívül zajlott, minden bizonnyal a ház körül felállított nemezsátorban vagy más, fából, gallyakból összetákoltt nyári épületben, ahol nem volt a házhoz hasonló agyagkemence, csupán egyszerű szabadtűzhely.¹²⁶ Az ilyen tűzhelyeken való főzéshez használták a szolgafára akasztott cserépüstöket.¹²⁷

Ezt a fajta településszerkezetet és életmódot a kelet-európai letelepedő nomádok alakították ki a Don-vidéken és annak szomszédságában.¹²⁸ Nyilvánvaló, hogy a magyarság a honfoglalást követő évszázadokban nagyjából ugyanilyen életmódot folytatott,¹²⁹ s ennek egyik jellemző tárgyi velejárója ez az edényfajta. Minden bizonnyal a cserépüstöknek nem csupán a megjelenését, hanem a használatból való kiszorulását is az élet-

mód és a településszerkezet változása okozta. Az Árpád-kor vége egybeesik az ún. falupusztásodás korai szakaszával, amikor sok apró falu élete szakad meg, s nagyobb, rendezettebb és zártabb települések jönnek létre.¹³⁰ Ennek következtében az életmód és a lakásviszonyok is átalakulnak. A korábban általános nyári lakhely régi formája megszűnik,¹³¹ és a korábbi szabad tűzhelyes főzés bizonyára jelentősen háttérbe szorul. Ez lehetett az oka a cserépüstök feleslegessé válásának és használatból való végleges kiszorulásuknak.¹³²

Az üstök alakjának változásait, sajnos, ma még csak nagyon bizonytalanul tudjuk követni. A mainál jóval több pontosan keltezhető leletre s az előkerült edények összességének számbavételére lenne szükség. Jelenleg csupán azt tarthatjuk valószínűnek, hogy a cserépüstök alakjának változása — a Don-vidéki fejlődést követve — nálunk is a lapos aljú, fazék formájú edényektől vezetett a hengeres falú, gömbölyű aljúakig. Az előbbi típushoz tartozik az Ócsa-Örmérföldekről származó szürkésbarna színű, bekarcolt vonalakkal díszített, lapos aljú üst, amelynek a szaltovóiakkal való rokonságára már *Méri István* figyelmeztetett¹³³ (5. kép MNM, ltsz.: 58.2. B. Magassága: 15,7 cm, szájának átm.: 22,8 cm). A valószínűleg későbbi típushoz tartozó, alul szélesedő hengeres falú üstök közül itt az egyik ismeretlen lelőhelyről származó, vöröses barna színű, feltűnően kis méretű üstöt közöljük (6. kép. MNM, ltsz.: 59.20. B. Magassága: 14,7 cm, szájának átm.: 10,4 cm), valamint a méreteiben is általánosnak mondható szentes-tői példányt (7. kép. MNM, ltsz.: 311/1876.6. Magassága: 15 cm, átm.: 30 cm).^{133a} Mivel azonban ezt az edényfajtát az Árpád-kori Magyarország szinte egész területén készítették a fazekasok, természetesen igen sokféle változata alakult ki s feltehető, hogy az említett formai fejlődés sok helyütt nem szigorú időrendben követte egymást. (Nagyon valószínű, hogy a magyarság már a honfoglalás előtt mindkét üstfajtaival megismerkedhetett Kelet-Európában.)

¹²⁵ A koronóc-bábotai leletet *Szöke Béla* a XI. századra keltezte (i. m. 90). Az esztergomi Széchenyi téren előkerült töredéket *Parádi Nándor* a X–XI. századi tárgyak közé sorolta: ArchÉrt 100 (1973) 234. *A Habovštiak* a kishéni töredéket tartja X. századnak, amely a X. sz. végén épült sánc leomló földrétege alatt volt. (Nálezý... 126., 141., a sánc építéséről: *Ua.*, Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Břina. [Nitra 1966] 13.) A X–XI. századi köznepi temető fölötti alsógelléri településről előkerült darabot pedig a XI. századra keltezi. (Nálezý... 141.) *P. Diaconu* a biharszentjánosi üst korát tette a XI. századra. (K vonpocy... 254. 42. j.) Legutóbb a *Kovács László* által feltárt X–XI. századi dabasi köznepi temető 16. sírjának betöltéséből került elő üst-töredék. (Az ásató síves betöltési közlése. A temetőről ld.: RégFüz Ser. I. No. 24 [1971] 72.)

¹²⁶ Erre *Méri István* mutatott rá, hangsúlyozva, hogy „... azokat a sátrakat, vagy sátorszerű építményeket, amelyeket eddig a korai magyarság jellegzetes lakásaként tartottak számon, nem kell feltétlenül és kizárólagosan külön, pl. az ide-oda mozgó nyári szállásokon keresnünk. Megtalálhatjuk azokat a földbeásott házak közvetlen környezetében is, mégpedig az egész Árpád-koron keresztül.” (Árpád-kori népi építkezésünk... 47–48.) Ugyancsak ő kapcsolta össze Árpád-kori falvaink e jellegzetességével a cserépüstök használatát, s ezeket a tanulságokat figyelembe véve értelmezte Freisingi Ottó 1146-os leírását (hogy ti. a magyarok „... egész nyáron és őszön át sátrakban laktak”). (Uo. 45–48.) Hasonló tanulságokkal szolgált legutóbb a dobozi falutelepülés feltárása is: *Kovács J.*, ArchÉrt 102 (1975) 204–. E megfigyelések gazdag néprajzi példatárából a Csú-völgyi, letelepült, egykori nomád kirgizeket említi, akik nyaranként még nemrég is felállították nemezsátraikat házuk udvarán. Ld.: *Bežko-*

vič, A. S., Nomadenwirtschaft und Lebensweise der Kirgisen (19. bis Anfang des 20. Jahrhunderts). Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Szerk. L. Földes. (Bp. 1969) 97.

¹²⁷ *Méri István* feltevése szerint a főzésen kívül gabonamagvak pörkölésére is használták ezeket az üstöket: MMMK 1969–1970. 82. Talán az ilyenfajta alkalmazásra utal, hogy az észak-kaukázusi Kolco-gorán lett üstben csomókba tapadt pörkölt kölesmagvakat találtak. (*Кузнецов*, В. А., Глиняные котлы... 35.) — Teljes mértékben megalapozatlannak tartjuk viszont *P. Diaconu* azon feltevését, hogy az üstök nagy része élelmiszer — tej(!), hal és víz(!) — tárolására szolgált. (K vonpocy... 252.) A gömbölyű aljú edények ugyanis erre a célra teljesen alkalmatlanok.

¹²⁸ *Плетнева*, С. А., От кочевий... 68–70.

¹²⁹ A településszerkezet és a tárgyi emléktárgyak hasonlósága mellett ezt igazolja például a szaltovói és Árpád-kori telepeken talált állatesontanyag tanúsága is, amelyből az derül ki, mindkét területen nagyjából hasonló volt az állatállomány összetétele. (Vö.: *Méri I.*, Árpád-kori népi építkezésünk... 42.; *Ляпушкин*, И. И., Капнауховское поселение... 313.)

¹³⁰ *Szabó I.*, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). (Bp. 1966) 183–188.; *Maksay F.*, A magyar falu középkori településrendje. (Bp. 1971) 51–52. — A változás régészeti nyomairól: *Méri I.*, Árpád-kori... 48–49.

¹³¹ Kései formáját láthatjuk a falusi házak nyári konyháiban.

¹³² A legkésőbbi cserépüstöket *Szöke Béla* a XIV. századra keltezte. (i. m. 89.)

¹³³ Ld. 117. j.

^{133a} *Höllrigl J.*, i. m. 87. 25. kép.; *Dienes I.*, i. m. 30. kép.

6. kép. Jellegzetes alakú cserépüst. (Ismeretlen lelőhelyről.)

Рис. 6. Глиняный котел характерной формы. (Неизвестное место находки.)

Fig. 6. Chaudron de terre de forme caractéristique (d'un site inconnu)

Úgy véljük, hogy az üstök nagyjából hasonló formai változások mentek át mindenütt, tehát Bulgária területén is. A korábbi fazék-alakúak helyét a XI–XII. században a hengeres falúak foglalták el. Ily módon a két üstfajta származását nem kell elválasztanunk egymástól, amint azt *Donceva-Petkova* tette.¹³⁴ A bolgár-törökség által meghonosított cserépüstök és későbbi változatai Bulgáriában ugyanazon körzetben kerültek elő.¹³⁵ A X–XII. században azonban már nem minden üst bolgár fazekasok készítménye, hanem az Al-Duna vidékén (Dobrudzsában) megtelepedő nomád besenyők is előszeretettel használják. Kétségtelen azonban, hogy

¹³⁴ *Дончева-Петкова, Л.*, i. m. 36. — Korábban *Maria Comşa* igazolta a dobudzsai üstök formájának ezt a fejlődésmentét. A későbbi, hengeres falú üstök kialakulását a X–XI. század fordulójára tette. Ld.: *Comşa, M.*, *La civilisation balcano-danubienne (IX–XI siècles) sur le territoire de la R. P. Roumaine. Dacia* 7 (1963) Pl. I. A kései típusú cserépüstök alakja szinte teljesen megegyezik az ebben az időben használt fémüstökével. Ez a hasonlóság különösen szembetűnő Moldvában, ahol némelyik cserépüst a legapróbb részletekig utánozza a fémüstöket (*Диакону, П.*, *К вопросу ...* рис. 2.), s ahonnan bronzüstöt is ismerünk. (*Spinei, V.*, i. m. Fig. 3., 6.)

¹³⁵ *Дончева-Петкова, Л.*, i. m. 8. kép.

¹³⁶ Ld. 14. j.

¹³⁷ Tudomásom szerint eddig a Szörénységben (Olténiában) nem leltek cserépüstöt, Havaselnén is csupán a Bukarest melletti Dridu nevű településen került elő. Ld.: *Zaharia, E.*, i. m. XV. t. 7., XVII. t. 1.

¹³⁸ *Györffy Gy.*, TSz 14 (1971) 287. 1. ábra.; *Ua.*, Acta OrHung 25 (1972) 292.

¹³⁹ *P. Diaconu* is látta, hogy elgondolása e ponton áthidalhatatlan ellentmondásba ütközik. Ezt annak hangoztatásával igyekezett kiküszöbölni, hogy a besenyők nem a szaltovói területekről hozták ide az üstöket, hanem „valahonnan keletről”. (*К вопросу ...* 263.) Csakhogy az Al-Dunától és Moldvától keletre kizárólag a szaltovói és az észak-kaukázusi területeken készítettek üstöket, ezért sehol másutt nem kereshetjük ennek az edényfajtának a kialakulási körzetét, ahol a besenyők készítésüket elsajátíthatták volna.

¹⁴⁰ *Bíborbanszületett Konstantín* arról tudósít, hogy a besenyők már a magyar honfoglalás idején megszáll-

ták a bolgároktól tanulták az üstök készítését.¹³⁶ Többek között ezzel magyarázható az a jelenség is, hogy szinte kizárólag azokon a területen találunk itt üstöket, ahol bolgár-besenyő együttéléssel számolhatunk (ÉK-Bulgária, Dobrudza), míg a Havasalföldön ritka kivételnek számít előkerülésük,¹³⁷ pedig ott is éltek besenyők.¹³⁸ Azt semmiképpen nem tehetjük fel, hogy ők hozták ide a szaltovói üstkészítés hagyományait, mivel az általuk lakott alduai területeken nincsenek a Don-vidékekhez hasonló üstök,¹³⁹ pedig — amint láttuk — a sarkeli besenyők kézzel formált jellegzetes üstöket készítettek. Mindebből azt a következtetést szűrhetjük le, hogy a magyarok nyomában az etelközi szállásokra nyomult nomád besenyők¹⁴⁰ az első időszakban nem készítettek ilyen edényeket, hanem csak később — a X. század vége körül —, amikor egy részük megtelepedett, s akkor a szomszédos bolgár fazekasok hagyományait vették át.

A moldvai üstök származásával kapcsolatban két lehetőséget vehetünk fel. Az első szerint az al-dunai vidékekről kerültek ide legkorábban ilyen edények, valószínűleg a besenyők révén. A második út a Kárpát-medencéből vezetett, ahonnan a XII. században már biztosan megindult a magyarság kitelepülése Moldvába.¹⁴¹ Ezt igazolja a Karácsonykő (Piatra Neamţ) melletti *Bitca Doamnei* nevű dombon feltárt palánkvár is, ahonnan magyar jellegű leletanyag és III. Béla (1172–1196) pénze került elő.¹⁴² A település a Szeretbe ömlő Aranyos-Beszterce völgyében fekszik. Itt haladt az Erdélyt Moldvával összekötő egyik legfontosabb útvonal, amelyen a szamosvölgyi magyarság kitelepülő csoportjai Moldvába értek.¹⁴³ Figyelemre méltó, hogy a cserépüst-lelőhelyek Moldva középső részén, Huşi, Jászvásár (Iasi) és Románvásár (Roman) között sűrűsödnek, tehát a Bákó (Bacău) és Románvásár környéki csángó-magyar települések közvetlen szomszédságában, amelyek ősiségét a magyar eredetű helynevek bizonyítják.¹⁴⁴ (Ez utóbbiak arról is tanúskodnak, hogy a magyar gyeplínia keleti határa a Szeret folyó mentén húzódhatott,¹⁴⁵ valószínűleg már a XII–XIII. században.¹⁴⁶) Ezek az adatok azt sugallják, hogy a moldvai cserép-

ták ezeket a vidékeket, azaz az egész Etelközt. (DAI 167.) Legutóbb *P. Diaconu* elfogadhatatlan érvek alapján a besenyők alduai megjelenését a X. század közepére tette: *Les Petchénègues au Bas-Danube*. (Bucarest 1970) 13–21. Bírálata: *Györffy Gy.*, TSz 14 (1971) 284.; *Ua.*, Acta OrHung 25 (1972) 287.

¹⁴¹ Korábban *Lükő Gábor* úgy vélte, hogy a X–XII. században a Kárpátokon kívül csak a Szörénységben (Olténiában) éltek magyarok, a Moldvába való kirajzásuk nem kezdődhetett a XIV. századnál korábban: *Etn* 46 (1935) 96. Az alább említendő régészeti adatok azonban ellene szólnak ennek a feltevésnek.

¹⁴² *Scorpan, C.*, *L'ensemble archéologique féodal de Bitca Doamnei. Dacia* 9 (1965) 441–454.; *Spinei, V.*, i. m. 612–614. (V. Spinei szerint e település egy román herceg — cneaz — rezidenciája volt: i. m. 614. Ennek bizonyítását azonban meg sem kísérli.); *Ferenczi G.*, *Ferenczi I.*, *Korunk* 1971. 1144.; *Székelly Z.*, *A kezdeti hűbérk...* 163. — A *bitca* szó magyar eredetű, a *Bátka* helynévből származik: *Székelly Z.*, *Korunk Évk.* 226–227.

¹⁴³ *Mikecs L.*, *A Kárpátokon túli magyarság. Magyarok és románok, I.* 462.; *Ua.*, *Csángók. H. é. n.* 88. 6. térkép.

¹⁴⁴ *Ua.*, *A Kárpátokon túli ...* 457–460, irodalommal, 3. térkép.

¹⁴⁵ *Uo.* 461.

¹⁴⁶ *Székelly Zoltán* az újabb adatok számbavétele után arra a megállapításra jutott, hogy az ország keleti határán „... egy mélységben tagozott védelmi rendszer volt, amelynek külső védelmi vonalát a XII. és XIII. században a Kárpátok külső oldalán találjuk.” (*Korunk Évk.* 227.)

7. kép. Cserépüst Szentestől
Рис. 7. Глиняный котел из Сентеша
Fig. 7. Chaudron de terre de Szentest

üstök származásánál ne csupán az Al-Duna felől való elterjedésükkel számoljunk, hanem óvatos formában — és bizonyára másodlagosan — a Moldvába költöző magyar lakosság hatásával is. E feltevés helyénvalóságát azonban csak a további kutatások dönthetik el.¹⁴⁷

***

Fejtegetéseink végére érve az alábbi következtetéseket summázzhatjuk:

1. A cserépüstök az Árpád-kori Magyarországon nem besenyő emlékek, hanem a X–XIII. századi magyar fazekasság talán legjellemzőbb edényei.

2. Ezek készítésének hagyományait a magyarság a Don-vidéki levédiai hazájából hozta magával, ahol az ún. szaltovói műveltség népei (minden bizonnyal a doni bolgár-törökök) készítették a legkorábbi agyagüstöket.

3. A Bulgáriában, az Al-Duna mellékén és Moldvában előkerült cserépüstök is a szaltovói területről származnak, itt első készítőik a dunai bolgárok voltak.

Cserépüstjeink származása nem csupán honfoglalás- és Árpád-kori anyagi kultúránk jobb megismeréséhez nyújt új adalékot, hanem egy-két őstörténeti tanulsággal is szolgál. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy ezek az edények X–XIII. századi régészeti hagyatékunk azon elemei közé tartoznak, amelyeket nem csupán általában kelet-európai származásúaknak mondhatunk, hanem azt a területet eléggé jól körülhatárolhatjuk, ahol a magyarság megismerkedhetett velük. Ez a terület a Don-vidék

volt, a régészet nyelvén a szaltovói kultúra. Az itteni üstök időrendje — VIII. sz. második fele és a IX. század — jogot ad annak feltevésére is, hogy a magyarság ez időszak jelentős részében errefelé élt, a Kazár Kaganátus területén, vagy annak közvetlen szomszédságában. Azt is láttuk, hogy ennek az edényfajtnak a használata egy életformával járt együtt, nevezetesen a letelepedő nomádok életmódjához kötődött. A levédiai magyarság tehát nem egyszerűen egy új edénytípus készítését tanulta el a Don-vidéken való átvonultában — nomádoknak erre semmi szükségük nem lett volna —, hanem hosszú ideig éltek itt, s részesei voltak ennek a nagy jelentőségű gazdasági átalakulásnak. Cserépüstjeink származása tehát újabb régészeti bizonyíték arra vonatkozólag, hogy a VIII–IX. századi magyarság korábbi nomád gazdálkodása a tartós megtelepedés irányába fejlődött a Don-vidéken. E feltevést — amelyet bolgár-török jövevényszavaink, a régészeti és történeti adatok is megerősítenek — ma már az őstörténetünkkel foglalkozó kutatók jelentős része igazolva látja.¹⁴⁸

Az elmondottakat talán hasznosíthatjuk a kazár–magyar kapcsolatok időtartamának megítélésében is. Bíborbanszületett Konstantín bizánci császár szavaival a magyarok „... együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”¹⁴⁹ A történetírás kétségbe vonta e tudósítás hitelét, és a három esztendő helyett 200 vagy 300 évre teszi a kazár–magyar együttélést.¹⁵⁰ Jónéhány régészeti bizonyíték — köztük a cserépüstök származása is

¹⁴⁷ Mivel a román kutatók a legkorábbi moldvai cserépüstöket a XI. századra keltezik, ezek minden bizonnyal déli, dobudzsai mintára készültek. Magyar hatásra csak a XII–XIII. században gondolhatunk.

¹⁴⁸ Bartha A., i. m. 23–25., 84–89.; Ua., TSz 11 (1968) 106.; Ua., Valóság 12 (1969): 12. 67–70.; Dienes I., i. m. 28–29.; Fodor I., SzabSzatSzle 8 (1973): 2. 109; Ua., MFME 1971/2. 173.; Ua., Tiszatáj 28(1974): 6. 13–14.; Bálint Cs., ArchÉrt 102 (1975) 59–61. — E

nézettel ellentétes álláspontra jutott Erdélyi István. Ld.: Erdélyi I., Gumiljov, L. N., ArchÉrt 96 (1969) 58–61.

¹⁴⁹ DAI 171.

¹⁵⁰ A kérdéstről legújabban, a vonatkozó irodalommal: Czeglédy K., Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez. NytudÉrt 58 (Bp. 1967) 83–87.

— megerősíti e kételkedést s egyre nyilvánvalóbbá teszi, hogy a magyarság a VIII—IX. században igen hosszú időt töltött a Kazár Kaganátushoz tartozó Don-vidéki

területeken,¹⁵¹ és a IX. század első harmadánál¹⁵² jóval korábban ide költözött a baskíriai Magna Hungariából.¹⁵³

Fodor István

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ГЛИНЯНЫХ КОТЛОВ В ВЕНГРИИ

Резюме

Своеобразные глиняные котлы с внутренними ушками в Венгрии встречаются очень часто на поселениях X—XIII вв., и поэтому вопрос о их происхождении имеет немаловажное значение. В венгерской археологической литературе давно сложилось мнение о их восточном происхождении, согласно которому первые котлы были принесены в Карпатский бассейн венграми с территории южнорусских степей.^{2–10, 11} Это мнение было поддержано и некоторыми зарубежными исследователями.^{14–15} В зарубежной литературе в последнее время — след за П. Диакону — эти котлы считаются печенежскими памятниками.^{17–24} (Их славянская^{12–13} и половецкая¹⁶ принадлежность уже никем не поддерживается.)

Однако анализ археологических и письменных источников опровергает «печенежскую теорию». В исторической Венгрии печенеги проживали небольшими группами и более или менее значительное печенежское население мы можем предполагать лишь в трёх местах Средней и Западной Венгрии.^{27–32} К тому же большинство из них было ассимилировано венграми за сравнительно короткое время.^{27–33} Распространение же глиняных котлов не ограничивается местами обитания печенегов, а встречается везде на низменностях и в холмистых областях исторической Венгрии X—XIII вв.^{34–32} (Рис. 1.) Причем не только в Средней Венгрии, но и на окраинах. В Словакии например места их находки точно покрывают территорию, густо населенную венграми еще в X в. в. ^{53–54} (Рис. 2.) В Трансильвании котлы найдены также в долинах рек, заселенные венграми в X в. в. и далеко не только в тех областях, где мы можем предполагать печенежское население по письменным источникам^{58–69} (рис. 3.). То же самое можно сказать и о находках котлов в Воеводине (Бачке и Ванате), где в это время преобладало венгерское население.^{74–78} Теория П. Диакону ни в какой своей части не выдерживает критику: *глиняные котлы в Карпатском бассейне встречаются там, где жило преимущественно венгерское население, поэтому эти сосуды на данной территории мы можем считать характерными продуктами венгерских гончаров X—XIII вв.*

Происхождение венгерских котлов можно связать с глиняными котлами VIII—IX вв., найденными на территории салтово-маяцкой культуры.^{85–95} (Рис. 4. 1—10.) Салтовские напоминают обломки лепных котлов, найденных на поселениях (селище) X в. у с. Добоз Ю. Коваловски.¹¹⁹ (Весьма характерное совпадение например внутренние «ушки-раковины»¹²⁰ рис. 4., 2, 11, 13). Кроме того и среди венгерских гончарных котлов есть экземпляры с плоским дном, напоминающие салтовские (рис. 5.). *Следовательно, венгры усвоили изготовление глиняных котлов в VIII—IX вв. в южнорусских степях (т. е. в Лебедих).* (Автор полагает, что салтовские гончарные и лепные котлы не следует разделять ни в хронологическом, ни генетическом плане.¹⁰⁷ Они встречались примерно в то же время — конец VIII — X вв. — и на той же территории. Их форма развивается от плоскодонных горшкообразных до котлообразных сосудов. В связи с этим северо-кавказские котлы, по мнению автора, следует дати-

ровать более поздним временем — X—XII вв. —, т. к. там найдены уже котлообразные сосуды.⁹⁶)

Глиняные котлы были выработаны оседающими кочевниками салтовской культуры (болгарами), в полуземлянках и юртообразных постройках которых были открытые очаги. Эти сосуды были очень широко распространены в Венгрии благодаря планировке поселений и образу жизни, сходным салтовским. На венгерских поселениях X—XIII вв. — также как и на салтовских — рядом с полужемлянками с глинобитными очагами ставились юрты или легкие летние постройки с открытыми очагами.¹²⁶ Выход из употребления котлов связан с изменением планировки поселений в XIII—XIV вв., когда на месте многочисленных селищ возникли более густо застроенные большие поселения. (Так называемый процесс «опустошения деревень».¹³⁰)

Большое сходство венгерских и салтовских поселений доказывает, что в хозяйстве венгров, проживавших в Южной России произошли те же изменения, что у салтовцев, т. е. развернулся процесс оседания кочевников. Венгерские племена долго проживали в этой области в VIII—IX вв., приблизительно с начала VIII в. Этим объясняется, что венгерское хозяйство X в. выглядит как прямое продолжение салтовского. (Сходная планировка поселений,¹²⁶ почти одинаковый состав стада,¹²⁹ одинаковые орудия труда и т. д.)

Форма венгерских глиняных котлов довольно разнообразна. Самыми ранними можно считать лепные (они встречаются только в X в.) и плоскодонные гончарные. Самыми типичными являются т. н. котлообразные (рис. 6–7), составляющие абсолютное большинство этих сосудов в XI—XIII вв. (Самые поздние котлы в Венгрии датируются XIV в.)

По мнению автора подобное изменение формы котлов можно наблюдать и в Северной Болгарии, где ранние горшкообразные котлы были усвоены протоболгарами (болгаро-тюрьками) у болгар салтовской культуры.¹⁴ (Связи между ними были весьма прочные в VIII—IX вв.) Позже, в конце X в. распространились котлообразные сосуды,¹³⁴ которые были усвоены и оседающими печенегами Добруджи у болгарских гончаров. (Печенеги заняли область Нижнего Дуная на рубеже IX—X вв.,¹⁴⁰ но оседать они начали позже. Котлы мы находим именно в области болгаро-печенежских контактов: в Добрудже. Печенеги не могли принести сюда эти сосуды, т. к. на их поселениях совершенно нет котлов салтовского типа, и также нет никаких котлов у печенегов Украины.)

В Молдавии котлы распространились из Добруджи, наверно благодаря печенегам. Однако с XII в. мы должны считаться и с венгерским влиянием: в это время начинается выселение венгров за Карпатские горы, в Молдавию.¹⁴⁶ Молдавские котлы найдены как раз недалеко от расселения венгров, где множество венгерской топонимии^{143–145} и археологические данные (венгерское городище XII—XIV вв. у Пятра-Нямца)¹⁴² доказывают древность этих населенных пунктов (рис. 3.).

И. Фодор

¹⁵¹ Bartha A., A IX—X. századi magyar társadalom. 83., 118., 139. j.

¹⁵² Ligeti L., Gyarmat és Jenő. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Szerk. Benkő L., Nyttud. Ért 40 (Bp. 1963) 238.

¹⁵³ Итт нем részletezhető okok alapján úgy véljük, hogy a VIII. század elején. Ld.: Fodor I., Verecke híres útján... (A magyar nép őstörténete és a honfoglalás.) (Bp. 1975) 170. Nem látszik igazolhatónak az a szakiro-

dalmunkban korábban elterjedt elgondolás sem, hogy a magyarok a 460-as években a bolgár-törökökkel együtt a Kaukázus vidékére vándoroltak. Ld.: Németh Gy., A honfoglaló magyarság kialakulása. (Bp. 1930) 125—126.

— A térképeket Király József, a rajzos táblát Patay Pálné, a fényképeket pedig Dr. Erdőkürti Zsuzsa készítette. Munkájukat ezúton is megköszönöm.

ON THE ORIGINS OF CLAY KETTLES FROM HUNGARY

Summary

Clay kettles with inside loops for suspension belong to the most characteristical and common objects of the Hungarian archaeological find material from the 10th to 13th century. Recently P. Diaconu — and following him others — came forward with the assumption that these objects in the Carpathian basin are material remains of the Petchenegs. Based on written sources and archaeological data the author confirms that the clay kettles, found on the territory of historical Hungary, came to light almost exclusively on areas inhabited by Magyars (Figs. 1—3). The Hungarians attained the production of these kettles while still dwelling in Eastern Europe, where the first similar clay vessels appeared in the find material of the Saltovo culture of the Don region (8th-9th century), (Fig. 4, 1—10), later, in the 10th-12th century they were widespread in the Northern Caucasus as well (Fig. 4., 11—17). On the area of the 10th century Doboz settlement hand-formed kettles, corresponding to the Saltovo ones, were unearthed,^{119—120} among the specimens turned on the wheel there are also pieces with flat bottom, reminding of the Saltovo kettles (Fig. 5). Most Hungarian clay kettles belong, though to the later forms (Fig. 6—7).

The development of clay kettles is to be connected

with the way of life of the Nomads, who settled down, erected on their constant settlements, close to their houses, summer abodes (jurts) of a light construction, with open fireplaces. The hamlets and villages of the Hungarians from the 10th-13th century, excavated up to the present, were also like these. This way of life and settlement structure took its origin among the Hungarians in the Don region (Levedia), when their economy developed from nomadism towards a permanently settled life. The Hungarian tribes lived, beginning with the early 8th century, for a long period on the area of the Saltovo culture or in its closest neighbourhood. The disappearance of the clay kettles from Hungary in the 14th century is to be explained with a change in the settlement structure and the way of life.

The earliest clay kettles from Bulgaria and Dobruja were made by Bulgaro-Turks; from the end of the 10th century on the Petchenegs, settled in Dobruja, attained this craft from them. The clay kettles might have penetrated into Moldavia from Dobruja though the Petchenegs, but from the 12th-13th century on we have to count with the influence of the Hungarians, moving into Moldavia (Fig. 3).

I. Fodor

ELŐZETES JELENTÉS A SÁROSPATAKI FERENCES TEMPLOM KUTATÁSÁRÓL

Sárospatakon (B-A-Zemplén m.), a Bodrog és Suta patak által határolt, kiemelkedő területen a Görbe utca 2. és 8. sz. házak közötti zsákutca szintje alatt húzódnak a középkori ferences templom alapfalai (1. kép). A jelentős falmaradványokra Szenthe András városi mérnök hívta fel a figyelmet 1971. novemberében, amikor csatornázási munkák során alapfalak kerültek elő. Korábban is érkezett leletbejelentés a múzeumba, amely után Gömöri János gótikus bordatagokat, ajtókeret töredéket szállított be a Rákóczi Múzeumba.¹

A falmaradványok és a faragott kövek jelentős épületre engedtek következtetni, az okleveles adatok alapján a ferences kolostorral azonosíthattuk, amely indokoltá tette a terület régészeti feltárását. Az ásatást 1972-ben és 1974-ben kezdtük meg.²

Az ásatások nem törekedhettek a terület teljes feltárására. A munkát nagymértékben korlátozta a terület beépített volta, valamint a kis költségkeret. Az ásatás ilyen lehetőségek mellett is jelentős eredményeket hozott Patak középkori várostörténetének, valamint a hazai ferences építészeti emlékek szempontjából.

Felszínre került két sokszögzáródású szentély (2. kép). A templom szentélye, a nyolcszög három oldalával záródik, a korábbi, másodlagos felhasználásban XIII. századi borda van a falába építve (3. kép 1–2). Legnagyobb szélessége: 6,5 m. A templom hajójának feltárását nehezítette, hogy művelés alatt álló kertben húzódik, melyet kerítés zár le a Görbe utcától. A templom K-Ny-i tájolású, szentélye a Bodrog part felé húzódik, K-i fala erős kidőlést mutat, valószínűleg ez tette szükségessé a hosszú, szétágazó DK-i támpillér későbbi megépítését. Keleti falánál a középkori szint 90 cm mélységben jelentkezett (3. kép 3), a szentély falát újkori beasásokkal bolygatták meg, ugyanígy a déli falát is, amelynek csak egy kis szakaszát tártuk fel a Kossuth utca 5. sz. ház kertjében.

A szentély É-i oldalán előkerült falmaradvány és kiszedett alapfalak valószínűleg a toronnyal azonosíthatók, de az alaprajzi elrendezés eddig megismert részletei biztos azonosítást még nem tesznek lehetővé. Nagyon sok csontváz töredék került elő, valamennyi bolygatott állapotban, mely a közeli ispotály XVII. századi temetőjével azonosítható.³ A temető 27 sírját Megay Géza 1962-ben tárta fel.⁴ A torony alapfalait a sírok ásásakor bontották el, bizonyítva, hogy a falak már a XVI. századtól felszín alatt voltak.

A templom szentélyét É–D-i irányban a vízvezeték fektetésekor átvágták. A belsőben a további kutatást lehetetlenné tette az itt álló villanyoszlop is, melynek áthelyezésére nem volt lehetőség (3. kép 4).

A hajófal és szentélyfal csatlakozása, a diadalív alapfala nem került elő, az É-i fal egészen kis szakasza került kibontásra.

A szentély alapfalainál magasabban egy íves fal került elő, mely a szentély Ny-i részén húzódik át. A villanyoszlop állításakor egy részét kidobták. A fal későbbi ráépítés, szerepe egyelőre még nem tisztázott. A szentély déli falának és a ráépítés kapcsolatának vizsgálatát megnehezíti az a tény, hogy a két fal csatlakozását a vízvezeték fektetésekor átvágták. Egyelőre csak feltételezhetjük a fal szerepét, a templom megerősítésével függ össze, és 1445-re keltezhetjük.

A hajó nagyságára nézve eddig nem nyertünk adatokat. Reméljük, hogy az elkövetkező ásatással lehetőségünk nyílik a templom rekonstrukciójára, a nyugati kiterjedés megállapítására. Az építési technikára vonatkozóan megállapíthatjuk, hogy a támpillérekkel megerősített templom falai szabálytalan tört kövekből épültek, a felmenő falat kváderkövekből rakták. A szentély és toronyfalja belsejében a szintet lapjával egymás mellé rakott építőtéglákkal burkolták.⁵

A szentély belső terében sok csontváz töredék került elő bolygatott állapotban, újkori leletanyaggal. Sajnos, a XVII. századi temető elpusztította a középkori réteget, így nem sikerült középkori sírokat feltárni.

A templomtól É-ra előkerült egy kisebb, szintén polygonális szentély, melynek legnagyobb szélessége: 5,5 m. A szentély legyező formájú támpillérei és az előkerült későgótikus mérműtöredék alapján később épült, mint a templom, szintén keletelt. A szentélyre ráépült a Görbe u. 2. sz. ház, ezért az É-i és D-i fal kis szakasza került feltárásra. Az É-i falához épített támpillér felmenő, kváderkövekből rakott fala is előkerült, a járószinttől mindössze 35 cm mélységben (4. kép 1–4).

A Ny-i kiterjedését vizsgálva kutatószelvényt ástunk a Kossuth u. 1. sz. ház kertjében, sajnos a beépítettség miatt ez az egy lehetőségünk volt, de itt nem mutatkozott a fal.⁶ A beépített területen a házak vonala szinte követi a régi objektum irányát, mely sejteti a Ny-i kiterjedését (kb. 25–30 m).

A szentély K-i pillérét is elbontották, másodlagos felhasználásban a Görbe u. 8. sz. ház falában, mely egyébként vályogból épült, ma is látható. Egyébként a templom köveinek beépítése a környékbeli házakban megfigyelhető. A szentély D-i támpillérének, a járószinttől 135 cm mélységben került elő a későgótikus mérmű töredék, mely fontos a szentély datálásához (5. kép).

A két szentély közötti összefüggés tisztázására É–D-i kutatóárkot ástunk, a kerítéstől K-re. A kutatás negatív eredményt hozott, kolostorfalakat nem találtunk ezen a területen. A kolostor meghatározása, régészeti kutatása az 1975. évi ásatás feladata lesz.

Az ásatások során előkerült leletanyag nagyon szegényes.

Legjelentősebb a középkori faragott kőanyag, bordatöredék, mérműtöredék és az 1969-ben beszállított

¹ MNM Rákóczi Múzeum Adattár: 69–93

² Dankó Katalin jelentése uo.: 74–4 és 75–1

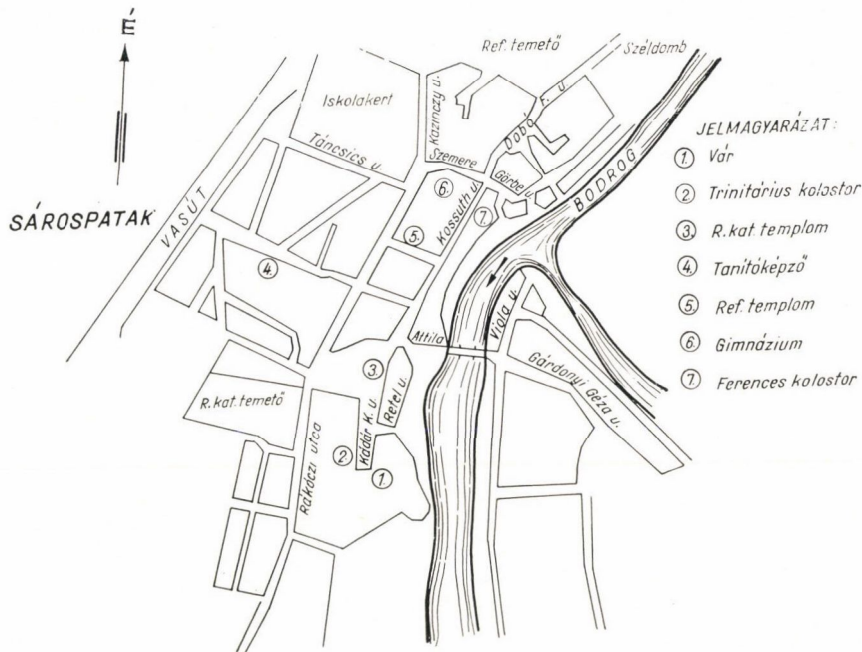
³ Román J., Források és regesták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. (Sárospatak, 1965) 109. — Az ispotálynak és tartozékainak leltára 1685. február 8.

⁴ Megay G., Jelentés a sárospataki leletmentésről Adattár: 62–3.

⁵ A felhasznált téglák mérete: 14×29×6 cm

⁶ Adattár: 74–4. 2,5×2,5 m-es szelvényt tűztünk ki a pince és a melléképületek által körülhatárolt területen. 2,5 m mélységben elértük a bolygatatlan talajt, középkori réteget nem figyeltünk meg.

1. kép. Sárospatak térképe
Рис. 1. Карта Шарошпатака
Fig. 1. La carte de Sárospatak

gótikus ajtókeret töredéke, melyek az elkövetkezendő feldolgozás során fontos támpontot adhatnak a templom építési periódusainak tisztázásához.

***

Az ásatások során nyert adatok után tekintsük át a pataki ferencesekkel kapcsolatban rendelkezésünkre álló történeti anyagot.

A magyarországi ferences rendtartomány 1232-ben alakult meg. Sárospatakon a tatárjárás utáni időben telepedtek meg a ferencesek, egyházuk a Boldogság Szűz tiszteletére volt szentelve. Megtelepedésük IV. Béla pártfogásával hozható kapcsolatba, valamint az itt és a szomszédos községekben a XII. században megtelepedett olasz és vallon vendégnepek által elősegített városias fejlődés vonzásával.⁷

1261-ben V. István oklevele említi a pataki ferenceseket, igazlátóul rendeli ki őket a király, ha az újhelyi várnagy a hospesekkel igazságtalanul bánná.⁸

1295-benők bizonyítják, hogy Fel-, Közép- és Alsónémet falvakra vonatkozó okleveleket a pataki domonkosok egyházában a tatárok 1285-ben elégették.⁹

⁷ Karácsonyi J., Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. (Bp. 1922) 244. *Korcsmáros I.*, A sárospataki róm. kat. egyház története. (é. n.) Adattár: 67–2.

⁸ Wenczel G., Árpád-kori Új okmánytár VIII. 5–6.

⁹ Uo. X. 180–182.

¹⁰ Karácsonyi J., i. m. 33.

A provincia 1316-i összeírása 8 őrséget és az egyes őrséghez tartozó kolostorokat sorolja fel.

VI. egri őrséghez tartoznak: egri, lőcsei, szepesiglai, sárospataki, szatmári kolostorok.

¹¹ Országos Levéltár Dl. 13846. Karácsonyi J., i. m. 244. A szerző az erődített kolostort tévesen a domonkosokéval azonosítja: „a ferencrendűeké valahol ettől távolabb volt” *Détschy M.*, Sárospatak. (Corvina 1974) 5. 1445-ben szolgáltatva vissza Perényi János a város É-i részén álló ferences kolostorból kialakított erődítéssel együtt. Ekkor említene először a város területén álló várszerű építményt.

1307-ben Hajmo provincialis Patakra hívta össze a közgyűlést, majd 1315–16-ban is, András provinciális idején itt tartották a közgyűléseket.¹⁰

1316- és 1379-ből származó összeírás az egri őrséghez tartozónak sorolja a pataki kolostort.

1445-ben így szerepel: „a sárospataki kolostorból alakított és készített erősség.”¹¹

1448. június 25-én a pápai követ rendeletben három napot tűzött ki a marianusoknak a sárospataki kolostor elhagyására és az obszervánsoknak való átadására. Rendelete végrehajtását az esztergomi érsekre bízta.¹²

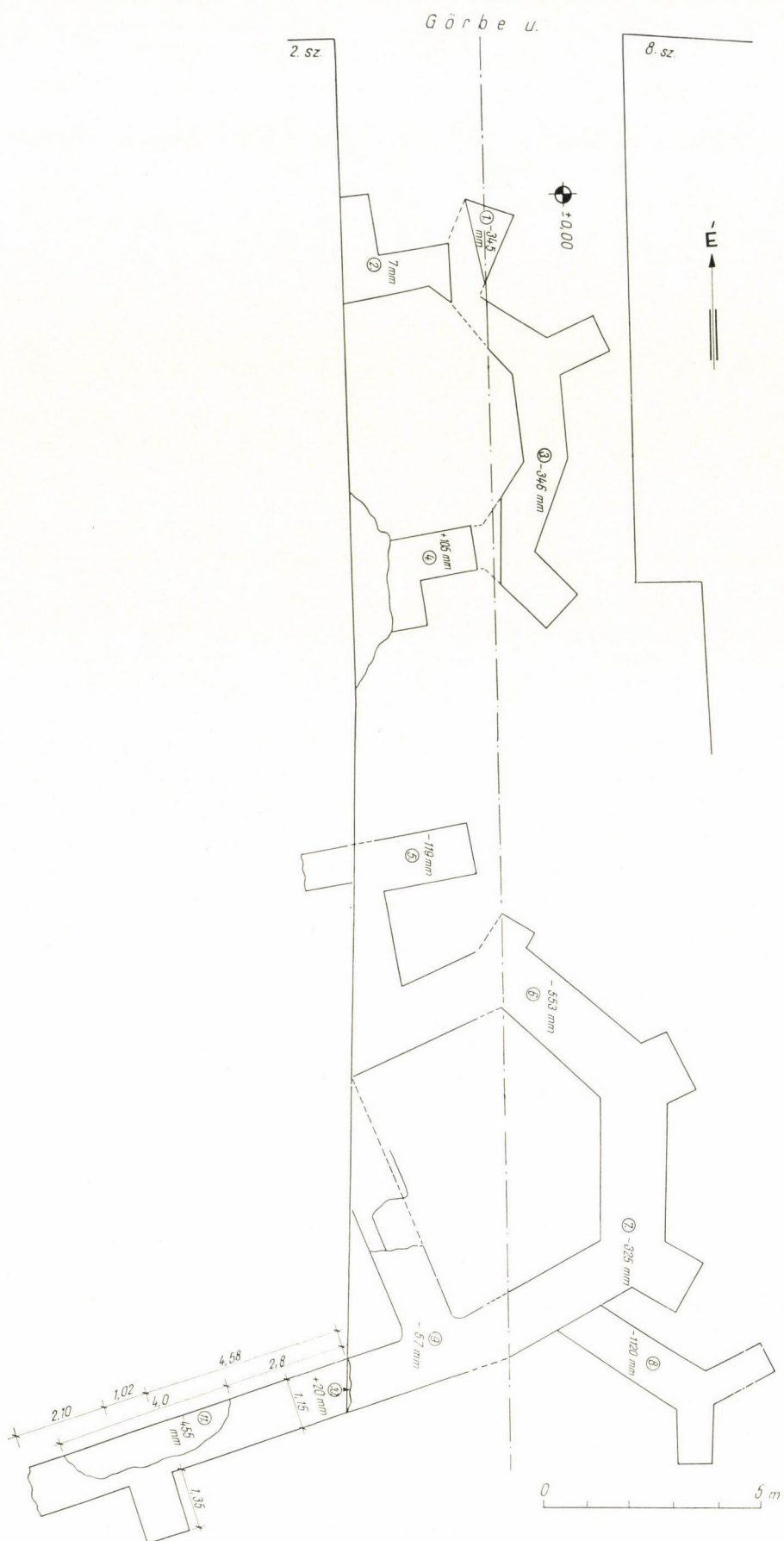
1461. évi oklevélben említés van a Bodogság Szűz Máriáról nevezett felső kolostorról, amely Szent Ferenc kisebb testvéreie, és egy árokról, amely a kolostor körül, annak felső részénél helyezkedik el. A „felső” kifejezés északi irányt jelent, megkülönböztetésül a várostól délre fekvő domonkos kolostortól. Az árok megfelelően É-ről vette körül a kolostort.

A kolostori élet az obszervánsok vezetése alatt újra fellendült, így az 1470-es közgyűlés színhelye ismét Patak. A magyarországi helytartóság 10 örkerületre osztott, melyben a 7. a pataki, mely a hazánk Tiszán innen fekvő kolostorokból: pataki, abaújszántói, czékei és sóvári, állott.¹³

¹² Karácsonyi J., i. m. 59. — 1448-ban Patak urai, a Pálóczyak megjelentek Carvajal János pápai követ előtt és előadták elégedetlenségüket. (244. o.) „Hajdanában a sárospataki ferencrendű egyház ruhákkal, kelyhekkkel, keresztekkel és egyéb istenszolgálatra szükséges dolgokkal szépen fel volt szerelve és a kolostorban számos szerzetes tartózkodott. Ezek az istentiszteletet oly ünnepélyes módon végezték, hogy Magyarország főurai és nemesei közül számosan odatemetkeztek és alamizsnájukkal a szerzeteseket fenntartották. Ámde mostanában a szerzetesek rendetlen hanyag viselete miatt visszahúzódtak és csekély alamizsnát adnak, s emiatt a kolostor pusztulásnak indult, ... 1–2 ferences lakik benne.”

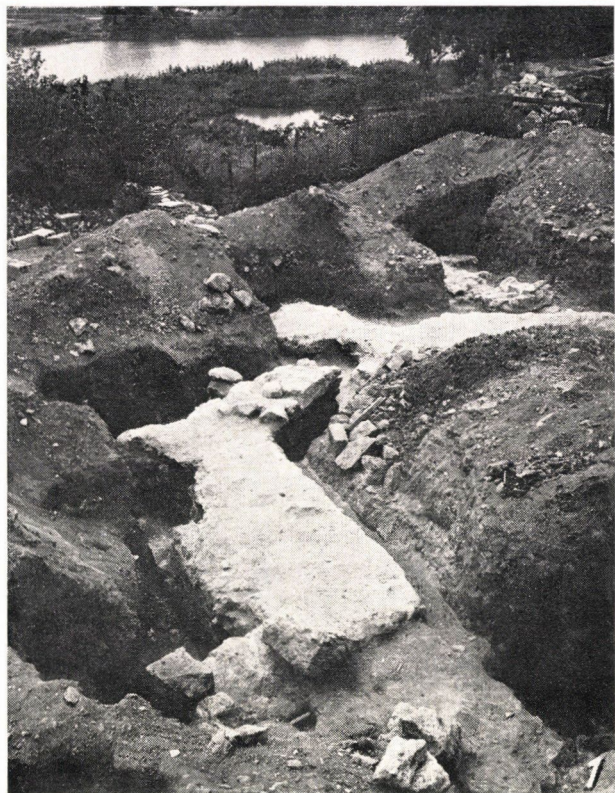
¹³ Karácsonyi J., i. m. 346. — 1475. május 14. Szerémújlaki közgyűlés, *Szűcs J.*, A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények: 43 (1972) 2. sz.

2. kép. Sárospatak. A ferences kolostor feltárt falai
 Рис. 2. Шарошпатак. Открытые стены францисканского монастыря
 Fig. 2. Sárospatak. Les murs dégagés du couvent des Franciscains

3. kép. Sárospatak. 1. A ferences templom szentélye. — 2. A szentély falába épített bordatöredék. — 3. Középkori szint a szentélyben. — 4. A szentély É-ről

Рис. 3. Шарошпатак. 1. Апсида францисканской церкви. — 2. Обломок гурты в стене апсиды. — 3. Средневековый дневной уровень в апсиде. — 4. Апсида с северной стороны

Fig. 3. Sárospatak. 1. Le chœur de l'église des Franciscains. — 2. Fragment de nervure encastrée dans le mur du chœur. — 3. Niveau médiéval dans le chœur. — 4. Le chœur vu du nord

4. kép. Sárospatak. 1—2. A klarissza kápolna szentélye. — 3. Az É-i kváderes támpillér. — 4. Az É-i fal pillér-
lábazatokkal

Рис. 4. Шарошпатак. 1—2. Апсида капеллы клариссанских монашек. — 3. Северный контрфорс из квадров. —
4. Северная стена с цоколями столбов

Fig. 4. Sárospatak. 1—2. Le chœur de la chapelle des Clarisses. — 3. Le contrefort septentrional en pierre de
taille. — 4. Le mur septentrional avec soubassements de piliers

1509-es összeírás szerint hazánkban 70 kolostorban 1700 barát tevékenykedett, számuk 1523-ban 1472-re csökkent.¹⁴

A ferences obszervancia megerősödését két körülmény követte: harc az eretnesség ellen és a hitetlen török ellen. Történetírásunk az utóbbi években derített fényt fontos szerepükre, amelyet a Dózsa-féle parasztháború kirobbanásának előkészítésében játszottak. A török ellenes keresztes háború hirdetésével és szervezésével Bakócz érsek az obszervans ferences rendtartomány szervezetét bízta meg, végrehajtására április 9-én Dézsi Balázs vikariust nevezve ki. A forrongás gócai és pólusai mindenütt egybeesnek az obszervans ferences vikária 1–1 jelentős kolostorával.¹⁵ A Dózsa parasztháborúban egyik vidéki gócpont Abaúj és Zemplén megye határterülete, két pólusa a szikszói és pataki rendház.¹⁶ Május végén Patakon táborozott egy keresztes sereg. Parancsnoka magát egyszerűen belliger cruciferrum-nak nevezte, és felháborodott levélben fordult Heteley Mihály tokaji várnagyhoz, aki elfogott és kivégeztetett önkénteseket.¹⁷ E sereg tevékenysége sugárzott ki Kassa, másfelől É-ra Szalánc és Somoskő irányában. A pataki vár fenyegetettsége tükröződik Pálóczy Antal június 6-i levelében, valamint a tevékenysége a nemesi védekezés megszervezésében, erőfeszítése a felkelés leverésére.¹⁸ A pataki örkerület fontos szerepet játszott a felkelésben, erre utal egy datálatlan helytartói rendelet, mely a pataki és jenői custodiába nevez ki biztost azzal a megbízással, hogy a jót dicsérje meg, a rosszat „közülük kinyesni és a bűnösöket méltó fegyelmezésnek alávetni” a biztos feladata.¹⁹ A parasztháború leverése után valamennyi örkerületet felülvizsgálták, 1515 pünkösdjén összegyűlt a helytartói káptalan, mely a súlyosabb bűnnel vádolt szerzetesek vallatását és büntetését szabályozta. Arra nincs adat, hány ferences barát bűnhődött 1514-es tetteiért.²⁰

A pataki egyházukat ebben a században súlyos veszteségek érték. A Pálóczyak kihaltával Perényi Péter foglalta el Patakot, aki a 30-as évek végén a reformáció híve lett. Sajnos, 1534–35-ben készült összeírás, mely a kolostorban lakó testvérekre vonatkozik, elveszett.²¹

1537-ben a jászberényi közgyűlésen a hittudományi iskola helyül Sárospatakot jelölték.²² A kolostor élete ezután lehanyatlak. Perényi Péter visszakövetelte a drága miseruhát, melyet a Pálóczyak készítettek, amelyet Kolozsvárott őriztek. Az újhelyi vár ostromának idején megengedte katonáinak, hogy kifosszák a kolostort.²³

Az 1544-es, Váradon tartott közgyűlés a pataki örkerülethez sorolja a megszüntetett szécsényi örkerület két kolostorát, a lipitait és vámosit.²⁴

A nagy terület miatt az 1546-ban szintén Nagyváradon tartott közgyűlésen a sárospataki őrséget feloszlatták, és a nagybányaihoz csatolták.²⁵ A közgyűlés

5. kép. Későgotikus mérmű töredéke

Рис. 5. Обломок позднегоготического резного орнамента
Fig. 5. Fragment de fenestration gothique tardif

megengedte, hogy az itt lakó ferencesek a kolostort elhagyják.

1548. után a kolostort Perényi Gábor leromboltatta. Az 1567-i összeírás, mely Perényi Gábor által elfoglalt monostorok és egyházak jegyzékét tartalmazza, így említi.²⁶

Mint az ásatásból is kiderült, a templom és kolostor lerombolása olyan mértékű volt, hogy már a XVII. században felszín alá kerültek az alapfalai.²⁷

Az ásatások napfényre hozták a ferences rend női ágának, a Kláraszűzek kápolnájának alapfalát is. Egyházuk védőszentje: Szent Anna. Alapítása 1385. tájára keltezhető.²⁸

¹⁴ Szűcs J., i. h.

¹⁵ Szűcs J., Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság 1972. 11.; Ua., Nemzet és történelem, (Bp. 1974).

¹⁶ Szűcs J., A ferences obszervancia...

¹⁷ Barta G. – Fekete Nagy A., Parasztháború 1514-ben (Bp. 1973) 92. „Ha a foglyokat elveszejtenék, Isten és a Szentkereszt segítségével, melynek diadalmas jelét mellünkön viseljük és amittől el nem válunk, testvéreinket, amíg csak egy is él közülünk, el nem hagyjuk, hanem szenvedéseiket megbosszuljuk, s birtokaidat, és javaidat elpusztítjuk és tövig leromboljuk.”

¹⁸ Barta G., i. m. 172. – Június 21-én a Szikszói táborbontás napján Csicsva várában időzött, nem sokkal később Homonnán van, ahol Rozgonyi Istvánnal és Homonnai Jánossal fontos ügyben tárgyalhatott.

¹⁹ Szűcs J., A ferences obszervancia... 259. – Formularium f. 14 v – 16 v.

²⁰ Szűcs J., i. h.

²¹ Karácsonyi J., i. m. 392.

²² Karácsonyi J., i. m. 398.

Mályusz E., Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. (Bp. 1971) 285.

²³ Karácsonyi J., i. m. 400.

²⁴ Karácsonyi J., i. m. 406.

Pataki őrséghez tartozott: pataki, czékei, vámosi, lipitai, (okolicsnai) és galgóczyi kolostor

²⁵ Karácsonyi J., i. m. 407.

²⁶ Kandra K. szerk: Adatok az egri egyházmegye történelméhez, II. (Eger 1887) 549. – „Monastery Franciscanorum per eundem gabrielem Pryny diruti, in oppido Sárospatak existens.”

²⁷ Karácsonyi J.: i. m. II. 146. – „Mostmár helyét se lehet biztosan megállapítani”

²⁸ Karácsonyi J.: i. m. II. 454. Az alapítást Erzsébet, vagy Mária királynő gondoskodásának lehet tulajdonítani.

1391-ben Toronya falu birtoklásáért fellépnek a Perényiekkel szemben.²⁹

1395. és 1397-ből származó adatok a földi vagyronról való lemondásukra vonatkoznak.³⁰

1398-ban Aba faluban levő rét birtokába, egy ismeretlen adományozó által, beiktatják őket.³¹

1401. április 8-án kelt IX. Bonifác pápa engedélye, amelyből megtudjuk, hogy kolostoruk a minoriták kolostora mellett állott. A pápa engedélyezte, hogy a klarisszák egy ablakot vágjanak, feltehetően a templom D-i falába, hogy vasárnapokon és ünnepnapokon a ferencesek miséit hallhassák és láthassák az Oltáriszentséget. A pápa megerősíti őket a ferencesektől adományul nyert telek és kápolna birtokában.³²

A klarisszák kápolnája előkerült a Görbe utcában, a ferencesek temploma mellett, megcáfolta azokat a feltevéseket, melyek a Széldombon levő romokhoz kapcsolódtak.³³

1503-ban Toronya faluban levő birtokaikban kérésükre megegyezően beiktatták őket, új adománylevelet állítottak ki részükre.

Sorsuk a ferencesekéhez hasonlóan alakult, 1556-ban a nagyszombati társaik tekintik magukat a patakiak örököseinek Toronya falu birtoklásában, tehát a pataki klarisszák Nagyszombatba menekültek.³⁴

A koldulórendi építési hagyományokat, az egységes építkezési módszert meghatározó két tényező a rend céljával magyarázható: a teljes szegénység, mely az építkezések teljes egyszerűségének szigorú parancsához vezetett, másrészt a nagy embertömegek lelki gondozása, mely a városokba való településhez és a templomoknak igehirdetésre való minél alkalmasabbá tételéhez vezetett.³⁵ A koldulórendi gótika jellemzői pataki romjainkban is fellelhetők: sokszögzáródású szentélyhez feltehetően itt is egy hajó csatlakozott. Analógiák: Buda, Margitsziget, Veszprém, Sopron.³⁶ A torony a hajó É-i oldalán található, lehetséges, hogy a kolostor is itt helyezkedett el. A torony ugyanis nem független a kerengőtől.³⁷ A ferences templom legközelebbi párhuzamának (alaprajzában, korbán is,) a budait tarthatjuk.³⁸ Sajátos vonás a templom mellé épült klarissza kápolna, mely további kutatást igényel.

A jövőben szeretnénk a kolostort is feltárni és ezzel adatokat szolgáltatni a feltárt hazai ferences kolostorok történetéhez. A pataki rendház jelentőségét, fontos szerepét a város középkori életében, történelmünkben, reméljük, a fenti adatok híven tükrözik.

Dankó Katalin

FORSCHUNGSBERICHT DER FRANZISKANERKIRCHE IN SÁROSPATAK

Auszug

In Sárospatak (Kom. B-A-Zemplén), in einem von dem Fluß Bodrog und dem Suta-Bach begrenzten erhöht liegenden Gelände brachten die Ausgrabungen der Jahre 1972 und 1974 in der Görbe-Gasse die vieleckförmig abschließenden Chöre der mittelalterlichen Franziskanerkirche und der in ihrer Nachbarschaft erbauten Kapelle der Klarissen ans Tageslicht (Abb. 1–2). Der Chor der Franziskanerkirche (größte Breite 6,5 m) ist der ältere, in seiner Mauer wurde in sekundärer Anwendung ein Rippenfragment aus dem 13. Jahrhundert eingebaut (Abb. 3 1–4). Die Kirche blickt nach Osten, in westlicher Richtung konnte die Ausdehnung des Schiffes bisher nicht bestimmt werden.

Der Bautradition der Franziskaner entsprechend kann die an der N-Seite des Chors zum Vorschein gekommene Grundmauer, die durch die Friedhöfe des nahen Hospitals aus dem 17. Jahrhundert gestört wurde, wahrscheinlich mit dem Turm identifiziert werden.

Die durch den W-Teil des Chors verlaufende Mauer kann wahrscheinlich mit der 1445 erfolgten Befestigung des Klosters in Verbindung gebracht werden. Nördlich von der Kirche kam ein kleinerer polygonaler Chor, dessen größte Breite 5,5 m beträgt, zum Vorschein. Auf den Chor hat man das Haus Görbe-Gasse Nr. 2 gebaut, das Schiff kann wegen der Bebautheit des Geländes nicht erschlossen werden (Abb. 4 1–4).

Die Datierung dieses Objekts ist durch ein spätgotisches Maßwerkfragment ermöglicht (Abb. 5).

Es gelang nicht die Klostermauern zwischen den beiden Chören zu erschließen. Auf Grund der histori-

schen Daten ließen sich in Patak im 13. Jahrhundert die Franziskaner nieder, die ihre Kirche um 1260 erbauten und diese zu Ehren der heiligen Jungfrau Maria weihten.

Sie spielten in der Geschichte der mittelalterlichen Stadt sowie in der Vorbereitung des 1514 von Dózsa angeführten Bauernkrieges eine wichtige Rolle. Nach den 30er Jahren des 16. Jahrhunderts geriet das Kloster in Verfall und die Franziskaner waren infolge der Religionskämpfe gezwungen das Kloster 1546 zu verlassen. Gábor Perényi ließ nach 1548 das Kloster abreißen und dieses wird in der Konsekration des Jahres 1567 schon so erwähnt. Der Frauenorden der Franziskaner, die Klarissen, deren Schutzpatronin die Hl. Anna war, haben ihre Kirche in Patak um 1385 gegründet. Aus einer, aus 1401 stammenden päpstlichen Genehmigung geht hervor, daß sie ihr Grundstück, auf welchem ihre Kapelle gestanden hat, als Geschenk von den Franziskanern erhalten haben. 1556 befinden sie sich nicht mehr in Patak, sondern sind nach Nagyszombat geflüchtet. Die Charakteristika der Gotik des Bettelordens sind auch in den Ruinen zu Patak zu erkennen: dem Chor mit vieleckförmigem Abschluß schloß sich auch hier ein Schiff an. Analogien sind in Buda, auf der Margaretheninsel, ferner in Veszprém und Sopron zu sehen. Ein eigenartiger Zug ist die neben die Kirche gebaute Kapelle der Klarissen, die weitere Forschung erfordert. In der Zukunft ist auch die Erschließung des Klosters geplant.

K. Dankó

²⁹ Fejér: Codex Diplomaticus X/8. 334.

³⁰ Karácsonyi J.: i. m. II. 529. — 1397-es adat adományt kér az apáca a földi javakról való lemondásért: 1 köből tiszta búzát, 3 sonkát, vagy szalonnát, 6 rőf lengyel posztót és 10 kassai veretű forintot.

³¹ Uo.

³² Uo.; Mályusz E., Zsigmondkori oklevéltár II. 980.

³³ Tudományos gyűjtemény 1818. 6. — Borovszky S., szerk: Zemplén vármegye története (Bp. 1896) 228. — A széldombi romok új értelmezése: Detsky M., i. m.

³⁴ Karácsonyi J.: i. m. II. 531.

³⁵ Entz G., A gótika művészete. (Bp. 1973.) 63.

³⁶ Fülep L. szerk: A magyarországi művészet története (Bp. 1970); Lócsy E.: Budapest III. Margitsziget

ferencendi templom és kolostor RégFüz 9–10 (1958) 45–46.; Pámer N., Gyula, ferences kolostor. RégFüz 16 (1963) 82.; H. Gyürkő K., Előzetes jelentés a budai domonkos kolostor ásatásáról. ArchÉrt 96 (1969) 99–104.; Nagy E., Az ozorai ferences kolostor. FA 20 (1969) 135–153.

³⁷ Joó T., Adalékok a sátoraljaújhelyi pálos-piarista templom történetéhez HOMÉ (1972) 153.

„Középkori eredetű pálos kolostortelepülés így az újhelyi is azt mutatja, hogy a koldulórendi kolostorok és templom alaprajzok sémáját követték” — Újhelyben a kerengő DK-i sarkában áll a torony, a szentély É-i falához csatlakozik.

³⁸ Altmann J., ArchÉrt 100 (1973) 82–83.

MECHANIKUS ADATFELDOLGOZÁS A RÉGÉSZETBEN. FÉNYLYUKKÁRTYA RENDSZER ALKALMAZÁSA ŐSRÉGÉSZETI ADATOK TÁROLÁSÁRA

A régészeti tárgyú publikációk számának és az újabb ásatások, leletmentések során felszínre kerülő anyag mennyiségének ugrásszerű növekedése szükségessé teszi új módszerek bevezetését és alkalmazását az információk rendszerezése és tárolása terén.

Az áttekinthetetlen irodalmi adatbőség, vagy egy telepásatás feldolgozásakor értékelendő többeszes nagyságrendű leletanyag önmagában is kényszerítő erővel követeli a hagyományosnál ésszerűbb, maradandóbb és főként gyorsabb dokumentálást, melynek segítségével egy-egy részmunkafolyamat végzésekor könnyen lehet tájékozódni.

Kralovánszky Alán néhány évvel ezelőtt hasonló indítékoktól vezérelve rövid áttekintésben ismertette a különböző lyukkártyatípusok alkalmazási lehetőségeit.¹ Salamon Ágnes pedig V. századi és avar kori régészeti anyag szegélylyukkártyával történő feldolgozására állított össze kódrendszert.²

Mi a lyukkártya rendszerek közül azért választottuk a fénylyukkártyát, mert ez egyidejűleg alkalmas különféle adattípusok tárolására, így a kezelés könnyű és gyors elsajátítása után lehetőségünk van egy adott korszakra vonatkozó valamennyi forrásanyagunkat ily módon rendszerezni.

Bibliográfiai adatok, egyetemen vagy anyaggyűjtemések során összeállított jegyzetek, ásatási leletek, fényképek és diapozitívek fénylyukkártya segítségével nyilvántarthatók és ezen különböző forrásokból adott kérdésfeltevésre egyszerre nyerhetünk választ. Másrészt, mint arra még részletesebben visszatérünk, mindig van lehetőség bővítésre és továbbfejlesztésre, azaz egy új fogalom, vagy akár egy teljesen új adatsort beépítésére, úgy hogy az nem vonja maga után az egész rendszert megváltoztatását.³

A fénylyukkártya rendszer a névadó fénylyukkártyákból és a párhuzamosan alkalmazott hagyományos, általában A 6-os méretű mutatókártyákból, valamint a szakterületet reprezentáló gyűjtőfogalmak — címszavak — jegyzékéből áll.

A fénylyukkártyákra, méretüktől függően 3500–10 000 szám van kis, négyzet alakú mezőbe nyomva, ami azt jelenti, hogy az adott kártyán ennyi lyukasztási lehetőség van (1–4. képek). Annyi fénylyukkártyára van szükségünk, ahány fogalom címszavaink között előfordul, mert egy karton mindig csak egy szakfogalmat képvisel.

A mutatókártyák információ hordozóul szolgálnak, s irodalmi, vagy szakmai útmutatásokat tartalmaznak, lényegében tájékoztató szerepük van (5. kép). Mind-

egyiket 1-től folyamatosan egy sorszámmal látjuk el, a könnyebb kezelhetőség kedvéért a jobb felső sarokba írva a kartont jellemző nyilvántartási számot. Éppen ezek a számok kapcsolják össze funkcionálisan a két-fajta kartoték rendszert oly módon, hogy a szükséges fogalmaknak megfelelő fénylyukkártyára mindig annak a mutatókártyának a sorszáma lyukasztjuk, melynek adatait a rendszerben tárolni szeretnénk.

A könnyebb megértés kedvéért mindezt egy példán illusztráljuk. Először elkészítjük a mutatókártyát (itt illusztrált kartont), melyen az éppen soronkövetkező sorszám szerepel (5. kép). A regisztrált dokumentumot a címszójegyzék segítségével értékeljük, mégpedig földrajzi, időrendi és szakmai szempontból. Az így nyert fogalmak a descriptorok, melyek a tárgy, vagy irodalmi adat legfontosabb tulajdonságait (elnevezés, lelőhely, kor, anyag, méret stb.) a primer érzékelés szintjén határozzák meg. A már rögzített fogalmaknak megfelelő fénylyukkártyát kiemeljük a tárolószekrényből és következetesen ellenőrizzük, hogy a hozzájuk tartozó egy, vagy több, bővebb, általánosabb tartalmú főfogalmat képviselő kártyák is kiemelésre, ill. lyukasztásra kerüljenek. A fénylyukkártyákon mindig a mutatókártyákon szereplő nyilvántartási sorszámmal lyukasztjuk, a mi példánk esetében a 13 fogalomnak megfelelő fénylyukkártyára a 258-as mezőt.

Kikereséskor ennek a folyamatnak a fordítottja játszódik le. Egy kombinált kérdésfeltevésnél — pl. Milyen figurális ábrázolással díszített kerámia és fém edényeket ismerünk a Hallstatt-korból Közép- és Délkelet-Európában? — úgy járunk el, hogy a kérdésben szereplő fogalmakat reprezentáló lyukkártyákat kiválogatjuk, fénylőn értékeljük, majd a pozitív választ tartalmazó számadatok szerinti mutatókártyákat kikeresjük és máris rendelkezésünkre állnak azok a források, ahonnan bővebb információkat kaphatunk.

A címszójegyzék

A címszavak jegyzéke az egész rendszer magja, melynek megfelelő, mindig saját igények szerinti összeállítása a funkcionálisan túlmenően is meghatározó. Ez a lista nem az őskornak, mint szakterületnek a rendszerét ábrázolja és nem felel meg az egyes szakágak részletes kívánalmainak sem, *csupán egy modell*, melynek alapján bárki munkaterületének megfelelő jegyzéket alakíthat ki. A nagyobb témák, anyagleírások címszavakra történő lebontása a mechanikus adatfeldolgozó

¹ Kralovánszky A., Dokumentációs kártyarendszerek és alkalmazásuk lehetőségei a régészeti egyéni kutatásban. AR 6–7 (1965–66) 211–218.

² Salamon Á., Az V. századi és az avar kori régészeti anyag lyukkártonra alkalmazott kódrendszere. ArchÉrt 93 (1966) 284–290.

³ A régészetben, mint más tudományágakban is vita folyik a mechanikus és elektronikus gépi adatfeldolgozási módszerekről. Véleményünk szerint csupán idő kérdése, hogy az egyre szaporodó szakirodalmi információk és a már-már áttekinthetetlen leletmennyiség racionális adatfeldolgozásra sarkallja a kutatókat. A mind-

szűkebb szakterületekre való specializáció időleges meglekvést jelenthet ugyan, de senki sem mozgathat otthonosan még egy lehatárolt témakörben sem, ha a nagyobb korszakokról való áttekintésről és a történeti összefüggések vizsgálatáról lemond. Nem kevésbé fontos szempont olyan dokumentációs rendszerek létrehozása, melyek a szubjektív interpretációk és kategóriák kikapcsolásával hosszútávra lehetőséget és alapot nyújtanak a kutatómunkához. Ez a cikk a szerzők közös munkája, mely egy németországi viszonyokra érvényes, rövidebb változatban alapszik.

		A C E G I K M O Q S U W Y																																																																													
		5				10				15				20				25				30				35				40				45				50				55				60				65				70				75				80				85				90				95					
Bestell-Nr. 156 94 20 0 500 41	100																																																																														
	200																																																																														
	300																																																																														
	400																																																																														
	500	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	1000	1																																																																		
	600																																																																														
Schlachkarte	700																																																																														
	800																																																																														
	900																																																																														
	1500	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	1500																																																																			
	600																																																																														
	700																																																																														
robotron Organisationsmittel	800																																																																														
	900																																																																														
	2000	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	2000	2																																																																		
	100																																																																														
	200																																																																														
	300																																																																														
400																																																																															
4	2500	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	2500																																																																			
	600																																																																														
	700																																																																														
	800																																																																														
	900																																																																														
	3000	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	3000	3																																																																		
5	100																																																																														
	200																																																																														
	300																																																																														
	400																																																																														
	3500	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	3500																																																																			
	600																																																																														
6	700																																																																														
	800																																																																														
	900																																																																														
	4000	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	4000	4																																																																		
	100																																																																														
	200																																																																														
Ag 315/70/DDK 29 III/18/76 3587	300																																																																														
	400																																																																														
	4500	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	4500																																																																			
	600																																																																														
	700																																																																														
	800																																																																														
5	900																																																																														
	5000	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	5000	5																																																																		
	100																																																																														
	200																																																																														
	300																																																																														
	400																																																																														
6	5500	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	5500																																																																			
	600																																																																														
	700																																																																														
	800																																																																														
	900																																																																														
	6000	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	6000	6																																																																		
	100																																																																														
	200																																																																														
	300																																																																														
	400																																																																														
	6500	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9	10 1 2 3 4 5 6 7 8 9	20 1 2 3 4 5 6 7 8 9	30 1 2 3 4 5 6 7 8 9	40 1 2 3 4 5 6 7 8 9	50 1 2 3 4 5 6 7 8 9	60 1 2 3 4 5 6 7 8 9	70 1 2 3 4 5 6 7 8 9	80 1 2 3 4 5 6 7 8 9	90 1 2 3 4 5 6 7 8 9	6500																																																																			
	600																																																																														
700																																																																															
800																																																																															
900																																																																															

Karten bei Auswertung bitte an der unteren sowie der rechten Kante aufstoßen!

1. kép. A 4-es formátumú fénylyukkártya
Рис. 1. Световая перфокарта размера № 4
Fig. 1. Carte perforée de format 4

A C E G I K M O Q S U W Y

0	10	20	30	40
50	60	70	80	90
1	1	1	1	1
2	2	2	2	2
3	3	3	3	3
4	4	4	4	4
5	5	5	5	5
6	6	6	6	6
7	7	7	7	7
8	8	8	8	8
9	9	9	9	9
10	10	10	10	10
11	11	11	11	11
12	12	12	12	12
13	13	13	13	13
14	14	14	14	14
15	15	15	15	15
16	16	16	16	16
17	17	17	17	17
18	18	18	18	18
19	19	19	19	19
20	20	20	20	20
21	21	21	21	21
22	22	22	22	22
23	23	23	23	23
24	24	24	24	24
25	25	25	25	25
26	26	26	26	26
27	27	27	27	27
28	28	28	28	28
29	29	29	29	29
30	30	30	30	30
31	31	31	31	31
32	32	32	32	32
33	33	33	33	33
34	34	34	34	34

veb tu-otchnik, AL. Organisationsmittel Leipzig

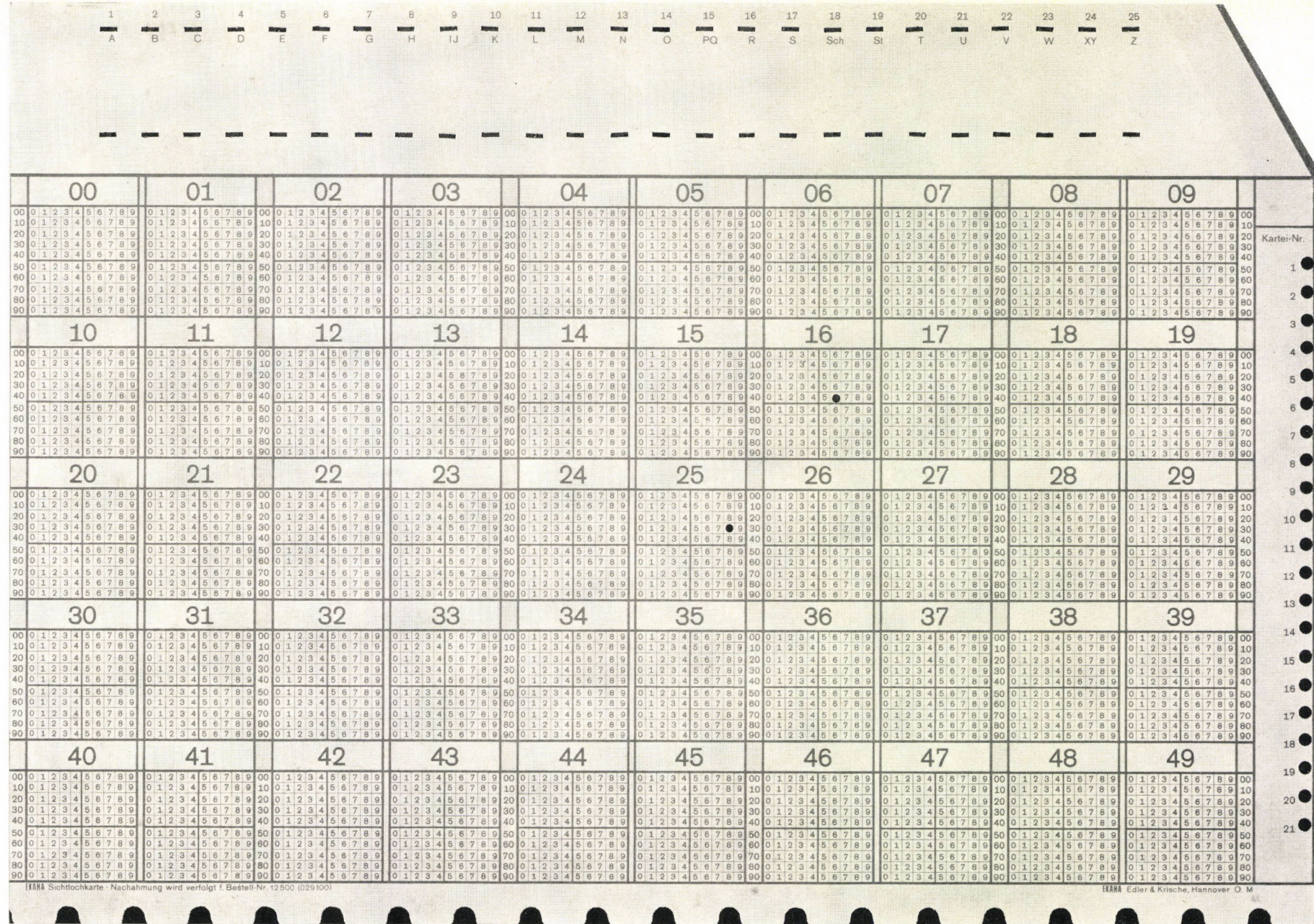
Ag 315/68/DDR 12 III/18/96 2486

Schilochkarte

bestell-Nr. 156 94 20 0 40

2. Кép. A 5-ös formátumú fénylyukkártya
Рис. 2. Световая перфокарта размера № 5
Fig. 2. Carte perforée de format 5

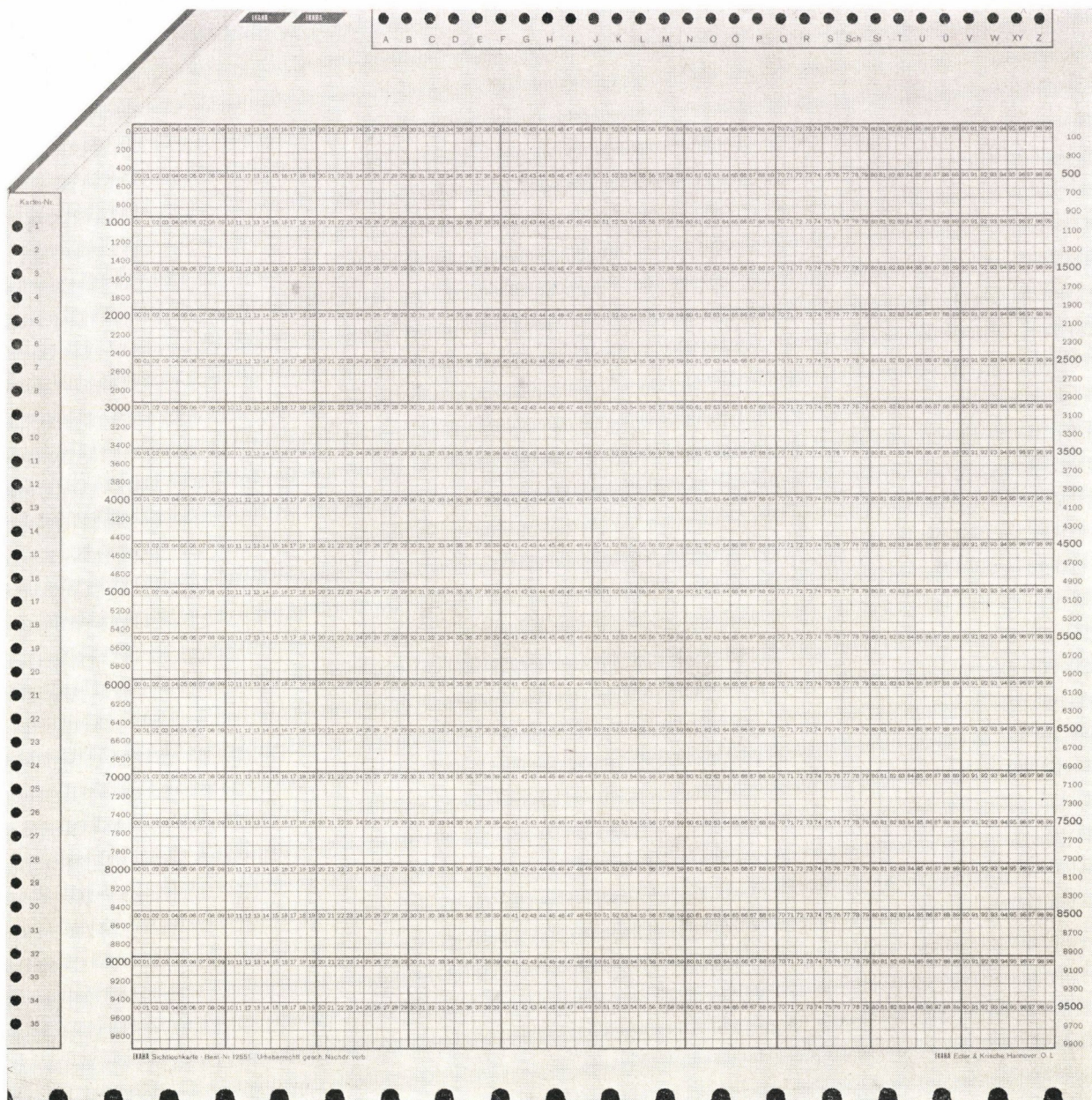

3. kép. A 4-es formátumú fénylyukkártya, 5000 lyukasztási lehetőséggel

Рис. 3. Сетовая перфокарта размера № 4 на 5000 отверстий

Fig. 3. A card perforated by format 4, permitting 5000 perforations

4. Kép. 30×30 cm nagyságú fénylyukkártya, 10 000 lyukasztási lehetőséggel

Рис. 4. Световая перфокарта размером 30×30 см. на 10 000 отверстий

Fig. 4. Carte perforée de dimensions 30×30 cm, permettant 10 000 perforations

rendszer alapját képezi. A címszójegyzék esetünkben a szegélylyukkártyák kódjaihoz hasonló szerepet tölt be. A címszavak túlfinomítására való kísérlet, mely minden egyes szakterületen a leletek térben és időben való beosztására az összes szóba jöhető és potenciális variációt figyelembe venné, mechanikus adatfeldolgozás keretein belül nem szükséges és nem is célszerű.⁴ Az ilyen rendszereknél a több vonatkozásban is lehetséges variálhatóság a követelmény, s ez a fénylyukkártyáknál kielégítő mértékben biztosított. Így minden címszó – legyen az földrajzi, időrendi, vagy egy szakterületről kiválasztott – szükség szerint tovább osztható oly módon, hogy

a differenciáltabb megkülönböztetésre szolgáló új fogalmaknak egy új fénylyukkártyát állítunk fel, ill. azt beépítjük a már meglévő rendszerünkbe. A régi, ezáltal főfogalommal vált címszavakhoz tartozó kártyákat újra fel kell osztani, és a finomításnak megfelelően tovább lyukasztani. Ugyanilyen módon lehetséges új főfogalmak bevezetése is.

Felvetődik a címszójegyzék „helyességének” kérdése. Ezalatt az egyes címszavak szakszerű besorolását értjük a főfogalmak alá, mely a most bemutatásra kerülő

⁴ Az ilyen próbálkozás túllépne az adatfeldolgozáshoz szükséges fogalmakra bontás mértékét és öncélúvá

is válna, valamint lassítaná a mechanikus lebonyolítás ütemét.

G a l l u s, Sándor

A soproni Burgstall alakos urnái

Archaeologia Hungarica 13. Bp.1934. 53 p. 18 t.

Győr-Sopron m./ Dunántul / Magyarország/ DKEu.

Hallstatt C-D / Hallstatt-kor

Antropomorpf ábrázolások / művészet

Agyag/ szervetlen anyag

Urna / kerámia

5. kép. A 6-os méretű mutatókarton
Рис. 5. Карта 6-ого размера
Fig. 5. Le carton indicateur de grandeur 6

mintalista esetében is nem egy esetben vitára adhat alkalmat. Pl. a balta inkább a fegyverekhez, vagy az eszközökhöz sorolandó-e? Ennek eldöntése adott esetben szakszempontból jelentős lehet, de a kérdés megválaszolása a mi sikeres munkánk szempontjából lényegtelen. Fontos viszont az egyszer elhatározott besorolás konzekvens betartása, tehát pl. mindig a fegyverrel (mint főfogalommal) való együttlyukasztás.

Lényeges az is, hogy a besorolás a „normálmegértés” határain belül történjen, ami azt jelenti, hogy a főfogalmak alá nem szabad feleslegesen sok, vagy nem oda tartozó címszavakat rendelni, mert ennek következménye, ha a kérdésfeltevésünkre oda nem illő, vagy túl általános választ kapunk.⁵

A rendszer belső tagolása is igényli a használó szükségleteihez való formálást.⁶ A főfogalmak választékát és számát alaposan meg kell fontolni, mert ez nemcsak a lyukasztásra fordított időt, hanem a későbbi kérdéses lehetőségeket is erősen befolyásolja.

A kronológiai beosztás is vita tárgyát képezheti, mert érvénye területenként változó, s az új kutatási eredmények is természetszerűleg módosíthatják. Mégis helyes, ha mindenki az általa leggyakrabban használt fogalmakkal és kronológiai sémával dolgozik, mert több kronológiai rendszer egyidejű alkalmazása a címszavak aránytalanul nagy növekedéséhez vezetne, mely nemcsak az áttekintést, hanem a technikai kezelést is nehezítené, s ezáltal a gyors és célszerű alkalmazás háttérbe szorulna. Ettől függetlenül is lehetetlen valamennyi kronológiai rendszer figyelembevétele, mert az mindig egy másikra való hivatkozást is szükségessé tesz. Egy olyan ésszerű időrendet kell az egyes területeken

találni, mely a többivel párhuzamosítható. Ez nem okoz bonyodalmat, mert a földrajzi adatokon kívül, azonos kulturális jelenségek abszolút kronológiailag is figyelembe vehetők. Éppen azért szerepel ezen lyukasztási lehetőség a rendszerben, hogy olyan leletek is időben elhelyezhetők legyenek, melyek az alkalmazott kronológiai sémába, pl. bizonytalan kulturális hovatartozásuk miatt — nem illeszthetők, de abszolút kronológiai adataik ismertek.

A szakfogalmak mellett szükséges egy sor gyakran alkalmazott ún. „címfogalom” felvétele jegyzékünkbe, mert ezek a szakmai tartalom túlmenően további jellemzőkkel szolgálhatnak egy keresett irodalmi utalásnál. Ezzel a szakkódolás mellett újabb lehetőségünk adódik csak cím és nem tartalom szerinti ismert művek (t. között később elolvasandó irodalom) fénylyukkártyára való feldolgozására.

Ha olyan információk merülnek fel, melyek sehova sem sorolhatók be kielégítően, akkor az „általános” rovatban kell őket tárolni. Amikor az itt összegyűlt anyag úgy felduzzad, hogy sokszor veszünk innen információt, akkor a leggyakrabban előforduló címszavakat a jegyzék megfelelő helyére lehet átcsoportosítani és az „általános” listáról a lyuk megszüntetésével is törölni.⁷

Fénylyuk- és mutatókártyák

Magyarországon a MIGÉRT Vállalat (Bp. VI. Népköztársaság u. 2.) hozza forgalomba az NDK-ból importált kézi lyukkártyákat és a hozzájuk tartozó, lyukasztó és szelektáló berendezéseket.

Az átnézeti- vagy fénylyukkártya A 4-es és A 5-ös formátumban kapható, 7000 ill. 3500 lyukmezőből álló beosztással (1—2. kép), fekete, zöld és piros színben.⁸ Ára darabonként 1,10, ill. 0,70 Ft.

A kártyák kiválasztásánál általában a következő szempontokat kell figyelembe venni:

- a) A számbeosztás jól olvasható legyen, mert ezzel mind a lyukasztási, mind a leolvasási hibák csökkenthetők.
- b) A karton nagysága, azaz a lyukasztható egységek száma ne legyen kevés. Az 5000-nél kevesebb négyzetes mezőt tartalmazó kártyák irodalmi adatfelvételnél gyorsan megteleknek. Mindig csatolható ugyan a címszóhoz pótkártya, de ez a leolvasási hibalehetőséget növeli. (Fedésbe kerülő kártyák) Hogy ezt elkerüljük, inkább a 7000, vagy 10 000 négyzetes mezőt tartalmazó kártyákat használjuk. Méretük: 21 × 30, ill. 30 × 30 cm.
- c) A helyes oldal szerinti elrendezést megkönnyíti a kártya alján levő perforáció (3—4. kép.) Így a címszó a bal felső, levágott sarok mentén jól olvasható, ami lehetővé teszi a gyors kiválasztást és újra besorolást. A nálunk jelenleg kapható kártya nem perforált, helyette a bal felső oldalon fogazott, betűs beosztás van (1—2. kép), a címszó a jobb oldalra írható.

⁵ Ezt egy példával szeretnénk megvilágítani: ha valaki a „kalapács” fogalmat a „fegyverek” főfogalom alá sorolja és utána mondjuk Bajorország késő La Tène kori fegyveranyagára vonatkozó információkra kíváncsi, akkor a visszakeresőkor számtalan felesleges adatot is kap, mely csupán a helytelen besorolás következménye.

⁶ Schenkel, W., Nichtnumerische Datenverarbeitung. Informationsblätter zu Nachbarwissenschaften der Ur- und Frühgeschichte 4 (1973) 2—5. A szerző hangsúlyozza, hogy csak akkor kielégítő egy mechanikus, vagy gépi adatfeldolgozó rendszer, ha annak segítségével használója egy „modus vivendi”-t talál. — A következő munkákból általános útmutatást kaphatunk a fénylyukkártya alkalmazására vonatkozóan: Claus, F., Das Sichtlochkartenverfahren. Bücherei der Dokumentalisten 17. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu

Berlin, Institut für Dokumentation, 1963.; Hirsch, S., Stand der Anwendung des Sichtlochkartenverfahrens in der Information/Dokumentation. Zentralinstitut für Information und Dokumentation. (Berlin, 1966).

⁷ Ezért a lyukasztandó fogalmak mutatókártyán való jelölése részint sajátmagunk ellenőrzése, részint egy esetleges későbbi átcsoportosítás (pl. új főfogalmak bevezetése) miatt rendkívül fontos.

⁸ Korábban egyáltalán nem lehetett Magyarországon ilyen típusú lyukkártyát kapni. Kralovánszky A., i. m. 215. A jelenleg beszerezhető méretek kielégítőek a cikkben vázolt szakmai igények szempontjából. Mégis összehasonlításképpen bemutatunk két eltérő nagyságú, 5000, illetve 10 000 lyukasztási lehetőséget tartalmazó kártyát is (3—4. képek), mert különösen az utóbbi nagyon alkalmas hosszútávú munkára. Ezek a kártyák a hannoveri EKEHA Edler und Kirsche cég termékei.

Tárolásnál a főfogalmakon belül a kártyákat ABC sorrendben tartjuk, ami pontosan egyezik a lista címszavainak sorrendjével.⁹

A hagyományos mutatókártyáknál nem helyes A 6-nál kisebb méretűt használni, mert ennél az első oldal mintáknak megfelelő kitöltésén kívül (5. kép), még a hátoldalra is írhatunk kiegészítő jegyzeteket, információkat.

Lyukasztás és leolvasás

Legalább három ismertetőjegyet kell lyukasztani, mégpedig egy földrajzi, egy kronológiai és egy szakszempontból. A visszakérdezéskor már ez a minimális lyukasztás is meglehetősen jó célpontosságú adatokat eredményez. Természetesen minél több szakszempontot veszünk figyelembe a lyukasztáskor, annál inkább emelkedik a kérdezési lehetőségek és a kapott információk száma. Ha a fő és alárendelt fogalmak helyesen vannak beosztva és következetesen lyukasztva, akkor a keresett válasz igen célirányos és precíz lesz, nem kapunk felesleges információkat, tehát nem kell hiába kiemelni és visszahelyezni kartonokat, amivel jelentős időt spórolunk.

A kartonokat egy nem túl kemény alátétre helyezük, úgy hogy egész pontosan fedjék egymást. Kézi lyukasztó (6. kép) segítségével egyidejűleg hat karton még nehézség nélkül lyukasztható. Ha állandóan 6–8 szempontot lyukasztunk, ajánlatos egy elektromos kézi lyukasztó alkalmazása, melynek teljesítő képessége jóval nagyobb. Nagyobb könyvtáraknál jól bevált a kombinált lyukasztó és leolvasókészülék használata.

A leolvasás egyébként egy kis átvilágítható asztali pulton történik (7. kép), vagy egyszerűen fényforrás felé tartjuk az értékelendő, pontosan egymásra helyezett kartonokat és máris megkapjuk azokat a számokat, melyek a szóbajöhető forrásokra utalnak.

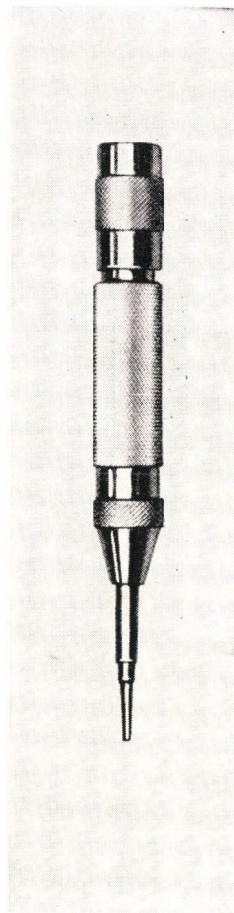
Idő- és pénzigény

A kartonokon kívül már minimális felszereléssel is eredményesen lehet dolgozni. A kézi lyukasztó ára 180 Ft, a leolvasókészüléké 1310 Ft, de mint említettük, ez nem is feltétlenül szükséges. Jó, ha mind a fénylyukkártyáknak, mind a számozott utalókartonoknak állandó tárolószekrényük van, mert ez is gyorsítja a tájékozódást és kikeresést. 2000 A 4-es karton tárolására alkalmas, zárható fadoboz ára 390 Ft, ugyanilyen A 5-ös kartonokhoz 341 Ft.

A munka megkezdésekor a címszójegyzék összeállításán kívül a legidőigényesebb a címszavaknak megfelelő lyukkártyák felirattal való ellátása és sorrendbe rakása. Valószínű és indokolt is, hogy korábban gyűjtött karton, cédula, bibliográfiai és egyéb jegyzetanyagát mindenki szeretné beépíteni az új adatfeldolgozó rendszerbe. Ilyenkor a teendő ezek sorszámozása, azonos sorszámmal a mutatókarton elkészítése, megfelelő földrajzi, időrendi és szakszempontok szerinti értékelése, a descriptorok lyukkártyákra való betáplálása.

Ez a kezdetben nagyobb időt igénylő munka az adatok szaporodásával rendkívül gyümölcsözővé válik, mert nemcsak az irodalmi vagy szakmai információk gyors megszerzése az egyetlen eredmény, hanem az is, hogy e módszer segítségével egyébként elfektetett, passzív adathalmazt is mobilizálhatunk, pl. egyetemi jegyzetek, külföldi tanulmányutak anyaggyűjtéseinek tartalmát.

A másik előnyös lehetőség telepátások, vagy nagy sorszámú temetők leletanyagának fénylyukkártyán való nyilvántartása. Az egyes leleteket megszámozzuk, és leírás helyett legjellemzőbb ismertetőjegyeiket és tulajdonságaikat (lelőhely, keltezés, tárgymegnevezés, anyag, díszítés stb.) a kiválasztott címszónak megfelelő kártyán

6.kép. Kézilyukasztó, fénylyukkártyák lyukasztására
Рис. 6. Ручная пробойка для световых перфокарт
Fig. 6. Foret à main pour percer les cartes perforées

lyukasztjuk. A későbbiekben a különböző szempontok szerinti értékeléskor, kombinált kérdésfeltevéseinkre ugyanolyan gyors és pontos válaszok nyerhetők, mint mikor irodalmi utalásokat keresünk.

Lényegében minden olyan anyag alkalmas fénylyukkártyára való feldolgozásra és értékelésre, mely szám-sor szerinti rendbe rakható és annak megfelelően tárolható.

Éppen ez a rugalmasság teszi lehetővé a már említettéken kívül különnyomatok, akták, korábban készült leíró- vagy szegélylyukkártyák beillesztését a rendszerbe.

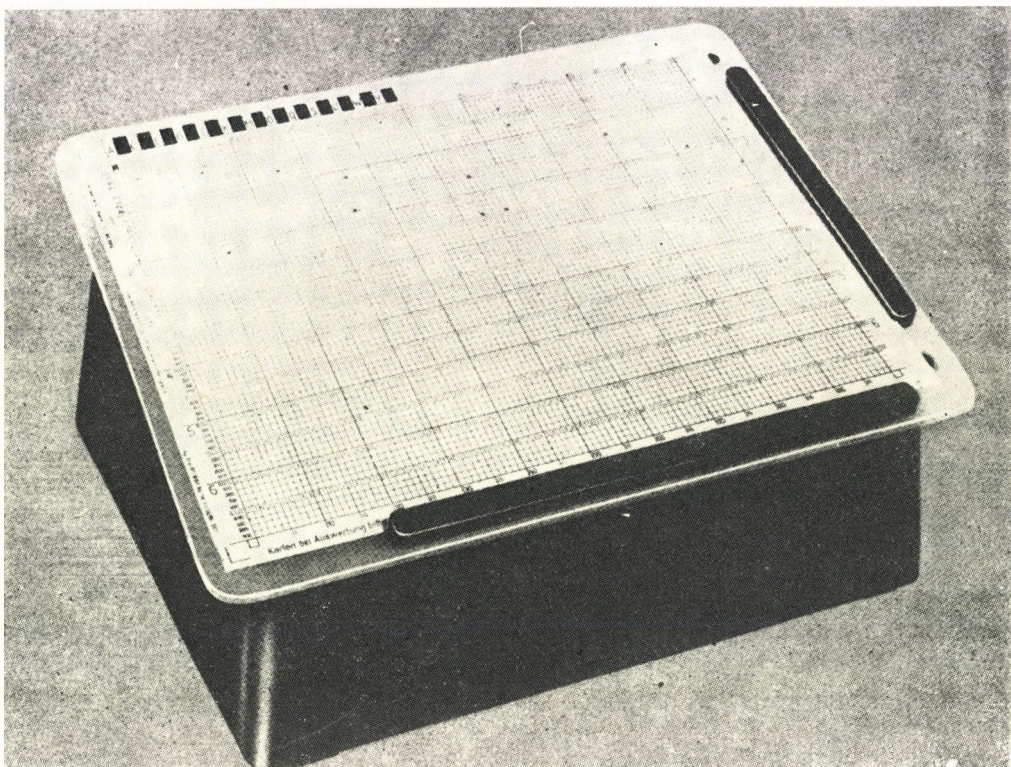
Nagyon megkönnyíti a tájékozódást, ha a különböző forrásanyagokhoz más-más színű, vagy különféle jelzésekkel ellátott mutatókartont használunk. Pl. könyvek adatait fehér, különnyomatokét rózsaszín, kézirások jegyzeteket zöld, leletanyagét kék, diákét sárga mutatókartonra — és így tovább — írjuk, mert visszakereséskor attól függően, hogy a kapott szám milyen színű kartonon található azonnal tudjuk, hogy hol keressük a bővebb információt.

Mikor érdemes fénylyukkártya rendszerrel dolgozni, vagy annak alkalmazására áttérni? Csakis olyan esetben, amikor már eleve nagy adathalmaz áll rendelkezésünkre, melynek állandó növekedése várható. Legpraktikusabb irodalmi és szakinformációk konzekvens elrendezésével és feldolgozásával kezdeni, később pedig a mindig aktuális kívánalmaknak megfelelően továbbfejleszteni a munkát.

⁹ Az egész rendszer egy erősen tagolt szakregiszterre hasonlít, kezelése pedig a szótárhasználatra, ahol a

lyukkártyák a lista (= szótár) címszavait megfelelő sorrendben képviselik.

7. Kép. Átvilágító berendezés fénylyukkártyák értékeléséhez.
Рис. 7. Просвечивающий аппарат для оценки световых перфокарт
Fig. 7. Dispositif radioscopique pour apprécier les cartes perforées

A szegélylyukkártyák alkalmazásával és kezelésével összehasonlítva előny, hogy a fénylyukkártyarendszer nem igényel speciális kódot, de hátrány, hogy mind a fény-, mind a kis mutatókártyákat csak meghatározott sorrendben lehet tárolni és használat után mindegyiket eredeti helyére kell visszahelyezni, ami ugyan csekély, de mégis bizonyos többlet időráfordítást igényel.¹⁰ Összehasonlíthatatlanul egyszerűbb és gyorsabb viszont a lyukasztási és értékelési művelet, mint a szegélylyukkártyáknál. Ugyanezen alkalmakkor a kártyák mechanikus igénybevétele (gyűrődés, szakítás stb.) is jóval csekélyebb. Azt mondhatjuk, hogy növekvő adatmennyiség esetén a fenti tényezők a fénylyukkártya nagyobb gazdaságosságához vezetnek.¹¹

Ezen túlmenően nem lebecsülendő előny az sem, hogy a mutatókártyák mérete, formátuma, színe szabadon megválasztható. Rengeteg felesleges munkától kíméljük meg magunkat, ha a meglevő pl. A 6-os méretű szegélylyukkártyán szereplő bibliográfiánkat, vagy egy leletsoportra vonatkozó leírókártyáinkat egyszerű átszámozással besoroljuk a mutatókártyák közé.

Aki korábbi anyagfelvételek alkalmával szegély-

lyukkártyával dolgozott, azt egyáltalán nem kell kidobja, vagy mint használhatatlan módszert félretette. Ugyanis a fény- és szegélylyukkártya kombinált alkalmazása még szélesebb információátviteli és szerzési lehetőségeket rejt magában, melynél a fénylyukkártya a szegélylyukkártyák előzetes szortírozására szolgál. Ezen összetett kártyarendszerek részletes elemzése már túllépne fejtegetésünk határait, de mint szóba jöhető és perspektivikusan megvalósítható módszert szükségesnek tartottuk megemlíteni.¹²

Az elmondottakban a modern, mechanikus adatfeldolgozási módszerek egyikét mutattuk be, egyet a sok közül, mely mindenfajta információ gyors és gépi segítség nélkül való feldolgozását és az adatok mindenkor visszanyerését teszi lehetővé. Alkalmazása nem kíván nagy anyagi befektetést és intézményes kereteket, könnyen elsajátítható és egyénileg is kivitelezhető.

A jövő azonban a komputeres adatfeldolgozásra, mely adattömegek tárolásán és visszakeresésén kívül sokoldalú analízis elvégzésére is hivatott. Ennek előkészítésére alakultak azok a munkacsoportok, melyek feladata a különböző információ nyelvek és a szubjektív

¹⁰ Kralovszky A., i. m. 213., 12–14. ábrák. Összehasonlítás a különböző kártyarendszerek alkalmazásának előnyeire és hátrányaira vonatkozóan. Bartels, W., Vergleiche der Wirtschaftlichkeit von Sichtloch-, Kerb- und Steilkarteikarten. Nachrichten für Dokumentation 14 (1963) 2, 65. további irodalommal.

¹¹ Ezzel összefüggésben kell megemlíteni az embernek a tudományos munkában is sajnálatosan érvényesülő „elfektető mentalitását”, azaz a kapott információk tényleges és tudatban való félretételét, talonba helyezését. Számtalanszor megessik, hogy pillanatnyi időhiány miatt egy-egy új könyvet, különnyomatot későbbi előadásra szánva elteszünk, s erre legjobb szándékunk

ellenére sem kerül sor, esetleg évekig. Ezáltal az ismeretanyag passzívvá válik, melynek megakadályozására szolgál többek között ez a lyukkártya rendszer is. Ugyanis ennek keretén belül nem fordulhat elő „elfelejtés”, az egyszer betáplált adatok sohasem vesznek el és bármilyen kérdésfeltevésnél az oda vonatkozó információk összessége szerepel a válaszban.

¹² A szegély és fénylyukkártyák kombinált alkalmazásához: Bergmann, G., Organisation und Herstellung eines Sichtlochkartensystems in die Zentralstelle für maschinelle Dokumentation in Frankfurt am Main (Berlin, 1969) 116–127.

szempontoktól mentes tárgymeghatározási és tárgyleírási módszerek kialakítása.¹³ Az egységes múzeumi dokumentációs rendszerek kiépítése, az adatbankok létrehozása és nem utolsósorban az átgondolt, gépi adatfeldolgozásra alkalmas lyukkártyás adattárolás mind alapot nyújtja-

nak egy későbbi, számítógép segítségével történő értékelésre, melynek eredményei ma még beláthatatlan, alig sejthető új ismeretanyaggal fognak szolgálni a régészet és történettudomány számára is.¹⁴

Heinz-Werner Dämmer—Jerem Erzsébet

Időrend
Kőkor
Paleolithikum
alsó paleolit
középső paleolit
felső paleolit
Mezolithikum
Korai neolithikum
Dunántúl
régébbi vonaldiszes kerámia kultúrája
Alföld
Körös kultúra
Alföldi vonaldiszes kerámia, korai szakasz
Középső neolithikum
Dunántúl
fiatalabb vonaldiszes kerámia kultúrája
Sopot—Bicske kultúra
Alföld
Alföldi vonaldiszes kerámia és csoportjai
Bükk kultúra
Szakálhát csoport
Vinča—bánsági kultúra
Késő neolithikum
Dunántúl
Lengyeli kultúra
Alföld
Tiszai—herpályi—csőszhalmi kultúra
Korai rézkor
Dunántúl
késő lengyeli kultúra
Alföld
Tiszapolgári kultúra
Középső rézkor
Dunántúl
Balatoni csoport
Ludanicei csoport
Alföld
Bodrogkereszturi csoport
Késő rézkor
Bolerázi csoport
Péceli (bádeni) kultúra
Korai bronzkor
Dunántúl
Zóki kultúra
Harangedények népének kultúrája
Nagyrévi kultúra
Kisapostagi csoport
Alföld
Zóki kultúra

Nagyrévi kultúra
Hatrani kultúra
Középső bronzkor
Dunántúl
Hatrani kultúra—tokodi csoportja
Dunántúli mészbetétes kerámia kultúrája
Vatyi kultúra
Koszideri időszak
Alföld
Hatrani kultúra
Perjamosi kultúra szőregi és gerjéni csoportja
Gyulavarsándi csoport
Füzesabonyi csoport
Hernádkak—megyasszói csoport
Koszideri időszak
Késő bronzkor
Dunántúl
Halomsíros kultúra
Alföld
Halomsíros kultúra
Pilisgyi kultúra
Felsőszőcsi csoport
Bronzkor vége
Urnasíros kultúra 1200
Dunántúl
korai urnasíros kultúra HA
késői urnasíros kultúra HB
Alföld
Gáva kultúra
Kujtace kultúra
Preszkita kultúra kezdete
Korai vaskor (Hallstatt kor) 750
Dunántúl
Hallstatt C
Hallstatt D
Alföld
Preszkita kor, Mezőcsáti kultúra
Szkítakori kultúra
Késő vaskor (La Tène kor) 450
La Tène A
La Tène B 400
La Tène C 300
La Tène D 100
Időszámításunk 0
Római kor
korai császárkor 164-ig
késői császárkor 427-ig
Alföld
szarmaták
Népvándorláskor 400—900
Honfoglaláskor 896-tól
Árpád-kor 1301-ig
Késő középkor 1526-ig

Földrajz
Világ
Európa

Észak-Európa

Dánia/Izland
Finnország
Norvégia
Svédország

Nyugat-Európa

Belgium/Luxemburg
Franciaország
Hollandia
Írország
Nagy-Britannia

KÖZÉP-EURÓPA

Ausztria
Alsó-Ausztria
Burgenland
Felső-Ausztria
Karinthia
Steiermark
Tirol
Voralberg

Csehszlovákia

Csehország
Morvaország
Szlovákia

Németország
Észak-Németország
Dél-Németország

Német Demokratikus Köztársaság

Brandenburg
Szászország
Thüringia

Német Szövetségi Köztársaság

Alsó-Szászország
Baden-Württemberg
Bajorország
Észak-Rajna vid./Westfália
Hessen
Rajna vid. — Pfalz/Saar vidék
Schleswig-Holstein/Hamburg

Svájc

Kelet-Európa

¹³ Computers and the Humanities 3 (1968) 2, 69—82. Megjelent egy nemzetközi áttekintés a múzeumokban folytatott komputeres tervmunkákról. Mi csak a legfontosabb intézményeket, munkacsoportokat, ill. programokat említjük, USA: Museum Computer Network—New York; Franciaország: Inventaire Général des Monuments et Richesses Artistiques de la France — Paris; NSZK: Arbeitsgruppe Museumsdokumentation (tevékenységükről szóló jelentés a Museumskunde 3 (1971)

kötetében jelent meg); Institut für Nichtnumerik des Deutschen Rechenzentrums-Darmstadt.

¹⁴ Goldmann, K., Zur Auswertung archäologischer Funde mit Hilfe von Computern. Die Kunde NF 19 (1968) 122—129.; Cowgill, G. L., Computer Applications in the Archeology. Computers and the Humanities 2 (1967) 1, 17—21. Továbbá az 1969-ben indított folyóirat az Archäographie, és a már idézett Computers and the Humanities egyes tanulmányai számolnak be az eddig elért eredményekről.

Lengyelország
Szovjetunió

Délkelet-Európa

Albánia
Bulgária
Görögország
Jugoszlávia

MAGYARORSZÁG

Dunántúl

Baranya m.
Fejér m.
Győr-Sopron m.
Komárom m.
Pest m.
Somogy m.
Tolna m.
Vas m.
Veszprém m.
Zala m.

Alföld

Bács-Kiskun m.
Békés m.
Borsod-Abaúj-Zemplén m.
Csongrád m.
Hajdú-Bihar m.
Heves m.
Nógrád m.
Szabolcs-Szatmár m.
Szolnok m.

Románia

DÉL-EURÓPA

Olaszország

Dél-Olaszország/Szicília
Észak-Olaszország
Közép-Olaszország

Portugália

Spanyolország

Ázsia

Kelet

Afganisztán
Irak (Mesopotamia)
Irán (Perzsia)
Jemen
Jordánia
Pakisztán
Szaúd-Arábia
Szíria/Libanon
Törökország

Kelet-Ázsia

Japán
Kína

Délkelet-Ázsia

India

Afrika

Egyiptom
Észak-Afrika

Amerika

Dél-Amerika
Észak-Amerika
Közép-Amerika

Ausztrália

Földközi-tengeri szigetek

Ciprus
Korzikai/Szardínia
Kréta/Égei szigetvilág

tájegység
helység

Erődítés/-módok

árok/vallum
bástya/kapu
fal
palánk
sánc
sövény
torony

Településmód/telepek

topográfia
apátság/kolostor/templom
barlang
castellum
erődített telep
falu/tanya
nyílt telep
oppidum
tell
udvar/udvarház/ház
vár
város
vízparti telep/cölöpépítmény

Háztartási eszközök

borotva
bútor
fésű
íróeszközök
kanál, kés, villa
lámpa
lapát
olló/pinzetta
tükrör

Szerszámok, eszközök

kőeszközök/kőszerszámok

Vadászati eszközök

csapda
háló
horog
szigony

mezőgazdaság

ásó
eke
csákány
kapa
kasza/sarló
örlőkö
vasvilla

fafeldolgozás

ék/fogó
fűrész
szög/csavar

fémfeldolgozás

fogó
kalapács

kohó
öntőforma/-minta
ponc/reszelő/véső
üllő

textil és bőrfeldolgozás

ár
orsógomb/orsókarika
szövőszék/-nehezék
tűk/varrótü

agyagfeldolgozás

kemence
korong
simítófa

kézművesség

asztalos
ács
bőrfeldolgozás
fazekas
kovács/öntőde
ötvösség
szövés, fonás

őskori technika/technika általában
mértékegységek

Gazdaság

állattartás
bányászat
földművelés/gabonatermelés
halászat/vadászat/gyűjtögetés
háziállatok/domesztikáció
import/export
kereskedelem/kereskedelmi utak
szőlőtermelés/borászat
vadállatok

közlekedési eszközök

hajó/csónak
kocsi/kerék
si/szánkó

lovaglás/lótarítás

kengyel
lószerszám (kantárveretek, szíjel-
osztók, phalerák)
nyereg
zabla

Temető

fejedelmi sír (Fürstengrab)
halomsíros temető
magányos sír
sírkö

Temetkezési szokások

csontvázas temetkezés
hamvasztásos temetkezés
részleges temetkezés
többszörös temetkezés
zsugorított csontvázas temetkezés

Sírtípusok

csónak temetkezés
fakoporsó
kamra sír
kőpakolás/kőláda sír
megalith sír
sírépítmény/sírkamra/sírkert
sírkő/szarkophág
téglasír
urnasír

Mellékletek

Fegyverek

Védőfegyverek

pajzs
páncél
sisak
vért

Támadófegyverek

balta/fejsze
új/parittyá
kard
lándzsa/dárda/pilum
lövegek
ostromfelszerelések

Ékszerek

Végtagokon viselt ékszerek

gyűrűk/gemmák/kameák
karperecek/karikák
lábpercecek

Testen viselt ékszerek

csüngők
díszkorongok, melltűk
fülbúrák
gyöngyök/kagyló és csiga ékszerek
láncok
nyakpercecek
öv, övcsatt, övkapocs
ruhakapcsolótűk/tűk általában

Fejen viselt ékszerek

diadém/hajpánt/korona
fülbevalók
hajkorongok/hajtűk

KULTUSZ

áldozat

áldozóhely/áldozógödör
állatáldozat
emberáldozat

vallás, mitológia, monda
idolok
istenek

négyszögletes-sánc/szent kerület
oltár/oltárkő
papok/sámánok/druidák
templomok/szentély
kultusz tárgyak

Művészet

ábrázolások (antropomorph)
elvont ábrázolások/szimbólumok
tárgy ábrázolások
zoomorph ábrázolások

festészet

barlangi festészet/bekarcolt ábrázolások
festett kerámia
falfestés/freskó
dombormű
mozaik
ornamentika
stílus

sziklarajz
szobrászat/kisplasztika

nép/nemzet
család/nemzetiség
népcsoport/kultúra
törzs

alamannok

avarok
etruszkok
frankok
gepidák
gótok
görögök
hunok
illyrek
kelták
longobardok
magyarok
markomannok
pannonok
quadok
rómaiak
szarmaták
szkiták
szlávok
venétek
vikíngek
népek a nevezetteken kívül

Anyagok

Szervetlen anyagok

érc
fémek/ötvözetek
arany
bronz
cín
ezüst
ólom
réz
vas
agyag
drágakő/féldrágakő
graphit
obsidián
só
tűzkő/szarukő
üveg
zománc

Szerves anyagok

borostyán
bőr/textil
elefántcsont
fa
gagát, lignit, szaproelit
kéreg/viasz
szaru/csonat
szén

Színek

Rokontudományok

antropológia
etnológia/etnográfia
földrajz
geológia
helynévkutatás
kémia/fizika/term. tud. vizsg.
klasszika archeológia
középkori történet/források
növénytan

numizmatika
ókortörténet/források
statisztika/számítógépes adatfeldolgozás
talajtan
zoológia

címfogalmak

adatok
alapkérdések
alapvetések
analízis
antik
befolyás
civilizáció
csoportok
elterjedés
ember
emlékek
eredet, származás
fejlődés
funkció
hatás
interpretáció
jelentőség/jelentés
kapcsolatok
keletkezés
kezdet
középkor
kultúra
kutatás
műemlékek
néprándorlaskor
őskor
őstörténet
probléma
régészet
rómaiak
tagolás/beosztás
történet

általános

bevezetések
bibliográfiák
csontvázak
depo leletek
elterjedési térképek
életrajzok
felsorolások
hamisítások
irodalomjegyzék/tartalomjegyzék
kézikönyvek
konzerválás, restaurálás, korroziovédelem
könyvtárak
kronológiai táblázatok
kutatástörténet
leletek
leletösszefüggések
metodika
múzeumok, múzeumügy
népszerűsítő művek
recenziók
referátumok
rekonstrukciók, modellek
stratigráfiák
személyek
szervezetek
tanulmányok
terminológia
típusok, típustáblák, tipológia
tudományelmélet
vezetők, katalógusok
vízi leletek

In diesem Beitrag wird ein Sichtlochkartensystem in seinem Aufbau und seiner Anwendung dargestellt. In der Diskussion über den Einsatz der Datenverarbeitung in der archäologischen Forschung vertreten die Verfasser die Ansicht, daß die Durchordnung der rasch steigenden Zahl archäologischer Publikationen und der besonders im Bereich der Siedlungsforschung sprunghaft anwachsenden Materialmengen in Zukunft zeitsparender Technologien bedürfen werden. — Die Arbeit an und mit einem solchen System stellt keinen Selbstzweck dar, sondern ist auf die schnelle Gewinnung benötigter Informationen gerichtet.

Die von der großen Informationsflut erzwungene „Flucht“ in immer kleinere Sachgebiete, führt neben notwendigen, verfeinerten Detailanalysen möglicherweise aber auch zum Verlust des Blickes für größere historische Zusammenhänge. Die Informationsbeschaffung im Rahmen der Datenverarbeitung ist also auch als Mittel gegen der vom „Problem der großen Zahl“ ausgehenden Zwang zur Spezialisierung zu sehen.

Das Sichtlochkartensystem besteht aus den namengebenden Sichtlochkarten und durchlaufend nummerierten Steilkarteikarten, die als Informationsträger dienen.

Grundlage des Systems ist das in die drei Gebiete Chronologie, Geographie und Sachgebiete untergliederte Stichwortverzeichnis, mit dessen Hilfe Inhalte in kurzer Form gelocht werden können.

Ein besonderer Vorteil in der Anwendung von Sichtlochkartensystemen liegt in der leichten Erlernbarkeit des Lochungs — und Ableseverfahrens, dem geringen Preis, der jederzeit möglichen Benutzung und der großen Variabilität der Ausgestaltung. Hieraus ergibt sich ein großer Anwendungsbereich. — Das hier vorgestellte System dient zunächst der Erfassung von Literaturzitate. Darüber hinaus ist es so angelegt, daß sich Sonderdrucke und Aktennotizen aller Art mit dem System sortieren lassen. Als weitere Anwendungsgebiete wurden die Durchordnung von Diatheken und Materialkomplexen genannt. Allgemein kann man sagen, daß sich in einem solchen System jedes Material aufschlüsseln läßt, das man nach fortlaufender Numerierung ablegen kann; wobei vor der Anlage eines solchen Systems stets eine Kosten — Nutzen — Rechnung durchzuführen ist, in der man den notwendigen Zeit — Kostenaufwand zur Erstellung mit der späteren Zeit — Kostenersparnis bei der Nutzung abzuwägen sucht.

H. — W. Dämmer — E. Jerem

NYUGAT-SZIBÉRIA ÉS AZ UGOR ŐSTÖRTÉNET*

A magyar kutatás a múlt század 40-es éveiben kezdett behatóan foglalkozni Nyugat-Szibéria ugor népeivel. A magyar nyelvtudomány jelentősen hozzájárult az uráli és finnugor nyelvek ronkságának és történetének felderítéséhez. Fény derült arra, hogy az obi ugor nyelvek és a magyar külön ágat képeznek a finnugor nyelvcsaládon belül. A vogulok (manysik) és osztyákok (hantik) epikus alkotásainak, szájhagyományainak gyűjtésével és közzétételével tudósaink nemcsak az obi ugorok szellemi műveltségének, vallásos hiedelmeinek megismerését mozdították elő, hanem érdemleges segítséget nyújtottak a finnugor ősműveltség feltárásához is.

A következőkben néhány olyan elméleti és módszertani elvet kívánok szemügyre venni, amelyek a finnugor, s ezen belül az ugor ág őstörténetének vezérfonalát alkotják. Ezek az elvek abból a megfigyelésből szűrődtek le, hogy a nyelv az őstörténeti korban társadalmi közösséget, elsődlegesen pedig az etnikai összetartozást szolgált. Feltételezhető, hogy a nyelv és az etnikai történet fogalmi teljesen, vagy csaknem teljesen egybeesnek. Ami ennek az egybeesésnek a határain kívül van, az a tudomány számára örökre hozzáférhetetlen. E módszertani elv értelmében az uráli és a finnugor nyelvek közös ősi szókincse, alak és hangtana e népek kialakulásának és őstörténetének egyetlen megbízható forrása. Az őstörténet korszakaiban bekövetkezett nyelvi kölcsönzések interetnikus kapcsolatokat tükröznek. Eből értelemszerűen következett, hogy az átvételek asszimilációs folyamatokat is bizonyíthatnak.

E módszer és elmélet ismérveivel tartozik az az elv is, hogy a szó, fogalom és a tárgy között csak egyirányú kapcsolat van. Vagyis, ha az összehasonlító finnugor nyelvtudomány valamennyi uráli, illetve finnugor nyelvben, vagy többségükben közös szót mutat ki, akkor bizonyítottan lehet tekinteni a szó fogalmi tartalmának és tárgyi megtestesülésének ismeretét is az őstörténelem valamely korszakában. Ezek szerint a

visszafelé, a tárgytól a szóhoz vezető kapcsolat nyomom követése elképzelhetetlen, mivel a módszer alapvető kiinduló eleme, a szó, ismeretlen.

Az uráli és a finnugor nyelvek közös szókincsét és egyéb jelenségeit magába foglaló ősi nyelvi modell, az alapnyelv vagy ősn nyelv e módszernek fontos eszköze, egyben elméleti alapja volt. Természetesen, mint a tudományos módszerek esetében ez gyakori, az alapnyelv fogalma és tartalma egymással szembenálló nézetek kereszttüzében állt és áll ma is. Különösen problematikus az uráli nyelvek kapcsolatának meghatározása. Lehetséges, hogy az uráli kapcsolatokat a „Sprachbund” — a szovjet nyelvtudományban a „jazikovaja liga” — fogalma adja vissza. Külön nehézséget támaszt az, hogy az uráli és a finnugor közös szókincs jellegénél fogva kevésbé alkalmas történeti következtetések levonására. Tanulságos kísérletezések, módszertani viták keresték az őstörténelem „rejtett” részleteibe való betekintés lehetőségeit. Egészen természetes, hogy komoly — néha dramatizált — vélemény különbségek alakultak ki. A magyar őstörténet egyik legvitatottabb kérdése az, hogy az Uráltól nyugatra vagy keletre fekszik-e az a körzet, ahol a finnugor csoportok, köztük az ugor népek kialakultak. Az utóbbiak között kell keresnünk a magyarok távoli elődeit. A keleteurópai (Volga-kámai) körzet felé hajló véleményeket támogatja az alapnyelv életföldrajzi szókincse, amely a keleteurópai vegyes erdőségre mutat. Emellett, a szibériai kapcsolatok horderejét senki sem vonja kétségbe. Többen feltételezik, hogy az i. e. 2. évezred eleje táján jelentős ugor csoportok az Uraltól keletre is terjeszkedtek. Visszatérő feltevésként jelentkezik az a nézet, hogy az ősi ugor magyarok a műveltebb türkök hatására az i. sz. 1. évezred közepe táján, a nyugatszibériai ligetes steppén tértek át az állattenyésztésre. A magyar és az obi ugor nyelvek közös lótenyésztési szókincse és juh szava mindössze arra figyelmeztet, hogy a távoli ősök még együtt, vagy

* A Magyar-Szovjet Történelem Szakbizottság 1974. július 23 — 25-én, Novoszibirszkben megtartott szimpóziumán felolvasott előadás szövege.

egymás közelében éltek, amikor az állattenyésztést megismerték. A kapcsolatok színhelyét illetően azonban nem téjékozottak. Többben mégis feltételezik, hogy a türkökkel, a klasszikus steppelakókkal kialakult kapcsolatok tették lehetővé az erdőlakó ugor magyarok számára a steppei állattartó életmódra való áttérést. Valóban, a magyar nyelvben honfoglalás előtti, jelentős türk eredetű állattenyésztési szókincs van. A közös, ősi ugor lótenyésztési és juhtartási szókincs türk eredetére nem derült fény. A kérdés nyitott, barátkoznunk kell azzal a gondolattal, hogy az ugorok legkorábbi állattartási ismeretei nem türk kapcsolatokból erednek.

Az uráli és a finnugor népek nem csupán szibériai, hanem belsőázsiai eredetének utolsó és legkövetkezősebb híve Molnár Erik akadémikus volt. Felfogása, lényegi hiányosságai miatt, nem aratott sikert. Mindamellel fellépésének elméleti és módszertani hordereje nagy. Molnár Erik kiváló teoretikus elme volt, az elérhető tudományos eredményekre alapozva kritikai elemzés alá vette a nyelvközpontú őstörténeti elméletet és módszert. Az ún. komplex módszert, az őstörténet kutatásában érdekelt valamennyi tudományos ágazat adatainak szintetizálására alapozott marxista-leninista elmélet és módszer alkalmazását javasolta. Az új elméleti és módszertani elvek kidolgozása során a szovjet kutatások jelentősége növekszik, mivel a szovjet tudomány a Szovjetunió területén lezajlott finnugor, ugor és magyar őstörténeti fejlemények elemzésének szinte minden lehetőségével rendelkezik. — Rögvest megjegyzem, s ezt a későbbiekben adatom, nem valamilyen elvont „szovjet tudomány”-ra, hanem súlyos kérdések megfigyeltével küszködő kutatói irányzatokra gondolok.

Be lehet-e hatolni a fehér foltokkal jelzett területekre, amelyeket a korábbi elképzelések tiltott zónákká nyilvánítottak? Vannak-e megalapozott lehetőségek a „tiltott” területekre való behatoláshoz? A komplexitás, más szóval, az ágazati határterületek rendszerében való gondolkodás sok ágazatban felhalmozódott adatok, elméletek és feltevések szintetizálását tételezi fel. Vagyis, tudományosan ellenőrizhető őstörténeti eredményekről és nem vágyakról, álmódosításokról van szó. — Mert ha vágyak kerülnének előtérbe, akkor jobb, ha megmaradunk a régi állapotoknál, az őstörténeti kutatásokat immár hagyományosan terhelő voluntarizmust felesleges újképletű tévhitekkel tetézni. — Minden tudományos ágazat fejlődésének belső törvényei és ellentmondásai vannak. Lehetséges-e áthidalni a különböző ágazatok gyakran egymásnak is ellentmondó adatait, elméleteit és feltevéseit, például a régészet és az ember-tan, valamint az utóbbi kettő és a nyelvészet eredményeit? Megtörténhetik, hogy olyan adatokat vagy elméleteket veszünk át egymástól, amelyek személyes elképzeléseinknek leginkább megfelelnek. Holott az átvett nézetek, következtetések a legnagyobb mértékben vitások lehetnek azokban az ágazatokban is, amelyekben keletkeztek. — Vegyük példaként Swadesh glottokronológiáját. Ez az elmélet és módszer a szókinés területén zajló nyelvi folyamatok ütemének állandóságát posztulálja. Ez a séma történeti dognak, matematikai köntösbe öltöztetett misztikum. Swadesh módszerének hatékonysága korlátozott, mivel csupán „elméletileg” lehetséges, hogy a szókinés változásainak ritmusa még azonos feltételek közepette is változatlan.

Nikonov V. A. a nyelv és az etnosz közötti korreláció bonyolultságára figyelmeztet. Figyelt arra, hogy a tudományos ágazatok határterületein a szintézis keresésének naív elmélete többrendbeli bajt okoz. Egyik ágazat alárendelése egy másik ágazatban divatos irányzatnak végzetes következményekre vezethet. Az évente összeomló légvárak építgetése a határterületeken nem

segíti, hanem hátráltatja a tudományok szintézisét.¹ A lényegét tekintve Nikonovnak igaza van, a gyorsított szintéziseknek vannak kellemetlen példái, amelyekre a szakemberek nem szívesen emlékeznek. Ő természetesen a szovjet tudományban előfordult esetekre gondolt, pl. a tripoljei műveltség és az ősszlávok összekapcsolására. Elvi értelemben hasonló csalódások, kiábrándulások a magyar tudományban is előfordultak.

A sikertelen őstörténeti szintézisek mellett vannak biztató eredmények, de még a negatív tapasztalatokat sem indokolt fölényes kézlegyintéssel elintézni. A tudomány, így az őstörténet olyan terület, ahol legyezőgészre, bájj vagy gúnymosolyra nem marad hely és idő. Okladnyikov A. P., Brjusov A. J., Csernecov V. N., Gurina N. N. és mások komoly tapasztalatokat szereztek és biztató eredményeket értek el az interdiszciplináris megközelítés hatékonysága terén. Többben sikeresen munkálkodnak a módszer elméleti megalapozásán és egyben felhívják a figyelmet a nyitott és problematikus kérdésekre. Az ma már kétségtelen, hogy a komplex megközelítés nem egyes tudósok személyes vágya, hanem a tudományos megismerés dialektikus folyamatának objektív irányzata.

Az előrehaladás érdekében tekintettel kell lenni a határterületek sajátos viszonyaira. A komplex módszert az ágazatok törvényszerűségeire kell alapozni. Ha Swadesh glottokronológiai módszerét a szókinés helyett a hangtanban alkalmazzuk, ahol a külső tényezők kisebb mértékben befolyásolják a jelenségeket, akkor értékes tájékoztatást kapunk. Esetleg törvényszerűségek felismeréséhez jutunk az egyes nyelvcsaládokon belüli magán- és mássalhangzók arányáról, kapcsolásuk szabályairól.² A történeti fonetisztika segítségével szerzett adatok a nyelvrokonság mélységeibe engednek betekintést. Az előzetes megfigyelések szerint a magyar nyelv a magán- és mássalhangzók arányát és kapcsolásukat tekintve a finnugor és a török nyelvcsalád között helyezkedik el, de közelebb a szláv nyelvekhez is. Ám, mivel a történeti hangtani és fonetisztikai kutatások a kezdeteknél tartanak, eredményeit tartózkodással kell fogadni. A hangtani folyamatok ütemének is vannak rejtett sajátosságai, a belső hagyomány és a külső tényező kölcsönviszonyának története a hangképzésben alig sejtett. Nyelvészeti elméletek és adatok szóserinti áttétele etnogenetikai folyamatok magyarázatára problematikus vállalkozás.

Az előzőekben említett szovjet tudósok véleménye megegyezik abban, hogy az i. e. 4–3. évezred folyamán a Bajkál–Angara–Jeniszej vonalától a Kelet-Baltikumig és Finnországig az északi erdő (tajga) övezetben közös jellegű régészeti műveltség alakult ki. Csernecov V. N. úgy vélekedett,³ hogy ez az egység az i. e. 6. évezred folyamán kezdett kialakulni. Ennek az óriási területet átfogó műveltségi egységnek halász-vadász hordozói az uráli embertani típushoz tartoztak, amelyek Csernecov V. N. véleménye szerint a tajga mongoloid őslakosai és az európai jövevényeknek a keveredéséből jött létre. Megjegyzni, hogy a roppant területet áthidaló egyezések elemzésekor és magyarázatok mind a konvergencia, mind a diffúzió jelenségeit tekintetbe kell venni. A tajga nagyjából egységes ökológiai tényezője jelentős mértékben meghatározta az erdőlakók műveltségének közös vonásait. Figyelemre méltó Gurina N. N. ide vonatkozó megállapítása,⁴ mely szerint az ökológia egyezéséből következő műveltségi azonosságokat gyakran etnikus ismérvekként értékelik. Ezt a tévedéstől óvó megjegyzést érdemes megismerni. Gurina szerint a tajgai műveltség sok lokális csoportra bomlik, ezek a kerámia díszítése alapján különböznek egymástól. Valószínű, hogy a lokális csoportok számát a kuta-

¹ Nikonov, V. A., VIIe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques. V. (Moszkva 1970) 794–795.

² Nikonov, V. A., VIIe Congrès ... V. 794–795.

³ Tsernetzov, V. N., VIIe Congrès ... X. 260–269.

Окладников, А. П., Доклады научных конференций. Вып. 1–4 (Перм 1948) 20; (1957) 40–49.

⁴ Gurina N. N., VIIe Congrès ... V. 312–322. U. a. МИА. (1972) 172. passim.

tások gyarapítják. Fossz M. E., Csernecov V. N.⁵ és mások a kerámia díszítés típusait az etnikai, illetve törzsi együtvértartozás legfontosabb ismérveinek tekintik. Csernecov V. N. úgy vélte, hogy diffúzió és asszimiláció útján a műveltségi jelenségeknek csak a funkcionális lényege terjedt el, a konkrét formát a helyi hagyományok átalakították. Hangsúlyozta, hogy az ornamentikának és elemeinek etnikai szemantikája van, ezért terjedésük, kölcsönzésük eseteiben az ornamentika degradálódik. Gurina N. N. a lokális csoportok szétválásztásában nehézséget lát. Szerinte a csoportok határán széles érintkező övezetek húzódnak, ahol a szomszédos csoportok kölcsönhatása révén periferiális jelenségek jönnek létre.⁶ Megjegyzem, hogy egy viszonylag egyszerű jelenséget alig ismert és jóval bonyolultabb jelenség fő ismérével hoznak így kapcsolatba. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy az újkőkori és a későbbi edény díszítések típusai esetében, az azonosságok és eltérések meghatározásának szabályai is tisztázásra vagy finomításra várnak, akkor a módszer és elmélet nyitott kérdései szembe ötlőek.

Minden esetre, Kelet-Urálban, Dél-Urálban és Nyugat-Szibériában olyan lokális műveltségi csoportok léteztek az újkőkori, amelyek Kelet Európa tajga övezetét a Baltikumtól az Angara—Jeniszejig egybe fogták. Sok szaktekinélvén azon a véleményen, hogy az óriási területre kiterjedő hasonló jelenségek az uráli közösséget, a szamojédek és a finnugorok távoli közös elődeit fogták össze. Csernecov V. N. különösen szoros kapcsolatot látott a Közép-Ob és az Angara—Jeniszej közén megtelepedett csoportok között. Ezek hordozóit az ősgorokkal azonosította, akik, felfogása szerint, az i. e. 6—5. évezred folyamán a dél Aral és Kelet-Káspói közötti területre feltételezett őshazájukból vándoroltak északra.⁷ Az ugor ág eredetének ezt az ún. kelteminári elméletét osztja Gening V. F. is. Az uráli egységet viszont a felső őskőkori sorolja.⁸ Az újkőkori már az uráli nyelvi kapcsolatok gyengülését tettezi fel. Feltevésében nagy jelentőséget tulajdonít a finnugor-indo-európai kapcsolatoknak. Ezek szerint a finnugorok déli eredetére mutatnak. Gening V. F. feltevésének időrendi vonatkozása közel áll László Gyula elméletéhez, földrajzi vonatkozásaik azonban homlokegyenest ellentétesek. Gurina N. N. a tajga övezetben kialakult műveltségi egységet magyarázatára felhozott kelteminári eredet elméletet nem tartja meggyőzőnek. Tüzetes ellenőrzését sürgeti. Krizsevszkaja L. J. elutasítja⁹ a nyugat-szibériai etnokolterális egység közép-ázsiai eredetét, bár elismeri, hogy a kelteminári elemek, kiváltképpen a kerámia, behatoltak a Kelet-Ural körzetébe és Nyugat-Szibériába. Ugyanakkor, igaz kisebb arányban, a nyugat-szibériai műveltség is hatást gyakorolt a keltemináira. Halikov A. H. szintén szkeptikus a tekintetben, hogy a kelteminári műveltség döntő szerepet játszott volna a tajgai egység kialakulásában. Néhány szovjet kutató ősgor népességhez köti az uráli és nyugat-szibériai körzet tajgai műveltségének egyezéseit. Csakhogy az uráli és a nyugat-szibériai körzetekre jellemző egybeesések és párhuzamok a távol déli, dnyeperi-donyecki műveltség körzeteire is kiterjednek.¹⁰ Az egyetlen lényeges különbség a tajgai és az európai ligetes steppe műveltségei között az, hogy az utóbbi hordozói tiszta europidok voltak. Különösen feltűnő a hasonlóság, egyfelől a dnyeper—donyecki műveltség, másfelől a tajgai műveltségnek karjalai (Olenyij Osztrovi), valamint uráli-Volgakamai és nyugat-szibériai csoportjai között. Gening V.

F. a déli műveltséget Dnyeper-volgainak nevezi és a volgai finnek elődeivel hozza kapcsolatba.¹¹ Megjegyzem, hogy az ökológiai feltételeket tekintve az egymástól élesen különböző eurázsiai tajga és a déli ligetes steppe műveltségei közötti párhuzamokat és egybeeséseket ismereteink mai szintjén nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. Egyelőre a jelenségek rendszerezését kell elvégeznünk. Nem csak problematikus, hanem valószínűtlen, hogy e műveltségek közös jelenségei mögött azonos, vagy akár rokon etnikum rejlik. Tagadhatatlan, hogy ősi (preuráli?) régészeti és nyelvi nyomok déli kapcsolatokra utalnak, kinyomozásuk és főként félreérthetetlen értelmezésük azonban még elháríthatatlan nehézségbe ütközik.

Koszarjov M. F.¹² úgy érvel, hogy az i. e. 3. évezred utóljától a tajgai újkőkori egység felbomlott. A Tom és a Narim folyók közötti Ob-vidék újkőkori népességét, közelebről meg nem határozható paleoszibiridekkel azonosítja. A távoli tartományokkal kialakult kapcsolatok nem szűntek meg. A bronz és a koravaskorban a hagyományok valamint a kívülről jött hatások együtteséből sajátos arculatú új műveltségi körzetek jöttek létre. Kazahsztánban megjelent az állattenyésztők — földművelők andronovói műveltsége, akik Nyugat-Szibéria ligetes steppe és erdős övezetébe is behatoltak. A még pontosításra szoruló éghajlattörténeti adatok szerint az i. e. 3—2. évezred fordulójától erősödő felmelegedés következtében a ligetes steppe és a tajga határa a jelenleginél mintegy három szélességi fokkal északabbra, a Vaszjugan és a Tym folyók Ob-ba szakadása között húzódott, ami előmozdította a déli eredetű népesség és a műveltsége északi mozgását. — Úgy vélem, hogy az andronovoiak vándorlása magával hozta a termelő gazdálkodás (állattenyésztés-földművelés) és bronz műveltség terjedését. A termelő gazdálkodás és a fémműveltség nem az andronovoiak találmánya. A Minuszinszki Medencében mindkét ágazat az andronovói műveltség-nél jóval korábbi. Az andronovoiak azonban, az új gazdálkodási ismereteknek és fémműveltségnek tevékeny terjesztői voltak. Az új ismeretek az északibb körzetekben nem váltották fel teljesen a zsákmányolást és a kőipart. — Koszarjov M. F. részben más véleményen van, szerinte a híres nyugat-szibériai bronzipar déli uráli eredetű és a Tom-Narym közötti Ob vidéken andronovoi alapokon kialakult helyi műveltségek jelentőségét hangoztatja.

Csernecov V. N. az andronovói műveltség egy részének hordozóit az ősgorokkal azonosítja,¹³ akiknek újabb hulláma, — feltevése szerint — a bronzkorban érkezett Nyugat Szibéria északi körzetébe. Feltevése elbírálásakor a következőkre indokolt ügyelni. Az andronovói műveltség közeli rokona Kelet-Európában a vele határos gerendavázas műveltség, az érintkezési övezetben a két műveltséget csaknem lehetetlen szétválasztani. Eurázsia déli övezetében Kopet Dag-tól az Aldunáig, legalábbis az i. e. 3. évezred közepétől déli (iráni, mezopotámiai, iraki, balkáni, majd Közép-Ázsiában horezmi) eredetű rokon műveltségek hatoltak akontinens mélyébe, amelyek a földművelést-állattenyésztést terjesztették. Elképzelhető, hogy e műveltségek hordozói nyelvi rokonságban álltak egymással. Cslenova N. L. e déli eredetű rokon műveltségek közül az andronovói és a gerendavázas műveltségeket kizárja.¹⁴ Az utóbbi területéről származó tárgyakon írásra emlékeztető jelek vannak. Kiténő iranistánk Harmatta János megítélése szerint e jelek óráni nyelvek segítségével

⁵ Фосс, М. Э., МИА. 29 (1952) 64—67. Чернецов, В. Н. Тезисы докладов и выступлений. (Москва 1951) 25.

⁶ Gurina, N. N., VIIe Congrès ... V. 311—322.

⁷ Tsernetzov, V. N., VIIe Congrès ... X. 260—268.

⁸ Gening, V. F., VIIe Congrès ... V. 808—814.

⁹ Krizsevszkaja, L. J., VIIe Congrès ... V. 319—320.

¹⁰ Telegin, D. J., VIIe Congrès ... V. 455—462.

Gurina, N. N., VII Congrès ... V. 311—322. Бибииков, С. Р., СА 13 (1952) 95, 138. Окладников, А. П., МИА. 18

(1950) 22—38. Дебец, Г. Ф. — Трофимова, Т. А. — Чебоксаров, Н. Н., Труды Института Этнографии 16 (1951) 432.

¹¹ Gening, V. F., VIIe Congrès ... V. 808—814.

¹² Косарьев, М. Ф., Древние культуры Томско—Нарымского Приобья. (Москва 1974) passim.

¹³ Tsernetzov, V. N., VIIe Congrès ... X. 260—268.

¹⁴ Tslenova, N. L., VIIe Congrès ... V. 782—787.

megfejezhető. Az sem utasítható el, hogy e frászelek még ősráni sajátosságokat tükröznek. Hasonló jelekről a rokon andronovói műveltség területén nincs tudomásom. Annak azonban vannak nyomai, hogy Nyugat- és Dél-Szibériában ó-, — esetleg ősráni csoportok éltek, persze nem feltétlenül csak az andronoviákban kell keresnünk őket.

Koszarjov M. F. megítélése szerint, a Kelet-Európából érkező szamojédek az i. e. 2. évezred elejénél nem korábban, az ismeretlen helyről származó ugorok valamivel későbbben telepedtek meg az Ob vidékén. Mindkét bevándorló csoport erős andronovói hatást felmutató műveltséget alakított ki. Az etnikai azonosítások kísérleteit maga Koszarjov problematikus feltevések¹⁵ tekintti. Ivanov Sz. V. osztja az uraliak és ugorok kelte-minári eredetének feltevését. Andronovói eredetű hatásokat, így ornamentikát ismert fel az obi ugorok és szamojédek, valamint a dél-szibériai türkök és burjátok élő műveltségében.¹⁶

A vázoltak tartozkodásra intenek abban a vonatkozásban, hogy az andronovói műveltség hordozóinak akár egy részét is az ősi ugorokkal azonosítják. Cslenova N. L. magyarázata, mely szerint a déli eredetű rokon műveltségek rendszerében az andronovói és gerendavázas műveltségek különleges helyzetet foglalnak el, részletesebb bizonyításra szorul.

Kizlaszov L. R. az újkőkori és bronzkori etnikai jelenségeket Nyugat-Szibériában az ugorok kialakulásának távoli helyi előzményeként fogja fel.¹⁷ Azt vallja, hogy az ugor etnikum magva minuszinszki-hakaszi területen alakult ki az ún. tastiki korban (az i. e. III. — I. sz.). Innen az időszámításunk kezdete körül az ugorok a Felső-Ob vidékére vándoroltak és a hatalmas folyó vízrendszere mentén szétszóródtak. Az ugorok minuszinszki-altáji műveltségi hagyományokat hoztak az Ob vidékére, amelyeket Kizlaszov főként az osztjákok élő és nem régi műveltségében ismer fel. A vogulok esetében ezek a hagyományok hiányoznak, illetve igen halvány nyomokban fedezhetők fel. Néhány altáji és obvidéki földrajzi név, főleg folyónév azonosságát említi, amit ugor eredetükkel magyaráz. Grjaznov M. P.¹⁸ egyetért Kizlaszovval, hogy a Felső Ob vidéki műveltségben erős minuszinszki-altáji hagyományok vannak melyeket az oda vándorló ugorok terjesztettek el. Mosinszkaja V. I.¹⁹ az Alsó-Ob vidéki usztyj-polui koravaskori műveltségben, főleg déli változatában a minuszinszki-altáji hagyományok mellett, Volga-kámai anyinói hatást is hangsúlyoz. Ő és Csernecov V. N. az usztyj-polui műveltség népében az obi ugorok közvetlen elődeit látják. A felső-bi koravaskori műveltségben mindketten az Ob alsó vidékére vándorló ugorok fontos állomását vélik. A véleményegyeztetés mellett lényegbe vágó időrendi nézetkülönbség van egyfelől Kizlaszov és Grjaznov, másfelől Mosinszkaja és Csernecov között. Az előbbiek i. e. I. és az i. sz. első évszázadra teszik a felső-bi műveltséget. Az utóbbiak az alsó-bi usztyj-polui műveltség virágkorát az i. e. I. évezred közepére, utolsó harmadára teszik. Vagyis az előzmény és a fejlemény időrendje a nézetkülönbségben felelőssé vált.

A feltevések szerint az ugorok jelentős része, talán zöme, Nyugat-Szibéria ligetes steppéjén maradt és nem vándorolt északra. A ligetes steppén maradt ugoroktól északra Gening V. F. szerint²⁰ a permiek helyezkedtek el, akik csak a korai vaskor folyamán telepedtek át az

Uráltól nyugatra. Koszarjov M. F. éghajlattörténeti jelenségekre hivatkozva megjegyzi, hogy az i. e. 2. — 1. évezred fordulóján a melegebb éghajlatot hűvösebb és csapadékosabb éghajlat váltotta fel, minek következtében a nyugatszibériai síkság kisesést, kanyargós folyói óriási területeket mocsarasítottak el (az egyik Narym vidéki mocsár hossza 800, szélessége 300 — 400 km.). A változás lehetetlenné tette a földművelést és állattenyésztést. Koszarjov etnikai fogalmak alkalmazása nélkül kimutatja a késő bronzkori népesség kettészakadását tajgai halász-vadász és ligetes-steppeti földműves-állattenyésztő csoportokra. Megjegyzésének időrendi aspektusa azonban elszakad Kizlaszov és Grjaznov, de Csernecov és Mosinszkaja időrendi álláspontjától is.

Debec G. F.²¹ az usztyj-tartaszi temető kevert európid-mongoloid népessége esetében megjegyzi, hogy műveltsége minuszinszki-altáji hagyományokat tükröz. (Tartasz folyónak az Om folyóba szakadásánál. Az Om Omszk városánál egyesül az Irtysszel.) A népesség etnikumának kérdésében tartózkodó, bár elképzelhetőnek tartja, hogy Usztyj Tartasz az ugorok nyugati irányú vándorlásának egyik fontos emléke. Rozov N. Sz.²² az i. sz. I — II. sz.-i és VII — VIII. sz.-i koponyák vizsgálata alapján Nyugat-Szibéria, Nyugat-Urál és a Volga-Káma vidékének népessége közötti kapcsolatot mutat ki. Alekszejev V. P.²³ a felső-bi műveltség népének ember-tani alkata alapján a Volga-Káma vidékével való kapcsolatokat, főleg párhuzamok vonatkozásában szkeptikus. Akimova M. Sz.²⁴ a Volga-Káma vidéki műveltségek, közöttük a bahmutinói műveltség hordozóinak ember-tani vizsgálata alapján Gening V. F.-nek a bahmutinói műveltség nyugat-szibériai eredetét valló feltevését²⁵ problematikusnak ítéli meg. A kérdéses műveltség kialakításában valamilyen, esetleg szibériai jövevényeknek csupán jelentéktelen szerepét tartja elképzelhetőnek. Mazsitov N. A.²⁶ a bahmutinói műveltséget helyi volgai-kámai eredetűnek, de Geninghez hasonlóan ugor-magyarának véli. — Van tehát egy olyan feltevés a szovjet tudományban, hogy az ugor magyarok a nyugat-szibériai ligetes steppét elhagyva az i. sz. I. évezred közepe táján jelentek meg a Volga-Káma vidéken. De van e feltevést kétségbe vonó nézet is. Matvejev A. K.²⁷ a Káma-medencéjének folyóneveit ősráni eredetűnek tartja, ugor folyóneveket a Dél- és Közép-Urálban talál. Szerebrennikov B. A.²⁸ arra hivatkozik, hogy a baskir nyelvben nincs ugor magyar hatás, ebből következik, hogy a magyarok és a baskirok elődei között tartós és szoros kapcsolat nem volt. Viszont az -ar, -jar, -er végződésű folyóneveket egybevethetőnek véli a vízfolyást jelentő magyar „er” szóval. Ezek viszont nem csak az Urálban fordulnak elő.

Az Uráltól nyugatra fekvő területek őstörténetének elemzése külön kérdés. Megjegyzem azonban, hogy a magyar tudományban élő és a szoros magyar-baskir kapcsolatokat valló elmélet törekény.

A földrajzi helynevek segítették etnikai kérdések elemzésében. Mivel a hangok kapcsolásának lehetőségei korlátozottak, a jelentés egybeesés távoli nyelvcsaládok népei esetében is előfordul. Így a fonetikai és szemantikai konvergencia megtévesztő magyarázatokra vezethet. A népnév eredetű földrajzi nevek esetében alapos a gyanú, hogy nem az illető nép zömének lakóterületére, hanem népek érintkezésének körzeteire jellemzőek. Az ősi földrajzi nevek igen gyakran tőszavak,

¹⁵ Косарьев, М. Ф., i. m. 147 — 160.

¹⁶ Иванов, С. В., Орнамент народов Сибири как исторический источник. (Москва-Ленинград 1963.) 24 — 50.

¹⁷ Кизласов, Л. Р., Таштыкская эпоха в истории Хакаско-Минусинской Котловины. (Москва 1960) 120 — 124.

¹⁸ Грязнов, М. П., МИА 48 (1956) 56 — 59.

¹⁹ Мосинская, В. И., VIIe Congrès ... X. 411 — 414.

²⁰ Генинг, В. Ф., VIIe Congrès ... V. 808 — 814.

²¹ Debec, G. F., VIIe Congrès ... III. 310 — 312.

²² Rozov, N. S. VIIe Congrès ... III. 280.

²³ Alekseev, V. P. VIIe Congrès ... III. 170.

²⁴ Akimova, M. S., VIIe Congrès ... III. 281 — 286.

²⁵ Генинг, В. Ф., Вопросы археологии Урала. Вып. № 1 (Свердловск 1961) 23 — 47.

²⁶ Мажитов, Н. А., Уралское археологическое совещание в г. Уфе. Тезисы докладов. (Уфа 1962).

²⁷ Матвеев, А. К., Вопросы археологии Урала. Вып. 1. 133 — 141.

²⁸ Серебренников, Б. А., К вопросу о связи башкирско-го языка с венгерским. (Уфа 1963) passim.

jelentésük kifürkészhetetlen. Talán a szóképző elemek, végződéses többet ígérnek, mert ezek jobban őrzik a nyelvi-népi sajátosságokat, mint a jelentés. Persze ezek az elemek sem tájékoztatnak abszolút megbízhatóan, de vizsgálatuk finomításától valami segítséget várhatunk. A földrajzi nevek stratigráfiája, vagyis keletkezésük időrendje külön nehézséget támaszt. Egy adott körzetben különböző korból és etnikumtól származó helynevek fordulnak elő. Még a homogén helynevek időrendi elhelyezése is gondot okoz, a különböző jellegűek időrendi szétválasztása pedig gyakran megvalósíthatatlan.

Dulzon A. P.²⁹ Nyugat- és Dél-Szibériában ket, szamojéd, ugor és iráni eredetű földrajzi, főleg folyó és tóneveket fedezett fel. Irániakhoz sorol több olyat, amelyeket Castrén, Tomaschek és mások tévesen finn eredetűnek véltek. Dulzon nyomatókusan figyelmeztet következtetéseinek előzetes jellegére. Csodálkozik, sőt kételkedik megfigyelése helyességében, hogy az iráni földrajzi nevek korábbiak mint a türkök. Kérdéses maradt, hogy indoeurópai alapnyelvi, ő-, ó-, vagy középiráni jellegű szavakról van-e szó. Dulzon előzetes következtetései az iráni elemek szibériai jelentőségére figyelmeztetnek. Más vonatkozásokban is gyarapszik azoknak az érveknek a száma, melyek az indoeurópai etnokulturális csoportok elmélyült vizsgálatát igénylik. Megkockáztatom a feltevést, hogy az állattenyésztést és a földművelést a finnugor csoportok ő-, és óiráni eredetű etnokulturális közösségekkel kialakult kapcsolatok révén vették át. Megjegyzem, hogy ezek a kapcsolatok nyilvánvalóan gyéresebbek, mint a türk kapcsolatok. Ebből azonban még nem következik az előbbieknél kisebb jelentősége. E kapcsolatokat színhelye bizonytalan. A kutatást az a körülmény is nehezíti, hogy az Ural mindkét oldalán, csaknem egyidőben és néhány vonatkozásban hasonló módon történt a termelő gazdálkodás északi terjedése. E terjeszkedés és a helyi kapcsolatok hatékonyságát továbbá ökológiai feltételeit tekintve, hajlok arra, hogy az Uráltól nyugatra történtek a lényegesek.

Összegezem a mondottakat. Helytelen az Ural két oldalán fekvő erdős területek őstörténetével kapcsolatban, így a finnugor őstörténet esetében peremterületet és népeket emlegetni. Ez nem perem, melyet a mozdulatlanság ült meg. A lelassulás bekövetkezett, de a tárgyalta korszakoknál jóval későbbben és olyan okok váltották ki, amelyek elemzése nem az őstörténet illetékességébe tartozik. Abból, hogy ezúttal a nyitott és problematikus kérdések kerültek előtérbe nem az következik, hogy az őstörténet egészét tekintve ezek dominálnak. Szibéria igen sok körzetének művelődési és gazdasági őstörténetéről, távoli tartományokkal kialakult kapcsolatairól, e körzetekre kiterjedt „anonym” népmozgalmak, vándorlások történetéről pontos és meggyőző adatokkal rendelkezik a tudomány. Hogy mit jelent egy szibériai körzet? Az Ob hossza Tom és Narym között 1169 km, Vaszjugan nevű mellékfolyójának hossza 1082 km, ez 5 ezer kisebb folyó vizét 61,800 km² területre gyűjti össze és szállítja az Ob-ba. Ezekre a méretekre tekintettel kell lennünk az eredmények és problémák mérlegelésekor.

Az újkőkori elejétől megfigyelt „anonym” etnokulturális jelenségek, fejlemények vitathatatlan szerepet játszottak Nyugat- és Északnyugat-Szibéria népeinek alakításában. De bármely, az őstörténet folyamán megbent etnikai mozzanat összekapcsolása korunk etnikai fogalmaival, pl. az ugorral, ingatag, kevésbé meggyőző. A tudományos ismeretek elért szintjén őstörténeti etnikai jelenségek vonatkozásba hozása mai népek elődeivel megbízhatatlan. E következtetés érvényét nem csak a finnugor és magyar őstörténet esetére korlátozom. A módszer e sebezhető pontjára való utalással nem vonom kétségbe, ellenkezőleg, meggyőződéssel állítom, hogy a ma élő népek összetevői őstörténeti korokban alakultak ki és fejlődtek. Hídverésünk és érveink

gyaroltságára azonban érdemes felfigyelnünk. Vannak egyéb problémák is. Egyes tudósok az etnogenetikai folyamatok kezdetének a késői őskőkort tartják. Mások ítélete szerint az etnogenetikai folyamatok az újkőkorból a legintenzívebbek. Megint mások a bronzkor, illetve, a kora és fejlett vaskor mellett törnek lándzsát. Nem vonom kétségbe, hogy a Nyugat-Szibériában lezajlott őstörténeti folyamatok befolyásolták az obi ugorok népi alkatának, nyelvének és műveltségének alakulását. E vonatkozásban a déli hatásoknak volt szerepük. Az viszont vitatható, hogy az ugor ág egészére, vagyis az ugor magyarokra nézve is érvényesek a nyugat-szibériai események. Az obi ugorok és a magyarok közös őseit elismerő elmélet az összehasonlító nyelvtudomány következtetéseire épül. Az érvek száma nem nagy, de súlyosak (csékely közös szókinés, alaktani egyezések, magyar népnév eredete). Az ősi ugor csoportok még egymás közelében éltek, kapcsolatban voltak egymással, amikor a lótenyésztéssel és juhtartással az i. e. 2. évezred első felében megismerkedtek. Nem nélkülözhető az a feltevés, hogy az obi ugorok elődei között a Nyugat-Szibériába bevándorolt ugor elem kislélekszámú volt. Ez felolvadt a helyi etnokulturális környezetben, nyelvük és műveltségének néhány elemét viszont átörököltette. Az ősi ugor ág eredeti lakóhelyének kérdése nyitott, ezért az Uráltól nyugatra fekvő körzeteket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Osztom Nikonov V. A. nézetét, hogy a magyarok és a vogulok (manysik) őstörténeti kapcsolatát az embertan és anyagi műveltség alapján lehetetlen bizonyítani.³⁰

Brjusov A. J.³¹ megjegyzi, hogy a régészet alapján lehetetlen meghatározni a nyelvet, de segítségével meghatározott területen élő népesség rendszeres kapcsolatát ki lehet mutatni. Ez nem bizonyítja, de feltételezi a nyelv közösségét. A régészet nem tudja meghatározni, hogy a felderített etnokulturális egység egyetlen törzset, vagy rokon törzsek csoportjait foglalja-e magába. A régészet által meghatározott etnokulturális egység, közösség fogalmának vannak ismeretlen tényezői, ezek azonban nem tiltják az „etnokulturális egység” fogalmának alkalmazását. A természettudományok is ismernek néhány tisztázatlan természetű jelenséget, de ez gyakorlati alkalmazásukat nem akadályozza. Gondolom, Brjusov gondolatmenetének lényegével egyetérthetünk.

Amint azonban ezeket az ellenőrzött, adatokra épülő elméleti következtetéseket konkrét etnikai fogalmakra ültetjük át, érveink meggyengülnek. Ebben az esetben az etnikum korrelációs jelenségei bonyolultságának szemléletes példái kapjuk. Lényegében tisztázott, hogy az etnosznak, népnek, nemzetnek nevezett közösségeket összefogó jelenségek köréből, különböző korokban más és más jelenség került a közösség tudatának középpontjába. Tudjuk, hogy az őstörténeti etnosz valóságos, vagy, gyakrabban, elképzelt származás közösség, vagyis az összetartozás tudatát a vérrokonság fikciójának nagyon komolyan vett eszménye szabta meg. (Vannak persze egyéb, reális, de a közösség tudatában kevésbé lényeges ismérvei is). A nyelv az összetartozás fontos, de nem irányító tényezője volt. Ugyanahhoz az etnoszhoz idegen nyelvű egyének, sőt egész társadalmi csoportok is tartozhattak. Az embertan bizonyítja egyfelől, hogy egyetlen etnokulturális közösségen belül igen tág határok között mozog az embertani alkat, másfelől arra is sok példát szolgáltat, hogy egymástól igen távoli, idegen etnokulturális közösségek tömegét azonos alkatú emberek képezték. Az egzogámia böles találmánya pozitív szerepet játszott a népek kialakulásában. Azt joggal feltételezhetjük, hogy a társadalmi rétegződés előtti korokban az ősközösségi etnoszok műveltségének társadalmi és etnikus aspektusai egybeestek. De amint helyesnek bizonyult elméleti következtetéseinket konkrét etnikai fogalmakkal töltjük fel, esendőknek bizonyulnak.

²⁹ Dulzon, A. P., VIIe Congrès ... V. 620—629.

³⁰ Nikonov, A. P., VIIe Congrès ... V. 698—707.

³¹ Brusov, A. J., VIIe Congrès ... V. 302—307.

Véleményem szerint határ húzódik az etnikus és nem etnikus őstörténet között. Az utóbbi esetben földrajzi körzetekben végbement őstörténeti folyamatokat, közeli és távoli tartományokkal kialakult kapcsolatokat vizsgálunk. Az elemzett jelenségek hordozói etnoszok és ezek alcsoportjai voltak, viszont a konkrét etnikai fogalmak alkalmazásától eltekinthetünk. Vagyis az „elvont”, anonyim etnoszokat nem kísérjük meg a ma élő népek távoli elődeivel kapcsolatba hozni. Ezek az őstörténeti etnoszok „elvontak” abban az értelemben, hogy összetartozásuknak, életük eseményeinek csak bizonyos aspektusait ismerhetjük meg, nevüket, közösségi viselkedésüknek csak beszédben, énekben, mozdulatokban kifejezhető bensőséges tudati szabályait viszont nem. Meggyőződésem, hogy általában is, de konkrétan Nyugat-Szibéria esetében a nem etnikus, vagy „anonym” őstörténet adott és ad pontos, maradandó értékű ismereteket. Ha az ellentmondó magyarázatokból kiszűrjük az etnikumhoz való problematikus kapcsolást, pl. az ugorokat, megbízható ismeretek maradnak vissza.

Az őstörténet szakértői igen kellemesen éreznék magukat konkrét etnikai fogalmak nélkül. A tudomány nál össze nem férő pontatlanságok mellett, e fogalmakat előítéletek, esetenként gyűlékony anyaggal feltöltött elfogultság kíséri. (Persze nem az obi ugorok vagy szelkupok őstörténete jelent veszélyt, de egyes nemzeti történetekben az „előkelő” ősök keresése már baljós tünet.) Ugyanakkor, a ma élő népek eredetének és őstörténetének kutatásától elhatárolni magunkat nem lehet, s nem is lenne értelme. Nem tagadom tehát a szilárd etnikai alakulások ősmúltja kutatásának elméleti jelentőségét. Osztom Okladnyikov A. P.³² nézetét hogy a „nemtörténeti” népek fogalma reakciós elméletek kiinduló pontja. A „perem nép” fogalom veszélyét abban látom, hogy bizonytalan, elhatárolhatatlan, ezért retrográd nézetek befogadására alkalmas.

Az őstörténeti etnoszt képező jelenségek korrelációja sok vonatkozásban tisztázatlan. A kérdés feszegető tudomány ágazatok ide vonatkozó megállapításai nem esnek egybe. De éppen ez az érdekes, mert az ismeretlenre, a megoldásra váró problémákra irányítja a figyelmet.

Nehéz elképzelni, hogy Nyugat-Szibéria őstörténetében az újkőkortól a fejlett vaskorig valamennyi nagyszabású népmozgalom az ugorok vándorlásával volt kapcsolatban. A tudomány számára nyereség lenne, ha ezeket a nézeteket csak laza feltevésként vennénk

tekintetbe. Az természetesen nem véletlen, hogy XVII–XVIII. sz.-i igazoltan obi ugor műveltségben a helyi obvidéki és a távoli tartományokból érkezett hatások együttese a jellemző. A több évezredre visszamenő, feltett etnikai folyamatosságot ezek az adatok azonban nem bizonyítják. Fontos jelzéseket közvetítenek, melyek értelmezésének módszerét kell megkeresnünk. Még annak sem tulajdoníthatunk túl nagy jelentőséget, hogy a finnugor népek túlnyomó többsége az Uráltól nyugatra élt és él ma is. Azt azonban könnyelműség volna kétségbe vonni, hogy többségük elhelyezkedésének jelzett történeti-földrajzi körzete komoly tünet. Ez persze nem bizonyítja, hangsúlyozom – nem bizonyítja – hogy a finnugorok Európában keletkeztek. Az élő finnugor nyelvek közötti eltérések igen jelentősek. Jelenlegi állapotuk és szétválásuk között évezredek teltek el, közös eredetük és őstörténeti kapcsolataik nem azt jelentik, hogy hordozóik valamilyen egységes ősnyelvet használtak. Az ellenben valószínűtlen, hogy az ugor ág Szibéria, a finn és a permi ág pedig Kelet-Európa táján egymástól világgrésznyi távolságra alakult volna ki. Műveltség szavak terjedése világgrésznyi távolságokra adatolt, de nyelvcsalád ismérveit magába foglaló rokonság egymástól nagy távolságra elhelyezkedett őstörténeti népcsoportok között nem jöhetett létre. A finnugor őshaza kérdése nyitott és gondot okoz továbbra is. A finnugor és magyar őstörténet jelentős eredményeket tud felmutatni, nyitott kérdéseit elfogulatlanabban közelíthetjük meg, mint 20–25 évvel ezelőtt. A nyitott kérdések kimutatása és gondos elemzésük szintén tudományos eredmény, egyebek közt abban a vonatkozásban is, hogy a megismerés dialektikus folyamatát demonstrálják.

A komplex módszer, tudományos ágazatok szünté- zise komoly nehézségekkel jár. Alkalmazásával bővültek és mélyültek az őstörténet eredményei, de még élesebben körvonalazódtak a kérdőjelek is. Az eléggé kellemetlen sikertelenségektől sem óv meg. És ez a dolgok rendjéből következik. Az őstörténet művelői fehér fol- tok területére hatolnak be. A dolgok természete olyan, hogy itt nincsenek támpontok. A néha keserű kiábrándulások nem kerülhetjük el, de a súlyos, nehezen jóvátehető elméleti tévedésektől megóvhatjuk magunkat, ha módszerünk kritikai kételkedésre, a tudományos ágazatok eredményeinek nemcsak egybeeséseire, hanem ellentmondásaira is épül.

Bartha Antal

BESZÁMOLÓ A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT 1974. ÉVI MŰKÖDÉSÉRŐL

A Társulat legutóbbi tisztújító közgyűlését 1974. június 3-án tartotta, melyen az 1972–73. évi működés- ről szóló főtitkári beszámoló, a pénztárosi, valamint a számvizsgáló bizottsági jelentésen kívül sor került a Társulat emlékérméinek kiosztására is. A választmány hatá- rozata alapján az elnökség Fülep Ferencet Rómer-érem- mel, Kádár Zoltánt Ipolyi-éremmel, Dienes Istvánt és Gedai Istvánt Kuzsinszky-éremmel, Marosi Ernőt Pastei- ner-éremmel tüntette ki.

A közgyűlés a jelölő bizottság javaslata alapján az alábbi új elnökséget választotta meg: elnök Entz Géza, alelnökök Fülep Ferenc és Szabolcsi Miklósné, főtitkár Soproni Sándor, szakosztálytitkárok Sz. Korok- nay Éva, F. Petres Éva és Szij Béla, titkár Kovács Tibor. A közgyűlésen Társulatunk hosszú időn át volt főtitkára a közelmúltban elhunyt Radosay Dénes tar- tott előadást a „Gótikus épületszobrászatunkról” címen.

A Társulat elmúlt évi munkája a már kialakult, hagyományos keretek között folyt. Továbbra is kiemel-

kedő helyet foglalnak el a munkatervben a tudományos ülésszakok, s mellettük a havi felolvasó ülések, tárlat- vezetések, vándorgyűlés alkották tevékenységének gerin- cét. A Társulat különböző rendezvényein 1974-ben 32 tudományos előadás hangzott el.

Az elmúlt évben rendezett tudományos ülésszak a korai magyar történetkutatás egyik súlyponti témájá- val, „Az államszervezés-kori váraink kérdése”-vel fog- lalkozott. Az MTA Középtávú Kutatási Tervében ki- emelt témaként szereplő, s az elmúlt években jelentősen fellendült kutatás új régészeti és történeti eredményei- ről adtak számot az ülésszak előadói, valamint a szép- számú hozzászóló.

Havi felolvasó üléseket hat alkalommal rendeztünk, melyeken hat művészettörténeti és öt régészeti tárgyú előadáson számoltak be kutatóink legújabb eredményei- ről. A régészeti szakosztály ülésén régészeink az 1973. év hat jelentősebb ásatását ismertették. Szakmai kirán- dulás keretében az óbudai rekonstrukció kapcsán folyó

³² Okладников, А. П., Правда 18 июля 1974.

rómaiakori és középkori ásatásokat tekinthették meg érdeklődő tagtársaink.

A Társulat 1974. évi vándorgyűlését a Nógrád megyei tanács és múzeumi szervezet meghívására Salgótarjánban tartottuk meg. A vándorgyűlés központi témája a megyében folyó műemléki ásatási és helyreállítási munkák voltak. A résztvevők kétnapos kirándulás keretében a megye jelentősebb műemlékeivel ismerkedhettek meg. A Társulat nevében ezúton mondunk ismét köszönetet a vendéglátó megyének és múzeumi szervezetnek a vándorgyűlés sikeres lebonyolításáért és a szívélyes vendéglátásért.

Külön kell megemlékeznünk a régészeti szakosztály keretében folyó tudományos feldolgozó munkáról, a magyarországi kelta corpus munkálatairól. A corpus első kötete nyomdakész állapotban van, s jó ütemben halad a 2. kötet előkészítése. A munka eredményességéhez nagyban hozzájárultak Baranya, Fejér, Komárom, Tolna, Veszprém és Zala megyék múzeumi szervezetei. Nekik, valamint a kötet szerkesztőinek, F. Petres Éva, Kovács Tibor és Szabó Miklós tagtársainknak a Társulat vezetősége nevében ezúton mondunk köszönetet.

Az elmúlt évben sor került a választmány újjáalakítására is, a tagok több mint ötven százaléka fiatal szakemberekből tevődik össze. A vezetőség két alkalommal tartott ülést, melyeken a munkatervet kívül külön foglalkozott a társulat művészettörténeti munkásságával s a munka erőteljesebbé tételével. Ennek első, jelentősebb konkrét eredménye a felszabadulás

utáni magyar képző- és iparművészetről a közelmúltban az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjával közösen megrendezett tematikus konferencia. Erősíteni kívánjuk kapcsolatainkat a rokon szakmák tudományos társulataival, elsősorban közös előadói ülések rendezésével. A közművelődési határozat Társulatunk életében is megkívánja szakterületünk kutatási eredményeinek szélesebb körű népszerűsítését. Ennek keretében előadói üléseink és más rendezvényeink látogatásába a középiskolák művészettörténeti és történeti szakköreit szeretnénk bekapcsolni.

Szomorú kötelességemnek teszek eleget, amikor a Társulat újabban elhunyt tagjairól emlékezem meg. Volt főtítkáruk Radosay Dénes halálára, valamint Bónisné Wallon Emma és Párducz Mihály tagtársaink távozására fájó kegyelettel emlékezünk.

Beszámolóm teljessége megköveteli, hogy röviden megemlékezzem az 1975. évi terveinkről is. A már említett tematikus művészettörténeti ülésszakon kívül az óbudai ásatások rómaiakori és középkori kutatási eredményeinek komplex összefoglalása tudományos ülésszak keretében, évi vándorgyűlés Zala megyében, ásatási beszámolók, havi felolvasó ülések, és a kelta corpus munkálatai képezik idei tervünk főbb pontjait.

Befejezésül szeretném megköszönni felügyeleti szervünknek, a Magyar Tudományos Akadémia-nak a Társulat munkájához úgy elvi kérdésekben, mind a gyakorlati munkánkhoz nyújtott mindenkorl értékes támogatását.

Soproni Sándor

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT RÉGÉSZETI TEVÉKENYSÉGE AZ 1974. ÉVBEN

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti szakosztályának munkáját 1974-ben a megszokottnál kevesebb számú előadás, de többféle jellegű program jellemezte. A szokott programon belül is, — mint a tavaszi ásatási beszámoló — csökkentettük az előadások számát, hat előadás volt, a korábbi nyolccal szemben. A gyakorlat azt mutatta, hogy a néhány jól választott témájú összefoglalás eredményesebb, mint a különböző korszakok teljességére törekvő, nagyszámú beszámoló tartása.

Az őszi tudományos ülésszak „Államszervezés-kori váraink kérdéséhez” címmel hangzott el. A kilenc előadás a legszélesebb történeti perspektíva felvázolásától kezdve, a régészeti feltárások, egy-egy terület régészeti eredményeinek összegezése, és módszertani kérdések oldaláról igyekezett összefoglaló képet adni a kitűzött témáról.

A vándorgyűlést ebben az évben gyakorlati akadályok miatt őszi rendeztük Salgótarjánban, a hagyományos tavaszi időszak helyett. Talán ez is hozzájárult, hogy a szokásosnál kisebb volt a résztvevők száma. Az ülésszak programjában Nógrád megye régészeti kutatásának történeti összefoglalása szerepelt, s a terület várkutatásáról kaptunk részletes képet, több előadás segítségével.

Régi gyakorlat felújításaként került a szakosztály programjába Óbuda legújabb régészeti feltárásának helyszíni bemutatása, kirándulás keretében.

A szakosztályi ülések programjában egy külföldi előadó szerepelt, Kazimierz Bielenin, a krakkói Múzeum Archeologiczne igazgatóhelyettese előadása. A havi felolvasó ülések témái között öt alkalommal hangzott el régészeti előadás.

A Társulat keretében folyó kelta corpus munkáiból elkészült az első kötet szöveges anyaga, Komárom, Győr-Sopron, Zala, Veszprém megyei közöletlen kelta leletanyag leírása.

Havi felolvasó ülések

Január 29. B. Thomas Edit, Mártírfelirat és más ókeresztény tartalmú téglakarcolatok Pannóniából

Koppány Tibor, A magyarországi kastélyépítés középkori előzményei

Március 4. Nagy Árpád, Bizánci ékszertípusok elterjedése

Március 20. Makkay János, Válaszúton az ősrégészettől?

Wellner István, Az aquincumi tábornokutás néhány kérdéséről

Szakosztályi ülések

Beszámoló az 1973. év fontosabb ásatásairól — április 26.

Ecsedi István, Szeghalom — Dióér, rézkori telep

Kemeneczei Tibor, Nagyberki — Szalacska, koravas-kori halmok

Bándi Gábor, Velemszentvid, későbronzkori, vaskori telep

Pálóczi-Horváth András, Lászlófalva, középkori telep

Horváth István, Bajna, középkori fazekaskemencék

Valter Ilona, Szentgotthárd, cisztercita kolostor

Szakmai kirándulás Óbuda újabban feltárt római- és középkori emlékeinek megtekintésére — június 20.

Szakmai vezetők: Póczy Klára, Bertalan Vilmosné

A salgótarjáni vándorgyűlés régészeti előadásai — szeptember 19.

Patay Pál, Másfélszáz év régészeti kutatásai Nógrád megyében

Kozák Éva, A hollókői vár régészeti kutatása

Mendele Ferenc, Hollókő falrekonstrukciója

Valter Ilona, Pásztó, a középkori város

Október 4. Kazimierz Bielenin, Komplexe technologische und archaeologische Forschungen über die frühgeschichtliche Eisenverhüttung in Kleinpolen

Tudományos ülésszak

Államszervezés-kori váraink kérdéséhez — november 25.

Elnöki megnyitó: Fülep Ferenc

Vitavezető: Éntz Géza

Györffy György, Várszervezetünk kialakulása az európai fejlődés tükrében

Nováki Gyula, A X–XI. századi magyar várak topográfiai helyzetének meghatározói

Németh Péter, A korai magyar megyeszékhelyek régészeti kutatásának vitás kérdései

Fodor István–Kovács László, A szabolcsi megyeszékhely környezetének régészeti vizsgálata

Tomka Péter, Ispáni várak kutatása Győr-Sopron megyében

Gömöri János, A soproni ispáni vár kutatásáról
Tóth Sándor, A soproni korai városkapuk kérdéséhez
Szőke Mátyás, Régészeti kutatások a visegrádi várispánsági központban

Gádor Judit, Az abaújházi földvár ásátása

F. Petres Éva

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IM JAHRE 1974

URZEIT

(Auf der Karte: Nr. 1–23)

Algyő, 258. kútkörzet (Kom. Csongrád), s. Nr. 57.

1. *Bakonszeg-Kőrogypuszta* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.). Vom Kádárdomb, als „Ursiedlung“ berichtete zuerst im Jahre 1922 Zoltai. 1974 haben wir die Fundstätte im Alföld, im Rahmen des Tell-Forschungsprogramms freigelegt. Im östlichen Teil des Plateaus des Hügels wurde eine 5 × 5 m große Sonde gegraben, in der sich 7 bronzezeitliche Fußbodenniveaus befanden. In den oberen drei kam ein reiches Material von Gyulavarsánd-Typ zum Vorschein. In diesen Niveaus waren auch Häuser mit Bretterfußboden bzw. Balkenkonstruktion.

In den unteren vier Niveaus wich die Lage und Ausarbeitung der Fußbodenbeläge von den oben erwähnten ab. Hier fanden wir sehr viele Brandspuren, aschig-kohlige Flecken, viele kleine Feuerstellen, angekohltes Korn und auch Keramik, die sich vom oberen Niveau abweichend die Charakteristika der Ottomány-Kultur an sich trug.

Die entlang des neben dem Hügel verlaufenden Rückens gezogenen Probegräben führten zu einem negativen Ergebnis.

Márta Sz. Máthé

2. *Battonya, Május 1. Tsz. homokbányája* (Kom. Békés) (III.). Als Fortsetzung unserer Rettungsgrabung im vergangenen Jahr wurden 14 neuere bronzezeitliche Gräber mit Hockerskeletten freigelegt, wodurch – auch die früheren Ausgrabungen der Jahre 1964–66 hinzugezählt – insgesamt 99 Gräber ans Tageslicht gekommen sind. Aus den Gräbern kam außer den Gefäßen von Szőreg – Perjámos – und Hatvan-Charakter auch ein bedeutendes Metallmaterial: bronzene Schaftlochaxt, Griff eines Bronzedolches mit Knochenknauf, bronzene Knöchelringe in „Ösenringform“ hervor.

Aus den Überresten der an der Fundstätte befindlichen völkerwanderungszeitlichen Siedlung wurden das Fundament eines weiteren, halb in die Erde eingetieften Hauses, Vorratsgruben, Abfallgruben und der Teil eines Grabensystems erschlossen. Auf Grund des Fundaments eines Doppelkammes und der Gefäßfragmente gehören sie vermutlich einer germanischen ethnischen Gruppe an.

János József Szabó

3. *Bicske–Galagonyás* (Kom. Fejér) (XXX VI.). Die östlich von der Stelle der Ausgrabungen der Jahre 1971–72 im freien Gelände zwischen den Weingärten von Galagonyás und der Hauptstraße Budapest–Wien durchgeführte Ausgrabung verfolgte ein doppeltes Ziel: die Erschließung neuerer Siedlungserscheinungen und die Erkennung sämtlicher jungsteinzeitlicher Siedlungsschnitte dieses wichtigen Fundortes. Im Laufe dieser Forschungen haben wir folgende Ergebnisse erhalten:

Die Abfallgrube der ältesten Linearkeramik Transdanubiens enthielt weniger Fundmaterial als die in den Jahren 1971–72 erschlossene Grube ähnlichen Alters. Es kamen aus dem Zeitabschnitt der Notenkopfkeramik stammende Abfallgruben und aus einem dieser Gruben auch zweifelsohne für die frühe Zseliz-Periode charakteristische Funde zum Vorschein. In einem der Abfallgruben der Notenkopfkeramik fanden wir ein Grab der Sopot-Bicske-Kultur, welches von der Fundstätte seit 1931–33 das erste neolithische Grab ist. Die Bestattung ist O-W-orientiert, das gestreckte Skelett

liegt am Rücken und wurde kurz nach der Bestattung gestört, wobei man das linke Oberschenkelbein und die Schienbeine auf den Schädel geworfen hat. Die reichen Beigaben des Grabes sind: 4 Gefäße, darunter 1 Krug mit 3 tierkopfförmigen Henkeln und Steinklingen bzw. Steinspitzen. Um das Becken herum lagen neben mehreren hundert einfachen Perlen doppelt durchlöchert Knöpfe, schließlich eine krumme Knochenaxt.

Obwohl es zur völligen Erschließung des Hauses auch zu dieser Zeit keine Gelegenheit gab, fanden wir dennoch die Pfahllöcher von mehreren großen, für die Periode der Linearkeramik charakteristischen Bauten mit Pfahlkonstruktion vor. Aus den in den Pfahlöchern von zwei Häusern gefundenen Keramikfragmenten können wir die Häuser als zur Sopot-Bicske-Kultur gehörend betrachten.

Ein wichtiger Erfolg ist das Auffinden der Reste eines V-förmigen, mehr als 2 m tiefen Festungsgrabens sowie dessen Freilegung in fast 20 m-Länge. Das Fundmaterial der den Graben ausfüllenden Schichten gehört größtenteils zur Sopot-Bicske-Kultur und es kann als wahrscheinlich angesehen werden, daß über den bereits zugeschütteten (aufgefüllten?) Graben auch schon selbst die Sopot-Bicske-Kultur Fuß gefaßt hat, ja man hat sogar das Pfahlloch eines seiner Bauten in den bereits völlig aufgefüllten Graben eingegraben. Die Datierung des Befestigungsgrabens ist also entweder die frühe Periode der Sopot-Bicske-Kultur oder die eine Entwicklungsphase irgendeiner dieser vorangehenden Linearkeramik, wahrscheinlich vielmehr die späte Notenkopf- bzw. frühe Zseliz-Periode.

Teilnehmer der Ausgrabungsarbeiten waren: Nándor Kalicz, Magda M. Tulok, Pál Raczy, Juan Cabello, der Student Péter Árkus sowie Maja Martinović (Belgrad) und John C. Chapman (London).

János Makkay

Budapest I., Szent György tér 2., s. Nr. 74.

4. *Demjén-Hegyeskőbérc* (Kom. Heves) (IV.). Vom Pünkösdtető etwa 2–2,5 km südwestlich haben wir auf dem Hegyeskőbérc genannten Kogel den Teil einer frühneolithischen Siedlung erschlossen. Das wichtigste Objekt ist ein 2,5 × 3 m großes, viereckiges, an seiner ganzen Oberfläche mit abgerundeten Andesitstücken bedecktes Hausfundament (Zeltfundament). Das retuschierte Gerätinventar enthält die Typen der Eger-Kultur, jedoch fanden wir in der Kulturschicht – und zum Teil in der Packung des Hausfundaments eingebaut – einige unverzierte, sehr grob, schlecht ausgebrannte Scherben vor. Geschliffenes Steinmaterial war ein einziges Serpentinbeil. An der erschlossenen 130 m² großen Oberfläche ist kein einziges Tierknochenstückchen, kein Holzkohlenrest oder die schwächste Spur von Feuer zum Vorschein gekommen.

Viola T. Dobosi

Dunaszekcső–Várhegy (Kom. Baranya), s. Nr. 25.

5. *Eger* (Kom. Heves) (X.). Am S-Hang des Nagy-Eged förderte der Pflug im Jahre 1973–74 beim Anlegen eines Weingartens der Kellerei Eger-Gyöngyösvideki Pincegazdaság Reste eines skythenzeitlichen Gräberfeldes zutage. Im Laufe der einen Monat lang dauernden Arbeit haben wir etwa eine Fläche von 5000 m² durchforstet und 61 Gräber, ferner 8 verschiedene Gruben freigelegt. In der Mehrheit waren die Gräber Urnengrä-

ber (Brandgräber) oder solche mit Hockerbestattungen. Nur 11 Gräber enthielten gestreckte Skelette. Beachtenswert ist, daß mehrere Streitäxte und Eisenlanzen zum Vorschein gekommen sind. Aus Grab Nr. 19 wurde auch eine in tadellosem Zustand befindliche Eisentrense zutage gefördert. Aus den Gruben wurde eine große Zahl von skythenzeitlichen Gefäßfragmenten eingeholt. Sämtliche Gräber waren mit Kalksteinhaufen bedeckt. Die nördliche und südwestliche Gemarkung des Gräberfeldes haben wir geklärt, während dies in östlicher und südlicher Richtung vom Weinbau verhindert wurde.

An der Ausgrabung nahmen Frau Kiss und die Restauratorin Zsuzsa Csuhaj teil.

László Fodor

6. *Gyoma-Egei halom* (Kom. Békés) (III.). Die seit 1971 anhaltenden Ausgrabungen des keltisch-sarmatischen Gräberfeldes, im Laufe derer insgesamt 73 Gräber freigelegt worden sind, haben wir beendet. Von diesen stammen 23 aus der keltischen, 50 aus der Sarmatenzeit. Aller Wahrscheinlichkeit nach haben wir auch den Rand des LT-zeitlichen Gräberfeldes erreicht, also dürfte das keltische Gräberfeld ursprünglich — da früher im Laufe der Abbauarbeiten der Sandgrube etwa die Hälfte des Gräberfeldes zerstört wurde — aus 45–50 Gräbern bestanden haben. Das Gräberfeld wurde auf Grund der Beigaben einiger Skelettgräber in der Periode LT/B₂ in Gebrauch genommen und in der ersten Hälfte der Periode LT/C schon abgeschlossen.

Die Ausbreitung des sarmatischen Gräberfeldes gelang noch nicht zu klären. Die bisher zum Vorschein gekommenen kreisartigen Graben mit einem Durchmesser von 10–12 m stammen ebenfalls aus der Sarmatenzeit, aus den Funden ihrer Auffüllung geurteilt, gehörten sie also zum Gräberfeld.

In den weiteren Abfallgruben der frühbronzezeitlichen Siedlung fanden wir eine charakteristische Keramik der Zóker Kultur.

Borbála Maráz

7. *Győrszemere-Tóth tag* (Kom. Győr-Sopron) (XI.). Bei Feldarbeiten stieß man im Wegabschnitt entlang der Maschinen- und Traktorenstation auf bronzezeitliche Gruben und früheisenzeitliche Urnengräber. In den 4 erschlossenen Gräbern lagen durchschnittlich 10 Gefäße, größtenteils Schüsseln. Die Asche des Toten und die Reste des Scheiterhaufens wurden auf den Boden des Grabes geschüttet. In einem jeden Grab waren aus Bronze und Eisen erzeugte Schmuckstücke: aus mehreren hundert Bronzerreifen bestehende Perlenreihen, an dem einen Reifen ein beilförmiger Anhänger, Bronzhaarreifen, Eisennadeln, Harfenfibeln und Messer bildeten das verhältnismäßig reiche Metallmaterial. Unter der Keramik kann an einzelnen Gefäßen auch eine graphitierte Verzierung beobachtet werden. Das Fundmaterial zeigt eine Verwandtschaft mit dem Material der Hügelgräber von Nagybarát und kann auf die Periode HA/C gesetzt werden.

Rezső Pusztai

Kölked-Feketekapu (Kom. Baranya), s. Nr. 47.

8. *Kurtyán, József A. u. 2.* (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén) (XVII.). Beim Ausgraben einer Kalkgrube kamen spätbronzezeitliche Funde ans Tageslicht. In einem Tongefäß befanden sich folgende Gegenstände: 1 Bronzebeil, 2 Handschutzspiralen, 2 Scheibenkopfnadeln, 7 dünne Spiralen und mehrere Fragmente, 2 Brillenspiralen, 22 massive bronzene Armringe, 15 Tutuli, 9 Spiralinge, 2 Ringe mit Doppelwindung, 4 Blechköpfe, 1 Spirale mit einfacher Windung, 1 Perle aus Bronze, 1 gebogenes genietetes Blech, 1 Schieber mit sechs Löchern. Gelegentlich der gleichzeitig unternommenen Geländebegehung waren keine Siedlungsspuren zu beobachten.

Magdolna Hellebrandt

Lászlófalva-Templomdűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 82.

Lébénymiklós (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 28.

9. *Madaras-Téglavető* (Kom. Bács-Kiskun) (IV.). Im Zuge des kontinuierlichen Bergbaues kamen 60–70 bzw. 160–170 cm unter dem Gravettien-Kulturniveau neuere Holzkohlenstückchen, durchgebrannte Flecke zum Vorschein. Die Brandspuren sind von der Siedlung unabhängig: Tierknochen, Absplisse, Geräte, auf eine menschliche Siedlung verweisende, sonstige Spuren waren nicht wahrzunehmen.

Viola T. Dobosi

10. *Mád-Padi hegy* (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén) (XVII.). Im Jahre 1970 kam ein aus 45 Stücken bestehender Fund zum Vorschein, der die folgenden Einzelstücke enthielt: 2 bronzene Armspiralen, 2 runde Bronzespiralen, aus achtförmigen und runden Gliedern bestehende Zierden, mit trichterförmigem Anhänger an ihrem Ende, 6 Bronzeringe mit mehreren Windungen, 1 dicker, gekerbter Ring, 2 Armringe, 18 Blechköpfe, 7 ganze und eine halbe Brillenspirale.

Magdolna Hellebrandt

11. *Mezőnyárad, Kossuth u. 49* (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén) (XVII.). Bei der Hausfundamentierung kam ein aus 56 Stücken bestehender Bronzefund ans Tageslicht: 9 Lanzen spitzen, 5 geschlossene Armreifen, ein Armring mit aneinanderreichenden Enden, 1 Armring mit sich übereinanderbiegenden Enden, ein verzierter Armring mit petschaftartigen Enden, 2 Handschutzspiralen mit sternförmigem Mittelteil, 2 dicke, gekerbte Ringe, 8 Ringe mit mehreren Windungen, 3 Kesselfragmente, 2 Kesselhenkel, 1 Schildbuckel(?) und ein anderes Fragment, Fragment eines Ohrenschildes und 1 Scheibe, 18 lange Spiralen und winzige Fragmente. Anlässlich der Rettungsgrabung haben wir bronzezeitliche Siedlungsspuren, Scherben, Mahlstein, Tierknochen gefunden.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Mária Wolf teil.

Magdolna Hellebrandt

12. *Nagyberki* (Kom. Somogy) (IV.). In der Umgebung des in der Gemarkung der Ortschaft gelegenen Burgwalles von Szalacska sind mehrere Hügelgruppen zu finden. Die 1971 und 1973 begonnene Ausgrabung fortgesetzt, wurden im laufenden Jahr weitere 5 Hügel freigelegt, die vom Burgwall etwa 2 km nordwärts liegen. Hier sind in NS-Richtung verlaufen in Zweier-Dreierreihen 50 Hügel zu finden. Die in der südlichen Hälfte dieser Hügelgruppe erschlossenen 5 Hügel enthielten alle eine Brandbestattung. Die Asche wurde mit den Resten des Scheiterhaufens und den Gefäßfragmenten in ein untiefes Grab gestreut und der Hügel darüber erhoben. Die meisten Funde waren im 5. Hügel: 2 rote, mit schwarzen geometrischen Mustern verzierte Urnen, Gefäßfragmente in großer Menge, vom Feuer angegriffene Bronzegegenstände. Unter dem 8. Hügel fanden wir in einem großen, viereckigen Grab außer den Fragmenten des Scheiterhaufens einen aus dem Mittelfußknochen eines Rindes gefertigten Spielwürfel und Gefäßfragmente mit Stierkopf. Die aus den freigelegten Hügeln zum Vorschein gekommenen Funde stammen aus der Periode HA/C.

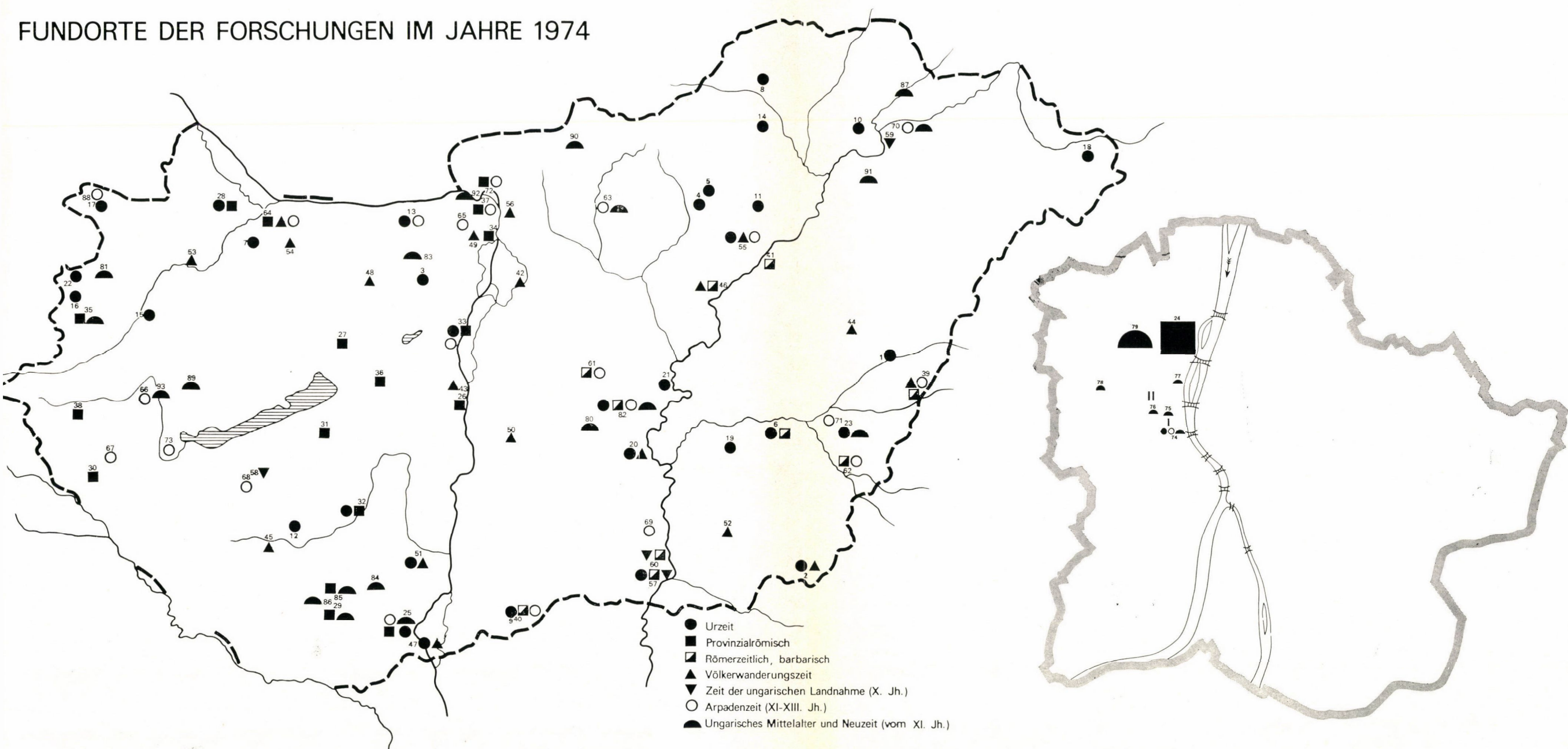
Tibor Kemenczei

13. *Nyergesújfalu-Viscosa-gyár* (Kom. Komárom) (XLIX.). Bei der Vergrößerung der Fabrik kamen aus einem weit ausgedehnten Urnenfeld ur- und árpádenzeitliche Scherben zum Vorschein.

Es wurden 180 in die Tokod-Gruppe der Hatvan-Kultur bzw. in die Kultur der inkrustierten Keramik

FUNDORTE DER FORSCHUNGEN IM JAHRE 1974

Les sites des fouilles de 1974. Sites préhistoriques, marqués par un cercle. Sites romains, marqués par un carré. Sites de «l'époque des Romains en territoire barbares», marqués par un carré divisé en deux. Sites de l'époque de la Grande Migration, marqués par un triangle dressé. Sites de «l'époque de la conquêtes» hongroise (Xe siècle), marqués par un triangle renversé. Sites de l'époque arpadienne marqués par un cercle blanc. Sites du moyen âge hongrois, marqués par un demi-cercle.

gehörende Urnengräber, 4 spätbronzezeitliche Gräber und eine früharpádenzeitliche Abfallgrube, mit dem gleichaltrigen, im Freien errichteten Backofen erschlossen.

An der Ausgrabung nahmen Márta H. Kelemen, Mária Fekete und Erzsébet Marton teil.

István Horváth—István Torma

14. *Sajóbábony-Méhész dűlő* (Kom. Borsod-Abauj-Zemplén) (IV.). Die an dem von Z. Shréter entdeckten und von L. Tóth von neuem indentifizierten Fundort durchgeführte Probeausgrabung hat einige typische Geräte (Blattspitzen, Blattschaber, bearbeitete Abschlüge, Kratzer, zum Großteil aus Glasquarzporphyr) und sehr viele Abschlüge zutage gefördert. Es wurde ein 80×100 cm großer, abgerundeter-oblonger, muldenförmiger gerannter Fleck, in der Mitte mit einer dicken, zusammenhängenden Steinpackung erschlossen. Der Fundort ist völlig frei von Keramik und kann als mesolithisch bestimmt werden.

Viola T. Dobosi

15. *Sárvár-Földvárpuszta major* (Kom. Vas) (XXXIX.). Zwecks Zeitbestimmung eines am hohen Ufer des Rábaflusses gelegenen Burgwalles von unbekanntem Alter haben wir in der Nähe ihres Einganges einen Walldurchschnitt gemacht. Im Inneren des Burgwalles fanden wir auch Keramik, außer 1–2 spätbronzezeitlichen Fragmenten war der Großteil der Scherben spätkeltisch. Der Durchschnitt hat die Spuren einer abgebrannten Holzkonstruktion ans Tageslicht gebracht.

Mária Károlyi

16. *Sé* (Kom. Vas) (XXXIX.). Wir suchten das Fundament der bei der Rettungsgrabung im vorigen Jahr zum Vorschein gekommenen zwei urzeitlichen Häuser. Das Fundament des Hauses Nr. 1 gelang uns völlig zu erschließen, hinter diesem fanden wir die Spur eines sich lang dahinziehenden schmalen Wasserableiters.

Das Fundament des Hauses Nr. 2 konnte nicht völlig freigelegt werden, doch kamen neben dem Haus die Ruinen eines Backofens zum Vorschein. Wir stießen auch an das Haus Nr. 3, das von dicken Lehmbewurfstücken angezeigt wurde. Im freigelegten Grubenteil des Hauses fanden wir das Fundament einer Feuerstelle. Aus den Häusern kamen viele Tierknochen, Holzkohlenreste und Keramikfragmente zum Vorschein. Das Fundmaterial gehört in die Lengyel-Kultur.

Mária Károlyi

17. *Sopron-Várhely* (Kom. Győr-Sopron) (XLVIII.). Auf der in der Fachliteratur als Sopron-Burgstall bekannten Siedlung und in dem diese umgebenden Wallsystem haben wir in diesem Jahre zwei innere Wälle und einen Vorwall durchschnitten. Beide Durchschnitte zeigten, daß der Bau dieser Wälle am Ende der Periode LT/D erfolgte. Diese sind einfache Erdwälle. In ihrer Füllerde trafen wir die Funde der vorangehenden Perioden HA und LT/D an. Unter dem inneren Wall erschließen wir den Teil eines in Felsen gehauenen Baues (die eventuellen Reste eines Hauses) aus der Periode LT/D. In diesem Wall fanden wir Scherben aus der Periode LT/D und Fragmente eines aus Basalt hergestellten Mahlsteins aus der Keltenzeit.

Aus den Erschließungen der letzteren zwei Jahre ist zu ersehen, daß während der die Siedlung umgebende innerste Wall, d. h. der Hauptwall aus Stein- und Holzkonstruktion gebaut wurde, sind die Vor- und inneren Wälle einfache Erdwälle. Zwei Hauptphasen des Wallbaues konnten festgestellt werden. Der Hauptwall wurde in der Periode HA/C gebaut, die Vor- und inneren Wälle hingegen in der Periode LT/D.

Vom Gesichtspunkt der Chronologie der Siedlung ist es wichtig, daß ein Teil des in der Füllerde des hallstattzeitlichen Hauptwalles gefundenen Fundmaterials auf die letzte Phase der Urnenfelderkultur datiert werden kann. Daraus folgend wurde unser Fundort bereits am Ende der Periode HA/B besetzt. Die frühesten Tumuli des zur Siedlung gehörenden Gräberfeldes und das Fundmaterial der ersten Siedlungsperiode zeigen alle übereinstimmend, daß vom Ende der Periode HA/B die Bewohnerschaft bis zum Ende der Hallstattzeit kontinuierlich weitergelebt hat. In ihrer Kultur sind vom Ende der Periode HA/B die Charakteristika der Hallstatt-Kultur, z. B. die Bestattung in Tumuli, die Einäscherung der Toten im Grabe sowie die Eigenartigkeiten der zu Hause und bei den Bestattungen gebräuchlichen Kultzeremonien zu finden. Im Inneren der Siedlung ist die Bedeutung eines etwa 8×8 m großen und 130 cm tief in die Erde eingegrabenen Hauses hervorzuheben. Obwohl wir dies in diesem Jahre noch nicht völlig ausgegraben haben, wird es durch seine Funde gut auf das 5. Jahrhundert v. u. Z. datiert. Wahrscheinlich bedeutet diese Zeit das Ende der hallstattzeitlichen Siedlung von Sopron-Várhely. Unsere Datierung wird außer den Scherben vor allem von der im Haus gefundenen hundeförmigen Bronzefibel unterstützt.

Im Tumulusfeld legten wir in diesem Jahre den Grabhügel Nr. 98/1974 frei. Hier kamen eine gepunzte, an den Rändern durchlöchernte Bronzescheibe, eine Bronzenadel und 13 Beigefäße zum Vorschein. Das Grab wurde etwas in das Grundgestein eingeschnitten und mit mächtigen Steinen umsäumt. Die Funde stammen wahrscheinlich vom Ende der Periode HA/C.

Erzsébet Patek

18. *Sonkád* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (IV.). Auf Grund der Anmeldung von F. Bakó, Tierarzt von Tárpa haben wir die im Laufe der Kanalisierungsarbeiten des dortigen LPG-Zentrums gefundene neolithzeitliche Siedlung authentisiert und dabei ein über eine Feuerstelle verfügendes, in die Erde eingetieftes Haus sowie eine Grube freigelegt. Das Fundmaterial vertritt die II. Stufe der für dieses Gebiet charakteristischen Formen- und Motivschatz der Jungsteinzeit.

József Korek

Szakály-Réti föld (Kom. Tolna), s. Nr. 32.

19. *Szarvas-Husüzem, Őrhalom* (Kom. Békés) (XXXI.). Wir haben die Reste eines zumindest 6 m langen und mehr als 3 m breiten neolithischen Baues mit Lehmbewurfkonstruktion freigelegt. Der hartgestampfte, stellenweise lehmbeschmierte Fußboden war in 15–20 cm-Dicke von den beim Brand des Gebäudes vom Dach und den Mauern hingerateten großen und kleinen Lehmbewurfstücken bedeckt. Im oberen Niveau der Lehmbewurfstücke ist die Stelle eines zur Dachkonstruktion gehörenden, dicken, runden Holzbalkens zu sehen. Entlang der südlichen Längsseite des Gebäudes standen auf dem Fußboden zumindest 9 oder vielleicht noch mehr, hauptsächlich große Gefäße, deren zerbrochene Überreste zum Teil unter der eingestürzten Lehmbewurfsschicht und mit dieser vermischt, zum Teil aus dieser hervorragend herumlagen. In der Mitte des Gebäudes, doch noch in der Nähe der nördlichen Längsseite befanden sich in der Lehmbewurfsschicht und zum Teil unter dieser mehr als 50 St. Webstuhlgewichte aus Ton, größtenteils von gleichem Typ und — mit Ausnahme eines einzigen großen Stückes — von ähnlicher Größe. Auf dem Fußbodenniveau lag noch eine unversehrt kleine Steinaxt und ein Rohmaterialstück aus Kieselstein. Auf Grund des zum Vorschein gekommenen keramischen Materials kann das Zeitalter des Baues nur annähernd auf die Periode nach der Linearkeramik des Alföld, jedoch noch vor die Kupferzeit bestimmt

werden. Es liegt außer Zweifel, daß das Gebäude wirtschaftlichen Zwecken diente und ein Magazin, Speicher oder eine Arbeitsstätte war.

An der Ausgrabung nahm Péter Árkus teil.

János Makkay

Százhalombatta-Olajtároló (Kom. Pest), s. Nr. 33.

Szekszárd-Bogyiszlói út (Kom. Tolna), s. Nr. 51.

20. *Tiszaalpár-Várdomb* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV.). Als erster Schritt der auf der seit hundert Jahren bekannten und aufgemessenen bronzezeitlichen Siedlung von Alpár begonnenen Forschungen wurde die neue, mit Höhenlinien gefertigte Aufmessung des Gebietes hergestellt. Frühere Forschung: die von P. Patay im Jahre 1949 durchgeführte Ausgrabung und das Durchschneiden des Walles.

Das eine auf dem auch „Kisvár“ (Kleine Burg) genannten Templomdomb (Kirchenhügel) geöffnete Profil erwies sich als negativ, die Mitte des anderen 4×4 m großen Blocks wurde durch den Bau eines Maschinengewehrstandes im zweiten Weltkrieg zugrunde gerichtet. Auf Grund des im Profil gefundenen, aus dem letzten Jahrhundert stammenden Grabes ist der Kirchenhügel für Ausgrabung vorläufig nicht geeignet, obwohl man laut Bezeugung einer 2 m tiefen Grube der späten Phase der Vátya-Kultur hier mit einer bronzezeitlichen Siedlung rechnen könnte.

Auf dem auch „Nagyvár“ (Große Burg) genannten, mit hohem Erdwall umgebenen Burghügel haben wir zwei Profile geöffnet. In den 4×4 m großen I. Block kam in 70 cm-Tiefe eine in reine Lößaufschüttung gegrabene mittelalterliche Grube zum Vorschein. Die zwischen 70–110 cm liegende, 40 cm dicke Lößaufschüttung beweist schon jetzt eindeutig, daß in der Zeitspanne zwischen dem 10.–14. Jahrhundert auf dem Hügel eine Burg gestanden hat, also kann der auffallend hohe und in gutem Zustand befindliche Wall in seiner jetzigen Form nur aus dem Mittelalter stammen (die Ausgrabung des Jahres 1949 hat sie für vollkommen bronzezeitlich gehalten).

Das 1. bronzezeitliche Niveau und der Fußbodenbelag kam mit einer ovalen Feuerstele zwischen 110–130 cm zum Vorschein. In gut erhaltenem Zustand ist das 150 cm tief gelegene 2. bronzezeitliche Niveau: ein starker Hausfußbodenbelag, stellenweise von Gruben zerstört. Auf dem Fußboden das Fundament eines Kesselherdes und eines tragbaren Herdes, drei andere ovale Feuerstellen, ein Mahlstein und viel angesengter Weizen. Als früherer Abschnitt desselben Hauses ist das 164 cm tief freigelegte Niveau mit zwei ovalen Feuerstellen zu betrachten. Das 3. bronzezeitliche Niveau liegt zwischen 184–200 cm, es ist ein Fußbodenbelag mit ovaler Feuerstelle.

In dem neben der Ausgrabung des Jahres 1949 geöffneten 4×8 m großen II. Block zeigte sich eine ähnliche Schichtenreihe. Die mittelalterliche Lößaufschüttung, die auch von dem darauf liegenden Eisensporn datiert war, erschien hier zwischen 80–120 cm. Zwischen 120–180 cm lagen drei, von Gruben stark zerstörte bronzezeitliche Fußbodenbeläge mit einigen Feuerstellen. In der Mitte des Blocks kam 184 cm tief das Grab eines awarischen Knaben zum Vorschein.

Das zutage geförderte Fundmaterial — darunter zahlreiche unversehrte und ergänzbare Krüglehen — stammen aus dem späten Koszider-Abschnitt der Vátya-Kultur.

Die Freilegung des II. Blocks leitete Gábor Vékony. Seine weiteren Mitarbeiter waren: Ilona Stanczik sowie die Studenten Judit Antóni, Gyula Fülöp, Ildikó Szatmári, Gábor Tökölly und Pál Raczky.

István Bóna

21. *Tószeg-Laposhalom* (Kom. Szolnok) (XXXVIII.). Die Erschließung haben wir im zweiten Hausniveau der Hatvan-Kultur in 240 cm-Tiefe fortgesetzt (IX. Niveau). Es gelang im Profil vier untereinander gut trennbare Erneuerungen des erscheinenden Hausteiles zu erschließen. In dem bis in eine Tiefe von 305 cm reichenden X.–XII. Niveau erschienen die stets früher erbauten Häuser an derselben Stelle. Im XI. Niveau kamen eine frei stehende, aus äußeren Backöfen mit beschmierter Oberfläche bestehende Gruppe, im Haus hingegen ovale Feuergruben zum Vorschein. Im XII. Niveau wiederholte sich an anderer Stelle die aus äußeren Backöfen bestehende Gruppe.

Nach Abbau der 20 cm dicken Lehmauffüllung begann bei 325 cm die Reihe der Siedlungsschichten der Nagyrév-Kultur.

Im XIII. Niveau erschien in der W-SW-Hälfte des Blocks ein beträchtlicher Teil eines mit gestampfter Lehm- und Balkenstruktur gebauten Hauses, samt Feuerstelle. Im XIV. Niveau gelang es an derselben Stelle ein noch größeres Haus mit viereckiger Feuerstelle zu erschließen. Die Aschengrube enthielt viele Gefäßfragmente.

Im XV. Niveau veränderte sich die Struktur der Siedlung. Der Teil von Häusern mit gestampfter Lehm- und Balkenstruktur erschien im SO-Viertel und NW-Winkel des Blocks. Die zwischen den beiden Häusern liegende, 60 cm tiefe, gebrannte Lehmewurfstücke enthaltende Grube von 3 m Durchmesser enthielt eine ganze Reihe von unversehrten bzw. zusammenstellbaren Gefäßen, verzierten Herden und Tonkegeln.

Im XVI. Niveau erwiesen sich die Häuser mit geringerer Abweichung als Vorgänger des XV. Niveaus.

Im XVII. Niveau änderte sich die Struktur der Siedlung von neuem. Entlang der östlichen Blockwand verlief der Rand eines Hauses, in der SW-Ecke und neben der WSW-Blockwand reichten aus gestampften Mauern gebaute, gut erhaltene, parallel stehende Häuser in das Profil.

Im XVIII. Niveau erschien in der SW-Ecke, parallel mit dem viel größeren Vorgänger des vorherigen Hauses in der NW-Ecke die Ecke eines Hauses mit breiter Lehm- und Balkenstruktur.

Die sehenswürdigsten und wichtigsten Objekte der Ausgrabungen von Tószeg lieferte das 400 cm tief liegende XIX. Niveau. Die Struktur der Siedlung hat sich völlig verändert. Die Mitte des Profils wurde von der von O her hineinreichenden Hälfte eines sich in ausgezeichnetem Zustand befindlichen Hauses mit gestampfter Lehm- und gestampftem Lehmfußboden eingenommen. Von innen an die Hausmauern angebaut, kam je eine einander gegenüber liegende U-förmige Nische mit gestampftem Boden zum Vorschein — ähnliche sind uns bisher nur aus dem balkanischen und anatolischen neolithischen Häusern bekannt. Nicht weniger interessant erwies sich auch das entlang des Westrandes des Blocks verlaufende Haus von ähnlicher Struktur, in dem drei separate Räume freigelegt werden konnten.

Im XX. Niveau veränderte sich die Siedlungsstruktur von neuem. Das Haus mit einer im vorherigen Block gefundenen ähnlichen Struktur, kam mit runder Feuerstelle diesmal entlang des schmälern S-Endes des Blocks zum Vorschein. In der NO-Ecke zeigte sich der Rand eines schwach ausgeführten Gebäudes, eventuell von wirtschaftlicher Zweckbestimmung.

Im XXI. Niveau ist in einer Tiefe von 440 cm die Struktur der Siedlung wiederum eine neuere. Der größere Teil des schmalen Hauses mit gestampfter Erd- und Balkenstruktur liegt diesmal in der Mitte des Profils, seine Nachbarn zeigten sich entlang der W-Blockwand und in der SW-Ecke. Zwischen ihnen lag eine äußere Feuerstelle.

Die Siedlung nahm mit dem in 460 cm tief gelegenen XII. Niveau ihren Beginn. Außer Fußbodenresten, Pfahllöchern und einer schönen Funde der Frühphase der Nagyrév-Kultur liefernden, ovalen Grube war nichts anderes zu beobachten. Die schwarze alte Humusschicht reichte bis 490 cm-Tiefe.

Zur Klärung der im Zusammenhang mit der oberen

Schicht im Jahre 1974 offengebliebenen Fragen legten wir ein sich der SO-Ecke des großen Blocks anschließendes, nach O zu verlaufendes, 2×3 m großes Kontrollprofil frei, das wir bis zum untersten Teil des VI. Niveaus erschlossen haben. Das zum Vorschein gekommene Fundmaterial hat jene unsere Beobachtung gefestigt, daß das V.—VI. Niveau weder zum Kreis der Füzesabony-, noch zu dem der Hatvan-Kultur gehört, sondern am meisten die an die Stufen Nr. 3—4 von Szőreg erinnernden Züge zeigt. Ein wichtiger Fund sind hier noch die Fragmente von mehreren tragbaren Herden.

Mitarbeiter waren: seitens der Damjanich-Museums (Szolnok) die Mitleiterin der Ausgrabung Ilona Stanczik und der Restaurator József Tóth. Seitens der Eötvös-Loránd-Universität (ELTE): Gábor Vékány sowie die Studenten Vajk Cserményi, Ildikó Szatmári, Ferenc Losits, Péter Arkus, Erzsébet Marton, Gábor Tökölly, Béla Szabó, Ágnes V. Holport, Klára Szabó und Marcello Moreno.

István Bóna

Újlőrincfalva-Magyarad (Kom. Heves), s. Nr. 55.

22. *Velem-Szentvid* (Kom. Vas) (XXXIX.). Auf der terrassenförmig ausgebildeten späthronze-eisenzeitlichen Siedlung begannen die systematischen Ausgrabungen im Jahre 1973. Den strukturellen Untersuchungen des ersten Jahres folgend setzten wir die Freilegung 1974 auf den O-Terrassen der Siedlung fort.

Unter den an den Terrassen von verschiedener Zweckbestimmung freigelegten Erscheinungen muß eigens die Erschließung eines in Doppelreihe angeordneten größeren Gebäudekomplexes erwähnt werden, die über die Art und Weise der Bebautheit des bewohnten Gebietes bestimmte Daten liefert. Vier, sich der Oberfläche der Terrasse anpassende, strukturell zusammenhängende, große, mit gelegten Steinmauern befestigte Gebäude mit gestampftem Lehm Bodenbelag sind heute dem Grundrisse nach schon auswertbar.

Wir haben auch die Forschung nach der Spurlinie der in die Hochburg führenden Straße fortgesetzt. An den erschlossenen Abschnitten konnten wir die Pfahlreihe des Schutzzaunes, der die dem Hang zu liegende Seite der Straße begleitet, überall beobachten.

Es wurde auch an den Terrassen der Siedlung in südliche Richtung vorschreitend mit der Eröffnung eines neueren Profils begonnen, die dem vermuteten Zentrum des Wohnviertels näher liegt. Hier wurde außer den zum Vorschein kommenden Gebäuden auch ein die Terrassen umfassendes Wasserableitungssystem erschlossen, das aus in den Felsen gehauenen, schräg abwärts laufenden Rinnen bestand.

Die diesjährige Ausgrabung bekräftigte das frühere chronologische Bild, wonach die charakteristische Struktur der an den Hang des Berges gebauten Terrassensiedlung in der Späthronzezeit entstanden ist.

Mitglieder des Arbeitskollektivs sind: Gábor Bándi, Miklós Szabó, Mária Fekete, Erzsébet Marton. An der Ausgrabung nahmen noch die Archäologin Klára Kővári und die Studentinnen Ildikó Szatmári und Katalin Wollák teil.

Gábor Bándi

23. *Vésztő-Mágori domb* (Kom. Békés) (III.). Die IV. Fläche mit 6×6 m-Oberfläche in der W-Richtung ergänzt (V. Fläche) begannen wir mit der Vertiefung. In der Tiefe des vorjährigen ersten bronzeitlichen Hausniveaus fanden wir keine Siedlungsspuren, voraussichtlich fiel die von neuem geöffnete Grabungsfläche gerade auf einen nicht eingebauten Streifen zwischen zwei Wohngebäude, auf die Straße. In der Fläche entfalteten sich in etwa 100 cm-Tiefe zwei neuzeitliche Eingrabungen, der Flecken einer mittelalterlichen und bronzeitlichen Grube. Im folgenden Niveau erreichten wir das Dach des Ruinenkegels des zweiten bronzeitlichen Wohnhauses — wir haben in 160 cm-Tiefe den

mit Matte bedeckten, gestampften Fußbodenbelag des Hauses erreicht, in den in NW-SO-Richtung drei Pfahllöcherreihen eingetieft waren. Der Mattenbelag des Fußbodens war dem W-Hang zu in einem immer schlechteren Erhaltungszustand, hier hat sich nämlich die schützende Deckbodenschicht bereits verdünnt. Die Beschmierung des Fußbodens mit Lehm wurde an einzelnen Teilen sogar zweimal erneuert. Der auf die Frühphase der Gyulavarsánd-Kultur datierbare Wohnhausteil lieferte ein reiches Fundmaterial. Aus dem Schnutt haben wir kilogrammweise verkohlte Kornsaamen ausgesiebt.

Unter dem Fußboden zeigte sich eine etwa 20—25 cm dicke, tiefschwarze, kompakte Lehmschicht. Diese alte Humusschicht enthielt schon sporadisch Funde von Tiszapolgár. In der etwa 80 cm dicken kupferzeitlichen Siedlungsschicht erschloßen wir den Eckteil eines Hauses mit Flechtwand und gestampftem Lehmfußboden, auf dem Flecken zweier Feuerstellen waren. Zur Siedlungsschicht von Tiszapolgár gehörte auch ein Grab: das Grab Nr. 29. Auf Grund der keramischen Beigaben des gestörten Kindergrabes — eines Schüsselchens — und von zwei konischen Schöpfgefäßen — kann das Grab zur Gruppe von Kistrépart gereiht werden.

Unter dem Fußboden des Hauses von Tiszapolgár erschien eine weitere alte Humusschicht, diese sterile Schicht trennte die kupferzeitlichen Niveaus von den neusteinzeitlichen. In den Schichten der Theiß-Kultur haben wir keine Wohngebäude und Gruben gefunden. Die hier zum Vorschein gekommenen vier Hockerskette aus der Theiß-Kultur (Grab 30—34) weisen darauf hin, daß dieser Rand der der Siedlung ausschließlich als Bestattungsstätte gedient hat.

In -420 cm-Tiefe erreichten wir die Fortsetzung der Ruine des Wohnhauses des im vorigen Jahr gefundenen Opferbestandes der Proto-Theiß-Kultur. Innerhalb der Grabungsfläche des Jahres 1974 fiel die eine SO-NW orientierte Seitenmauer des Hauses. Im Innenraum des Hauses haben wir einen trapezförmigen Backofen erschlossen. Im Abschnitt neben dem Ofen stand — die Hausmauer — etwa in 2,5 cm-Länge — mit nahezu 25 cm-Höhe. Weiter vom Ofen entfernt wurde der erhaltungszustand der Mauer immer schlechter. Beim Abriß des Schuttkegels entfaltete sich — auf der sich dem im vorigen Jahr erschlossenen Opferbestandes anschließenden Fläche — eine neuere kultische Fundgruppe: ein viereckiges Altärchen mit starker Eintiefung und ein großer ovalgeformter Topf. Der Altar ist dreibeinig, die zwei äußeren Beine sind keilförmig, das mittlere Bein hat die Form eines menschlichen Fusses. Aus der Eintiefung des Altars und aus der Füllerde des Topfes kamen gebrannte Tierknochen und votive Steingeräte zum Vorschein.

Das Maß des Hauses ist vorläufig nicht bekannt, der Schutt reicht in drei Richtungen bis unter die nicht ausgerabten Fläche.

Katalin Hegedűs

RÖMERZEIT

(Auf der Karte: Nr. 24—38)

24. *Budapest III., Óbudai lakótelep* (V.). Freilegungen im Gebiet der II.—III. Bauetappe der Wohnsiedlung von Óbuda.

Das Programm der Planausgrabungen des Jahres 1974 stand als Fortsetzung der 1973 begonnenen Themen mit den Sanierungs- und Bauarbeiten in Verbindung. Bei der Auswahl des Ortes und der Reihenfolge der Forschungen mußten wir uns weitgehendst den Rekonstruktionsarbeiten anpassen. Die Erschließungen haben wir übrigens auf Grund des angenommenen Forschungsprogramms von Óbuda durchgeführt. Im Zuge der Ausgrabungen gewannen wir zur Bearbeitung der römerzeitlichen Topographie und Geschichte neuere wertvolle Angaben bzw. sind durch die neueren Ergebnisse der Lösung zahlreicher wissenschaftlicher Probleme nähergekommen.

Die römischen Forschungen gruppieren sich um 3 Themenkreise:

- A) Lager,
- B) Canabae,
- C) Gräberfelder.

A) Zur Erforschung des Legionslagers:

haben wir die Mauerbiegung des Castrum in NW-Richtung (Harrer Pál utca und Akác-köz) sowie einen Abschnitt der O-Mauer gesucht.

Margit Németh

Wir bestimmten den S-Mauerabschnitt des Castrum mit dem Wassergraben, dem Weg und dem Umbau vom 4. Jahrhundert (Polgár tér).

Im weiteren legen wir den Bereich des S-Tores des Castrum aus dem 2. Jahrhundert (eine auf 1975 übergreifende Arbeit) und die Verbindung des Tores mit den bereits früher zum Vorschein gekommenen öffentlichen Einrichtungen kontinuierlich frei (Pacsirta u. 14., Ecke Gyűrű u.).

Klára Póczy

Es wurde der Block eines Kasernensystems zwischen 4 Gassen umgrenzt (Föld u.-Ecke Vörösvári u.).

Eine Ölpressenfreigelegt (Vörösvári u. 22.).

Forschungen wurden in der Linie des westlichen Festungssystems des Castrum angestellt (Szőlőkert u.-Ecke Vörösvári u.).

Mária Pető

Es wurde der Grundriß des S-Tores aus dem 4. Jahrhundert geklärt (Fényes A. u.-Dugovics Titusz tér.).

Györgyi Parragi—Annamária Facsády

Wir folgten der Spurlinie der S-Mauer (Templom u.).

Annamária Facsády—Györgyi Parragi

der O-Mauer (Árpád fejedelem u.).

Krisztina Szirmai—Margit Németh

der W-Mauer des späten Lagers (Fényes Adolf u.).

Györgyi Parragi—Herta Bertalan

Wir erforschten in der Frontlinie der Praetoria des Lagers ein Magazinsystem (Polgár u.),

ferner das Apsidengebäude aus der Spätkaizerzeit (Polgár u. und Ecke Tavaszi u.).

Klára Póczy

Es wurde der Grundriß eines spätkaiserzeitlichen Gebäudes mit Apsis sowie die Teile von Gebäuden aus dem 2.—3. Jahrhundert mit den angrenzenden Straßen nördlich von der via praetoria geklärt (Vöröskereszt u.).

Im nördlichen Vorraum des Lagers haben wir die Verbindung einer O-W-Mauer, eines Wassergrabens und eines Straßenkörpers geklärt (Miklós u.-Ecke Laktanya u.).

ferner das Fundament eines vermutlich größeren Turmes im N-Vorraum des Lagers (Miklós tér).

Krisztina Szirmai

den ganzen Grundriß des östlichen Lagertores (Körház u.).

Klára Póczy

sowie einen neueren Abschnitt der Lagermauer und des Wassergrabens.

Krisztina Szirmai

B) Um die Topographie der Militärstadt umreißen zu können, haben wir folgendes der Forschung unterzogen:

Die stratigraphische Lage eines mit Mosaiken verzierten Gebäudes (Laktanya u.-Ecke Kő u.).

Margit Németh

von einem größeren öffentlichen Gebäude zwei Räumlichkeiten, die mit Mosaikfußboden von verschiedenen Mustern belegt waren (Buvár u.),

István Wellner

mit Tierfiguren verzierte Mosaiken eines Saales und Teile von zwei Mosaikfußböden mit geometrischen Mustern (Folyamár u.),

Györgyi Parragi

das völlige Kanalisationssystem im N-Stadtviertel (Kő u.),

Margit Németh

den Abschnitt einer Wasserleitung (Tavaszi u.),

Krisztina Szirmai

ein Apsidengebäude (Laktanya u.),

Margit Németh

ein Apsidengebäude (Fő tér 1. Hof),

Herta Bertalan

den Hauptsammelkanal des S-Stadtviertels (Árpád fejedelem útja).

Krisztina Szirmai

C) Zur Erforschung der Gräberfelder haben wir folgende Ausgrabungen durchgeführt:

das Gräberfeld aus dem 3.—4. Jahrhundert (Buvár u.),

Krisztina Szirmai

im Gebiet der Industriezone von Óbuda ein frühkaiserzeitliches Gräberfeld (Benedek E. u.).

Melinda Kaba

Die Ergebnisse des Jahres 1974 zusammenfassend — die Arbeiten des vorangehenden Jahres fortgesetzt — haben wir bei der Römerzeit die folgende, völlig neue wissenschaftliche Feststellungen gemacht:

a) von topographischem Gesichtspunkt dürfte es ein unerwartetes Ergebnis sein, daß zur Spätkaizerzeit die meisten monumentalen öffentlichen Gebäude zwischen der dem Feinde zugekehrten Festungsmauer und der Donau lagen. Ein jedes dieser umfaßt etwa ein Gebiet von 60—40 m. Bisher wurden 4 Gebäude erschlossen, deren Größe, Niveau und Alter ungefähr das gleiche war.

b) Es war schon bis jetzt bekannt, daß die Militärstadt für einen wesentlich wichtigeren Stadtteil, als die Zivilstadt gegolten hat. Jedoch können nur jetzt mit Hilfe der neuesten Ausgrabungen einige wichtigen Tatsachen im Zusammenhang mit der Stadtstruktur doku-

mentiert werden. Die canabae wurden nämlich nicht unregelmäßig eingebaut — wie man dies früher dachte — sondern es kam sogar zweimal die Reihe an die Stadtregelung, als man die einzelnen Stadtteile planmäßig eingebaut — wie man dies früher dachte — sondern es kam sogar zweimal die Reihe an die Stadtregelung, als man die einzelnen Stadtteile planmäßig umgebaut hat.

C) Ein völlig neues Bild zeigt das späte 4. Jahrhundert. Die Zusammenhänge zwischen dem Festungssystem aus dem 5. Jahrhundert und dem früheren Legionslager unterstehen einer weiteren Untersuchung.

Klára Póczy
Leiterin des römischen
Arbeitskollektivs

Vor dem Haus *Harrer Pál u. 20–22*, an dessen O-Seite haben wir einen NO-SW-orientierten Mauerabschnitt des Legionslagers freigelegt. Die Mauer ist mit Quadern bedeckt, 3 m breit und wird von O her von einem Kieselweg berandet. Die Breite dieses letzteren wechselte zwischen 1,20–1,97 m. Die Mauer legten wir in 30 m Länge frei, ihr nördlicher Teil wurde auf eine frühere, O-W-orientierte fossa gebaut, ihr Fundament folgte hier der V-Form des Grabens. Die zu dieser früheren fossa gehörenden Lagermauer konnten wir an dieser Ausgrabung noch nicht erschließen. Ebendort, an der W-Seite des freigelegten Mauerabschnittes zeigte sich eine N-S gerichtete, im Vergleich zu der anderen, viel frühere fossa, die von der späteren, O-W-gerichteten durchschnitten war. Die Ausgrabung, im Laufe derer ein weiterer Abschnitt der Lagermauer ans Tageslicht gekommen ist, wurde bis Ende des Jahres fortgesetzt. Die Mauer stammt aus dem 3. Jahrhundert, zur Klärung des dazugehörenden NO-Lagerwinkels und der weiteren Periodenprobleme wird die Ausgrabung fortgesetzt.

Margit Németh

Polgár tér-Ecke Fényes Adolf u. (bei der südlichen Brückenauffahrt der Árpád-Brücke). An der S-Seite des castrum aus dem 2. Jahrhundert haben wir den O-W gerichteten Abschnitt des Wassergrabens erschlossen. In die Einfüllung der fossa wurde im Laufe des 4. Jahrhunderts eine auf diese senkrechte, N-S gerichtete Festungsmauer fundamementiert. Die Mauer ist 3 m breit, wurde mit Gußtechnik gefertigt und ist mit Quadersteinen bedeckt. Östlich der O-Flucht der Mauer verlief ein N-S gerichteter Weg, den man öfters erneut und mit unregelmäßigen Steinplatten bedeckt hat. Am Rand des Weges fanden wir die Grundmauern mehrerer, mit Terrazzofußboden belegter Wohngebäude. Zu den bedeutenderen materiellen Denkmälern gehörten Fragmente einer Marmorplatte mit Inschrift, Stücke einer farbigen Wandbemalung und architektonische Baureste von Gebäuden.

Klára Póczy

Unter *Vörösvári u. 20* wurde die Freilegung der bereits bekannten N-S-orientierten Straße, die die insula des Presshauses von O her begrenzt hat, fortgesetzt. Die nebender Straße liegenden Räumlichkeiten besaßen eine kleine Grundfläche, in ihnen kamen viele verzierte Freskenfragmente zum Vorschein, ihr Fußboden bestand aus einem Terrazzobelag. Die Räumlichkeiten dürften magazinartige Läden gewesen sein. In der Flucht der folgenden Räume waren Reste von Backöfen, diesen folgte eine Flucht von Räumen mit Pressen. Zwischen den zwei Pressen ist ein Brunnen oder eine Zisterne zu finden. Der Flucht der Räume mit den Pressen folgte ein gepflasterter Hof, hinter diesem lag eine Flucht von Räumen, wahrscheinlich von Wohnzimmern. Die Zimmer waren mit Terrazzofußböden belegt, ihr aufgehendes Mauerwerk war mit weißem Mörtel überzogen. Das Gebäude war auch von W her von einer Straße

begrenzt, deren einen Teil wir auf dem Grundstück *Vörösvári u. 26* freigelegt haben. Die S-Ecke des Gebäudes war ebenso geodätisch zu errechnen, wie seine NW-Ecke, so daß wir die Ausdehnung der ganzen insula berechnen konnten. Die Einteilung des Gebäudes war, obwohl die vielen neuzeitlichen Eingrabungen das Objekt sehr zugrunde gerichtet haben, der des Catoschen Ölpreßhauses ähnlich. Die Reste der Quetschmühle gelang uns nicht in situ zu finden, obwohl hier bemerkt werden kann, daß im Gebiet mehrere Mühlsteine zum Vorschein gekommen sind, die man als Teile eines torcularium auffassen könnte. Auch das Ablaufsystem der Pressen, die Kanalisierung des Gebäudes konnte in seiner vollen Ausdehnung erschlossen werden. Aus den Resten der Preßsohlen (eine größere, zusammengesetzte, die bereits von J. Szilágyi freigelegt worden ist und eine kleinere, einfachere Konstruktion) ist die aufgehende Struktur rekonstruierbar. Das Pressen erfolgte auf Grund des Prinzips des einarmigen Hebels; die Einrichtung dürfte eine sog. Balkenpresse gewesen sein, deren genaue Analogien in den nahen Provinzen nicht zu finden sind, ihrer Form nach stehen sie den Preßresten des östlichen, näher begrenzt des nördlichen Küstengebietes des Schwarzen Meeres nahe. Neben der größeren Preßsohle fanden wir auf der Ziegelbedeckung des Vorrichtungsraumes den Stempel der leg. II. Ad, ebenso auf einen in den Brunnenkranz eingemauerten Ziegel. Neben der kleineren Presse, in der Nähe des Abflusses kam das Fragment einer zum Teil in die Erde getieften Ölamphe (Schöpfgefäß) zum Vorschein. Die im Preßhaus gefundenen Pflanzenreste haben wir zur archäobotanischen Untersuchung eingesendet, auf Grund einer mündlichen Vormitteilung haben wir erfahren, daß der Fund Holunder- und Traubenkerne enthalten hat. Natürlich schließt dieser Umstand nicht aus, daß im Preßhaus Ölsamen gepreßt wurden (Oliven keinesfalls!), im Hause dürfte sich auch eine Weinpresse befunden haben, die unseren bisherigen Kenntnissen nach größer und von einfacher Konstruktion war.

In der Föld-Gasse setzten wir die Erschließung des O-W-orientierten, später erneuerten römischen Straßenkörpers fort. Wir bestimmten seine Breite, reinigten seine am Rand verlaufende, mit Ziegel bedeckten Kanäle und legten dann die südlich von der Porticus-Flucht befindlichen, nischenförmigen Räume frei. Es besteht die Möglichkeit, daß sich auch an der nördlichen Seite des Straßenkörpers ein Porticus befand, jedoch haben dort die neuzeitlichen Eingrabungen die römischen Schichten in hohem Maße vernichtet. Aus der oberen Schicht des Straßenkörpers kam eine Münze des Diocletianus zum Vorschein. In den sich von S her anschließenden Räumlichkeiten erblicken wir auf Grund der Analogie die Baracke der Legionssoldaten. In der einen befinden sich die Reste einer backofenartigen Feuerstelle, die aus der Spät Römerzeit stammt.

Unter *Vörösvári u. 14–18*, nördlich des Weges in der Föld u. fanden wir einen gepflasterten inneren Hof mit einem Brunnen, einem großen Mahlstein und einem eingemauerten kleinen Altar.

Unter *Vörösvári u. 42–44* suchten wir die Reste des römischen Aquädukts. Es wurden auch zwei sehr beschädigte, als Pfeilerbasen betrachtbare Mauerreste gefunden, die mit dem heutigen Straßenkörper parallel lagen, jedoch können sie nicht mit voller Sicherheit bestimmt werden. Im selben Gebiet fanden wir auch einen aufgefüllten N-S gerichteten Wallgraben, mit sehr vielen Schleudersteinen. Der Wall, der später einplanziert wurde, gehörte zum westlichen Verteidigungssystem des aus dem 2.–3. Jahrhundert stammenden Lagers und an seiner Stelle wurde eine mit Pfeilerreihen und Kanalrand versehene, N-S gerichtete Straße gebaut.

Die wichtigsten Ergebnisse der Ausgrabung in diesem Gebiete zusammengefaßt: es gelang uns in der retentura des Legionslagers des 2.–3. Jahrhunderts auf einer großen Fläche einen Teil der fabrica freizulegen, ein ganzes Insulasystem zu bestimmen, einen Abschnitt des westlichen Bollwerkes zu klären, außerdem

unsere Kenntnisse mit einem großen reichen Fundmaterial aus dieser Periode zu ergänzen.

Mária Pető

Unter *Fényes Adolf u. 78–80.* haben wir im Jahre 1973 den westlichen hufeisenförmigen Turm des südlichen Torturmes des aus dem 4. Jahrhundert stammenden Lagers mit dem dazugehörigen Straßenkörper freigelegt.

1974 fanden wir den östlichen Turmflügel und in 17 m-Länge die Außenmauer des hufeisenförmigen Turmes. Die Fundamentierung des Turmes erfolgte in 160 cm-Tiefe, die Grundmauern bestanden aus großen, unregelmäßigen Steinen, die man in die Erde gelegt hat. Aus dieser Schicht kamen aus der lehmigen, mit Sand gemischten Erde in großer Menge Fragmente einer, aus grauem Material gefertigten Keramik sowie viele Holzkohlenreste zum Vorschein. Das aufgehende Mauerwerk bestand aus großen Quadersteinen. Der Mauer schloß sich auch der römische Straßenkörper an, der an mehreren Stellen vom modernen Wasserleitungsnetz unterbrochen war. Die Mauerbreite des Turmes konnten wir wegen des noch stehenden Hauses nicht feststellen.

Györgyi Parragi

In der *Óbuda- (früher Templom-) Gasse* setzten wir unsere Ausgrabung an der Stelle der abgerissenen südlichen Hausreihe fort. Im Laufe dieser gelang es einige Abschnitte der südlichen Seite eines spätrömischen Festungssystems freizulegen. In der Richtung des Torturmes in der *Fényes Adolf-Gasse* und der diesem sich anschließenden Mauer fanden wir die weiteren Abschnitte der Festungsmauer sowie die angeschlossenen zwei hufeisenförmigen Seitentürme. Die Flucht der Festungsmauer zeigt entgegen der bisherigen Kenntnisse eine Bogenform, bei der die Basteien an den südlichsten Punkten der Bögen lagen. Bei dem einen Turm konnten wir nur seine Spuren erschließen, jedoch blieb der andere völlig intakt erhalten, das aufgehende Mauerwerk übersteigt stellenweise sogar die 2 m. Das Innenmaß der regelrechten Hufeisenform beträgt 7×4 m, von der 2 m dicken Mauer fehlen die Quadersteine. Die bogenförmige Festungsmauer ist 3 m dick, auf den Quadersteinen ist sogar noch der rosafarbene Mörtel zu sehen. Auch ein Abschnitt des entlang der inneren Seite der Mauer führenden Weges wurde freigelegt. Die Festung kann wahrscheinlich auf die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts datiert werden, die zur Zeit sich im Gange befindlichen Forschungen können noch zur Lösung weiterer Probleme eine Möglichkeit geben.

Annamária Facsády

Polgár u. (Kórház u.-Tavaszi u.). Im Laufe des Anlegens der verschiedenen öffentlichen Einrichtungen (Wasserleitung, Kanalisation usw.) sowie anlässlich der Planierung des Geländes bot sich im Gebiete der *Polgár u.* 14 mal die Möglichkeit zur Fundrettung. Als bedeutendes Ergebnis kann die Erschließung eines NS-verlaufenden Weges betrachtet werden, der in den 2.–4. Jahrhundert als *via sagularis* der Ostfront des Legionslagers gedient hat. Er wurde erneuert und diente auch nach Aufhebung des castrum weiterhin dem Verkehr.

In dem südlich vom O-Tor des Lagers gelegenen Streifen in der Spätkaizerzeit an der Stelle des abgerissenen inneren Wandelganges ein horreum unmittelbar und die innere Seite des Lagermauer angebaut. In das mächtige Gebäude wurde die eine Bastei eingefügt. Südlich davon ebenfalls an der Stelle des einstigen inneren Wandelganges kam ein mit Hypokaustum und Kanal versehenes öffentliches Gebäude zum Vorschein, dessen mittlerer Saal von O her von einer polygonalen Apsis abgeschlossen ist.

Klára Póczy

Vöröskereszt u. 17–21 und 14–20. An der etwa 30×50 m großen Oberfläche haben wir unter den Ruinen der mittelalterlichen Franziskanerkirche und nördlich von dieser einen aus fünf Perioden stammenden Gebäudekomplex mit zwei Säulenreihen erschlossen, dessen N- und S-Front von einem OW verlaufenden Straßenkörper mit Kanalisation begleitet war. Aus dem gehobenen Niveau des nördlichen Straßenkörpers kamen Produkte der Töpferwerkstätte in der Kiscelli-Straße hervor. Der Gebäudekomplex wird von den Kasernengebäuden des Legionslagers der Traianus-Hadrianuszeiten, nördlich der *via praetoria* gebildet. Die nördliche Mauer des Gebäudekomplexes wurde noch am Ende des 3. Jahrhunderts zu einem öffentlichen Gebäude mit polygonalem Abschluß umgebaut. Unter dem gehobenen Fußbodenbelag dieses spätrömischen Gebäudes kam mit einer auf die zweite Hälfte des 4. Jahrhunderts datierten Münze gemeinsam der Bronzefuß einer lebensgroßen Männerstatue zum Vorschein.

Krisztina Szirmai

Unter *Kórház u. 7* haben die archäologischen Erschließungen an der Donauseite des neuen Gebäudes 209/b die Ruinen des Osttores des Aquincumer Legionslagers ans Tageslicht gebracht.

Die Grundfläche des Baues beträgt 30×15 m. Beide Seiten des Tores sind von je einem achteckigen Turm geschützt, aus dem Belag des N-Turmes sind an ihrer Originalstelle drei Reihen von Quadersteinen zu sehen. Von den drei, vermutlich gewölbten Durchfahrten des Tores war die mittlere 4,5 m breit, diese wurde für den Wagenverkehr gebaut. Die schmalere Durchgänge im N und S dienten dem Personenverkehr.

Beim Tor kreuzten sich die OW verlaufende Hauptstraße des Lagers (*via praetoria*) mit der die Stadtmauer umsäumenden und dort in NS-Richtung gehenden *via sagularis*. Bedeutende Teile der Bepflasterung beider Straßen blieben erhalten.

Das aufgehende Mauerwerk des Tores blieb über dem römerzeitlichen Niveau durchschnittlich bis zu einer halben Meter Höhe erhalten. Das seinerzeit monumentale Gebäude wurde Ende des 4. Jahrhunderts planmäßig abgerissen. Sein Steinmaterial hat man zur selben Zeit in seiner unmittelbaren Umgebung planiert bzw. als Füllerde verwendet. Ein Teil der wertvollen architektonischen Bauelemente sind infolge der Ausgrabungen von neuem an die Oberfläche gekommen. Zu den mehr als 50 kleineren oder größeren Fragmenten sind Gesimse, Gewölbefragmente, Pfeilerkapitelle, figürlich verzierte oder mit Pflanzenornamentik versehene Reliefs von Säulenbasen zu reihen. Mit ihrer Hilfe kann der eine Durchgang mit annähernder Richtigkeit rekonstruiert werden.

Das Fragment eines Meilensteines stammt vermutlich von seiner Originalstelle, von der Innenseite des Lagertores her. Auf seiner abgenutzten Oberfläche ist die mehrzeilige Inschrift, wonach die Steinsäule im 3. Jahrhundert im Tor des Lagers aufgestellt wurde, schwer lesbar. In der teilweise abgerissenen Toreinfahrt des römischen Tores wurde im Mittelalter eine Werkstatt eingerichtet. Es kamen ein Backofen, eine Materialgrube, ein Brunnen, eine Vorratsgrube und eine Mahlstelle zum Vorschein, die vom 13. Jahrhundert an gebraucht wurde. Die Werkstatt wurde im Laufe des 15. Jahrhunderts abgerissen. An der äußeren, der Donau zu gelegenen Seite des Tores wurden zur selben Zeit Gebäude mit einigen Räumlichkeiten aus dem abgerissenen Material des römischen Torturmes gebaut, aber auch diese wurden im 15. Jahrhundert eingeebnet.

Klára Póczy

Búvár u. 16. Im Gebiet der Essigfabrik in Óbuda wurden beim Ausheben des Grabens der Fernheizung römerzeitliche Mauern durchschnitten. Später kamen zwei, im wesentlichen unversehrte Mosaikfußböden, ferner verschiedene Gebäudereste zum Vorschein. Beide

Mosaik sind schwarz-weiß. Das kleinere ist rechteckförmig und mit einem aus Pelten zusammengestellten „unendlichen“ Muster verziert. Das andere ist ungefähr viereckig, seine Verzierung besteht aus schwarzer Swastika auf weißer Grundlage und schwachbrettförmigen Motiven. In der Mitte des Mosaikfußbodens befindet sich ein aus Stein gehauener rosettenförmiger Ablauf.

Über den Mosaik lag eine dicke Schuttschicht aus tegulae und von Wandgemälden herrührenden Mörtelstücken sowie einigen Stuckgesimsresten.

Südlich von dem mit Swastika verzierten Mosaikbelag gelang es uns die Reste eines Badebeckens freizulegen. Ebenfalls südlich sowie südwestlich der Mosaikbelage wurden aus mehreren Perioden stammende Mauern, Heizkanäle und Terrazzofußböden freigelegt. Die Funde stammen aus der zweiten Hälfte des 2. und der ersten Hälfte des 3. Jahrhunderts. Das Gebäude setzt sich in östliche und nördliche Richtung fort, zur weiteren Erschließung kann es nur nach dem Abreißen der dort stehenden modernen Häuser kommen.

István Wellner

Unter *Folyamőr u. 14.* auf dem Gebiet der Essigfabrik haben wir den Teil einer römischen Villa freigelegt.

Der Fußboden des Raumes Nr. 1 wurde mit Mosaik belegt. Am Rand des Mosaikfeldes läuft eine gewundene Bandflechtenverzierung ringsum, die von gelben, dunkelgrauen und roten Streifen umrahmt ist. Innerhalb dieser sind in einem Bandflechtenmedaillon verschiedene Tiergestalten, Pferd, Stier, Vogel, Hirsch, springender Panther zu sehen. Das Emblem fehlt. Das Mosaik ist aus feinen Steinen ausgelegt. Der Fußboden war von herabgefallenen, von großen Weintrauben, Traubenblättern, Halbsäulenfragmenten stammenden Stuckbruchstücken dick bedeckt. Es sind auch drei Puttoköpfe zum Vorschein gekommen. Aus der Menge der Fragmente schließen wir darauf, daß die Stuckverzierung die ganze Wandfläche bedeckt hat. Der Sockelteil der begrenzenden Mauern war von einem Wandgemälde bedeckt. Das Mosaik bestimmen wir auf die Mitte des 2. Jahrhunderts.

Diese Räumlichkeit wurde im 4. Jahrhundert mit einer OW verlaufenden Mauer eingeengt, gleichzeitig auch ein Teil der Mauer abgerissen, um damit einen Durchgang in die Räumlichkeit Nr. 2 zu schaffen. Der Fußboden der Räume Nr. 2 und 3 wurde von einem aus geometrischen Mustern bestehenden Mosaik verziert. Die Mauern sind überall mit zweischichtigem und in beiden Räumen gleichmäßigem Mörtelbewurf bedeckt. Die Trennmauer des Raumes Nr. 1 und 2 wurde aus gestampftem Lehm gefertigt und war ebenfalls von einem Fresko verziert. Das Gebäude setzt sich noch in südlicher Richtung weiter fort.

Györgyi Parragi

Vor *Buvár u. 68–80* — *Miklós tér.* Im Rohrlegungsgraben der Wasserwerke kamen mehrere mannigfaltig orientierte Steingräber, zum Teil in gestörtem Zustand zum Vorschein. In den Gräbern wurden unter anderem Fragmente von Glasgefäßen, importierte Bronzegefäße, goldene Ohrgehänge und ein mit dem Jahr 289–290 schließender Münzfund zutage gefördert.

Krisztina Szirmai

Im Bereich der Industriezone

Benedek E. utca. Unter den erschlossenen Brandschüttungsgräbern haben wir zwischen den 1974 freigelegten dem Brandschüttungsritus angehörenden Gräbern von neuem an Ort und Stelle ausgebrannte, im voraus ausgeschmierte Gräber und solche ohne Brandspuren gefunden. An zwei Stellen konnte das Fundament

einer die Brandgräber umnehmenden viereckigen Steinmauer freigelegt werden. Ebenfalls kamen auch die bereits bekannten symbolischen Gräber und spätere Körperbestattungen zum Vorschein. Das reichste der Skelettgräber ist das Frauengrab Nr. 543; in diesem wurden beim Hals Hängeschmuck aus Gold, Keramik, fragmentierte Glasfunde und Haarnadeln aus Knochen gefertigt, als Beigaben gefunden.

Aus dem Kanalisationsgraben konnten ohne Beigaben die Fragmente des inschriftlichen Grabsteines von C. ATTIVS QVADRATVS herausgehoben werden. Wir fanden auch ein Ziegel- und ein steinbedecktes Grab, letzteres aufgebrochen und ausgeplündert.

Die Zahl der im Laufe des Jahres freigelegten Gräber beträgt 140. Bisher sind uns von hier 678 Gräber bekannt. Unter den Grabbeigaben wurden — wenn auch in bescheidenerer Menge als in den vorangehenden Jahren — unversehrte Keramik, Metall und Glasgegenstände ans Tageslicht gefördert. Auf dem Gelände werden die Erdarbeiten, vor allem Kanalisierungs-, Straßen- und Geländeregelungsarbeiten auch im Jahre 1975 fortgesetzt.

Melinda Kaba

25. *Dunaszekeső-Várhegy* (Kom. Baranya) (XXVI.). Auf dem mit Wein bepflanzten Lößhügel des Donauufer stieß man beim Bau des Wasserspeichers auf dem sog. Burgberg auf das Fragment einer römischen Bronzestatue sowie auf Funde aus der Türkenzeit. Im Laufe der parallel mit den Geländearbeiten und dem Legen der Wasserleitung durchgeführten Beobachtungen haben wir folgende Erscheinungen festlegen können.

Ganz oben fanden wir etwa 1–1,5 m dicke, spätmittelalterlich-türkenzeitliche Schichten mit gestörten menschlichen Skeletten und Keramik in großer Menge. Die árpádenzeitliche Siedlung wird von dem im Gebiete des Burgberges an der Oberfläche in geringer Menge gefundenen Scherben angedeutet. Diesen folgte eine etwa 1–1,5 m dicke römische Schichtenreihe mit sehr wenig Keramik. Aus Kalkstein gelegte Mauerreste, ein aus Ziegeln gebautes kleines Gebäude von viereckigem Grundriß mit Terrazzofußboden sowie Stempelziegel der leg. VII. Breuc. gehören in diese Periode. Auch das Fragment der großen Bronzestatue, die den römischen Kaiser Marcus Aurelius darstellt, ist von hier zum Vorschein gekommen.

An der Oberfläche zeichnet sich der Umriß des Walles um das Legionslager des einstigen Lugio sowie die Linie des nördlich vom Lager zwischen Weingärten verlaufenden römischen Weges, der auf einem Abschnitt auch mit einem Wall befestigt war, hervor. Es gelang uns den Abschnitt des in das Lager führenden Weges bei der Ausgrabung des Wasserleitungsgrabens zu beobachten. Etwa 1 km nördlich vom Lager sieht man auf dem entlang der Donau sich dahinziehenden niederen Lößufer die Grundmauern eines römischen burgus (eine Feldhütte wurde darüber gebaut).

Unter den Schichten des römischen Lagers fanden wir die Reste einer frühisenzeitlichen Siedlung, zu der auch ein rechteckförmiges Haus mit Pfahlkonstruktion gehörte. Wir konnten auch die viermalige Erneuerung des Fußbodens des Hauses beobachten.

Auf dem abgerissenen Profil der hohen Lößmauer des Burgberges sieht man eine 1 m dicke, bronzzeitliche Schichtenreihe, mit durchbrannten, Lehmbewürfe enthaltenden und aschig-kohligen Flecken.

Valéria Kovács—Borbála Maráz

26. *Dunaiújváros* (Kom. Fejér) (XL.).

Intercisa-Castellum. Als Fortsetzung der 1973 begonnenen Freilegung haben wir zwei neuere Profile geöffnet und so erweiterte sich das Forschungsgebiet auf 40×40 m. In den neueren Graben kam die nördliche Abschlußmauer des Grabens der principia zum Vorschein und mit dem westlichen Profil haben wir den Innenhof

erreicht. Die principia, die sich ursprünglich nur bis zu der der retentura zu gelegenen Seite der via principalis erstreckte, war demnach fast 40 m breit. In der spätrömischen Zeit wurde über die via principalis eine Halle gebaut und der Gebäudeblock damit zu einer vollkommen geschlossenen Einheit umgebildet. Der Hof wurde der via praetoria ähnlich mit großen Steinplatten belegt. In der SO-Ecke ist eine große gemauerte Zisterne zum Vorschein gekommen. In mehreren Profilen haben wir die untersten Niveaus erreicht, von diesen sind außer den verschiedenen Umbau- und Umänderungsperioden die Gruben des 2. Jahrhunderts und eine in den Markomannenkriegen zugrunde gegangene große Räumlichkeit mit Terrazzobodenbelag — vermutlich der Teil eines Bades — hervorzuheben. In der einen südlichen Räumlichkeit der principia kam ein Grubenhaus aus dem 5. Jahrhundert zum Vorschein.

Canabae. Die Ausgrabung begann auf der Grundfläche der Gebäude Nr. 24—38 des geplanten Römischen Ringes, die in der SW-Zone der Zivilsiedlung erbaut wurden. In der einen der mit reichem Fundmaterial erschlossenen Gruben — deren Boden mit Lehm beschmiert war — dürfte aus den auch von anderswo her bekannten winzigen Pfahlöchern geurteilt, eine Werkstatt gearbeitet haben, deren Bestimmung vorläufig unbekannt ist. Von den wenigen, meist mangelhaften, auf Steinfundamente gebauten Gebäuden war eines mit einem dem Haus Nr. 71/8 ähnlichen Herd und Heizungskanal versehen. Das Alter der Siedlungsobjekte kann im allgemeinen auf das 3. Jahrhundert gesetzt werden. Auf dem Territorium weiterer zweier moderner Gebäude (C₁₋₂) waren gleichfalls Siedlungsspuren zu finden, die jedoch — von einem im Freien stehenden unterirdischen bodens abgesehen — größtenteils bloß aus Gruben und Graben, die ein mannigfaltiges, zum Großteil jedoch keramisches Material enthielten, bestanden. Das wichtigste Ergebnis der Ausgrabung der Zivilsiedlung erbrachte die Fortsetzung der Erschließung des Hauses 73/6. Das am O-Teil der Limes-Straße gehobene Gebäude mit mehreren Räumlichkeiten verfügte über eine Fußbodenheizung, seine Mauern waren mit Fresken und Stuck verziert. Die Reste dieser fanden wir in sekundärer Anwendung, als Auffüllung des 4. Raumes vor. Unter der zementierten Schicht kamen 4 innere Säulen sowie auf dem gestampften Lehmfußboden der zusammenhängende Teil eines Prunkwagens zum Vorschein. Nach dem Zugrundegehen des Gebäudes, nach 260 wurde an der O-Seite des 4. Raumes ein Brunnen gebaut, dessen Freilegung jedoch wegen der Einsturzgefahr unterblieben ist.

Gräberfelder. Im Gebiet des Gebäudes mit dem Zeichen CK¹¹, an der O-Seite der Petőfi Sándor-Grundschule kam die S-Grenze des S-Gräberfeldes, die durch einen Graben bezeichnet wurde, zum Vorschein. Außerhalb des Grabens fanden wir kein einziges Grab. Die erschlossenen Brandgräber sind einer neuzeitlichen Plünderung zum Opfer gefallen. Die vorläufige Regelung des NW-Randes des Plateaus hatte das Vorkommen eines neueren Gräberfeldabschnittes zur Folge. Die spätrömischen Gräber gehören zum W-Gräberfeld, doch ist ihre Verbindung mit der bisher bekannt gewordenen Einheit bis zur Erschließung der mittleren Zone unsicher. Zum Großteil wurden die freigelegten 46, W-O-orientierten Gräber Ziegelgräber, in denen die Schädel meistens an der W-Seite liegen. Die NW-Grenze des Gräberfeldabschnittes ist den anderen ähnlich von einem Graben umrandet. Die Gräber wurden im allgemeinen zur Römerzeit gestört, doch kamen auch auf diese Weise sehr reiche keramische und Glasfunde sowie auf die Tracht verweisende und andere Gegenstände aus den Gräbern zum Vorschein.

Mitarbeiter bei der Ausgrabung waren: Barnabás Lőrincz, Klára L. Szabó, Róbert Müller, Ingo R. Heindel, Ernst Bartling, Joachim Henning, Wolfgang Nack, Sigrid Schacht und Thomas Weber.

Zsolt Visy

Im Frühjahr 1974 haben wir im W-Gräberfeld von Intercisa weitere 15 Gräber freigelegt und so den NO-Rand des Gräberfeldes gefunden. Die zum größeren Teil ausgeplünderten Gräber mit Holzsärgen, Ziegelgräber, mit Ziegel bedeckten Nischengräber und Erdgräber enthielten die üblichen spätrömischen Funde.

Jolán B. Horváth

Győr-Ménfőcsanak tér 3. (Kom. Győr-Sopron), S. Nr. 64.

27. *Inota-Halmok*, MRT 2. 49/22. lh. (Kom. Veszprém) (XLV.). Die 1973 begonnene Arbeit wurde in diesem Jahre mit der Freilegung des Hügels Nr. 2 fortgesetzt.

Unter dem frühkaiserzeitlichen Hügel hat die Steinmauer mit dem inneren Durchmesser von 25 m außer der Grabgrube auch noch weitere zwei Gruben umfaßt. Dem O-Teil der Mauerung schloß sich ein verhältnismäßig kleiner Raum an. Im Grab haben wir außer den gebrannten Knochenfragmenten eiserne Teile eines Kästchens, Glas- und Terra sigillata-Gefäße, ein Eisenschwert, Tierknochen, in Grube Nr. 2 die eisernen Bestandteile eines Wagens mit vier Rädern, Reste eines Holzschildes, einen bronzenen Schildbuckel, das Skelett eines Pferdes und in Grube Nr. 3 das Skelett von zwei beschirrten Pferden freigelegt.

Beim Fuß des Hügels fanden wir innerhalb der Umfassungsmauer Skelette aus dem 4.—5. Jahrhundert.

Mitarbeiterin: Ágnes Goposa.

Sylvia K. Palágyi

28. *Lébénymiklós (Mosonszentmiklós)-Jánosházapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI.). Wir setzten auf dem Római domb (Römischer Hügel) im Gebiet der Ausgrabungen der Jahre 1957—59, 1963—1970 die Erschließung des spätrömischen Gräberfeldes fort. Im Laufe dieser Ausgrabungen wurden 15 römische Gräber aus dem 4. Jahrhundert und 2 Gräber aus der Bronzezeit gefunden, die zur Kultur der inkursierten Keramik gezählt werden können (dadurch stieg die Zahl der römischen Gräber auf 117, die der bronzezeitlichen auf 113). Auch an der S-Seite fanden wir den das Gräberfeld umfassenden Graben, an dessen Außenseite noch 4 mit reichen Beigaben versehene Gräber zum Vorschein gekommen sind. Die Orientierung der Gräber ist ziemlich planlos: NW-SO, SW-NO, selten W-O und SO. Alle sind einfache Erdgräber, auf Grund der Verfärbung können bei den Gräbern 106, 108 und 111 auch Holz sarge vermutet werden. Neben dem Grab Nr. 112 konnten wir eine regelrechte Wildschweinbestattung beobachten. In diesem Flügel des Gräberfeldes wurden vor allem die mit Zwiebelkopffibel und beschlagenem Gürtel versehenen Männer in Militärtracht bestattet (neben 10 Männergräbern sind 3 Frauen- und 2 Kindergräber zum Vorschein gekommen). Beigaben enthielten sämtliche Gräber: Blechschalen, Zwiebelkopffibeln, Münzen — in den Frauengräbern Glasperlen, Bronzearmringe, Glasgefäße, glasierte und graue Krüge. Die zwei bronzezeitlichen Gräber waren Brandschüttungsgräber, neben ihnen befanden sich 4—5 Urnen bzw. Krügel mit Kalkinkrustation und trichterförmigem Hals.

Dénes Gabler

29. *Pécs—Posta* (Kom. Baranya) (XXVI.). Die dem Bau des südlichen neuen Flügels der Postdirektion vorangehenden Freilegungen wurden in dem zwischen der einstigen Eötvös u. und Rákóczi u. liegenden Gelände durchgeführt. Ebendort haben wir 1972 mit Hilfe einiger Suchgräben festgestellt, daß sich die unter der zwischen 1903—1904 gebauten Postdirektion liegenden großen römerzeitlichen Gebäude sich nach S weiter fortsetzen.

Im Zuge der Freilegungen des Jahres 1974 haben wir in OW-Richtung in 20 m-Länge die mittelalterliche

Stadtmauer und die Räume der darunter befindlichen obenerwähnten römischen öffentlichen Gebäude erschlossen. Die mittelalterliche Stadtmauer mündet in der Citrom-Gasse in die Flächen der bereits bekannten sowie gleichzeitig vorgenommenen neuen Freilegungen (s. Nr. 85).

An die mittelalterliche Stadtmauer baute man im 17.–18. Jahrhundert Gebäude an, deren Bestimmung vorläufig noch nicht geklärt ist.

Die 1961 begonnenen Freilegungen im Bereich der Post, im Gebiete des römischen Stadtzentrums haben mit der diesjährigen Erschließung eine neuere wichtige Ergänzung erfahren.

Mitarbeiterin: Alice Sz. Burger.

Ferenc Fülep

Pécs-Citrom u. (Kom. Baranya), s. Nr. 85.

30. *Pördefölde* (Kom. Zala) (XLVII.). Nordöstlich vom Dorf liegt im Walde, auf dem Hügelrücken über dem Töröszneki-Bach eine Tumulusgruppe, ein Teil deren bereits früher gestört wurde. Im Laufe der wegen der Holzgewinnung nötig gewordenen Rettungsgrabung haben wir 3 Tumuli freigelegt. Aus den Brandschüttungsgräbern kamen Gefäße, Schlüssel, Fibeln und Glasbruchstücke zum Vorschein. Das eine Grab war gestört.

László Vándor

31. *Ságvár* (Kom. Somogy) (IV.). 1974 kam der W-Turm des südlichen Torbaues der spätrömischen befestigten Siedlung zur Freilegung. Wir konnten den Fundamentgraben der zur ersten Bauperiode gehörenden eckigen Turmmauer sowie die Fußbodenbeläge des runden Turmes (zweite Bauperiode) beobachten. Das Innere des Turmes — die Stockwerke — wurden von einer Holzkonstruktion getragen, die jedoch irgendwann niedergebrannt war und man hat den Fußboden mit etwa 0,50 cm-Niveauerhöhung über der Schuttschicht erneuert. Im NO-Viertel der Festung forschten wir nach dem inneren „Palastgebäude“ weiter. Hierbei kamen gut erhaltene Terrazzofußböden, Gehniveaus, ein Heizungskanal, Wandgemäldebruchstücke und Glasmosaik zum Vorschein. Die Verbindung des „Palastes“ und der Festungsmauer konnte deshalb, da die Mauersteine ausgebaut wurden, nicht festgestellt werden.

An der Ausgrabung nahmen Mária Biró, Vajk Csérményi, Gyula Fülöp, Ferenc Redő sowie der Student Árpád P. Nagy teil.

Endre Tóth

Sopron, Új u. 22–24 (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 88.

32. *Szakály-Réti föld* (Kom. Tolna) (XLVII.). Auf dem Fundort, auf dem entlang des Fließchens Kapos gelegenen Hügel setzten wir die 1973 begonnene Planausgrabung fort, im Laufe derer wir an eine Grube mit LT/D und zwei Gruben, die frühkaiserzeitliches Fundmaterial aus der Periode LT/D enthielten, gestoßen waren. Ferner fanden wir die Reste eines Hauses mit Balkenkonstruktion, einen im Freien stehenden Backofen sowie andere — durch das Pflügen zugrunde gerichtete — Siedlungsobjektsspuren. Unter dem späteltisch-frühkaiserzeitlichen vicus der Eingeborenen kamen die Reste einer neolithischen Siedlung zum Vorschein, von diesen wurden zwei Wohngruben mit Linearkeramik und ein Backofen freigelegt. Das früheste Objekt der kaiserzeitlichen Siedlung ist die Wohngrube Nr. X., in der ausschließlich Schüsseln und eine Fibel mit eingezogenem Rand aus der Periode LT/D sowie Graphittonware zum Vorschein gekommen sind. Die obigen Funde sowie das gänzliche Fehlen der kaiserzeitlichen Keramik läßt keine spätere Datierung als das 1. Jahrhundert u. Z. zu. Die übrigen Bauten datieren die außer der spätlatènezeitlichen Keramik vorkommenden Terra sigil-

lata-Gefäße, der pompeianisch rote Teller sowie die gestreift bemalte Keramik auf das 2.–3. Jahrhundert.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Paula Zsidi und I. Bilkei teil.

Dénes Gabler

33. *Százhalombatta-Olajtároló* (Kom. Pest) (XXXIV.). Mit dem Bau der neuen Stauseen der DKV (Donau-Steinölunternehmung) parallel haben wir eine Fundrettung durchgeführt, im Laufe derer neuere 80 Gräber (zumeist Brandgräber aus dem 2.–3. Jahrhundert und Skelettgräber aus dem 3.–4. Jahrhundert) freigelegt wurden. Es kamen auch einige inschriftliche Grabsteine bzw. Grabsteinfragmente zum Vorschein, gleichzeitig versuchten wir die noch vorhandenen Objekte des über dem römischen Gräberfeld sich dahinziehenden árpádenzeitlichen Dorfes zu dokumentieren. N-NW von dem römischen Gräberfeld etwa 400 m entfernt haben die Bagger einige Gräber, vermutlich den Teil eines größeren Brandgräberfeldes der Vátya-Kultur vernichtet.

Die Zahl der geretteten römischen Gräber beträgt 213. Es wurde das ganze Bereich des Gräberfeldes vernichtet, bloß ein kleineres, mit Kabeln zerstückeltes Gebiet blieb für die weiteren Forschungen zur Verfügung.

Judit Topál

34. *Szentendre, Szabadtéri Néprajzi Múzeum* (Kom. Pest) (XXXIV.). Wir haben die Klärung des Grundrisses der 1973 begonnenen römischen Villa fortgesetzt. Die 50×30 m große Fläche wurde völlig gereinigt. In jeder der Räumlichkeiten haben wir das römische Geh- bzw. Fußbodenniveau erreicht. Im Laufe der Arbeit kamen neuere verzierte Freskenfragmente, zusammenhängende Terrazzofußböden, in sehr gutem Erhaltungszustand Säulen und Säulenfragmente sowie verzierte Stuckfragmente zum Vorschein. Sonstiges Fundmaterial ist auch weiterhin gering, es lohnt bloß einige landwirtschaftliche Werkzeuge zu erwähnen. Im freigelegten Gebiet lassen sich zur Zeit vier Perioden auseinanderhalten, außerdem fanden wir in einigen Räumen zwei verschiedene Fußbodenniveaus. Die ganze Ausdehnung der Villa kann auf 70×80 m gesetzt werden. Die ganze Ausdehnung der Villa kann auf 70×80 m gesetzt werden. Die außerhalb dieses Maßes findbaren Mauern gehören nicht zum Stammgebäude.

Judit Topál

35. *Szombathely, Bejczy I. út* (XXXIX.). Die 1973 begonnene Arbeit haben wir innerhalb eines dem Plane gemäß etwa 30×30 großen Kellerraumes auf dem für das neue Rathaus vorgesehene Gelände durchgeführt. Wir erschlossen auch den südöstlichen Teil eines großen römischen Gebäudes. Es blieben die östliche Grenzmauer und drei innere Pfeiler, ein Terrazzofußboden und Heizungskanäle erhalten, zwei südliche Trennmauern und zwei Pfeiler wurden im Negativ beobachtet. Aus der dem Steingebäude vorangehenden Periode haben wir mit Balkenkonstruktion und gestampften Erdmauern gebaute kleine Häuser mit Backöfen sowie die dazu gehörenden Gruben und einen Brunnen mit reichem keramischem Material freigelegt. Das römische Steingebäude wurde an der O-Seite des vor dem Iseum verlaufenden NS-Weges — mit diesem in einem System — gebaut.

Magdolna Medgyes

Járdányi Paulovics István Romkert. In diesem Jahr begann die Rekonstruktionsarbeit des Ruinenfeldes. Im ersten Tempo wurde die Straßenkreuzung rekonstruiert und das Gebäude im NW-Teil gerettet. Die Rekonstruktionsarbeiten wurden von der OMF (Landesamt für Denkmalpflege) durchgeführt. Im Laufe dieser Arbeiten

kamen spätrömische Töpfer- und Backöfen an die Oberschicht, ferner konnten die Bauperioden geklärt werden. Der Töpferofen wurde vor allem zur Herstellung von glasierter Keramik gebraucht. Zur Erzeugung eines hohen Temperaturgrades dienten die an die Seiten des Ofens gebauten Einblasrohre. Um den Ofen herum lagen eine große Menge von keramischen Fragmenten und kleinere Terrakottenplastik.

Terézia P. Buocz

Zur Planung der Herstellung der Kunstdenkmäler wurden nordwestlich von der Apsis des des Doms Niveau-bestimmungsausgrabungen durchgeführt. Innerhalb der mittelalterlich-neuzeitlichen Mauer der runden Burg kam die Reihe an die Freilegung einer römischen Mosaikfläche von bedeutendem Ausmaße. Die Eröffnung des im vorigen Jahr ans Tageslicht gebrachten hexagonförmigen Raumes haben wir fortgesetzt. Von NO her wurde auf den niederen Terrazzoboden eine mit zwei kleineren Mauern begrenzte Verengung errichtet. Über diesen engeren Teil lag gleichfalls ein Terrazzofußboden, der größtenteils in gestörtem Zustand erhalten geblieben ist. Auf der Höhe der zweiten Terrazzofläche schließt sich an die äußere, mit Mörtel beworfene und mit einem Wandgemälde verzierte Mauer des Hexagons ein neuerer, rhombusförmiger Raum mit dem Innenmaß 4×4 m an. Der Fußboden des Raumes war mit Mosaik verziert. Nur der eine Winkel der vollen Fläche blieb unerschlossen. Die Ecken nahmen mit gelochtem Rahmen umfaßte, halb kreisförmige Felder ein, während im mittleren Teil ein achteckiges, gleichfalls in eine geflochtene Rahmenverzierung gefaßtes Medaillonfeld zu sehen ist. Der zwischen den in den Ecken befindlichen Halbkreisen und den im Mittelteil vorhandenen Feldern liegende Teil wird von Ranken ausgefüllt, aus welchen Kanthari ausgehen. Materie und Größe der vielfarbigen Würfel des Mosaiks sowie die Rahmenverzierungen bestimmen die Herstellungszeit des Fußbodenbelags auf das 4. Jahrhundert.

Die Flucht der runden mittelalterlich-neuzeitlichen Burgmauer trat wenn auch in lückenhafter Form völlig hervor. Außerhalb der Burgmauer zeigte sich westlich ein Pfeilerfundament, das vermutlich zur einstigen Brücke gehört hat. In dem zur Bestimmung der Verbindung des Pfeilers und der Burgmauer gezogenen Forschungsgraben kam eine römische fächerförmige Eckturm mit Terrazzofußboden hervor, der nach Beurteilung der viereckigen Ziegelresten des Hypokaustums der untere Teil des Heizraumes eines Hypokaustumsystems gewesen sein konnte.

Tihomér Szentlélek

36. *Tác* (Kom. Fejér, XXXVI.). Im 17. Jahr der systematischen Erschließungen haben wir die Forschungen im südlichen Teil der Siedlung, auf der sog. Margit-Siedlung durchgeführt. Den westlichen Rand des Gräberfeldes aus dem 4.—5. Jahrhundert gelang uns schon früher zu finden. Die Erschließungen wurden jetzt an der O-, S- und N-Seite fortgesetzt. Der Rand des Gräberfeldes wurde nur an der S-Seite geklärt, jedoch kann selbst hier noch mit dem Vorkommen einiger weiterer Gräber gerechnet werden. Sowohl an der S-, als auch an der N-Seite gehören die freigelegten Gräber der späten Periode (5. Jh.) des Gräberfeldes an. Die Erschließung des Gräberfeldes förderte sowohl die Erscheinungen und Denkmäler der frühen als auch der späteren Perioden von Gorsium ans Tageslicht. Am wichtigsten von diesen ist die Freilegung der NW-Ecke des II. Militärlagers. Die Gräber des Gräberfeldes umnehmen die Ecke in Form eines Halbkreises, jedoch wurden innerhalb des abgerundeten Grabens im Gebiete des Lagers keine Bestattungen mehr vorgenommen. Dies bedeutet, daß der Wall um das Lager auch im 4. Jahrhundert noch einen abgrenzenden Niveauunter-

schied gezeigt hat. Innerhalb des breiten Grabens kamen in zwei Reihen große Pfahlbündel, ferner mit den NW-SO verlaufenden Graben parallel, in Bruchstücken erhalten gebliebene Mauerfundamente zum Vorschein. Südlich vom Lager kamen ein und an der N-Seite des Gräberfeldes mehrere, in die Erde getiefte, kleine Wohnhäuser aus dem 1.—2. Jahrhundert zum Vorschein, die zu der früher erschlossenen und publizierten Siedlung gehören. An der N-Seite des Gräberfeldes haben sich zum Teil über den frühzeitigen Hütten, zum Teil mit den späteren gleichaltrig zu drei Perioden gehörende Steingebäude erhoben. Für die ältesten Steingebäude sind die schmalen, schwachen Mauern kennzeichnend, das aufgehende Mauerwerk wurde aus Lehm gebaut. Diese sind mit den Backöfen und Bauten der Töpfersiedlung, die bis zu den Markomannenkriegen gestanden haben, gleichaltrig. Die Steingebäude haben bis zum letzten Drittel des 4. Jahrhunderts bestanden. Am Ende dieses Jahrhunderts und im 5. Jahrhundert ließ man sich zwischen ihren Mauern begraben. Von den erschlossenen Gebäuden kann ein kleineres, rechteckförmiges, dessen Mauern von der sekundären Anwendung verschont geblieben sind, gut abgesondert werden. Von einem größeren, etwa 30 m langen Gebäude ist nur ein die südliche Seite abschließender Gang (porticus) und dessen NW-Ecke erhalten geblieben, seine Innenräume können nicht mehr rekonstruiert werden. In das Gebäude wurde später, jedoch noch vor dem Ausgang des 4. Jahrhunderts ein kleineres Gebäude von anderer Orientierung eingebaut. Im 5. Jahrhundert durchschnitt man auch dieses bei der Errichtung eines Ziegelgrabes. Zur ältesten Periode der Siedlung gehört ein im SW-Teil des Gräberfeldes freigelegter kleiner runder Bau. Unter dem dazu gehörigen Gelniveau lagen die Gräber des Gräberfeldes aus dem 4.—5. Jahrhundert.

An der Ausgrabung nahmen die Archäologen Zsuzsanna Bánki, Zoltán Farkas, Éva Kocztur, Vera Lányi, Mária Biró, Ferenc Redő, Vajk Cserményi und der Student Gyula Fülöp teil.

Jenő Füz

37. *Visegrád-Sibrikdomb* (Kom. Pest, XLVI.). Wir haben unsere Forschung entlang der S- und NO-Hauptmauer des Lagers fortgesetzt. Mit einem 83 m langen Abschnitt der südlichen Hauptmauer legten wir zum Teil den südlichen fächerförmigen Eckturm und drei hufeisenförmige Türme frei. Die Erschließung des fächerförmigen Eckturmes ist noch nicht beendet. Bisher lassen sich dort zwei Perioden aus dem 11. Jahrhundert (Fußbodenbeläge, Türvermauerungen) beobachten.

Innerhalb der Hauptmauer — ihr angebaut — fanden wir zwischen dem Eckturm und dem nächstgelegenen hufeisenförmigen Turm die Reste eines dreiteiligen Steingebäudes vor. Zwischen dem vorhererwähnten hufeisenförmigen Turm und dem ihm westlich folgenden Turm erschienen, gleichfalls an die Hauptmauer angebaut, die Mauerreste eines anderen Gebäudes, jedoch ohne innere Teilung.

Das dritte römische Steingebäude ist schon im Inneren des Lagers zum Vorschein gekommen. Es wurde das W-Ende dieses Gebäudes freigelegt.

Entlang der Innenseite der O-Steinmauer haben wir vom Eingang des SO-Eckturmes an den Teil eines mit Pfahlkonstruktion gebauten Gebäuderestes mit beschmiertem Fußbodenbelag freigelegt.

Vor der südlichen Hauptmauer haben wir auch den inneren Graben eines das Lager schützenden Doppelgrabensystems mit einem Suchgraben durchschnitten.

Auf die Zerstörungsschicht der an die Hauptmauer angebauten römischen Gebäude gegründet, erschloßen wir ein Gebäude, das mit einer 18×9 m großen, 0,6 m breiten Innenmauer in zwei, fast gleich große Innenräume geteilt war. Im Inneren des Gebäudes und auf dem Gelände vor seiner nördlichen Hauptmauer war eine gelbe Lehmaufschüttung. Aus dieser Schicht kam

innerhalb des Gebäudes ein Tongefäß aus dem 11. Jahrhundert zum Vorschein. In den auf die NO-Lagermauer senkrecht geöffneten Profilen wurden römische und früh-arpádenzeitliche Kornspeichergruben, Gruben, Pfahl-löcher, Feuerstellen und freistehende, in die Erde eingetiefte Backöfen freigelegt. Auch den Teil eines neueren hufeisenförmigen Turmes haben wir gefunden.

Mitarbeiter war Gyula Nováki. An der Ausgrabung nahmen die Studenten Zsuzsa Miklós und Béla Szabó teil.

Sándor Soproni—Mátyás Szőke

Visegrád-Várkert (Kom. Pest), s. Nr. 72.

38. *Zalalövő, Kossuth L. u. 15.* (Kom. Zala) (XLVII.). Als Fortsetzung der 1973 begonnenen Freilegung fanden wir nördlich von dem römischen Steingebäude die Fußbodenniveaus und Pfahl-löcher eines mehrschichtigen, aus der Zeit vor der Mitte des 2. Jahrhunderts stammenden Holzbaues. Die Erschließung des Steingebäudes nach W zu haben wir auf dem Grundstück Kossuth L. u. 13. fortgesetzt, wo wir das Schotterfundament der das Gebäude von N her begrenzenden W-O verlaufenden Straße freigelegt haben: die eine Platte der ursprünglichen Basaltbedeckung lag noch in situ. Das Gebäude war auch in diesem Teil nach N zu von einem Korridor abgeschlossen, südlich davon haben wir einen weiteren großen Raum freigelegt. Das Gebäude ist auch hier zweischichtig, darunter befand sich ein runder, beschni-erter Töpferofen.

In unserem, am S-Ende des Grundstückes Kossuth L. u. 2. gezogenen Graben kamen der Fußbodenbelag und die Pfahl-löcher mehrerer viereckiger Holzbauten hervor. Im Garten unter Petőfi S. u. 12. fanden wir die Schotterfundamentierung einer W-O verlaufenden Straße, ohne Spuren von diese säumenden Gebäuden.

Mitarbeiter waren: Mária Biró, Ferenc Redő, Margit Szilágyi, Endre Tóth, Gábor Vékony und die Studenten des Archäologischen Lehrstuhles.

András Mócsy

RÖMERZEITLICHES BARBARICUM

(Auf der Karte: Nr. 39—41)

39. *Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb* (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.). Am W-Hang des Nagyfarkasdomb durchforschten wir eine der sich im vorigen Jahr erschlossene, anschließende weitere 25×15 m große Fläche. In diesem Teil fanden wir nur 8 sarmatenzeitliche Gruben. Von den Streufunden ist nur ein aus einfachem Draht gefertigtes goldenes Ohrgehänge zu erwähnen. Wir legten die Stelle von weiteren 7, zu der im Jahre 1967 freigelegten Fläche gehörenden arpádenzeitlichen bzw. germanischen Gräbern aus dem 4.—5. Jahrhundert fest.

Károly Mesterházy

Im Zuge der Freilegung der dakisch-sarmatischen Siedlung sind ein 3,28×3 m großes Hausfundament mit je 3 Pfahl-löchern an seiner O- und W-Seite sowie neben dem Haus zwei Backöfen mit beschmiertem Boden und dick durchbrannter Wand zum Vorschein gekommen. Die Zahl der freigelegten Objekte beträgt 60. Das Siedlungsmaterial ist sehr reich, an der S-Seite des Hügels konnten wir sehr gut beobachtbare Erscheinungen festlegen. Parallel mit der Siedlungsfreilegung war auch die Erschließung des germanischen Gräberfeldes im Gange. Es kamen 3 germanische Gräber mit einem ärmlichen Beigabenmaterial zum Vorschein (209—211).

Ibolya M. Nepper

Csemő-Gerjehalom (Kom. Pest), s. Nr. 61.

Doboz-Hajdúirtás (Kom. Békés), s. Nr. 62.

Gyoma-Egei halom (Kom. Békés), s. Nr. 6.

Kisköre-Pap tanya (Kom. Heves), s. Nr. 46.

Lászlófalva-Templomdomb (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 82.

40. *Madaras-Halmok* (Kom. Bács-Kiskun) (I.). Die Freilegung des O- und SO-Endes des Gräberfeldes wurde abgeschlossen. Auf einer Fläche von 12,600 m² haben wir 3 Gräber und 2 Hügel mit den üblichen spätsarmatischen Fundmaterial freigelegt. Die bereits früher gefundene arpádenzeitliche Siedlung — Backöfen, Gräben — erstreckte sich auch auf unser jetziges Gebiet.

Mihály Kőhegyi

Szeged-Csongrádi út (Kom. Csongrád), s. Nr. 60.

41. *Tiszafüred-Téglagyár, Nagykenyerföldék* (Kom. Szolnok) (XXXVIII.). Die Siedlung wurde in der Fortsetzung der Ausgrabungen des Vorjahres bis zum Uferand des alten, ausgetrockneten Theißbettes auf einer Fläche von 30×8 m freigelegt. Die Fläche barg 22 Gruben in sich, davon waren 13 spätbronzezeitliche bzw. früheisenzeitliche, 5 sarmatische und 3 enthielten bloß Tierknochen. Es gelang auch am O- bzw. SO-Rand der Siedlung die die einstige Ausdehnung der Siedlung bestimmende Linie des Uferabschnittes zu bestimmen.

Andrea H. Vaday

VÖLKERWANDERUNGSZEIT

(Auf der Karte: Nr. 42—56)

Battonya (Kom. Békés), s. Nr. 2.

Biharkeresztes-Ártánd (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 39.

42. *Budapest XVII., Rákosszaba, Péceli út 138. Pz. 598.* (V.). Wir haben die 1971 begonnene Freilegung des auf das Ende des 3. bzw. den Beginn des 4. Jahrhunderts datierbaren ostgermanischen Gräberfeldes fortgesetzt. In diesem Jahr kamen auf einer Fläche von 950 m² 14 neue Gräber zum Vorschein und so stieg die Zahl der Gräber auf der bisher erschlossenen 3000 m² großen Fläche des Gräberfeldes auf 64 an. Die Ausgrabung bot vom Gesichtspunkt der Bestattungssitten Gelegenheit zu vielen neuen Beobachtungen. Vom Fundmaterial der in ihrer Mehrheit gestörten Gräber sind die reiche und mannigfaltige Keramik, Perlen, Fibeln, Bronzearmringe und Anhänger erwähnenswert. Die Freilegung des Gräberfeldes haben wir auf einem Abschnitt der S-Seite abgeschlossen.

An der Ausgrabung nahm der Anthropologe István Kiszely teil.

Margit Nagy

43. *Dunaújváros* (Kom. Fejér) (XL.). Im Gebiet des Gebäudes CK₁₁ kam ein awarischer Gräberfeldabschnitt zum Vorschein, von dessen Gräbern die letzten, nördlichen bis zum Grenzgraben des römischen Gräberfeldes reichen. Die 44 Gräber wurden durch eine neuzeitliche systematische Raubausgrabung geplündert. Orientierung der Gräber: W-NW. Das eine Grab war ein Reitergrab, hier konnten wir in der W-Mauer des Grabes auch Spuren des Holzpfeilers des Grabdenkmals beobachten. Von den meist sporadisch vorkommenden Funden sind einige Gefäße, unter ihnen auch solche aus gelbem Material sowie eine Rassel mit Maske zu erwähnen.

Zsolt Visy

Győr-Martinovics tér 3. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 64.

44. *Kaba-Dögös* (Bitózug) (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII.). Neben dem Kieselweg zwischen Kaba und Tetétlen stieß man in der Gemarkung der LPG Vörös Csillag bei Dögös auf dem Feldstück 0120/3, anlässlich der Erdar-

beiten bei der Errichtung eines Fischteiches auf ein Gräberfeld mit Skelettgräbern. Die freigelegten 99 Gräber stammen aus der Awarenzeit. Ihre Orientierung ist N-S, NW-SO und NO-SW. Der Grad der Gestörtheit des Gräberfeldes ist — auf Grund der bisher freigelegten Gräber — etwa 50%-ig. Es gelang uns den Südrand des Gräberfeldes abzugrenzen. Die frühawarenzeitlichen Gräber befinden sich in der Osthälfte des Gräberfeldes. Von dort kamen unter anderem byzantinische Goldohrgehänge, zwei beschirnte Pferdebestattungen, Eisenmesser, Gefäße und Eimerbeschläge zum Vorschein. Im anderen Teil des Gräberfeldes befand sich das Denkmalmaterial der Gruppe mit Greifen und Ranken. Von hier kamen Gürtelbeschläge, kleine und große Riemenzungen, Gefäße, Perlen, silberne Ohrgehänge hervor.

Ibolya M. Nepper

45. *Kaposvár-Fészterlak puszta* (Kom. Somogy) (L.). Von der Ortschaft Toponár in SSO-Richtung 5 km entfernt, haben wir dieses Jahr die 1970 begonnene Fundrettung des spätawarenzeitlichen Gräberfeldes fortgesetzt. Die Zahl der erschlossenen Reihengräber stieg von 65 auf 74. Grab Nr. 70 enthielt eine aus 44 St. bestehende gegossene bronzene Gürtelgarnitur. Die Tiefe der Gräber ist sehr verschieden (150–250 cm). Die Mehrheit der erschlossenen Gräber war gestört. Die Tiefe der Gräber ist sehr verschieden (150–250 cm). Wir haben den NO-Rand des Gräberfeldes erreicht.

An der Ausgrabung nahmen die Studenten Szidera Szpirosz und Katalin Vályi teil.

Eugénia Szimonova

46. *Kisköre-Pap tanya* (Kom. Heves) (X.). Die LPG Vörös Hajnal ließ zum Pap-Gehöft eine Zufahrtstraße bauen. Am rechten Ufer des Hajas-ér (im Mittelalter Pókere) wurde am O-Hang des N-S gerichteten Hügels ein Einschnitt gemacht und man wurde nach der Arbeit mit Bulldozern auf Knochen und Scherben aufmerksam. Die Freilegung beschränkte sich auf die Spurlinie des Weges. Wir erschlossen 3 sarmatenzeitliche (3. Jh.) 7 gepidische (7. Jh.) und 40 spätawarenzeitliche Bestattungen. Die gepidischen Gräber sind W-O-orientiert, haben beiderseits Nischen und sind sehr tief (160–200 cm). Ihr Fundmaterial (Keramik, Knochenkamm, Lanzen, Perlen usw.) sind charakteristische Gegenstände der spätgepidischen Kultur, die verhältnismäßig sehr späte Datierung (7. Jh.) kann mit gut datierbaren Gürtelbeschlägen nachgewiesen werden. Die gepidischen Bestattungen haben wir in zwei Grabgruppen, nahe des N- und S-Randes des aus 40 Gräbern bestehenden Blockes eines spätawarenzeitlichen Gräberfeldes freigelegt. Die häufigsten Gegenstände des völlig üblichen awarischen Fundmaterials vom Ausgang des 7. bzw. 8. Jahrhunderts waren die kammgeritzten, wellenverzierten und unverzierten Tonkrüglein. Die Awarengräber waren ungefähr NWN-SOS orientiert. Ein bedeutender Teil der Gräber war gestört bzw. beigabenlos. Das sarmatenzeitliche Gräberfeld war infolge des Einsatzes von Bulldozern mehr in Mitleid gezogen, ein Teil der Bestattungen besteht aus, mit Graben umnommenen Hügelgräbern.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Zsuzsa Csuhaj teil.

János Győző Szabó

47. *Kölked-Feketekapu* (Kom. Baranya) (XXVI.). Auf der im Jahre 1972–73 mit Suchgräben bestimmten früh- und mittelawarenzeitlichen Siedlung wurden auf einer 120×40 m großen Fläche (4800 m²) 22 in die Erde eingegrabene Häuser (Nr. 24–46), 26 Backöfen im Freien (Backofen Nr. IX–XXXV), 34 Gruben verschiedener Form (Grube Nr. XI–XLV), der Brunnen Nr. II, mehrere Gräben sowie Pfahllöcher in großer Zahl freigelegt.

Wir erschlossen ferner 2 völkerwanderungszeitliche Gräber und 1 urzeitliches Grab sowie 26 Brandgräber aus der Früheisenzeit.

An der Ausgrabung nahm die Studentin Paula Zsidi teil. Mitarbeiterin war Zsuzsanna K. Zoffmann.

Attila Kiss

48. *Oroszlány-Borbála telep* (Kom. Komárom) (XLI.). Die im vorigen Jahr begonnene Fundrettung haben wir auf dem von der Stadt enteigneten und im folgenden Jahr zur Bebauung kommenden Gelände fortgesetzt. Mit weiteren 3 Gräbern hat sich die Zahl der Gräber auf 44 erhöht (4 Gräber fanden die Ausgräber im Jahre 1973). Die Orientierung der freigelegten Gräber war O-W, von dem zum Vorschein gekommenen Fundmaterial kann ein scheibengedrehtes und ein mit der Hand geformtes Gefäß, Eisenmesser, Spinnwirtel und ein ganzes Tierskelett (junges Schwein) hervorgehoben werden. Das Alter des Gräberfeldes können wir auf die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts setzen.

Sarolta B. Szatmári

49. *Solymár* (Kom. Pest) (IV.). Nach den im Zusammenhang mit dem Bau der Ziegelfabrik bisher durch die Fundrettung freigelegten 114 awarenzeitlichen Gräbern wurde das Gelände des Gräberfeldes wieder gestört. Die Fundrettung mußte fortgesetzt werden. Im Laufe dieser wurden 16 Gräber gefunden, die von den im Jahre 1972 freigelegten reichen Reiterbestattungen alle weiter weg gelegen sind und so dem ärmeren Teil der Gräberfeldgruppe angehören.

Gyula Török

50. *Szabadszállás, Batthyány u. 10* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV.). Im Zuge der vorangehenden Fundrettung legten wir am Südrand des Grundes aus einem 4×70 m großen Block die Gräber Nr. 15–60 frei. Aus den zum Teil gestörten Gräbern ist ein frühzeitiges Fundmaterial zum Vorschein gekommen, das in beträchtlicher Menge auch Tierknochen enthalten hat. Als charakteristische Bestattungssitte konnten wir die zum Teil mit abgezogenem Schaffsfell erfolgte Bedeckung der Bestattungen beobachten. Beigaben waren: außer dem grauen scheibengedrehten, mit Ausguß versehenen bzw. Wellenlinien verzierten Gefäß können wir das Alter des Gräberfeldes auf Grund der Gürtelgarnitur aus Blech bzw. gegossenem Greif auf das 7.–8. Jahrhundert datieren.

Elvira H. Tóth

51. *Szekszárd-Bogyiszlói ut* (Kom. Tolna) (XXXIII.). Im Zusammenhang mit den Erdarbeiten beim Bau der neuen Anlage der Unternehmung Tolnamegyei Mezőgép Vállalat kam anlässlich der Geländeregelung ein weit ausgedehntes awarisches Gräberfeld zum Vorschein. Im Laufe der kontinuierlichen Fundrettung haben wir bisher insgesamt 585 awarische Gräber und 12 bronzezeitliche Brandgräber der Kultur der inkrustierten Keramik zutage gefördert.

Auf Grund des bisher erschlossenen Materials des awarischen Gräberfeldes scheint es, daß dieses neben den Fragmenten der außerordentlich zusammengesetzten ethnischen Gruppen der frühawarenischen Periode — die von den awarischen Eroberern im Karpatenbecken vorgefunden wurden — auch noch von einem aus O her sich angesiedelten Volkstum, bei dem zweierlei Reiterbestattungen vorkommen, bereichert worden ist.

An der Rettungsgrabung nahmen die Studenten Emese Lovász, Edit Bárdos, Klára Szabó, Barnabás Lőrinc, Judit Antoni, Paula Zsidi und Gyula Fülöp teil.

Gyula Rosner

52. *Székkutas, Kossuth Tsz.* (Kom. Csongrád) (LVI). Im Rahmen einer Planausgrabung setzen wir die Freilegung des 1965 begonnenen spätawarischen Gräberfeldes fort. Es kamen die Gräber Nr. 227–267 zum Vorschein, von welchen 4 Nischengräber sind, die anderen hingegen W-O-orientierte Gräber mit auf dem Rücken gelegenen Skeletten waren. In der Mehrheit enthielten die Gräber als Beigaben Tierknochen. Die interessantesten Funde sind: aus Grab Nr. 239 eine komplette Pferdebeschirmung mit gepreßten Silberrosetten verziert und ein scheibengedrehtes graues Gefäß. Aus Grab 236 kam eine vergoldete Bronzegürtelgarnitur hervor, an dessen Großriemenzung sich eine Tierkampfszene und eine Rankenverzierung befinden. In Grab Nr. 250 fanden wir die Nachahmung eines gelben Gefäßes vor.

Mitarbeiterin war die Restauratorin Ágnes Szőke.

Katalin Nagy

53. *Szil, 2. sz. homokbánya* (Kom. Győr-Sopron) (XI.). Etwa 500 m südlich von der alten Sandgrube, an der W-Seite des Weges Csorna-Szombathely eröffnete die LPG eine neue Sandgrube. Bei der maschinellen Sandgewinnung wurden mehrere awarische Gräber zugrunde gerichtet. Mit Fundrettung haben wir 43 Gräber freigelegt und die SO-Gränze des Gräberfeldes bestimmt. Am Rand des Gräberfeldes fanden wir ganz spätzeitige Gräber aus dem 8. Jahrhundert vor (ihre charakteristischen Funde waren: gegossene längliche schildförmige Gürtelbeschläge, Brustrosetten, ovale Ohrgehänge), im Inneren des Gräberfeldes lagen viel ältere Gräber (Fundmaterial: Ohrgehänge mit leerem metallkugelförmigen Anhängern, gravierte eckige Silberbeschläge mit Flechtbandornamentik und Kleinriemenzungen). Es gelang mehrere Perlenreihen ihrer originellen Zusammenstellung gemäß aufzuschnüren. Das Knochenmaterial war von sehr schlechtem Erhaltungszustand.

An der Fundrettung nahm Eszter T. Szőnyi teil.

Péter Tomka

54. *Táp-Borbapuszta* (Kom. Győr-Sopron) (XI.). Wir haben auf dem Gelände der Kieselgrube der LPG Egyesült Tsz. die seit mehreren Jahren sich im Lauf befindliche Rettungsgrabung fortgesetzt. Es wurden die Gräber Nr. 93–113 freigelegt. Am O-Flügel erreichten wir den N-Rand des Gräberfeldes. Es kamen verhältnismäßig tiefe Gräber zum Vorschein. Obwohl wir das einstige Vorhandensein von Särgen oft beobachten konnten, war das Fundmaterial der Grabgruppe ziemlich armselig. Das reichste war das Frauengrab Nr. 111 (mit Gürtelbeschlägen, gravierten Großriemenzungen mit Flechtbandornamentik, dreifach gedrehte hirsenförmige Perlen und sonstige Funde). Die Toten wurden reichlich mit Speisebeigaben versehen.

An der Freilegung nahm Eszter T. Szőnyi teil.

Péter Tomka

Tiszaalpár-Várdomb (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 20.

55. *Újlőrincfalva-Magyarad* (Kom. Heves) (X.). Zwischen Poroszló und der Mündung des Baches Laskó wurde beim Dammbau an der Kleinen Theiß und bei der Errichtung des Wasseraufnahmekanals ein lang verlaufender Hügelrücken von den Bulldozern abgetragen. Aus dem als Stelle der mittelalterlichen Ortschaft Magyarad bekannten Gebiet hat die Fundrettung 2 frühärpadenzeitliche Erdhütten, 2 skythenzeitliche Häuser und 8 Gruben sowie 21 spätawarenzeitliche Gräber freigelegt. In dem einen skythenzeitlichen Haus fanden wir mit einem Knochenkamm gepidischen Charakters eine komplette Pferdebestattung und ein ganzes Hundeskelett vor. Unter dem Backofen des einen Hauses aus dem 11. Jahrhundert befand sich ein aus dem 8. Jahrhundert

stammendes awarisches Grab mit einem Agraffenpaar mit rosettenförmiger Zellenverzierung und eine Sichel.

An der Ausgrabung nahm László Fodor teil.

János Győző Szabó

56. *Vác-Kavicsbánya* (Kom. Pest) (XLIV.). Im Jahre 1974 haben wir etwa auf einer Fläche von 700 m² 51 awarische Gräber freigelegt (seit dem Jahr 1969 sind die Gesamtergebnisse: 7000 m², 459 awarische Gräber). Auf das Jahr 1975 blieb der letzte Abschnitt des Geländes der Betonfabrik mit einer etwa 1000 m² großen Fläche zurück, dem folgend müssen wir den W-Rand des Gräberfeldes auf den benachbarten Ackerböden suchen. Der Ritus der neu freigelegten Gräber stimmt auch darin völlig mit den bisherigen überein, daß ihr Großteil gestört und ausgeplündert war. Bedeutendere Funde waren: einige Gürtel mit gepreßtem Beschlag, schöne graue scheibengedrehte Keramik des 7. Jahrhunderts und in einem Grab eine römische Münze.

Mitarbeiter waren: Magdolna Hellebrandt, die Leiterin der Erschließung des keltischen Gräberfeldes sowie Klára Kővári.

Sarolta Tettamanti

ZEIT DER UNGARISCHEN LANDNAHME

(Auf der Karte: Nr. 57–60)

57. *Algyő, 258. sz. kútkörzet* (Kom. Csongrád) (XXXII.). Auf dem von Erdarbeiten bedrohten Teil unserer Fundrettung des vorigen Jahres haben wir im laufenden Jahr weitere mittelbronzezeitliche Gräber (Hügelgräberkultur), eine Abfallgrube aus dem 3.–5. Jahrhundert sowie weitere 5 Gräber des sarmatischen Gräberfeldes aus dem 2. Jahrhundert und weitere 27 Gräber des im Mittelpunkt der Ausgrabungen stehenden ungarischen Gräberfeldes aus dem 10. Jahrhundert freigelegt. Interessantere Erscheinungen sind: Gräber mit (eisenbeschlagenen) Särgen und eine rekonstruierbare Frauentracht. Eine besondere Bedeutung für das ganze Land hat das Fundmaterial einer außerordentlich reichen alten Frau (Grab Nr. 49): um den Hals vergoldete Silberknöpfe (22 St.), darunter eine zweigliedrige Anhängerreihe (16 St.). Ihre Kaftanverzierungen in zwei senkrechten Reihen liegen miteinander parallel (16 St. große, zweigliedrige Anhänger). Die Kleiderärmel schmiegen sich an beiden Armen mit einem Silberblech an. Den Gürtel verzierten 8 St. vergoldete Silbergürtelbeschläge. Weitere Beigaben waren: bronzene Ösenknöpfe, silberner Haarring, Silberring, Messer, Pferdegeschirr, Pferde- und andere Tierknochen.

Mitarbeiterin war die Restauratorin Ágnes Szőke (TJM). Ferner nahmen noch an der Ausgrabung die Studenten Márta Galántha, Katalin Kurucz, László Madaras, Edit Matuz, Katalin Vályi (JATE) und András Nagy (SzMMF) teil.

Béla Kürti

58. *Öreglak-Park utca* (Kom. Somogy) (L.). Durch unsere Fundrettung wurden zwei weitere Gräber des landnahmezeitlichen Gräberfeldes ans Tageslicht gebracht. 15 m von der SO-Ecke des Hauses von J. Fábíán entfernt, lagen in 1,5 m-Tiefe W-O-orientierte, aufgewühlte Skelette. Neben dem einen Skelett lagen Haarringe, silberne Armringe, Leder-, Messer-, Feuerstahl- sowie Spinnwirtelreste.

Mitarbeiterin war Zsuzsa Hrotkó.

Kálmán Magyar

59. *Rakamaz, Strázsadombi dűlő* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV.). In der der benachbarten Ortschaft Timár bzw. dem Burgwall von Szabolcs zu gelegenen Gemarkung der Ortschaft wurden die Hügel mit Bull-

dozern geebnet, wobei ein ungarisches Gräberfeld aus dem 10. Jahrhundert zum Vorschein kam. Man wurde bloß auf das reichste Grab aufmerksam, das einen goldbeschlagenen Säbel, eine Taschenplatte, Kaftanverzierung sowie ein aus Goldblech ausgeschnittenes Leichentuch enthielt und auf diese Weise eine vornehmere landnahmezeitliche Bestattung als das in den 20er Jahren zum Vorschein gekommene Grab von Geszteréd war. Der S-Flügel des Gräberfeldes wurde völlig vernichtet, auch die in der Mitte, zumindest in einer Doppelreihe verlaufenden Gräber waren aufgewühlt; es konnten bloß in drei Reihen am N-Ende je 4 Gräber beobachtet bzw. freigelegt werden. Aus den allgemeineren Funden der Gräber geurteilt, kamen am linken Flügel entweder die einfacheren Mitglieder des Gefolges eines vornehmen Herren zur Bestattung oder ist dieser Abschnitt des Gräberfeldes chronologisch jünger als die übrigen Teile. Das Gräberfeld wurde mehrere Generationen hindurch belegt, da am gestörten Teil auch ein auf das letzte Drittel des 10. Jahrhunderts datierbares Säbelschwert gefunden wurde. Das in der Umgebung der Burg von Szabolcs gefundene, auffallend vornehme Grab bekräftigt, daß der Burgwall im 10. Jahrhundert ein wichtiges ungarisches Zentrum war. Die rangbezeichnenden Gegenstände des Grabes stammen aus derselben Werkstatt, wie die Säbel von Geszteréd und Tarcal, sowie die Taschenplatte und der Kaftanschmuck von Tarcal; sie wurden vermutlich in der Zentralwerkstätte der Burg von Szabolcs hergestellt. Der goldene Griffknauf des Säbels und das kunstgeschmiedete Ortband stehen den Verzierungen des Wiener sog. Attila-Schwertes näher, als dem von Geszteréd. Im Besitz der bloß in diesem Landesteil zum Vorschein kommenden Parallelen können wir voraussetzen, daß der Wiener Säbel ursprünglich ein Würdenabzeichen des Thronanwärters, d. h. des jüngeren Fürsten, des zu dieser Zeit in Szabolcs hofhaltenden Herren des Dukatus von Nyir-Bihar gewesen sein konnte. Die bei uns bisher prächtigste goldene Augen- und Mundplatte des Leichentuches ist uns aus dem Kreise des permischen Finnentums der Kamagegend bzw. vom Gebiet der einstigen Magna Hungaria (Baschkirien) bekannt.

Mitarbeiter waren: Péter Németh, Attila Bánó, Frau Dienes; der Forschung mit dem Metallsuchgerät stand Béla Horváth zur Verfügung.

István Dienes

60. *Szeged, Csongrádi út* (Kom. Csongrád) (XXXII.). Unsere Rettungsgrabung des vorigen Jahres fortgesetzt, haben wir 5 weitere sarmatische Gräber (Gefäße, Messer, Fibeln, Karneol-Chalzedon- und Pastaperlen, sog. Roxolanschnallen) und 4 ungarische Gräber aus dem 10. Jahrhundert freigelegt. Aus den letzteren kamen Haarringe, Hirtelentaschen, Perlen und Pferdegeschirr zum Vorschein.

An der Rettungsgrabung nahmen die Studenten Márta Galántha, Katalin Kurucz, László Madaras, Edit Matuz, Katalin Vályi (JATE) und András Nagy (SzMFM) teil.

Béla Kürti

ÁRPÁDENZEIT (11–13. Jh.)

(Auf der Karte: Nr. 61–73)

Biharkeresztes-Ártánd (Kom. Hajdú-Bihar), s. Nr. 39.

Budapest I., Szt. György tér 2., s. Nr. 74.

61. *Csemő-Gerje halom* (Kom. Pest) (LXI.). In der Gemarkung von Cegléd und Csemő konnten wir auf dem Hügelzug entlang des Kanals Kis-Gerje den Grundriß der ausgegrabenen Kirche wegen der darüber führenden Straße nicht klären. Auf Grund der beigabenlosen Gräber kann das um ihr gelegene Gräberfeld auf das 12.–13. Jahrhundert datiert werden. Das Dorf stand auf dem nördlich vom Kirchenhügel liegenden Hügel. Außer den dort gestörten Objekten haben wir eine

große, aus Lehm gebaute Hüttenwohnung aus dem 13. Jahrhundert freigelegt, in der sich neben dem gebauten Backofen eine Bank aus Lehm befunden hat. Aus dem Backofen kam ein aus 6 St. bestehender Eisengerätfund zum Vorschein.

Die Gräber des Gräberfeldes wurden in die Reste der Sarmatensiedlung gegraben. Unter den Objekten des árpádenzeitlichen Dorfes hingegen fanden wir sarmatische Gräber aus dem 2.–3. Jahrhundert.

Róbert Müller

62. *Doboz-Hajdúirtás* (Kom. Békés) (IV.). Wir haben die Ausgrabung im inneren, geschlossenen Gebiet der frühárpádenzeitlichen Siedlung fortgesetzt. Von unseren früheren Profilen wurde in nördlicher Richtung in einem 45 m langen, 10 m breiten Streifen der neuere Abschnitt der Siedlung erschlossen. Es sind neuere Abschnitte der Siedlung erschlossen. Es sind neuere Abschnitte der von früher her bekannten Grabensysteme, ferner Teile von weiteren Gräben zum Vorschein gekommen. Wir stießen auf zwei in die Erde eingegrabene viereckige árpádenzeitliche Häuser und auf ein rundes, gleichfalls etwas in die Erde getieftes Gebäude. Bei unserer diesjährigen Ausgrabung haben wir ersten Mal hier ein sarmatenszeitliches Haus erschlossen. Das im Vergleich zu denen der Árpádenzeit wesentlich größere (5 × 3 m) und tiefere eingegrabene Haus weicht von denen der Árpádenzeit, aber auch von den bisher bekannten Häusern desselben Zeitalters sowohl in der inneren Einteilung, als auch in der Struktur ab. Aus den Objekten kam in großer Menge ein Fundmaterial — insbesondere Gefäßfragmente und Tierknochen sowie einige Knochenwerkzeuge zum Vorschein, die bei der genaueren Zeitbestimmung behilflich waren.

Julia Kovalovszki

Dunaszekcső-Várhegy (Kom. Baranya), s. Nr. 25.

63. *Gyöngyöspata-Póctető* (Kom. Heves) (X.). Die Freilegung der zur árpádenzeitlichen Burg gehörenden Kirche haben wir beendet. Bestattungen aus dem 11.–12. Jahrhundert wurden im Inneren der Kirche keine vorgefunden. Beachtenswert ist ein mit der im Jahre 1544 geprägten Münze datiertes Grab auf dem Fußbodenniveau der II. Kirche (Periode), neben der nördlichen Schiffsmauer, das vermutlich auf die Zeit der letzten Bestattungen hinweist. Dem vorigen Jahr ähnlich kamen bei der Ausgrabung der noch nicht erschlossenen Kirchenteile Kinderskelette in Töpfen aus dem 18.–19. Jahrhundert in großer Zahl zum Vorschein. Im Kirchhof fanden wir auf einer etwa 80 m² großen Fläche 9 Gräber, zumeist ohne archäologisches Fundmaterial.

Das mit dem Bau der Kirche zusammenhängende wichtigste Ergebnis in diesem Jahr war, daß wir die NW-Pfeilerbasis der (ersten) Kirche aus dem 11. Jahrhundert freigelegt haben und so liegt die Tatsache der mit je 2 Pfeilern gegliederten dreischiffigen Struktur schon unbestreitbar fest. Andererseits haben wir im Chor der II. Kirche mit geradem Abschluß, in den Ecken schräge nachträgliche Abmauerungen festgestellt, die mit einer gotischen Renovierung (vielleicht in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts) in Zusammenhang stehen dürften.

Auf dem Póctető und in seiner Umgebung haben wir mit mehreren Suchgräben Siedlungsspuren nachgeforscht, jedoch konnten wir nordöstlich von der Burg etwa 150 m entfernt bloß eine etwa 180 cm dicke árpádenzeitliche Aufschüttung (Erdhaufen) finden, in deren tieferen Niveaus aus dem 11.–12. Jahrhundert, Brandspuren und Tierknochen waren. Die Klärung ihres näheren Charakters beansprucht noch weitere Forschungen.

An der Ausgrabung nahm die Restauratorin Zsuzsanna Csuhaj teil.

János Győző Szabó

64. *Győr, Martinovics tér 3* (Kom. Győr-Sopron) (XI.). Im mittelalterlichen Zentrum der Stadt haben wir auf dem Káptalan-Hügel auf einer verhältnismäßig kleinen Fläche 7 m dicke Kulturschichtenreihe freigelegt. Unter der eine mannigfaltige Keramik liefernden Schicht des 18. Jahrhunderts und der Eingrabungen fanden wir den die S-Grenze der aus dem 10.–13. Jahrhundert stammenden Gespansburg (an der Innenseite von Balkenstruktur, mit rotgebranntem Schanzenteil) und Erdwall. Darunter kam eine zumindest in 4 Perioden aufteilbare völkerwanderungszeitliche Siedlungsschicht zum Vorschein (den Großteil des Fundmaterials bilden Gefäßfragmente aus dem 5. Jahrhundert, unmittelbar unter dem Wall fanden wir auch einige Typen aus dem Frühmittelalter bzw. 10. Jahrhundert) jedoch von der vermuteten großen awarenzeitlichen Siedlung war keine Spur zu finden. Die Niveauverhältnisse des römischen Lagers konnten bloß in einem Profil untersucht werden. Man konnte in den schwach erhalten gebliebenen, aus Holzkonstruktion (Lehmbewurf) und Lehmziegeln errichteten Gebäuden Spuren einer mehrfachen Zerstörung (Brand) beobachten. Auch eine große und sehr reiches Material enthaltende Abfallgrube wurde freigelegt. Urzeitliche Siedlungsspuren kamen in unserer Sonde nicht vor, einige — vermutlich früheisenzeitliche — Gefäßfragmente kamen in sekundärer Lage aus den oberen Schichten zum Vorschein.

An der Ausgrabung nahmen Eszter T. Szőnyi, Rezső Pusztai und Béla Szőke teil.

Péter Tomka

Lászlófalva-Templom dűlő (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 82.

Madaras-Halmok (Kom. Bács-Kiskun), s. Nr. 40.

Nyergesújfalú-Viscosa gyár (Kom. Komárom), s. Nr. 13.

65. *Piliszentkereszt* (Kom. Komárom) (XLVIII.). Im Jahre 1974 haben wir den mittleren Teil des westlichen Großen Saales und des S-Flügels des Zisterzienserklosters erschlossen. Um das von der früheren Ausgrabung sowie durch Schatzgräber aufgewühlte und mit hohen Schutthügeln überhäufte Gelände zu säubern sowie wissenschaftlich zu erschließen, mußten Erdarbeiten von großen Maßen durchgeführt werden. Die Forschung hat auch den Grundriß und die Bauart des Brunnenhauses geklärt. Besonders wertvolle Daten erhielten wir betreffs der Wasserversorgung, der Lage und der Funktion des Wasserleitungssystems.

Unter dem Brunnenhaus und am südlichen Ende des Klostergartens, fanden wir mit Spuren eines früheren Baues eine zum Teil noch vorhandene, zum Teil schon entfernte Quadermauer, deren Verknüpftheit mit der Zisterzienserarchitektur bezüglich der Lage des ersten Klosters Angaben bietet.

Von den Funden lohnt es die aus der präromanischen Kirche stammenden Kapitelle mit Bandflechtornamentik, Fenstersäulen, Fragmente von Gesimsen, ferner außer den Kapitellen der Säulenbündel der Zisterzienserarchitektur architektonische Elemente aus rotem Marmor und Statuenfragmente zu erwähnen, die es auch ermöglicht haben, um gewisse Rekonstruktionen vornehmen zu können.

Die größte Bedeutung hatte bei den Arbeiten des Jahres 1974 die Konservierung der bereits freigelegten Ruinen.

Zur Zeit haben wir bis zum Niveau des 13. Jahrhunderts die fast 60 m große Zisterzienserkirche und den Klosterhof von Westen her zur Hälfte und zum Teil von S her umnehmenden Gebäude geklärt.

László Gerevich

66. *Pókaszeptk-Szeptkitemető* (Kom. Zala) (XLVII.). Beim Ausheben eines Grabes wurde am Friedhofsrand ein großer Kalkofen gestört. Die Fundrettung hat einen mit zwei Feuerräumen, acht Rauchabzügen versehenen,

zur Hälfte in die Erde getieften Ofen ergeben, der eine neue Variante der árpádenzeitlichen Kalköfen vertritt.

Wir haben festgestellt, daß die im Friedhof stehende kleine Barockkapelle zum Teil auf mittelalterlichen Fundamenten steht. Die auf dem Gelände des Friedhofes zum Vorschein gekommenen Funde lassen auf einen groß ausgedehnten árpádenzeitlichen Ziegelbau folgern. Die Siedlung wird in Urkunden bloß im 14. Jahrhundert erwähnt.

László Vándor

67. *Pusztaszentlászló-Deák sűrű* (Kom. Zala) (XLVII.). Zwischen 1946 und 1949 kam es hier bereits öfters zu Fundrettungen. Im Laufe der hier wegen des Tiefflügens notwendig gewordenen Rettungsausgrabung wurden 108 Gräber eines Reihengräberfeldes freigelegt. Aus diesen Gräbern sind 15 Münzen zum Vorschein gekommen, die den Gräberfeldabschnitt auf die Zeit des Königs Géza I. und László I. datieren. Die Beigaben sind außer den Münzen silberne und bronzene Haarringe mit S-förmigem Ende, Ringe, Perlen, Kaurimuscheln. Von dem Fundmaterial sind die aus einer Legierung von Blei und Zinn gefertigten Haarringe mit S-förmigem Ende sowie 3 mit Zeichen verzierte Ringe zu erwähnen.

An der Ausgrabung nahmen die Studentinnen Ágnes Tóth, Márta Wellisch und Katalin Szilágyi teil.

Béla Miklós Szőke—László Vándor

68. *Somogyvár* (Kom. Somogy), Kr. Marcal (L.). Auf dem Kapuvár-Berg setzten wir die im Jahre 1972 begonnene und seitdem Jahr für Jahr andauernde Freilegung der Benediktiner-Abtei aus dem 11. Jahrhundert fort. Nach der Erschließung der im Jahre 1091 geweihten monumentalen Basilika legten wir die westlichen bzw. östlichen Einheiten der sich der Basilika von Norden her anschließenden Gebäudeblöcke des Klosters des Benediktinerordens frei.

An der Westseite sind das aus Basalt und Sandstein gelegte Fundament des árpádenzeitlichen Kreuzganges sowie etwa 50 Gräber der unter dem Fußboden des Kreuzganges bestatteten Personen zum Vorschein gekommen. Die Grabbeigaben und der Bestattungsritus lassen keinen Zweifel zu, daß mit den Bestattungen im 12. Jahrhundert begonnen wurde, wobei man überall das Fundament des Kreuzganges berücksichtigt hat.

Mehrere Sockel der Säulen des Kreuzganges sind zum Vorschein gekommen. Im Spätmittelalter wurde auch dieser Flügel in bedeutendem Maße umgebaut. An der Ostseite, dem Nordchor der Basilika angeschlossen, haben wir eine sog. Kapelle freigelegt, deren Fußbodenlag um 60 cm tiefer als der Fußbodenbelag der Kirche war. Infolge dessen ist auch der Großteil des aufgehenden Mauerwerkes erhalten geblieben. Dieser Raum wurde mit dem nördlichen Schiff der Basilika gleichzeitig gebaut und stand durch ein großes Fenster sowie eine Tür mit dem nördlichen Chor in Verbindung.

In der Kapelle haben wir auch die Reste eines sekundär gebauten sog. sepulkralen Altars freigelegt. Mit dem Bau des Altars gleichzeitig wurde die an der O. Seite vorhandene Sitznische eingemauert. Auch die Kapelle steht unmittelbar auf einer bronzezeitlichen Schicht.

Wir haben die Ostseite der Basilika sowie die östliche Hauptmauer der Kapelle freigelegt. Aus diesem Bereich ist ein sehr bedeutendes Fundmaterial ans Tageslicht gekommen, unter anderen mehrere Dutzend Münzen. Unter den Münzen sind die Münzen des Kolomans des Bücherfreundes sowie die Florins von Sigismund und ein Golddukat aus Venedig zu erwähnen.

Nördlich von der Kapelle haben wir ein apsisartiges Fundament gefunden, dessen Zweckbestimmung vorläufig noch ungeklärt ist.

An der Ausgrabung nahmen der Archäologe Kálmán Magyar, der Archäozoologe János Matolcsi, d

Assistenten und Restauratoren des Museums von Kaposvár sowie die Studentin Katalin Vályi teil.

Kornél Bakay

Sopron, Új u. 22–24. (Kom. Győr-Sopron), s. Nr. 88.

69. *Sővényháza-Ópusztaszeri monostor* (Kom. Csongrád) (XXXII.). Die in den früheren Jahren begonnene Ausgrabung fortsetzend, haben wir das um den Gebäudekomplex liegende Grabensystem sowie die Fundamentierung der Klostergebäude freigelegt. Es konnte festgestellt werden, daß auch die Klostergebäude mehreren Bauperioden angehören. Als einen in hervorragender Weise wichtigen Fund halten wir unsererseits die durch die Haarringe mit S-Endung datierbaren frühen Gräber sowie die sekundär verwendeten einstigen Statuenfragmente der einstigen Torumrahmung.

An der Ausgrabung wirkten die Archäologen Katalin Hegedűs, Ferenc Horváth, Béla Kürti und der Restaurator László Saliga mit.

Ottó Trogmayer

70. *Szabolcs-Kisfalud* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (IV.). Wir setzten die Ausgrabung der Dorfsiedlung aus dem 12.–14. Jahrhundert fort und legten etwa 425 m² frei. Hiermit stieg die Größe der durch die seit 1971 laufenden Arbeiten erschlossenen Fläche auf 1350 m². In diesem Jahr kam ein árpádenzeitliches, in die Erde eingetieftes (3,40×2,50 m), Haus, in der SO-Ecke mit einem aus Lehm gebauten Backofen hervor. Die Grube einer anderen, in die Erde eingegrabenen Hauses haben die Bewohner des Dorfes nach Räumung des Hauses erweitert und als Abfallgrube benutzt. Wir stießen auf die Spur von mehreren äußeren Backöfen, jedoch ist die Backfläche nur bei einem einzigen intakt erhalten geblieben. Außerdem haben wir mehrere Abfallgruben und eine Getreidegrube freigelegt.

Der Großteil des Fundmaterials besteht aus árpádenzeitlicher Keramik. Den früheren Jahren ähnlich kamen auch diesmal sehr viele Eisengeräte (2 intakte Sicheln, Messer, Sporen, Feuerstahl usw.) sowie 2 spätmittelalterliche Silberbeschläge zum Vorschein.

István Fodor

Das diesjährige Gelände der seit 1969 andauernden Ausgrabung war der Straßenkörper der in die *Petőfi-Gasse* mündenden *Bocskai-Gasse* und der Hof des an der S-Seite der Szabolcs vezér útja stehenden Hauses Nr. 7: es kamen die Gräber Nr. 363–389 und noch zwei zum Vorschein. In der Bocskai-Gasse erreichten wir wahrscheinlich nahezu die NW-SW-Grenze des Gräberfeldes, während wir auf dem Hof des Hauses weitere, jedoch ziemlich dicht aneinander liegende Gräber fanden, wobei wir auf ganz neuartige rituale Eingearbeitungen stießen. 6 Gräber waren entgegengesetzt orientiert; es kam auch ein Hockerskelett und ein auf dem Rücken liegendes Skelett mit aufgezogenen Knien zum Vorschein (1974/3–4), es erschienen die Gefäße (Grab Nr. 382, 387 und 389) sowie die auf das Becken gelegte Sichel (Grab 389). Das Fundmaterial ist übrigens dem der früheren Jahre ähnlich. Auch 2 weitere keltische Gräber sind zum Vorschein gekommen.

László Kovács

Százhalombatta-Olajtároló (Kom. Pest), s. Nr. 33.

Újlőrincfalva-Magyarad (Kom. Heves), s. Nr. 55.

71. *Vésztő-Mágori halom* (Kom. Békés) (III.). Im Jahre 1974 war unser Haupterschließungsgebiet der W-Teil der Kirche des Csolt-Klosters.

Wir haben das Innere des westlichen Teiles der Kirche freigelegt. Zuerst kamen die Pfeiler der späte-

sten Periode – 12. Jh. – zum Vorschein. In der Umgebung der Pfeiler fanden wir im Schutt mehrere Gesims-, oben verzierte Gewölbe- und Sockelfragmente. Auch die Spuren der entfernten Mauern des W-Teiles einer Kirche aus einer früheren Periode – Ende des 11. oder Beginn des 12. Jahrhunderts – haben wir gefunden. Diese ältere Kirche war 14,5 m breit, am westlichen Ende mit einem Vorraum. Mehrere Teile dieser Kirche sind bisher unbekannt, sie wurden nämlich beim Bau der dreischiffigen Kirche abgerissen und die einstigen Fundamentgräben hart eingestampft. Die nördliche Längsmauer verlief in der Achse des nördlichen Seitenschiffes, auf die S-Mauer wurde hingegen die südliche äußere Längsmauer der dreischiffigen Kirche draufgebaut. Neben der westlichen Schlußmauer fanden wir in 2 m-Länge auch die nördliche Längsmauer. Diese ältere Kirche war unseren bisherigen Kenntnissen nach 7 m breit. Wahrscheinlich ist die innere halbrunde Mauer bei der O-Seite des Kellers die in den früheren Jahren gefundene Chormauer dieser Kirche. Die gefundenen Fundamentgräben und Grundmauerreste der früheren Perioden liegen unter den Fußbodenbelägen der dreischiffigen Kirche aus dem 12. Jahrhundert.

Den S-Flügel des Ordenshauses haben wir völlig freigelegt, leider ging er bei den dem Weinbau vorangehenden Tiefpflügen völlig zugrunde, bloß die im vorigen Jahr gefundene N-Mauer ist erhalten geblieben. Auch die Erschließung des W-Flügels des Ordenshauses und mehrerer Säulenplätze des Wandelganges setzten wir fort, in dem einen Schutthaufen gelang uns auch ein aus weißem Marmor gefertigtes, knospenförmiges, verziert ausgemeißeltes Säulenkapitell zu finden. Mit der Erschließung der Gebäudereste parallel begannen wir auch die systematische Freilegung des Gräberfeldes. Vorläufig fanden wir bloß ein frühzeitiges Grab, in dem sich zwei silberne Haarringe mit S-Endung und eine unbestimmbare Münze befanden. Die übrigen Gräber sind beigablos oder enthielten spätmittelalterliche Frauenkopfschmücke, als Beigaben.

Iván T. Juhász

Visegrád-Sibrik domb (Kom. Pest), s. Nr. 37.

72. *Visegrád-Várkert, MNB üdülő kertje* (Kom. Pest) (XLVI.). Wir haben die um zwei Jahren früher aufgelassene Erschließung der Siedlung des 10. Jahrhunderts und der weiteren Abschnitte des Gräberfeldes des gemeinen Volkes aus dem 11. Jahrhundert fortgesetzt. Es wurden die Gräber Nr. 60–135 freigelegt. Die W-O-orientierten Gräber enthielten überwiegend Holzsärge. Funde waren: Haarringe mit S-förmigem Ende, Perlenreihen, Ringe, Münzen und eine Gürtelschnalle.

Wir haben auch zwei kleine, in die Erde getiefte Wohnhäuser des 10. Jahrhunderts, die älter als das Gräberfeld waren, ferner Teile des sich zwischen den Häusern verlaufenden Grabensystems und die Reste freistehender Herdstellen gefunden.

An mehreren Stellen durchschnitten wir die römischzeitliche fossa, welche den den Burgberg und den Sibirer-Hügel miteinander verbindenden Sattel überquerte. Gleichzeitig damit erschlossen wir Teile von zwei, mit der fossa gleichaltrigen, in die Erde eingetieften Wohnhäuser.

Mitarbeiter war Gyula Nováki.

Mátyás Szőke

73. *Zalavár* (Kom. Veszprém) (IV.). Die diesjährige Ausgrabung vollzog sich am N-Teil der Burginsel auf einer zusammenhängenden 30×10 m großen Fläche, die zwischen den zwei im Jahre 1973 freigelegten Suchgräben liegt. Die beobachteten Erscheinungen sind dem Anschein nach, was die Siedlung des 9. Jahrhunderts, das im Vergleich dazu eine Superposition einnehmende Gräberfeld und die dies schneidenden Mauerreste anbelangt, mit denen des vorigen Jahres im Zusammenhang. Die Siedlung charakterisieren die großen Feuerstellen

(Gruben, zum Teil mit Steinkonstruktionen) von verschiedener Form und Konstruktion. Wir erreichten das beigabenlose Grab Nr. 50, das W-O-orientierte Skelette enthielt. In zwei Gräbern lag je ein Messer. Aus der Lage der Gräber folgernd gehören sie zum Kirchhof. Die das Gräberfeld durchziehenden Mauerreste bedeuten — zumindest zum Teil — den sich dem Rande der Insel entlangziehenden Burgmauerabschnitt. Hinsichtlich des Alters können wir nur soviel feststellen, daß diese jünger als die Siedlung und zugleich auch das Gräberfeld sind. Auffallend ist, daß wir an gar keine mittelalterliche bzw. spätmittelalterliche Scherben oder andere Funde gestoßen sind. Die Festung steht vielmehr mit der Árpádenzeit in Zusammenhang.

Ágnes Cs. Sós

UNGARISCHES MITTELALTER UND NEUZEIT

(Auf der Karte: Nr. 74–93)

74. *Budapest I., Szent György tér 2.* (V.). Die im nördlichen Vorraum des einstigen königlichen Palastes 1972 begonnene Forschung haben wir an der Stelle der Hofwache und der Ybl-Stiege fortgesetzt. Hier ist es uns gelungen, die zwei Steinpfeiler der über den mittelalterlichen Trocken Graben führenden Brücke zu erreichen und eine Abfallgrube aus dem 13. Jahrhundert freizulegen, die sich außerhalb der Stadtmauer der Zeit des Königs Béla IV., von dieser westlicher befand. Da die Gerüste vor dem Gebäude „A“ — dem Nordflügel des Palastes, wo das Museum der Ungarischen Arbeiterbewegung untergebracht ist, abgerissen wurde, ergab sich die Möglichkeit, um in diesem Abschnitt die im vorigen Jahr begonnenen Ausgrabungsarbeiten fortzusetzen. Im Laufe dieser Arbeiten haben wir die Reste von mehreren solchen Häusern mit im Lehm gesetzten Steinmauern freigelegt, die älter als die Stadtgründung von Béla IV. sind. Wir haben festgestellt, daß das hier freigelegte südliche Stadtviertel der nach dem Mongolensturm aufgebauten Stadt Buda auf diese frühe, um die Wende des 12.–13. Jahrhunderts ausgebildete, dörfliche, suburbale Siedlung — vielleicht auf die Ruinen von Minor Pest — gebaut wurde. Diese neuere Stadt bestand aus massiven, größeren Steinhäusern. Wir haben zahlreiche Gruben und mit Abfall gefüllte Zisternen dieser erschlossen. Es stellte sich jedoch heraus, daß auch dieses südliche Viertel der Stadt nicht von langem Leben war. Die hier freigelegten Steinhäuser aus dem 13.–14. Jahrhundert wurden in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts — meist mit Dutzenden von Münzen des Königs Sigismund datierbar — abgerissen und ihre Reste mit aus Bauschutt und Abfall gemischtem Schuttmaterial aufgefüllt. In der einen Aufschüttung eines solchen von einer Hausgruppe eingeschlossenen Hofes — auf dem Fundort mit dem Zeichen 74/4 — stießen wir im Schuttmaterial des Königspalastes auf bedeutende gotische Steinstatuentorsos. Die Zahl der gefundenen Statuentorsos können wir auf 40–50 setzen. Den Fundort charakterisiert am meisten das Begleitmaterial aus der Sigismundzeit. Die älteste Prägung des die Fundgruppe begleitenden numismatischen Fundmaterials — 50 Münzen — stammt aus dem Jahr 1440. Mit den Statuentorsos kamen auch 11 Hypokaustenpfropfen aus Stein sowie einige Steinelemente eines auf die Zeit am Ausgang des 14. Jahrhunderts datierten Brunnens, des sog. Parler-Brunnens mit Kachelfragmenten aus der Sigismundzeit ans Tageslicht.

Rechnet man auch die Ergebnisse des Jahres 1972/73 hinzu, so haben wir insgesamt 60 Abfallgruben und 14 Hausreste erschlossen. In die Arbeit schaltete sich auch Á. M. Soós ein, auf dem Gelände kamen urzeitliche Siedlungsreste zur Freilegung.

László Zolnay

75. *I., Hess András tér 1.* Nach der 13 Jahre lang dauernden Erschließung der mittelalterlichen Domini-

kanerkirche wurden über dem Klostergebäude mit den Bauarbeiten des Hilton-Hotels begonnen. Die Kirche bleibt zwischen den zwei mächtigen Blöcken des Hotels auf dem unbebauten Gelände, wo schon früher Sondierungsgrabungen durchgeführt wurden, aufrecht. In diesem Jahr war unsere Aufgabe den aufgehäuften Schutt endgültig aufzuräumen, ferner die Lösung jenes wichtigen Problems, um das östliche Ende des kürzeren Schiffes der Kirche aus dem 13. Jahrhundert zu finden. Hiermit konnten die vier Bauperioden der Kirche geklärt werden. Auch Fragmente von mehreren Grabsteinen kamen zum Vorschein.

Katalin H. Gyürky

76. *I., Kapisztrán tér - Mária Magdolna templom.* Im Zusammenhang mit der Ausbildung des mittelalterlichen Ruinengartens kam es zu Geländeregelungen bzw. Mauererschließungen. Den Plänen gemäß wurde zwecks der im Bereich der Kirche zu errichtenden Lapidarien der an der N-Seite des Chors befindliche barockzeitliche Keller vollständig freigelegt. In der barockzeitlichen Bemantelung fanden wir unter den mittelalterlichen Strebepfeilern gotisch gemeißelte Steine. An der N-Seite des Chors wurde auch die Reinigung des Kellers aus dem 18.–19. Jahrhundert beendet. Es wurde die aus dem 18.–19. Jahrhundert stammende Krypta unter dem Chor gesäubert. Weitere archäologische Beobachtungen konnten im Laufe der obigen Arbeit nicht gemacht werden.

Herta Bertalan

77. *Budapest II., Frankel Leó u. Császárfürdő.* Im Zusammenhang mit der Wiederherstellung des türkenzeitlichen Teiles des Bades haben wir teils im Gebäude, teils auf den Kuppeln und an der Außenfassade Forschungen durchgeführt.

Im Laufe dieser Arbeiten wurde das mit rotem Marmor bedeckte ursprüngliche Fußbodenniveau der einen Seitenkammer freigelegt sowie die ursprüngliche Grundrißlage der zentralen Kuppelhalle geklärt. Es konnten die Stellen der Wandbrunnen festgestellt werden und wir legten mehrere Teile des in die Mauern gelegten türkenzeitlichen Wasserleitungssystems, das eine aus Tonrohren gefertigte doppelte Druckleitung war, frei. Es gelang auch die Stelle der die Seitenkammern verbindenden ursprünglichen Durchgangsöffnungen sowie das Alter der späteren Durchbrüche zu bestimmen.

Nach dem Abreißen des den türkischen Teil bedeckenden Zeltdaches erschlossen wir im einstigen Dachboden in einer mehrere Meter hohen Aufschüttung die die vier Eckkammern überdeckenden, auf niedrigen Konsolen sitzenden Kuppeln sowie das Tonnengewölbe der Querkammern, ferner wurde auch die den zentralen Platz einnehmende Große Kuppel von den späteren Übermauerungen und Aufschüttungen befreit. Dem folgend legten wir auf den Kuppeln und Tonnengewölben die in mehreren Reihen und in einem regelrechten System angelegten oberen Lichtöffnungen frei, die beim Umbau im 18. Jahrhundert vermauert worden sind.

Die an der Außenfassade durchgeführte Mauerforschung klärte die Höhe des ursprünglichen Hauptgesimses des Gebäudes und befreite dessen mehrere Stücke von der sekundären Mauerung. Auch die barockzeitlichen steinumrahmten Fensteröffnungen, die die Fassade von drei Seiten her durchbrochen haben, wurden freigelegt.

Győző Gerő

78. Auf den Grundstücken unter *Budakeszi u. 91–95.* haben wir auf dem Territorium des einstigen Paulinerklosters zu Budaszentlőrinc mit der finanziellen Hilfe der Staatlichen Parkwaldwirtschaft von Pilis mit der Absicht der endgültigen Freilegung und Demonstration den aus der Richtung N-W nach S-O zu verlaufenden Teil des Ruinenfeldes zu erschließen. Im Laufe dieser

Arbeit kamen die Fundamentierung des im 15. Jahrhundert gebauten Klosterturmes mit einer Grundfläche von 10×10 m und die Fundamente der sich diesem von S her anschließenden Mauer zum Vorschein. Um den Turm fanden wir auch die Reste einer früheren, vielleicht auf das 13. Jahrhundert setzbaren dörflichen Siedlung.

László Zolnay

79. *Budapest III., Óbuda* Im Laufe des Jahres wurden die Bauarbeiten im Gebiete der II. und III. Bauetappe der Wohnsiedlung in Óbuda fortgesetzt. Damit im Zusammenhang führten wir nach den Sanierungen und der Errichtung der öffentlichen Anlagen (Wasserleitung, Kanalisation usw.) zahlreiche Fundrettungen und Ausgrabungen durch. Es wurden betreffs der Ausdehnung, des Siedlungssystems, der Niveauverhältnisse der Siedlung aus dem 13. Jahrhundert weitere archäologische Daten gewonnen. Wir setzten die Freilegung der den nördlichen und südlichen Rand der mittelalterlichen Stadt bestimmenden Klöster: des Franziskaner- und des Klarissenklosters und den dazu gehörenden Kirche fort. Die Erschließung der mittelalterlichen Burg des Königs bzw. der Königin wurde fortgesetzt und mit der Freilegung der Umgebung der aus dem 14. Jahrhundert stammenden Pfarrkirche begonnen. An der südlichen Seite der heutigen Pfarrkirche wurde auch eine mittelalterliche Kapelle bestimmt und die Freilegung der östlichen und nördlichen Fassade des Gebäudes in der Lajos u. 158. fortgesetzt.

Herta Bertalan

Leiterin des mittelalterlichen Arbeitskollektivs

III., *Fő tér 1.* Östlich vom Chor der aus dem 14. Jahrhundert stammenden Kirche der Probstei legten wir mehrere Abschnitte eine N-S gerichteten Mauer frei, die vermutlich ein Teil der Umfriedung der Kirche war. An der O- und W-Seite der Mauer, im Abschnitt um den Chor haben wir 3 O-orientierte mittelalterliche Gräber gefunden. Unter den Schichten des 16. Jahrhunderts (Steinmetzschicht) stießen wir auf Pflaster- und Gebäudereste des 13. Jahrhunderts. Die Gohniveaus des 13. Jahrhunderts übergehen auf den N-S-Trakt eines großen römischen Gebäudes, dessen einer Raum nach W zu in der zweiten Periode mit einer halbkreisförmigen Apsis abgeschlossen wurde. Im Laufe der Forschung konnte festgestellt werden, daß in diesem Gebiet das Niveau des 13. Jahrhunderts auf spätrömische Niveaus übergeht.

III., *Fényes Adolf u. 84–86.* In dem begrenzenden NS-Fernheizungsgraben zeigte sich der obere Teil einer N-S-orientierten Mauer, die in der vollen Breite des Grabens sichtbar war. Die östliche Wand des Grabens zog sich über den östlichen Rand der Mauer. Aus der Profilmauer haben wir aus dem Teil über der römischen Mauer mittelalterliches Material herausgeholt. Zur Bestimmung des mittelalterlichen Umbaus haben wir in der SO-Ecke des Fernheizungsgrabens ein Profil eröffnet. Im Profil wurde unter dem heutigen Niveau, in 60–70 cm-Tiefe der weitere Abschnitt der N-S-verlaufenden römischen Mauer gefunden, an deren östlichen Seite wir auch sein Niveau durch einen sich verbreiternden Sockel bestimmen konnten (103, 37 A. f.). Der römischen Mauer schloß sich in westlicher Richtung ein kleinerer Raum an, deren Ostmauer nebst Verjüngung der ursprünglichen Mauerdicke ausgebildet wurde. Als Fußbodenbelag des Raumes wurde das Fragment eines auf die Platte gelegten römischen Grabsteines verwendet. Die Ostmauer des Raumes wurde im Mittelalter umgebaut. Das mittelalterliche Niveau erschien um 90 cm unter dem heutigen Niveau. Bei der W-Seite der mittelalterlichen Mauer haben wir die Ausgußöffnung eines aus Firstziegeln ausgebildeten Kanals gefunden. Die Trennmauer des mittelalterlichen Gebäudes war auch in östlicher Richtung wahrnehmbar.

Herta Bertalan

III., *Kálvin u.* Wir haben die in den 1930er Jahren durchgeführten Ausgrabungen zur Freilegung der Burg des Königs bzw. der Königin aus dem 13. Jahrhundert fortgesetzt. Es wurde der bisher nur entworfene Chorabschluß der schon früher erschlossenen Burgkapelle ausgegraben und das zum Chor gehörende Niveau bestimmt. Östlich vom Chor wurde eine N-S-orientierte mittelalterliche Mauer erschlossen und den Mauertrakt eines O-W-orientierten großen römischen Gebäudes bestimmt. Das Gebiet wurde beim Bau der Gebäude aus dem 18.–19. Jahrhundert gestört.

Julia Altmann

III., *Mókus u. 10–12.* An der Fundstelle haben wir das Schiff der Kirche des Klarissenklosters und den Chorabschluß des südlichen Seitenschiffes freigelegt. Im Laufe dieser Arbeiten wurde die Länge und Breite der Kirche des 14. Jahrhunderts bestimmt (65×20 m). Das Schiff wird etwa in der Mitte von der Mauer des Nonnenchors entzweit. Der östlich davon liegende Schiffsabschnitt ist dreiteilig, die Breite des Seitenschiffes beträgt etwa 4 m, die des Hauptschiffes 12 m. Zwischen den Säulen fanden wir aus Ziegeln und Stein gebaute Grabstätten. Unter dem Kloster und der Kirche kamen Siedlungsreste aus dem 13. Jahrhundert, römische Mauern und awarische Keramik aus dem 7. Jahrhundert hervor. Die Erschließung des im Block zwischen den Gassen Fényes-, Perc und Mókus u. liegenden Klosters und der dazugehörigen Kirche setzen wir im Jahre 1975 fort.

Herta Bertalan

III., *Vöröskereszt u.* Bei der Freilegung der mittelalterlichen Franziskanerkirche kam der Chor mit viereckigem Grundriß und geradem Abschluß sowie ein Teil des Schiffes zum Vorschein. Zur Freilegung der W-Mauer des Schiffes, d. h. der ganzen Länge der Kirche bot sich keine Gelegenheit. An der N-Seite des Chors haben wir einen auch im Mittelalter gebrauchten römerzeitlichen Raum gefunden.

Julia Altmann

Dunaszekcső-Várhegy (Kom. Baranya), s. Nr. 25.

Gyöngyöspata-Póctető (Kom. Heves), s. Nr. 63.

80. *Kecskemét, Kossuth tér, Ferences kolostor* (Kom. Bács-Kiskun) (XIV.). Im Laufe der Fortsetzung der im vorigen Jahre begonnenen Ausgrabung waren wir vor allem bestrebt, um bezüglich der Baugeschichte der Kirche Angaben zu gewinnen, außerdem setzten wir zum Ziele die damals gefundenen Objekte komplett freizulegen.

Am Fuß der zur Zeit stehenden, mit fünf Seiten des Achteckes abschließenden gotischen Chors fanden wir leicht bogenförmige Mauerreste, die wahrscheinlich Reste eines früheren kreisförmigen Chors sind. Daneben hat der Chor die Gräber aus dem 14. Jahrhundert zum Teil abgeschnitten.

Von den zwei Kapellen an der N-Seite der Kirche hat man — aus den Grundmauern geurteilt — die östliche früher gebaut. Diese durchschnitten mit der Münze des Königs Sigismund datierte und als Beigabe ein Kopfschmuckband enthaltende Gräber.

In der Nähe des Chors stellte sich bei der Freilegung eines im Vorjahr für Hausreste gehaltenen Objekts heraus, daß wir auf die Reste von im Freien gebauten Backöfen gestossen sind. Bei ihrer Datierung waren außer der aus der Beschmierung zum Vorschein gekommenen Keramik noch die unter ihnen gefundene Silberscheibe mit der Anjou-Lilie behilflich.

Wir haben die Freilegung des Ossarium beendet. Am Ende des 17. Jahrhunderts war dies — mit einem viereckigen Chor erweitert — vermutlich die St. Michael-Kapelle. Im Kirchhof kamen während der zwei Jahre lang andauernden Ausgrabung insgesamt 361 Gräber ans Tageslicht.

Piroska Biczó

81. *Kőszeg, Jurisúts tér 6* (Kom. Vas) (XXXIX.). Laut der schriftlichen Angaben hatte das im 16. Jahrhundert an die O-W-Stadtmauer neben dem Unteren Tor gebaute Haus dem Grafen Tamás Nádasdy gehört, der im Jahre 1605 Gutsherr der Stadt war. Zu seiner Zeit wurden die Burg und die Stadtmauern ausgebaut, modernisiert. Die Stadt erwarb das Haus 1719 von der Familie für 1500 Gulden, von da an ist es ein Quartierhaus.

Im W-Keller ist nach 100 cm-Niveausenkung (auf -65 cm) der untere Teil des Stadtmauerfundaments zum Vorschein gekommen. Die Stadtmauer ist 160 cm breit, wurde auf eine kieselige Fläche gebaut. Im O-Keller haben wir neben der Stadtmauer an mehreren Punkten noch tiefer gegraben und festgestellt, daß die Mauer dort auf lehmigem Boden stand. Die Stadtmauer tritt hier um 20–30 cm hervor.

Auf Grund der historischen und architektonischen Beobachtung wurde der Bau der Stadtmauer im 14. Jahrhundert begonnen und setzt sich im 15. Jahrhundert noch fort. Der SW-Abschnitt der Stadtmauer ist mit dem Burggraben zusammen in sehr gutem Zustand erhalten geblieben. In unserem Forschungsgelände ist sie 530 cm hoch. An der S-Seite des Tábornok-ház (Generalhaus) ist im Dachbodenraum der Mordgang mit den schlüssellochförmigen Schießscharten gut zu sehen.

Die Ausführungspläne des Hauses werden von der Architektin Katalin Sándy-Wolf und dem Kunsthistoriker Balázs Deresényi gefertigt.

Éva M. Kozák

82. *Lászlófalva-Templom dűlő* (Kom. Bács-Kiskun) (IV.). Der Ausgrabungsfläche des Jahres 1973 anschließend, setzten wir auf der II. und III. Arbeitsstätte die Freilegung des spätmittelalterlichen Dorfes Szentkirály fort. Die sich auf die Struktur der Siedlung beziehenden Beobachtungen: 1. der die Siedlung dem Wasser zu begrenzende Graben; 2. ein etwa 150 m langer, geklärter Abschnitt des entlang des Hügelrückens verlaufenden mittelalterlichen Fahrweges; an seinen beiden Seiten sind Oberflächenspuren von Häusern; ein Gebäude wurde freigelegt. Außerdem legten wir den im vorigen Jahr gefundenen mittelalterlichen Brunnen und seine Balkeneinfassung frei. Im Kirchhof erschlossen wir die Gräber Nr. 21–47. Wichtigere Funde waren: in 3 Gräbern Frauenkopfschmuck mit Metallfaden und Flitter.

Westlich von der reformierten Kirche etwa 300 m entfernt, haben wir bei der alten Sandgrube der Ortschaft wegen Gefährdung der Fundstelle die Arbeitsstätte IV. eröffnet. Als Fortsetzung der Fundrettung des Jahres 1969 wurden mehrere Abfallgruben, Gruben und Gräben des sich bis dahin erstreckenden spätmittelalterlichen Dorfes, die Gräber Nr. 3–20 eines Gräberfeldes des gemeinen Volkes aus dem 10.–11. Jahrhundert, zwei Gräber der spätbronzezeitlichen Hügelgräberkultur, Gruben und Gräben einer mittelbronzezeitlichen bzw. sarmatischen Siedlung erschlossen.

Mitarbeiter waren: die Anthropologin Edit Lotterhof und der Archäozoologe János Matolcsi. An der Ausgrabung nahmen noch die Mitarbeiter des Zentralinstitutes für Museumswesen Ungarns sowie Studenten des Archäologischen Lehrstuhles der Eötvös Loránd-Universität (ELTE) teil.

András Pálóczi-Horváth

83. *Mány, Kossuth u. 8.* (Kom. Fejér) (XXXVI.). Im Herbst des Jahres 1974 kam ein 1,7000 g wiegender, aus 2633 St. bestehender Silbermünzenfund ins Museum. Die ältesten Prägungen, die Denare des Königs Matthias bilden 95% des Fundes. Aus diesem Grund bringen wir die Verbergung des Schatzes mit dem Feldzug der Heere des Kaisers Maximilian im Jahre 1490 in Verbindung.

Árpád Nagy

84. *Mecseknádasd-Schloßberg* (Kom. Baranya) (XXVI.). Die im vorigen Jahr begonnene Forschung informativen Charakters fortgesetzt, haben wir eine große, dreischiffige, nach Osten zu blickende Kirche freigelegt, der sich von N her eine Sakristei angeschlossen und vor deren W-Fassade — jedoch nicht mit ihr zusammengebaut — ein Turm gestanden hat. Die Kirche war von einer Mauer umfaßt, deren genaue Spurlinie zu bestimmen uns aus den zum Vorschein gekommenen Mauerabschnitten gelungen ist.

Die Kirche wurde in der Türkenzeit zu einem Dshami umgebildet, ein kleinerer Teil von diesem ist gleichfalls zum Vorschein gekommen. Aus der Aufschüttung sind in großer Menge türkische und türkenzeitliche Keramik, viele Eisengegenstände sowie zahlreiche mittelalterliche Steinfragmente ans Tageslicht gekommen.

Mittelalter: Mária G. Sándor, Türkenzeit: Győző Gerő, Architektin: Ilona Sch. Pusztai.

Mária G. Sándor

Pécs (Kom. Baranya), s. Nr. 29.

85. *Pécs, Cütrom u.*, (Kom. Baranya) (XXVI.). Das Abreißen der an der südlichen Seite der Gasse gestandenen, an die Stadtmauer sich anlehnenden Häuser ermöglichte die Erforschung eines größeren Abschnittes der hier verlaufenden südlichen Stadtmauer. Mit dem Abbau der späteren Übermauerungen gelang uns einen etwa 60–70 m lang zusammenhängenden Abschnitt der Stadtmauer zu befreien. Die bis zur Höhe der Krönung stehende Mauer und die ihr sich anschließende halbkreisförmige Bastei wird von einer ganzen Reihe von — teilweise eingemauerten — Schießscharten gegliedert. Wir fanden das sich der Stadtmauer anschließende mittelalterliche innere Niveau sowie die Fundamentierung der Mauer. Sich der Stadtmauer anschließend kamen bisher nicht geklärte, mittelalterlich aussehende Gebäudereste zum Vorschein.

Die mittelalterliche Stadtmauer wurde auf die ebendort gefundenen römischen Gebäudereste gebaut. Aus der Schicht unter der großen neuzeitlichen Aufschüttung kam ein Kleinfundmaterial aus dem Mittelalter und der Römerzeit zum Vorschein.

Architekt: Ferenc Mendelev.

Mária G. Sándor

86. *Pécs-Püspökvár, Aradi vértanúk útja 55.45* (Kom. Baranya) (XXVI.). Von der NW-Bastei bis zur jetzigen sog. Wirtschaftseinfahrt versuchten wir die Tiefe und Ausdehnung des Burggrabens zu bestimmen. Im Zusammenhang mit der Stadtmauer haben wir als Ergebnis unserer Forschungen, die Fundamentierungstiefe an mehreren Stellen festgestellt, ferner konnten wir die auf dem Abschnitt vorkommenden Bauperioden gut absondern. Wir haben die Breite des Burggrabens gemessen und an mehreren Stellen die Mauerreste der contrascarpa gefunden. Auf Grund dieser umzeichnet sich auch die genaue Spurlinie der nördlichen Grabenböschung gut. In dem den vollen Querschnitt des Grabens in sich fassenden Suchgraben fanden wir die einstigen Boden des Grabens und es tritt seine in den natürlichen Boden geschnittenen ursprüngliche Form gut hervor. Die große Aufschüttung des Burggrabens stammt aus der Neuzeit.

Auf dem Grundstück Nr. 45 haben wir als Ergebnis der Forschungsarbeiten der einen nördlichen eckigen Bastei der Burg und des Burggrabens den das äußere Niveau der Bastei bildenden Sockel gefunden und ebendort konnten wir auch die Fundamentierungstiefe feststellen. Im nördlichen Ende des Suchgrabens fanden wir die Mauerreste der contrascarpa des Burggrabens, ferner erhielten wir den vollen Querschnitt dieses Abschnittes des Burggrabens. Aus der Aufschüttung kam eine wenig spätmittelalterliche, größtenteils neuzeitliche Keramik zum Vorschein.

Mária G. Sándor

87. *Sárospatak-Vár* (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén) (XXVIII.). Im westlichen Teil des inneren Burggrabens haben wir die Freilegung der Pfeiler der zum Tor aus dem 16. Jahrhundert führenden Brücke fortgesetzt, im Laufe derer die Stelle von Pfahlöchern zu beobachten war, die zur Holzbrücke des 16. Jahrhunderts gehört haben dürften. Die im 17. Jahrhundert aus Stein gebaute Brücke wurde, wie dies aus den freigelegten Pfeilern ersichtlich ist von 3 Pfeilerpaaren getragen, die dann später mit Mauern und Überwölbungen befestigt worden sind (L: 11,30 m, Br: 5,2 m).

Die *contrascarpa* des inneren Burggrabens kam 15,7 m vom nördlichen Schloßflügel entfernt hervor. Wahrscheinlich war der Graben auch auf dem westlichen Teil ähnlich breit und so kann vorausgesetzt werden, daß man das III. Pfeilerpaar mit der *contrascarpa* verbunden hat.

Bei der Grabung des Wasserleitungsgrabens unter *Kövi S. u.* 8. kam in zwei Teilen ein Münzenfund zum Vorschein: es waren 1 Silbertaler, 497 St. kleine Silbermünzen in einem scheibengedrehten, glasierten Henkelkrug verborgen; der andere Teil des Fundes: 10 St. Goldflorine, 13 St. Silbertaler und 333 St. kleine Silbermünzen waren in einem Lederbeutel. Ihr Gewicht wog insgesamt 2550 g. Der Fund ist auf der Habansiedlung zum Vorschein gekommen, die zugrunde gegangen ist, worauf die Brandschicht hinweist. Vermutlich fällt der Zeitpunkt der Verbergung der Münzen auf das Ende des 17. Jahrhunderts, auf die Zeit der Vernichtung der Habansiedlung.

Katalin Dankó

88. *Sopron, Új u. 22–24* (Kom. Győr-Sopron) (XXIX.). Bei der Erschließung der mittelalterlichen Synagoge sind von der Römerzeit an bis zu den neuesten — Zeiten folgende Funde zum Vorschein gekommen: ein Abschnitt der das N- und S-Tor von *Scarabantia* miteinander verbindenden Hauptstraßenlinie, die eine mit großen Steinplatten bedeckte, 480 cm breite Straße war. Unmittelbar an ihrem aus großen, gemeißelten Steinen gebauten Straßenrand standen Mauern von Steingebäuden.

Über dem Römerweg kam ein großer Árpáden — zeitlicher Bau mit Flechtwerk (*Magazin*) hervor, der mit der *Gespansburg* gleichaltrig ist. Darüber fanden wir die Reste eines solchen Steingebäudes, das beim Bau der Synagoge abgerissen wurde. Die Synagoge dürfte auf Grund der keramischen Funde Ende des 13. bzw. Anfang des 14. Jahrhunderts gebaut worden sein. Im Zuge der inneren Freilegung haben wir das ursprünglich mit Ziegeln bedeckte Fußbodenniveau, die sechseckige Steinfundamentierung des zur Vorlesung der Thora dienenden Tisches (*Bima*) sowie die Reste des Geländers der Treppe zur Bundeslade und die Ziegelbedeckung ihres Vorraumes gefunden. Als Ergebnis der äußeren Freilegung ist das Judenbad zum Vorschein gekommen, das ein mit eckigen Steinen umfaßter, 4 m tiefer Brunnen ist. Die in den Brunnen führende Holzleiter haben wir *in situ* gefunden. In der Aufschüttung des Brunnens sind unversehrte Tongefäße in großer Zahl hervorgekommen. Ihr Alter läßt sich auf das 14.—16. Jahrhundert setzen. Das Bad wurde demnach mit der Synagoge zu gleicher Zeit gebaut, jedoch bis zur Zeit der Judenvertreibung im Jahre 1526 nicht gebraucht.

Ebenhier wurden viele konservierte Holzreste, Trüge, Löschspieße, Teller, Scheffel usw. in Begleitung vieler Obstkerne gefunden. Neben dem Brunnen fanden wir eine runde Grube, die wahrscheinlich der Paltz einer in die Erde getieften Badewanne war.

Nachdem die Synagoge aufgegeben worden ist, wurde hier ein Preßhaus ausgebildet. Die Ziegeldecke hat man aufgebrochen, das Gelniveau mit Kieseln überschüttet und darin zwei Preßgruben eingetieft.

Im 17. Jahrhundert wurden aus der Synagoge Wohnungen ausgebildet. Die zu diesen gehörenden Fußbodenniveaus, verschiedene Gruben, fallweise mit reicher

Keramik aus dem 17.—18. Jahrhundert haben wir ebenfalls freigelegt.

Mitarbeiter war des Kunsthistoriker Ferenc Dávid.

János Gömöri

89. *Sümege-Sarvally* (Kom. Veszprém) (IV.). Um die vom Jahre 1969 systematisch durchgeführte Planausgrabung beenden zu können, haben wir die Freilegung der Häuser des spätmittelalterlichen Dorfes fortgesetzt. Bei den Gebäuden Nr. 10., 12., 15., 17., 21 machten wir Durchschnitte und Teilaufmessungen und beendeten die Erschließung des Hauses Nr. 7. Ferner haben wir an weiteren sechs Stellen neue Profile geöffnet, von welchen uns gelungen ist bei drei stark vernichteten Bauresten an zwei Stellen wiederum neuere, auch dem Grundriß nach bestimmbare Häuser freizulegen.

Mittels eines Metallsuchgerätes durchforschten wir zwei größere Flächen und fanden weitere Metallfunde bzw. Mauerspuren. Das Fundmaterial besteht aus Keramik und zahlreichen Metallgegenständen (Haushaltsgeräte, Werkzeuge, Waffen) aus dem 15.—16. Jahrhundert.

In fünf Jahren haben wir insgesamt 22 Gebäude, 3 Gebäudereste, 1 Werkstatt sowie eine Kirche freigelegt und hiernit über ein spätmittelalterliches Dorf ein für vollständig erklärbares Bild gewonnen. Auf eine grundrißmäßige Klärung weiterer Gebäude können wir — wie dies auch die Forschung des Jahres 1974 bewiesen hat — nicht rechnen. Diese sind nämlich in solchem Maße zugrunde gegangen, daß weder ihre Größe oder Orientierung, noch ihr Charakter bestimmt werden kann.

Nándor Parádi—Imre Holl

70. *Szabolcs-Kisfalud* (Kom. Szabolcs-Szatmár), s. Nr.

90. *Szécsény-Vár* (Kom. Nógrád) (II.). Im Laufe der Renovierung des Forgách-Schlusses stießen wir bei der Kanalisierung auf mittelalterliche Mauerreste.

Anläßlich der Rettungsausgrabung kamen die Reste der mittelalterlichen Innenburg von *Szécsény*: die 120 cm breite südliche Abschlußmauer der Innenburg, der gotische Burgeingang aus dem 15. Jahrhundert und neben diesem ein Gebäuderest von viereckigem Grundriß zum Vorschein.

Durch die mit der Abschlußmauer parallel verlaufende schmale Mauer entsteht eine Zwinger. In der Mauerenge gab es mehrere Pfahlöcher, die auf Palisaden hinweisen, ebendort haben wir auch noch eine bienenkorbformige Grube freigelegt. Das archäologische Material, so die gotisch durchbrochenen, glasierten Kachelbruchstücke, Fragmente mehrerer glasierter Renaissancebrunnen, türkenzeitliche Krüge, innen glasierte türkische Fußschüsseln, Pfeifenstücke, wahrscheinliche aus Lehm gefertigte Backschüsselfragmente usw. erwiesen sich als Funde aus dem 15.—17. Jahrhundert. In der bienenkorbformigen Grube fanden wir Getreidekörner.

Konsultanten waren: Éva Kozák (OMF) und András Pálóczi-Horváth (MNM).

Csaba Héjj

91. *Tiszavasvári-Vasvári Pál u. 16* (Kom. Szabolcs-Szatmár) (XXIV.). An der gegenüber dem Hause gelegenen Seite kam beim Anlegen des Abwasserkanals ein in einem Tongefäß verborgener Münzfund ans Tageslicht. Es gelang uns etwa 75—80% des ursprünglichen Münzenfundes komplexes, so 430 St. Silberdenare des Königs Ferdinand I. sicherzustellen, die in den 1560er Jahren, anläßlich der Besetzung des Gebietes durch die Türken vergraben worden sind.

Mitarbeiter war der Museologe László Szathmáry.

Péter Németh

Vészto-Mágori domb (Kom. Békés), s. Nr. 23.

92. *Visegrád, Fő u. 41* (Kom. Pest) (XLVI.). Anlässlich der die Renovierung des um 1773 herum gebauten einstigen königlichen Kameralinspektorenhauses vorbereitenden Forschung haben wir in den vier Mauern und Fundamentes aus dem 16.—18. Jahrhundert die Mauerreste des einstigen königlichen Palastes entdeckt. Aus den Schichten kamen Funde des 15.—17. Jahrhunderts zum Vorschein.

Miklós Héjj

93. *Zalaszentgrót* (Kom. Zala) (XLVII.). Die im vorigen Jahr eingeleitete Forschung im Bereich der Aushilfschule wurde 1974 fortgesetzt. Es wurden die Struktur und Niveaus der im 15. Jahrhundert gebauten Burg geklärt, der Torturm, die Wachstube sowie ein neuerer Kellerraum freigelegt. Von dem reichen Fundmaterial sind die Kacheln aus dem 15.—17. Jahrhundert von größerer Bedeutung. Wir haben festgestellt, daß in den Bau der nordwestlichen Ecke des Barockschlusses ein mittelalterlicher Turm mit einbezogen wurde und auch der darunter befindliche Keller aus dem Mittelalter stammt.

László Vándor

Herausgegeben von *Alice Sz. Burger*

Verzeichnis der Museen

- I. Baja, Türr István-Museum
- II. Szécsény, Museum
- III. Békéscsaba, Munkácsy Mihály-Museum
- IV. Budapest, Ungarisches Nationalmuseum
- V. Budapest, Historisches Museum der Stadt Budapest
- VI. Budapest, Nagytétényer Kastellmuseum
- VII. Csongrád, Lokalhistorisches Museum
- VIII. Debrecen, Déri-Museum
- IX. Diósgyőr, Metallurgie-Museum
- X. Eger, Dobó István-Museum
- XI. Győr, Xantus János-Museum
- XII. Gyula, Erkel Ferenc-Museum
- XIII. Hajdúböszörmény, Hajdúság-Museum
- XIV. Kecskemét, Katona József-Museum
- XV. Keszthely, Balaton-Museum
- XVI. Kiskunhalas, Halaser Museum

- XVII. Miskolc, Herman Ottó-Museum
- XVIII. Mohács, Kanizsay Dorottya-Museum
- XIX. Mosonmagyaróvár, Hanság-Museum
- XX. Nagykanizsa, Thury György-Museum
- XXI. Nagykőrös, Arany János-Museum
- XXII. Nagyvács, Burgmuseum
- XXIII. Nyírbátor, Báthory István-Museum
- XXIV. Nyíregyháza, Jósza András-Museum
- XXV. Orosháza, Szántó-Kovács-Museum
- XXVI. Pécs, Janus Pannonius-Museum
- XXVII. Salgótarján, Museum der Arbeiterbewegung
- XXVIII. Sáropatak, Rákóczi-Museum
- XXIX. Sopron, Liszt Ferenc-Museum
- XXX. Sopron, Bergbaumuseum
- XXXI. Szarvas, Tessedik Sámuel-Museum
- XXXII. Szeged, Móra Ferenc-Museum
- XXXIII. Szekszárd, Balogh Ádám-Museum
- XXXIV. Szentendre, Ferenczy Károly-Museum
- XXXV. Szentes, Koszta József-Museum
- XXXVI. Székesfehérvár, István Király-Museum
- XXXVII. Szigetvár, Zrínyi Miklós-Museum
- XXXVIII. Szolnok, Damjanich János-Museum
- XXXIX. Szombathely, Savaria-Museum
- XL. Dunaújváros, Städtisches Museum
- XLI. Tata, Kuny Domonkos-Museum
- XLII. Tápiószéle, Blaskovich-Museum
- XLIII. Túrkeve, Túrkeve-Museum
- XLIV. Vác, Vak Bottyán-Museum
- XLV. Veszprém, Bakony-Museum
- XLVI. Visegrád, Mátyás Király-Museum
- XLVII. Zalaegerszeg, Göcsej-Museum
- XLVIII. Provisorisch im Archäologischen Forschungsinstitut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften aufbewahrt
- XLIX. Esztergom, Balassi Bálint-Museum
- L. Kaposvár, Rippl-Rónai-Museum
- LI. Kiskunfélegyháza, Kiskun-Museum
- LII. Szob, Börzsöny-Museum
- LIII. Aszód, Dorfmuseum
- LIV. Kapuvár, Lokalhistorisches Museum
- LV. Kőszeg, Jurisich Miklós-Museum
- LVI. Hódmezővásárhely, Tornay János-Museum
- LVII. Budapest, Landwirtschaftliches Museum
- LVIII. Pápa, Lokalhistorisches Museum
- LIX. Kiskun, Burgmuseum
- LX. Diósgyőr, Burgmuseum
- LXI. Cegléd, Kossuth-Museum

Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa
Teil Va. Westliches Mitteleuropa. Köln, Wien 1972.
Böhlau Verlag. 182 lap, 62 tábla

Az Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität zu Köln, FUNDAMENTA sorozatának, A sorozat 3. köteteként jelent meg Nyugat-Középeurópa neolitikumának összefoglalója. A kiadónak, Hermann Schwabedissen professzornak az a törekvése, hogy a legújabb kutatások alapján egy korszak komplex összefoglalását adja, csak több szakember közreműködésével oldódhat meg. Ez tükröződik ebben a kötetben is, amelyben 7 szerző 8 tanulmányban foglalta össze Nyugat-Németország, Hollandia, Belgium területén levő újkőkori kultúrákat az idősebb vonaldíszes kerámiától a Jordansmühl-i csoportig.

Az első és a kötet gerincét képező tanulmányt Burchard Sielmann (Hamburg) írta, Die frühneolithische Besiedlung Mitteleuropas címmel. A szerző W. Buttler, O. Menghin, F. Schachermeyr és H. Quitta alapvető munkássága nyomán vállalkozott arra, hogy új felfogásban vizsgálja meg a vonaldíszes kerámia sokat vitatott eredetét, tagozódását, időrendjét. Munkamódszerül elsősorban a természettudományos vizsgálatokból levonható következtetéseket választotta, s a domborzat, talaj, vízszükséglet, klíma és a természetes növénytakaró vizsgálatának sokrétű eredményeit a kartográfia előnyös módszereivel ábrázolja. Vizsgálatai alapján két ökológiai kört különböztet meg, amelyet A, B-vel jelöl a szerző. Az A kör az Alsó-Majnavidékét, Észak-Felsőrajnai Alföld bal oldalát foglalja magában, míg a B ökológiai kör a bajor löszvidéket, a középső Neckar-területet és Heidelberg környékét öleli fel. Ezen a területen a hőmérséklet, a szárazság paraméterei igen kedvezőek a földművelésre és megerősítik Quitta azon megállapítását, hogy a neolitizálódás folyamata Közép-Európából a folyók völgyein halott nyugat felé.

Walter Meier-Arendt (Köln) két tanulmányt szentel a vonaldíszes kerámiának. A Die ältere und mittlere Linienbandkeramik im westlichen Mitteleuropa, tanulmányában áttekintést ad az idősebb vonaldíszes kerámia (I. fázis) formáiról, részleteiben bemutatja a Flomborn (II. fázis) vezető kerámiatípusait, és a középső vonaldíszes kerámia (III. fázis) főbb díszítő motívumait. A másik tanulmányában: Zur Frage der jüngerlinienbandkeramischen Gruppenbildung: omalien „Plaidter“, „Kölner“, „Wetterauer“ und „Wormser“ Typ; Hinkelstein, a fiatalabb vonaldíszes kerámia területi változatait adja, a Rajna-Hessen, Alsó-Majna és a középső Maas területén. Különös súllyal foglalkozik a szerző a hinkelsteini csoporttal, amelynek középpontja a Rajna völgye, a Neckar és a Nahe összefolyása között. A C₁₄ adatok alapján úgy látja a szerző, hogy a Hinkelstein csoport a Sárka és a korai tűzdelt kerámiával kezdődik és még időben azonos a nyugati vonaldíszes kerámia végével és így i. e. IV. évezred első századára datálja.

Sokat vitatott kérdés a vonaldíszes kerámia jellemző épülettípusának „a nagy ház”-nak funkciója, fejlődése. E téma megoldására vállalkozott Pieter J. R. Moddermann (Leiden), Die Hausbauten und Siedlungen der Linienbandkeramik in ihrem westlichen Bereich, amelyben elsősorban saját kutatásai alapján (Elsloo, Sittard, Geleen, Stein), mintegy 197 építmény ismert. Kísérletet tesz arra, hogy a 10 hektár nagyságú területen

fekvő elsloo-i település egyharmadának feltárásából következtessen a település nagyságrendjére és szerkezetére. Az egyharmad területen 95 építmény került elő s ennek alapján a településen 200–250 épület állhatott. A sorozatban készített C₁₄ vizsgálatok a település időtartamát 450 évre teszik. Egy épület 20–30 évig állhatott s ebből kiindulva a településen egyszerre mintegy 10–15 építmény jelenlétével lehet számolni. Az alaprajzok alapján megkísérelte a szerző az idősebb és fiatalabb vonaldíszes kerámia főbb típusait szétválasztani és azok fejlődését bemutatni. Feltételezi, hogy már az idősebb vonaldíszes kerámiában a három részre tagolható nagy házban a déli rész csűrül, a nyugati rész istállólul szolgálhatott, míg a középső rész volt az ember tartózkodás helye.

Részlettémát mutat be Johannes D. van de Waals (Groningen), Die durchlochten Rössener Keile und das frühe Neolithikum in Belgien und in den Niederlanden c. munkájában, ahol a kultúra jellegzetes átfúrt kaptafa formájú kőbaltáját vizsgálja. A forma 75 lelőhelyről került elő és külön erőssége a tanulmánynak a pontos, részletekbe menő leletkatalógus.

Siegfried J. de Laet (Gent), Das ältere und mittlere Neolithikum in Belgien (4300–2000 között). A legújabb ásatások és igen széles körű természettudományos vizsgálatok alapján összegezi a Belgium neolitikumában fontos helyet elfoglaló bánya-neolitikumot. E vizsgálatai annál is inkább számot tarthatnak hazai érdeklődésre, mert hasonló bányaobjektumok Sümegen, Tatán és a dunántúli középhegység területén több helyen is előfordultak. Belgiumban az első kovabányát 1868-ban közölték és azóta Belgium 3 területén Kréta-kori rétegből számos új lelőhelyet tártak fel. Laet-nek sikerült bizonyítani, hogy az általa 6 fokozatba osztható bányák mintegy 2000 évig voltak használatban. Az első bányászok a helyi mezolitik lakosságra specializáltak magukat i. e. 3800 körül. Formákban, az eszközök paramétereiben átvették a mezolitik lakosság tapasztalatát és az általuk használt eszközök mintájára készítették sajátjukat. Ennek alapján a legkorábbi típust a szerző Pré-Campignien fázisnak nevezi. R. R. Newell (1970) kutatásai bebizonyították, hogy a Belgium „Wald” kultúrába tartozó Oldesloer és Ertebölle-Kultúra egyidős a legkorábbi vonaldíszes anyaggal a Spiennien I-gyel s így megalapozottá vált a korábbi Campignien-ből való áttejelődés, a kontinuitás. Kezdetben a bányák mélysége 3 m alatt maradt, fő szerszámuk a háromszögletes szilix kapa és a szarvasagancs volt, amely a kovapadok felhasználásában játszott szerepet. Később a gazdagabb kovalelőhelyek birtoklásáért 10–12 m mély, 1 m átmérőjű függőleges aknákat is vágtak és a megtalált kovapad mentén horizontális vágatokban haladtak előre.

A szerző cikkének másik fő témája a Michelsbergi kultúra eredete, kronológiája, különös tekintettel Belgium-Anglia területének kapcsolataira a harmadik évezred folyamán.

Katharina Goller (Freiburg), Die Rössener Kultur in ihrem südwestlichen Verbreitungsgebiet c. tanulmányában a legújabb kutatásokat összegezi. Amióta A. Götz 1900-ban bevezette a Rössen-i típust, nem szűnt meg róla a vita az eredet, kronológiai helyzetét illetően, mivel nagy területen található, hosszú ideig él és sok helyi csoportjával lehet számolni. A szerző a téma megoldására a Grossgartachei kultúrából indul ki és ditzingeni és a lingolsheimi sírok anyagából mutatja ki a formai egyezéseket a rösseni kultúra egyes csoportjaival.

A legszorosabb kapcsolatot találja a Stichbandkerámiában s lehetségesnek tartja, hogy a grossgartachei kultúra kezdete a lineárkerámia idején még egzisztál. A rösseni ennél fiatalabb, mert három lelőhelyen észlelt stratigráfia ezt biztossá teszi.

Hermann Behrens (Halle), Die Rössener, Gaterslegener und Jordansmühler Gruppe im Mitteldeutschen Raum c. cikkében bizonyítja, hogy a rösseni, gaterslebeni és a jordansmühli csoport összetartozó fejlődési sorozat a középnémet területeken, amely egy oldalról a szalagdiszes kerámiához kapcsolódik, elsősorban genetikailag, s igen erős a kapcsolata a Trichterbecher kultúrával. Mind a három kultúra népe állattenyésztő és földművelő volt. Temetkezésére a zsugorítás jellemző, azonban a gaterslebeni csoportban az égetéses temetkezés is fellép. A középnémet területen levő, viszonylag csekély lelőhely (Rössen 300, Gatersleben 60, Jordansmühl 9) arra utal, hogy a neolitikum fejlődésére ezen a területen ezek a csoportok viszonylag kis jelentőséggel bírnak.

A kötet szép kiállításával, gazdag képanyagával nagyban hozzájárul a nagyon szétaprózott vonaldiszes csoportok közötti tájékozódás elősegítéséhez.

Körök József

Fülep F.—Sz. Burger A., Pécs római kori kőemlékei. Dunántúli Dolgozatok 7. Pécs 1974. Janus Pannonius Múzeum. Pécsi Janus Pannonius Múzeum kiadványa. 33 lap, 22 tábla.

A pannóniai települések közül eddig csak Brigetio, Intercisa, Vindobona és Savaria kőemlékanyagát dolgozták fel a teljesség igényével. E munkák folytatásaként értékelhető a szerzők új kötete, amely Sopianae 79 kőemlékét mutatja be.

A munka első része az egyes kőemlékek történeti értékelését adja (3–15), míg a második rész a katalógust tartalmazza (16–32). Ezt egészítik ki az *indices* (32–33) és a táblarész, ahol az ismertetett 79 kőemlék közül 58 fotója található meg (+ 4 kőemlék fotója a szöveg között).

Az értékelő részben Sopianae eddig kevésbé tárgyalt kőfaragásáról kapunk egy tömör, világos összefoglalást. A szerzők elemzése bizonyítja, hogy a kőfaragó műhely megjelenése Sopianae-ben az i. sz. I. század végére tehető. Az ez időpont előtti időszakra keltezhető kőemlékek száma igen csekély (3 db). A műhely, mint a település lakosságának egy része, Noricummal, ill. Pannónia Ny-i részeivel (Poetovio, Savaria) állt kapcsolatban. A kőemlékek zöme a II. századból származik (45 db, vö. 10, 56. j.). Feltűnő azonban a feliratos kőemlékek viszonylag kis száma (11 síremlék, 5 oltár). A III. század első felében készült emléktábla ugyan kisebb számú, a feliratos emlékek száma azonban kb. azonos a II. században készűttekkel. (4 síremlék, 7 oltár). Igen figyelemreméltó az a tény, hogy a kezdeti Ny-pannoniai kapcsolat után a Sopianae-ben levő kőfaragó műhely önállóan fejlődött, s csak Aquineummal mutatható ki kisebb mértékű kapcsolat (vö. 10.).

Az értékelő résszel kapcsolatban a megjegyzéseink a következők: 1. A No. 16. kőemléket nem Ti. Cl(audius) Coslicin[us]nak állították (vö. 3), hanem Ti. Cl(audius) Coslicin[us] állította egy ismeretlen nevű *missicius*-nak. Az eddig ismert nagyszámú sírfelirat alapján bizonyos, hogy akinek a feliratot állítják, annak a neve előbb áll a kövön, mint a foglalkozásának és életkorának megjelölése (vö. pl. *Fitz, J.*, Alba Regia 2–3 [1961–62] 33. adott összeállítással). 2. A No. 4. és No. 10. oltárok értékelése (6.) eltűzött. A két oltár nem elégséges adat annak eldöntéséhez, hogy Sopianae városi ranggal rendelkezett-e, vagy sem. Mindenesetre a 36 feliratos kőemlék egyike sem említi sem *decuriot*, sem más városi tisztviselőt, amely inkább arra mutat, hogy Sopianae a principatus korában nem rendelkezett városi ranggal. 3. C. Iulius Gemin(i?)us Capellianus felirata (No. 70) nem tartozik Sopianae anyagához (vö. CIL III 3282). 4. Megítélésünk szerint a No. 64. szarkofág a IV. században

készült (másként 10). Emellett szólnak az I. sorban olvasható *Flav[ius] v. -ia* gentiliium (ld. ehhez *Mócsy, A.*, in: Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik [Wien 1964] 257.; *Uő.*, Zur Bevölkerung in der Spätantike. in: *Alföldy, G.*, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien [Bp. 1965] 218), valamint a feliraton levő L betűk. Hasonló L betű látható egy IV. századra keltezhető savariai ókeresztény feliraton (RIU I 83).

A katalógus részben az egyes kőemlékekre vonatkozó irodalom összeállítását a szerzők nagy gondnal végezték el. Néhány feliratnál azonban az irodalom nem teljes: 1. No. 6.: ld. még *Dobó, Á.*, Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus (Bp.—Amsterdam 1968) 161, Nr. 176; 2. No. 9.: ld. még *Dobó, Á.*, i. m. 161, Nr. 176/a; 3. No. 12.: ld. még *Ritterling, E.*, ArchErt 41 (1927) 71.; *Járdányi-Paulovics I.*, BpR 14 (1945) 218.; *Fitz, J.*, Acta Ant Hung 11 (1963) 273.; *Dobó, Á.*, i. m. 64.; *Fitz, J.*, Alba Regia 11 (1970) 148.; 4. No. 44: ld. még *Šašel, J.*, ŽA 10 (1960) 206, Nr. 76; 5. No. 70: a felirat már a CIL-ben közölve lett (ld. fentebb), és eszerint Mursa anyagához tartozik. A kő a XIX. század folyamán kerülhetett át Pécsre.

A szép kiállítású kötet könnyen áttekinthető, s mint corpus, fontos segédeszköze lesz a kutatásnak.

Lőrincz Barnabás

Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó. 92 lap magyar, 25 lap német szöveg, 16 kép, 18 rajzos, 24 fényképes tábla, szövegközi alaprakozók és metszetrajzok, I–IV. összefoglaló térkép.

Az utolsó másfél évtizedben megfigyelt néhány avar-kori telepnyom sejtetni engedte, hogy az első összefüggő, nagyterjedésű avar-kori település előkerülése már nem sokáig várat magára. A tudatos kutatást ismét a véletlen segítette és gyorsította. 1966 októberében Dunaújvárosban partvédelmi munkák során a Duna felől határoló meredek löszparton a friss földgyalulás után háznyomokat találtak. A leletmentő ásatás, melynek vezetője B. Vágó Eszter, szakmai irányítója pedig Bóna István volt, azonnal megindult. A több hétig tartó, néha embertelen körülmények között folyó feltárás páratlan eredménye az ásatás vezetőinek és a velük dolgozó kutatógárda segítőkész munkájának köszönhető.

Az 1966-os leletmentést 1967-ben és 1970-ben újabb követte, az együttes eredmény 45 avar-kori, 22 Árpád-kori és 3 római, ill. bizonytalan korszakból származó objektum (lakóház, gazdasági épület, kemence, gödör) és a hozzájuk tartozó árok-, és sáncrendszer feltárása volt.

A szerző a kötet első részében a feltárt objektumokat a feltáráskor kapott sorszám szerint közli. Az objektumok felülnézeti és metszetrajzai a szövegben a leírással párhuzamosan kaptak helyet. Hasonló témájú feldolgozásoknál, de temetőknel is ez a sorozatra jellemző közlési mód követésre méltó. (Ellentétben azzal a sajnálatos ténnyel, hogy a kötetek nem kapnak számot!) A jó részletrajzok mellett azonban hiányoljuk a lelőhelyet és az avar-kori Dunapentele-Dunaújváros-i temetőket, ill. római castrumot feltűntető összesítő térképet. Egy ilyen térkép nagyon megkönnyítené a lelőhelyet kevésbé ismerők tájékozódását és világosabbá tenné a szerző „attól nyugatra, vele szomszédos” stb. megjelöléseit és a korai és középvavarkori telepviszonyát.

A kötet értékelő részében a szerző az objektumokat fajtánként tárgyalja. A település jellegéről, szerkezetéről a feltárás körülményei és a telep egyedülálló volta miatt csak feltételesen beszél. Megállapításait „hipotézis jellegűnek” nevezi, számunkra azonban a közölt dokumentumok kétségteljesen teszik a hipotézis jellegét.

A házak eltérő irányítása és a házak és árkok viszonya alapján a szerző 3 kora-, és 1 középvarkori továbbá I Árpád-kori települést különít el.

A legelső (VII. század legeleji) településre az É–D-i irányú árokrendszer mutat. A 2. koraavarkori település tektonikus árokrendszere keresztezi a korábbi és házakat, ill. „üres” területeket határol. Az árkokkal határolt házak, karámok, szérűskertek az avaroknál a bolgárokhoz és a magyarokhoz, angolszászokhoz hasonlóan a „nagyon korán kialakuló, állattulajdonon alapuló, nomád eredetű egyéni-családi tulajdon-, illetve birtokviszonyok tükröződi.” A korai avarok 3. periódusába tartozó település házai az előbbi soros elrendezéstől eltérően félkaréjban helyezkednek el. A feltehetőleg pásztorkodással foglalkozó nomádok téli szállásukat jurt-táboruk mintájára alakították ki. A telepet északról és délről a tábor alakjához igazodó sánc védte.

A középvarkori telep néhány feltárt, körülárokolt háza „tanyaszerű” település képét mutatja.

Az avar házak jellemzői:

- a) szabálytalan négyszög, vagy lekerekített sarkú gödör,
- b) a ház hossz tengelyének két végében ázott, szelement tartó ágasfa,
- c) a ház sarkához csatlakozó veremgödör,
- d) a ház többször leszározott padlójában rengeteg karónyom (rendeltetése ismeretlen),
- e) kőtűzhely a ház ÉK-i K-i sarkában.

Ennek a háztípusnak az eredete, vagyis a házak földbemélyítése — a szerző véleménye szerint — nem egy nép, nevezetesen a szlávok, találmánya, hanem klímaváltozás eredménye. Meglétük a Kárpát-medencén belül a IV–V. század fordulóján bekövetkezett klímaváltozás óta az Árpád-korig nyomon követhető. „Az avarok házak, kőtűzhelyek, kemencék eredetkérdésében is jelentős részben a koraközépkori új ethnikai viszonyok előtti és mögötti antik tradíciók játszanak szerepet.”

A dunaújvárosi telep korát és ethnikumát a leletanyag határozza meg. A telep területén előkerült leányka sír szemesgyöngyei a koraavarkorból valók. A leletanyag zömét a korongolt szürke és kézzelformált edénytöredékek alkotják. A hullám és vonalkötegekkel díszített kiöntöcsöves korsók és tojásdad testű fazekak gyakoriak koraavarkori temetőinkben. Eredetüket Bóna I. D. Bialeková nyugati származtatásával ellentétben „a gazdag antik hagyományokban gyökerező Közép-Ázsia-i V–VII. századi fazekasságban” találja meg. Feltételezése szerint az ilyen kerámiát készítő Közép-ázsiai mesterek az avarokkal költöztek a Kárpát-medencébe. A telepen 80%-ban kézzelformált edénytöredékek kerültek elő. Megdőlt tehát a sokak által használt „sírkerámia” megjelölés! A símaperemű magas bögrék, fazekak eredetét a szerző Belső-Ázsia VI–VII. századi fazekasságában találja meg. Bizonytalan azonban számára a bevagdosott peremű edények származási helye. Szerinte ezek az edények csak a kora és késő avarok jellemzői, a középvarkori anyagban nem találjuk meg. Az újabb ásatások módosítják Bóna e megállapítását, de egyben alátámasztják e peremképzés Volga és Kaukázus vidékéről való feltételezett származtatását. A kiskörei közép- és későavarkori temetőnek csak középvarkori részében voltak edények, nagyrészt csipkézett, bevagdosott peremű bögrék. Bóna és a magunk kutatása a középvarkori népességben jelentős Volga-vidéki onogur-bolgár elemet vél felfedezni, melyet a bevagdosott peremű kerámia középvarkori előfordulása is megerősít.

Az Árpád-kori telep vázlatos ismertetése után Bóna az összefoglaló részben a történeti eseményekkel hozza kapcsolatba a telepek periódusait. A korai avar telepek használati idejét 620–670 közé teszi. A tektonikus árokrendszerrel határolt telep elhagyása feltehetően a bolgár támadással kapcsolatos, a jurt-tábor alakú telep lakóit pedig a Tótipuszt- Igar csoport beköltözése kényszeríthette a telep gyors elhagyására.

A középvarkori és Árpád-kori telep között 400 év hiátus van, azaz semmi összefüggés.

A kötetet az értékelő rész német nyelvű fordítása és nívós rajzos és fényképes táblák egészítik ki. Külön dicséretre méltóak a mostoha feltárási körülmények mellett készített jó ásatási fotók és helyszínrajzok.

Sz. Garam Éva

Magyar Anjou Legendárium. (Hasonmás kiadás.) A bevezető tanulmányt írta, a legendaszövegeket összeállította és a kiadást sajtó alá rendezte *Levárdy Ferenc*. Bp. 1973. Magyar Helikon. 344 lap, ebből 138 lapon a kódex színes hasonmásának képei.

Károly Róbert készítette fia, a Nápolyban nevelkedő András herceg számára azt a gazdagon miniatúrák kódexet, amelyet most ez a kiadás rekonstruál. A különböző helyeken őrzött töredékek összeállításával és megjelentetésével egyik elkallódott nemzeti kincsünk éled újjá a színes hasonmásban, hírt adván középkori művészeti emlékeink gazdagságáról. A ritka alkalom, a magas színvonalú nyomdai munka és a tudományos feldolgozás igényessége avatja a kötetet könyvművészeti életünk jelentős eseményévé.

A rekonstrukció Levárdy Ferenc több évtizedes kutató munkájának gyümölcse. A bevezető tanulmányban ad számot kutatási eredményeiről.

A kódex legnagyobb részét (106 lapot) a Vatikáni Könyvtárban őrzik, ez a század elején vált ismertté, Vatikáni Képes Legendárium néven. A New-York-i Morgan gyűjteményben egyes miniatúrákra vágott lapok találhatók (85 kép). A leningrádi Ermitázs birtokában 5 fólió van. A teljes kötet eredetileg kb. 200 miniatúrából állt.

Levárdy F. megállapítja, hogy a Legendárium szerkezete a Mindenszentek litániájára épült, tehát sorrendben Krisztus, Mária, Keresztelő János, az apostolok, az evangélisták, a vértanúk, pápák és püspökök, királyok, szent szerzetesek és papok, végül a szent nők következtek. Az életrajzok legfontosabb forrása Jacobus a Voragine Arany Legendája, a kor legolvasottabb műve. Az abban meg nem található történetek a Biblia, illetve a Legenda Aurea magyar szentekkel bővített szövege alapján készültek, két legenda szöveges előzménye pedig ismeretlen.

Az alapos stíluskritikai elemzés a bolognai miniatúrafestés művészeti körébe utalja a kódexet, a trecento huszas-harmincas éveinek termékei közé. A magyar szentek szerepeltetése, egyéb tartalmi és formai jellegzetességek magyar megrendelőre és mesterre vallanak. A szerző imponáló történeti-művészettörténeti ismeretanyagra támaszkodva deríti ki a mű keletkezésének körülményeit. A megrendelő maga a király, Anjou Károly Róbert, aki 1332-i nápolyi útjára készítette el a gyönyörű képeskönyvet. A Legendárium szerkesztője a király környezetében kereshető, talán Dörögdi Miklós, aki a kódex festése idején a királyi kápolna comesa. A miniatör Hertul magister, királyi festő, aki valószínűleg Bolognában végezte el az egyetemet. Az elemzés során egy 1328 körül működő műhely körvonalazódik, amelyben Hertul tanult vagy dolgozott; az ő műveként tarthatjuk számon Nekesei Dömötör Bibliáját is.

Az Anjou Legendárium és a Nekesei Biblia mesterének azonosításával és meghatározásával XIV. századi miniatúrafestészetünk fejlődése más megvilágításba kerül. Az időrendben kb. egy generációval ezek után következő nagy alkotás, a Képes Krónika miniatúráit ugyanis Dercsenyi D. Hertul fia Miklós, Nagy Lajos udvari festőjének munkásságához kapcsolta. Apa és fiú műveinek összehasonlítása sok tanulsággal szolgál a stíluselemek származása, illetve továbbadása szempontjából, s megerősíti a feltételezett keletkezést.

Az ábrázolások fegyver- és viselettörténeti részletei szintén alkalmasak kronológiai következtetésekre. Amint arra *Kalmár J.* és *Kovács L.* már rámutatott (JAMÉ 4–5 (1961); FA (1971)), a Legendáriumban a Szent Lászlóra sújtó kun buzogánya csillag alakú, amely a XIV. század közepéig használatos típus, a Képes Krón-

nika címlapján a középen álló kun előkelő viszontollas buzogányt tart a kezében, modernebb típusú fegyvert. Az 1330 körül, illetve 1360 körül keletkezett két mű tükrözi a fegyverzet változásait. A buzogány típusváltása véleményünk szerint Nagy Lajos 1347-től 1358-ig folytatott itáliai hadjáratai során következett be, amikor a magyar csapatok korszerűen felszerelt nyugati zsoldosokkal kerültek kapcsolatba.

A lovagi kultúra kibontakozása Magyarországon Károly Róbert uralkodásának idejére esik, a királyi hatalom megerősödésével honosodott meg pl. a lovagi torna és a címerhasználat (*Vajay Sz., Levéltári Közl.* 40 (1969)). Levárdy F. jó történeti összefoglalását adja ennek a kornak, amelynek jellegzetes terméke a Legendárium.

Az Anjouk lovagi kultúrája a fő itáliai forráson kívül magyar hagyományokból is táplálkozott. Elsősorban Szent László kultuszára gondolunk, az ő legendája a kódex egyik legrészletesebb története. Egyúttal a magyar művészethez is ez a képsorozat fűzi legjobban a Legendáriumot, hiszen a XIII. század végétől a magyar falképfestészet sajátos és kedvelt témája a Szent László legenda egy részének, a leányrabló kun üldözésének és megölésének ábrázolása. Az ikonográfiai összehasonlítás néhány freskóval közeli kapcsolatot állapít meg (Füle, Zsegra, Székelyderzs stb.). Mind a falképeken, mind a kódexekben külön figyelmet érdemel a kunok ábrázolása, amely rendszerint korhű elem. Az Anjou Legendárium miniatűrjai a kun viselet XIV. századi továbbéléséhez is fontos adatokat szolgáltatnak. Az arcok, a haj- és bajuszviselet, a köntös szabása és rátétűségei a kunokkal Magyarországra került keleti viselet hiteles elemei. A ptykés díszítésű süveg a Képes Krónikában is előfordul.

A Magyar Anjou Legendárium rekonstruálása és feldolgozása lezárja a kutatások első szakaszát. A hasonló kiadás megteremtette a további tudományos kutatás feltételeit, meggyőződésünk, hogy a miniatűrök mikroelemzése és összehasonlító vizsgálata még számos eredménnyel szolgál.

Pálóczi-Horváth András

A. Häusler, Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr. Martin Luther Universität Halle-Wittenberg. Halle (Saale). Berlin 1974. Akademie-Verlag. 290 lap 1 térkép, 75 tábla.

Az Ural és a Dnyeper közötti terület ún. „okkersírhainak” összefoglaló feldolgozásával A. Häusler a kelet-európai ősrégészet régi és súlyos adósságának törlesztését vállalata magára. Munkája az 1972-ig feltárt és publikált forrásanyagot területek szerint csoportosítva tartalmazza.

Az „okkersírokra” vonatkozó, azoknak sokszor rendkívüli jelentőséget tulajdonító elméletek nagy része a forrásanyag hiányos ismeretére, másodkézből származó információkra és felületes analógiákra épült. A Häusler munkája nagymértékben elősegítheti ennek a helyzetnek a megváltoztatását.

Az „okkersíros kultúra” elnevezés egy konvencionálisan használt, általánosan elterjedt gyűjtőfogalom. Használata nem épp vesélytelen, hiszen közismert, hogy a sztyeppevidék hatalmas területén az aeneolithikum és a korai, sőt részint a középső bronzkor különböző régészeti kultúráihoz tartozó temetkezéseket jelent az „okkersír” megnevezés. A középeurópai ősrégészek ezt a terminust használták a kronológiai és kulturálisan nehezen meghatározható, feltűnő sajátosságai alapján a sztyeppevidék kurgántemetkezéseivel kapcsolható sírokra vonatkozóan, jóval ezek oroszországi párhuzamainak tipológiai és kronológiai rendszerezése után is. Az „okkersíros kultúra” elnevezés ugyanúgy nem fogadható el, mint a Häusler által is bírált „Kurgán — kultúra” terminus. Mivel nyilvánvaló, hogy a sztyeppevidék hasonló gazdálkodási rendszerű pásztornépeinek fő vonásaiban hasonló temetkezéseiről van szó, minden olyan megnevezést, mely a

hatalmas, geográfiaiilag egységes területen azonos időszakban egyetlen etnikum, vagy akár csak egyetlen régészeti kultúra jelenlétét sugallja a temetkezések egy-egy általános vonása — halomépités, okkerhasználat — alapján, inadekvátnak kell tartanunk. E tekintetben Merpert eljárásával érthetünk egyet, aki a sztyeppe zóna történelmileg sajátosan egységes fejlődése, az életmód kontinuitása mellett kétségbevonhatatlannak tartja a különböző területi variánsok és fejlődési fázisok meglétét. Lehet vitatni — ezt A. Häusler nem is mulasztja el —, hogy a csoportosítás és tagolás megfelelő bizonyítékokra támaszkodik-e vagy sem, viszont a Merpert terminológiájában tükröződő őstörténeti koncepció realitás, mint az „Ockergrabkultur” elnevezés, mely egy „en block” felfogást fejez ki. A Häusler által választott módszernek is jobban megfelelt volna, ha a könyvében tárgyalt temetkezéseket „a sztyeppevidék rézkora és korabronzkora sírjai” címszó alatt ismerteti és elemzi, annál is inkább, mert az egyes sírtípusokat, a temetkezések tipológiai sajátosságait rendkívüli alaposággal bemutató munka céljától és szemléletétől teljesen idegen a kutatástörténeti és szemantikai szempontból egyaránt indokolatlan gyűjtőfogalom használata.

A munka I. fejezete az „okkersíros kultúra” kutatástörténetét és problematikáját foglalja össze. Häusler a „korai okkersíros kultúra” köréhez a szrubnaja és kortársai előtti emlékanyagot sorolja, vagyis a gödörös katakombasíros kultúrák anyagát. A kutatástörténet igen tömör, szemle-jellegű áttekintése minden lényeges kérdésre kiterjed. Különösen figyelemreméltóak a Jamnaja kultúra eredetével és tagolásával kapcsolatos megjegyzései. Hangsúlyozza Telegin véleményének jogosultságát a Srednij-Stog II. és a Jamnaja kultúra genetikai kapcsolatáról. Ezzel összefüggésben helyesen mutat rá Marija Gimbutas téziseinek alaptalanságára a „kurgán — kultúrát” illetően. Röviden ismerteti a gödörösíros kultúra életmódjára és feltételezett vándorlásaira vonatkozó nézeteket, és a katakomba kultúra eredetéről szóló hipotéziseket is. A kutatástörténeti áttekintés tanulsága az, hogy a szóbanforgó problémakör feldolgozottsága egyenetlen, a kialakult nomenklatúra a mélyreható elemzések hiánya miatt sokszor önkényes.

A munka fő célja éppen az, hogy a forrásanyag sajátosságainak megfelelő földrajzi és kronológiai csoportosítást dolgozzon ki a sírok összehasonlító tipológiai rendszerezése alapján.

Mivel a tárgyalt korszak sztyeppe-i temetkezései viszonylag ritkán tartalmaznak mellékleteket, a sír — rítus elemzése a tájolás, a jobb — vagy baloldali fektetés és a halott helyzete alapján lehetséges. (Häusler a zsinegdíszes kultúrák temetkezéseire vonatkozóan Fischer és Buchvaldek által kialakított rendszer továbbfejlesztésével a zsugorított helyzetű halottak kéztartása alapján 10 fő helyzetet különböztet meg.) A temetkezéseket, illetve azok legfontosabb sajátosságait a következő területi csoportosításban mutatja be: a „klaszszikus” Donyec-vidék, majd a Volga és Ural közötti terület, az északkeleti és keleti peremterületek, a Volga és a Don közötti síkság és a Molocnaja völgye temetkezései. A forrásanyag bemutatása során kitér a megfigyelt jelenségekkel kapcsolatos korábbi feltevésekre is. Így Gorodov kiemelkedő jelentőségű Donec-vidéki feltárisait ismertetve említi a „katakomba típusú gödör — sírokat” melyek feltevése téves interpretáció alapjává lett. Tévesen feltételeztek rituális emberáldozatokat, egyetlen patriarchális uralkodó réteget az egyes kurgánokban talált, egyszerű sírbolygatások során szétzört embercsontok alapján.

Minden eddigi megfigyelés igazolni látszik Häuslernek azt a megállapítását, hogy a vizsgált gyermektemetkezések különleges gondoskodás nyomait mutatják. A mellékletek nagyobb része gyermeksírokban található, a kollektív temetkezésekben a gyermektemetkezések gyakran központi jellegűek.

A szerző megállapításai az összes temetkezések sajátosságainak rendszeres, sokoldalú vizsgálatára támaszkodnak. Ezen túlmenően nemcsak a hatalmas irodalmi anyagra való hivatkozások segítik az olvasó tájé-

kozódását, hanem a temetkezések rövid, a sírrajzokat és a leletanyag ábráit is tartalmazó újraközlése is. (Függelék) Ez rendkívül hasznos, hiszen ezek a temetkezések csupán orosz nyelvű kiadványokban kerültek közlésre legfőképp a velük egy kurgánban talált különféle más, korokból származó leletekkel együtt, és az első közlést tartalmazó munkák sokszor igen nehezen hozzáférhetőek a Szovjetunió kivül. Jelentős a német nyelvű összefoglalás azoknak a szakembereknek a számára, akik eddig nyelvi nehézségek miatt csak felületesen tájékozódhattak ezekről a temetkezésekről.

A szerző a sírok részletes elemzése alapján az egész területen egységes alapréteget mutat ki, amelyet alaptemetkezések, nyújtott és „rombikus” helyzetű vázak képviselnek. Legrégibbek a háton fekvő, nyújtott helyzetű temetkezések. Ez a megállapítás összhangban van a szovjet kutatás álláspontjával, azt viszont, hogy a gödörsíros népesség legrégebbi temetkezései a Volga vidékén és attól K-re lennének, Häusler nem látja bizonyíthatónak. Egyet kell vele értenünk abban, hogy a feltételezett relatív kronológia szilárdabb bizonyítékokat igényel.

A gödörsíros és katakomba kultúrák temetkezéseinek elemzésével kapcsolatosan felvetődő igen lényeges probléma ezek kapcsolatának, a katakomba temetkezések eredetének kérdése. A szerző rámutat az első sorban L. Sz. Klejn által képviselt „bevándorlás — elmélet” bizonytalanságaira. Nehezen képzelhető el a sztyeppei őslakosság nagy részének kiszorítása a katakomba-népesség részéről, bizonytalan az új népesség egyes komponenseinek, a különböző területek katabatemetkezéseinek relatív kronológiájának meghatározása is. Häusler véleménye szint a gödörsíros kultúra korai szakaszát követően nem lehet „gödörsíros” és „katakombasíros” kultúrákról beszélni, mert ezek csupán ugyanazon kultúra egy szakaszának párhuzamosan alkalmazott sírformái. Néhány nyilvánvaló tény azonban ellentmondani látszik ennek a tézisnek. Häusler maga is rámutat arra, hogy a különböző kurgánokban talált gödörsíros és katakomba-temetkezések stratigráfiája teljesen egyértelmű: a katakombasírok mindenütt későbbiek. Az, hogy a katakombák jóval nagyobb mennyiségben tartalmaznak mellékleteket, magyarázható pusztán a rítus változásával, „fejlődésével” viszont semmiképp sem jelentéktelen tény, hogy az edénymellékletek jelentős részének tipológiai sajátosságai semmiféle helyi előzményre nem vezethetők vissza. Maga a katakomba sírforma is novum. A fektetés azonossága, amely gödörsíros és katakomba — temetkezések összehasonlításakor megfigyelhető, nem elégséges érv az új etnikum tagadásához, különösen, ha a tájolás igen jelentős eltérést is figyelembe vesszük. A rítus egyes részleteinek azonosságát elemezve nem lehet figyelmen kívül hagyni a sztyeppevidék népeinek lényegében constans, az általános jellegzetességeket évezredek át azonos formában őrző életmódját, amit a halmos temetkezés évezredes, töretlenül meglevő hagyománya is mutat. A feltárt temetkezések egzakt elemzése során bemutatott egyes részletek jelentősége csak akkor értékelhető helyesen, ha kultúra-meghatározó jelentőségüket további összefüggések sora bizonyítja. Ellenkező esetben fennáll a „módszer öngyilkosságának” veszélye, tudniillik az, hogy éppenséggel esetleges eltéréseket megkülönböztetőnek tart, vagy általános, kulturálisan kevésbé jellemző részletek alapján genetikai összefüggést feltételez.

Igy kevésbé fogadható el a szerző interpretációja azzal a jelenséggel kapcsolatban, hogy egyes kurgán-csoportok és kurgánok temetkezéseiben bizonyos sajátosságok a kronológiai különbségektől és a rítus más elemeinek változásától függetlenül azonos formában megtalálhatók. Ez Häusler szerint azt bizonyítja, hogy a temetkezőhelyet használó csoportok több generáción át ugyanazon a területen éltek, másrészt a korai sztyeppe-i temetkezések körülménye egy kurgánon belül nem lehet néhány generációnál nagyobb, tehát az általuk képviselt periódus semmiképp sem tölt ki egy kerek évezredet, amelyen belül Merpert az általa feltételezett négy fázist elhelyezi. Meg kell jegyezni, hogy a mellék-

letanyag szegényessége és a rítus tradicionális vonásai miatt csaknem lehetetlen egy hosszabb vagy rövidebb periódus igazolása, hiszen még ha az összes korai kurgánokra nézve elfogadjuk Häusler fenti véleményét, az egyes csoportok létszámának ismerete és megfelelő számú radiocarbon adat híján a több ezer kurgán horizontális stratigráfiája értékelhetetlen marad. A szóban forgó négy fejlődési fázis elkülöníthetőségét Häusler részletes elemzés alapján, teljes joggal vonja kétségbe. Az egyes kurgánok temetkezéseinek genetikai kapcsolatáról szóló feltételezés azonban, akárcsak a gödörsíros és katakomba népesség azonosságát hangoztató tétel, egyes motívumok abszolútizálásán alapszik. (Így a St. Razin 1/20 és 1/13. temetkezéseinek sírformája, tájolása, fektetése teljesen eltérő, csupán a sírok belsejét borító gyékény elhelyezése azonos mindkét esetben. Kérdés, hogy ezt a részletet egy helyben hagyományozott, különleges sajátosságnak kell-e vajon tekintenünk?)

A. Häusler munkájának fő érdeme a teljes anyag színvonalas összefoglalásán és bemutatásán túlmenően, éppen rendkívül korrekt elemzései révén az, hogy pontosan rámutat a problémát érintő elméletek gyöngye pontjaira, vagy éppen alaptalanságára. Fontos, már korábbi munkáiban is kifejtett megállapítása az, hogy a tárgyalt sztyeppe-i temetkezési szokás alapjaiban eltér a zsinédizses kultúrák rítusától, a két zárt rendszer között semmiféle genetikai kapcsolat nem állapítható meg.

A jelen ismertetésben szükségesnek láttuk néhány olyan problémát kiemelni, amelyek megközelítése ebben a formában, pusztán a rítus minuciózus elemzése alapján egyoldalúnak tűnik. Ez azonban nem csökkenti a kelet-európai őstörténet egyik legfontosabb témakörét elemző munka értékét, mely nélkülözhetetlen összefoglalás mindazok számára, akik a sztyeppevidék őstörténetét és az ezzel kapcsolatos kérdéseket a régészeti forrásanyag, nem pedig konvencionális közhelyek alapján kívánják vizsgálni. Szeretnénk remélni, hogy a Dnyepertől Ny-ra fekvő területek azonos korú sztyeppe-i temetkezéseinek hasonló korpusza is csatlakozni fog Alexander Häusler jelentős munkájához.

Ecsedy István

A. Hartmann, Prähistorische Goldfunde aus Europa. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertungen. SAM 3. Berlin 1970. 129 lap, 21 diagramm, 59 tábla.

A Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Mainz) ezekre menő őskori réz- és bronztárgyakat vizsgáltatott és eddig 10.040 analízis adatait adta közre (SAM 1, SAM 2). Örömmel üdvözljük, hogy most H. könyvében 1756 őskori aranytárgy vizsgálati eredményeiről nyerünk megbízható adatokat (70–77. l. = regiszter, 80–129. l. = tabellák). Sajnos csak kevés Au-tárgyat tudott a gazdag Kárpát-medencei leletekből elemezni: szlovákiai és külföldi múzeumokban őrzött magyarországi és erdélyi darabokat. A közölt adatok sejtetni engedik, hogy egy nagyobb széria vizsgálata pontosabb és valóban érdekes, az Au-lelőhelyekre vonatkozó adatokat is szolgáltatott volna.

H. munkájában kétféle a természetben található Au-t különböztet meg: folyóhordalék, azaz mosott és bányászott Au. Vannak Urból a III. dinasztia és az egyiptomi piramisok idejéből származó adatok, amelyek szerint már megkülönböztették a bányászott és mosott Au-t, Európában azonban a LT-kor előtt nem számolhatunk bányászott Au-mal. Ez elemzések alapján is megkülönböztethető a kétféle Au. A mosott Au-ban általában van Ag és Cu, ha nagyon kis mennyiségben is, a természetesből viszont hiányzik a Sn.

H. kitér az elektron kérdésére. Míg Plinius 80% Au és 20% Ag ötvözetet elektronnak nevez, mások az 50%-os ötvözetet nevezik annak. H. nem tartja helyesnek az elektron megkülönböztetését, mert túl nagy az átfutó skála Au és elektron között. Platina nem tartozik a természetben előforduló Au-hoz, Sn jelenléte —

általában 1% alatti mennyiségben — mosott Au-ra enged következtetni.

Az első őskori Au-tárgyak vizsgálata 100 év előtti időre megy vissza. Céljuk az Au származásának kutatása volt. Korán messze vidékekre terjedő kereskedelem tárgyat képezte, mert olyan vidékeken is kerültek elő Au-ékszerek, ahol nem lehet mosott Au-mal számolni. Sajnos kevés adat van a keleti Au-ról; a Kr. e. II. évezredben kezdtek keleten Cu-val ötvözni, Európában azonban a legkorábbi adataink a Kr. e. 1000 körüli időkből származnak (Írország, Anglia, Hollandia). Az Au tűz által való finomítása Mezopotámiában a XIV. században valószínű.

Szerző leírja a különböző vizsgálati eljárásokat. Az ún. nedves vizsgálat Au-nál nem jöhet számításba, mert túlságosan anyagigényes (legalább 1 g kell hozzá). 1. Neutron-aktíváló analízis; 2. Röntgen-fluoreszcencia analízis; 3. Spektrálanalízis. H. az utóbbi módszer szerint vizsgálta a tárgyakat, mert nagyon kevés Au szükséges hozzá. Az elsőnél atommáglyára van szükség, a másodiknál a hibalehetőségek valószínűek. H. a kvantitatív kiértékelés mellett a spektrumot még az alábbi elemek jelenlétére is vizsgálta: rhodium, ruthenium, palládium, kobalt stb.

Több szempontból nagyon érdekesek az írországi Au-tárgyak vizsgálatának eredményei: a nyersanyag helyi, importtal nem igen kell számolni. Az ír Au jól összehasonlítható a Wicklow-hegység terméssárgájával is, ti. egyes elemek hiánya vagy jelenléte valószínűsíti az Au onnan való származását. A lunula-művészet összefügg a harangalakú edények kultúrájával. Ezt bizonyítják a harangedények és az Au-lunulák mintái, de az is, hogy ezek egy más, azaz M Au-csoporthoz tartoznak mint az ezt követő Bishopsland periódusban készült Au-tárgyak (Eogan szerint Kr. e. 1200–900) és mindkét esetben az Au nagyon egységes. Írországból van azonfelül egy későbbi egységes tárgycsoport: Cu ötvözzel az Au-nak egy meleg, sárgás színt adtak. Olyan darabok is léteznek, persze a kontinensen is, amelyek nem helyezhetők be az egyes diagrammokra az anyagcsoportoktól eltérő összetétel miatt. Az egyes csoportok időbeli egymásutániságot is jelentenek, mert az egyes periódusokban az Au-t más lelőhelyen nyerték, vagy máshonnan importálták. H. szerint az egyes Au-csoportok nem fedik egymást, mert a kereskedelmi utak, a nyersanyagforrások változásai egybeesnek az egymást követő kultúrák változásával.

Minket elsősorban a középeurópai (H. szerint Németország, Svájc, Belgium, Dánia), de főként a Duna-medence országainak (H. szerint Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Jugoszlávia) Au-a érdekel.

A Kárpát-medencében, kevés vizsgálati anyag alapján elsősorban az erdélyi Érchegységből és a Kárpátokból származó Au felhasználására lehet következtetni annál inkább, mert az A_3 csoport tárgyai magas Ag tartalommal az erdélyi Érchegység közelében kerültek elő (40.1. 3. kép) és az általa felsorolt bányákban a terméssárga 18,7–31% Ag-ot tartalmaz, átlag 26%-ot. Az A_3 csoportba tartozó leletek mint Cőfalva, Velika Vrbiča, Vatina, Mokrin, Pipe, Bellye és a Bihar megyei csészék egy nagy aranyművészeti korszak termékei. Valószínű, hogy a többi hasonló ékszer is ebbe a csoportba sorolható, ha szabad véleményyt vizsgálat nélkül mondani. Ezeknek a tárgyaknak ugyanis nagy Ag-tartalmuk miatt a többi Au-tól eltérő, zöldes barnás színe van. Ilyen színűek többek között az ottlakai korongok, a somogyomi lelet darabjai és még sok más. Ez az Auszín szinte jellemző a hajdusámsóni szint Au-tárgyaira. A H. által felsorolt leletek között több már a kozideri szintbe tartozik. A Kárpát-medencében a B III periódus Au-a meglehetősen egységes. A leletekben gyakori még a Q_2/Q_3 Au-csoport is és egyes leletekben a két csoportba tartozó Au-tárgyak gyakran együtt vannak.

Érdekes a H. által megkülönböztetett rézkori koronbronzok B-csoport, amelyben nincsen Sn. Ennek az eredetét H. egy olyan vidéken keresi, ahol már abban az időben bányászás folyt, bár szerinte az Sn hiánya inkább utalás mint bizonyíték. Eredetét valahol „kele-

ten” keresi H; szerinte valószínűleg a Földközi tenger keleti vidékéről származó Au lehet.

Kár, hogy az ún. urnasírok idejéből, azaz a késő-bronzkorból, magyarországi és romániai múzeumból nem állt Au vizsgálatok céljára rendelkezésre. A rothen-grubi és az óbudaai korongok egy és ugyanazon csoportba tartoznak (A_1/N), szerintem valószínűleg a veleimi aranylelet is, továbbá több megvizsgált négyesfogó és kerek átmetszetű karika (pl. a máramarosszigeti leletből). Ha nem is biztos, hogy mindezek a darabok egy és ugyanazon szinthez tartoznak, mégis úgy látszik, hogy a későbronzkoron belül az Au meglehetősen egységes.

H. is azon a véleményen van, hogy a súlyok egyezése nem lehet véletlen, bár vannak jócskán olyan karikák is, amelyek súlya nem sorolható be, vagy eltérőek.

A Duna-medencei legkorábbi Au-leletek (B-csoport) valószínűleg import Au-ból készültek és olyan vidékről származik a nyersanyag, ahol már bányászták a terméssárgát. Az utána következő A_3 csoport mosott Au, az erdélyi Érchegységből, ill. másodlagos lelőhelyekről (folyódordalék) származik. Ezt kis mennyiségben Középeurópába is exportálták. A Q_2 és Q_3 Au eredete még ismeretlen, H. szerint valószínűleg szintén Duna-medencei. A későbronzkor kezdetével (urnasíros kor) Dél-Németországban és a Duna-medencében, továbbá az északi későbronzkorban az N, ill. NC Au vált általánossá és Írországtól a Balkánig elterjedt, ami arra enged következtetni, hogy egy olyan Au-lelőhelyet aknáztak ki ebben a korban, amelyet még nem lehet lokalizálni.

A Hallstatt-korból kevés vizsgált tárgy áll rendelkezésre és a kép már nem egységes, valószínűleg a sok újból beolvasztott vagy összeolvasztott Au miatt.

Hogy méltányoljuk H. munkáját elég utalni arra, hogy a régebbi irodalomból ismert 163 elemzéssel szemben ő 1756 db vizsgálatát végezte el. Minden egyes tárgynak közli a képét, a reá vonatkozó irodalmat, őrzési helyét, leltári számát és a vizsgálat kvantitatív eredményét. A munka szerkesztileg világos és kis elmélyüléssel ebben a nehéz anyagban a további kutatásokhoz sok ösztönzést kapunk. H. nem bocsátkozik nem indokolható feltevésekbe, az irodalmat nagyon jól áttekinti. E munka kézikönyv mindazok kezében, akik az őskori aranyművészeti bonyolult kérdései iránt érdeklődnek.

Mozsolics Amália

G. Mansfeld, Die Fibeln der Heuneburg 1950–70. Ein Beitrag zur Geschichte der Späthallstattfibel. Heuneburgstudien II. Römisch-Germanische Forschungen 33. Berlin 1973. 299 lap, 33 szövegközti kép, 29 táblázat, 21 tábla, 13 térkép, 2 melléklet.

A heuneburgi ásatásokról szóló eddigi közleményekből már képet alkothattunk az eredmények jelentős voltáról az európai vaskor történetének kutatásában. Az előkerült leletanyagnak tulajdonképpen csak kis részét alkotó fibulák igazolták a heuneburgi leletek rendkívüli jelentőségét a hallstattkor időrendjének felállításában. Ez azonban ebben az esetben nem csak a kétségtelenül fontos leleteknek tulajdonítható, hanem a mintaszerű feldolgozás következménye is.

G. Mansfeld munkájában nem csak a heuneburgi ásatáskor előkerült fibulákkal foglalkozik, hanem feldolgozta az Alpoktól északra fekvő területeken előkerült későhallstattkori fibulákat is. A későhallstattkori fibulák formáit rövid kutatástörténeti áttekintés után tárgyalja. Ezek meghatározásánál nem a régi tipológiai típusbeosztást követi, hanem az egyes fibularészeket (láb, tűtartó, kengyel, rugó, díszítés) alapul véve dolgozta ki a fibulatípusok egységes rendszerét. Az egyes fajták meghatározása után részletesen tagolja azok változatait, azaz a kigyőfibula, ívfibula, csónakfibula, dobfibula, kettős dobfibula, díszített lábú fibula, kettős díszű fibula formái jegyeit, elterjedését, eredetét. Az elemzések lehetővé tették az egyes fibulaváltozatok

gyártóműhely kérdésének vizsgálatát is. Itt foglalkozik a Szerző a számszerű konstrukció eredetével is. Szerinte ezt az Alpoktól északra eső zóna egyik műhelye fejlesztette ki.

A későhallstatti fibulák időrendje a heuneburgi statigráfián nyugszik. Ezt jó statisztikai táblázatok szemléltetik, bizonyítják. A fibulaviselet szokása Heuneburgban a IV c periódus kezdetén a kígyófibula 4 A variánsával lépett fel. Ezt a kort ott a Hallstatt D periódus kezdetével lehet párhuzamosítani. A különböző későhallstatti fibulatípusok, bizonyos időbeli eltolódással, egyidőben voltak használatban.

A heuneburgi fibulaséma nem általános, így a Szerző megvizsgálta az ÉNy-i Alpok előterének és a szomszédos területek fibulatípusait is. Ezek és más későhallstatti tárgytípusok alapján megállapította, hogy a Hallstatt D₁–D₂ korszakok átmenete Heuneburgban a III a-b periódusok közé esett. A távolabbi területekkel említett kapcsolatok közül a kárpát-medencei korai vaskor kutatását leginkább a Szlovéniában és Heuneburgban talált megegyező fibulaformák által nyert időrendi adatok érintik. Az 1,27. stičnai sírban egy, Heuneburg IV/a fázisra, azaz a Hallstatt D₁ periódus közepére datálható kígyófibula volt. Ezt a sírt Gabrovec a Hallstatt C-D periódusok átmeneti idejére keltezte. A brezjei 7,41. sírban és a Magdalenka gorai 7,39. sírban talált kígyófibulák a Hallstatt D₁ periódushoz sorolhatók, míg ezek Heuneburgban a Hallstatt D₂ korszakból származnak. A dunántúli koravaskori leletek — a legkorábbi soproni halomsírok kivételével — kora a Stična — Novo Mesto fázissal, azaz a Hallstatt C₂ periódussal párhuzamosítható, míg Kelet-Magyarországon ez az időszak a préskrita periódus második fele. Abszolút időben azonban ez a korszak a heuneburgi kronológia szerint i. e. 6. század első fele, ami nem felel meg az eddigi, a közvetlen Este kronológiára alapozható időrendi adatainknak. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a heuneburgi párhuzamok nem alkalmazhatók közvetlenül a Kárpát-medencében. A két terület fejlődésében fáziseltolódás van, s csak a mainál több adat nyújthat majd megbízhatóbb összehasonlítási adatot az abszolút időrend egyeztetésére.

A fibulák elemzéséből nyert eredményeket a tömören megírt összegező fejezet könnyen áttekinthetővé teszi. Ezt két függelék követi, a Hohmichelen feltárt halomsír és a Heuneburgban talált női sír értékelése, valamint a Heuneburgban 1967–70 között előkerült fibulák ismertetése.

A tárgyalta leletanyagot leíró katalógusrész minden lényeges adatot tartalmaz. Ezt követően a kőtet és későhallstatti fibulák jegyzékét adja közre. Ebben a Szerző először az egyes fibulatípusok részlet kombinációit táblázatokon, típusrajzokon szemléltetve ismerteti, majd fibulatípusok szerint csoportosítva sorolja fel az európai későhallstatti fibulákat.

A rendkívül gazdag anyagban való tájékozódást lelőhelylista, irodalomjegyzék, helynév és tárgymutató könnyíti meg.

A kötetet lezáró táblák pontosan, jól ábrázolják a tárgyalta leleteket. Ez nem csak a rajzok minőségének köszönhető, hanem a Szerző által kidolgozott fibulameghatározási rendszernek eredménye is, amely alapján a kis töredékeket is hitelesen lehetett egész tárggyá kiegészítve ábrázolni.

G. Mansfeld munkája nem csak a közzétett leletanyag fontossága, hanem új feldolgozási módszere miatt is, kézikönyve lesz az európai hallstattkor kutatásának.

Kemenzei Tibor

C. Preda, Monedele Geto-Dacilor. Biblioteca de Arheologie XIX. București 1973. 484 lap, 80 tábla, 25 ábra.

A könyv az időszámításunk előtti dáciai pénzverést ismerteti olyan megoldásban, amely ötvözi a leltreperitórium szerű összeállítást a katalógussal és a történeti összefoglaló munkával.

Az összeállításban mind a szörvány, mind a kincseleletek bennefoglaltak. Azonban nemcsak a romániai gyűjtemények anyagát dolgozta fel a szerző hanem Európa más múzeumaiban található, romániai vagy nem romániai lelőhelyű, de analóg érmekeket is.

A munka már a numizmatikai kutatás mai állapotának megfelelő kívánalmaknak próbál eleget tenni, amikor túllépi azt a keretet, amelyet a korábbi kincselelet publikációk és értékelésük jelentett. A szerző érettnak és elégnek ítéli az eddigi publikációkat arra, hogy szintetizálni próbáljon és a Pink publikációja után kiemelve a dáciai pénzverést a „keleti kelták és szomszédaik” gyűjtőfogalom köréből.

A munka az eddigi kutatás összefoglalása után tárgyalja a különböző dáciai görög pénzutánzatokat. Ezek zöme II. Philippus tetradrachmáinak utánzata. Csak ritkábban fordulnak elő a Larissa, a Janus fejés és a Nagy Sándor tetradrachmák utánzatai, majd a római köztársasági denároké.

A szerző kronológiai és ezen belül földrajzi sorrendben tárgyalja a fenti típusok változatait. A legkorábbiak tartott posthumus II. Philippus vereteket, ezek korai utánzatát, majd stílusban egyre romló másolataikat, későbbiek a Larissa, a Janus fejés és Nagy Sándor típus utánzatok. Mindezek azonban még jó ezüsből készültek és átlagosan 12–14 g. súlyban. A legkésőbbi görög utánzatú veretek az ún. sciphatusok amelyek rossz ezüsből, vékonyabb lapkára veretnek és sokkal könnyebb súlyúak, mint az előbbiek. A legkésőbbi daraboknak a római köztársasági denár utánzatokat tartja.

Abszolút kronológia szempontjából véleménye szerint i. e. 300 körüli időre tehetők az első utánzatok. A Larissa és Janus fejés típust a 3–2. század fordulójára körül vehették. A rossz ezüst, könnyű és vékony sciphatusok pedig a 2–1 század fordulóján készültek Dáciaiban görög pénzutánzatok, hanem csak római denár utánzatok. Ez a kronológiai felállítás a hajdani Bielz, Gohl, Moisl elképzeléssel egyezik. A Pink-féle kronológia jóval későbbre teszi ezen veretek keletkezését. Abszolút kronológiai fogódzója i. e. 168. a makedon birodalom bukásának időpontja. Ez utánra teszi az első utánzatok készítését, illetve i. e. 110 utánra az önálló kelta pénzverés virágzását.

A szerző véleménye az, hogy a nyugat Dáciában — Bánátban — vert pénzekben a kelta eredet kimutatható, noha nem kétséges dák karakterük. Az északnyugati dáciai pénzverésben is kelta kultúrmaradványok fedezhetők fel a jegyekben, illetve ellenjegyekben. A Pink-féle kronológia lényegében kisebb módosításokkal ma is elfogadott a kelta numizmatikával foglalkozó kutatók körében (Göbl, Castelin stb.). Áthidalhatatlan az a másfél, illetve két évszázad differencia, amely a két kronológia között van. A pillanatnyi helyzet szerint a kelta régészet kutatói a kelta numizmatikától várnak pontosabb kronológiai fogódzókat anyaguk datálásához, a numizmatika pedig a régészettől. Így ez a kronológia kérdés most sem jut nyugvópontra. A történeti források, illetve régészeti anyag mindkét kronológia szempontjából alkalmazható, de nem hitelt érdemlő. Biztosabb megoldást remélhetünk majd a természettudományos módszerek kiterjesztésétől, illetve alkalmazásától a numizmatikában.

Végül is összefoglalva a munka értékelését. Hatalmas anyaggyűjtés és irodalmi összeállítás található a könyvben, de az időrendi és földrajzi csoportosítás széttagolja mindkettőt. Nagyon jók és szemléltetőek a térképek, amelyek minden csoportnál felvetítik az alaptípust, előfordulásokat (lelőhelyüket) kincs, illetve szörványleletben. De hiányoljuk az összefoglaló térképet az összes lelet és lelőhely feltüntetésével és megnevezésével. A 24–25. ábra a két időszakra ezt próbálja felvetíteni, de a lelőhelyek számozása és megnevezése nélkül így szinte teljesen használhatatlan. Még fokozza a munka széttagoltságát, hogy a csoportonként tárgyalta részek értékelése és katalógus része összefolyik. Ebben a formációban nehezen hozzáférhető az adatanyag, mind a pénzek katalógus szerű leírására, mind az irodalmi utalásokra gondolok itt.

A munka a jövőben megkönnyíti — az eddig csak sokféle publikációból összeszedhető — dáciai veretek meghatározását, mert lényegesen több képet, típusvariációt hoz, mint Dessewffy vagy Pink katalógusa. Sajnos azonban a képek többségükben rosszak, homályosak, ami igazán nem a szerző rovására írandó.

Befejezésül annyit, hogy úgy véljük jobb lett volna a pénzek képeinek közlését — mint a jövőbeni kutatást megkönnyítő objektumot — előnyben részesíteni a terjedelmes értékelő résszel szemben.

Biróné Sey Katalin

A. Alföldi, Die Penaten, Aeneas und Latinus; Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abteilung. Band 78. 1971. 57 lap, 52 tábla.

A tanulmány a római köztársaság kori quadrigatusok, arany veretek és félquadrigatusok kibocsátásának kérdésével, kronológiájával, verde és emissió problémáival foglalkozik.

E téma bevezetése során a szerző felveti a széria produktumok — mint amilyenek a pénzek is — elemzésének eredményeit, ennek művészeti vonatkozásait összehasonlítva a korabeli „nagy” művészettel (szobrászattal, festéssel). Az ilyen jellegű elemzéseket általában megnehezíti az, hogy a numizmatikai publikációkhoz kevés a képanyag. Pedig megérnének ezek is annyi képet, mint amennyit egy terrakotta sorozat elemzésénél alkalmaznak.

A szerző a nála megszokott körülmekint, alapos, mindenre kiterjedő komplex módszerekkel elemzi a quadrigatusok és a legkorábbi aranypénzek kérdését. E két veret típus szorosan összefügg egymással. Kiindulási pontként kínálkozik a kétféle veret azonos előlapi ábrázolása.

A quadrigatusok részletekbe menő elemzése — amelyhez történeti, politikai, gazdaságtörténeti, technikai, irodalmi stb. forrásanyagot használ fel a szerző — teszi lehetővé, hogy ezeknek a, Róma történetében első arany vereteknek kibocsátási időpontja meghatározható legyen.

Mind a quadrigatusok, mind az aranyak esetében az elő és hátlapok gondos elemzése az emissiók kronológiai rekonstrukciójához vezetnek.

A gondos stíluskritikai és technikai elemzésből, mint „melléktermék” adódik, hogy néhány verdét is sikerült elkülöníteni. Ha megnevezni nem is lehet őket, felismerésük is nagy eredmény.

Az emissiók megkülönböztetése segítségével sikerült az első arany vereteket beilleszteni a quadrigatus verés első periódusának végére. A quadrigatusok verésének végét az első pun háború jelenti.

A cikkben a szerző egyforma könnyedséggel használja a forrásanyagot, a stílus kritikai elemzést, s így sikerül ebből a sokak által és sokszor elemzett problémából szinte játszva még mindig új és meggyőző eredményt felmutatni.

Biróné Sey Katalin

Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abteilung. Band 79, 1972 2. Faszikel. Mainz am Rhein. Verlag Philipp von Zabern.

Friedrich-Wilhelm von Hase „Zum Fragment eines orientalischen Bronzeflügels aus Vetulonia.” című munkája kapcsán a város távoli kereskedelmi kapcsolatainak fontos momentumait tárja fel. A Vetuloniában működő bronzfeldolgozó központban öntött bronz szárnyat mutatja be, melyet az öntést követően cizelláltak. A tollak finom megmunkálásának közvetlen párhuzamai az assyriai művészet körében találhatók. Szerzői kormeghatározásul az i. e. VIII. sz. harmadik negyedét jelöli meg és import árunak tartja. Johann Bodechtel „Bemerkungen zur Übersichtskarte der Erzlagertätten in der Toskana” című feldolgozása hasznos támpontokat adhat a későbbi korok fémfeldolgozó iparának kutatásához is.

Giuseppe Andreassi „Sime fittili Tarantine con grondaia gorgonica” című feldolgozásában a tarantinumi típusú Gorgo és oroszlánfejekkel díszített architektónikus díszítő tagozatokat párkányokat mutatja be A, B, C, D típusba csoportosítva. A datálható itáliai példányok az i. e. VI. századból valók, és a greco orientális ízlés nyugati elterjedésének bizonyítékai.

Cairol F. Giuliani és Marcello Gualtoli „Il Ninfeo Minore della Villa detta di Cicerone a Formia” című munkában a Via Appia mellett fekvő egyik legnagyobb épület komplexus egy pompás részletét írják le. A nimfeum négyzetes alaprajzú helységének boltozatát négy kör metszetű téglából rakott oszlop hordja átíriumot alkotva. A helyiség bejáratnál szemközti falához észak felé esatlakozó négyzetes alaprajzú fülkében van a tulajdonképeni kifolyókút, rusztikus mozaik aedicula keretében, mely ívesen záródik. A fülke boltívének mennyezetét pajzsos, peltás, geometrikus dísz borítja, mely kavicsmozaikból van kirakva. A víz bevezetés, és elvezetés feltárt szerkezetét kitűnő rajzok szemléltetik. A belső díszítőelemek egyetlen periódus maradványai. A falsíkokat kék, vörös és sárga sávok tagolják, melyekben különböző kagylódíszek nyomai maradtak meg. Simított márványporos csiszolt falburkolat egészíti még ki a belső dekorációt.

Nicola Bonacasa „Ritratto colossale di Augusto del Museo Greco-Romano di Alessandria” címen egy 1935-ben Áthribis-ben felszínre került Augustus portrét mutat be. A fejnek csak az arci része van meg és kevés az agykoponyából az Augustusra annyira jellemző frizúrával. A hiányos hátsó fejen a márványon csapolás jelzi, hogy további részek is tartoztak egykor hozzá. Kétségtelenül egy négyzetes életnagyságú monumentális szobor tartozéka volt a fej. Lelőhelyéről Áthribisből már őriz az alexandriai görög-római múzeum egy monumentális Hadrianus fejet is. A kitűnő, minden részletre kiterjedő tanulmány összehasonlító alapon határozza meg az ábrázolt személyt. Megállapítja, hogy az Augustus portré a császárt istenített formában jeleníti meg, és a szobrot az alexandriai Hadrianus-kori Egyiptom karakterisztikus alkotásának tartja.

Klaus-Peter Goethert „Zur Einheitlichkeit der Statuengruppe aus der Basilika von Velleia” című cikkében revízió alá veszi a szoborcsoport datálását, és beható vizsgálat nyomán arra a megállapításra jut, hogy a korábban egységesen Caligula uralkodási idejére datált szoboranyag három csoportra oszlik. A különböző stílusjegyeket tükröző szobrok a tiberiusi-claudiusi időkben készültek.

Anna Marguerite Mc Cann „A Re-Dating of the Reliefs from the Palazzo della Cancelleria” című munkájában a római művészet stílustörténeti szempontból fontos reliefs tárgyalja. Korábban ezeket legfőképpen ikonográfiai alapon a késő-flaviusi klasszicizáló művészet körébe utalták. Mc Cann tanulmányának fókuszába a frízen szereplő három portrét, illetve ezek stíluskritikai meghatározását helyezte a következő szempontok szerint: a személyi azonosítás, a stílusjegyek összessége és más művekkel való összehasonlítás segítségével. Ennek eredményeként a portrét Vespasianus, Domitianus és Nervat ábrázolják. A stílus sajátosságok vizsgálata arra utalt, hogy mindhárom portré készítése idejéről Hadrianus uralkodásának korai éveit feltételezhetjük. Ebben az időszakban találkozik a klasszicizmushoz hű forma-alkotás a realiztikus kifejezőmódokkal. Ezek a stílussajátosságok mindhárom portrén fellelhetők. A tanulmány műfaján belül egy mestermű, mely példázza azt, hogy művészettörténeti, stíluskritikai eszközöket is értékesen lehet hasznosítani, ha avatott kéz nyúl hozzá, felhasználva e módszer mellé az epigráfia-historia és numizmatika nyújtotta segítséget is.

Giulia Grimstad „La centauiromachia sul sarcofago di Oslo e sul prototipo” című tanulmányának első része a szarkofág leírása, a második rész ismerteti a művészeti előzményeket, harmadik részben a szerző az ikonográfiai és kronológiai problémákat tárgyalja. Elemzi a szarkofág oldalain ábrázolt jeleneteket és a rokon példányokkal egybevetve elválasztja az eredeti darabokat,

illetve töredékeket a múlt század folyamán kiegészített részekből. A Vatikánban őrzött ún. „B” szarkofág, mely 1857-ben került elő, hiteles körülmények között készítése idejéről 160–165 közötti éveket határozzák meg. Az Oslóban őrzött szarkofág készítőinek, illetve átdolgozóinak kétségtelenül ismerniük kellett a Vatikánban őrzött, Rómában a Via Latinán előkerült szarkofágot, mint azt az egyező jelek alapján szerző bizonyítja. A szarkofágot 1935 táján római műkereskedelemben vásárolta egy oszlopi műgyűjtő, — ennek alapján az átalakítás, illetve összeállítás 1857 és 1935-ös évek közé esik. Szerző utolsó mondatában azt írja, hogy nem hiszi hogy tévedne, ha feltételezi, hogy az oszlopi „A” szarkofág 1912 körül „lavorato o rilavorato” miután ebben az időszakban virágzó hamisító tevékenység kísérhető figyelemmel Itáliában. A szarkofág eredetiségét illetően kifejezetten nem foglal állást.

Konrad Schauenburg „Der besorgte Marsyas” című tanulmánya a délitáliai vázafestés nyomán az ismert Apollo és Marsyas monda egy mozzanatának képi vetületével foglalkozik. A gondterhelt Marsyas sok képét idézi, megdöntve ezzel a korábbi feltételezést, mely szerint a görög nyugaton ezt a jelenetet — a barbárságon aratott civilizáció győzelmét — nem értették meg és nem alkalmazták.

Heide Lauter-Bufe „Zur Kapitell Fabrikation in spätrepublikanischer Zeit” című tanulmánya nem a szokott stíluskritikai szempontból közelíti meg a kérdést, hanem az oszlopfelek készítésének technikai racionalizálásából figyelemre méltó gazdaságtörténeti következtetéseket von le a köztársaságkori és koracsászárkori római építőipar tevékenységére vonatkozólag.

Alfonso Franciscis „Due ritratti di M. Aurelio” című rövid ismertetésében két Marcus Aurelius-t ábrázoló márvány portrét közöl Capuából. Az első 1954 márciusában a sírkerület peremén egy villa fürdőjének közelében került felszínre. A portréfej a császárszokások ábrázolása, és feltehetően egy itáliai provinciális műhely készítménye. A második portrét 1955-ben vásárolta meg a nápolyi múzeum ugyancsak Capuából. A márvány mellkép a császárt paludamentumban ábrázolja korongos fibulával. Itt kell megjegyeznünk, hogy a capuai 1954-es Marcus fej a frizura legapróbb részleteig megegyezik a nemrégiben Pannóniában előkerült Marcus Aurelius ábrázoló bronz fejjel, melyet a pécsi múzeum őriz, és annak legközelebbi analógiáját képezi.

Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abteilung. Band 80, 1973 I. Faszikel. Verlag Philipp von Zabern. Mainz am Rhein.

Tobias Dohn „Aspekte großgriechischer Malerei” című tanulmányban megkísérelte az ún. Ficoroni cistához hasonlóan, — melyről korábban egy monográfiát írt — a Revil cistának nevezett, ma a British Múzeumban őrzött, valamint a Praeneste-i, vagy Barberin-i cistának nevezett edény díszítőjeleneteinek meghatározását. Módszerűl a Magna Graetiai festéssel való összehasonlítást választja, s így a cikk tulajdonképpen a Magna Graetia-i festészet kitűnő, minden részletre kiterjedő, jól használható összefoglalása.

Maurizio Borda „I ritratti repubblicani di Aquileia” című dolgozatában a római köztársaság-kori arcképszobrászat északitáliai Aquileiához kapcsolható műhelyének nagyszerű alkotásait ismerteti az i. e. I. századból. 20 kifejező portrét mutat be, melyeknek egy részéhez a jellegzetes északitáliai sírköformák szolgálnak keretül. Szerző megállapítja, hogy ebben az aquileiai művészeti környezetben jöttek létre azok az alkotások, melyek alapvetően befolyásolták az Alpokon-túli provinciák, Noricum és Pannonia kora-császárkori művészeti produktumait.

Eugene J. Dwyer „Augustus and the Capricorn” címen rövid, de roppant szellemes tanulmányt ír arról, hogyan lett a capricornus Augustus jelvénye. A császár születési ideje feltehetően az új nap jegybe esett. A capricornus napszimbólum, és általában a jószerencse jele, így természetes, hogy az ifjú Octavianus-t a capricornus gyermekévé nyilvánították.

Frank Kolb „Römische Mäntel: paenula, lacerna, *μανδύη*” című könyvnek is beillő 100 oldalas tanulmánya a római korról foglalkozó kutatók kézikönyvévé fog válni. A feldolgozás minden részletre kiterjed, s ha a tartalomjegyzékét, illetve fejezet címeit idézzük, nyilvánvalóvá válik, hogy ez a munka még sokáig nélkülözhetetlen lesz nemcsak a viselettörténészek, vallástörténészek, történészek munkájához, hanem a kisbronzok, terracották, reliefek, falfestmények, mozaikok stb. kutatói számára is. A szöveg illusztrálására bemutatott 57 db kitűnő kép a munka használhatóságát még fokozza. A tanulmány a következő témákat taglalja: a *paenula*: a köpeny eredetére és nevére vonatkozó teóriák ismertetése. A *paenula* formája. A római *paenula*, gall *paenula* és a *casula planeta*. A *paenula* mint vihar és útiköpeny. A *paenula* földrajzi elterjedése. A *paenula*, mint a különböző rendű római polgárok köpenye. Az *officiales*-ek *paenula*-ja a 382. évben kiadott ruházati *edictum*an. A *paenula* használata Róma városában. A *paenula* mint a császár és a császári ház tagjainak köpenye. A *paenula* mint női köpeny. A *paenula* mint a rabszolgák köpenye. A *paenula* a hadseregben. A *paenula* mint keresztény és egyházi viselet. *Lacerna* és *μανδύη*: a *lacerna* formája és megjelenése az irodalmi adatok nyomán. A *lacerna* mint vihar és útiköpeny. A *lacerna* mint a különböző rendű római polgárok viselete. A *lacerna* a színjátszásban. A *lacerna* mint a császár köpenye. A *lacerna* a hadseregben. A *lacerna* eredete. A *μανδύη* külső megjelenési formája. *μανδύη* és *lacerna*. A *μανδύη* a bizánci császárságban. A *μανδύη* keleti eredete. A *μανδύη* zsidó és keresztény ábrázolásokon. A *μανδύη* használata mint *lacerna* Rómában és ezek ábrázolásai. A *paenula* és *lacerna* a késő antik forrásokban.

Margherita Guarducci „Valentiniani a Roma: ricerche epigrafiche ed archeologiche” című érdekes tanulmányában a kevésbé ismert gnosztikus valentinianusok szentségeit és kultuszgyakorlatait ismerteti három görög nyelvű márványba vésett felirat, valamint a Via Latinan feltárt egyik sírkamra falfestményének kapcsán. Az első görög metrikus epigramma a Via Latina-i Tor Fischale mellett került felszínre. Valószínűleg egy épületben volt a szöveg falra aplikálva és tartalma a valentinusok confraternitásának három szentségébe enged bepillantást. Szerző szerint eredetileg a misztérium válás lakoma termékének falát díszítette és egy második tábla is tartozott hozzá, melyen a gnosztikus társaság öt szentségéből a további kettőnek a körülírása szerepel. A felirat Antoninus-kori kb. 135–150 között készült Valentinus római tartózkodása idején. A Via Latinan levő villa, melynek falán a szentségekről szóló feliratokat rögzítették, egy gazdag hívő lehetett, aki háza coenaculumát kultusz-gyakorlatra átengedte. — A második felirat, mely a Valentinus-i gnozis szellemében készült, Flavia Sophe sírtáblája, a harmadik márványtáblán Giulia Euaresta sírkövén az orthodox és a valentinianus elemek keverednek. — A közelben levő 1903-ban feltárt sírkamra egyik arcolumának falfestmény részlete négy nagy borosodényt és egy lakomajelenetet ábrázol. A jelenet részleteit vizsgálva Szerző ezt is meggyőzően, a valentinianusok kultuskörébe utalja. — Összefoglalva tehát, a Via Latinan felszínre került három görög feliratot, valamint a festett sírkamra ábrázolásait összevetve, arra a megállapításra jut, hogy a II–III. század folyamán ezt a helyet a gnosztikus valentinianusok látogatták, kultuszgyakorlataikat itt végezték és a közelben temetkeztek is.

Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts Roemische Abteilung. Band 80, 1973 2. Faszikel. Verlag Philipp von Zabern. Mainz am Rhein.

Konrad Schauenburg „Zu einem Guttus der kieler Antikensammlung” című cikkében ennek a sajátos edényformának eredetét és datálását tárgyalja. Módosítja a korábbi formaváltozásokon nyugvó származtatást, valamint a datálását is.

Mario A. del Chiaro „Additional Tarquinian Red-Figure” című cikkében a IV. század második felében

készült vörösalakos vázacsoporthoz ismertető, az etruskiai Tarquiniaiból.

Peter Weiss „Die Säkularspiele der Republik — eine annalistische Fiktion?“ „Ein Beitrag zum Verständnis der kaiserzeitlichen Ludi Saeculares“ alcíműt viselő dolgozatában megkísérli történetileg áttekinteni és rendszerezni a ludi saeculares szokását. Arra az eredményre jut, hogy a sok számítási mód következtében egységes rendszer nem alakulhatott ki. Talán ez a bizonytalanság az oka annak, hogy az évszázad megünneplésének szokása a III. századon túl már nem követhető nyomon.

Lawrence Richardson jr. „The Tribunals of the Praetors of Rom” című cikkében összegyűjtötte az auctor helyeket, melyek a tribunala és a rostrara vonatkoznak. Végig kíséri ezeknek az épületeknek elhelyezkedését, fejlődését a Forumon és szerepét a római történelemben.

Hans Eschenbach „... laconicum et districtarium faciund... locarunt...” „Untersuchungen in den Stabianer Thermen zu Pompeji” című rövid cikkében a stabiai thermák egyik ókori raktárhelységében még 1857-ben megtalált építési felirat nyomán meghatározza a thermán belül a két helységet, — a laconicumot és districtoriumot — melyekről a felirat megemlékezik. Ezek szerint a fürdő e két tartozéka közvetlenül a férfiak caldariumához csatlakozott és abban az időben készült, 50 és 36 között időszámításunk előtt, mikor Pompejiben az első nyilvános közös vízvezetékét kiépítették.

Andrea Barattolo „Nuove ricerche sull' Architettura del Tempio di Venere e di Roma in eta Adrianea” című tanulmánya a korábbi ásatási eredmények értékelését és így Venus és Roma templomának építéstörténetét adja. A munkát jó részletrajzok és fotódokumentáció egészíti ki.

Konrad Schauenburg „Frauen im Fenster” című rövid cikke egy újabban felmerült apuliai hydria segítségével még nyomatékossában támasztja alá a RM. 79. 1972. I skk-ben közölt eredményeit.

Hilde Lauter-Bufe „Ein rationelles Fabrikationsverfahren an zwei Praenestiner Cippen” című rövid munkája az egy nézetre faragott cippusokat tárgyalja. Az eljárást, mellyel készültek a kézművességből a valódi ipariásodáshoz vezető útnak tekintik.

Günter Grimm „Zum Bildnis der Iulia Augusti” címen az alexandriai múzeum egy esont játék tesserájával kapcsolatban tárgyalja az igen kis számban ránk maradt Iulia portrékat. Az újonnan identifikált képmás fő jellemvonásának Szerző a magabiztosságot tartja, mely az arcon tükröződik, és ezzel kapcsolatban utal cikkében Augustus leányának politikai törekvéseire is.

Paolino Mingazzini „Lo sbarco di Claudio in Britannia” című kis írásában felveti a lehetőségét annak, hogy a Vatikáni Múzeum Praenestéből származó domborműve egy római harcosokkal megrakott gálya, Claudius britanniai hadjáratának egy jelenetét ábrázolja.

Claus-Peter Goethert „Nochmals zur Weihung von Velleia” című rövid megjegyzése hozzászólás C. Saletti cikkéhez, melyben ennek téves megállapításait korrigálja a RM. 79.1972. 235. skk közölt velleiai szoborcsoport felirataira vonatkozóan.

Filippo Magi „Brevi osservazioni su di una nuova datazione dei Rilievi della Cancelleria” címen hozzászól A. M. McCann-nak a R. M. 79. 1972. 249 skk. közölt cikkéhez.

B. Thomas Edít

Á. Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes. Editio quarta aucta et emendata. Bp. 1975. Akadémiai Kiadó. 191 lap.

A Pannónia és Dacia határain kívül előkerült, és a két tartományra vonatkozó feliratok gyűjteményét nyegyedik kiadásban jelentette meg az Akadémiai Kiadó az amsterdami M. Hakkert Kiadóval együtt. A gyűjtemény a 35 évvel ezelőtt megjelent kiadásnál lényegesen

többet nyújt. Az azóta eltelt időben előkerült, a két tartományra vonatkozó feliratok is belekerültek a gyűjteménybe: Pannónia esetében mintegy száz, Dácia esetében mintegy félszáznál több felirat került a kötetbe, melynek tagolása a korábbiakkal megegyezik.

Az anyaggyűjtést 1971. december 31-én zárta le a szerző. Az index is bővült: nem csak névindex van, amely az első kiadásban is megtalálható, hanem a geográfiai, hadtörténeti adatokról is készült mutató. A gyűjtemény használhatóságát megkönnyítette volna, ha a szerző további indexeket is készített. A vallási, közigazgatási adatokon túl elsősorban a feliratok lelőhelymutatóját kellett volna elkészíteni. Talán még fontosabb lett volna, ha a gyűjteményt konkordancia-tábla egészíti ki, és a lelőhelyeket feltüntető térképmelléletek is elősegítették volna a kötet használhatóságát.

Az egyes feliratokat az értelmezésükre vonatkozó — esetenként bő — kommentár kíséri, amely elsősorban bibliográfiai adatokat tartalmaz. Azonban több megvizsgált esetben a kommentár nemcsak a teljes, hanem a fontosabb irodalmat sem adja meg. Egyrészt a szerző az első kiadással szemben a régebbi irodalmat sok helyen elhagyta, ami sajnálatos. Másrészt az irodalomjegyzékből hiányzik például W. Eck alapvető munkája (*Senatoren von Vespasian bis Traian, Vestigia 13, München 1970*), pedig több felirat esetében e kötet idézése lényeges. A kommentárból így hiányzik például a 602. sz. felirat esetében: W. Eck i. m. 128, 77. jegyzet. Az 508. sz. feliratról: W. Eck i. m. 12, 54. jegyzet; Alföldy, G.: *Acta Arch. Hung.* 11 (1959) 122, és az 510. sz. feliratról H.-G. Pflaum: *Historia* 2 (1953–1954) 432; W. Eck i. m. 12, 54. jegyzet. A most felsorolt irodalomban pedig a feliratok kronológiáját, értelmezését is tárgyalják.

Több felirat kimaradt a gyűjteményből, és ezt nem minden esetben magyarázhatjuk a külföldön megjelent művek késői kézhezkapásával. Néhány esetben Pannónia története szempontjából olyan fontos feliratról van szó, mint az An. Épigr. 1968: 113 sz. felirat, amely *Flavius Lupus* senator IV. sz. legvégi pannóniai ténykedéséről számol be. Hiányzik a CIL II 4208-as felirat (Alföldy G. által történt újraértékelése: *Archivio Esp. de Arch.* 43 (1970) 169.) vagy az esetleg pannóniai helynevet tartalmazó An. Épigr. 1968: 31. sz. felirat (vö. *Mócsy A.: Acta Arch. Hung.* 25 (1973) 376.). A szerző tehát az An. Épigr. 1968-ra vonatkozó kötetét már nem használta fel.

A Savariára vonatkozó felirattal egyetemben a következő a helyzet: az indexből hiányzik a 159., 170., 173., 569 és 570 sz. felirat. Poetovio esetében: hiányzik a CIL VI 2401, 2 sz. felirat, valamint az indexben a geográfiai részről nem szerepelnek a 161/a és 571. sz. feliratok.

Más feliratok esetében vitatható a felvételük vagy értékelésük. Így a 40. sz. felirat *Scarbantia* kiegészítése legalább is bizonytalan. A 47. sz. feliraton *Saba(ria)* és *Savar(ia)* áll: a *Saba*. feloldását Savariara (*Sabariara*) valószínűtlennek tartom, mert egyazon feliraton két, eltérő névalak aligha várható. A 64. sz. felirat praetorianusa sokkal inkább az É-itáliei Altinumból származott, mint a pannóniaiából. Az 500 sz. felirat (CIL III 13185 = 9740) értékelése téves: a felirat későbbi időből származik, mint az i. sz. I. század eleje. A 11. és 106. sz. feliratokat törölhetjük a gyűjteményből: a noricum Solvára vonatkoznak.

Összefoglalva azonban megállapíthatjuk: a Pannónia és Dacia-kutatás sokat nyert ezzel a kötettel, amely így kibővített állapotában a két tartomány történetének fontos forrásgyűjteményévé vált. Ez a kötet csak hangsúlyozza a Pannóniára vonatkozó, nem epigráfiai forrásanyag összegyűjtésének szükségességét.

Tóth Endre

Ph. Filtzinger, Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium (etwa 25 bis 50 n. Chr.). J. Ferchen, H. V. Petrikovits és G. Strunk-Lichtenberg tanulmányaival. Limesforschungen, 11. kötet. Berlin 1972. Gebr. Mann. 144 lap, 4 szövegek közti kép, 1 táblázat, 98 tábla.

A neussi ásatásokat a Rheinisches Landesmuseum Bonn 1955–1962 között folytatta. A nagyszabású feltárások eredményeit a Limesforschungen kötetiben közlik. A terra sigillata anyag három részben került feldolgozásra (Ism. Gabler D., ArchÉrt 98 (1971) 119.), ebben a munkában az első század második negyedére keltezhető egy fél novaesiumi (Neuss) kerámiával ismerkedünk meg. A fenti ásatási periódusban kiásott 19 fazekaskemencéből 5 augustus kori, 14 pedig a claudiusi korszakig terjedő időből való.

Az ásatások folyamán felszínre került másfél millió cserép közül ennek a 14 kemencének az anyagát választotta ki a szerző könyve alapjául. A fazekastelepekről és főleg a kemencékből származó és esetekben határozott időhatárok közé sorolható (i. sz. 25- kb. 50-ig) kerámia anyag a kutatók számára igen értékes forrásanyag. F. a gondos leírásokon és pontos bemutatáson kívül természettudományos vizsgálatra is átadta anyagát, majd mindezen eredményeket összevetette Germania Inferior többi fazekasközpontjának leleteivel. Így munkája az I. század első felére nézve sokkal szélesebb körre érvényes mint maga Novaesium táborainak fazekastermelésére. A neussi formákat főleg Haltern, Hofheim, Camulodunum, „apud Aram Ubiorum” (Köln) és Vindonissa anyagával hasonlította össze. A kerámiaformák bemutatásánál ezenkívül hasznosította W. Hilgers munkájának [Lateinische Gefäßnamen. Bezeichnungen, Funktion und Form römischer Gefässe nach den antiken Schriftquellen (Düsseldorf 1969)] eredményeit és ahol lehetett, a formáknál idézte latin elnevezésüket. Elemzéseinél a „magas” és „széles” formák szerint csoportosította az edényeket, ezen belül a szájprofilképzést vette leginkább megkülönböztető ismérvként. Nagyon segíti a tipológiai leírás használhatóságát, hogy mindig feltűntette a szerző, hogy melyik edény neussi gyártmány. Ez azért igen fontos, mert a fazekaskemencék és a hozzájuk tartozó gödrök stb. anyagában import áruk is vannak (ún. „belga áruk, amphorák stb.), amelyek betöltő anyagként kerültek a kemencék leletei közé. Ugyancsak segíti a lényeg megismerését, hogy a deformálódott selejtdarabokat mindig külön kiemelve tárgyalja. Egyes formáknál utal arra is hogy azok a későbbi századokban is használatosak voltak. Nem foglalkozik azonban a jellegzetes típusok eredetével. Így nem utal a LT örökségre a „Bauchige Flasche” (10. lap és 67. t. 6, 7, 9), a befelé álló peremű, fésült díszű fazekak esetében (9. t. 9, 11, 12–14). Különválasztja az itáliai importot, de nem utal a helyben készített tányérok formájának Pó-vidéki származására (39. t. 8–9) és a vékonyfalú, barbotinos csészék (25. lap., 41. t. 2–6, 7–28; 42. t.) itáliai eredetére.

Két külön tanulmány foglalkozik a neussi kerámia természettudományos vizsgálataival. G. Strunk-Lichtenberg röntgenvizsgálatokkal az alapanyag ásványi összetételét állapítja meg. Az agyagedények kiégetésekor változnak az alapanyagok és ez az összehasonlító vizsgálatokat nehezíti. A neussi ásatások esetében azonban az I. sz. fazekaskemence melletti agyagérlelő gödrökben kétféle nyers agyagot is találtak, melyet sikerült a fenti vizsgálatokkal egy Neusstól délre elterülő Rajnateraszon ma is meglevő agyaglelőhellyel azonosítani (Austel, 98. t.). A tártier korból származó kaolitinben illitben és quarzban gazdag agyag szolgált a novaesiumi fazekasoknak nyersanyagul. Hasonló a helyzet, mint az aquincumi fazekastelepek esetében ahol a téglaegetéshez a ma is használatos „kiscelli” agyagot használták fel (Bohn P., ArchÉrt 89 (1962) 250). J. Frechen petrográfiai vizsgálatainak célja a helyi valamint a közeli és távoli importúru szétválasztása. A csiszolatvizsgálatok a kiégetett cserepek soványító összetevőit mutatják meg. A neussi kerámiánál a fő soványító anyag a Rajna pleisztocén kori homoküledéke. A keveréshez használtak többek között porrázúzott kerámiatörmelék is. A neussi és kölni római kori fazekasok azonos összetételű agyaggal dolgoztak. Élesebben elválíkat a távolabbi importanyag, melynek keverésében kimutatható a mész, márvány, gránit és kristályos pala őrlemény is (főleg az amphorák és dörzsölőtálak esetében, 41 sk. 1.).

Filtzinger a tipológiai, természettudományos és történeti vizsgálatok összevetése eredményeképpen a kölni és neussi koracászárkori kerámiaprodukción azonos technológiáját és formakincsét hangsúlyozza. Az augusztus kori halterni táborhoz tartozó kerámia után sorolja be a neussi termelést míg a 39/40-ben épült Hofheim-i tábor kerámiája ennek a fejlődésnek a végső fázisa. F. további értékes információkat nyújt Germania Inferior Augustus utáni fazekastelepeinek külön jegyzékével (102 l.).

A kötet végén H. v. Petrikovits tanulmánya a római „edénykerámia” leírásának alapjairól tulajdonképpen nem függelék hanem a római kori kerámiakutatás kézikönyve. A rendkívül sokirányú irodalmi anyag gondozásáért a szerző D. Hauptnak mond köszönetet. Valóban ez a jegyzetanyag a kerámiakutatóknak speciális bibliográfiát pótol. Petrikovits tanulmányának első fejezete az „edénykerámia” (Gefäßkeramik) datálási, gazdaságtörténeti, vallástörténeti, művészettörténeti jelentőségén kívül a mindennapi életben betöltött szerepét tárgyalja. Külön rendszerezi az edényeken látható, égetés előtt és után az edényre került bélyegeket és feliratokat. A második fejezetben P. az „edénykerámia” egységes mérésrendszerét és leírásmetódusát javasolja. Összevető táblázatot közöl a Dragendorff sigillata-táblázat formaszámait, a latin és a mai edényelnevezések között. Ő is magas és széles formákba osztályozza az edényeket, útmutatást ad a méretfelvétel és színmeghatározás egységesítésére. Foglalkozik a felület megmunkálásával és a díszítőelemekkel. A műhelyek és az ezekkel meghatározható gyártási időszakok kérdésével fejezi be az ismertetést.

Filtzinger profiláblái szépek, jellemzőek, a profilok nem kellemetlenül feketék, hanem finom szürke raszterrel kitöltöttek. Mindegyik profiláblával szemben levő oldalon megtaláljuk az edény főbb adatait és a megfelelő utalásokat. A 97. táblán a boltozat építése céljára égetett edényekből rakott különleges kemencék fényképeit látjuk.

B. Bónis Éva

S. Dumitraşcu, Tezaurul de la Tăuteni — Bihor. Oradea 1973. 124 lap, 13 színes tábla, 30 szöveggöztű kép, 71 melléklet (francia, angol, német kivonat).

Dumitraşcu monográfiája egy értékes kincsletről számol be. Mint munkájának III. fejezetéből megtudjuk, 1970 nyarán két román paraszt a biharmegyei Tăuteni (Tóti) határában — ezüstváza töredékeire bukkant. A lelőhelyen ua. év decemberében végzett régészeti kutatás újabb töredékeket hozott felszínre, amelyekből a Cluj-Kolozsvár-i Történeti Múzeum laboratóriumában, gondos munkával két ezüstedényt sikerült összeállítani. A lelőhelyen semmi csontmaradvány nem került elő, ellenben 40 cm mélységben szén és égett föld maradványai kerültek felszínre.

A szerző rámutat arra (II. fejezet), hogy Tăuteni már a prehisztorikus időkben is lakott terület volt, e korszak emlékeinek feltárásában — román kutatók mellett — Roska Mártonnak is jelentős szerep jutott.

Az 1970-ben talált kincslelet, mint erre már utaltunk — két ezüstvázát tartalmaz. Mindkettő ún. „au repoussé” technikával készített domborművekkel ékesített. Az egyik tojásdad alakú, 1,2–1,3 mm vastag ezüstműből (talpán 14,2 cm átmérőjű, hasának legnagyobb átmérője 19,2 cm, magassága pedig a restaurálás után 45 cm), testét három sávra osztott díszítés ékesítette: a középső, a legszelebb mitológikus jeleneteket mutat be. A főtéma: Poseidón és Athéna antitetikusan ábrázolt alakjai. Feltűnő, hogy a két istent — az eredeti mítosszal ellentétben — szinte „idillikus” egységben ábrázolja, a szigonyára támaszkodó, nyugodtan álló Poseidón mellett Athéné előrehajolva egy fa ágát hajtja le mintha annak virágjával (gyümölcsével?) akarná etetni az előtte tekerődző kígyót. A jelenet ilyen megfogalmazása, figyelembevéve az Athéna aigiszének szokatlan elhelyezését az istennő ruhájának oldalán — mind olyan sajátosságok,

amelyek az alakok plasztikus megfogalmazása ellenére is — tartalmi és művészi szempontból egyaránt különböznek a klasszikus felfogástól.

A jelenettől jobbra Bellerophonést látjuk a Pegasoson, lábai alatt szépen mintázott oroszlánfej (az állat teste hiányzik, nyilván az oroszlánfejű Chimairat ábrázolta a művész). Sajnos az alsó és a felső zónák díszítései jórészt megsemmisültek, csupán a felső levéldíszítmény s egy ibiszszerű madár alakja maradtak fenn, alatta kagylóval. A szerző irodalmi párhuzamokkal és a klasszikus görög szobrászatból vett példákkal magyarázza a jelenetet, sajnos azonban a klasszikustól eltérő vonásokat nem hangsúlyozza.

Hasonló módszerrel ismerteti a szerzőnk a másik vázát, ez aranyozott ezüsthől készült oinochoé — (jellegű) talpán 13,8 cm átmérőjű, hasának legnagyobb átmérője 21,6 cm, a kiegészített edény magassága: 64,3 cm. testét díszítő reliefeket négy öv tagolja, a középső a legszelesebb dionysikus jeleneteket ábrázol: a fiatal Dionysost, részeg kövér szilenoszt táncoló satyrosok, mainasok társaságában a menet végén egy maszkot tartó nőalak, legfelül növényi díszítmény, alatta levő mezőben pedig bukolikus jelenet láthatók, alul pedig najádok, Erész vízi állatok hátán — (szerintünk talán Poseidon és Amphitrité nászmenete?). Az edényen két felirat is szerepel, az egyik „runákkal” alul körbefut, a másik görög betűkkel az edény talpán olvasható, (az utóbbi felirat technikáját a szerző a szeged-nagyszéksői fejedelmi kincs edényének talpán látható felíratával veti egybe).

Tipológiai szempontból — írja a szerző — a tojásdad alakú kanna formája III. századi előzményekre utal, analógiák Szíriában, továbbá az esquilinusi kincsen s az apahidai leletben találhatók meg. A másik, a magasabb és karesőbb edény, amelyik aranyozott ezüsthől készült, a berlini és a vatikáni múzeumban levő ezüst-edényekkel (utóbbin Krisztus az apostolokkal), a nubiai Ballanában és Qustulban talált lelettel, továbbá a Pietroasa-i kincs oinochoéjával vethetők egybe — olvassuk a szóbanforgó könyvben. (Legújabban a pietroasai nagy arany tálat, melyet misztérium-jelenetek díszítenek — *M. von Heland*, Acta Univ. Stockholm, 1973-a IV. századi antiochiai művészet alkotásának tart.) Stílárius szempontból a Concesti-lelet edényeivel (amphora és szitula) továbbá az apahidai kancsó dionysikus jelenetével rokon. Szeretnénk megjegyezni, hogy — többek közt — a leningrádi Ermitázs múzsákkal díszített ezüst-edényt is ebbe a körbe kell soroznunk, bár az ábrázolások kivetele laposabb, mint a szóbanforgó kincs edényeinek reliefjei (megjegyzendő azonban, hogy a leletben a dionysikus jelenet záróalakja nem múzsa, hanem olyan értelmű dionysikus alak, mint amilyen a Pompejiben levő Villa dei Misteriiben látható). A lelet — a szerzőnk véleménye szerint római-bizánci eredetű, a Földközi Tenger vidékének keleti részében valószínűleg konstantinápolyi műhelyben készült.

Az edények leírását és elemzését követő fejezetben a szerzőnk a kronológiai kérdésekkel foglalkozik, feltevése szerint a két edény a IV. század 2. felében és az V. században készült. Részletesen taglalja Dumitraşcu a lelet népi-kulturális hovatartozásának problémáját (74.-11. l.). Nem kevesebb mint 6 lehetőséget vet fel: a vandál, gepida, vizigót, hun-alán-ostrogót, hun és osztrogót eredetet, mindezekhez a korabeli irodalomból, a régészeti leletekből s a modern szakirodalomból hoz fel érveket, a kérdést — mondja — valószínűleg a feliratok pontos olvasata fogja eldönteni. Figyelembe véve Priskos adatait, lehetőségek tartja, hogy a lelet hun előkelőség tulajdonában volt. A fentebb említett kárpátmedencei összefüggések, továbbá a Tăuteni közelében levő Simleul Silvaniei-ből származó lelet — figyelembevve *Fettich* és *Werner* kutatásait valószínűsítik ezt a feltevést — írja Dumitraşcu. A továbbbőrlő római kultúra és az idegen népek nagy szerepének kérdését különösen *Várady* munkájának eredményeit komoly figyelemre méltatta a probléma eldöntésében.

Nyilvánvaló, hogy a Tăuteni-Tóti lelettel kapcsolatban még számos és egymástól nagyon is eltérő nézet

fog születni, főként a lelet etnikai értékelésével kapcsolatosan, hiszen művészi hovatartozása — a későantik-korabizánci, a Keletmediterrán, illetve Fekete-tenger vidéki ötvösséggel való kapcsolata vitathatatlan; csak azt sajnáljuk, hogy szerzőnk az ábrázolások ikonográfiai vizsgálatában nem szentelt nagyobb figyelmet a IV—V. századi emlékényekkel való kapcsolatoknak.

Dumitraşcu munkájának fő érdeme a lelet közzététele s az etnikai problémák felvetése. A magyar olvasó azt is örömmel regisztrálja, hogy szerzőnk kitűnően ismeri és komolyan értékeli a magyar régészeti és történeti kutatás eredményeit.

Kádár Zoltán

S. Bökönyi, *The Przewalski Horse*. Magyarból fordította *Lili Halápy*. London 1973. Souvenir Press. 140 lap, 38 kép.

Ismeretes, hogy a tarpán, az európai vadló a századforduló táján teljesen kipusztult. Úgy látszott, hogy az ázsiai vadló is hasonló sorsra jut, ám 1966 júniusában *Kasab Zoltán* a Természettudományi Múzeumunk főigazgatója Mongóliában Adj Bogd és Takhijn Sharanoru hegységek közt kutatva vadlovak ménesét figyelte meg, 1973-ban pedig *Hajba Nándornak* sikerült felvételt készíteni a San Shaju tartományban öt egyedből álló vadló-ménestről (a Gobi-sivatagban készült felvételt *Matolcsi János* közölte: A háziállatok eredete. Bp. 1975. 82. ábra).

Bökönyi könyve az 1878-ban *Przewalski* orosz tábornok által felfedezett ázsiai vadló komplex módszerrel készült monográfiája. Sokágú, számos problémát körültekintően de mégis tömören vizsgáló munkájából — amely 12 fejezetre oszlik — ezúttal-tervezetesen — csak azokat emelhetjük ki, amelyek az archaeozoológia és a régészet körébe is tartoznak.

A szerző — a lovak filogenezésének rövid ismertetése után — a jégkorszaki vadlovakkal foglalkozik, különösen tekintettel a barlangfestészetben megjelenő realisztikus ábrázolásaira. Véleménye szerint azonban ezeket az ábrázolásokat nem szabad elsőrendű forrásnak tekinteni, mint az osteológiai anyagot. Ezek az ábrázolások Közép- és Nyugat-Európában a Przewalski-ló jellegzetes vonásait mutatják a *G. Nobis* nézetét látszanak igazolni, aki egységes pleisztocén vadló-fajt tételez fel az eurázsiai területen (*Equus ferus*). Hasonló ábrázolások a Közép- és Észak-Ázsiai paleolitikus művészetben is fennmaradtak (pl. a Lena forrásvidékén Shiskino-ban találtak ilyen felsőpaleolitikus sziklafestményt, amelyben *Hancar* a Przewalski-ló vonásait ismerte fel. A híres maikopi vázán (i. e. 2200 körül) szereplő vadlovak ábrázolóját is bemutatja Bökönyi.

Különösen jelentős régészeti és történeti szempontból a könyvnek az a fejezete, amely a Przewalski-lóra vonatkozó történeti forrásokat s az állatnak a mongol folklóreból való szerepét tárgyalja. (Mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a mongóliai vadszamarat, a kulánt (*Equus hemionus*) ötször gyakrabban emlegetik középkori forrásaink, mint a Przewalski-lovat. Mindazonáltal a „Mongolok Titkos Történeté-ben” (az 1226-os év eseményei kapcsán szó esik Dzsingisz-kán vadlóvadászatairól. Ez az esemény valószínűleg a Sárka Folyó Északi területének táján zajlott le a Shensi, Khansu tartományok és Ninghia vidékén. Arról is van adatunk, hogy 1637-ben Csecsen kán kancellárja Takhijn-nus vidékén fogott vadlovat s ezt Mandzsuria császáranak ajándékozta. A vadló a mongol folklóreból mint a szabadság, az erő, a szilajság jelképe szerepel, — gyakran hasonlítják hozzá a hősöket — és a kánokat, magát Dzsingisz kánt is hasonlítják a takhihoz, a vadlóhoz. Gyakran találkozunk a vadlóval a mongol dalokban, *libatio* kíséretében az áldozati énekekben. Helynevekben is szerepel: a Takhijn-nus homoksteppe pl. „Vadló-patak”-ot jelent. Mongóliában és az Altáj-vidék más területein is találkozunk a vadlovak ábrázolásaival: sírköveken, dísz tárgyak karcolatain egyaránt, persze néha eléggé stilizált módon bemutatva, mint pl. egy szép altáj faedényen bevésvé.

A következőkben a szerző a Przewalski-ló és az európai vadlovak genetikai kapcsolatának kérdésével foglalkozik. *Nobis* nézetével polemizál, aki szerint bizonyos, hogy a vadlovak egységes eurázsiai csoportja túlélt a pleisztocén végén bekövetkezett nagyarányú klímaváltozást. Bökönyi rámutat arra, hogy a Kárpát-medencében és a Balkánon i. e. 7000–3000 közötti időből egyetlen hiteles maradványát nem ismerjük a lovaknak. Csak a rézkor folyamán találunk kevés számú, majd a bronzkori leletanyagban nagyszámú domesztikált csontmaradványát a lovaknak. Korán kipusztultak a vadlovak Európa nyugati részén is, azok a vadlovakról szóló középkori források valójában elvadult házilovakra vonatkoznak.

Ellenben Európa keleti részén, lényegében az Oderától keletre eső területen nagy számú vadló maradványát találták, a korai holocén anyagában. Különösen gazdag ilyen leletekben az ukrainai neolitikum, viszont a kelet-európai erdős területek leletszegényebbek. Ukrajnában hosszúideig éltek a vadlovak: *Hérodotos* a Hypanis (Bug) vidéki szkítákról írva beszél róluk. Ezek a dél-oroszországi vadlovak, amelyek turkomán szóval tarpánnak neveztek sok problémát okoztak a zoológusoknak. A tarpán legalaposabb leírását *Gmelin* nyomán *Antonius*-nak köszönhetjük, aki az említett orosz kutató tiszteletére *Equus caballus Gmelini*-nek nevezte el. Az újabb kutatás (így *Heptner*, *Nobis*) meglehetősen problematikusnak tartja a Przewalski-lóval szemben a tarpán faji önállóságát, s a morfológiai érvekkel szemben biológiai tényezőkre hivatkoznak (a kérdésről a magyar szakirodalomban legújabbban *Matolcsi* írt említett művében).

A „Przewalski-ló és a háziló eredete” c. fejezetben szerzőnk felsorakoztatja a háziló eredetére vonatkozó különböző újabb véleményeket. Hangsúlyozza, hogy Európában a ló domesztikációjának legkorábbi központja Dél-Ukrajna volt, i. e. 2000 táján azonban Európa többi részében is megkezdődött a vadlovak háziasítása. Ázsiában igen jelentős a *Cheng-Te-kun* által 1959-ben közzétett, Lin-hai környékén előkerült leletanyag, amelyben már domesztikált lovak csontjai is találhatók: a lelet az i. e. 4000–3000 közötti időből származik. A leletek mindenestre arról tanúskodnak, hogy a ló háziasításának folyamata egyidejűleg indult meg Európában és Ázsiában. A ló ázsiai domesztikációjának kérdéséhez értékes adatokat szolgáltatnak — az említetten kívül — az 1963-as mongoliai mongol–magyar ásatások (a Hana közelében feltárt kurgán i. e. VII. századi leletei), továbbá az altájvidéki Pazyryk szkíta kurgánjának leletei az i. e. V. századból. A pazyryki lovakhoz hasonlóan a csertomliki szkíta kurgán elektronvázáján látható lovak, amelyek típusban az arabs lovak őseinek tekinthetők. A hunok lovaire vonatkozó osteológiai anyag hiányosságait némileg pótolja a későrómai *Vegetius* leírása a hunok lovaírói. A mongoliai lovakra fontos forrást nyújt *Meng-hung* 1221-ben írott műve. A XIII–XIV. századi mongoliai régészeti leletek tanúsága szerint az ottani lovak átlagban 130–135 marmagasságúak voltak, vagyis kissé magasabbak mint a mai — átlag 120–132 cm magas mongoliai háziasított lovak.

Figyelemre méltó a szerzőnk fejtegetései a belső ázsiai népek hitében szereplő sámán (táltos) lovakról, ezeknek is — mint a sámánhitben szereplő embereknek — feles számú foguk van.

Szerzőnk munkájának utolsó fejezeteiben a jelen és a jövő szempontjából foglalkozik a Przewalski-lóval. Szól az európai állatkertben látható példányokról, a vadlovak fogságban való viselkedéséről, végül pedig a Przewalski-ló jövőjéről. A könyvet válogatott bibliográfia és jól használható index egészíti ki.

Bökönyi könyve — mint a fenti rövid szemle is tanúsítja — nemcsak a hippológus, a néprajzkutató és az állattenyésztéssel foglalkozó szakemberek számára hasznos olvasmány, hanem az eurázsiai régészeti problémák kutatói számára is nélkülözhetetlen. A gazdag szempontú szöveget jól egészítik ki a képek. Természetesen a mű aránylag kis terjedelme korlátokat szabott a szerző számára a képek számának kiválasztásakor. Azonban — úgy gondoljuk — hogy a következő kiadás-

ban az illusztrációk számát gyarapítani kellene. A Przewalski-ló domesztikációjára szempontjából ui. egyes ázsiai ábrázolások különös figyelmet érdemelnek. Gondolunk nemcsak a magyar kutatók (*Fettich*, *László*, *Jankovich*) által is többször bemutatott szibériai aranylemez (Leninigrád, Ermitázs) loábrázolásának morfológiai érdekességeire (pl. a koponya sajátos alkata), hanem a kínai művészetben többször szereplő mongol lovasok ábrázolásaira is, amelyek lótipusai a Przewalski-ló egyes ősi jegyeit mutatják, — sőt a korai kínai monumentális szobrászat loábrázolásai sem érdektelenek az ázsiai vadló domesztikációjának morfológus szemmel való vizsgálata szempontjából.

Kádár Zoltán

Archaeological Theory and Practice. Szerkesztette: D. E. Strong. London, New York 1973. Seminar Press. 308 lap.

A *Studies in Archaeological Science* sorozatban eddig megjelent könyvek a régészeti forrásanyag valamely csoportjának vizsgálatával (pl. Ancient Skins, Parchments and Leathers), metodikai kérdésekkel foglalkoznak (pl. Methods of Physical Examination in Archaeology), vagy egy nagyobb terület ősi népeinek történetét taglalják (pl. Neolithic Cultures of Western Asia). Mind témájában, mind szerkezetében eltér ezektől a D. E. Strong által szerkesztett kötet, amelyet 22, egymáshoz tematikailag nem, vagy alig kapcsolódó tanulmány alkot. A W. F. Grimes professzornak ajánlott Festschrift, mint általában a hasonló kiadványok, színvonalas cikkekkel álló keresztmetszet a legszélesebb értelemben vett régészeti kutatás eredményeiről és lehetőségeiről.

Az elméleti, ill. módszertani témájú cikkek közül J. M. Sheldon tanulmánya (Landscape, with Figures) az emberi közösségek fejlődését meghatározó környezeti tényezők szerepével foglalkozik, ill. az őstársadalmak kutatását teljessé tevő ökológia metodikai kérdéseit vázolja. — Szinte kizárólag angliai tapasztalatok alapján próbál feleletet adni G. W. Dimbleby a címben foglalt kérdésre: Archaeological Science — Whose Responsibility? Okfejtése mégis általános érvényű, amikor a múlt emlékeinek elpusztításában, ill. megmentésében az egyéni és a társadalmi felelősség fontosságát hangsúlyozza; amikor összefüggést lát a képzés színvonala, a szaktudományra fordítható anyagi támogatás elosztásának formája, a szakintézmények tevékenységének koordinálása — és a komplexitásra törekvő régészeti kutatás eredményessége között. — Két égeikumi neolitikus település cserépleleteinek súly és számbeli vizsgálatát végezte el J. D. Evans, Sherd Wiegths and Sherd Counts — a Contribution to the Problem of Quantifying Pottery Studies. Ismerteti módszerét és táblázatokkal kiegészített eredményeit adja közre. Munkájának hasznosságát még a teljesség igényével fellelő régészeti kutatás oldaláról is megkérdőjelezhetjük. — M. H. Newcomer és F. R. Hodson, Constellation Analysis of Burins from Ksar Akil c. munkájának témája: a sokdimenziós mérésekre épülő komputeres kiértékelés adatainak felhasználhatósága a régészetben. Az új analitikus technika egyik lehetséges variációját a Beirut közelében feltárt lelőhely késő paleolitik rétegeiben talált eszközök elemzésén keresztül mutatják be. — A kisebb tájegységek „birtokviszonyainak” településtörténeti rekonstrukciója az angol kutatás egyik jelentős eredményeket felmutató ága. D. Sturdy ilyen témájú cikke (The Temple of Diana and the Devil's Quoits: Continuity, Persistence and Tradition), számunkra nem annyira konkrét adatai miatt, inkább a földrajzi környezet alakulásának vizsgálatára, a régészeti, gazdaságtörténeti adatok összefüggésére, sokoldalú elemzésére épülő módszer alkalmazásának lehetősége miatt érdekes. — A metodikai jellegű munkák sorát talán a legfontosabb zárja: az „ideális” interdiszciplináris kutatás egyik modeljét állítja elénk D. Price-Williams, a Gaza mellett fekvő telepen végzett ásatás előzetes beszámolójában (Preliminary Report of the Environmental Archeological Survey of Tell Fara, 1972).

Ma már tudománytörténeti érdekességnek számít az a vita, amelyet C. Darwin evolúció elmélete kiváltott. A korabeli szakmai és társadalmi reflexiók egy részét idézi fel *W. M. Bray* (A page of „Punch”). — Szorosan kapcsolódik e témához *I. W. Cornwall* tanulmánya, aki a fossilis pongidák és a hominida maradványok előke-rülésének történetét tekinti át (Old and New Views on Primate Fossils). — A Thames alsó szakaszát övező terrasz majd százéves régészeti kutatásának legújabb állomásáról, az 1971–72-ben végzett ásatásról számol be *J. d'A. Waechter* (The Late Middle Acheulian Industries in the Swanscombe Area). A szerző szerint a Northfleet és Dartford közé eső részen talált hat telephely feltárásának tapasztalatai kiegészítik, ill. megerősítik e vidék „klasszikus” acheuli lelőhelyének (Barnfield Pit) kutatási eredményeit. — Számunkra igen távoli és sok bizonytalansági tényezőt hordozó problémát érint *I. C. Glover*, amikor kőeszközök összetételét vizsgálja, Ausztrália és a délkelet-ázsiai szigetvilág legkorábbi lakosainak kapcsolatát vizsgálja Island Southeast Asia and the Settlement of Australia c. cikkében.

A hazai őskorkutatás által is továbbfejleszthető alapgondolatra épül *J. G. Nandris* tanulmánya: Some Light on Prehistoric Europe. Néprajzi párhuzamokat, az ókori világ népei által használt világítóeszközök és az ún. dák csészék formai-szerkezeti jellegzetességeit alapul véve gyűjti össze azokat a neolitikus tárgyakat, amelyeket szerinte lámpaként használtak. Többek között ide sorolja a Körös, a bánáti és a cucuteni kultúra eddig kultikus edényként, ill. oltárként számontartott emlékeit is. — *J. Mellaart*, Bronze Age and Earlier Languages of the Near East: an Archaeological View c. tanulmányának számunkra legérdekesebb részében, a kalibrált C14-es adatok figyelembe vételével, megállapítja: az indoeurópai nyelvet beszélő népek nem egyidőben telepedtek meg Anatóliában (i. e. 2900–2600 között) és Görögországban (i. e. 2350 körül). Ebből kiindulva elemzi a pre-indoeurópai (pre-görög) nyelvi szubsztrátum idő-és térbeli kialakulását, jellegzetességeit, ill. a két terület eltérő kulturális és nyelvi fejlődését.

Szintén az i. e. II. évezred történetének kutatásához szolgáltatnak adatokat az alábbi tanulmányok. Rövid, világos okfejtés nyomán bizonyítja *P. J. Parr* a későbbi

görög és római amforák elődjének tekinthető, az i. e. II. évezred folyamán a Kelet-Mediterraneumban elterjedt bor-olajtároló edény mezopotamiai eredetét (The Origin of the Canaanite Jar). — A Tell al Rimah-ban (Irak) feltárt épületek alapján ad áttekintést *E. Oates* az i. e. II. évezredbeli boltozatépítés formai megoldásairól (Early Vaulting in Mesopotamia). — *J. A. Alexander*, The History of the Fibula c. esszé szerű tanulmányában a bronzkor késői szakaszától a XIX. század közepéig követi a fibula használatának tér- és időbeli alakulását, formai-szerkezeti változásait. Áttekintése inkább nagyvonalú és nem részletező, talán éppen ezért, néhány megállapítása vitatható (pl. a fibula viselet kezdetére vonatkozóan).

Három tanulmány foglalkozik római kori témával: *M. W. C. Hassall* az i. sz. 100 körül épített londoni erőd funkciójának és a benne állomásozók meghatározásának alternatíváit taglalja (Roman Soldiers in Roman London); *R. Reece* (Wages and Prices) az i. sz. 300 körüli érmek összetételének és értékének alakulását vizsgálja; *D. E. Strong* — főleg auktorokra támaszkodva — a szakrális és a magán épületekben létrejött római kori gyűjteményekről ad áttekintést (Roman Museums).

A kötetet záró munkák között, tanulmányában *H. W. M. Hodges* azt hangsúlyozza, hogy a középkori technológiák fejlődésének megismerésében, az oklevelek és az ábrázolások interpretációjából nyert adatok mellett, döntő fontossággal bír a feltárt leletanyag (Archaeology and the History of Mediaeval Technology). — Végül fotogeometriai (*H. M. Stewart*) és fototechnikai cikkek (*V. M. Conlon* és *P. G. Dorrell*) egészítik ki a szerteágazó tematikájú kiadványt.

A kötet egésze bizonyos értelemben reprezentálja az Institute of Archaeology University of London kutatóinak tevékenységét. De ezen túl — s ez volt a szerzők egyik célja — ebben a közvetett formában is új vonásokkal gazdagítja egy széles látókörű tudós portréját, hiszen amint az utalások is bizonyítják, *W. F. Grimes* az itt érintett témák szinte mindegyikében maradandót alkotott. Az elegáns kiviteli, rajzos ábrákkal illusztrált kiadvány — elsősorban metodikai cikkei révén — széleskörű hazai érdeklődésre is számot tarthat.

Kovács Tibor

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. VIII, 29. — Terjedelem: 18 (A/5) ív
76.2239 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MINDEN TUDOMÁNYÁG KÖZÖS FÓRUMA

a

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Alapítva

1894-ben

Főszerkesztő

Köpeczi Béla

Szerkesztő Bizottság

Babics, Antal, Barta György, Csáki Frigyes, Elekes Lajos, Eörsi Gyula,
Jánossy Lajos, Klaniczay Tibor, Márta Ferenc, Mócsy János, Straub F. Brunó

Szerkesztők

Rejtő István, Szántó Lajos

A MAGYAR TUDOMÁNY

a különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik; ismerteti
a hazai és nemzetközi élet fontosabb eseményeit; közzéteszi a tudományos
művek bírálatát.

Megjelenik havonta, magyar nyelven, orosz és angol nyelvű tartalomjegyzékkel.

Évi előfizetési díja 60,— Ft.

Példányonkénti eladási ára 5,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Р. Шрейбер</i> : Могилиники эпохи ранней бронзы в д. Токол	187
<i>Ю. Коваловски</i> : Предварительный отчет о раскопках поселения эпохи Арпадов в д. Добоз. 1962—1974	204
<i>К. И. Мелиш</i> : Средневековые сельские поселения в окрестности Пешта	224

СООБЩЕНИЯ

<i>Е. Б. Бониш</i> : К вопросу о датировке курганных погребений в Норике и Паннонии. Материал, характерный для курганных погребений комитата Феер	244
<i>И. Фодор</i> : Происхождение глиняных котлов в Венгрии	250
<i>К. Й. Данко</i> : Предварительный отчет о работах в францисканском монастыре в г. Шарошпатак	266

ОБОЗРЕНИЕ

<i>Х. В. Дэммер—Е. Ерем</i> : Механическая разработка данных в археологии	273
<i>А. Барта</i> : Западная Сибирь и древняя история угров	284
<i>Ш. Шопрони</i> : Отчет о деятельности Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1974 году	289
<i>Е. Ф. Петреш</i> : Археологическая деятельность Венгерского Археологического и Искусствоведческого общества в 1974 году	290
Археологические открытия 1974 года	291

РЕЦЕНЗИИ

<i>Й. Корек</i> : Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa	314
<i>Б. Лоринц</i> : Fülep F.—Sz. Burger A., Pécs rómaikori kőemlékei	315
<i>Е. Гарам</i> : Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaujvárosban	315
<i>А. Палоци-Хорват</i> : Magyar Anjou Legendárium	316
<i>И. Эчеди</i> : Häusler, A., Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr	317
<i>А. Можолитч</i> : Hartman, A., Prähistorische Goldfunde aus Europa	318
<i>Т. Кэменцеи</i> : Mansfeld, G., Die Fibeln der Heuneburg 1950—70	319
<i>К. Б. Шей</i> : C. Preda, Monedele Geto-Dacilor	320
<i>К. Б. Шей</i> : Alföldi A., Die Penaten, Aeneas und Latinus. Mitt. Bd. 78. 1971.	321
<i>Э. Б. Томас</i> : Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roem. Abt. Bd. 79. 1972. 2.; Bd. 80. 1973. 1—2.	321
<i>Э. Том</i> : Dobó A., Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes	323
<i>Е. Б. Бониш</i> : Filtzinger, Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium	323
<i>З. Кадар</i> : S. Dumitrașcu, Tezaurul de la Tăuteni-Bihor	324
<i>З. Кадар</i> : S. Bökönyi, The Przewaslki Horse	325
<i>Т. Ковач</i> : Archaeological Theory and Practice. D. E. Strong	326

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>R. Schreiber</i> : Les nécropoles du Bronze Ancien à Tököl	187
<i>J. Kovalovszki</i> : Rapport préliminaire des fouilles effectuées dans le village de l'époque arpadienne de Doboz	204
<i>K. Irás-Melis</i> : Villages médiévaux dans les confins de Pest	224

NOTES ET INFORMATIONS

<i>É. B.-Bónis</i> : La question de la datation des tombes à tumuli de Noricum et de Pannonie. Le matériel caractéristique des tumuli du comitat de Fejér	244
<i>I. Fodor</i> : L'origine des chaudrons en argile de Hongrie	250
<i>K. J. Dankó</i> : Rapport préliminaire des fouilles de l'église des Franciscains de Sárospatak	266

CHRONIQUE

<i>E. W. Dämmer—E. Jerem</i> : Dépouillement mécanique dans l'archéologie	273
<i>A. Bartha</i> : La Sibérie occidentale et la préhistoire ougrienne	284
<i>S. Soproni</i> : Sur l'activité de la Société Hongroise d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1974	289
<i>H. F. Petres</i> : L'activité archéologique de la Société d'Archéologie et d'Histoire de l'Art en 1974	290
<i>A. Sz. Burger</i> : Archäologische Forschungen im Jahre 1974	291

LIVRES

<i>J. Korek</i> : Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa	314
<i>B. Lőrincz</i> : Fülep F.—Sz. Burger A, Pécs római kori kőemlékei (Les monuments lapidaires de l'époque romaine de Pécs)	315
<i>É. Garam</i> : Bóna I., VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Habitats avars du VII ^e siècle et village hongrois de l'époque arpadienne à Dunaújváros)	316
<i>A. Pálóczi-Horváth</i> : Magyar Anjou Legendárium (Le Légendaire hongrois des Anjou)	316
<i>I. Ecsedy</i> : Häusler A., Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr	317
<i>A. Mozsolics</i> : Hartmann, A., Prähistorische Goldfunde aus Europa	318
<i>T. Kemenczei</i> : Mansfeld, G., Die Fibeln der Heuneburg 1950—70	319
<i>K. Bíró-Sey</i> : C. Preda, Monedele Geto-Dacilor	320
<i>K. Bíró-Sey</i> : A. Alföldi, Die Penaten, Aeneas und Latinus. Mitt. Bd. 78. 1971.	321
<i>E. B. Thomas</i> : Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roem. Abt. Bd. 79, 1972. 2.; Bd. 80. 1973. 1—2.	321
<i>E. Tóth</i> : Dobó, A., Inscriptiones extra fines Pannoniae-Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes	323
<i>É. B.-Bónis</i> : Ph. Filtzinger, Novaesium V. Die römische Keramik aus dem Militärbereich von Novaesium	323
<i>Z. Kádár</i> : S. Dumitraşcu, Tezaurul de la Tăuteni-Bihor	324
<i>Z. Kádár</i> : S. Bökönyi, The Przewalski Horse	325
<i>T. Kovács</i> : Archaeological Theory and Practice. D. E. Strong	326

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1. sz.)

közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál. 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,

pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 50,— Ft.

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen

vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22.

Példányonkénti ára: 32,— Ft.